ERMENİSTAN ULUSAL ARŞİVİ

KEDERNAME

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ SOYKIRIMI

1915

HAYATTA KALANLARIN TANIKLIKLARINA DAİR BELGE KOLEKSİYONU

belge yayınları

KEDERNAME

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ SOYKIRIMI

1915

HAYATTA KALANLARIN TANIKLIKLARINA DAİR

belge yayınları

BELGE YAYINLARI: 757
Türkiye İncelemeleri Dizisi

KEDERNAME
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ SOYKIRIMI
1915
Hayatta Kalanların Tanıklıklarına Dair Belge Koleksiyonu
Ermenistan Ulusal Arşivi

Ermeniceden Çeviren I Diran Lokmagözyan

Fotoğraflar I Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Arşivi
Ermeni Soykırımı Müze ve Enstitüsü
Ermeni Mimari Araştırma Vakfı

Editör I Yasemin Gedik
Sayfa Düzeni I Aristan - Minife Yıldızhan
Kapak Tasarım I Emel Akgül
Birinci Baskı I Haziran 2014

İç/Kapak Baskı-Cilt I Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazıl Paşa Cad.
No: 8/2 Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul 0 (212) 612 31 85
Sertifika No: 12156

BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK TİCARET LTD. ŞTİ.
Cemal Nadir Sokak, Büyük Milas Han, No: 26-28
D. 121-130, 34112 Cağaloğlu-Fatih / İstanbul
Tel: 0 (212) 517 44 53
E-mail: belgeyayinlari@gmail.com
www.belgeyayinlari.com.tr
Sertifika No: 11206

KEDERNAME

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ SOYKIRIMI

1915

Hayatta Kalanların Tanıklıklarına Dair Belge Koleksiyonu

Ermeniceden Çeviren:
Diran Lokmagözyan

belge
yayınları

İ Ç İ N D E K İ L E R

Çevirmenin Notu 7
Hazırlayanın Önsözü 9

BELGELER

VAN VİLAYETİ 17
HAKKARİ SANCAĞI 129
BİTLİS VİLAYETİ 151
BİTLİS SANCAĞI 179
SİİRT SANCAĞI 221
MUŞ SANCAĞI 231
GENÇ SANCAĞI 291
ERZURUM VİLAYETİ 295
TERCAN KAZASI 321
HINIS SANCAĞI 335
KİĞI ŞEHRİ 343
ERZİNCAN SANCAĞI VE ŞEHRİ 379
HARPUT VİLAYETİ 399
DİYARBAKIR, SİVAS VE TRABZON VİLAYETLERİ 477
KHOY, SALMAST VE URMİA SANCAKLARI 491
EK 507
Yerel Lehçeler ve Yabancı Kelimeler Açıklamalı Sözlüğü 521
İsim Dizini 525
Yerleşim Dizini 533
Belgelerin Listesi 603
Fotoğraflar
Haritalar

ÇEVİRMENİN NOTU

Elinizde bulundurmuş olduğunuz kitap, uzun çevirmenlik yıllarımın en ağır çalışmalarından biri olmasıyla belleğimde yer etmiş bulunmaktadır. Tercümanın, görevini ifa ederken, üzerinde çalıştığı eseri her okurdan daha derinlemesine özümsemesi ve bununla birlikte daha derinden etkisi altında kalması işin tabiatı gereğidir.

Bu kitapta yer bulan veriler ve anlatımların etkisinde kalmayacak yürek, ıslanmayacak göz bulmayı ummak, insanlığın varlığını zan altına almakla eşdeğer olacaktır.

Her çevrilen kitabın, çevirmeni için bazı zorlukları barındırması olağandır. Bu kitabın en büyük zorluğu, insan ruhu üzerine yaptığı etki olup, birçok kere çalışmayı bir süreliğine yarıda kesmeye mecbur etmiştir.

Okuyucunun, bu kitabı okumadan önce, tercümeyle ilgili bilmesi gereken bazı özellikleri burada kendisine iletmek isteriz.

- Öncelikle, Ermenicenin *Grabar* (klasik Ermenice) ve *Aşkharabar* (günümüzde konuşulan Ermenice) olmak üzere ikiye ayrılmış olduğu, *Aşkharabar'ın* ise yine kendi içinde ikiye ayrıldığını (Doğu Ermenicesi ve Batı Ermenicesi) belirtmek isteriz. Burada aktarılan veriler ise Doğu ve Batı Ermenicesi karışık olarak hem aktarılmış, hem de yazıya dökülmüştür. Doğu ve Batı Ermenicesi arasında bazı harflerin farklı söylenmesi ve tınlaması sebebiyle, ne zaman hangi şekilde aktarılıp, hangi şekilde kaleme alındığı tespit edilmeye çalışılıp o bağlamda tercüme edilmiştir.
- Ermenice şahıs isimleri Doğu Ermenicesi şekliyle çevrilmiştir.
- Türkçe isim ve kelimelerden türeyen Ermenice soyadları (Nalbantyan, Saatçıyan, Papazyan gibi) ise Türkçe telaffuz edildiği şekliyle bırakılmıştır.

- Türkçe ve Kürtçe şahıs isimleri genelde orijinal şeklinde kullanılmış, lakin Kürtçedeki telaffuz şekilleri göz önünde bulundurulmuştur.
- Türkçe yer isimleri, Ermenice isimlerinin bulunduğu durumda Ermenicesi yazılıp Türkçe şekli parantez içinde verilmiştir.
- Ermenice şekillerinin bulunmadığı Türkçe yer isimleri, belgede yazılmış olduğu şekilde verilmiştir.
- Türkçede bulunmayan bazı sesler (harfler), mümkün olan en uygun şekilde deskriptife edilmeye çalışılarak, Doğu Ermenicesi telaffuzu uyarınca Ì=ds ò=ts Ò=dz şeklinde verilmiştir.

Aktaranlar tarafından birçok yerde belirtilen "yardım eden" Kürtlerle ilgili de bir açıklama yapma gereğini duymaktayız. "Kürtler" olarak belirtilen bu insanlar Dersim Alevileridir. Bu kitapta yer bulan tanıklıklardan da görüldüğü gibi, Sünni Kürtler, bireysel istisnalar haricinde, hemen tamamen doğu vilayetlerinde (Ermeni vilayetleri) Ermeni Soykırımını gerçekleştirenler olarak rol almış ve Sünni Zazalar da bu katliamlara katılmış, bunların aksine, genelde "Kürt" olarak anılan Dersimli Alevi Zazalar, bazı istisnalar haricinde, ellerini kana bulamamış, dahası, binlerce Ermeni, bu insanlar sayesinde hayatta kalabilmeyi başarmıştır. 1915 vahşetiyle ilgili anlatıların arasında, Dersimli Alevi Zazaların âlicenaplığıyla ilgili hikâyeler de Ermeni halkının hafızasında yer etmiştir. Ne mutlu, insanlık dışı zamanlarda insanlıklarını kaybetmeyenlere.

Diran Lokmagözyan

HAZIRLAYANLARIN ÖNSÖZÜ

1916 yılında, Ermeni Devrimci Federasyonu *(EDF-Taşnaktsutyun)* Bakü Komitesi'nin girişimiyle, Batı Ermenistan'daki Ermeni nüfusa yönelik katliamların tertiplenmesi ve gerçekleştirilmesi konusuyla ilgili, "Vıştapatum" *(Kedername)* adı altında, Transkafkasya'nın farklı yerlerine sığınma imkânı bulan Ermeni mülteciler arasında veri toplanması planlanıp gerçekleştirilir. Bu çalışmanın hedefi, "Türkiye'deki Ermeniler arasında, son savaş nedeniyle hayatını kaybetmiş olanların sayısı, maddi kayıplarının miktarı ve kültürel zararın çapını tespit etmek ve Ermenilerin maruz kaldığı dehşet ve eziyetlerin gerçek resmini yalın bir halde çizebilmektir."[i]

Veri toplayanlara, aşağıda belirtilen temel sorgulama maddeleri sunulmuştur:

A. Eski durumun tespiti ve yerleşim yerinin belirtilmesi, Ermeni ve yabancı olarak nüfus, ne tür ve ne miktarda mallara sahip oldukları, sığır, koyun, buğday vs. ve yerleşim yerinde var olan manastırlar, okullar, kültür kurumları, kaybedilmiş veya imha edilmiş eski eserler, nadir eşyalar, elyazmaları vs. ile köyün şimdiki durumu üzerinden günümüzdeki durumun belirlenmesi.

B. Savaş ilanı zamanında Ermenilerin maruz kaldığı yokluklar ve baskılar. Bu sayede, Türkler tarafından Ermenilerin askere alınmasının nasıl gerçekleştirildiği, zorla el koymalar, "bağışlar", bedel, zorunlu çalışmalar, Ermeni askerlerin ordudaki durumu ve müttefik devletlere karşı açıklama yapmak için Ermenilere bir talep ve baskı yapılıp yapılmadığının tespit edilmesi.

---

i Ermenistan Milli Arşivi (EMA), fon 57, liste 1, dosya 421, yaprak 94.

C. En kapsamlı bölümü oluşturan katliam ve tehcir soru grubu, gelecek olan facianın ne zaman ve ne surette hissedildiği, bunun çoktan hazırlanmış olduğuna dair delillerin var olup olmadığı, katliamın ne zaman ve hangi şartlar altında, kimin komutasında, kimin emriyle ve kimin eliyle (ordu, Kürt, zaptiye, eşkıya) başladığı, katliamların şekilleri, yeri, kurbanların sayısı, farklı toplum katmanlarına nasıl davranıldığı, tehcir edilenlerin ne yollardan geçtiği ve ne istikamette gittiği, bu arada verilen kayıplar, işkenceler, tecavüzler, Müslümanlaştırma vs. katliam ve tehcir esnasında diğer yerel halkların yaklaşımı (Türk, Kürt, Rum, Avrupalı) ve özellikle de Alman askerlerinin rolü ve davranışlarının tespit edilmesini amaçlamaktaydı.

D. Öz savunmayla ilgili soru grubunun amacı, savunmanın ne zaman, neden, nasıl ve neyle başladığı, tertipleyicilerinin kim ve kaç kişi olduğu, olayların gidişatı, süresi, sonucu, kayıplar, direnenler ve hükümet arasında bu esnada kurulan ilişkileri, diğer yerel unsurlar ile Avrupalıların öz savunmaya karşı göstermiş olduğu tavrı, şahsi ve dağınık öz savunma olaylarının olup olmadığı ve nerede ve nasıl olduğunu tespit etmek olmuştur.

E. *Göç ve kaçış*: Bu bölümde derlenen bilgilerin amacı, göçün ne zaman ve nasıl, hangi yollardan ve ne şartlar altında başladığı, tehcir edilenlerin nerede, ne tür yokluklara, hastalıklara, takibatlara ve saldırılara maruz kaldığı, can kayıplarının sayısı, o anda nerede bulundukları, memlekete dönenlerin olup olmadığı, mal varlıklarından herhangi bir şeyin geriye kalmış olup olmadığı, varsa ne durumda veya kimin elinde bulunduğu konusunda bilgi toplamaktı.

Verilerin toplanması esnasında, belgelerin toplanması da elzemdi.

Fotoğraflar: Tehcir ve katliamlar esnasında yapılan vahşetin gerçek örnekleri, her tür barbarlığın izleri ve gerçekleştirilen yıkım.

Belgeler: Resmî ve milli kurumların telgrafları, mektupları, emirler, defterler, broşürler, ilanlar, görevlilere ait anı defterleri ve bu tür diğer yazıların orijinalleri veya herhangi bir şekilde tasdik edilmiş kopyaları ile Türk gazetelerinin önemli sayıları.

Yabancıların tanıklıkları: Elçiler, misyonerler ve şahıslar tarafından yazılmış mektuplar, anılar, raporlar, belirtilen fikirler ve daha farklı tanıklıklar, mümkünse Kürtlerin ve Türklerin tanıklıkları.

Ermeni görgü şahitlerinin tanıklıkları: a) Bilgili veya işin içinde olan şahısların anıları, mektupları, hatıraları. b) Kurbanların yaşadıkları ve şahsen orada bulunmuş olan görgü tanıklarının sözlü anlatımları.

Son olarak, kayıt esnasında anlatanın kim olduğu, olay yeri, tarihi, mümkün olduğu oranda kurbanların isimleri ve sayıları ile canilerin isimlerinin tespitini kesinlikle unutmamaları konusunda veri derleyenler uyarılmaktaydı. Önemli olaylar hakkında birbirinden bağımsız birkaç kişiye ait hikâyelerin bulunması tercih olup, bu anlatıların içinde fikir, takdir ve felsefe bulunmamasından kesinlikle kaçınılmalıydı. Anlatanın, yazılı eserlere başvurması veya abartmasına izin verilmemesi, sadece basit, kısa ve saf olayları sayı ve isim suretiyle kaydetmesi gerekmekteydi.

İstatistikî veriler: Eski ve şimdiki durum hakkında, araştırmacı tarafından incelendikten sonra şahsen yerinde düzenlenen veriler.

Haritalar: Aynı amaçla, aynı kişiler tarafından hazırlanmış ve sonra bir kez daha bizzat teyit edilmiştir.[i]

Kendilerini bazen müfettiş, bazen veri derleyen, bazen de kaleme alan olarak adlandıran Hayk Acemyan ve A. Hatsagordsyan (Aştarak, Aparan), Hambardzum Galstyan (Nakhicevan), Suren Meloyan (Karavansara */İcevan/*, Dilican), Garegin Nerkararyan (Ecmiadsin, Surmalu), Şirin Yeğiazari Hakobyan (Koğb), Nışan Tiratsuyan ve papaz Grigor Ter-Grigoryan (Aleksandrapol */Leninakan-Gümrü/* bölgesi, Şirak), Varos Sargisyan (Kars), Garegin Turikyan ve Amatuni (Karin */Erzurum/*, Kığı */Kiğı/*), Vahan Petrosyan (Parskahayk */İran Ermenistan'ı/*) ve diğerleri,[ii] hazırlanan soru listeleriyle Batı Ermenistanlı ve İran Ermenisi mültecilerin yaşadığı Transkafkasya'nın tüm bölgelerini dolaşmakta, Bakü, Tiflis, Dilican, Aştarak ve diğer yerlerdeki yetimhaneleri ziyaret ederek, Soykırım'dan kurtulmuş olanların tanıklıklarını ve bu insanların yerleşim yerinde gerçekleştirilmiş olan katliamların ayrıntılarını kaleme almaktaydı. Karin ve çevre bölgeler gibi, Batı Ermenistan'ın kurtarılmış bölgelerindeki kanıt derleme çalışmaları, genelde G. Turikyan ve Amatuni tarafından gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, görgü tanıklarının el yazması tanıklıkları da önemli bir sayı oluşturmaktadır.

---

i Bkz. EMA, fon 57, liste 1, dosya 421, yaprak 94-95.

ii Tiflis'te (bir kişi), Bakü'de (iki kişi) ve daha başka yerlerde veri toplayan kişilerin, topladıkları verilerin altını imzalamamaları veya takma isimle imzalamış olmaları nedeniyle, isimlerini tespit etmek şimdilik mümkün olmamıştır.

Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi soru listeleri, insani, maddi ve kültürel değerlerin kaybı hakkında kesin veriler elde etmenin mümkün olabileceği şekilde hazırlanmıştı. Bazen bir grup hemşeri mültecinin, aynı yerleşim yeriyle ilgili tanıklıkları, bir başka yerde yaşayan aynı yerleşim yerinden farklı mültecilerin tanıklığıyla örtüşmektedir.

Veri derleme çalışmaları, 1917 yılında Tiflis'te "Hayastan" *(Ermenistan)* gazetesini yayımlamaya başlayan Andranik, Vahan Totovents, Sebastatsi Murad, papaz Hakob Khaçvankyan'ın[i] fiili katılımıyla, Rostom (Stepan Zoryan) yönetiminde gerçekleştirilir.

Veri derleme çalışmaları kolay olmaz, bazı zorluklar hasıl olur ve bunlardan ilki, maddi imkânlar ve para eksikliğidir. Garegin Turikyan'ın 7 Aralık 1916 tarihli, Bakü Milli Bürosu'na yollamış olduğu ve günümüze ulaşan mektubunda, "Yol masrafıyla ilgili harcamış olduğum 25 (yirmi beş) rupli [hesabı] Tiflis'e, Bay Andranik'e yollayarak, bu işi nihayetlendirmek için daha ne kadar masraf yapmış olduğumu tahmin edebilirsiniz. Hiçbir kuruluştan yol masrafı, aylık veya masraf olarak para almış değilim. Bu çalışmamı sürdürebilme imkânı bulmak için hiç değilse masraflarımı göz önünde bulunduracağınızı ümit ederim,"[ii] satırlarına rastlamaktayız.

Veri toplama çalışmaları, 1916-1917 yılları arasında gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, daha sonraki tarihlerde kaleme alınmış tanıklıklar da bilinmektedir. Özellikle, Türk orduları tarafından 1914 Aralığında işgal edilmiş olan Batum bölgesinin Ardvin okrugundaki *(alt bölge)* Ardanuç kısmında bulunan Tandzut Köyü'ndeki Ermeni nüfusun toplu katliamıyla ilgili tanıklıklar, 6 Şubat 1919'da kaleme alınmıştır.[iii]

G. Turikyan'ın yukarıda belirtilen mektubundan görüleceği gibi, derlenen tanıklıklar Bakü'deki Milli Büro'ya, içlerinden bir kısmı şahsen Rostom'a, bir kısmı da Andranik tarafından yayımlanan "Hayastan" gazetesine gönderilmektedir. Daha sonra bunlar Tiflis'te toplanarak bölgeler ve konulara göre tasnif edilir.[iv]

Tanıklıklar, I) Van, II) Karin (Erzurum), III) Bitlis, IV) Tigranakert (Diyarbakır) ve V) Kharberd (Harput) vilayetleri olmak üzere, idari

i Bkz. EMA, fon 57, liste 5, dosya 140, s. 1; fon 227, liste 1, dosya 454, yaprak 1.

ii A.g.e.

iii Bkz. "Bamber Hayastani Archivneri", 2005, No 1.

iv Bk. EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yaprak 35 arka yüzü, dosya 478, yaprak 20.

bölgelere göre, beş bölüme ayrılmıştır. Karin haricindeki tanıklıklara ait dört liste korunarak günümüze ulaşmıştır. Her bir tanıklığın üzerinde Roma harfleriyle yukarıda belirtilen sıralamaya göre vilayetin numarası, Arap harfleriyle ise tanıklığın sıra numarası belirtilmiştir. Van listesi, 109 tanıklık ile Van Ermeni mebusu A. Vramyan tarafından yerel yönetim ve Osmanlı hükümeti ile sürdürülmüş olan yazışmalardan (32 belge) oluşmaktadır.[i] Belirtilen 109 belgeden 7'si (12, 72-76, 83) eksiktir, A. Vramyan'ın Osmanlıca yazışmaları ise, Ermenice el yazısı tercümeleri şeklinde tamamen korunmuştur.[ii] Karin listesi korunmamış olmakla birlikte, Roma harfli iki rakamı altında 68 tanıklık var olup, 11'i eksiktir (10, 12, 20, 29, 40-41, 49-52, 65). Bitlis listesi 77 tanıklıktan[iii] oluşmuş olup, içinden 4'ü (2-4, 9) eksiktir. Tigranakert listesi kapsamındaki 4 tanıklık,[iv] Kharberd listesinde bulunan 22 tanıklık gibi[v] noksansızdır.

Lakin bunların haricinde var olan ve yüzlerce tanıklık ihtiva eden 23 arşiv belgesi (423-426, 428, 430-432, 434-436, 438-442, 444-449, 453), yukarıda belirtilen listelerde kayıtlı olmayıp, Yerevan Eyaleti'nde (Aştarak, Aparan, Ecmiadsin, Surmalu, Koğb, Nakhicevan) ve Tiflis'te kaleme alınmış tanıklıklardan oluşmaktadır. Bu durum, Bakü'de kaleme alman veya Bakü'ye yollanan tanıklıkların listelenmiş olduğu, listelenmeyen tanıklıkların ise Tiflis'te toplanmış olduğunu göstermektedir.

Bakü'de toplanan tanıklıklar, konu olarak da düzenlenmiş, tanıklıkların bazı bölümlerinde, sayfa kenarlarına rakamlar eklenmiştir. Bu rakamların açıklamaları korunmuştur. 1. Eski durum, 2. Askerî kayıt ve askerî nakil, ... 5. Tehcir emri ve tehcir, 6. Kısmi veya toplu direniş, ... 8. Sürgün yolu, ... 10. Yoldaki katliamlar ve adam kaçırmalar, ... 12. İntiharlar ve kadınların direnişi ile benzer 24 nokta.[vi]

Erivan'da büyük bir mülteci kitlesinin var olmasına, Van ve çevresinde de 30 bin Ermeni'nin bulunmasına rağmen, Batı Ermenistan'ın birçok yerinde, özellikle de Erivan ve Van'da kaleme alınmış tanıklıkların var olmaması nedeniyle, kaç tanıklığın derlenmiş olduğunu bugün tespit etmek güçtür. "*Kedername*'nin" bir kısmının propaganda amacıyla

i Bkz. A.g.e., dosya 469, yaprak 1-11.
ii A.g.e., dosya 416.
iii A.g.e., dosya 490, yaprak 1-7.
iv A.g.e., dosya 492, yaprak 1.
v A.g.e., dosya 491, yaprak 1-4.
vi A.g.e., dosya 468, yaprak 45-46.

kullanılmak üzere Z. Yesayan tarafından yurt dışına götürülmüş olduğu konusunda kanıtlar mevcuttur. Rostom tarafından 3 Nisan 1918 tarihinde Bakü'den Mısır'daki arkadaşlarına yollanmış olan mektupta, "Bayanın Mısır'a ulaşmasına kadar tarihe geçmiş olacağına rağmen, Bayan Zabel, durumumuzu size iletecektir. Bayan, '*Kedername*'nin' dosyalarını yanında getirmektedir. Geniş çaplı propaganda için kullanılması gerekir. Bayan şahsen çalışacaktır", denmektedir.[i] Z. Yesayan'ın neleri yanında götürmüş olduğunu günümüzde tahmin etmek zordur, kaydedilen tanıklıklar mı, yoksa bunların kopyaları mı? Ermenistan Cumhuriyeti hükümetinin, 10 Ocak 1920 tarihli oturumunda, "*Kedername*'nin" dosyalarını, gerektiğinde kullanmak amacıyla, Tiflis'ten Ermenistan'a nakletme ve Dışişleri Bakanlığı'na teslim etme konusunda bir karar almış olduğu da bilinmektedir. İşte o karar:

"18. Dinlendi. Aynı kişinin,[ii] Dünya Savaşı'nda Ermeni kayıplarıyla ilgili denetleme heyetinin faaliyeti konusunda.

18. Karar alındı. Dosyaları Dışişleri B[akanlığı]na teslim etmek. '*Kedername*'ye de, dosyaları Dışişleri B[akanı]na teslim etmesini önermek."[iii]

"*Kedername*'nin" dosyaları, günümüzde Ermenistan Milli Arşivleri'ndeki iki yerde, "*Mışak*" gazetesi redaksiyonu ve Tüm Ermenileri Katolikosluğu arşivlerinde saklanmaktadır. Bu dosyaların, Tiflis'te yayımlanan bir gazetenin redaksiyonuna nasıl ulaşmış olduğunu tespit etmek günümüzde zordur. Fakat 700'ün üzerinde tanıklık, "*Mışak*" gazetesinin 1920'lere ait diğer belgeleriyle birlikte Ermenistan'a nakledilmiş ve 17 Haziran 1946 tarihine kadar Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin arşivinde düzenlenmeden kalmış, akabinde de, yukarıda belirtilen tarihte ESSC devlet arşivine teslim edilmiştir.

Belirtilen antolojinin derleme çalışmalarına teşebbüs ederek, Osmanlı yönetimi tarafından gerçekleştirilmiş olan Ermeni halkına yönelik katliamların köy köy ve şehir şehir gösterilmesi için eksiksiz tüm tanıklıkların yayımlanmasına karar verilmiştir.

Görgü şahitlerinin bu tanıklıkları, katliamlar ve tehcirden sadece bir yıl sonra derlenmiş olduğundan dolayı, bunların gerçekliği ve belgesel

i Ermeni Devrimci Federasyonu Merkez Arşivi, dosya 339-3.

ii Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı ve Dışişleri Bakanı A. Khatisyan'dan bahsedilmektedir.

iii EMA, fon 199, liste 1, dosya 118, yaprak 5.

değeri yüksek olup, Ermeni Soykırımı'nın çok yönlü araştırılması konusunda büyük önem arz etmektedir.

Antoloji, Jön Türk yönetimi tarafından gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı'nın, önceden planlanmış ve hazırlanmış olduğunu bir kere daha kanıtladığından dolayı, son derece önemli tarihî ve günümüzde artık siyasi değere ve öneme sahiptir.

Yayımlanan belgeler vilayetler, sancaklar, kazalar ve nahiyelere göre tasnif edilmiştir. Yerleşim yerleri alfabetik sıraya göre takdim edilmektedir. Birkaç yerleşim yeriyle ilgili veriler sunan belgeler, idari-bölgesel birimlerin başında yer almaktadır. Eklerde sunulan belgeler, "*Kedername*'yle" doğrudan ilgili olmamalarına rağmen, görgü şahitlerinin tanıklıkları olduğu için bu antolojiye eklenmiştir.

Belgelerin eski paleografik düzenlemesi, yürürlükte olan kurallar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Her bir belgenin redaksiyon başlığı, tanıklığın kaleme alındığı tarihi ve yeri mevcuttur. Düzenleyenler tarafından tespit edilen tarih ve yer köşeli parantez içine alınmıştır.

Belgelerde, anlatımın dili ve üslubu korunmuş, kısmi imla müdahaleleri gerçekleştirilmiş, yer ve şahıs isimleri düzeltilmiştir. Metindeki anlam eksiklikleri, köşeli parantezler içinde tamamlanmıştır.

Her bir belgenin açıklamasında arşiv rakamları, belgenin özü ve mahiyeti ile reprodüksiyon aracı belirtilmektedir. Belgelerin küçük bir kısmı daha önce yayımlanmış[i] olmakla birlikte, şimdiki yayın nitelik olarak daha öncekinden farklı olduğu için belgelerin açıklamasında yayımlanmış olduğu belirtilmemiştir.

Antolojinin bilimsel veri sistemi, belgelerin içerik notları, yerel şive ve yabancı kelimelerin açıklayıcı listeleri, şahıs ve yer isimlerinin açıklamalı listeleri ve belge listelerinden oluşmaktadır. Dipnotlar için var olan literatür ile farklı sözlükler, ayrıca çok sayıda arşiv kaynakları kullanılmıştır.

i Bkz. *Kedername, Görgü Tanıklarının Gözleriyle Ermeni Soykırımı*, Erivan, 2005.

BELGELER

VAN VİLAYETİ

NO 1

HAYATTA KALAN GAREGİN GEVORGYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN VAN-TOSP'UN AVERAK KÖYÜNÜN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

21 Ağustos 1916, İgdir *(Iğdır)*

Timar kazasından Averaklı Garegin Gevorgyan'ın anlattığına istinaden (45 yaşındadır):

Averak'ın 182 evi ve 1.150 sakini, Surp Stepannos adında bir kilisesi,[i] bir okulu (yeni yapılı), 1.600 koyunu, 1.500 sığırı vardı. Köyün yıllık geliri 6.400 ölçü tahıl ve 10.000 bağ samandı.

Köyün bir kısmı yakılmıştır.

20 Temmuz 914'teki genel *seferberlik*te, 20-45 yaşındaki tüm erkekleri Averak'tan askere aldılar. Askerliğe elverişli herhangi bir kişi zamanında teslim olmadığında zaptiyeler, içinden herhangi bir eşya alınmasına izin vermeden evini yakarlardı. Mesela zaptiye Mahmat Kafoya (Vanlı),Yeğyazaryan Garegin'in evini, Sianos Manukyan'ın evini vs. yaktı. *Seferberlik*te, Averak'tan zorla 250 ölçü buğday, 200 ölçü arpa, 4 *litre* yağ, 8 ölçü bulgur, 80 koyun, 30 inek, 200 çift çorap toplayıp götürdüler (aynı Mahmat Kafoya). Zaptiyeler, Averak'tan zorla 25 Osmanlı lirası da aldılar. Karapet Harutyunyan, askerlikten muaf olmak için 41 Osmanlı lirası *bedel* ve yukarıda belirtilen Mahmat'a rüşvet olarak bir

i Kilise, birinin "Voskeporik Avetaran", diğerinin ise "Tagavor Avetaran" olarak anıldığı iki eski elyazması İncil'e sahipti. Kilise ayrıca iki altın haç, 40 gümüş haç, iki gümüş dsındsğa (*zil, müzik aleti*), iki gümüş kışots (*ekseni etrafında çevrilerek ses çıkartmaya yarayan madeni müzik aleti*), iki gümüş sıkih (*ayin esnasında içine şarabın doldurulup kutsandığı kupa*) ve iki gümüş burvara (*buhurdanlık*) sahipti.

kile buğday vs. verdi.

7 Nisan 915'te Vanlı Mahmat Bey, Köprüköylü[1] *Ağa* Bey, Vanlı Siya Bey (Kemal Bey'in oğlu) ve Arif Bey (Tırkaşen'li) önderliğinde 2.000 Kürt ve düzenli ordu, üç top ve hükümet mavzerleriyle (küçük çap) silahlı olarak Averak'a saldırdı (şafakta). Köyün silahlı gençleri tüm gün boyunca karşı koydu, karanlık bastıktan sonra ise tüm halkla birlikte Van'a çekildiler. Bu çatışmada Averaklılardan toplam 50 kişi öldürüldü.

Averaklılar, 18 Temmuz 915'te Van ahalisiyle birlikte Kafkasya'ya göç etti. Berkri *(Muradiye)* vadisinde Kürtler saldırdı ve 4 kayıp verdiler. Tüm göç yolunda ise 400 kişi öldü.

Averaklılar, günümüzde Erivan'ın çevresindeki köylerde yaşamaktadır. Günümüzde, Averaklılardan 20 erkek memlekete dönmüştür.

Derleyen: ***Garegin M. Nerkararyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 426, yaprak 10, orijinal, el yazısı.

NO 2

HAYATTA KALANLARDAN HOVHANNES JAMKOÇYAN VE PETROS MANUKYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN, VANTOSP'UN KURUBAŞ KÖYÜNÜN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

19 Ağustos 1916, Khalfalu

Van'ın banliyölerinden Kurubaş köylüsü Hovhannes Jamkoçyan ve Petros Manukyan'a istinaden (ikisi de görgü şahidi):

Kurubaş'ın 120 evi ve 880 sakini, bir kilisesi (Surp Istepannos), bir okulu, 12 su değirmeni, bir yağhanesi, 1.500 koyunu, 1.000 büyükbaş hayvanı vardı. Köyün tüm yıllık geliri 6.400 Osmanlı altını değerindeki tahıl, üzüm, saman vs. idi. Kilisenin eski el yazması bir İncil'i ve 2.000 Osmanlı lirası değerinde kıymetli kapları, gümüş haçları, kıyafetleri vs. vardı.

Köyün büyük bir kısmı kundaklanmış, kilise, okul, su değirmenleri ve yağhane yanmıştır.

20 Temmuz 914'te, genel *seferberlik*te 21-45 yaş arasındaki tüm Kurubaşlı erkekleri askere aldılar. Askere tabi herhangi bir kişi çağrıldığı zaman evde bulunmadığında, zaptiyeler tarafından evi yakılmakta, tüm taşınır ve taşınmaz malları devletleştirilmekte ve karısına tecavüz edilmekteydi. Mesela zaptiye şefleri Harputlu Pala Hasan ve Kel Mehmet (Vanlı), Gaspar Yeğoyan'ın karısı Margarit'in ırzına geçtiler ve Res Grigor Ağvanyan ile Hovhannes Hüsyan'ı (muhtarın yardımcıları) falakaya[2] yatırdılar.

*Seferberlik*te Kurubaş'tan zorla 40 sığır, 16 kağnı, 400 ölçü buğday ve arpa, 5.000 bağ saman, 60.000 *okka* çelmik, 8 (sekiz) *litre* yağ, 100 koyun, 180 çift çorap, 60 adet balta, 60 çift çuval götürdüler. Köyden, "*Khana*" adı altında 70 Osmanlı lirası da aldılar.

Van hükümeti, 915 Şubat ayından itibaren Kurubaş'ın etrafındaki üç mevkiye muhafız olarak 100'er asker koydu. Bu muhafız birlikleri 3-4 Nisan'da Kurubaş'a saldırdı, köyde kimseyi bulmayınca kiliseyi ve okulu yaktı. Ertesi sabah ise, Lezkin yönetimindeki 350 Kürt köye saldırarak duyulmamış vahşet uygular, kadınlara tecavüz eder ve öldürürler. Kurubaş'ın tarlalarından birinde öldürülen Vozneli Hambardzum adında bir kişinin tırnaklarını çekmiş, gözlerini oymuşlardı (erkeklik organını kesip ağzına tıkmışlardı).

Kurubaş'ta öldürülenlerin toplam sayısı 20'dir.

Not: Kurubaşlı erkekler, çatışmadan önce Varag'a *(Erek Dağı)* kaçarak, yerel öz savunma gruplarına katılmışlardı.

Kurubaş sakinleri, 18 Temmuz 915'te Kafkasya'ya göç etti. Berkri yakınlarında Kürtlerin saldırısına uğradılar, 10 erkek hayatını kaybetti ve yanlarındaki tüm büyük ve küçükbaş hayvanları ile mallarını kaybettiler. Tüm göç yolunda Kurubaşlılardan toplam 300 kişi ölmüştür.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 26 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 3

HAYATTA KALAN MAKRUHİ MELKONYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN VAN-TOSP'UN PAKHEZİK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Ben, Van vilayetinin Arçak bölgesinin, Bakhezik köyünden Makruhi Georgyan Melkonyan, 33 yaşında, günümüzde Bakü'deki Ermeni köyü, Nagornaya 10'da yaşıyorum, Göçmen Komitesi bana yardım ediyor.

Memleketimizde, 12 kişiden oluşan evimizde yaşıyordum. Şimdi ben, kocam Gevorg, kayınım Misak, karısı Gayane, kızı Sırbuhi, diğer kayınım Sedrak ve kayınpederim Melkon olmak üzere toplam 7 kişi kaldık.

Oğullarım Ğazar, Hırand ve kaynanam İskuhi olmak üzere toplam 3 kişi öldürüldü, kızım Nanik olmak üzere toplam bir kişi kaçırıldı, görümcem Haykanuş olmak üzere toplam 1 kişi öldü.

1914 *Seferberliğ*inde, diğer köylerde olduğu gibi, burada, bizim köyden de askere tabi olanları dayak ve baskı altında topladılar. Her gün yeni yeni taleplerde bulunan zaptiyeleri misafir ediyorduk. *Olam*ın ve verginin haddi hesabı yoktu, buğdayı, arpayı, samanı, koyunu, yağı, peyniri, çorabı, koşum ve yük hayvanını götürmek olağan şeydi, talepler daha da artıyordu. Diğer tüm köylüler gibi biz de Nisan 1915'e kadar dayandık. Saray *Kaymakamı*, Arçak ve Kharakonis köylerini katlettikten sonra Kızılce ve Nabat köylerini de katletti ve bu köylerin esirleri bizim köyümüze kaçtı. Tüm bunları görünce, biz de Van'a kaçmaya karar verdik ve onlara katılarak Van'a doğru yola düştük. Şuşants köyüne vardık ve orada da kaldık. Erkeklerimiz, Toros'un ve Şirin'in gruplarına katılmak için dağa çıktı, biz ise köyde kaldık. 8 gün köyde kaldıktan sonra, 9. günün şafağında Türk ordusu ve *milliler*, Varag Manastırı'nı ele geçirdikten sonra Şuşants köyünü kuşattılar. Köyde bulunan kadınlar ve çocuklar, hepimiz de Şuşanits Dağı'na kaçtık, çatışanlar ise karşı koydu. Akşamleyin, karanlık bastıktan sonra çatışanlar uzaklaşarak, Aygestan'a gittiler, biz ise geceleyin, şafak sökene kadar dağın kovukları ve kayalıklarında saklandık. Şafak söktüğünde, eşkıya dağa çıktı ve üzerimize saldırdı. Ellerine geçirdikleri erkekleri, kadınları ve çocukları acımasızca öldürdü.

O anda ben, kaynanam, oğullarım Ğazar ve Hırand ile kızım Nanik bir taşın arkasına saklanmıştık. Kürtler bizi fark ederek üzerimize çullandılar. Kaçmaya çalıştık, fakat onlar önümüzü kesip, hiçbir şey demeden kaynanamı vurdular ve ardından beni yakaladılar, Ğazar'ı elimden aldılar ve bıçakla doğradılar (ağlamaktan anlatamıyor), Hırand'ı ise kolumdan çektiler ve taşa vurarak beynini dağıttılar, kızım Nanik'i elimden aldılar ve ne oldu bilmiyorum. Beni ise keyifleri için tuttular... (ağlıyor) ve eziyet ettikten sonra beni de diğer kadınların yanına götürdüler. Bizi soydular, üzerimizde sadece donla gömlek bıraktılar ve bizi döverek ve eziyet ederek akşama kadar tuttular. Akşamleyin zabit trompet öttürdü ve Türkler bizi bırakıp gittiler, biz ise geceleyin, çıplak ve kanlar içinde, ağlayan yüreklerle, çatışmaların sürdüğü Aygestan'a gittik. Şirin ve Toros'la Van'a gitmiş olan erkeklerimizi de Van'da bulduk. Yaklaşık üç hafta Aygestan'da kaldık. Türkler kaçtı ve Vanlı yiğitler galip geldi. Ondan sonra köyümüze gittik.

1915 Temmuz ayındaki ricatta göç ettik ve Ecmiadzin'e geldik, eltim Haykanuş burada öldü, biz kalanlar ise Bakü'ye geldik ve şimdi Ermeni köyünde yaşıyoruz.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 469, yaprak 20-21, orijinal, el yazısı.

NO 4

HAYATTA KALAN VOSKEHAT AZOYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK NAHİYESİNİN ARÇAK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Ben, Van vilayetinin Arçak köyünden Voskehat Azoyan, yaşım 50, günümüzde Bakü yakınlarındaki Ermeni köyünde bulunuyorum, bana Göçmen Komitesi yardım ediyor.

Memlekette, kendi evimizde yaşıyorduk, ailemiz 13 şahıstan oluşmaktaydı, şimdi 12 kişi hayattayız, biri Bakü'de öldü.

Seferberlikten başlayarak her şey değişti, Ermeni-Kürt arasındaki yılların dostluğu, bir kerede düşmanlığa dönüştü, gelecek olan facianın silueti uzak görüşlü insanlar için belirgindi, hatta bu seferki savaş alanının Ermenistan olacağı.

Savaş başlamıştı, Türk, aceleyle sınırlara ordu naklediyordu. Kotol Kale'ye[3] nakledilen birlikler mutlaka Arçak'ta istirahat edeceklerdi. Hükümetin resmî garnizonu olmadığından, zaptiyeler ve askerlere vermek için sürekli evleri boşaltıyorlardı; kış ortasında, gece yarısı, çocukların evden eve taşınması acılıydı.

1914 Kasım ayında, köyün durumu daha şüpheli olduğundan dolayı, gelinimi ve iki çocuğunu, kızlarım Heğine, Seneke, Bersabe, Mariam ve oğlum Armenak'ı kalmaları için Van'a yolladım, çünkü tecrübe, bize köyün olaylar esnasında saldırılara daha açık olduğunu öğretmişti.

Köyde ben, kocam Harutyun ve oğlum Haykak kaldık, hükümet haber alır diye hepimiz gidemiyorduk. Sonbaharda, Andranik'in ordusunun Saray hattından geri çekilmesi ve Halil Bey'in Vozmia hattı üzerinden ilerlemesi, Türk hükümetini azdırdı. Ermeni firari askerler, silahlarına el konulduğundan dolayı dönüyorlardı.

1915 baharında olaylar derinleşti, firari Ermeni askerler öldürülüyor, *müdür* köylülere gizlice, ellerinden geldiği oranda çocukları ve kadınları köyden uzaklaştırmalarını duyuruyordu. Birçoğu, olaylardan birkaç gün önce sözünü dinleyip, çocuklarını Van'a yolladı.

Ermenilerin imhası planının her yerde önceden hazır olmasının kanıtı: Daha Van'da hiçbir şey yokken Saray *Kaymakamı* (adını bilmiyorum), 5 Nisan'da birliğiyle köyümüze geldi, herhangi bir şüpheli hareket göstermeden her zamanki gibi birliğiyle geceledi. O günü geceyi köyde geçirerek, köylülerden hiçbirinin haberi olmadan bilinmeyen bir yöne doğru gitmişti, bu yüzden köyde kalanlar, tehlikeyi geçmiş kabul ediyorlardı, fakat... Geceleyin komşumuz Ermeni köyü Mandan'a *[Hendil]* girerek, köyde bulunan tüm gençleri katleder (bu Mandan köyü, Arçak'ın 7-8 mil uzağında, Arçak'ın kuzeyindeydi), kadın ve çocuklara dahi acımadan gecenin sessizliğinde kılıçtan geçirir.

İşte Avrupalı devletlere, "Soykırımın ayaklanma sebebiyle gerçekleştirildiği" konusunda ısrar eden Türkler tarafından kanıtların çarpıtılmasının bir ispatı daha. Lakin o zamana kadar Van henüz savunmaya geçmemişti. Van savunmasının karışıklığı 7 Nisan'da gerçekleşti, Saray *Kaymakamı* ise Mandan'la olan hesaplaşmasını 6 Nisan sabahında sonlandırmıştı.

Aynı günün akşamı, saat 4'te köyümüze döndü. Korkunç bir kargaşa ve haykırış koptu. Bulunduğum yerden başım açık dışarıya fırladım ki ne göreyim? Köy kuşatılmış, kalan erkekler kurtulmak için deli gibi kurşun yağmuru altında sağa sola koşuşturuyordu, fakat boşuna... Cani, tuzağı sıkı tutmuştu, insanların cesetleri yerlere serildi. Akşam güneşinin kanı kurutmaya gücü yoktu ve *kaymakam*, kanlı ayakkabılarıyla, birliği ve *Hamidiye* Kürtleriyle gururlu, işini bitirerek, Arçak ve Mandan'da yapabildiklerini orada da gerçekleştirmek için Kharakonis'e geçti. Aynı gece, saat 7'de başlamak için Kharakonis'i kuşatmıştı, fakat onların kaderi tüfeğin namlusuna bağlıydı... başaramadı...

Bunu başkası anlatsın, ben gözlerimle gördüğümü anlatayım, evrenin yazıcısı, biz canlı ölülerin gördüğü o kanlı günlerin olaylarını tarih sayfalarına kaydetsin.

Her birimiz, yuvaları bozulan kuşlar gibi köyde dolanıyor ama birbirimizi bulamıyorduk. Bizi oradan *milli*lerin denetiminde, Vanlı Karo'nun evine yolladılar. Kalemlerin gücü, geçen olayları serinkanlılık ve doğrulukla tasvir etmeye yetmez... 3-10 yaş aralığındaki erkek çocukları mezbahaya götürmek için annelerinin kucağından kopartıyorlardı. Böylece 25-30 kadarını ayırdılar. Kaç anne, sevgili çocuklarından ayrılmak istemediği için kurşunlandı.

Annelerin ağlaması, iniltiler içindeki gözyaşları vahşilerin yüreklerini yumuşatamazdı, tecavüz... yetersiz bir kelime ve çok tekrarlanmış, bunu anlattıklarıma katmak istemiyorum, çünkü insanlar çok duydu ve Osmanlı haritasını silemediler, o kelimeyi duymak istemeyen ve yüzsüz Türk hükümetini [kötülük] yapmaması için ikna etmeye çalışan o vicdanlı Avrupa. Onları etkisizleştirmek gerekir.

Ve masum kurbanlardan kaçını, kaçını götürdüler. Dualar acizdi. Tanrı, o da kaçmıştı köyümüzden, muhakkak Andranik'le gitmişti... Çünkü onda sıcak çelik parçaları vardı. Ey benim Ermeni halkım, bundan böyle bil ki, en güçlü Tanrı çeliğin olduğu yerdedir.

Eziyetlerimiz yirmi beş gün sürdü, aç, susuz; yemeğimiz kavrulmuş buğdaydı. Bizi iskelete dönmüş bir şekilde Van'a yolladılar. Orada, ailemizin kalan kısmını bulduk. Genel göçte Bakü'ye geçtik, kızım Mariam orada öldü. Kalanımız hayattayız ve Göçmen Komitesi'nden yardım alıyoruz.

Annemin yerine: *S. Harutyunyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 437, yapraklar 27, arka yüzü 26, orijinal, el yazısı.

NO 5

HAYATTA KALAN ASLİK ĞAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK'IN DAĞVERAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Ben, Van vilayetinin Arçak sancağının Tağveran köyünden Aslik Ğazaryan, 30 yaşında, günümüzde Bakü'deki Ermeni köyünün 12 Nagornaya No 12 adresinde yaşıyorum, bana Göçmen Komitesi yardım ediyor.

Memleketimizde, kendi evimizde kalıyordum, ailemiz 8 kişiden müteşekkildi, şimdi ben ve kaynımın karısı kaldık.

Kocam Manuk, kayınlarım Sion, Hayro ve kayınpederim Hato öldürüldü. Kızım Sona ve kaynımın kızı Paydsar öldü.

Seferberlikte Türkler bizim köye de geldi ve köyün gençlerini toplayarak askere götürdüler. Bizim evimizden de kocam Manuk'u ve kaynım Sion'u götürdüler. Ondan sonra köye gelip sarı para[4] ve ayrıca buğday, arpa, saman, koyun, koşum hayvanı, camız, peynir ve daha başka gerekli şeyleri götürüyorlardı. Sonbahar sonlarında, Ermenilerin silahsızlandırılması esnasında Ermeni askerler firar ettiğinde, kocam Manuk ile kaynım Sion da kaçıp, birkaç gün Van'da kaldıktan sonra geldiler, fakat bazen köyde, bazen de şehirde kaçak bir şekilde yaşıyorlardı. Bundan sonra Türk'ün *olamı* kışın çekilmezdi, gelip, köyden saman, çelmik, un ve gerekli olanları toplayıp, erkeklerin ve kadınların sırtına yükleyerek Arçak veya Saray'a gönderiyorlardı. Zaten yük hayvanlarını götürüp haftalarca kullanıyorlardı.

1915 Nisan ayı başlarında Saray *Kaymakamı*nın Arçak'ı kırdığı sırada, Rahmen[i] Kürtleri de bazı başka köylerdeki Kürtlerle birleşip bizim köyümüze saldırarak köydeki erkeklerin hepsini mermi ve bıçaklarla öldürdüler. Aynı gün köyde, bizim evimizde de birkaç mermiyle kayınpederim Yato'yu ve kaynım Hayro'yu öldürdüler. Dağa kaçmış olan kocam Manuk ve kaynım Sion'u da Kürtler bulmuş ve öldürmüş. Onların cesetlerini köyün yakınında gördük. Tüm erkekleri öldürdükten sonra bizi topladılar, köylümüz Ğazar'ın evine doldurdular ve aramıza dalarak,

i Rahmen, köyümüz Dağveran'ın iki saat uzağında bulunan bir Kürt köyüdür.

üzerimizde sadece donla gömlek bırakana kadar bizi yağmaladılar. Ardından, içimizden 20'den fazla güzel kadını ayırıp götürdüler ve birkaç saat tuttuktan sonra üçünü-dördünü bıraktılar, kalanları ise götürdüler ve bugüne kadar yoklar. Aramıza dalan diğerleri, tecavüzcüler, her türlü vahşeti sergilediler, içimizden hiçbiri bu gazaptan kurtulamadı, ben ve kaynımın karısı dahi.

Bizi bir gün daha köyde tuttuktan sonra Kharakonis'e yolladılar. Kharakonis'te, orada esir tutulan kadınları bulduk ve onlarla birlikte ertesi günü çok büyük eziyetlerle ve kayıplar vererek Arçak'a vardık. Bundan sonra ben de onların başına gelen tüm baskı ve eziyetlere maruz kaldım. (Kendisi de onların içinde bulunduğundan dolayı, Arçak'ta kalmasını ve Van'a gelinceye kadar çektikleri eziyetleri Kharakonisli No 1 gibi[5] anlattı.)

Van'da iki hafta kaldıktan sonra, mayıstaki hürriyet esnasında köyümüze gittik, kızım Sona ve kaynımın kızı Paydsar burada öldü.

1915 Temmuz ayındaki ricatta göç ettik ve Bakü'ye geldik.

EMA, fon 227, liste 1, fon 469, yapraklar 18-19, orijinal, el yazısı.

NO 6

HAYATTA KALAN SATENİK PARUNAKYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK'TAKİ KHARAKONİS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Kharakonlu Satenik Parunakyan, 30 yaşında, günümüzde Ermeni köyü, 12 Nagornaya No 20'de kalıyorum, Göçmen Komitesi bana yardım ediyor.

Ailemiz 10 kişiden oluşuyordu. Ben, kocam Arşak, kaynanam, kaynanamın kaynanası, kayınlarım Karapet ve Atom, eltim Hıripsime, üç çocuğum, 6 yaşındaki Varsenik, 3 yaşındaki Ağavard ve yeni doğmuş olan Vardanuş. Şimdi sadece 6 kişi hayattayız.

Köyümüz 300 evden oluşan bir köydü, hepsi de Ermeni'ydi. Savaş ilanının başında Kürtler bize çok baskı yapmaya başladı, mallarımızı götürüyorlardı. Karanlık bastığında tarlada kalmamak için öğle yemeğinde eve geliyorduk. Hükümet bizim her evimizden bir adam ve bir camız götürüyordu *ameleliğe*. Bu çalışma üç-dört gün sürüyor ve geri dönüyorlar, fakat bizden kimseyi öldürmüyorlardı, en çok asker toplama zamanında zulüm yaptılar. Kocamı ve kaynımı askere götürdüler, diğer kaynımı ise *ameleliğe* götürdüler ve sürekli tutuyorlardı, fakat 4 ay geçtikten sonra üçü de kaçıp geldi.

Saray'ı işgal ettiklerinde, ilk başta kocam ve kaynım çatışmalara katılmıştı ve Saray çatışmasından sonra kaçtılar.

Paskalyadan sonra Yeşil Pazar günü, *kaymakam*, askerleriyle birlikte Arçak'ı kuşattığında, bizim köyümüzü de Kürtler kuşattı. Arçaklı erkeklerin hepsi köyümüze doluştu; papazı öldürdüklerini, cesedini kendilerinin gömdüğünü, tüm gençleri katlettiklerini anlatmaya başladılar. Biz de, bizde de katliam başlatacaklarından korktuk. Köyün erkekleri toplandı ve Türkler ile Kürtlerin köye girmesine izin vermemeye karar vererek mukavemete hazırlandılar. Silahı olan tüm erkekler mevzilere girdi, köyün dört yanını tuttular, kadınları ve çocukları kilisede topladılar. O zamana kadar Arçaklılar, Mandanlılar ve Dağveranlılar köyümüze doluşmuştu. İki ay önce köyleri yağmalanan ve yok edilen Azarlılar ise iki aydır göçmen olarak köyümüzde yaşıyordu. İçimizden, tabanca ve tüfeklerle silahlı 100-150 kişi çıktı, onların başına Şirin Yeğyazaryan geçti. Köylülerimizden herkes onu dinliyordu, çünkü o "komite" idi.

Köyümüzün mevkisi iyiydi; bir tarafta Arçak gölü vardı, diğer tarafta ise Canik. Köyümüze yaklaşmak için bir tek yol vardı, onu da köylülerimiz tuttu. Ertesi günün akşamı Kürtler köyümüze daha fazla yaklaşmaya başladı, şafakta da köyümüze saldırdılar. Çatışma tüm gün sürdü, akşamüzeri Kürtler uzaklaştı. Bizimkiler geceleyin karar vermek için toplandı. Çünkü uzun zaman karşı koyamazlardı; Kürtler ertesi günün sabahı daha büyük kuvvetlerle gelecek ve çatışma daha da büyüyecekti. Tüm bunları göz önünde bulundurarak, Ğızılca üzerinden Van'a çekilmeye karar verdik. Tüm gençler ve çarpışanlar, evlerinden yanlarına kimi alabildilerse aldılar ve geceleyin Van'a doğru yola çıktılar, davarlar ise köyde kaldı.

O günü, çatışmada sadece iki kişi vurulmuştu: Mandan'ın Sakho'su ve Kharakonisli Kakos. Söylediklerine göre Kürtler çok ölü vermişti.

Ertesi günü Kürtler tekrar köyü kuşattı ve ateş etmeye başladı. Köyden cevap gelmeyince, yavaş yavaş mevzilerimize yaklaştılar, ardından köye yaklaştılar ve nihayet, karşılarına çıkan erkekleri öldürerek köye girdiler. Biz kiliseden çıkmış, Bazo'nun Vanesi'nin büyük evine girmiştik. Aramızda az erkek vardı, olanlar da yaşlı adamlardı, kalanların hepsi kadın ve çocuktu. Biz, Vanes'in evine girmiştik, erkekler ise tovladaydı ve kapıyı kilitlemişlerdi. Res Giro (Grigor) da aramızda kalmıştı. Bu res ve Bazo'nun Ohannes'i, Kharakon'dan kaçmamıştı, çünkü 1895 katliamlarında kendilerini kurtarmış olan Mezre'nin *ağası*, dostları Kürt Ali Bey'in kendilerini tekrar kurtaracağını umuyorlardı. Bazo'nun Ohannes'i, kızları ve 5 oğluyla birlikte Ali Bey'e gitti, köye getirmek için, fakat ovada hem kendisini, hem de yanındakilerin tümünü, toplam 11 kişiyi öldürmüşlerdi. Kürtler köye dolduklarında, saklandığımız eve gelip, kapıyı zorlamaya başladılar, bizi de "Korkmayın, kapıyı açın, biz erkekleri arıyoruz", diyerek ikna etmeye çalışıyorlardı. Biz kapıyı açmadık, onlar kırdılar ve içeriye doldular. Silahlı Kürtlerden büyük bir grup avlumuza girdi ve erkek aramaya başladı, iki kere arayıp bulamadılar, üçüncüsünde Res Giro'yu aramızda buldular ve çekiştirerek dışarı çıkardıktan sonra bizim önümüzde öldürdüler. Tüm elbiselerini çıkarttılar ve cesedini bir gömlekle bıraktılar. Resi bulup öldürdükten sonra, tekrar aramaya başladılar, tovlaya girdiler ve oradan 5 erkek çıkardılar ve gözlerimizin önünde öldürdüler. Tekrar tovlaya girdiler ve bu sefer de Kazar'ın 15 yaşındaki Mıko'sunu çekiştirerek çıkardılar. "Beni öldürmeyin, size para veririm" diye yalvarmaya başladı. Parayı istediklerinde, para annemde, dedi. Annesi ise, "Allah aşkına annesi olduğumu söylemeyin," diye yalvarıyordu. Kürtler, Mıko'nun annesinin kim olduğunu sordular, biz de, annesi olmadığını söyledik. Onu da bizim önümüzde kılıçla öldürdüler.

Erkek çocuklardan Azara köyünden Nazo'yu saklamayı başardık. Elbiselerini değiştirmiş, kadın elbisesi giydirmiştik ve kucağına da bir çocuk vermiştik kendi çocuğuymuş gibi. Bu Nazo, hep yanımızda kaldı, Van'a kadar zarar görmeden vardı, fakat Van'da, çatışma esnasında öldürüldü.

Kürtler, o günü biz kadınlara hiçbir şey yapmadı, yağmayla meşguldüler. Ertesi günü, bizi ve diğer evlerden topladıkları tüm kadınları bir araya getirerek papazın evine götürdüler. Tüm yol erkek ve çocuk cesetleriyle doluydu. Aramızda hiç erkek yoktu. Hepimize bakıyor ve erkek

bulduklarında götürüp öldürüyorlardı. Çocuklara dahi aman vermiyorlar, ellerine erkek çocuk geçirdiklerinde hemen acımasızca öldürüyorlardı. Bizde, erkek çocuklarının perçemi (kâkülü) olurdu, çocuğun başına bakıyor ve kâkülü varsa hemen elimizden çekip alarak öldürüyorlardı. Biz de dişlerimizle (makasımız yoktu) çocukların kâküllerini yolmaya başladık. Çocuklarıma birkaç kere baktılar, Allahtan oğlan çocuğu olduklarını anlamadılar ve böylece kurtuldular. Birkaç gün papazın evinde kaldık, yiyecek ne ekmeğimiz vardı ne de başka bir şey, kuyudan su çekiyor ve bununla çocukları doyuruyorduk. Birçok çocuk burada açlıktan öldü. Bu dört-beş gün zarfında bize her türlü eziyeti yaptılar, Kürtlerden kim isterse ve ne zaman isterse, gece veya gündüz aramıza giriyor, üzerimizdeki gümüşleri ve altınları topluyor, üzerimizi arıyor, bulduklarını alıyor, beğendikleri elbiseyi üzerimizden çıkarıyor, güzel kızları ve gelinleri seçip götürüyor, sabaha geri gönderiyorlardı. Dört-beş kişiyi ise hepten götürdüler. Bir gün de hepimizi topladılar, kalan son şeyleri yağmaladılar ve sabah erkenden Arçak'a yolladılar. Etrafımızı sarmışlardı ve geride kalanları dövüyorlardı. Arçak Nehri'ne vardığımızda hepimizi nehre soktular ve geçmeye mecbur ettiler. Nehir akıyordu, geçemiyorduk, fakat zorluyorlardı. Nehri geçerken kaynanam yanımdaydı, fakat nehir onu götürdü. İki küçük çocuğumu kucaklamıştım, 12 yaşındaki büyük kızım Varsenik ise eteğimden tutmuş geliyordu, nehir onu da götürdü. O günü pek çok kadın ve çocuk nehirde boğuldu. Hangi taraftan geçsek, kıyıda cesetler seriliydi veya nehir götürüyordu. Komşumuzun karısı Antaram üç çocuk geçiriyordu. Çocuklardan biri boğuluyor ve annesinden tutunuyordu. Vaziyet dayanılmazdı; kendisini kaybeden anne, diğer çocuklarını tehlikeden kurtarmak için boğulan kızının ağzına su dolduruyordu, o boğulsun da kendisi diğer iki çocuğunu kurtarabilsin diye.

Soğuk bir gündü, su ise buz gibi, hepimiz donmuştuk. Donmuş ve morarmış bir şekilde karşı kıyıya çıktık. Çocuklarım ıslanmış ve donmuştu, onları ısıtamıyordum. Ağavard yolda öldü, kucağımda, yolda gömdüm. Sadece bir çocuğumu kurtararak Arçak'a vardım. Kürtler hepimizi tanıyordu. Arçak'a vardığımızda, Şirin'in ailesi de bizimleydi. 8-9 yaşlarındaki oğlunu annesinin elinden aldılar, sorgu-suale tabi tuttular ve bir-iki saat sonra gelip içimizden çocuğun annesini, küçük erkek kardeşini ve kız kardeşlerini, toplam 5 kişiyi çıkardılar; hepsini de acımadan boğazladılar ve kuyuya attılar. Bir ay kadar Arçak'ta kaldık.

Müdür, günde bir arpa somi *(somun)* tayin *(tayın)* veriyordu, bununla yaşıyorduk. Her gece gelip dört yanımızı kuşatıyor, lambalarla güzelleri arıyor, alıp gidiyor, gündüz serbest bırakıyorlardı. *Müdür*, bizi böyle rahatsız etmemeleri için çok uğraşıyordu, kimsenin bize yaklaşmaması için nöbetçiler koymuştu, fakat olmuyordu, bu nöbetçilere ehemmiyet vermeden geliyorlardı. Bütün bir ay boyunca böyle davrandılar, Türklerin götürmediği bir kişi kalmadı aramızda. Götürenler genelde askerler ve *Hamidiyeli*lerdi. Bu gece saldırılarında birçok çocuk ezildi, oğlan hemen hemen kalmadı aramızda.

Yerimiz korkunçtu; açık gökyüzü altında, avluda, çamur ve pislik içinde uyuyor ve tabii ihtiyaçlarımızı orada görüyorduk. Böylece bir ay geçti, bir ay sonra bizi çevrelediler ve Van şehrine götürdüler.

Müdür bizi götürüp hükümete teslim etmeleri için mektup yazmıştı.

Yol uzundu ve yürüyecek durumda değildik; hasta ve açtık. İçimizden birçoğu takatsiz yere düşüyor ve artık yola devam edemiyordu. Bizi götüren *milli*ler, böylelerini dövüyor, birçoğunu da öldürüp cesedini yol üzerinde bırakıyordu. Bu yüzden, Van'a varana kadar hayli kaybımız oldu. Van şehrine yaklaştığımızda, Ermeniler Türklerle çarpışıyordu, biz de çarpışan iki ateş arasında kaldık. Türkler artık bize refakat etmiyorlardı. Ermeni mıntıkasına girmemiz için bizi bıraktılar. Issız bir sokağa vardığımızda, Ermeniler bizi tanıyarak içeri aldı.

Van'a gelirken Türkler bizden iki kadın götürmüştü, fakat birkaç gün sonra onlar kaçmayı başarıp yanımıza geldi, ama uzun yaşamadılar, birkaç gün sonra Van'da öldüler.

Van'da bizimkileri buldum. Göç başladığında biz de Tiflis'e kaçtık. Oraya vardığımızda, büyük kaynanam öldü. Hayatta kalanlardan hepsi şimdi yaşıyor.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 469, yapraklar 22-26 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 7

HAYATTA KALAN BOĞOS AVETİSYAN'IN, VAN SANCAĞININ, VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK'IN SEVAN KÖYÜNÜN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

12 Ağustos 1916, Karavansara

Van-Arçak-Sevan köyü

Eski durumu. 70 hane Ermeni, 45 hane Kürt. 1914 yazında 70 hane Ermeni'nin 2.000 koyunu, 1.000 tane de diğer cins hayvanları vardı, 1915 baharında hepsi de Kürtler tarafından yağmalandı. Eski ve mimari açıdan değerli bir kilise binası ve aynı şekilde bir okulu vardı.

Seferberlik. Başlarda, köyde askere tabi olanların isimlerini zaptiyeler vasıtasıyla yolluyorlardı. Zaptiyeler, köyde günlerce kalarak, her çeşit densizliği yapıyor, farklı bahanelerle evlere giriyor ve hatta kadınlara sarkıntılık ediyorlardı. Çağrılan asker adayı yerinde olmadığında densizliklerinin sınırı yoktu. Köylülerin hesabına günlerce kendilerine ziyafet çekiyor, eğlenceler düzenliyor, tatmin olmadıklarında da dayak ve işkence uyguluyorlardı.

Seferberliğin sonlarında artık resmî kâğıtlara lüzum görmeden köye girip, gözlerine çarpanları, yaşına bakmadan topluyorlardı.

Zorla el koyma. Köyden büyük miktarda saman, yakacak, arpa, buğday, çorap, eldiven, koyun, yağ, bulgur alıyorlardı ödemeden, karşılığında bir senet veriyorlardı. Köylülerin, tüm bu malları kendi hayvanlarıyla, olmadığında da sırtlarına alarak günlerce yol giderek götürüp teslim etmeleri gerekiyordu. Bu esnada da acımasız dayak, eziyet ve her türlü hakaret vuku buluyor, sıklıkla da, erkekler olmadığı zaman, bu ağır işi kadınlara yaptırıyorlardı. Türkler, bu faaliyetleri esnasında Ermenilere nefret kusuyor, Ermenilerin Rusların dostu olduğu, saklı silahları bulunduğu, krallık istediklerini belirterek hakaret ediyorlardı...

Soykırım. Yaklaşan felaket savaş ilanından sonra hissedilmeye başlandı. Türkler ve Kürtlerin Ermenilere yönelik tavrı birdenbire değişti. Artan densizlikler ve nefret hissedilmeye başlandı. Türkler tarafından

yapılan hazırlıklar gözle görülüyordu. Van'dan arabalar dolusu silah çıkartılarak Müslümanlara dağıtılıyordu. Bizzat hükümet, Türk ve Kürt unsurlara bolca cephane veriyordu.

Soykırım, Van'daki nisan çatışmalarıyla birlikte başladı. Katliamcılar, başlarında Rıspi Salo ve küçük kardeşi Khaşo'nun bulunduğu, aynı köyün Kürtleri olmuştur. Soykırım, Van Valisi Cevdet Bey'in izin yazısıyla oldu. Şehirdeki Türklerden biri ve Sevan'da mülkleri, sığırları, koyunları olan Hamat *Ağa*'nın eniği Abdulrahman, soykırımın düzenlenmesinde büyük rol oynamıştır.

Soykırımla ilgili bilgi veren de, yapılan her şeye bizzat maruz kalmıştır. Şöyle anlatmaktadır.

"Günün birinde, köyümüzün Kürtleri, yanımıza erzak ve *Hamidiye* tezkeresi (yaşı belgeleyen resmî kâğıtlar) alarak, kendileriyle şehre gitmemiz için bizi ikna etti, Cevdet Bey öyle buyurmuş. Köylülerin bir kısmı, Kürtlerin niyetini hissederek, hemen köyün kuyularında, ambarlarında saklanmayı başardı. Biz ise, 74 kişi, onlara inandık ve Kürtlerle kuşatılmış bir şekilde köyden çıktık. Kürtler, yolda düşmanca hiçbir şey hissettirmediler, tersine, dosttan öteye bir yaklaşımları vardı; sigara ikram ediyor, her şekilde bize güven telkin etmeye çalışıyorlardı.

Köyden iki-üç verst uzaklıkta, Pılınkların Ağacı olarak anılan yerde aniden tavırlarını değiştirdiler ve hakaret etmeye başladılar, birden üçer üçer gruplara ayrılarak etrafımızı sardılar ve bizi yan yana toplamaya başladılar. Bir kısmı Van'a giden yolu tuttu ve üç taraftan kuşatarak, aniden topluca ateş ettiler. Ermeniler, ağacın cevizi gibi birbirlerinin üstüne düştü. İlk işarette ben oturanların arasından kaçmaya başladım, elbiselerim birçok yerinden isabet aldı, fakat Allahtan bana değmedi. Beyaz bir kireçtaşına ulaşarak, kendimi onun altına attım. Benim gibi kaçan başkaları da oldu, fakat Kürtler arkalarından yetişerek onları öldürdüler, beni ise fark etmeyerek yanımdan geçip gittiler. Taşın altında büzülmüş bir şekilde gelmelerini bekliyor, yüzümü yere yapıştırmış, öldürürlerse arkamdan öldürsünler, ben görmeyeyim, diye düşünüyordum. Lakin beni fark etmediler. Res haricinde hepsini öldürdüler, onu tekrar köye götürdüler. Ben karanlık basar basmaz dağa doğru kaçtım.

Kürtler köyün resini yanlarına alarak tekrar köye döner. Resin derisini bıçakla yüzer, gözlerini kör eder ve başı aşağıda, ayakları yukarda, duvara doğru, köy meydanına dikerler. Daha sonra köye dalarak, saklanmış

olan erkekleri arayıp bulurlar ve hemen oracıkta öldürürler. Ardından, 10-12-15 yaşlarındaki yirmi oğlan çocuğunu toplayarak, köyün biraz ilerisine götürüp teker teker boğazlarlar. İşkenceler esnasında, çocuklardan biri, arkadaşlarını teselli ederek, milletimiz ve inancımız için ölüyoruz, der.

Güzel kadınları ve kızları ayırarak bir eve kapatır, kalanları ise Van'a gönderirler. Kaçırılan kadınların sayısı yaklaşık 20 olup, akıbetleri bugüne kadar bilinmemektedir.

Bunların isimleri şöyledir:

1) Dsovik, Res Karapet'in kızkardeşi, Khanes'in Atanes'inin karısı, 30 yaşında;

2) Khanes'in Samuel'inin karısı Garo, 35 yaşında;

3) Dsovik'in çok güzel kızı, 20 yaşında, onunla birlikte, iki küçük kız kardeşi daha;

4) Varduhi, Khachatur Asroyan'ın kızı, 25 yaşında,

5) Sirun, Şarurlu Papin'in karısı.

Van'a yollanan kadınlar, yolda zaptiyeler ve Kürtler tarafından işkenceye uğrayarak, çocuklarını suya atar.

Köy, kurnazlığa kurban gittiğinden dolayı, hiçbir muhalefet gösteremez. Tarlaları serbestçe ve acımadan biçerler. Her türlü vahşeti sergileyerek, kadınları tamamen soyunup, gözlerinin önünde çıplak bir şekilde dolaşmaya mecbur ederler.

Van'a bağlı Arçak'ın Sevan köyü kurbanlarının isim listesi, imkân dahilinde.[6]

Bilgi veren: Köyün yerlisi ve görgü şahidi Poğos Avetisyan

Derleyen: *Suren Meloyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 433, yapraklar 1-5, orijinal, el yazısı.

NO 8

HAYATTA KALANLARDAN PAPAZ ĞEVOND SARUKHANYAN VE EŞİNİN, VAN SANCAĞININ TİMAR NAHİYESİNE AİT ERMENİ KÖYLERİNDEKİ KATLİAMLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

21 Eylül 1916, Dilican

Van-Timar

Nisan 1915'teki çatışmalar esnasında katliam gerçekleştirilen köyler:

Asparadsin (Tiramayr Manastırı), 60 hane; Darabek, 70 hane, bir kilisesi vardı; Canik, 120 hane, bir kilise, bir okul; Sosrat, 65 hane, 35'i Ermeni, bir kilise, bir okul; Khavents, 110 hane, kilise[7], okul; Tırlaşen, 110 hane, bir kilise, bir okul; Alür, 400 hane, iki kilise ve bir okul; Marmet, 120 hane, bir kilise ve bir okul; Ciraşen, 50 hane, bir kilise ve bir okul; Atiközal, 40 hane, bir kilise ve bir okul; Küsnents, 130 hane, bir kilise ve bir okul; Köçani, 100 hane, bir kilise ve bir okul; Gölu, 80 hane, 20'si Ermeni; Ererin, 130 hane, bir kilise ve bir okul.

Savaş ilanından itibaren her türlü baskı ve mahrumiyeti çektik. Bir nevi otorite boşluğu durumu hasıl olmuştu. Zaptiyeler, ordu, Kürtler dizginsiz ve serbestçe köylerimizi kendi şahsi evlerine dönüştürmüşlerdi. Malımıza ve bize istedikleri gibi davranıyorlardı.

Seferberlik, başlangıçta askerlik çağına gelen kişilere yönelik resmî çağrılarla yapıldı, daha sonra ise bambaşka bir hal aldı. Köylerimize girerek, askerlik adı altında ellerine geçen erkeği götürüyorlardı.

Aynı zamanda, savaş vergisi ve teberru adı altında her türlü gıda maddesi topluyorlardı. Örneğin buğday, arpa, saman, çerlik, bulgur, yağ, sığır, at, koyun, kağnı, elbise, çuval, çorap vs.

Biz köylüler, toplanan bu malları sırtımızda veya hayvanlarla günlerce süren yollarda taşımaya mecburduk.

Katliam - Savaşın ilanıyla ve özellikle 1914 sonbaharında, Rus ordusu ile gönüllü birliklerinin sınırda belirmesiyle birlikte, Türklerin davranışları aniden daha da kötüleşti ve kötü haberler dolaşmaya başladı. Kürtler tarafından bazen katliam tehditleri yapılıyordu.

Van Valisi Cevdet Bey, Nisan 1915'te İran cephesinden döndükten sonra şüpheler daha da çoğaldı, durumumuz günden güne daha kuşkulu bir hal almaya başlamıştı. Türkler bize karşı dizginledikleri nefreti artık açığa vurmuşlardı. Bu gergin durumun bir dışavurumu, Türk ve Kürt eşkıyalara karşı Ermeni tarafının gösterdiği öz savunmaya karşılık, hükümetin toplarıyla katıldığı 14 Mart'taki Bayrak köyü olayı oldu. Hükümetin İslam unsuru arasında Ermenilere karşı ektiği gizli nifak tohumları bariz bir şekilde gözleniyordu. Van'daki hükümet cephaneliğinden her gün büyük miktarda silah çıkartılarak, köylerdeki İslam ahaliye dağıtılıyordu.

Başlama işareti Van ayaklanması olan soykırım, bu şartlar altında başladı.

Asparadsin köyü katliamı - İrişat köyünün Kürt *ağası*, yaklaşık 500 *milli* eşliğinde 8 Nisan'da köye saldırır. Köyde bulunan 30 kadar silahlı erkek karşı koyar ve Türklerin girişini engeller, fakat mukavemet sadece üç saat sürer. Direnenler, hem sayı azlığından hem de mermi eksikliğinden dolayı yenilir ve içlerinden sadece bir kısmı kaçabilir, kalan büyük kısım ise, kadınlar ve çocuklarla birlikte Türklerin vahşetine maruz kalır. Türkler serbestçe köye girerek acımasızca katletmeye başlar. Köy halkının büyük bir kısmı imha edilir; bir kısmını denize döker (Van Gölü kastedilmektedir, e.n.), bazılarını keser, yakar ve farklı işkence çeşitleriyle öldürürler. Genç kadınlar ellerinde kalır ve tecavüz ile kaçırmalar başlar. Köy halkının sadece bir kısmı kıyıya vararak, Lim Adası'na kaçmayı başarır.

Darabek köyü katliamı - Aynı köyde yaşayan Türkler, katliam için önceden hazır bekler ve Asparadsin olayı fırsat olur. Bir araya gelen eşkıyalar, Asparadsin'i bitirdikten sonra iki bölüme ayrılır, bir kısmı Darabek'in üzerine yürür ve yerel İslam ahaliyle birleşerek katliama başlar. Hiçbir direniş olmaz, 30 kadar erkek ve büyük sayıda kadın ve çocuk öldürülür. Türk ve Kürtlerden hiçbirinin Ermenileri saklamamasına yönelik önceden yapılan uyarıya rağmen Darabekli bir Kürt, iki Ermeni'yi saklayınca, haber alırlar ve önce Kürt'ü, sonra da Ermenileri öldürürler.

Canik[i] *köyü katliamı* - Hükümet, Van'daki çatışmalar başladığında köylüleri, kendilerine yönelik bir tehlike olmadığı konusunda ikna edip

---

i Kaymakam – müdürün* makamı Canik'teydi ve sancak merkezi burasıydı.

* *Müdür, gerçekte kaymakam olmayıp, nahiye yöneticisidir. Canik, Timar nahiyesinin merkeziydi.*

kandırarak köyde tutar. Lakin çok geçmeden, Asparadsin'i kılıçtan geçiren eşkıya, daha da çoğalarak köye saldırır ve direnişle karşılaşmadan köye girerek sokaklarda bütün bir gün sürecek olan katliama başlar. O günü, sadece erkeklerden 150 kişi, büyük sayıda da kadın ve çocuk öldürülür. Kocasız ve ortada kalan kadınların bir kısmı denize yönelerek Lim Adası'na varmayı başarır ve Rus ordusunun Van'a ulaşmasına kadar orada kalır.

Sosrat köyü katliamı - İşkhan'ın öldürüldüğü gün, Sirun adında taşralı bir Taşnaktsutyun elemanı, Van'dan aldığı talimatla, çatışmalar başlamadan köyleri hazırlayıp, öz savunma tertiplemek amacıyla taşraya gelir. Lakin Sirun, ancak Birkarip'e ulaşmayı ve birkaç haberci yollayarak merkezden gelen talimatı çevre köylere ulaştırmayı başarır. Şahgalti, Sosrat, Goms ve Birkarip köylüleri toplanıp, sığınmak amacıyla Lim Adası'na ulaşmaya ancak vakit bulur. Lakin Tasmalu'daki Spitak Kar denilen yere yaklaşan Türkler, Canik ve Asparadsin tarafından gelerek bunları kuşatır. Çatışma, Khıjişk köyünün üst tarafında, Ater köyü yakınlarında bulunan kara taşlar arasında başlar. Çatışma bütün bir gün sürer. Ermeniler giderek takatten düşer, fakat o sırada, 60 silahlı ve yiğit savaşçısı bulunan Alcavazlı "Kopit" grubu, Lim Adası'ndan yardıma yetişir. Bunlar Taşnaklardı. Çatışma yeniden alevlenir ve bu esnada Türkler, Ermenilerin geri çekilme yolu olan Lim Adası'nın Dursi Tun[8] mevzilerini ele geçirmeye çalışır. Lakin Türkler giderek güçten düşerek geri çekilmeye başlar. Ermeniler, Lim'in Dursi Tun mevzilerini ele geçirmeyi başarır ve halkı denizden adaya nakleder. Düşman, akşamüzeri çatışmaya son vererek geri çekilmeye mecbur olur. Bu çatışmada Ermenilerden 7, Türklerden ise yaklaşık 20 kişi ölür.

Köçan köyü katliamı - Bu köyün erkeklerinin büyük bir kısmı önceden kaçıp dağa sığınmıştı. Eşkıya köye saldırır ve yakaladıklarını öldürür, birkaç evi ateşe verir ve ardından tamamen yağmalar.

Alür köyü katliamı - Van'daki çatışmaların iki gün öncesinde (4-5 Nisan) Timar'm Atnakants, Bayrak, Tırlaşen köyleri halkı, Alür'deki alt komitenin talimatıyla, öz savunma tertiplemek amacıyla ailelerini Alür'e nakleder.

Khıjişk köyü olayından dolayı, eşkıyaya ulaştırmak amacıyla Van'dan cephane yollanmıştı. Şehre yakın olan Lezk köylülerinden 4 genç, cephane götürenlere saldırmaları için Atnakants köyüne haber ulaştırdı. 22 silahlı adamla, Tırlaşen köyünün eski mezarlığının yakınlarında önlerini

kestik. Türkler 25 kişiydi, direnmeden cephaneyi ve hayvanları bırakıp kaçtılar. 8.000 kadar mavzer ve martin[9] tüfeği mermisi, iki at, iki camız, bir eşek, şeker, tütün vs. ele geçirdik. Bu mallarla birlikte, kırmızı yazıyla yazılı, iki yaprak Türkçe ilan bulundu. Bunları okuttuğumuzda, yaklaşık olarak şunu anladık: "Hıristiyanlar, İslam'ın adı kalmasın diye çarpışıyor. Tüm Müslümanlar kutsal dinleri için çarpışmalıdır. Bu bir din savaşıdır. Hiçbir Hıristiyan'a merhamet etmemek gerekir. Ermenilere merhamet etmeyin, ne küçüğe, ne büyüğe, hepsini acımadan katledin...". Devamında, İslamların dinleri ve vatanlarına yönelik görevleri ayrıntılı bir şekilde belirtilmişti. Buna karşı duranlar, Ermenileri veya başka Hıristiyanları saklayanlar tehdit ediliyordu. Duyuru "Enver" olarak imzalanmıştı. Bu duyuruları, Van'a götürmeleri için Lezkli gençlere verdik.

Kaçan zaptiyeler, Khıjişk köyüne saldırmış olan eşkıyanın da vardığı Gölu[i] köyüne gider. *Müdür*, cephane getirmeleri için yeniden Van'a zaptiye gönderir. Bir gün geçmeden, 150 asker eşliğinde yüklü miktarda cephane gelir. Biz Ermeniler bu sefer nakledenlere saldırmaya cesaret edemedik ve onlar engelsiz bir şekilde Gölu'ya varabildi. Bir gün sonra (16 Nisan) 40 kadar Kürt, deneme amacıyla Khavents köyüne saldırıp koyunları götürmeye çalıştı. Köy önceden boşaltılmıştı, sadece 6 genç tesadüfen köyde bulunmaktaydı. Kürtler koyunları götürür ve Kürtleri takip eden birkaç asker de köye girmek ister, fakat Ermenilerin açtığı ateş üzerine bırakıp kaçar. Ertesi günü, yaklaşık 500 kişilik karma kuvvetlerle Alür köyüne yaklaşıp bir verst uzakta mevzilenerek kaldılar. Aynı zamanda, çevredeki Ayants ve Malakasm'daki Türk köylülerine haber verdiler ve onlar da gelip, Alür'ün batısından ve Surb Georg[10] Manastırı tarafından köyü kuşattılar.

Biz gelecek olan tehlikeyi öngörerek önceden hazırlanmıştık. Farklı yerlerde geçitler açarak, köyün çevresinde bulunan bağlar ve yüksek evlerde mevzilenmiştik.

Kuşatmacılar yavaş yavaş köye yaklaşmaya başladı, biz hiçbir emare göstermedik. Alür, Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrılır. Doğu mahallesindeki muhariplerin lideri Suren Hovhannesyan adında bir Taşnak genciydi, Batı mahallesinin ise, köyün Taşnaktsutyun komitesi tarafından alt komite olarak tayin edilen Abisoğom adında biri. Çevre bölgelerden gelen 800 haneden oluşan halk Alür köyünde toplanmıştı. Alür ve çevre

i Sancağın polis merkezi burasıydı.

Ermeni köylerden toplanmış, düzenli silahlar[11] kuşanmış insanların sayısı 160 kişi kadardı. Küçük silahlarla silahlanmış olanlar, bir saldırı durumunda halkı koruyabilmek için sokakların başlarına ve evlere yerleşmişti.

Eşkıya köye epey yaklaştığında, Doğu mahallesinden Suren, ateş etmeleri için haber verdi, fakat köyün resi, gelenler belki köye zarar vermeden geçip gider veya hükümet sadakatimizi ölçmek ister diyerek engel oldu. Resin sözlerinden ikna olarak, sessizliğimizi korumaya devam ettik. Kürtler ve zaptiyeler, karışık bir kalabalık halinde engelsiz olarak köye girdi ve ilk fırsatta yağmaya başlayıp, karşılarına çıkan bir-iki kişiyi de vurdular. Doğu mahallesinin muharipleri artık sabredemeyip ateş etmeye başladı. Köye girenler, daha ilk ateşten paniğe kapılıp, 35 kişi esir bırakarak, korku içinde kaçtı. Köyden çıktıktan sonra, bizim ateşimiz altında aceleyle kendi mevzilerine girdiler ve akşama kadar sürekli ve rastgele ateş etmeye başladılar. Köyü doğudan kuşatanlar akşamüzeri yerlerini bırakıp geri çekildi, Surb Georg Manastırı tarafından kuşatanlar ise, sabaha kadar ateşe devam etti.

Durumu görüşmek için akşamleyin toplantı yaptık. Öz savunmayla ilgili bazı sorunlar ele alındı. Bağlantıyı kolaylaştırmak için, köydeki evlerin duvarlarını yıkarak geçitler açma kararı alındı. Alür köylülerinden bazılarının, çatışma esnasında arkadaşlarını terk ederek, silahlı olarak, önceden hazırlanmış dolaplara girdikleri konusu da ele alındı. Bu konu üzerinde hayli durduktan sonra, herkesin mevzilerde kalarak, cesaretle çarpışacağı sözüyle yemin edildi.

Şafakta ateş kesildi ve geçen akşam geri çekilmiş olan eşkıya hava ağarırken tekrar geri döndü ve mevzilere yerleşti. Az sonra iki Türk, ellerinde beyaz mendillerle yaklaşarak köye girmek istedi. Muharipler büyük bir kısmı onların köye girmesini engellemek arzusundaydı, fakat Alür köylüleri, reslerinin liderliğinde, ayrıca Taşnak komitesi, Abisoğom'dan, heyetin köye girmesine izin vermesini talep etti. Çoğunluğun karşı olmasına rağmen, Türklerin köye girmesine izin verildi. Gelenler, yakındaki Malakasımlılardandı, "Hükümet hakkınızda kötü hiçbir şey düşünmüyor. Bu karışıklığı çıkaranlar Kürtlerdir ve cezalandırılacaklar. Biz komşuyuz, neden boşuna birbirimize düşman olalım? Geçen gün birkaç Kürt öldürdünüz diye bize ne? İtler için dert etmeye değer mi? Hükümet sizi mahkûm etmez bunun için. Bu yüzden, resiniz bizimle gelsin, Gölu'ya gidelim. Sizden çalınmış olan malınız ve davarınız orda. Hükümet onları Kürtlerin elinden aldı, res gelsin bizimle ve geri getirsin, siz de

rahat oturun yerinizde. Hükümetin ve bizim iyi dileğimiz budur. Birkaç asker gelip, köyünüzü saldırılardan korur", diyerek bize dövüşmememizi tavsiye ettiler.

Köylüler, köyün resi Gülamir'in etkisi altında, yapılan öneriden ikna olup, resin Türklerle Gölu'ya giderek barış yapmasını talep etti. Biz, liderimiz Suren'le birlikte, olacağı ve hazırlanan tuzağı öngörerek, resi de, Türkleri de öldürmeyi düşünüyorduk, fakat yerel komite bize gene karşı çıktı, biz de kabullenmeye mecbur olduk.

Az sonra res, iki Türk'le beraber ata binerek köyden çıktı. Gölu'da Türkler, resi çeşitli vaatlerle iyice ikna eder ve birkaç gün önce yağmalanmış olan malları vererek, köye dönmesini önerirler, fakat "Götürün bir gün misafir edin, ertesi günü şehre gidecekler, içlerinden birkaçı da köyde kalıp, sizi korusun", diyerek yanına da 50 kadar zaptiye verirler. Res yapılan tüm önerileri kabul ederek geri döndü ve zaptiyeleri de beraberinde getirdi. Lakin zaptiyeler köye girmedi. Sadece res köye girdi ve ateş etmememizi tembihleyerek, kendisi aceleyle ve olacaklar hakkında bize haber vermeden, bir sepet ekmek topladı ve zaptiyelere götürdü, aynı zamanda da, köye saldıranların sözde hükümet olmayıp Kürtler olduğuna dair imza verdi.

Res Gülamir köye dönerek, dışarıda 90 kadar hükümet askerinin bulunduğunu ve onlar yarın gidene kadar kendilerini yedirmemiz gerektiğini açıkladı.

Halk çatışmadan bir şekilde kaçınmak amacıyla Gülamir'in sözlerine ikna oldu. Türkler, daha da güven kazanmak amacıyla, köye girmek istemediklerini göstermek için, kendilerine köy dışında bir yer gösterilmesini önererek, bu sefer de kurnazlığa başvurdu. Köy dışında, az uzakta, Narek adlı bir manastır bulunmaktaydı. Türkleri önce oraya götürdüler, fakat Türkler, kutsal bir mekâna atlarını sokarak aşağılamak istemediklerini öne sürerek, orada kalmak istemedi. Böylece, kendilerini köye götürmelerini önerirler ve aniden, bizim tüm kızgınlığımız ve hiddetimize rağmen, atlı zaptiyeler, resin önderliğinde köye girdi. Türk, Kürt karmakarışık eşkıya güruhu da hemen onları takip etti...

Savaşçılardan bazıları, bunu görerek hem resi, hem de Abisoğom'u vurmak istiyordu, fakat güçlü taraftarlara sahip olduklarından, olmadı.

Ermeni savaşçılar o sırada mevzilere dağılmıştı. Türkler köye girip, resin önderliğinde evlere yerleştiğinde karanlık basmıştı. Lakin res

bununla da yetinmeyerek, gençlerin mevzilerden inerek "misafirlere" hizmet etmelerini talep etti.

Çevre köylerden toplanan Ermeniler, kurulu tuzağı fark edip, çarpışma ve savunma imkânının kalmadığını görerek köyden çıkmak istedi, fakat Türklerin bir kısmı, çok geçmeden dışarı çıkarak, önemli yolları tuttu. Yabancı köylülerden 100 kadar silahlı kişi, katledileceklerini görerek, karanlık bastıktan sonra köyün bir köşesinden dışarı çıktı, fakat içlerinden bazıları daha sonra köyün durumunu anlamak için geri döndü ve nöbetçiler tarafından tutuklandı.

Sabahleyin, daha başka Türk ve Kürt kuvvetleri gelerek hiçbir engelle karşılaşmadan köye girdi. Res Gülamir'i yanlarına alarak, tüm silahların ve erkeklerin toplanmasını talep ettiler. Res hem erkekleri, hem de silahları teker teker topladı ve insanların saklanmış olduğu dolapları ve yeraltı sığınaklarını gösterdi. Bu yeraltı sığınaklarını üzüm bağlarında, su kuyularında ve son derece gizli yerlerde açmışlardı. Böylece hepsini toplayarak teslim etti, kendisinin bilmediği yerleri ise kadınları dövüp eziyet ettirerek buluyordu. Bu şekilde yaklaşık 260 erkek topladı. Bunları kiliseye doldurdular ve tabii ihtiyaçlarını dahi kilisede gidermeye mecbur ederek, sıkı kontrol altına aldılar.

Hapsedilenler kilisenin sunağının duvarını delerek kaçmak ister, fakat res bu sefer de,"Kiliseye yazıktır, boşuna yapmayın, sizin için tehlike yok", diyerek onları ikna eder. Üç gün hapis tuttuktan sonra, bir gece, köyün az ötesinde, Kakan-Pasek denilen yere götürür ve iple grup grup bağlayıp, 260 kişiyi bir kerede kurşuna dizerek yere sererler. İçlerinden sadece bir kişi, Tırlaşen köyünden Gabriel Ayvazyan adında bir genç şu şekilde kurtulur:

Gabriel'le birlikte kardeş çocukları da bağlıymış; ateş ettiklerinde kendisini yere atar ve cesetlerin altında kalarak kurtulur.

Not - Bu katliamdan önce Türkler çarpışmanın ilk günü öldürülen Kürtlerin cesetlerini talep eder. Gülamir'in göstermesiyle onları bir kuyudan çıkartırlar. Bu cesetleri gören Kürtler iyice kudurur ve her birine karşılık yüzlerce Ermeni öldüreceklerine yemin ederler. Cesetler çıkarıldıktan sonra Gülamir'in elbiselerini çıkarır ve yere devirerek işkence etmeye başlarlar. Önce gözlerini çıkarırlar, daha sonra da donunun içine bir kedi atarak, ölene kadar döverler. Ardından cesedini götürüp çöplüğe atarlar.

Yukarıda belirtilen 260 kişiyi öldürdükten sonra, sabahleyin tekrar köye dönerek soygun ve tecavüz yapmaya başladılar. Çok sayıda erkek, kadın elbisesi giyerek evlerde saklanmıştı. Böyle kıyafet değiştirmiş olanların farkına vararak, onları köyün ortasına getirip öldürdüler. Tam on gün köyde kaldılar ve kadınlara yönelik her türlü vahşeti sergilediler.

Sargis Mındoyan adındaki eski bir alt komite üyesini dışarı çıkarırlarken karşı koyar ve Semet[12] tabancayla bir zaptiyeyi öldürür. Yakalayıp, üstlerine götürürler, o da, "Zaptiyeyi neyle öldürdün?", diye sorar. Sargis, tabancayı göstererek, "Aha, bununla", der. Komutanları, birkaç soru daha sorduktan sonra öldürmelerini emreder. Meydana getirip önce gözlerini oyarlar, daha sonra da iki kolunu keser ve böyle işkence yaparak öldürürler.

Alür'den sonra teker teker Amenaşat, Marmet, Ciraşen, Annavank, Dsaktar ve Khavents köylülerini katletmeye başladılar.

Belirtilen köylerin içinden Khavents'teki katliam şu şekilde gelişir: Zaptiyeler, kurnazlıkla köye girer ve köylülerin yakınlığını kazandıktan sonra, birkaç gün köyde kalarak, köylülerin de katılımıyla keyif, eğlence ve kâğıt oyunlarıyla vakit geçirirler... Lakin Alür ortadan kaldırıldıktan sonra zaptiyeler köylüleri teker teker katleder ve köyü de yağmalarlar.

Not - Sosrat'ı katliama uğratmadan önce, aynı köyün Türkleri bir toplantı yaparak Ermenileri nasıl gafil avlayıp öldüreceklerini düşünür ve Ermenilerden de bir-iki kişi çağırıp, Ermenileri korumak için toplantı yaptıkları süsü vermeye karar verirler. Böyle bir kurnazlıkla Ermenileri uyuturlar. Mıhe adında bir Kürt, kurulan tuzağı Ermenilere haber verir, fakat ona inanmazlar. Kürt, birçok kereler, Ermenileri başlarının çaresine bakıp, uzaklaşmaları konusunda uyarır, fakat boşuna...

Katliam başlar ve hepsi katledilir. Sosrat'm papazını, saklandığı çöpün içinden çıkararak, 25 kurşunla öldürürler. Mıhe birkaçını kurtarır ve gizlice kıyıya ulaştırır, oradan da Lim Adası'na varırlar...

Marmet - Marmet'in Ermenileri, Zeva adlı Türk köyüne gidip, silahlarını Türklere teslim ederek, kendilerini korumalarını rica ederler. Fahrat adlı Kürt çetebaşı, Marmetlileri sakinleştirir ve evlerine yollar. Türkler ve Kürtler çok geçmeden köyü kuşatır ve 120 erkek yakalayıp köyden çıkararak, Marmet ve Amenaşat köyleri arasında bulunan Avet'in su değirmeninin yukarısında öldürürler...

Yekmal - Bu köylüler aldanmaz ve kaçarak kurtulur.

Alür'den kaçan Atnakants ve Bayrak köylüleri ise, Alür'de vuku bulan ihanetten sonra, az sayıda düşmanla sık sık çatışarak, Ruslar gelene kadar köylerinin civarında kalır.

Bayrak köyü olayı[i]

1915 Mart ayı sonlarında Türk, Kürt ve Ermeniler arasında kısmi çatışmalar başlamıştı. Timar'ın Türk köylerine yakın bulunan Peyrek[13] köyü, 30 hane ve 850-900 kadar hayvana sahipti.

Olaydan bir gün önce Tırlaşen Ovası'nda silah sesleri duyuldu. Köylüler dehşet içinde tarladaki işlerini bırakarak köye doluştu. O anda Bayrak'ta bulunan, şehirden yeni gelmiş silahlı bir grup Taşnak genç, üç köyün (Tırlaşen, Bayrak, Atnakans) erkeklerini toplayarak, silah atan Türkleri kovaladı. Bizimkiler ve Türkler arasında çatışma başladı. 12 saat süren çatışma sonunda bizden Nalbant Mıkırtiç adında bir şehirli, Türklerden ise birkaç kişi öldü. Türkler, yollarının üzerine çıkan başka 8 Ermeni'yi öldürerek çekildiler. Kısa sürede şehirden top yetiştirilir. Ermeniler, ateş ederek topu ele geçirmek ister, fakat şehirden yetişen Misak'ın grubu araya girer ve olayın daha genişlememesi için çarpışanları uzaklaştırır. Üç köyün direnişçileri köylerini terk ederek geri çekilir, köyler hükümet tarafından kundaklanır.

Not - Başlangıçtaki, Türklerin kurnazlıkla Alür'e girmelerine kadar olan kısmı Atnakanlı Peder Ğevond Sarukhanyan, kalanını ise, olayların sonuna kadar köyde kalmış olan eşi anlatmıştır.

Anlatan: Peder Ğevond Sarukhanyan ve eşi

Derleyen: *Suren Meloyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 464, yapraklar 1-8, orijinal, el yazması.

i Anlatımımda bu olaya değindim.

NO 9

HAYATTA KALAN AHARON GRİGORYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN TİMAR NAHİYESİNDEKİ ASDVADZADZİN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

23 Ağustos 1916, Dallar

Van'ın Berkri sancağının Surp Asdvadzadzin köyü sakini Aharon Grigoryan, köylerindeki katliamla ilgili aşağıdakileri anlatıyor:

Köyümüzün 70 hanesi vardı, 642 kişilik Ermeni nüfusu ve 1.300 camız, sığır, inek, at, 1.500 baş koyun, 3.200 ölçü buğday ve arpa. Ayrıca kilisesi (Surp Asdvadzadzin Manastırı) ve 2 okulu vardı. Manastırın tüm eski eserleri, el yazmaları, kutsal emanetleri İrişatlı Sıleman Bey ve eşkıya tarafından yağmalanmış ve köyle birlikte ateşe verilerek imha edilmiştir.

Hükümet, savaş öncesindeki bildirisiyle, 25-45 yaşlarında askerliğe tabi olanların listesini bize gönderdi ve 24 saat içinde hepsinin hükümet merkezinde, askerî komutanlıkta hazır bulunmalarını talep etti. Hazır bulunmayanlar, kanuna karşı gelmiş olarak, istisnasız tüm tebaalar, divan-ı harbe verilerek en sert biçimde cezalandırılacaklardı.

Bildiriden 24 saat sonra herkes toplandı, 120 kişiydik ve son derece sevinçli bir halde zaptiye şefi Amar Bey'in huzuruna çıktık ve oradan Van'a gönderildik. Orada uzun süre dolandıktan sonra, Patrikhanenin başvurusu üzerine, ziraat çalışmalarını yerine getirebilmek amacıyla 35-45 yaşındaki 80 kişiyi geçici olarak serbest bırakıp, sadece 25-35 yaşlarındaki 40 kişiyi Bitlis, Saray ve Erzurum'a gönderdiler.

Savaş vergisi olarak köylülerden zorla 250 ölçü buğday, 15 ölçü bulgur, 145 ölçü arpa, 8 litre yağ, 26 baş koyun, 140 çift çorap, 85 çift yün eldiven, 120 çift çarık, 560 adet tavuk, 1.700 *okka* pişmiş ekmek, 50 araba saman, 60 araba çelmik ve 1.500 *kuruş* nakit topladılar.

Tüm bu alınanları, köylüler kendi evlerindeki işlerini bırakarak, kendi hayvanlarıyla, kış günü, "*amele taburu*" olarak, sırtlarında taşıdılar ve Arçak, Mollahasan ile Canik köylerine depoladılar, oradan da Van, Bitlis, Bulanık ve Malazgirt. Tüm bunların toplanması ve gönderilmesi *çetelerin* nezareti altında gerçekleşiyordu. Onların varlığı ve sınır tanımazlığı,

bizim için her şeyden daha fazla zorluk yaratmaktaydı. Tavuk, koyun kesmek, atlarına bol arpa ve saman yedirmek bizim için artık olağandı. Nakliye esnasında, Arçak birlikleri 12 sığırı elimizden alarak kestiler.

Hükümet, tüm bu çalışmalar ve hizmetleri yerine getirdikten sonra, 45 kişiyi de "*amele*" olarak Muradiye ve Canik arasında bulunan yollarda çalıştırdı, fakat onların yiyeceğini de biz gönderiyorduk.

Orduda görevli asker çocuklarımızdan, kendilerinin de dayanılmaz ve uygunsuz şartlar altında, günlerce aç, susuz, çıplak, yalınayak ve gittikleri günden beri kendi elbiseleriyle olduklarına dair mektup alıyorduk.

Savaş ilan edildiğinde, tekrar mektup yazarak, silahsızlandırılıp, "*amele*" olarak Hasankale yolları ve mevzilerinde, Alman mühendisleri ve subaylarının yönetiminde çalıştıklarını belirttiler. Öyle ki, yazdıkları mektuplarda, yaşadıkları hayatı "Firavunun esareti" ve "İsa'nın eziyetleri" olarak adlandırıyorlardı.

Bütün gün aç, susuz, yoğun bir şekilde çalıştıktan sonra geceleri yollarda ve mevzilerde uyuyup, salgın hastalıklara yakalanarak, tıbbi bakım ve ilgiden yoksun kaldıklarından, birçoğu kaçıp gelmeye mecbur oldu.

Berkri *Kaymakamı*, o dönemde ülkeye Rus casuslarının girmiş olduğu bahanesiyle, Ermeni köylerini 15-60 yaşlarındaki silahlı Müslümanlarla kontrol altına aldı ve tüm köy muhtarlarını hükümet merkezine çağırarak aynı şeyleri kendilerine açıkladı: "Hangi köyde bir asker kaçağı yakalanırsa, o köyün tüm hayvanları ile mal varlığına hükümet tarafından el konulduktan sonra köy yakılacak ve siz de, sorumlular olarak, divan-ı harbe verileceksiniz."

Ermeni askerlerin silahsızlandırılması, 15-60 yaşındaki Türk ve Kürtlerin silahlandırılması ile hükümetin böylesine sert yaklaşımı ve bize karşı gösterdiği tavır, planlanan katliamın net kanıtıydı.

7 Nisan 1915'te, askeriyeden Ziya Bey komutasındaki düzenli ordu ve İrişatlı Sıleman, Farhat, Arif ve Şevki Hurşit beyler, hizmetkârları ve eşkıyalarla birlikte köyü kuşatarak, ateş etmeye ve ayrımsız tüm köylüleri öldürmeye başladı. Bu arada 150 kadın, çocuk ve erkek öldürüldü. Aralarında bizim köyün 100 yaşındaki pederi Gevorg[14], kardeşleri Grigor ve Astvadsatur, Davit ve Grigor Muratyanlar da vardı.

Altun Soğomonyan, Hripsime Hakovbyan, Oğer Safaryan, Altuz, Susan ve Haykanuş adlı kadınlar ile 1, 2, 4, 5 ve 7 yaşında 25 çocuk zorla İslamlaştırılmıştır. Götürenler, Arif ve Sıleman Bey'in hizmetkârlarıydı.

Bu ani saldırı bizim üzerimizde şok etkisi yarattı. Ürpertici ve planlı katliamı hemen hissettik. Köyümüzden Sımbat Aloyan liderliğinde Daniel Davityan, Martiros Manasyan, Gordsotlu Harutyun, toplam 12 kişi, silaha ve öz savunmaya başvurdu. 6 saat boyunca eşit olmayan bir çatışma sonunda birkaç Kürt ve düzenli ordu askerini yere serdiler. Köy ateşe verilip yakıldı. Çatışanların mermisi bitti, kendileri de Peder Gevorg'un evinde kalarak yandı. Biz kalanlar ise bir kayıkla Lim Adası'na kaçtık. Rus ve gönüllü birlikleri Van'a girip bölgeyi ele geçirene kadar 30 gün boyunca Lim Manastırı'nda kaldık. Daha sonra köyümüze döndük ve orada bekledik. Buğdayı biçmeye ve harman yapmaya başladık. Kısa sürede temmuz ricatı başladı, biz harmanı bırakarak Berkri üzerinden, güven içinde Kafkasya'ya geçtik. Lakin kötü şartlar nedeniyle yolda ve Ecmiadsin'de *(Ermeni Kilisesi'nin merkezinin bulunduğu şehir)* 60 kişi öldü. Ecmiadsin'deki "Kardeş Yardımı" komitesinin talimatıyla, Ğamarlu bölgesinin farklı köylerine yerleştirildik.

15 Mart 1916'da erkekler vatana döndü ve Birleşik Dernek'ten koşum hayvanı ve tohum elde ederek, barış içinde çalışmaya başladılar, fakat ağustos ricatında bırakıp tekrar eski yerlerine döndüler. Şimdi tekrar vatana dönmeye başladılar.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 438, yaprak 14'ün arka yüzü, yaprak 6 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 10

HAYATTA KALAN VARDAN GALUSTYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ TİMAR NAHİYESİNİN ERERİN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

8 Ağustos 1916, Bılur

Timar sancağının Ererin köyünden Vardan Galustyan'ın anlattığına istinaden (görgü şahidi olmuştur, 42 yaşındadır):

Ererin 180 hane ve 1.000 kadar nüfusa, bir kiliseye ve Hovhannes adında bir okula sahip olmuştur. Köyün yıllık geliri 5.000 ölçü buğday,

40.000 bağ saman, 32.000 *litre* üzüm, 500 put[i] ceviz, 5.000 put elma, 5.000 put kayısı ve daha başka meyvelerdi. Kilisenin sunağının altında çivi yazılı bir taş vardı, fakat kilisenin kundaklanmasından sonra yıkıntıların altında kaldı. Kilisenin 300 gümüş haçı, 3 gümüş kaplı kenarları olan *İncil*'i, değerli kapları, kıyafetleri vs. vardı. Kilise, okul ve 70 ev yakılmıştır.

20 Temmuz 914'te, Seferberlik ilanından bir ay sonra, 20-45 yaşındaki tüm erkekleri Ererin'den askere aldılar. Evlerinde bulunmayan asker adaylarının evlerini yakıyorlardı (mesela Poğos Dumanyan'ın evini yaktılar). Ordu için Ererin'den zorla 200 ölçü buğday ve arpa, 1.800 bağ saman, 70 koyun, 100 *litre* yağ, 28 Osmanlı lirası aldılar.

Türk ordusundan firar eden Grigor Çıgnavoryan ve Grigor Hayrapetyan şöyle anlatmaktadır: "Türk subaylar, biz Ermeni askerlerini ölümüne çalıştırıyor, paramızı elimizden alıyor, bizi çok kötü dövüyor ve hakaret vs. ediyorlardı."

13 Mart 915'te Alcavaz'ın Aren köyünde vuku bulan olay nedeniyle, bu köyün kaçakları Ererin'e geldiklerinde, vergi tahsildarı Vanlı Omar liderliğindeki 12 hükümet zaptiyesi, koyunları sayma bahanesiyle köyü kuşattı ve birkaç Arenli görerek, onlara ateş etmeye başladı. Ertesi günü, Van'dan çok sayıda asker geldi ve köylülerden bir direniş görmeden, köyü yaktı. 23 Nisan 915'te Ererinli 35 silahlı genç, köyün dağında, belirtilen Omar'ın askerleri ve Kürt eşkıyayla çatışmaya girerek 8 ölü verdiler, köyde ise 17 erkek öldürüldü, 9 kişi de amele taburlarında öldürüldü. Liderleri Omar, Cevdet Paşa'nın talimatıyla hareket ediyordu. Malakasımlı Fazıl Salakhyan ve Muşur Mahmatyan, Amkuberdli Khuşo'nun oğlu Urfut ve Ummut, Musen Mahmati, Hasan Davutyan ve daha başka Kürtler, Ererin'in kadınlarının büyük bir kısmının ırzına geçti.[ii]

Ererenliler, 15 Temmuz 915'te Kafkasya'ya göç etti. Yolda, Berkri Vadisi'nde Kürtlerin saldırısına uğrayıp 2.000 koyun ile büyükbaş hayvan kaybettiler. Aslik Sahakyan adında bir kadın ve iki çocuk nehre atladı, bir başka kadın öldürüldü ve üç kız ağır yaralandı.

Ererenliler günümüzde Bılur, Ecmiadsin, Yerevan ve Bakü'de yaşıyorlar.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

---

i Yaklaşık olarak 16 kg.lık tahıl ölçü birimi. e.n.

ii Gerektiğinde tecavüz edilen kadınların isimleri verilebilir. G. Nerkararyan'ın notu.

Not: Kürt ve Türk güruh Lim Manastırı'ndaki Dırsi Tun'a[15] saldırdığında, mermilerinin yetersiz olduğunu fark eder. Şehirden mermi isterler ve Cevdet'in emriyle hemen yollanır. Gönderilen mermi daboları[16], Sevget'in *(Karasu)* kıyısına, Atnakan'ın yakınına vardığında, silahlı dört Atnakanlı mermi götüren zaptiyelerin üzerine saldırarak, mermi dabolarını ele geçirir. Bunlardan birinin içinde, Van Valisi Cevdet'in eliyle yazılmış bir mektup bulundu. Mektubun içeriği şöyleydi:

"Cihat ilan ettik. Bundan böyle hiçbir Ermeni'ye acımayın, cinsine ve yaşma bakmayın; tüm Ermenileri ve elinize geçen diğer Hıristiyanları acımadan katledin."

EMA, fon 227, liste 1, dosya 426, yaprak 3 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 11

HAYATTA KALANLARDAN GAREGİN HOVSEPYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ TİMAR NAHİYESİNİN MARMET KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

27 Ağustos 1916, Ğamarlu

Van'ın Timar sancağındaki Marmet köyünden Garegin Hovsepyan, köylerindeki katliam hakkında şunları anlatmıştır:

Marmet köyü, 160 hane ve 1.340 Ermeni nüfusa sahipti.

3.100 koyunu, 3.270 çeşitli hayvanı, 64.100 ölçü buğdayı, 25.150 ölçü arpası, 20.800 ölçü darısı vs. vardı.

1 kilisesi[i], 1 iki sınıflı okulu ve öğrenciler için, 2.000 tarih kitabı ve romanlarla dolu 1 kütüphanesi vardı. Bunlar şimdi köyle birlikte yağmalanmış, yıkılmış ve yakılmıştır.

Timar hükümeti savaştan önce (914) 25-45 yaşındakilerin, asker adayı olarak 24 saat içinde Timar hükümet merkezine başvurmaları ve

i Kilise, Surp Gevorg (Kevork) olarak adlandırılmaktaydı.

oradan gerekli olan yerlere gönderileceklerini, aksi takdirde, belirtilen sürede başvurmayanların, kanuna karşı gelmiş olarak, divan-ı harpte cezalandırılacaklarını duyurur. Duyurudan 24 saat sonra askerî idareye, oradan da Van'a gittik. 15-20 gün Van'da dolandıktan sonra 35-45 yaştakileri serbest bıraktılar. Sadece 35 kişiyi, düzenli asker olarak Bitlis, Erzurum ve daha başka yerlere gönderdiler.

Askerî bedel için hükümet bizim köylü Hovsep Simonyan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Petros Grigoryan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Petros Maneyan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Yeğiazar Harutyunyan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Aziz Margaryan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Martiros Ter-Karapetyan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Aharon Davityan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Hakob Mıkhitaryan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Hovhannes Antonyan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş*, Setrak Minasyan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş* ve Mıkırtiç Hovhannesyan'dan 51 Osmanlı altını, 5 ve çeyrek *kuruş* aldı. Lakin savaş ilanından sonra hükümet hepsini de, paralarını geri vermeden, asker olarak Erzurum'a yolladı ve onlardan hiçbiri bugüne kadar geri gelmedi.

Hükümet, savaş vergisi olarak zorla köylülerden 340 ölçü buğday, 150 ölçü arpa, 112 ölçü bulgur, 850 çift çorap, 800 çift eldiven, 1.200 çift çarık, 520 koyun, 20 kağnı, 80 sığır ve arabacı olarak 20 kişi götürdü. Onlardan da hiçbiri bugüne kadar geri dönmedi. Ayrıca 40 *litre* yağ, 5.000 yumurta, 450 kaz vs., 150 *litre* balık ve 15 at aldılar.

Bizden alınan tüm malları köylüler kendi hayvanlarıyla Avants köyüne nakledip, orada istifledi. Kışın da sırtımıza alıp, askerler için Khliç-Ketik, Saray, Bitlis ve daha başka yerlere naklettik.

Köyümüzden 40 kişi de, savaş ilan edilir edilmez, Canik hükümeti tarafından Van ve Vostan arasında yapılan yola "*amele*" olarak gönderildi. Bedava çalışıyorlardı, biz onlara bakmaya mecburduk, çünkü hükümet onlara yiyecek hiçbir şey vermiyordu.

Bu arada hükümet, İslamlardan 15-70 yaşındaki silah kullanmayı bilenleri 5,9 çaplı Kapağlı, Mısırlı, Martini[17] resmî tüfeklerle silahlandırdı ve *çeteler* kurarak, Ermeni köylerine savaş için mal toplamaya gönderdi. Dayak, işkence, baskı doruk noktasındaydı. O kadar ileri gittiler ki, Ermenilerin evine giriyor, kadınların ziynet eşyalarını yağmalıyorlardı, hatta

köyümüzden Hakob Mıkhitaryan'ın 12 yaşındaki kızı Piruz'u, Poğos Ter-Hovhannesyan'ın 13 yaşındaki kızı Piruz'u, Poğos Sultanyan'ın 10 yaşındaki kızı Margarit'i, Hakob Masehyan'ın 20 yaşındaki (dul) kızı Margarit'i, annesi Susan'ı da öldürüp, Hovhannes Çovekyan'ın 15 yaşındaki kızı Altun'u, Harutyun Hambaryan'ın 7 yaşındaki kızı Almast'ı kaçırdılar. Kaçıranlar tamamen yabancı insanlardı; bazıları, Bağeş veya Apağa taraflarından olduklarını söyledi.

8 Nisan 1915'te Haytaranlı Mehmet Bey, hizmetkârları ve eşkıyayla, toplam 700 kişi kadar, iki gün kalıp misafir edildikten sonra, *muhtar* vasıtasıyla köylülere, "15-80 yaşında erkekleri kilisede toplat, hükümetten buyruk var, size okuyacağım", diye iletir.

Köylüler, toplam 150 kişi gelip beye kendilerini takdim ettiler. Bey onları kiliseye doldurdu ve ateşe vererek yakmak istedi, fakat kadınların yalvarmaları, ağlayıp sızlamaları üzerine, birbirlerine bağlayarak, köyden çeyrek saat uzaklıkta bulunan Jamtan adlı dağa götürerek, hepsini öldürdüler. İçlerinde Peder Hakob, Res Hovhannes ve köyün *ağalarından* Nışan, Galust, Martiros, Tovmas, Armenak (öğretmen) ile kilisenin muganni lerinden Toros ve Margar da vardı.

Ertesi günü, Canik *müdürü*nün yönetimindeki düzenli ordu ve Mehmet Bey hizmetkârlarıyla köyü kuşattı, yağmaladı, rast geldikleri 30 kadar kadın ve çocuğu acımadan öldürdüler ve köyü yaktılar. Aynı şekilde askerler ve Kürtler Altun Anagyan'a, Mıkırtiç'in karısı Sapr'a, Soğomon'un karısına, Galust Ter-Hovhannesyan'ın karısı Gülizar'a alenen tecavüz ettiler. Biz Van'a doğru kaçmaya başladık; Türkler ve Kürtlerin vahşetinden kurtulabilen 25 erkeği de bu arada Zeven köyünün Kürtleri, Kıcanits Vadisi'nde baltalar ve taşlarla başlarını ezerek öldürmüşlerdi. Kalan halk ise Avants köyüne kaçtı ve oradaki Ermeniler tarafından, Rus ve gönüllü orduları Van'a girip çevreyi ele geçirene kadar korundu. Biz köyümüze döndük ve ot biçmeye, buğdayları biçerek harman yapmaya başladık. Aniden büyük temmuz ricatı başladı, biz de her şeyi bıraktık ve Berkri üzerinden göç ettik, yolda Zilanlı ve Haydaranlı Kürtlerin saldırılarına uğradık. 100 kadın ve 8-10 yaşları arasındaki 15 çocuk öldürüldü veya korkudan öldü, 7'si de Bendi-Mahu Nehri'ne düşüp boğuldu. Bunlar: Arsen Poğosyan, 10 yaşında; Harutyun Karapetyan, 7 yaşında; Avag, 7 yaşında; kardeşleri Mıkırtiç ve Karapet, 8-9 yaşlarında v.d.

Yolda hastalanan üç kadın -Nane, Marinos ve Mariam- Apağan Ovası'nda öldü. İgdir'de 100, Ecmiadsin'de de 3 kişi, Minas, Mıkırtiç ve Vosken öldü.

Kalanlarımız ise İgdir ve Ğamarlu bölgelerine yerleştik. 20 Mart 1916'da vatana döndük ve Birleşik Dernek'ten koşum hayvanı ve tohum elde ederek tarla işlerine başladık, fakat ağustos ricatında bıraktık ve insani kayıp vermeden yerlerimize döndük. Şimdi tekrar memleketimize dönmeye başladılar.

Garegin Hovsepyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 438, yapraklar 24-26, orijinal, el yazısı.

NO 12

HAYATTA KALANLARDAN KARABET TAVTYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN KHOSP KÖYÜNDEKİ KATLİAMLA İLGİLİ TANIKLIĞI

20 Ağustos 1916, Mehrablu

Van'ın Hayots Dzor sancağındaki Khosp köyünden Karapet Davtyan'ın, köylerindeki katliamla ilgili anlattıkları:

Khosp köyü 50 hane, 350 Ermeni nüfustan oluşmaktaydı. 2.100 ölçü buğdayı ve arpası, 1.200 koyunu, 530 çeşitli çiftlik hayvanı vardı.

Köyün bir kilisesi ve bir okul binası vardı, bunlar şimdi eşkıyalar tarafından köyle birlikte kundaklanmıştır.

Hükümet, savaş başlamadan önce, 25-35 yaşındakilerin asker adayı olarak 24 saat içinde silah altına girmesini, belirtilen sürede askerî komutanlığa teslim olmayanların divan-ı harpte sert bir şekilde cezalandırılacaklarını bildirdi. Zaptiyeler köye geldi ve tüm erkekleri toplayarak, Arçeş ve Berkri'ye yolladılar. Birkaç gün orada dolandıktan sonra, 40 kişi haricinde, kalanları serbest bıraktılar.

Savaş vergisi olarak köylülerimizden zorla 230 ölçü buğday, 85 koyun,

15 *litre* yağ, 20 ölçü bulgur, 60 çift çuval, 50 çift çorap, 45 çift eldiven, 40 adet pamuklu ceket topladılar. Bizden aldıkları her şeyi hayvanlarımızla, kışın ise sırtımızda Van'a, Arçeş'e ve Saray'a taşıyıp depoladık.

Askerdeki çocuklarımızdan aldığımız mektuplarda, çok kötü durumda yaşadıkları, kuru ekmeğe dahi hasret oldukları, gittikleri günden beri kendi elbiseleriyle, çıplak, yalınayak, orduda hizmet verdikleri ve bizden maddi yardım bekledikleri, aksi takdirde açlıktan ölecekleri belirtiliyordu. Savaş ilanına kadar böyle sürdü. Tekrar mektup yazdılar ve silahsızlandırıldıklarını, "*amele taburu*" adı altında, yapılacak yollar ve mevzilerde, düzenli ordunun sıkı kontrolü altında çalıştıklarını, daha kötü duruma düştüklerini, günlerce aç, susuz, yataksız, damsız, ıslak ve soğuk toprak üstünde uyuyarak, içlerinde salgın hastalık başladığını belirttiler ve birçoğu mecburen firar etti. Diğerlerinden ise artık mektup almadık.

Hükümetin sertlikleri giderek çoğaldı. Her gün *çeteler* gelip, köylüleri fark gözetmeksizin öldüresiye dövüyor ve eziyet ediyor, asker adayları ve amele topluyordu. Ermenilerin başına tam bir bela olmuşlardı; onlar için tavuk, koyun kesiliyor, atlarına bol arpa ve saman yediriliyordu, hepsi ücretsiz. Densizliklerinin haddi yoktu. Sonuna kadar böyle devam etti.

2 Nisan 1915'te Bıjınkertli Mıço adlı bir Kürt geldi ve köyümüzün Kürtlerine, İşkhan'ın Hirç'te öldürülmüş olduğunu ve Vali Cevdet'in Ermenileri katletme emri verdiğini bildirdi. 7 Nisan'da Bıjınkert, Hirç, Küsn, Kığzi Kürtleri güruh oluşturarak, Köl-Pasanlı[18] Sadık *Ağa*'nın önderliğinde köyümüzü kuşattı ve yağmalamaya, önlerine çıkanı öldürmeye başladılar. İçlerinde Peder Ter Martiros, Res Aziz, eski Res Sargis, *ağa*lardan Mıkırtiç, Tovmas, Hovhannes, Khaço ve Hovsep olmak üzere 80 kişi öldürdüler. Manuk Azizyan'ın 14 yaşındaki kızı Varvar'a tecavüz edip, zorla İslamlaştırdılar, Hirçli Mehmet onu götürdü. Sırgo'nun karısı Mara ve kızları Pıto ve Azniv'i, biri 6, diğeri ise 10 yaşında, Norduzlu Sıleman Bey götürdü. Aynı Sıleman Bey, 12 yaşındaki Movses Goroyan'ı, Gaspar'ın 13 yaşındaki torunu Aram'ı, 10 yaşındaki Vardan Sargısyan'ı zorla İslamlaştırıp hizmetçi olarak götürdü. Diğerleri ise dehşet içinde Luvaver Dağı'na kaçtı.

Aynı güruh ertesi günü iki misli olarak, karanlık planlarını gerçekleştirerek, Ermenileri yok etmek için Luvaver Dağı'nı kuşattı. Bizim bölge komitemizin üyesi olan Kemli Mıkırtiç Atovmyan, var olan tehlikeyi fark

ederek, Khosp ve çevre köylerdeki cesur Taşnak gençlerinden toplam 70 kişiyi etrafına topladı. Silaha ve öz savunmaya başvurduk, bir günlük eşit olmayan çarpışmadan sonra Kürtlerin sıkı hattını yararak, geceleyin halkla birlikte Van'a geçerek, düşmanın yenilmesine ve Van'dan kaçmasına kadar orada kaldık. Rus ve gönüllü birlikler Van'a girip bölgeyi ele geçirdiklerinde ise, henüz dumanları tüten evlerimize geçtik ve gömülmemiş cesetleri toprağa verdikten sonra mahsulü biçmeye başladık. Fakat büyük temmuz ricatı geldi ve her şeyi bırakarak Berkri üzerinden Kafkasya'ya göç ettik.

Lakin yolda çektiğimiz zorluklar ve şiddetli sıcaktan, köyümüzden 40 kişi hastalandı ve Ecmiadsin'de öldü. Diğerleri ise, oradaki "Kardeş Yardımı" komitesinin talimatıyla aynı bölgedeki, Yerevan ve Ğamarlu'nun farklı köylerine yerleştirildik.

20 Mart 1916'da vatana döndük ve Birleşik Dernek'ten koşum hayvanı ve tohum alarak, tarım çalışmalarına başladık, ağustos ricatında bırakıp eski yerlerimize dönene kadar. Şimdi tekrar gruplar halinde vatana dönmeye başladılar.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 438, yapraklar 13-14 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 13

HAYATTA KALAN ĞAZAR MANUKYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ, HAYOTS DZOR'UN KEM KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

8 Ağustos 1915, Bılur

Kem'in 100 hanesi ve 777 nüfusu, Surp Tadeos adlı bir kilisesi, bir okulu (güzel binasıyla), üç su değirmeni, bir yağhanesi, 3.000 koyunu ve 1.000 büyükbaş hayvanı vardı. Kilisenin üç el yazması *İncil*'i vardı, bunlardan ikisi Karmir Avetaran *(Kırmızı İncil)* ve Dsağkaber Avetaran *(Çiçek bahşeden İncil)* olarak anılmaktaydı. Daha başka değerli kaplar, gümüş kaplı İnciller vs. vardı.

Köyün yıllık tüm geliri 4.000 ölçü buğday, 500 ölçü keten ve 30.000 bağ samandı.

20 Temmuz 1914'te, seferberlik ilan edildiğinde, Kem köyünden 20-45 yaşındaki erkekleri askere aldılar. Asker adaylarından Hovakim Matevosyan'ın ve Gaspar Manukyan'ın evlerini, içinde ne var ne yoksa kundakladılar, çünkü askerlik hizmetine çağrıldıklarında orada yoklardı. Yakanlar, Vostan'lı Salıh *Çavuş*, Artametli (*Edremit*) Şaveş ve Artamet'in *müdür*üydü. Arçeşli *(Erciş)* zaptiye Hasan, Eylül 914'te Kemli Mıkırtiç Atovmyan'dan Rusların Başkale'ye varmış olduğunu duyarak hükümete haber verdi. Bunun üzerine Artamet *müdürü* Ayas, 200 zaptiye ile geceleyin köyü kuşattı ve yaylım ateşine tutmaya başladı. Bir saat boyunca köyün üzerine mermi yağdı, Ermenilerden hiçbir karşılık görmeden. Lakin birkaç kişi öldürüldüğünde (Margarit Sianosyan, Movses Akhicanyan 10 yaşında, Andranik Gaplanyan 10 yaşında), köylüler mecburen öz savunmaya başvurdu. Bu öz savunma çatışması 5 saat sürdü.

Seferberlik esnasında Kem'den zorla alınanlar, 175 Osmanlı lirası, 350 koyun, 120 sığır, sığırlarıyla birlikte altı kağnı, 200 ölçü buğday, 150 ölçü arpa, 400 çift çorap, 200 el don-gömlek, 30 *litre* yağ, 30 ölçü bulgur, 600 balya saman, 150 araba çelmik vs. Vanlı teğmen Cacığoğli Yağıb, Hoşaplı Ahmet *Çavuş* ve Vanlı Nuri, asker adaylarını götürmeyi 8 gün ertelemek için köyün resi Avetis Harutyunyan'dan 80 Osmanlı lirası, 30 ölçü arpa ve altı koyun rüşvet aldı.

5 Nisan 1915'te, 600 kişilik hükümet birliği, Cımuk Hüseyin *Ağa* liderliğinde bir top ve Vanlı Raşit *Efendi*'nin oğlu Fayık, Bıjınkertli Çeleng, Zerinaklı Khalil'in oğlu Hasan Bek yönetimindeki 800 *milli* (Kürt), ayrıca Khoşaplı Makhso'nun oğlu Serheng, Ağasanlı Bekır Sımoyan ve Şakır Ağa'nın oğlu Lezgin'in yönetimindeki Türk ve Kürt güruh, bir top ve hükümet (küçük çap) tüfekleriyle silahlı olarak Kem'e saldırdı (geceyarısı). Kem'in silahlı gençleri öğlene kadar karşı koyabildi ve ardından kayıpları 110 çocuk, 30 erkek ve 60 kadındı. Angığ'a doğru geri çekildi. İçlerinden üçü, Galust Hovhannesyan, Yuno Muratyan ve Khaço Muratyan, Kem ve Angığ arasında bulunan bir tepede mevzilenerek, eşkıyanın, Kem halkının köyden çıkmasına engel olmasını önler. Bu üç silahlı genç, çarpışarak hayatlarını kaybeder ve onlar sayesinde Kem halkı Angığ'a ulaşmayı başarır.

Kem'in silahlı gençlerinden Arşak Kakosyan, Mıkırtiç Atovmyan ve Hovsep Khılğatyan, düşman tarafından dört kişi öldürüp kendilerinden üç kayıp vererek (Movses Verdoyan, Armenak Petrosyan ve Khosrov Navoyan), Angığ Manastırı'nda dört saat çarpışır ve ancak mermileri bittikten sonra öldürülürler.

Köyü okulu ve kilisesiyle birlikte tamamen kundaklayıp bir kül yığınına çevirdiler. Tüm bu Türk ve Kürt eşkıyasıyla hükümet birlikleri, Van Valisi Cevdet'in doğrudan emriyle Kem'e saldırdı. Kem'den 12 kadını zorla kaçırdılar. Kalan halk Artamet'e göçtü. Göç esnasında 12 kadın ve 8 çocuk hayatını kaybetti.

Kemliler, 18 Temmuz 915'te Kafkasya'ya göçtü. Berkri (*Muradiye*) yakınlarında Kürtlerin saldırısına uğradılar; 6 erkek hayatını kaybetti, 16 çocuk suya atıldı ve 8 kadın öldürüldü. Yanlarında bulundurdukları tüm mal varlığı ve hayvanlar Kürtler tarafından yağmalandı.

Kemliler, günümüzde Bılur ve Hakhveris'te yaşamaktadır.

Not - Kem çatışmasından bir ay önce, Sevagrak köyünden Tahır Ağa'nın oğlu Nuri ile Karavantslı Ali'nin oğlu Abdul Aziz, "Hükümet tüm Ermeni erkeklerini katletmeye ve kadınlarla çocukları Arabistan'a tehcir etmeye karar vermiştir", diye Ğazar Manukyan ile Mıkırtiç Atovmyan'a haber vermiş. Bu iki Kürt, Cevdet'in ordusundan firar etmişlerdi.

Anlatan: Kem köyünden Aleksan Paturyan

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yapraklar 14-15, orijinal, el yazısı.

NO 14

HAYATTA KALAN SARA HARUTYUNYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN MAŞTAK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Van vilayetinin Hayots Dzor sancağının Maştak köyü sakini Sara Harutyunyan, 25 yaşındayım, şimdi Bakü, Ermeni köyü, 6 Nagorni No'lu[19] evde yaşıyorum ve Göçmen Komitesi'nden yardım alıyorum.

Benim yaşadığım köy 70 haneden meydana geliyordu, bunlardan 15'i Kürt, kalanı ise Ermeni'ydi. Ben 4 kişilik ailemle yaşıyordum, dördümüz de şimdi hayattayız.

Temmuz 1914'te, Avrupa savaşı ilan edildiğinde, Türk hükümeti de seferberlik yaptı ve erkeklerimizden 20-45 yaşında olanların hepsini topladı. Lakin onları ilk topladıkları zaman, önce 15 günlüğüne serbest bıraktı, herkes az-çok ekinini toplasın diye. 15 gün dolduğunda, tekrar hepsini topladı ve erkeklerimizi iki ayrı gruba ayırdı. Asıl asker olanları ve bedenen sağlıklı olanların hepsini asıl askerlerin içine katarak Erzurum'a yolladı, bunlar 30 kişi kadardı. Zayıf olanlarla 25 yaşın üstünde olanları ise zaptiye bünyesine alarak, hükümet işlerine bakmak, kollamak için yakın köylere gönderdi. Kocam Martiros da bu zaptiye birliğindeydi.

Köyümüzden asker topladıktan sonra buğday, arpa, yağ, peynir, sığır, koyun, kısacası ordunun ihtiyacı olan şeyleri de toplamaya başladılar. Dört kere böyle toplamalar yaptılar ve adamlarımızı şehre yolladılar. O dönemde gerçi cinayet yoktu, fakat eziyet, dayak ve vergi haddinden fazla ve çekilmezdi. Diğerleri Kasım 1914'te Rus ordusu Saray'a ulaşana kadar bize böyle eziyet verdiler, bundan sonra hükümet bize karşı daha yumuşak davranmaya başladı. Bizim Ermeni askerlerini silahsızlandırıp, büyük bir kısmını evlerine yolladıklarında ise, 40 kişi götürdükleri bizim köye sadece 2 kişi döndü. Diğerleri hâlâ geri gelmedi ve onlardan bir haber de yok. Bir taraftan Spitak Vank'ın (*Beyaz Manastır*) köylülerine karşı Vostan'ın (*Gevaş*) çatıştığı, diğer taraftan ise Şatakh hükümetinin kendi halkına karşı çatıştığı 1915 Nisanına kadar böyle kaldı. Bizim taraflarda da katliam fısıltıları vardı, fakat aynı zamanda, hükümet bize

epey ümit vermişti. Örneğin, durumla ilgili bir bilgi almak için adamlarımız Artamet'e, *kaymakama* gittiklerinde 6 Nisan'dı. *Kaymakamın* cevabı, "Hükümet, şimdiye kadar kendisine itaat etmeyen köyleri cezalandırmaktadır, diğer köylerle ilgili ise bir şey yok", olmuştu. Bundan dolayı da erkeklerimiz geldi ve 7 Nisan'a kadar tasasızca evlerinde oturdular, ta ki İşkhan (Van isyanı lideri) gelip, hükümet zaptiyeleriyle birlikte, Şatakh'taki çatışmayı yatıştırmaya gidene kadar. Daha yarı yolu gitmeden İşkhan'ı öldürmelerinden sonra, artık işlerimiz için bile köyden köye gitmeye cesaret edemedik. 7 Nisan'da, Gavaşlı (*Gevaş*) Hüseyin *Ağa*, 400 kadar *milli* askerle bizim oralardan gelip, ses seda çıkarmadan Vostan'a geçti. Biz de, aklımızdan hiçbir şey geçirmeyerek, yolcu olduklarını sandık, fakat bizim köyümüzün bir saat uzağında bulunan, Vostan yönetimi altındaki Bıltents'e vardıklarında bombalamaya başladılar. Bir saat sonra köye girdiler ve ateşe verdiler. Köy halkı bir gün önce şehre gitmişti. O gün 5 saat içinde üç köy yaktılar: Atanants, Bıltents ve Spitak Vank.

Gece olunca, komşu Kürt köyünde geceledik. O akşam, durumu öğrenmek için iki Kürt gönderdik Mülk'e. Lakin haberciler geldiklerinde yalan söylediler, "Sadece hükümete karşı ayaklanan köyler yakılacak", dediler. Biz gene rahatladık, fakat aynı zamanda da ilgisiz kalmadık; tüm varlığımızı geceleyin sakladık. Silahlı erkeklerimiz, silahlarıyla birlikte şehre gitmeye hazırlandı, fakat geç olduğundan gidemediler ve dağa çekilerek bir mağarada saklandılar, sabah 8'de Kem'den yardım isteyen haber gelene kadar. Bizim oraların eşkıyası, halkın kaçma imkânı olmasın diye, o taraftan gelmeye karar vermişti. Tanınmış yüzbaşı Hatum Bek, 1.000 kişi alıp, şafakta Kem'in tepesine çökmüştü. Kemliler dayanamadılar ve gündüz vakti tüm halk köyden çıktı, askerî sınıf da köyden çıktı. Bizim köye varana kadar, yolda üçte ikisi katledildi. Bu arada tüm silahlılar İşkhanagom'da toplanmıştı, bu yüzden biz de Kemlilerle birlikte İşkhanagom'a kaçtık. Bizim köyün Kürtleri ise, bize komşu olan Mülk adlı Kürt köyüne gitti. Yaklaşık 20 köyün halkı İşkhanagom'da toplandı ve eşkıya köye yaklaştığında çarpışmaya başladılar. 8 Nisan'da, tüm gün boyunca eşkıyaya karşı çarpıştılar. Hatum Bek, o günü 15 top mermisi attı köye, fakat bütün gün boyunca biz Ermeniler, sadece bir ölü verdik çatışmada (Sargis adında).

Türk ordusu bizimkilerle çarpışırken, bunların dışındaki bir Kürt grubu da öldürmek için dağ-bayır insan arıyordu.

O günü akşama kadar çatıştıktan sonra, mermisi azalan askerlerimiz orada kaldılar, ertesi gün de çatışmak istemeyerek tüm halkla birlikte Van'a gitmeye karar verdiler. Böylece 500 kişi kadar toplandık ve Van'a gittik. Surp *(Aziz)* Vardan olarak anılan vadiye vardığımızda, askerî sınıf fikir değiştirdi ve kadınları, yaşlıları ve çocukları Artamet'e *(Edremit)* göndererek, kendilerinin Van'a gitmesine karar verdi. Böyle de oldu ve şehre gidenlerin içinde kocam Martiros ve kayınpederim Ter Mıkırtiç de vardı. Biz halk ise, askerlerden ayrılınca, bu sefer de Artamet'e gitmek istemedik. 1.000 kişi kadar, evimize döndük. Gece varamadığımızdan, sabaha kadar İşkhanagom'un tarlalarında kaldık. Sabah olduğunda eşkıya bizi kuşattı ve yağmalamaya, soymaya başladı. Bizi tamamen soyuyorlar, karşı koyan herkesi hemen vuruyorlardı. O günü, bizim köyümüzden Karakhanyan Hovsep'in karısı ve iki oğlunu, Hakob'u ve Benyamin'i, Zıravyan Murat'ın karısı ve iki oğlunu, diğer köylerden de çok sayıda kadını ve çocuğu öldürdüler. Bütün bir gün bize eziyet edip tecavüz ettikten sonra, bizi zorlukla bıraktılar ve köyümüze gittik. Köye geldiğimizde dė bizi rahat bırakmadılar. Köyde erkek aradılar, bulduklarını öldürmeye başladılar. O günü Karakhanyan Hovsep'i evinden çıkarıp kapısının önünde öldürdüler.

Çatışmadan iki gün sonra hükümet askerleri gitti ve biz komşu Kürtlerin elinde kaldık. Artametli Kürtler günde iki-üç defa köye gelip yağmalıyor, bize de eziyet ediyorlardı. Günde iki defa bizi köyden dışarıya çıkartıp, "Sizi Artamet'e göndereceğiz, oradan da uzak yerlere esir göndereceğiz", diyorlardı. Lakin bizi dağa ulaştırdıklarında tecavüz etmeye başlayıp, ardından serbest bırakıyorlardı. Kürtler bir gün köyümüze gelip yağmaladılar ve saklamış olduğumuz malları toprağın altından çıkardılar. Daha sonra ise adam ararken, bir mağarada 5 kişi buldular: Amirkhan, Barik, Arslan, Aziz ve Martiros. Onları Mülk adındaki köye götürerek dördünü boğazladılar. Martiros'u ise çatışmaların sonuna kadar sakladılar ve sonra serbest bıraktılar, çünkü bir Kürt tanıdığı vardı ve o öldürmelerine engel olmuştu. O geldi ve bize yaşananları anlattı. Daha sonra 8 erkek daha buldular ve öldürdüler: Murad, Soğomon, Khaçik, Hakob, Hambardzum, Petros, Gaspar ve Galust. Sekiz günde köyümüzden yaklaşık 100 kadın ve erkek öldürdüler. On gün köyde kaldıktan sonra, şehirden silahlı bir grup Ermeni geldi, kalanları şehre götürmek için. Askerlerimiz 100 kişi kadardı. Köye geldiklerinde, köyümüzün Kürtleri dehşet içinde köyden kaçtı ve askerler bizi aldılar ve birlikte şehre gittik. Kurubaş

adlı köye vardığımızda, nehri geçerken, Kurubaş'ta bulunan Türk birliği bizi kuşattı. Ağlama, bağırma, haykırma, ana evladını bıraktı, ağabey kız kardeşini, dost akrabasını, nihayet, herkes kendi başının derdine düştü. Bizimle birlikte olan askerler farklı yerlerde mevzilendiler ve onlarla çarpışmaya başladılar. Üç saat çarpıştıktan sonra Varag'tan yardım geldi, kurtulduk ve şehre gittik. Ben ve eltim Van'a vardık ve orada kocamı ve kayınpederimi bulduk. 15 gün de orada kaldıktan sonra, Türklerin yavaş yavaş kaçtığını gördük. Ümitsizliğin son raddesindeyken, baktık ki tüm şehir boşalmış, tüm Türkler kaçmış. Ruslar Van'a gelince, biz de köylerimize döndük ve Rus ordusu ricat edene kadar, bir ay boyunca köylerimizde yaşadık. Biz de evimizi barkımızı bırakarak, onlarla geri çekildik, Ecmiadsin'e geldik ve oradan da Bakü'ye.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 473, yaprak 11-13 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 15

HAYATTA KALAN TARER TER-AVETİSYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN SURP VARDAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Ben, Van vilayetinin Surp Vardan köyünden Tarer Vardanyan Ter-Avetisyan, günümüzde Bakü'ye bağlı Ermeni köyünün 6 Nagorniy No 95'te yaşıyorum, Göçmen Komitesi'nden yardım alıyorum.

Ben, 30 hane Ermeni'den oluşan köyümde yaşıyordum. Ailemiz 7 kişiden oluşmaktaydı, şimdi ise 4 kişi kaldık. Ben, kocam Aleksan, kaynanam Piruz ve kaynım Stepan. Kaynım Karapet öldürüldü, eltim Sandukht ve oğlum Khaçik öldü.

Seferberlik: 1914 yazında (15 Temmuz'da) 21 yaşından 45 yaşına kadar tüm erkeklerin askere gidip kaydolmaları için hükümetten emir gelince, köyümüzdeki tüm asker adayı erkekleri topladılar. Toplanıp askere gittiler, bunların içinde iki kaynım, Stepan ve Karapet de vardı. Asker

topladıktan sonra, köyümüze zaptiyeler geldi, ordu için gereken buğday, un, yağ, peynir ve daha başka şeyler toplamaya. Hayli miktarda toplayıp götürdüler. Böylece yavaş yavaş, belli sürelerle hükümet, gıdalarımızı toplayıp götürmek için zaptiyelerini gönderiyordu. Böylece bize her şekilde eziyet edip soyuyorlardı. Sonbahardaki Saray çatışmasına kadar böyle devam etti. Rus ordusu oraya vardığında, Türk hükümeti Ermeni askerlerini silahsızlandırmaya başladı. Bu yüzden de birçoğu ordudan kaçtı, birçoğu da kaçtıkları için öldürüldü. Kayınlarım da askerden firar ederek köye geldiler ve hükümet, tekrar sert bir şekilde firari asker adaylarını talep etmesine rağmen Ermeniler onları vermeye istekli olmadığı için, bunu bahane eden hükümetin komplo planını uygulamaya başladığı bahara kadar saklandılar (Nisan 1915).

Nisan 1915'te çatışmalar başladı. Şatakh'ta çatışma vardı, Vostan da, çevre köyleriyle birlikte (Atanants ve Spitak Vank) çatışıyordu. 7 Nisan'da Van çatışması da başladı ve aynı gün güruh bizim köylerimize de saldırmaya başladı. Çatışma önce Kem köyünde başladı, bu yüzden yavaş yavaş bizim köylere doğru kaçtılar ve güruh da arkalarından katlederek, öldürerek geliyordu. Kaynım Stepan o gün birkaç arkadaşıyla birlikte, silahlı gençlerin Türk ordusuna karşı çarpıştığı İşkhanigom köyüne gitti; diğer kaynım Karapet ise köyümüzde kaldı, ta ki bizim köy de kuşatılana kadar. Köy tehlikeye düştüğünde evden çıktı ve kaçmaya başladı. Evden daha birkaç adım uzaklaşmadan Türk askerlerine rastladı ve onlarla dövüşe tutuştu, fakat dayanamadı ve büyük eziyetlerle öldürüldü. Köyü mezbahaya çevirdiler; 8 yaşından büyük erkek denilenlere aman yoktu, hepsini kıyıda toplayıp öldürdüler. Çirkin ve kendilerine para ödeyemeyen kadınları da öldürdüler. Güzel kadınlara ise tecavüz ettikten sonra ya öldürüyor ya da serbest bırakıyorlardı. Ben ve Khorgomlu bir kadın birbirimize yapışmıştık, geldiler ve bizi döverek götürdüler. Bizi götürdüklerinde, dayımın 14 yaşındaki oğlunu tuttuklarını ve bıçakla boğazını kesmek istediklerini gördüm; ona merhamet etmeleri için bitmez tükenmez yalvarmalarım üzerine, benim ve onun üzerindeki elbiseleri çıkarttıktan sonra serbest bıraktılar, ama birkaç saat sonra yeniden tutup öldürmüşler.

Arkadaşımla bir ağacın kovuğuna saklandım. Daha sonra kaçıp kiliseye girdik ve dua etmeye başladık. Bir gece de orada kaldık. Ertesi sabah, köyümüzün bir saat uzağında bulunan Mazşıtak köyüne kaçtık. Bir hafta orada kaldıktan sonra gençlerimizden 20 kişi Varag Dağı'ndan

gelerek, orada bulunan bizleri toplayıp Van'a götürdü. Yarım saat Kürtlerle çatıştıktan sonra Kurubaş olarak anılan köyün yakınına geldik, orada tekrar Tük güruha rastladık. Bizimle olan savaşçılar hem yayandı, hem de mermileri yoktu, Türkler ise çok güçlü bir şekilde üzerimize saldırdı. Halk artık son derece ümitsizleşti; analar çocuklarını, kardeş kardeşi bırakıyordu. Terk edilmişlik duygusu had safhadaydı. Fakat aynı zamanda da askerlerimiz, Varak'tan yardım gelene kadar, Türk askerleriyle üstün bir şevkle çarpıştı. Orada 50 kadar çocuk nehre atıldı. İçimizden birkaçı, aralarında ben de vardım, kurtulamadık ve Türklerin eline düştük. 4 gün orada, onlarla kaldık. Cevdet Bey bir gün oraya geldi, bizi topladı ve içimizden 12 erkek çocuğu toplatarak, hançerlerle öldürttü. Onların önce boyunlarını kestiler, daha sonra ise yavaş yavaş diğer organlarını, 12'sini de öldürene kadar. Ardından bizi Van'a yolladılar. Yolda bize çok eziyet ettiler; adım başı bizi durduruyor, üstümüzü arıyor, dövüyor, tecavüz ediyor ve ardından serbest bırakıyorlardı. Bir gün sonra bizi Van'a ulaştırdılar. Gönüllü birlikleri ve Rus ordusu Van'a girene kadar 20 gün Van'da kaldık. Zaten tüm köylüler aç susuz oraya doluşmuştu. Eltim Sandukht ve oğlum Khaçik korku ve dehşetten öldü. Hürriyetten sonra tekrar köyümüze gittik ve evlerimize çekidüzen vermeye başladık, fakat ricat oldu, Ecmiadsin'e kaçtık. Ecmiadsin'den de Çardakhlu'ya ve oradan da Bakü'ye geldik. Şimdi burada yaşıyoruz.

EMA, fon 277, liste 1, dosya 469, yapraklar 36-37 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 16

HAYATTA KALAN SARGİS KAPUTYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN KÖŞK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

14 Ağustos 1916, Yuva

Van'ın Nortuz sancağının[20] Köşk köyü sakini Sargis Kaputikyan, köylerindeki katliamla ilgili aşağıdakileri anlatıyor:

Köşk köyü, 25 hane, 240 Ermeni nüfustan oluşmaktaydı ve 420 koyun, 260 her çeşit hayvan, 950 ölçü buğday, 540 ölçü arpaya vs. sahipti. Ayrıca, şimdi köyle birlikte virane olan bir kilisesi vardı.

Köyümüz, baskı rejimi günlerinden beri Alan aşiretinden, Ağsin köyünde oturan Mıhe Bey'in malı olduğundan dolayı, biz, yani tüm köylüler, her zaman olduğu gibi 1914 savaşında da seferberlikten muaftık. 1914'te, hükümetin (Nortuz'un) hoyrat zaptiyeleri, savaş vergisi olarak bizden zorla 70 koyun, 20 *litre* yağ, 10 ölçü bulgur, 40 çift eldiven, 30 çift çarık, 20 çift çuval, 30 sığır topladı ve gıda, askerî cephane ve benzer malların nakliyesini bize mecbur etti, para dahi vermeden.

Bizden alınan tüm malzemeyi hayvanlarımız ve kağnılarımızla Nortuz, Vostan, Saray ve Berkri'ye nakledip depoladık.

Hükümete her şeyi karşılıksız verme, nakletme ve hizmet etmenin haricinde, bey sayesinde askerlikten muaf olduğumuz için, beyimize ve onun hizmetkârlarına da hizmet etmeye mecburduk. Evimizin işlerini bırakıp başka işler yapmaya mecbur olduğumuzdan, ekinlerimizin sadece çeyreğini biçebildik.

Kışın ise, 14-70 yaşındaki tüm erkekler, *amele taburu* olarak, saatler ve günlerce, askerler için hemen hemen çıplak, yalınayak, aç ve susuz, çileli şartlar altında yaşayarak uzaktaki Van, Saray, Bağeş *(Bitlis)*, Arçeş, Khlat *(Ahlat)* ve daha farklı yerlere sırtımızda erzak ve cephane götürüyorduk. Nihayet her şeyi götürdük, her eziyete ve zorluğa dayandık.

12 Nisan 1915'te hepimiz kendi işlerimizle meşguldük, aniden beyin hizmetkârlarından Time, İpo, Khaso, Gatır, Ahme, Elo, toplam 10 kişi, silahlı olarak köye geldiler ve muhtar vasıtasıyla, Van Valisi Cevdet Bey'in tüm beylere ve *ağa*lara, kendi dolaylarındaki Ermenileri katletme emri verdiğini, fakat Mıhe Bey'in, kendi Ermenileri olarak bizi korumak istediğini duyurdular. Bizi, toplam 45 kişiyi toplayıp, beyin köyünde, Elo'nun ahırında hapsettiler. 4 saat sonra, beyin köyündeki Ermenilerin yanında yemek yiyip, tekrar ahıra dönmemiz için bizi serbest bıraktılar, fakat bizi kontrol altına alarak sert davranmalarından şüphelendik. Çok geçmeden şüphelerimiz doğrulandı. Irgat olarak beyin yanında çalışan ve gizlice gerçeği öğrenmiş olan kardeşim Margar geldi ve Kürtlerin haince planını bize açıkladı. Bunun üzerine ben ve iki arkadaşım Seg

Dağı'na kaçmayı başardık ve orada 5-6 gün dolandık. Kardeşim bizi aramaya geldi ve kaçışımızın ikinci günü geride kalanların 42'sini de ahırda öldürdüklerini ve cesetlerini ahırın arkasında güneşin altında bıraktıklarını haber verdi. Öldürülenlerin içinde köyümüzün muhtarı Hovhannes Melkonyan ve oğlunun ailesinin fertlerinden Martiros Hovhannesyan ile Tovmas Harutyunyan da vardı. Kardeşim köyden çıkarken Kürtler gizlice onu takip etmiş olduklarından bizi yakaladılar ve dağı aramaya başladılar. Kürtlerin vahşetinden kaçarak Seg Dağı'na sığınan farklı köylerden 14 kişi daha buldular. Onları da bize katarak, getirip beyin ahırlarına hapsettiler. Ancak istirahat etmişken, bizi beyin huzuruna çağırdılar. Orada bir molla oturmuştu. Bey, İslam'ı kabul etmemizi önerdi, biz reddettik, çünkü muhtar Hovhannes oğullarıyla birlikte Müslümanlığı kabul etmiş, ama onu korkunç işkencelerin ardından organlarını hançerle tek tek keserek öldürmüşlerdi. Molla da, "Hayatlarını kurtarmak için her çareye başvururlar, bu yüzden bu gibilerin korku altında ve benzer şartlarda İslamlaşmasına Kuran karşıdır" diyerek itiraz etti ve sözünü bitirdikten sonra gitti. Biz de tekrar ahıra yollandık.

Molla Sayit, 25 Nisan'da düzenli birlikler ve büyük bir çeteyle Ağsin'e geldi. Kardeşim, Rusların Van'ı ele geçirmiş olduğunu, bunların da yenilmiş olarak kaçıp geldiklerini belirtti. Kardeşim de onların korkusundan yanımıza geldi.

Akşamleyin, güneş batarken, düzenli ordu ve eşkıya ahırın kapısını ve çatısını kuşattı. Kaçmak için çatıya çıktık, fakat orayı da kontrol altına almışlardı. Güruhun zorlamasıyla kapıyı açtık. İçeriye doldular. Bazıları orak, balta, tırpan ve benzer aletler getirmişti. Bizi dışarıya, ahırların yanına çıkardılar. Önce herkesi soydular, tüfekleri doğrulttular ve emir bekliyorlardı. Bana karşı özel bir düşmanlık besleyen *ağa*nın hizmetkârlarından biri, daha fazla işkenceyle öldürmek için eşkıyalardan beni kendisine teslim etmesini rica etti. Memnuniyetle kabul ettiler. Beni arkadaşlarımdan ayırdılar ve onlardan birkaç adım uzaklaştık. Beni odunla dövmeye başladı. Mutlaka öleceğimi anladım, saldırdım üstüne. Arkadaşlarına, "Beni öldürüyor!", diye bağırdı. Bir de baktım, hepsi ateş ederek bana koştu, fakat şansıma, yağmurlu ve karanlık bir gece olduğundan bir tarlada saklandım, çünkü yoluma devam etmeye dermanım yoktu. Ayaklarımın bağı çözüldü ve yere düştüm. Uzun aramalardan sonra kurt sürüsü gibi geri döndüler ve bıçak, tırpan ve odun darbeleriyle 16'sını da öldürdüler. Onlar köye dönünce, ben de hayli istirahat ettikten sonra Seg

Dağı'na çıktım. 5-6 gün de orada kar, tipi, soğuk ve yağmurda, aç, susuz ve tamamen çıplak dolandıktan sonra, köyümüzden birkaç kadın buldum dağlarda. Köyü tamamen yakıp yağmalayarak herkesi acımadan katlettiklerini öğrendim. Onları yanıma alarak Hayots Dzor'a geçtim. Sonra Rus ve gönüllü orduları Van'a girdiler ve bölgeyi ele geçirdiler. Biz de temmuzdaki büyük ricata kadar orada kaldık. Berkri üzerinden göç ettik. Orada, Haydaranlı ve Zilanlı aşiret reisleri üzerimize saldırdı, fakat gönüllülerin direnişi sayesinde zarar görmeden Kafkasya-Ecmiadsin'e geçtik. Yolun son derece yorucu olmasından ve sıcaktan 30 kişi hastalanarak öldü.

Kalan 15 kişi, Ğamarlu ve Ecmiadsin bölgesindeki köylere yerleştik ve günümüze kadar da vatana dönmedik. Mülklerimiz sahipsiz durumda kalmıştır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 435, yapraklar 1-2, orijinal, el yazması.

NO 17

HAYATTA KALAN SANAM VARDANYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ BERKRİ MEZRASI KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

6 Ağustos 1916, Mazra

Anlatan, Van vilayetinin Berkri sancağından Sanam Vardanyan olup, günümüzde Eski Nakhicevan'ın Mazra köyünde yaşamaktadır.

Hükümet, 21 Temmuz 1914'te, Berkri mezrasındaki 20-45 yaşlarındaki tüm Ermeni gençlerinin hemen askere kaydedilmelerini duyurdu, aksi takdirde, seferberlik çağrısına uymayanları divan-ı harbe vermekle tehdit ediyordu. Böylece tüm gençler silahaltma alındı.

Hükümet memurları, savaş vergisi adı altında periyodik yağmaya başladı. Örneğin, bizim evimizden 4 tane yük (birbirine dikili çift çuval), 1 top kilim, 1 adet keçe, 3 adet ip, yarım *litre* yağ, 8 ölçü buğday ve 12 koyun götürdüler.

Ruslar Kavre-Şame'ye ulaşıncaya kadar Türkler bize iyi davranıyordu. Ondan sonra hükümet tellal çıkardı ve herkesin işiyle ilgilenmesini bildirdi. Akşamüzeri 5 silahlı zaptiye evimize doldu ve 7 erkek tutukladı. Berkri'deki tüm erkekleri de, toplam 28 kişi, tutukladılar ve götürüp hapsettiler. Berkri *Kaymakamı*, *muavini* ve yerel memurlar Ermenileri din değiştirmeye ve İslamlara eş olarak verilecek karılarından feragat etmeye, kendilerini de İslam kadınlarla evlenmeye zorluyorlardı. Ermeniler de bunu reddediyorlardı. 8 gün boyunca Ermenileri din değiştirmeye ikna etmek için çalıştılar, ta ki Bayazıt'ın *ağa*sı Ali Bey, *milli*leriyle birlikte Arçeş'i bir kül yığınına çevirip, Ermenilerin cesetlerinden devasa tepeler oluşturarak Berkri'ye üşüşene kadar. Ali Bey, "Ruslar Berkri'yi ele geçirdiğinde, dayılarıyla birleşememeleri amacıyla" Ermenilerin büyüğünden kundaktaki bebeğine kadar acımasızca katledilmesi için *kaymakamı* ikna etti.

Berkri *Kaymakamına* gittik, erkekleri öldürmesin diye kaç kere ayaklarını öptük, ama Ermenileri acımadan öldürmek için emir gelmiş olduğunu söyledi. Hapsedilmelerinin 9. günü erkekleri bağlı bir şekilde köprüye götürdüler, tek tek vurdular ve nehre attılar. Usta Markar'ı işkenceyle öldürdüler. Peder Ter Hımayak'a ise, kimsenin el kaldırmaması için hükümet bir güven mektubu verdi. *Kaymakam*, pederi Malabatlı Khurşut Bey'e teslim etti ve Ter Hımayak'a kimsenin el sürmemesi talimatını verdi. Üç gün boyunca Ter Huskan Vordu Manastırı'nın mallarını bu beyin evine naklettirdi ve beye, "Ülke bize kalırsa, her şey sana kalır, aksi takdirde papaza teslim edersin", diye talimat verdi. Bey, bir dolap yaptırır ve papazı içinde saklar, kısa zaman sonra *kaymakam*, beyi çağırır ve "Papazı senden istiyorum", der ve geri vermesi için Khurşut'u hapse atar. Zaptiyeler pederi götürüp Katnuk pınarı altında öldürdüler. Malabatlı Kürtler, yarı ölü durumundaki papazı, son nefesini verene kadar yumruklarla dövdüler. Ağzına çöp doldurdular ve ardından nehre attılar.

Dehşetten, Türklerin vahşetinden kurtarmak için çocuklarımızı ambardaki unun içine gömdük. Kadınların hepsini Türkleştirme niyetiyle bir evde topladılar. Umutsuz vaziyetteyken, aniden dağ tarafından silah sesleri duyuldu. Türkler kaçtı, kadınlar kurtuldu.

Halkın kalan kısmı, Yerevan eyaletinin farklı köylerine yerleşmiştir. Biz, burada yaşayanlarımız 3 haneyiz, 16 kişi, bunlardan 4'ü çalışıyor. Memlekete dönen yok.

Biz geri çekilirken yanımıza hiçbir şey almamıza müsaade etmediler. Petekte[21] 55 ölçü buğday, üst üste 2 karar, 2 yük un, 3 camız, 4 sığır, 5 inek, 4 eşek, 7 dana ve tosun, 45 koyun, 45 kuzu ve evimizin tüm varlığı.

Anlatan: 55 yaşındaki Berkrili Sanam Vardanyan (okur-yazar değildir)

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 9 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 18

HAYATTA KALAN YALDUZ YEĞİAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ GÜZAK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

/

Ben, Van vilayetinin Berkri sancağındaki Küzak köyünden Yaltuz Ter Sargisyan Yeğiazaryan, şimdi Bakü'deki Ermeni köyü, 16 Nagornaya No 10'nda yaşıyorum, Göçmen Komitesi bana yardım ediyor.

Memleketimizde 5 kişiden oluşan evimizde yaşıyordum.

Şimdi ben ve kızım Siranuş kaldık, - sadece 2 kişi.

Kocam Khaço ve oğlum Tigran öldürüldü, - toplam 2 kişi. Kızım Goharik öldü - toplam 1 kişi.

1914 seferberliğini, 1915 Nisan ayı başlarında Amar [Ömer] Bey'in köylerine gelerek, erkekleri katletmesi ve esaret zamanında çektikleri eziyetleri No 1 gibi[23] anlatmaktadır.

Nisan 1915'te, Amar Bey'in köyümüzün erkeklerini katlettiği gün, 6 Kürt evimize geldi ve oğlum Tigran'ı saklandığı yerden bulup çıkardı. Ben ağlayarak arkalarından gittim. Kürt, oğlumdan tabanca istedi. Oğlum, tabancanın saklandığı yeri göstererek, "Anne, Allah aşkına, tabancayı çıkar ve bunlara ver ki, beni öldürmesinler", dedi bana. Ben tabancayı Kürt'e verdim, bu Kürtlerden ikisi de aynı anda kaynım Miro'yu tutup yanımıza getirdiler. Kürtler, oğlumu öldürmeye hazırlandılar, ben ağladım. Kürt bunun üzerine, oğlumun canını bağışlamak için benden

para istedi. Yanımda bulunan 7 *mecit*[24] parayı ona verdim ve Kürt parayı aldıktan sonra tabancayla oğlumu vurup öldürdü. Oğlum yere yuvarlandı ve bir şarkı söyledikten sonra ruhunu teslim etti. Ben oğlumun yanında otururken, Kürtler diğer taraftan kaynım Miro'yu öldürdüler (ağlar ve anlatmakta zorlanır). Kocam Khaço 3 arkadaşıyla kaçıp dağa sığınmıştı. Kürtler dağda dolaşırken onu da bulup öldürmüş.

Kürtler bundan sonra biz kadınları bir yere toplayarak yağmaladılar ve Gordsot köyüne yolladılar. Biz Gordsot'a gittik, o köyün gençleri Amar Bey'e karşı çarpışıyordu. Gordsot'un 21 gün süren çatışmasından sonra teslim olduk. Bu köylülerin katledilmesine şahit oldum (Gordsot'u anlatan No 1 gibi anlatıyor).[25]

Ardından bizi Berkri'ye yolladılar ve orada da yer vermeyerek, Pıztik köyüne yolladılar. Orada birkaç gün daha kaldıktan sonra Türkler kaçtı. Ermeni gönüllüler geldi ve biz kurtulduk.

Biz köyümüze gittik, kızım Goharik orada öldü.

Temmuz 1915'teki ricat sırasında göç ettik ve Bakü'ye geldik.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 472, yaprak 12-13, orijinal, el yazısı.

NO 19

HAYATTA KALAN DİLBAR MIKIRTİÇYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ GORDSOT KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Van vilayetinin Berkri sancağındaki Kordsot köyünden Dilbar Mıkırtiçyan, 40 yaşında, günümüzde Ermeni köyü (Bakü yakınlarında), 15 Nagornaya No 12'de oturuyorum. Göçmen Komitesi'nden yardım alıyorum.

Ben, savaşa kadar köyümüz Kordsot'ta yaşıyordum. Ailemiz 5 fertten müteşekkildi. Kocam, iki oğlum, bir torunum ve ben. Şimdi tek başıma kaldım; kocam ve oğullarım öldürüldü, torunum Vazrik öldü.

Kardeşim, köyümüzün resiydi, bu yüzden de köyümüzde olanlardan haberim vardı.

Savaş başladığında bizden asker ve *amele* götürmeye başladılar. Kürtler bize kötülük yapmaya başladı. Gözümüzün önünde mallarımızı, koyunlarımızı toplayıp köylerine götürüyorlardı. Durum gitgide kötüleşiyordu ve köylülerimiz, Kürtlerden kurtulmak için dağlara çekilmeye karar verdi. Biz, tüm köylüler, dağlara çekilirken yanımıza ekmek almak için hazırlıklara başlamıştık. *Kaymakam* bunları duyup, kardeşim resi yanına, Berkri Kale'ye çağırdı (Paskalya'dan 8 gün sonraydı). Sert bir şekilde, kimsenin dağlara kaçmaya cüret etmemesi, tüm köylülerin ekmeye-biçmeye devam etmesini tembih etmiş ve dinlemeyenlerin 5'er altın cezaya çarptırılacağını söylemiş. Kardeşim, "Kürtlerden korkuyoruz, köyde kalamayız", diye cevaplamış. *Kaymakam*, Ermenilere hiçbir şey olmayacağına dair Muhammed'in adına yemin etmiş. Kardeşim ona inanır ve köye dönerek, gızir vasıtasıyla, halkın korkmamasını ve ekmeye-biçmeye devam etmesini bildirir. Bu olaydan 6 gün sonra, *kaymakam* şahsen köyümüze geldi ve kardeşime, firarileri bulmak istediğinden dolayı tüm erkekleri toplamasını tembihledi ve üç gün sonra tekrar köye gelip hepsini götüreceğini, askerlere ateş açmamalarını, yoksa tüm köyü katledeceğini söyledi. Önceden gerektiğinde girmek için, ahırlarımızın altında lakhumlar[26] (yer altı tünelleri) hazırlamıştık. *Kaymakam*ın geleceği üçüncü günü, tüm gençler, 800 kadar can, bu lakhumlara girdi. *Kaymakam*, köylülerin saklanmış olduğunu duyup, Ter Huskan Manastırı'nın başrahibi Ter Manuel'i[27] beraberinde getirdi, kendisi de 500 süvari asker ve Kürt'le geldi. Bu birliğin bir kısmı köye girdi ve kilisede mevzilendi, diğerleri de köyü kuşattı. Ter Manuel ve res görüşüp, saklanmanın mümkün olmadığına, herkesin gizlendikleri yerlerden çıkarak, kendilerinin fakir işçiler olduklarını göstermek için bellerine birer post bağlamalarına (tüm ırgatlar bellerine post bağlıyordu), gidip süvarilere hizmet etmelerine, köylülerin bir kısmının da herkesi doyurmak için hazırlık yapmasına karar verir. Yemeği yiyip doyduklarında, köylüleri çağırıp, kendilerine 600 lira ve 150 mosin tüfeği vermelerini talep ettiler. Kardeşim res, köyü dolaştı ve yaklaşık 900 lira getirip *kaymakam*a verdi. Parayı aldıktan sonra, tekrar 100 lira talep ettiler. Res söz vermekte zorlandığında, onu tutup sırtına ve başına vurmaya başladılar, ardından, köyden 60 erkek toplayıp (köyümüzün önde gelen kişileri), hepsini de tek tek hadım etmeye başladılar (anlatan ağlamaya başladı ve uzun süre anlatmaya devam edemedi).

Şafakta hepsinin çevresini sardılar, bağladılar ve dağın tepesinde topladılar. Biz, 12 kadın *kaymakam*a başvurduk, rica ettik, yalvardık bize acıması için. Üç kadın, "Bu çocuklar sana kurban olsun, yeter ki o adamlardan hiç değilse 30'unu serbest bırak", diyerek kundaktaki çocuklarını *kaymakam*ın atının ayaklarının dibine bıraktı. *Kaymakam* ise, "Korkmayın, geri dönün, hepsini serbest bırakacağız", diye cevapladı. Lakin biz dinlemedik ve arkalarından gittik. Az sonra, götürdüklerinden yaklaşık 30 kişiyi köye geri verdiler ve "Bunları köyünüze bahşediyoruz", dediler. Kalan mahpusların arkasından gitmeye devam ettik. Kardeşim yürüyemiyordu. Hayaları şişmiş ve sarkmıştı, iki Türk ellerinden tutmuş götürüyordu. Kardeşim bize döndü ve "Korkmayın, yanımda çok altın var, bunlarla kurtulurum", dedi ve altınları çıkartıp Kürt'ün avucuna doldurdu. Altım aldılar, fakat yine de götürdüler. Hepsini Yeğvan Vadisi'ne götürdüler. Orası yolun dışında olmasına rağmen, onları öldüreceklerine hâlâ inanmıyorduk. Vadinin başına vardıklarında, oraya dizdiler, beyaz mendilli bir sopa [açtılar], salavat getirdiler ve hepsini bağlayarak ateş etmeye başladılar. Hayatta kalanları taşlarla öldürdüler, birkaçının da ağızlarım tutup yırttılar ve ardından koyun gibi boyunlarım kestiler. Öldürülenlerin içinde 20 yaşındaki oğlum Khalo, 18 yaşındaki oğlum Khurşud ve kocam Grigor da vardı...

Köye döndük. Köyde, saklanmış 400 kadar genç kalmıştı. Gizlendikleri yerlerden çıktılar. Aynı gün Güzak, Surb Tadeos, Kababik, Pısti Güğ, Köşk ve Andzav gibi komşu köylerin insanları kadınları ve çocuklarıyla birlikte köyümüze doldu. Kürtlere ve hükümete karşı savaşmaya ve artık köyümüze girmelerine müsaade etmemeye karar verdiler. Gümro'nun oğlu Hakob, Melo'nun oğlu Mesrop ve Korço'nun Mirzo'su köylülerin başına geçti. Bunların hepsi de partinin adamlarıydı. Köyün dört tarafında mevzilendiler. Kürtler ve Türkler köyümüze saldırdı. 20 gün savaştık ve hiç kimsenin köye girmesine izin vermedik. Fakat Türkler değirmenleri yıktılar ve suyu kestiler; açlık baş gösterdi. 8 gün boyunca açtık, fakat yine de dövüşüyorduk, ancak artık devam etmek imkânsızdı. Köylüler ne yapacaklarını danıştılar. Bir zamanlar *müdür*lük yapmış olan Miraklarm Şapuh'u teslim olmayı öneriyordu, bir kısmı ise teslim olamayacağımızı öne sürüyordu. Geceleyin 30 kadar genç dağa kaçmak için köyden çıktı. Ovada, içlerinden 8'ini öldürürler, diğerleri kaçarak dağdaki mağaralara girer ve bir şekilde yaşar. Köyde kalanların hepsi kiliseye toplandı, papaz hepsine son kutsamayı verdi. Hava aydınlandığında Türkler köye üşüştü.

Kürtlerin liderleri Mamo'nun Omar'ı (Köşka'nın *ağa*sı) ve Amal Bey'di (Berkri Kale'deki Mahmat Bey'in oğlu), askerlerin önderi ise *kaymakam*dı. Hepsi üşüştü, kilisenin dört tarafını tuttular; bizi toplayarak genç kızlar ve gelinler, yaşlılar ve erkekler olmak üzere üç kısma ayırdılar. Kızları ve gelinleri kendilerine aldılar (50 kişi kadardı), onlardan biri res olan kardeşimin kızıydı, adı Gülizar. Gönüllülerin gelmesinden sonra bu gelinler ve kızlardan kırk kadarı geri döndü, kalan 10 kişiye ne olduğunu bilmiyoruz. Fakat geri dönenlerin de, biri hariç, hepsi öldü. Kazar'ın kızı hâlâ sağdır ve gönüllü Arşak'ın eşidir (şimdi, Yerevan'ın Ğamarlu köyünde oturmaktadır).

Tüm erkekleri Manuk *Efendi*, Sahak *Ağa* ve Çıko'nun evine götürdüler. 20 yaşında genç bir delikanlı olan Şapuh'un oğlu kaçıp köyün yağhanesinde saklanmıştı. Etrafını kuşattılar ve yağhaneden çıkarak teslim olmasını söylediler, fakat çıkmadı. Ateş etmeye başladılar. Yağhaneden Kürtlere karşı çarpışıyordu, onlardan 10'unu öldürdü. Mermisi bitince yağhaneden çıktı ve koşmaya başladı. Pınarın başında tuttular, yanımıza getirdiler, karşımızda gözlerini çıkarttılar, sonra kollarını kesmeye başladılar, ardından ayaklarını ve en sonunda da başını kestiler. Diğer erkekleri getirdiler, hepsini de soydular, ardından kadınları çağırdılar ve her birini kocasının önüne dizdiler. Erkeklere, karılarının karşısında dans etmelerini emrettiler ve o sırada hepsini kurşunlamaya başladılar. Hiçbir erkek kurtulamadı; hepsi de katledildi. Biri kaçabildi, fakat Türklerden kurtulmak için kendisini su kuyusuna attı ve orada boğuldu. Tüm cesetleri su kuyularına doldurdular. Papaza kadın elbiseleri giydirip kadınların arasına saklamıştık. Onu da aramızda buldular ve sakalından tutarak boynunu kestiler. Yaşlı kadınlardan bir kısmını da vurup kuyulara attılar. 800 gencimizden üç kişi kurtulmuştu. Biri, Dro'nun grubunda gönüllü olan Mado ve iki de başka adam vardı. Rus geldi ve onları da Berkri Kale'de astı. Böylece erkeklerimizin kökü kesildi. Onlar Berkri Kale'ye mallarını aramaya gitmişlerdi, Türklerle çatışmaya girmişler. Kozaklar araya girmiş, ama bizimkiler, Kozak olduklarını bilmeden onlarla da çatışmış, sonunda, Kozaklara ateş etmiş olduklarından dolayı onları asmışlar.

Kadınların bir kısmını biçtiler (katlettiler), hayatta kalanlarımız dağa kaçtık. Hayatta kalma imkânımız yoktu; açlık çekiyorduk. Yanımda bulunan torunum Vazrik dağda açlıktan öldü. Kürtlerle birleşerek köyümüze saldırmış olan Yezidiler de dağda bize çok eziyet ediyorlardı. Birkaç gün sonra Yezidiler bize Rusların geldiğini, Berkri Kale yakınlarında

gönüllüleri gördüklerini haber verdiler. Bu haber üzerine Pısti köyüne indik, gönüllüler bizi görünce, Berkri Kale'ye götürdüler, orada 8.000 can kadın vardı. Bizi yedirmeye ve korumaya başladılar, ardından da köylerimize yerleştirdiler. Dro'nun grubunda gönüllü olan köylümüz Mado, hepimizi toplayarak köyümüze getirdi. Köyümüzde 400 kadar kadın ve çocuk, 2 ihtiyar, bir de Mado toplandık.

Biz dağlara kaçarken, kadınlar çocukların büyük bir kısmını Şapuh'un evinde bırakmışlardı, 32 kişi kadar. Tüm bu çocukları köpekler parçalamıştı.

"Yezidiler gerçekten de katıldılar mı?", soruma, "Yezidiler, Kürtlerle karışıktı. Yezidiler, gözümün önünde 6 kişi öldürdüler. Ama gönüllüler geldiğinde kendilerini bizimle dost olarak gösterdiler", diye cevapladı.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 473, yapraklar 27-30, orijinal, el yazısı.

NO 20

HAYATTA KALAN SİMAM ĞAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ ABAĞA'NIN DERO KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

6 Ağustos 1916, Mazra

Abağa sancağının Dero köyü katliamı.

Anlatan Simam Ğazaryan, Abağa'nın Dero köyünden, şimdi Eski Nakhicevan'ın Mazra köyünde yaşıyor.

1915'te, Büyük Paskalya'nın pazartesi günü Çubukhlu köyünden Mustafa *Ağa*, 45 *milli* ile köyümüze geldi. Kimsenin kaçmaması için köyü kuşattı ve insanları çalışmaya götüreceğini söyleyip kandırdı. Seçtiği 35 genci götürdü, bir hafta çalıştırdı ve Arçeş'te katletti. Sadece ikisi kaçıp kurtuldu. Orta yaşlı 30 kişiyi ise toplayıp bir eve doldurduktan sonra, Kaymaz köyünden hükümet güçlerini çağırttı. Onlar bizim erkeklerimizi Bızırkhan adlı ovaya[28] götürdü. Üzerimize yağan darbelere rağmen,

erkekleri çifter çifter birbirine bağlayıp kurşuna dizdikleri yere kadar takip ettik onları. Peder Gevorg'u, Peder Harutyun'u ve köyün en zengini olan Grigor Barseğyan'ı özellikle korkunç işkencelerle öldürdüler.

Mahmat *Ağa*'nın oğlu Mustafa *Ağa*, Peder Harutyun'a, maddi varlığını kendisine teslim ettiği takdirde hayatını bağışlayacağına dair Rasul Akram[29] üzerine yemin etti. Peder, Osmanlı altını dolu büyük bir kap getirip Mustafa *Ağa*'ya teslim etti. Gümüş paralarını da aldılar. Lakin *ağa* sözünü sadece bir saat tuttu, ardından pederi köyün üst kısmında bulunan derenin yanına götürdüler. Şariti[30] boynuna geçirdiler, gerdiler, çekiştirdiler, sabaha kadar işkence ettiler. Papazı oturttular, zehri eline verdiler, biz hayatta kalanlara da dönerek, "Bakın papaza, büyüğe küçüğe, kimin egemen olup kimin olmadığını gösteriyor", diyerek dalga geçiyorlardı. Ardından Peder Harutyun'un dilini kestiler, zehri ağzına verdiler ve vurdular. Peder Gevorg'u da iki kişi ellerinden tutarak evden çıkarıp vurdu.

Peder Harutyun'un kızı Haykuş'u ve Lusi Manukyan adında bir kadım götürdüler. Bu sonuncusu, kucağında çocuğuyla, gitmeye direndi. Kılıçla çocuğun ayaklarını kestiler ve bıraktılar, anasını bağladılar, ata bindirip götürdüler. Günde 3-4 kere gelip, bir evde toplanan biz kadınları, daha sakladığınız paranız var, diyerek soyuyorlardı. Kısa zamanda Ruslar yetişti ve Türkler kalanları da katletmeye fırsat bulamadan kaçtı.

Kalanlar, genelde Yerevan vilayetinde yaşıyor.

Anlatan, Abağa'nın Deron köyünden 40 yaşlarında, okur-yazar olmayan bir kadındır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 10 ve arka yüzü, orijinal, el yazması.

NO 21

HAYATTA KALAN DAVİT FARMANYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ KHAÇAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

15 Ağustos 1916, Yuva

Apağa'nın Khaçan köyünden Davit Farmanyan, köylerindeki katliamı şöyle anlatmaktadır:

Khaçan köyü, 100 hane, 1.360 Ermeni nüfustan oluşmaktaydı. 2.500 koyunu, her çeşitten 1.240 hayvanı, 72.000 ölçü buğdayı, 20.500 ölçü arpası ve darısı vardı. Bir kilisesi ve bir okulu vardı. Onlar da köy gibi yarı harabe vaziyettedir.

Apağa bölgesinin Ermeni köylerini, Kürt feodal ağalar[31], papazların cemaati böldüğü gibi, kendi aralarında bölüşmüştü. Tanzimat günlerinde dahi onların cinayetleri, eziyetleri ve baskılarına maruzduk.

Köyümüz Haydaranlı Mehmet Bey'in oğlu Badır'a ait olduğundan, her zaman olduğu gibi, savaş döneminde de seferberlikten muaf kaldık. Sadece Bazidağ'ın *müdürü*nün talebiyle, 8 kişiyi *amele* olarak Arçeş'e, hükümet tarafından yapılacak yolda çalışmaya gönderdi. Hükümet savaş vergisi olarak, köyümüzün beyi aracılığıyla köylülerden 220 koyun, kağnısı ve tüm edevatıyla birlikte 250 sığır toplatarak, birliklerin erzak nakliyesinde kullanmaya verdi. Aynı şekilde 270 ölçü buğday, 120 *litre* yağ, 52 ölçü bulgur, 100 adet yün keçe, 50 çift çarık, 120 çift çorap, 105 çift eldiven ve 50 araba saman (arabalar, 70 Türk *litre*si) aldılar. Tüm malları kendi imkânlarımızla Bazidağı'na ve Ğaymaz'a nakledip depoladık.

Kışın ise, askerlerin erzakını sırtımızda Berkri, Khıliç-Ketik ve daha başka yerlere götürüyorduk.

25 Mart 1915'te Bazidağ'ın *müdürü*, 15 zaptiyeyle birlikte köyümüze geldi ve Res Avetis'i, Peder Serovb'u ve daha birkaç kişiyi ölesiye sopaladıktan sonra, köydeki 18 savunma tüfeğini topladı. 6 Nisan'da *müdür* ve 15-20 zaptiyesi ile *müdür* beyin oğlu Amar, 10 hizmetkârıyla köyümüze geldi. Nazarova köylülerinden 32 kişiyi de bağlı olarak yanlarında getirmişlerdi. 28 kişi de köyümüzden topladı, birbirine bağladı, içlerinden

biri de bendim. Akşam saat altı sularındaydı (t.s.)[32], Ğaymaz'ın yakınına, Karasu ile Bıhorakhane'nin sularının[33] birleştiği yere götürdüler. İlk önce köyümüzün papazı Ter Mesrovb'u soydular, "İslam'ı kabul edersen hürsün, yoksa öldürürüz", dediler. Peder, tabii ki reddetti. Sakalını yolmaya başladılar, yatağanla tek tek organlarını kestiler ve en sonunda başını keserek suya attılar. Muhtarımız Avetis'i ve cemaatin vekilleri Hakob, Grigor ve Avag'ı da aynı işkenceyle öldürdüler. Nazarovalı Aspatur Hovsepyan, Hakop Petrosyan ve Pağtasar Galoyan da aynı akıbeti paylaştı. Sıra bana geldi. Onlara yaptıkları gibi, beni de soydular ve cellatlar Azrail gibi durmuş emir bekliyorlardı. Güneş batmıştı. Aralarından sıyrılıp, suya atladım. Ateş etmeye başladılar. Güçsüz kollarımla yüzdüm ve az sonra suyun karşı kıyısındaydım. Nazarovalı köylülerden sadece 2 kişi beni takip etti.

Müdür, düzenli birliğin başına geçip Haydaranlı Mehmet ve Badır beyleri, adamlarını ve büyük sayıda güruhu yanına alarak ertesi günü şafak sökmeden köyü kuşattı ve yağmaya, ateş etmeye ve ayrım yapmadan öldürmeye başladı. 350 kişi öldü. Kalanlar, Haydaranlı Tahar Bey'in yanına kaçtı. Hükümet, ya kendisinin katletmesi veya hükümete teslim etmesini emretti. Hiçbir emre uymadı, hükümet tarafından zehirlendi ve öldü. Halk ise oraya buraya kaçtı. 5 gün sonra Ruslar Van'a girip bölgeyi ele geçirdi. Köylerimize dönüp ekinleri biçmeye başladık. Fakat temmuz ricatı başladı, Kızıldize üzerinden kaçtık, Rus hükümetinin tebaası olan Zilanlı ve Haydaranlı Kürtler tarafından orada yağmalandık. Alagan Dağı'na sığınmış olan Haydaranlı Badır Bey ve Zilanlı aşiret reisleri, adamlarıyla birlikte Gisan taraflarında üzerimize saldırdı. Biz, Yerevanlı gönüllülerden Arşaluys, Akhalkalaklı (*Ahılkelek*) Aram ve Gandzaklı Artaş yönetiminde bir gün direnmeye başladık, Kürtleri kaçırdık, biz de güven içinde geçtik. Ancak Ğaymazlı 4 erkek ve 4 kadın öldürüldü.

Yolun şiddetli yorgunluğu, korku ve kötü şartlar nedeniyle yolda, Ayriçar'da 80, Ecmiadsin'de de 20 kişi öldü. Kalanlarımız ise Ecmiadsin'deki Kardeş Yardımı'nın talimatıyla Ecmiadsin, Karavansaray, Ağzitepe ve Ğamarlu bölgelerine yerleştik.

1916'da izinsiz olarak vatana gittik, fakat o kadar kan içmiş olan Badır Bey, kendisini Rus hükümetine bağlı ve barışçıl halktan biri gibi göstererek, Ermenilerin taşınır ve taşınmaz mal varlıklarına sahip çıkmıştı. Ot biçtik, fakat ağustos ricatı başlayınca her şeyi bırakıp eski yerlerimize geri döndük.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 438, yapraklar 1-2, orijinal, el yazması.

NO 22

HAYATTA KALAN ARAKEL ĞARİBYAN'IN, VAN SANCAĞINDAKİ ARÇEŞ VE ALCAVAZ KAZALARINDAKİ ERMENİ NÜFUSUN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

11 Ağustos 1916, Karakhanbeglu

Anlatan, 34 yaşındaki Arakel Ğaribyan, Alcavaz'ın Norşen köyünden, şimdi Eski Nakhicevan'ın Karakhanbeglu köyünde yaşamaktadır.

21 Temmuz 1914'te hükümet özel bir bildiriyle 20-45 yaşları arasındaki erkekleri silahaltına çağırdı. Cevap vermeyenler, divan-ı harbe verilecekti. 20'nin altında ve 45'in üzerinde olanlar da çağrılmıştı. Onları da çağırdılar ve zorla askere aldılar. Hükümet, Ermenilere karşı dürüst olduğu sürece, dinî hakaret ve keyfi davranış eksik olmamasına rağmen, bizim Ermeni askerlerimizin durumu hiç değilse görünüş itibarıyla dayanılırdı. Türklerin bize karşı davranışının ne sebeplerden dolayı aniden değiştiğini bilmiyoruz; tehdit ve dayak eksik olmuyordu. Daha Berkri'deyken biz Ermeni askerleri ayırdılar ve silahsızlandırdılar. Bu yüzden, Türklerin gerçekleştirmek istediği kötü emeller olduğu konusunda içimize şüphe düştü. Bu sebeple, bizi Van'a nakletmek istediklerinde, imkânı olanlar yolda kaçtı.

Köylerde kalanlar, kağnıları ve sığırlarıyla, erkeklerin olmadığı ailelerde kadınlar dahi, haftalarca ellerinde olan her şeyi ordu için sınıra nakletmeye mecburdu. Jandarmalar evlere giriyor, zorla pirinç, sığır, koyun, yağ, peynir vs. götürüyorlardı. Kendi imkânlarıyla ordu için erzak nakledenler, çoğu kez sığırlarıyla birlikte geri dönmüyorlardı. Genellikle öldürülüyor, biraz şanslı olanlar ancak rüşvet veya dost Kürtler sayesinde kurtulabiliyorlardı.

Köylerimiz, Van-Berkri-Bayazet ve özellikle de Ğılıç-Kyatuk'a giden yollar üzerinde kuruluydu. Bu yüzden de sonsuz şiddete, soyguna ve çileye maruz kaldılar. Kısa sürede bölgeyi ıssızlaştırdılar. Zaptiyeler, rüşvetçilikleriyle çeşitli vaatlerle bulunarak, en son kilimi dahi[34] gasp ettikten sonra katlettiler.

Arçeş katliamı 7 Nisan'da başladı. *Kaymakam* katliamcıları şahsen yönetiyordu. Katliamı gerçekleştiren zaptiyeleri ve *milli*leriyle birlikte

tüm Arçeş'in erkekleri ile gençlerini aldatarak garnizona topladı, ardından sıra sıra bağlı olarak vadinin kenarına götürdüler, vurdular, vadiye doldurarak üzerlerini kumla örttüler. Öldürülenlerin içinde köyün papazı (dinî önder vekili), usta Haro ve çocukları ile demirci Yove ve oğulları da vardı.

Ertesi gün, 8 Nisan'da, sıra Alcavaz'a (*Adilcevaz*) geldi. *Kaymakamın* zaptiyeleri ve hükümet kuvvetleri sancak merkezi Alcavaz'a saldırdı. Tüm Alcavaz katledildi, sadece 3 erkek kurtuldu. Sarısu *müdürü*, o bölgenin Kürtleriyle birlikte katliamı başlattı ve bazı köyleri viraneye çevirdi.

Böylece, 50 evden oluşan Yukarı Sipan köyünden sadece Seto adında bir erkek kurtuldu. Köyün tanınmış simalarından Melik Yove üç evladıyla, Yeğo Margaryan iki evladıyla, Hacı Hakob (tüccar), Avo Gülamiryan üç evladıyla ve Saroyan Khıço iki evladıyla birlikte öldürüldü.

Katliamdan kurtulan Alcavazlılar dağlara sığındı, sadece geceleri köylere iniyorlardı ekmek veya yiyecek başka bir şey bulmak için. Ardından bir kısmı Lim Manastırı'na, diğerleri ise Timar bölgesindeki köylere geçti, Ruslar yetişene kadar.

1915 Temmuz ricatında, Berkri Köprüsü'nden geçerken pusudaki Kürtler tarafından tekrar kurşunlanırlar.

Memlekete dönen yok. Günümüzde, Yerevan eyaletinin köylerinde, Gandzak (*Gence*) bölgesinde ve daha başka yerlerde yaşamaktadırlar.

Anlatanın imzası: Arakel Sargis Ğaribyants

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yapraklar 20-21, orijinal, el yazısı.

NO 23

HAYATTA KALAN MIKIRTİÇ ASLANYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ AKANTS-ARÇEŞ KASABASI KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

23 Ağustos 1916, Oşakan

Arçeş (Van) yerlisi Mıkırtiç Aslanyan (45 yaşında ve Arçeş katliamından kurtulan tek erkektir) tarafından anlatılanlar:

Köyün eski durumu. Arçeş kasabası 550 hane Ermeni ve 2.500 hane kadar Türk nüfusa sahipti. Büyük bir kısmı ziraatla uğraşıyordu. Ermenilerin Surp Georg[i] ve Surp Tadeos adlı iki kiliseleri ile iki papazları vardı. Papaz Ter Yeğişe[35] adında bir dinî önderimiz de vardı. Köyde, biri Apostolik, diğeri ise Protestan Ermenilere ait olan iki ilkokul vardı. Bu karma okullara giden öğrencilerin sayısı beş-altı yüzdü. 1.500 kitap ve 5-6 çeşit gazeteye sahip "Yerkatyan" adında bir kütüphane-okuma odası vardı.

Köyün (sadece Ermenilerin kısmı) yaklaşık 1.200 büyükbaş hayvanı, 5-600 çift camızı, 1-200 atı, 300 eşeği, 1.000 koyunu, 300 kağnısı, 250 kutanı, 5-600 sabanı, 7-800 halvar tohumluk tarlası, 300 bard samanı, 20-30 su değirmeni, 1.200-1.500 bağı ve meyve bahçesi vardı.

Arçeş'te, yerli köylülerin haricinde, dükkân sahibi 300 kadar Vanlı ve Bitlisli tüccar da yaşamaktaydı.

Köyün şimdiki durumu. Arçeş şimdi tamamen viranedir. Kiliselerden Surp Georg yakılmış (Türklerin eliyle), Surp Tadeos ise yıkılmıştır. Tüm eski eserler (el yazmaları vs.) ve eşyaları yağmalanmıştır. Ermeni okulu askerî proje dahilinde Ruslar tarafından, Ermeni Protestan okulu ise Kürtlerin eliyle yakılmıştır. Tüm Arçeş de yakılmıştır. Türklerin evleri Ermenilerin eliyle (Rus ordusu daha köye girmeden, onların kaçmalarından sonra), Ermenilerin evleri ise Kürtlerin eliyle, Ermenilerin geri çekilmesinden sonra [yakılmıştır].

Türkler ve Kürtler köyün tüm hayvanlarını yağmalamışlardır. Türkler kaçarken mallarını bizim hayvanlarımız ve kağnılarımızla taşıdılar, geri-

i Surb Georg [Kevork], önemli bir ziyaretgâhtı.

ye kalanları da kaçarken köyde bıraktılar ve Kürtlere mal oldu.

Arçeş'ten kurtulan tüm erkeklerin sayısı ancak 100 kadardır. Bunlardan 20'si Türk ordusunda asker olup, Van'a kaçmayı başararak, 10 kadarı da şurda burda saklanarak kurtulabilmiştir. Bir kadın, iki kız ve bir oğlan esir götürülmüş, tüm diğer kadın, kız ve çocuklar (10 yaşına kadar) katliamdan kurtulmuştur.

Seferberlik ve Ermenilerin durumu, Ermeni askerler. Köy, seferberlik esnasında 100 kadar silah tutan asker verdi, bunlardan 10'u Erzurum dolaylarına gönderildi ve akıbetleri meçhuldür, 20'si ise Van taraflarına gönderildi ve bunlar hemen Van'a kaçarak kurtulabilmiştir. Bunların haricinde, 250 kişi kadarı Arçeş'ten Ororan'a uzanan yolda *amele* olarak çalışıyordu, hepsinin de ekmeği-suyu kendinden olarak. Mecburi çalışma ile ordu için alınan *tekâlif-ı harbi*ye (savaş vergisi) ve *iane*ler, başka yerlerde olduğu gibi, olağan şeylerdi.

Katliam ve ayrıntıları: 7 Nisan'daki müjde gününe kadar, komşu Türkler ve Kürtler bize olağan şekilde davranıyorlardı, katliam hakkında bir fısıltı yoktu. *Kaymakam*a bir ay önce, "O köpekleri katledin!", diye bir telgraf gelmiş olduğunu, ancak katliamdan sonra öğrendik. O zamana kadar iyi bir kişi olan *kaymakam*, Ermenilere el süreceği yerde, köyün tüm köpeklerinin zehirlenerek öldürülmesi emrini verdi; Ermenilerin katledilmesine kadar böyle de oldu...

7 Nisan'da öğle vakti, hepimiz günlük işlerimizle meşgulken, aniden *kaymakam* tarafından gönderilen zaptiyeler geldi çarşıya ve "*Kaymakam* sizi çağırıyor", diyerek dinî önderi (dükkânlardan birinde oturuyordu), papazları ve tüm zanaatkârları hükümet konağına çağırdılar. Ardından zaptiyeler, yanlarındaki sayım listesine göre, kalan köylüleri toplamak için köye ve tarlalara daldı.

Ben, gelecek olan belayı hissederek, hemen Türk komşum Muhtar Ali *Çavuş*'un evine kaçtım. Karısı Hamayil, 40 yaşında iyi kalpli bir ihtiyar, beni yatakların arkasına, kumaşların altına sakladı (o anda evde kendisinden başka kimse yoktu). Türkler hem bizim evimize, hem de o Türk'ün evine gelip beni çok aradılar, bulamadılar. Hamayil evinde kimse olmadığına dair yeminler ederek onları gönderiyordu daima. Hamayil'in kocası da gece eve gelerek, adam saklamışsa çıkarsın diye karısına baskı yapıyordu. Saklanmamın zorlaştığını görerek, Türk'ün evinden çıktım ve bizim tezek ambarına saklandım. Lakin önceden evdekilere

haber verdim ve onlar bana bir yorgan getirdiler. Ben bu yorgana sarılarak, peyinleri[36] (khuşkiyi[37]) üzerime doldurdum, başımın üstüne de 2 çalı koydum, hem görünmemek, hem de nefes alabilmek için. Tam 32 gün ambarda bu durumda yaşadım. Her gün evimizden gizlice ekmek ve su getiriyorlardı. Türklerin aramaları hiçbir netice vermedi, hiç kimse beni fark etmedi.

Karanlık bastığında tellal çıktı ve hiçbir kadın veya çocuğun sokağa çıkmaya hakkı olmadığını, aksi takdirde cezalandırılacağını bildirdi. Tellalın bu duyurusundan sonra silah sesleri ve ölenlerin acılı feryatları duyuldu. Türkler arada bir ambarın yanına gelip oturarak, sırtlarını ambarın duvarına veriyor ve kahramanlıklarından söz ediyorlardı. Bu anlatılanlardan, papazımızın (Ter Yeğiazar) ve dinî önderin (Ter Yeğişe), tüm Ermeni önde gelenlerinin, *kaymakamın* emriyle, süs olarak çarşının duvarına çivilemek amacıyla... önce sakallarının, yüzlerinin derisiyle birlikte yüzülüp, parça parça edilerek kesildiğini öğrendim. Ardından, Vanlı tüccar ve hükümet sekreteri Nışan Ağa Abağyan, *kaymakam*a, "Neden böyle vicdansızlıklar yapıyorsun, ne suç işledik biz? Özellikle de bu bedbahtlar sana ne yaptı?", demiş. *Kaymakam* ise, cevap olarak, "Dünya yüzünde Ermeni'nin adı kalmayacak", demiştir.

Vatandaşlar kışlanın avlusunda öldürüldü. Büyük bir kısmı bıçaklarla. Nışan Ağa'nın sesi duyuluyordu, "Allah aşkına, beni mermiyle öldürün", diye. Köylüleri ise grup grup bağladıktan sonra Arçeş'ten çıkararak, çukurların yanında (Berel'in değirmeni yakınında, Kharken'in ve Ororan'ın, Van'ın ve bağların yolu kenarında) öldürüp, çukura atmışlar. Kışlada öldürülenler de ertesi gün götürülüp çukurlara doldurulmuştur. Bu çukurlara daha önce gebermiş köpekler atılmıştı...

Katliam günü, hükümetin arabaları Ermeni tüccarların tüm mallarını ve varlıklarını evlerinden ve dükkânlarından hükümet konağına nakletmeye başladı. Sadece Arçeş'in yerlilerine ait evler bu şekilde talan edilmekten muaf kaldı. Onların katliamı, düzenli Türk zaptiyelerin eliyle yapıldı. Sayıları 2-300 kadardı; yerli Türkler ise bize el sürmedi.

Rus ordusu yaklaştığında Türkler kaçtı, 10-15 zengin ve Hacı Hasan *Ağa*, Ğahraman *Ağa*'nın oğlu Şakir *Efendi*, Şarif *Efendi*, Çavuş *Ağa*'nın oğlu Mustafa *Ağa*, İbrahim *Efendi* (ordu ileri gelenlerinden), Ala-Kütabi İbrahim *Efendi* ve daha başkaları kaldı ve Ruslara teslim oldu, fakat sonunda serbest bırakıldılar...

Rusların öncü birlikleri köye girer girmez, evdekiler gelip beni götürdüler. Saklandığım yerden çıktım ve onların atları için arpa, kendileri için ise ekmek ve yemek getirdim, ordu ve Ermeni gönüllüler köye girene kadar...

Ricat ve buna bağlı kayıplar. 15-16 Temmuz dolaylarında, aniden Zilan Kürtleri (Mikayeli, Hacidekli ve Hamalı) gelip köyü kuşattılar. Biz, Arçeş'te bulunan yerli erkekler (10 kişi kadar) ve 40-50 kadar Ermeni gönüllü onlara karşı çıktık ve Çakhır-Beg olarak anılan Kürt köyüne kadar kaçırtmayı başardık. Ruslar bu çatışmaya katılmadı.

Tam bu olayın ertesi günü, Ruslar ricat olduğunu açıkladılar. Hazırlanmaya dahi vakit bulamadık. Çocuklarımızı ve biraz da yiyeceği sırtlayıp, panik içinde dışarı çıkmayı ancak başardık. Hayvanlarımız otlaktaydı, gidip getirerek, yüklemeye vaktimiz olmadı. O ilk günü, Kürt köyü Arnis'e (Berkri yolunda) kadar göçtük, ertesi günü Berkri'ye, Rus garnizonunun yanına vardık. Oradan da 3 günde İgdir'e (*Iğdır*) vardık ve orada sadece 2 gün kaldık. Ardından Ecmiadsin'e ve Yerevan'ın çevre köylerine geldik. Yolda 15 kadar kadın ve çocuk öldü, İgdir ve Ecmiadsin'de ise 20 kişi kadar. Geçen yıl içinde birçoğu öldü, tam sayılarını bilmiyorum. Şimdi, köylülerimizin büyük bir kısmı Ecmiadsin ve Yerevan'da yaşamaktadır.

Yazılanlar, anlattıklarıma uygundur.

Ben, H. Acemyan, okur-yazar olmayan Mıkırtiç Aslanyan'ın yerine imzalıyorum.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 432, yaprak 12-17 arka yüzü, orijinal, el yazması.

NO 24

HAYATTA KALAN NUBAR RAŞOYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ AĞASAV KÖYÜNÜN ERMENİ HALKININ ÇEKTİĞİ EZİYETLERLE İLGİLİ TANIKLIĞI

1 Eylül 1916, Margara

Anlatan Arçeş'in Ağasap köyünden Nubar Raşoyan (köydeki katliam hakkında):

Paskalya'yı (1915) iki hafta çıkarttıktan sonra, Ağasap köyü Kürtleri, sabahleyin olağanüstü bir hareketlilik göstermeye, gidip-gelmeye başlar.

Ağasap köyünde sadece iki hane Ermeni ve 20 hane Kürt vardı. Kadınlar, Kürt kadınlara, "Ne var", diye sorar; onlar da, "Tüm Ermenilerin öldürülmesi için emir gelmiş", diye cevap verir. Köyün içinde Reşit *Ağa*'nın karısı Fate, oğlu Nuri Mehmet'e silahları verir ve "Silahlan, git, Ermeniler arasında üç erkek var (Hambardzum Harutyunyan, Movses Muratyan, Manuk Yekmalyan), onları al Ruslara teslim et, Kürtler onları öldürmesin", der.

Böyle de olur. Mehmet, üç erkeği gece vakti gizlice köyden çıkarır ve onları Rus ordusu tarafına geçirmeyi başarır.

Köydeki iki hanenin Ermenileri (kadın ve çocuklar) Kürtlerin elinde kalır, fakat Fate sayesinde güvende olurlar. Ermeni gönüllüler yaklaştığında Fate kaçar ve koruması altında bulunan kadın ve çocuklar Kürtlerin elinde kalır, onlar da cinsiyete bakmadan, hem kadınları, kızları (8-10 yaşlarındakiler dahi) hem de aynı yaştaki (8-10) tüm oğlan çocuklarını kaçırıp tecavüz ederler.

Bu durum dokuz gün sürer, Ruslar yaklaştığında kaçarlar (Ermeniler) ve Çançağbür köyüne (Kürt) giderler, Kürtler burada üzerlerine saldırır ve koyun ve ineklerini ellerinden alır. Akants'a gelirler (Arçeş), burada iki hafta kaldıktan sonra, temmuz ricatında (1915) Berkri-Abağa üzerinden İgdir'e geçer ve oradan da Ecmiadsin'in çevre köylerine dağılırlar.

Yazılan, anlattıklarıma uygundur.

Okuma-yazma eksikliği ve ricasından dolayı onun yerine yazdım: Margaralı Avetis Margaryan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 449, yapraklar 8-9 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 25

HAYATTA KALAN OVSANNA'NIN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ BANON KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

21 Ağustos 1916, Pzovant Gulamali

Arçeş sancağının Banon köyünden Ovsanna, köylerindeki katliamla ilgili şunları anlatmaktadır:

Banon köyü, 22 hane, 450 Ermeni nüfustan oluşmaktaydı ve 1.050 ineği, sığırı, camızı, 1.500 koyunu, 20.000 ölçü buğdayı, arpası vs. vardı. Hükümet savaştan önce köyümüzden 30 asker götürdü. Arçeş polis şefi, Manuk Hakopyan'dan 70 koyun aldı rüşvet olarak, oğlu Mıkırtiç'i askerden kurtarmak için, fakat daha bir hafta geçmeden, polis şefi onu bizzat askere gönderdi.

Hükümet köylülerden savaş vergisi olarak 200 ölçü buğday, 22 sığır, 40 çift çorap, 30 çift çarık, 22 çift çuval, 30 ip, 40 araba saman, 30 araba tsan[38], 400 *okka* pişmiş ekmek vs. topladı. Tüm bunları hayvanlarımızla Arçeş'e naklettik ve orada depoladılar.

Askere gitmiş olanlardan sürekli çok olumsuz şartlarda oldukları, günlerce aç susuz ve subayların çirkin küfürlerine ve horlanmaya maruz kaldıkları yönünde mektup alıyorduk. Savaş ilanıyla birlikte askerlerimizi silahsızlandırdılar ve *amele* olarak yollayıp mevziler ve yeni inşa edilen resmî binaların yapımında, gene kuru ekmek dahi yedirmeden çalıştırdılar. Geceleri yataksız, ıslak toprakta yatarak hastalanmaya başlamışlardı. Birkaç ölüm olayı da olmuş, bu sebepten kaçmaya başladılar.

Hükümet, Arçeş ve Orora arasında çalıştırmak için mart ayında köyümüzden 40 kişiyi *ameliye*ye götürdü. Bu adamlara nezaret eden ve onları ölümüne çalıştıran Nuri Bey, daha baştan büyük bir çukur kazdırır ve şüphe uyandırmamak için oradan çıkan toprağı yolların doldurulmasında kullanır. Nisan ayında, içlerinde Martiros *Ağa*, Manuk, Hakob, Aleksan ve Gabriel'in de olduğu 40 kişi de öldürülür ve haftalar önce kendi elleriyle kazdıkları çukura atılır. O bölgeden birçok Ermeni'nin ve önderlerin bulunduğu o çukuru, biz gidip şahsen gördük. Hizmetkârlarıyla birlikte müdürün zaptiyeleriyle birleşmiş olan Tundıraslı Hamza ile Mui köyünden Mırde, nisan ayında köyü kuşatarak, ne var ne yoksa yağmalayıp hayvanları götürdüler, her cinsten 50 kişi öldürdüler ve köyümüzü zorla İslamlaştırdılar. Tundıraslı ve Yağinli Kürtler, Manuk'un gelini Ceyran'ı, Khaçatur'un 14 yaşındaki kızı Herko'yu götürdüler. Hakob *Ağa*'nın 14 yaşındaki kızı Antaram'ı ve gelini Nubar'ı arzularına karşı geldiği için 3 çocuğuyla birlikte öldürdüler, en büyüğü 5-6 yaşındaydı.

Biz de hükümet merkezi Arçeş'e kaçtık. Her gün Kürtler ve zaptiyeler bizi yağmalıyordu. 10 gün aç susuz kaldıktan sonra Zilanidzor'a, Kürtlerin arasına kaçtık. Ruslar ilerlediklerinde, bizi Rus ordusu tarafından hırsızlık nedeniyle yakalanmış olan Kürtlerle değiştirdiler.

Ruslar Arçeş'i ele geçirince evlerimize döndük ve 1915 Temmuz ricatında, Berkri üzerinden göç ettik. Zilanlı ve Haydaranlı Kürtler bizi yolda yakaladı. Bizimkiler, gönüllülerle birlikte karşı koydu ve Kafkasya'ya geçtik. Yol yorgunluğu ve hastalıklardan 20 kişi Ecmiadsin'de öldü.

Şimdi Yerevan, Ecmiadsin, Ğamarlu ve daha başka bölgelerde yaşıyoruz. Bugüne kadar hiç kimse vatana dönmemiştir.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 438, yapraklar 6'nın arka yüzü-7 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 26

HAYATTA KALAN SUSAN MURATYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ GOZE KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

10 Ağustos 1916, Aliğamarlu

Goze'de 70 hane vardı, bunların 30 hanesi Ermeni, kalan 40'ı ise Kürt'tü.

20-45 yaşlarındaki erkekler askere götürülmüş olmakla birlikte, silahsızlandırıldıktan sonra hepsi geri dönmüştü.

Tamir *Ağa* Mihe (Payınlı) önderliğindeki 200'ün üzerinde Calallı[39] Kürt 7 Nisan 915'te Goze'ye saldırdı. 20 yaşın üzerindeki tüm erkekleri topladılar (toplam 50-60 kişi) ve köyün batı tarafında bulunan Goli Ǧom olarak anılan vadiye götürüp soyarak, birbirine bağladıktan sonra kama ve tüfeklerle hepsini öldürdüler. Aynı güruh, 10 kadını da kamayla ağır yaraladı ve Res Raşo'nun kapısının yanında bulunan kuyuya attı. O kadınların sesi, sonunda ölene kadar, 10 günden uzun süre kuyudan duyuluyordu.

Goze köyünden sadece üç kadın kurtuldu. Kalanlar öldürüldü ve esir olarak götürüldü.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 18, orijinal, el yazısı.

NO 27

HAYATTA KALAN GÜLİZAR BEDELYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ KTRADS KAR KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

1 Eylül 1916, Margara

Arçeş'in Ktrads Kar köyünden Gülizar Bedelyan'ın anlattıkları (kendi köyündeki katliam hakkında):

Van'ın öz savunma çatışmaları patlak verdikten (7 Nisan 1915) birkaç gün sonra, köylerine yakın olan aşiretler Mıhe, Mirza *Efendi*, Ozman, Mıhe Tamir *Ağa*, Mıho, Derviş *Ağa*'nın oğlu Ozman, Paşa Khan, Çerkez ve diğer *ağa*ların liderliğinde Arçeş'in köylerine saldırırlar.

Ktrads Kar köyünü kuşatırlar. 40 kişi kadar olan köyün erkekleri, Türk'ün kendilerini koruyabileceği ümidiyle, köyde yaşayan Murat *Ağa*'nın (Türk) odasında toplanır. Murat *Ağa*'nın odasına gitmeye yetişemeyen veya ona güvenmeyen bazıları da, evlerin farklı bölümlerine, ambarlara, peteklere, un içine vs. saklanır.

Kürtler gelip, *ağa*nın evindeki adamları odadan çıkarır, kollarını bağlar ve köyden çıkararak, köyün yakınında bulunan dereye, Deliçay'ın kıyısına götürürler. Hepsini soyar, ardından da ateşli silahlarla vururlar. Herkes yere düştüğünde, Kürtler hepsinin karnına, kalbine ve ağzına bıçak saplayarak, yaralı olup hâlâ nefes alanları da kesin olarak öldürürler. Kürtler bu cinayetlerden sonra köye girer, her evi teker teker gözden geçirir, dolaplara, köşe bucağa bakar ve buldukları erkeklerin hepsini kılıç ve bıçakla keser, taşlarla başlarını ezer veya vururlar. Cesetleri ise bir ahırda toplayıp ateşe verirler.

Erkekler böyle korkunç bir muameleye maruz kalırken, diğer taraftan da Murat *Ağa* kapılarını hemen dehşet içindeki oğluşağa, kadın ve kızlara açar ve hepsini evinde misafir eder. Onları yedirir ve çok iyi bir şekilde bakar. Zaptiyeler ve *Hamidiye*ler, sık sık *ağa*yı, erkek saklarsa kendisini öldürüp evini de yakmakla tehdit ederler. Bunun üzerine *ağa* korkar ve sakladığı bazı (birkaç kişi) erkekleri zaptiyelere teslim eder, onlar ise ellerine geçirdiklerini acımasızca öldürür. Murat *Ağa*, köyün oğluşağına (yaklaşık 200 kadın ve çocuk) iki hafta memnuniyetle bakar ve onları, kendisinden

sürekli güzel kadın ve kızları isteyen Kürtlerin elinden korur. *Ağa*, sık sık dışarı çıkarak, "Beni öldürün, hiçbir aileyi elinize vermem", demiştir. İki hafta sonra, mayıs sonlarında, Ruslar Kıtrads Kar köyüne yaklaşır. *Ağa*, Rusları görüp, kendisini öldüreceklerinden dehşete düşer. Kurtarmış olduğu kadınlara, "Ben sizi iki hafta güvenli bir şekilde korudum Kürtlerden, şimdi de siz beni koruyun ki, Ruslar beni öldürmesin," der.

Ruslar yaklaştığında, kadın ve çocuklar *ağa*yı çevreleyerek, Rusların yanma gider ve *ağa*yı öldürmemeleri için rica ederler. Ruslar, başkaları tarafından öldürülmemesi için *ağa*ya bir belge verir.

Halk bir hafta daha köyde kalır, fakat Kürtler aniden köyü kuşatır. Kadın ve çocuklar Akants'a (Arçeş) kaçar ve orada iki hafta kaldıktan sonra, Ruslar temmuzda (1915) Vaspurakan'dan ricat ettiğinde, Kıtrads Karlılar da Berkri-Abağa üzerinden Kafkasya'ya geçer.

Yazılanlar, anlattıklarıma uygundur.

Okuma-yazması olmadığından dolayı: Hayk Acemyan (Vanlı)

EMA, fon 227, liste 1, dosya 449, yapraklar 5-8, orijinal, el yazısı.

NO 28

HAYATTA KALANLARDAN BİR GRUBUN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ SOSKUN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

26 Ağustos 1916, Yukarı Aynalu

Arçeş'in Soskun köyünden Mariam Petrosyan (resin kızı, 40 yaşında), Voskan Hovsepyan (55 yaşında) ve Yeğso Poğosyan'ın (35 yaşında) tanıklıkları:

Köyün eski durumu. Köyün 8 hanesi Kürt ve 150 haneden fazlası Ermeni'ydi. Ermenilerin 5 koyun sürüsü vardı, her sürüde 2.000 koyun. Anlatanların[i], köyün diğer mal varlığı konusunda kesin bilgileri yoktur.

i Köyün erkekleri Haytağ'da yaşamaktadır ve köyün mal varlığı ve nüfusu hakkında onlardan doğru veriler almak mümkündür. Köyün papazı da Muğancur'da yaşamaktadır.

Köydeki katliam. Kutlu Doğum'a kadar köyde olağanüstü olay hemen hemen olmamıştı. Her yerdeki gibi askerî vergi, zorunlu çalışma ve gelen geçeni yedirmek artık kurala dönüşmüştü. Lakin Cırorhnek Yortusu'nda (*Noel'den bir gün önceki, suyun kutsandığı yortu*) köyden giden 4 Ermeni askerinin Kafkasya'ya kaçışı sonrasında (Gevorg Petrosyan, Sargis Gulanyan, Ayvaz Tukhikyan ve Serob Sargisyan) Arçeş'ten bir zabit (ismini bilmiyorlardı[i]) ve 30'un üzerinde zaptiye köye girerek, hem kaçanların velilerine, hem de köyün papazına, rese, önde gelenlere ve askerlik yaşındaki tüm erkeklere acımasızca dayak atarlar. Kaçanları getirip teslim etmeleri için Ter Simon'u (Arçeş'te öldürülmüştür) akşamdan sabaha kadar Res Garo'nun odasında baş aşağı asıp döver, pantolonunun içine kedi atıp kediyi döverek cinsel organlarını tırmalayarak ısırmasını sağlarlar.[ii] Köyün bütün genç asker adaylarını götürüp resin odasına doldurarak, onlara da aynı acımasız dayağı atarlar, özellikle ayaklara attıkları dayak nedeniyle, ertesi günü, akan kandan yerlerdeki kar kırmızıya boyanmıştı. Ertesi günü papazı, resi ve tüm asker adaylarını (200'ün üzerinde) bağlı olarak Arçeş'e götürüp hapsettiler. 3 hafta kadar hepsini de hapiste tuttuktan sonra resi ve papazı serbest bıraktılar, diğerlerini de *ameliye* olarak Arçeş yolunda çalıştırdılar.

Barekendan'da (*karnavala eşdeğer bir yortu*) da 11 asker (Tigran Mirkhanyan, Movses Gıluryan, Nazar Potoyan, Simon ve Toro Galeyan, Arşak Sardaryan, Abro Şaheyan, Roşo Şaheyan, Movses Poğosyan, Yako Khutoyan, Serob Muratyan) Saray'dan kaçıp köyümüze geldi. Büyük Perhiz'in ortasında aynı zabit, çok sayıda zaptiyeyle tekrar köye geldi ve gene papaza, rese, önde gelenlere ve kaçanların velilerine dayak attı. Kaçanlar, bunun dehşetinden gelip teslim oldu. Aynı işkencelere maruz kaldıktan sonra Arçeş'e götürüldüler, bir hafta hapsedildiler, ardından *ameliye* olarak yollarda çalıştırıldılar. Büyük Perşembe (*Paskalyadan önceki perşembe*) günü, akşamüzeri aynı zabit, zabit müdürü ve 40 kadar zaptiyeyle birlikte köyü kuşattı ve aramaya başladı. Sözde, Cırorhnek'te Rusya'ya kaçan Ermeni askerleri arıyorlardı. Zabit, kudurmuş bir şekilde büyüğünden küçüğüne kadar herkesi değneklerle döverek köyü sabaha

i Abdel Efendi ve Muğtar Efendi, Haytağlıların notu.

ii Anlatan kadınların belirttiğine göre, köyün ikinci papazı olan Ter Astvadsatur da dayağa maruz kalmış, fakat dayak esnasında, "Ben sizin [Peygamber] Muhammedinizin bağından düştüm" diye bağırarak kurtulmuştur. Bu papaz bir daha dayağa maruz kalmamış ve hapsedilmemiş, katliam esnasında iki kardeşiyle birlikte kaçıp Kafkasya'ya geçmiştir.

kadar inletti. Kendisi ve zaptiyeleri sandıkları kırıyor, içindeki değerli eşyaları, süs eşyalarını ve parayı alıyor ve evde bir mermi tanesi bulduklarında, kadınlara dahi acımadan, o evi bir yas evine çeviriyorlardı. Zabit, kaçan askerlerden Ayvaz Tukhikyan'ın güzel karısı Kişmiş Petrosyan'ı yanında götürerek sabaha kadar kendisinin ve askerlerin şehvetlerinin esiri ettikten sonra, yarı-ölü vaziyette ertesi günü bıraktı. 15 yaşlarında 15 genç kaçarak kiliseye girmişlerdi. Zaptiyeler onları da dışarı çıkartıp hayvan gibi dövdü ve ellerini bağlayarak resin evinde topladı. Büyük Cuma günü, iki kör ve 80 yaşlarında bir ihtiyarın haricindeki köyün tüm erkeklerini res ve papazla birlikte elleri bağlı bir vaziyette Arçeş'e götürüp, birkaç gün hapsettiler. Ardından 15 yaşındakileri serbest bırakıp köye yolladılar, papazı ve resi hapiste tuttular, diğer askerlik çağmdakileri ise yol yapımında çalıştırdılar.

Nisanın 6'sını 7'sine bağlayan gece, Kuzel'in Kürt yüzbaşısı Mirza *Efendi* (Şeyh aşiretinden) 60-70 süvariyle köyü kuşattı. Tam o gece Arçeş katliamı gerçekleşiyor ve Soskunlu tüm *asker-ameliye*leri orada, köyün resi ve papazıyla birlikte elleri bağlı kesiyorlardı. Soskunlu Manuk Petrosyan (Res Petros'un oğlu) bu katliamdan elleri bağlı olarak kaçmayı başarır (hapisten çıkarılırken)[i] ve Soskun'a gelir. Manuk köyü alarma geçirdi ve hükümetin caniyane planını bildirerek, köyde saklanmış olan 40 kadar erkeği de yanına alıp, Gre-Göl olarak anılan dağa çıktı. Şafak erken doğduğundan daha uzağa gidemediler. 7 Nisan sabahı Mirza *Efendi* köye girdi ve katliama başladı. 10 yaşındaki oğlan çocuklarından 80 yaşındaki ihtiyarlara kadar (öncesinde aman vermiş oldukları âmâ ile yatalak ihtiyar dahil) köyden çıkartarak, harmanlarda bıçak ve tabancayla öldürdüler. Kadınları sadece ellerinden çocuklarını alırken dövdüler, fakat çok güzel bir kadın olan ve çok parası bulunan Goze Poğosyan'ı gece tecavüz ettikten sonra boğdular ve tüm varlığını çaldılar (sadece üzerinde 30 altın varmış). Mirza *Efendi*, köyü böylece katlettikten sonra, katliamı sürdürmek için süvarileriyle birlikte çevredeki Ermeni köylerine doğru uzaklaştı. Köyü yağmalamadı.

---

i Hapishanede bulunan ve hepsi de bağlı olan Ermeniler, dışarı çıkarıldıkları esnada kaçabilmek için, birbirlerinin ellerindeki bağları önceden gizlice çözer, fakat bu deneme esnasında hepsi de tüfek ateşine maruz kalır. Sadece, elleri henüz çözülmemiş olan Manuk Petrosyan, atların arasına girerek kurtulur ve karanlıktan faydalanarak kaçar. Dayakçı 6 kişi, köyün mezarlığına kadar kendisini takip eder ve sık sık üzerine ateş eder, fakat kendisini bulamazlar, sadece mermilerden birkaçı gelip elbiselerini delmişti.

Soskun'un *ağa*ları, Mahmat ve Osman (Kalk aşiretinden), katliama katılmış olma günahından güya kaçınmak niyetiyle, katliam esnasında bilinçli olarak köyden uzaklaşmışlardı. Mirza Bey'in uzaklaşmasından sonra köye gelirler. Bunların kholamları, köyün malını, davarını korumak için köyde kalmıştı. Mahmat ve Osman *ağa*lar, kendi kholamlarım ve diğer Kürt köylerinden Soskun'a gelmiş olan silahlı Kürtleri, Gre-Göl'e sığınmış Ermeni erkeklerin peşinden gönderdi ve onları tutup katlettiler. İçlerinden köye kadar kaçmayı başaran dördünü, Manuk, Murat, Muşeğ ve Nato'yu da köyde öldürdüler.

Sadece, 6 Nisan gecesi, diğer köylülere haber vermeden güvenli bir şekilde Kafkasya'ya kaçmış olan Ter Astvadsatur, iki kardeşi ve 15 kadar erkek kurtuldu.

Köy artık erkeklerden boşaldığında, köyün *ağa*ları tüm Ermeni ailelerini Res Petros'un evinde topladı ve diğer Kürtlerin yaklaşmaması için kuşatma altında tuttular. Ekmek hazırlayıp hayatta kalmaları için her eve birer kot un verdiler. Esirler, bu yavan ekmeği yiyerek 3 hafta, dışarıya çıkma veya kendi evlerine gitme izni olmadan yaşadılar resin evinde. Köyün tüm mal varlığı *ağa*ların eliyle Kürtlere dağıtıldı.

Rus ordusu Gâvreşami'ye vardığında, Soskunlu Kürtler esirleri bırakıp kaçar. Ermeniler, çevre köylerdeki Kürtlerin gelerek kendilerini katledebileceğinden korkarak, *ağa*lara, kendilerini de birlikte götürmeleri için yalvarır, fakat *ağa*lar onlara hakaret ederek reddeder ve "İşte dayınız ile sizin adamlarınız geldi. Defolun, gidin onların yanına!...", derler.

Soskunlular, korunmasız halde kaldıklarını görerek, aynı gün hep birlikte Arçeş'e göç eder (nisan sonları) ve orada kalan kadınların yanına sığınırlar. Arçeş'te kalan iki zabit[i] köyü saldırgan Kürtlerden koruyordu. Ruslar 10 gün sonra Arçeş'e girdi. Arçeşli bu iki zabit teslim oldu; durumları bilinmemektedir. Bu 10 gün içinde Soskunlu aileler, kaçmış olan Arçeşli Türklerin evlerinden getirdikleri yiyeceklerle yaşadı.

Soskunlular, Rusların gelmesinden sonra iki hafta daha Arçeş'te kalır ve ardından Ruslar tarafından Patnots'a (*Patnos-Ağrı*) nakledilir. 3 gün sonra tekrar Patnots'tan Arçeş'e getirilirler. Soskunlular, bu ikinci seferden sonra da iki hafta Arçeş'te kalır, temmuz ricatına kadar.

i Yusuf Efendi, Şarif Efendi. Haytağ'ın notu.

Göç, Berkri-İgdir üzerinden olmuştur. 3 gün İgdir'de kaldılar, 4 gün Ecmiadsin'de, ardından Ecmiadsin'in köylerine (Haytağ, Grampa, Yukarı Aynalu, Sardarapat ve İgdir) dağıldılar.

Göç sırasında birçok çocuk sahipsiz kaldı. Soskunlular farklı gruplar halinde Kafkasya'ya geçer. Bu anlatanların grubunda 2 çocuk yolda ölür, 2 kadm, 2 erkek[i] ve 2 çocuk Markara'da, 2 kadın ve 1 çocuk Ecmiadsin'de, bu köyde ise 2 kız ölür.

Soskun, şimdi Kürtlerle meskûndur.

Burada yazılanlar, tamamen anlattıklarımızla birdir.
Anlatanlar okur-yazar olmadıklarından dolayı imzalıyorum:
Ğukas Petalyan, Yukarı Aynalu köyü yöneticisi

EMA, fon 227, liste 1, dosya 445, yapraklar 20-27, orijinal, el yazısı.

NO 29

HAYATTA KALAN MANUK HARUTYUNYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARDSKE-ALCAVAZ KAZASINDAKİ ARÇIRA KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

13 Ağustos 1916, Kızıltamir

Alcavaz'ın Arçıra köyünden Manuk Harutyunyan köyündeki katliamı anlattı:

Van öz savunma çatışması başladığında (7 Nisan 1915) ve köyün askerleri habersiz olarak kayıkla denize (*Van Gölü*) açıldığında, Sia Ahmet *Çavuş* 70 süvarisiyle köyü kuşattı ve "Tüm erkekler Aslan'ın evinde toplansın, söyleyeceğim var. Herkes işiyle uğraşsın, bir şey yok, merak etmeyin", dedi. Köylülerin büyük bir kısmı, 150 kişi kadar, Aslan'ın evinde toplandı. Sia Ahmet, hepsinin kollarını birbirine bağlatır ve bağlananları dört taraftan kuşatarak sırayla ateşe tuttu. Bu felaketi gören kadın, çocuk,

i Bu kişiler gönüllülerle birlikte köye dönmüştü.

herkes oraya buraya kaçıştı, bazılarını esir olarak götürdüler. Öldürülenlerin cesetlerinin bir kısmını köpekler yedi, bir kısmını çukurlara attılar, kalanları da sahipleri gelip götürerek gömdü.

Katliamdan kaçmayı başaran Arçıra köylülerinden Ruben Harutyunyan, İskender Muratyan ve Nışan Petrosyan küçük bir kayıkla denize açıldı. Kayığın yelkeni olmadığından dolayı, sık sık denizin açıklarında kalıyordu. Bunlar su almak ve gıda için yeşillik, yonca veya arpa daneleri toplamak için kıyıya yaklaştıklarında, çoğu zaman Kürtler onları görüyor ve üzerlerine ateş ediyorlardı. Nışan ve İskender su bulamadıkları için deniz suyunu içiyor, çoğu zaman çaresizlikten ağlıyorlardı. Kayıkta hiç örtüleri vs. yoktu, sadece kuru hasır. Ateş yakmak için, Browning[40] tabancayla bezlere ateş ettiler fakat boşuna. Mermilerin içindeki barutu boşaltıp şuki kav (yanıcı madde) yapıp, çakmaktaşıyla ateş yakarak ısındılar. Çoğu zaman, günlerce kayığın içinde donarak kaldılar. Tüm bunlar 1915 Nisanında oldu.

Yazılanları, anlattıklarıma uygun bularak kendim ve arkadaşlarım adına imzalıyorum.

İskender Muratyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 434, yapraklar 16-17, orijinal, el yazısı.

NO 30

HAYATTA KALAN GASPAR SARGİSYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ ARÇIRA KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

13 Ağustos 1916, Kızıltamir

Alcavaz'ın Arçıra köyünden Gaspar Sargisyan (27 yaşında) şunları anlatıyor:

Anlatan, birkaç kişiyle birlikte bir mağarada (bir vadinin yakınlarında) saklanırken, Türk zaptiyeleri ve Kürt atlıların bir kadın-çocuk kala-

balığı getirdiklerini uzaktan görür. Yaklaşırlar. Kadın ve çocuklar, farklı köylerden getirilen Ermenilerdir. Kalabalık durdurulur. İki zaptiye, tüm çocukları bir tepenin arkasına götürüp geri döner. Kızları ve kadınları cebren soyup, sıraya dizerler. Esirler ağlar, utanarak büzülürler, otururlar, fakat Kürtler ve zaptiyeler zorla yatırıp, değişerek, hepsine tecavüz ederler. Onların ağlamalarını, yakarış ve haykırışlarını duyan mağarada saklanmış adamlar çaresizlik içinde çırpınır, fakat ellerinden bir şey gelmez. İçlerinden biri, ırzına geçilenlerin içinde 18 yaşındaki kızını görünce, acıdan bıçağı göğsüne saplar ve yarı ölü bir halde yere düşer. Kaçırılan kadınlar ve kızlar elbiselerini giyinip, ağlayarak, zaptiyelerle çevrili olarak yola düşer ve tepenin arkasını dolanıp, çocukların grubuna katılırlar. Güzel erkek çocuklara da Türk zaptiyeleri tarafından tecavüz edilir. Esir kadınlar yolda zaptiyelere, "Bizi nereye götürüyorsunuz, bırakın bu bayırlarda açlıktan ölelim", dediklerinde, askerlerden biri şöyle cevap verir: "Sizi Muş'a götürüyoruz, Alman subaylarının yanına. Onlar da güzelliğinizin tadını çıkarsın. İçinizden güzel olanları seçip Almanya'ya göndereceğiz, çirkinleri de yakarız ya da öldürürüz; bize verilen emir böyle."

Yazılanları, anlattıklarıma uygun bularak imzalıyorum:

Gaspar Sargisyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 434, yapraklar 18 arka yüzü-19 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 31

HAYATTA KALAN GÖZAL BANDOYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ EGEDZOR KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

21 Ağustos 1916, Basargeçar

Alcavaz-Ekazor

915 yılında, Paskalya'dan 10 gün sonra Beşnagomer, Cutgâkh, Dsakdsak, Akhsıraf, Armizon ve Arçıranits Vank'tan, bu 6 köyün sakinleri köyümüze doluştu. Köylüler, Arçeş katliamını duydukları için çarpışmaya

hazırlandılar. Lakin Karaşekh köyünün Tahr *Ağa*sı geldi ve "Ben sizi korurum", diyerek hepsini kandırdı. Tüm Ermenileri götürüp evine doldurdu. Birkaç gün geçmeden ordu ve Haydaranlı *aşireti* geldi, Karaşekh köyünü kuşattı ve Tahr *Efendi*'nin evinden erkekleri hep çift çift çıkararak, 150 kadarını götürüp öldürdüler. Köyümüzden Miro, oğulları ve kardeşleriyle 7 [kişi], Gızpo, oğullarıyla ve diğerleri, Dsakdsak köyünden Mesrop ve diğerleri, Arçıran'dan Vanklı Ter Khoren'in oğulları ve diğerleri. Kadın ve çocukları da soyup eziyet ediyorlardı. O evden çıkarttıktan sonra, Tahr *Efendi*'nin evini de yaktılar. Orada kalan kadın ve çocuklar Ardske ve Norşen'e kaçtık. 25 günden fazla sefil kaldık ve hep eziyet içindeydik. Norşen'de 100 kadın ve 100 çocuktan fazlası öldü. Rus, Hambardzum yortusu (*İsa Mesih'in göğe yükselişi*) yaklaştığında geldi. Köy 20 haneydi, 17 kişi kurtulduk, bunlardan 2'si erkek, hepsi darmadağın. Köy harabe halindedir, kimse gitmedi. Ben, burada, Basargeçar'da yaşıyorum. Ev – 1; var olan şahıslar – 2; 915 ricatından sonraki kayıplar – 4 [kişi].

Alcavaz'ın Egadzor köyünden Kozal Bandoyan

Müfettiş Şirin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 430, yaprak 31, orijinal, el yazısı.

NO 32

HAYATTA KALANLARDAN KARAPET HAKOBYAN VE SEDRAK MİSAKYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ KOÇERER KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

12 Ağustos 1916, Oşakan

Köylülerimizin büyük bir kısmı şimdi Ecmiadsin'de yaşıyor. Papaz ise Nor Bayazet'tedir, [kendisinden] daha iyi bilgi alabilirsiniz.

Köyün eski ve şimdiki durumu. Köyümüzün 25 hane Ermeni sakini vardı; 400 kadar koyunu, 200 sığırı, 20-30 camızı, 17 atı, 100 ineği, 30

eşeği, 1.000 khalvarlık ekilen toprağı, 250 araba (bard) darı samanı, 10 üzüm bağı, 15 kutanı, 20 kağnısı, 3 su değirmeni vardı.

Köyün tüm mal varlığı şimdi yağmalanmış, köy de kundaklanmış ve viranedir.

Köyün katliamı. Avetum (*dinî yortu*) gecesi, zaptiye şefi Mehmet *Efendi* 20 zaptiyeyle köye gelerek, köylülerin ziraat işleriyle ilgili *kaymakam* tarafından bir padişah fermanı okunacağı, bundan dolayı, tüm erkeklerin Aren köyüne gitmeleri gerektiğini bildirdi. Erkekler, Mehmet *Efendi*'yi takip ederek köyden çıktığında, daha Aren'e varmadan hepsi de birbirlerine bağlanarak, Porki Gölü yakınında, Guzel'in erkekleriyle birlikte vuruldular. Cesetler 40 gün böyle kaldıktan sonra, Türkler üzerlerini hafifçe kumla örttü. Katliamdan sonra, köyün tüm kadın ve çocuklarını Alcavaz'a (Ardske) götürdüler, güzellerini ayırıp esir götürdüler, çirkinleri de hizmetçi olarak Türk köylerine dağıttılar. Köyümüzün 6 teknesi vardı, bunlardan 4'üne hükümet tarafından el konularak bezleri[41] indirilmiş ve sahipleri katledilmişti. Teknelerden biri ise, takibattan kaçarak serbest kaldı. Bu ve biri daha, Rus ordusu geldiğinde kurtuldular. Bu iki tekne gizlice köyümüze (Koçerer) gelip, Alcavaz'dan buraya kaçmış olan Ermeni ailelerini alarak Lim Adası'na götürdü. Türkler teknelere saldırarak bir kişiyi de öldürmelerine rağmen, gemicilerin direnişi sayesinde tekne güvenli bir şekilde adaya ulaşmayı başardı.

Aren yakınlarında köyümüzden 55 erkek katledildi; 5 çocuk ve 3 kadın esir götürüldü. 20-30 çocuk açlıktan öldü, 15 kişi de ricat-göç esnasında öldü.

Günümüzde, köyümüzden kurtulmuş olan 35 kadar erkek ve 50 kadar kadm bulunmaktadır.

Göç, 15 Temmuz'da, Van-Berkri-İgdir üzerinden gerçekleşti.

Başka konularda bilgimiz yoktur.

İmzalar (Karapet Hakobyan, Setrak Minasyan)

EMA, fon 227, liste 1, dosya 432, yapraklar 1 arka yüzü-2, orijinal, el yazısı.

NO 33

HAYATTA KALAN BAĞDASAR ĞAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ KUZEL KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

1916, Oşakan

Alcavaz'ın Kuzel köyünden Bağdasar Ğazaryan'ın köyleriyle ilgili anlattıkları:

Avrupa Savaşı öncesinde Kuzel köyünün 20 hane (hepsi birbiriyle akraba), 200 kişi (80 erkek) sırf Ermeni nüfusu vardı. Köyün 1.000 baş koyunu ve 500 baş ineği, sığırı, dişi camızı, atı, eşeği vardı. Tukh Manuk adlı eski bir kilisesi vardı. Kilisenin yaklaşık 150 Osmanlı lirası değerinde eşyası vardı. Eski el yazmaları ve parşömen belgeler de vardı. Köyün yağmalanması esnasında kilise de yağmalandı ve tahrip edildi. Kürtler kilisenin papazı Ter Poğos'u zorla götürüp bir vadide boğazladılar. Köyün 20 karma öğrencili bir okulu vardı. Köy şimdi tamamen yıkılmış, harap ve virandır.

Savaş ilanıyla birlikte tellal dolaştırıp köyün tüm erkeklerini toplayarak, askerlik adı altında Aren köyüne, oradan da Erzurum, Van, Saray ve daha başka yerlere götürdüler. Önce savaş vergisi, daha sonra ise bağış olarak gıda, hayvan vs. toplamaya başladılar. Sonunda, artık köylülerin bir şey verecek hali kalmayınca, Kürtler ve Türkler cebren evlere girerek her şeyi zorla, hakaretle ve dayakla toplamaya başladı. Soğuk kış şartlarında insan ve yük hayvanlarını ağır zorunlu çalışmaya götürdüler.

Van çatışması (7 Nisan 1915) başlar başlamaz, akşamüzeri, Recep *Efendi* adlı zaptiye şefi, zaptiyeleriyle köyü kuşattı. Tellal göndererek, "Herkes resin (muhtar) kapısının önüne gelsin, liste hazırlanarak, ekin yapılabilmesi amacıyla köylüye,zaptiye şefi tarafından arpa tohumu verilecektir", diye ilan edildi.

Erkeklerin hepsi resin kapısının önünde toplandı. Tüm erkeklerin kollarını bağladılar. Erkekler, "Kollarımızı neden bağlıyorsunuz?", diye sorduklarında, "Sizi Aren köyüne götüreceğiz, oradan da orduya", diye cevap verdiler (zaptiyeler). Bağlı olarak Aren köyüne doğru sürdüler ve daha köye varmadan, köyün gölü yakınında hepsini vurdular veya

boğazladılar. Öldürülenler 40 kişiydi. Bu katliam Aren yakınlarında gerçekleşirken, diğer taraftan da Kürt güruh köye saldırarak güzel kadınlara, kızlara tecavüz ettikten sonra esir olarak götürdü ve hepsini İslamlaştırdı. Kalan halk (kadın ve çocuk) çılgın gibi ve ümitsizce kırlara ve dağlara dağılır, 30 gün dağlardaki ot ve çayırlarla beslenerek buralarda kalır. Ruslar Alcavaz bölgesine girdiğinde bu avare Ermeniler, yeniden bir araya gelerek eski hayatlarına devam ettiler. Ruslar geri çekildiğinde, halk da göç yolunu tutup Kafkasya'ya vardı. Kuzel köyünden şimdi Oşakan'da 10 hane aile var, 50 kişiyle (7 erkek). Köyün 500 khalvar toprağı var (tarla ekmeye). Köyden kaçarken arkalarında 500 khalvar buğday bıraktılar. Kuzel köyü sakinleri genellikle Kars bölgesine dağılmışlardır. Kuzel köyünün 600 lira değerinde 2 yelkenli gemisi vardı. Gemiler Türk askerleri tarafından batırıldı. Köyün 300 lira değerinde bir su değirmeni vardı ama bunların hepsi tahrip edilmiştir. Her bir ev ortalama olarak 250-300 liralık zarar görmüştür. Sia Ahmet (Kürt), Hasan *Ağa* (Kürt aşiret önderi) ve birçok köyün kendi emriyle katledilip yerle bir edildiği ünlü Kör Hüseyin Paşa canilikleriyle meşhur olmuştur. Köydeki ilk katliamda (7 Nisan) 15 kişi denize doğru kaçarak, tepelerin (doğrudan denizle bağlantılı olan) aralarına girerek orada saklanırlar. Susuzluk çekerler, sonunda dayanamayıp arkadaşlarından birini su getirmesi için yollarlar. Adam gizlendiği yerden tam çıkarken, Kürtler kendisini görüp yakalar ve arkadaşlarının yerini söylemediği takdirde öldürmekle tehdit ederler. Adam bir şey söylemez. Onu keser ve kafasını denize atarlar. Arkadaşları suyun yüzeyinde bir baş görürler, arkadaşlarını saçlarından tanırlar ve dehşet içinde, daha emin bir yer bulmak için saklandıkları yerden çıkarlar. Tam o anda Kürtler saldırıp hepsini öldürür ve soyduktan sonra denize atar.

Yazılanlar tamamen anlattıklarımla uyumludur, bu yüzden de Armenak Sedrakyan'a, benim adıma imzalaması için izin veriyorum.

Bağtasar Ğazaryan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 431, yapraklar 4'ün arka yüzü-7'nin arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 34

HAYATTA KALAN NİGÂR PETROSYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ NORŞEN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

11 Ağustos 1916, Tımbul

Anlatan Nigâr Petrosyan, Alcavaz'ın Norşen köyünden, şimdi Eski Nakhicevan'ın Tumbul köyünde yaşamaktadır.

1914 Temmuz sonunda seferberlik ilan edildi. Hükümet zaptiyeleri gelip her bir evden bir kişiyi askere götürdüler. Bu insanlar ölesiye çalıştırılma, hakaret, tehdit nedeniyle fırsat bulunca kaçıyorlardı. Sadece 5 kişi askerde kalmıştır ve akıbetleri belli değildir.

Savaş vergisi adı altında bizi sürekli yağmalıyorlardı. Örneğin, bizden 2 Van kilası tahıl, 20 Van kilası buğday, 40 adet koyun, 10 adet büyük baş [hayvan], 12 *litre* yağ götürdüler. Bunları onayımızı alarak götürdüler. Bir de at. Katliamdan önce zorla götürdükleri 200 baş koyun, 2 adet at, 4 adet camız, 10 inek, 20 sığır, 2 kağnı, 10 adet san,[42] 10 adet yatak, 20 keçe ve evin tüm taşınır mallarıdır. Kocamı öldürdükten sonra 100 Osmanlı altını aldılar.

1915 yılı Müjde yortusunda, Çıl-Gaynili Musa Ağa, 100 Kürt'üyle birlikte köye saldırdı, kaçmaya fırsat bulamamış 43 erkeği tüfek ve tabancalarla öldürdüler. 7 kadın ve kızı kaçırdılar: 1. Maran Mıkırtiçyan, 2. Gasparyan Mariam, 3. Zakaryan Atlas, 4. Sukyasyan Ceyran, 5. Pareyan Paydsar, 6. Petros'un gelini Herko, 7. Murat'ın kızı Azo. Erkeklerden götürdükleri: 1. Mihran, 2. Misak, 3. Sargis, 4. Sahak, 5. Geğam, 6. Pokhan, 7. Minas.

Evler yakılmıştır...

Kürtler, Ermenilerin her şeyini talan etti. Kuyulardaki buğdaylarını dahi çıkarıp götürdüler.

Köyümüzden 10 genç köyün dışındaki bir mağarada saklanmıştı. Kürtler bunu haber aldılar, hayvan pisliği getirdiler ve mağaranın önünde yaktılar. Mağaradakiler şiddetli dumandan öldü. Sonra onların bedenlerini dışarı çıkardılar ve kılıçlarla parça parça ettiler. Köyümüzün papazı Ter Harutyun, Kalantar Aspaturyan, Haso Petrosyan, Arşak Ter Harutyunyan

vd. de bunların arasındaydı. Öldürülenlerin içinde, köyümüzün tanınmış simalarından Vardan Petrosyan, Gaspar Potikyan, Aspatur Toroyan ve Mıkırtiç Mukhsiyan da vardı.

Esir olarak götürülen erkeklerden 4'ünün Kürtler tarafından Van'a getirilmiş olduğunu geçenlerde duyduk. Kürtler onları tarlalarımızı biçtirmek için getirir. Ruslar aniden onlara saldırır; Kürtler kaçar ve böylece kurtulurlar. Alcavaz ve çevre köylerden esir götürülen birçok Ermeni de onlarla birlikte kurtulur (sayıları belli değil).

Köyümüzün sakinleri Kafkasya'nın farklı yörelerine dağılmıştır.

Anlatan, 45 yaşında okur-yazar olmayan bir kadındır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 25 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 35

HAYATTA KALANLARDAN ARŞAK MELİK-GABRİELYAN VE GEVORG GASPARYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ AŞAĞI SİPAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

12 Ağustos 1916, Oşakan

Alcavaz'ın Aşağı Sipan köyünden, resin oğlu Arşak Melik-Gabrielyan (30 yaşında) ve Gevorg Gasparyan'ın (45 yaşında) verdiği bilgiler:

Köylülerin büyük bir kısmı Sardarapat'ta yaşıyor.

Köyün eski ve bugünkü durumu. Köyümüz hepsi Ermeni 30-35 haneden oluşuyordu. Köyün 800 baş koyunu, 300 sığırı, 30-40 camızı, 100 ineği ve dişi camızı, 20 kutanı, 50 sabam, 50 kağnısı, 7 üzüm bağı, 10 meyve bahçesi, 9 su değirmeni ve sayısız toprağı vardı. Köy şimdi tamamen yıkılmış ve viran vaziyettedir.

Köydeki katliam: Müjde yortusunda, Alcavaz'ın yerlisi ve meclis üyesi Hacı Ahmet *Efendi* ile Süleyman Bey köye geldiler ve rese, korkulacak hiçbir şeyin olmadığını söyleyip, köyün kendileri tarafından korunacağına dair güvence verdiler. Akşama kadar bekledikten sonra,

Khorants köyünden Gabriel Yaroyan'ın (öldürüldü) yarı yanmış ve mermi yaralarıyla nefes nefese köye geldiğini gördük. Kendi köylerinin tüm erkeklerinin Khorants'taki bir ahıra konarak yakıldığını bildirdi ve başımızın çaresine bakmamızı söyledi. Bu haber üzerine köylülerin bir kısmı silahları alıp kaçmayı düşündü, fakat res kabul etmedi. Sözü edilen Türkler tanıdıkları olduğu ve sık sık evlerine misafir oldukları için, onların yalan söyleyebileceklerini veya dostluklarına leke sürebileceklerini tasavvur etmiyordu.

Biz erkekler (sadece 30'u silahlı) o gece Sipan (*Süphan*) Dağı'na kaçtık, orada 25 gün karlar altında yaşadık. Kaçışımızın ikinci gecesi açlık nedeniyle köye indiğimizde resi, bir oğlunu ve kardeşinin oğlunu köyün dışına çıkararak, 4 kişiyi de köyün içinde odun ve bıçaklarla öldürmüş olduklarını duyduk. Kadınların bir kısmını esir götürmüşlerdi, kalanlar ise Alcavaz'a kaçmıştı. Köy sadece Kürtlerle meskûndu. Bizim tanıdığımız ve hizmetimizde olan Kürtler bize ekmek verip, yolcu ettiler, kalan ailelerimizin artık tehlikede olmadığını bildirdiler. Fakat bu yiyecek bize pahalıya patladı. 12 kişi tanıdıkları Kürtlere güvenerek, onların yanma gitti ve hepsi de öldürüldü. 6 kişi köyden yiyecek getirirken öldürüldü. Kalanlardan 17 kişi Koçererlilerin gemileriyle Lim Adası'na gitmeyi başardı. 6 kişi ise uzun süre dağlarda dolanmış, Diyadin'e, ardından Ğarakilise'ye geçmiş, burada Ruslara katılarak köye dönmüş, fakat tamamen harabe halinde bulmuşlardır.

Köyümüz hakkında burada yazılanlar, anlattıklarımıza tamamen uygundur.

Arşak Melik-Gabrielyan ve Gevorg Gasparyan'ın okuma-yazma eksikliğinden dolayı imzalıyorum: Sargis Galustyan (bir Oşakan sakini).

EMA, fon 227, liste 1, dosya 432, yapraklar 2'nin arka yüzü-3'ün arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 36

HAYATTA KALANLARDAN ANDRANİK MURADYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ ATANANTS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Andranik I. Muradyan, 10 yaşında.
Gâvaş'ın Atanants köyünden, Bakü'deki 2 Nolu Yetimhanede.

a) Çatışmadan önce ailemizin üyelerinin sayısı toplam iki (2) kişiydi: annem ve ben.

b) Annem köyümüzde dizanteriden öldü.

Gâvaş'ın Atanants[i] *köyü katliamı.*

Van'daki nisan çatışmaları öncesindeydi. Bir grup Türk *milli*si köyümüze saldırdı. Köylülerimiz biraz çatıştıktan sonra ailelerini alıp Hayots Dzor'a doğru çekildiler. İki hafta kadar Hayots Dzor'un köylüleriyle birlikte dağlarda dolanıp, arada bir de Kürtlerle çatıştıktan sonra, her yandan çok sayıda savaşçının toplanmış olduğu Varag'a gitmeye karar verdik. Hovhannes adında bir genç, bir grup askerle Varag'tan geldi, dağda Kürtlerle hayli çatıştıktan sonra yol açtı ve Maştak köyüne girerek, bizi, yaklaşık 200 kadın ve çocuğu kurtararak Varag'a götürdü. Hastalar köyde kaldı; bir kısmı öldü, kalanı öldürüldü. Ben onları tanımıyordum. Varag'a vardıktan sonra sadece bir-iki gün kaldık orada, çünkü Türk askerleri orayı işgal etti ve biz şehre sığınmaya mecbur olduk, fakat askerlerimiz Varag'ta kaldı, ardından da gece vakti Aygestan'a indiler. Yolda, Şuşants köyü yakınlarında Türkler bizi kuşattı ve hepimizi esir aldı. İçimizde sadece iki erkek vardı, onlar kaçmaya çalıştı, ben onları tanımıyordum. Türkler onların peşine düştü ve silahlarıyla vurdu. Ardından hepimizi Sığga köyüne götürdüler ve bir eve doldurdular. 60-80 kişiydik. Az sonra bir grup Kürt gelip evi kuşattı. Ben kız elbisesi giymiştim. Onlar eve girmeden, annem beni bir *tandır*ın içine koydu ve üstünü bir taşla kapattı. Birkaç dakika sonra korkunç bir karmaşa, ağlama ve bir silah sesi duydum. Epey zaman geçtikten sonra gürültü kesildi, sadece ağlama sesi duyuluyordu. Annem

i Hatanants köyü, Vostan yakınlarında bulunan bir Ermeni köyüydü.

tandırın üstündeki taşı bir yana çekti ve ben dışarı çıktım. Kadın elbiseleri giymiş bir erkek vurulmuştu. Annem, Kürtlerin erkek aramaya geldiğini, kadın kıyafeti içindeki bu erkeği bulup öldürdüklerini anlattı (ben onu tanımıyordum). Tehlikenin artık geçmiş olduğunu sanıyordum, fakat çok yanılmıştım. Geceydi, Kürtler ikinci kez ellerinde mumlarla içeri doluştular. Gafil avlanan annem, önceki gibi beni gizleme fırsatı bulamadı. Son derece korkmuştum. Lakin bir önceki sefer Kürtler ayrıntılı bir şekilde arayıp tüm erkek çocukları götürdükleri için, aramızda daha başka erkek çocuk olduğundan şüphelenmiyorlardı. Bu yüzden incelemediler. Kurtuldum. Kürtlerin tekrar gelmesi, bir yaşın altındaki, kundakta bulunan erkek çocuklar içindi. Böyle iki çocuğu annelerinin kucağından kopartıp yere koyarak, bir ayaklarıyla bebeklerin ayaklarına basıp, bir elleriyle başlarını tutarak koyun gibi boğazladıklarını gözlerimle gördüm (onları tanımadım). İkincisini kılıcın ucuna taktılar ve gülerek dışarı çıktılar evlatlarını kaybeden anneleri ağlayış ve acılarıyla geride bırakarak.

... Üç gün bu hapishanede kaldık. Sonra Van'daki Ermeni askerler bizim burada Kürtlerin elinde esir olduğumuzu duyunca, büyük bir güçle saldırdılar Sığga'ya, Kürtleri ve Türkleri oradan kaçırdılar. Bizi kurtararak Van'a getirdiler ve mayıs ayındaki kurtuluşa kadar orada kaldık.

Kurtulduktan sonra köyümüze döndük ve annem 6 gün sonra dizanteriden öldü. Son ricat sırasında komşularımızla birlikte Ecmiadsin'e göç ettim, burada da beni yetimhaneye aldılar.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yapraklar 24-25, orijinal, el yazısı.

NO 37

HAYATTA KALAN SARA MURADYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ BOĞANİS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Van eyaletinin Gâvaş sancağının Boğanis köyünden Sara Muradyan, 30 yaşında. Günümüzde Bakü'nün Ermeni köyünde, 11. Nagorni, 30 numaralı evde yaşıyorum ve Göçmen Komitesi'nden yardım alıyorum.

Evden[43] oluşan köyümüzde, 10 kişiden oluşan ailemle yaşıyordum. Ben, kocam Hakob, kaynım Nışan, kızlarım Aregnazan ve Zanazan, oğlum Vahan, kaynım Arpiar, elti[ler] Yeğso, Vosko ve kaynanam Altun. Şimdi 4 kişiyiz.

Seferberliğin başında, askerlik için 20-45 yaşlarında olan erkeklerimizin hepsini toplayıp götürdüler. Kocam Hakob ve kaynım Nışan'ı askere götürdüler, fakat kaçıp kurtuldular. Onlar için 15 altın ve 5 ölçü buğday rüşvet verdik zaptiyelere, erkeklerimiz kurtulsun diye. Bundan sonra, asker alımı son bulduğunda, hükümet, ordu için tahıllarımızı, yağ, peynir, çul, çuval, koyun, inek ve orduya gereken her şeyi toplamaya başladı. Böylece, kışa kadar üç-dört kere gelerek, elimizdekilerin üçte birini topladılar. Ermeni askerler ise silahsızlandırıldı, köyümüzün askerlerinden bir kısmı döndü, diğerleri orduda kaldı ve onlardan hâlâ hiçbir haber yok. Geri dönenler kaçak gibi yaşıyordu. Zaptiyeler bu kaçaklar nedeniyle her hafta gelip bize büyük eziyet ediyor. Bazen onlara rüşvet verip geri gönderiyorduk, bazen de istedikleri adamları alıp götürüyorlardı.

Kışın, bölgemizdeki Belu köyünde, devrimci askerler ve Türk hükümeti arasında çatışmalar olduğunda, özellikle de Rus ordusu Saray'a ulaştığında, hükümet, Ermenilerle anlaştı ve artık asker adaylarımızı toplamadı. Bahara, mart ayı sonlarına kadar böyle devam etti. Günün birinde bir zaptiye, İlli köyünden Baradotik üzerinden Pesandaşt'a geçmeye kalktı ama buradan geçiş Ermeniler tarafından yasak edilmiş olduğu için, zaptiye öldürüldü. Bunun üzerine hükümet kızdı ve köyümüzle Baradotik yollarını kuşatmak için 200 kişilik bir birlik gönderdi bizim köye. Birlik köye girince gençler kaçtı ve yaşlılar kaldı. İçlerinde babam Harutyun'un da bulunduğu 7 köylü, 20 gün kadar onlara hizmet etti. Van çatışması başlayınca, bu 7 kişiyi de öldürdüler. Askerler, bu 20 gün boyunca her türlü baskıyı uyguladılar - soygun, dayak, tecavüz vs.

8 Nisan 1915'te Van çatışmaları başladığında ise, Gâvaşlı Hüseyin *Ağa*, *milli*leriyle Gâvaş'a çarpışmaya geldi, fakat köyümüze gelmedi. Onun gelmesinden bir gün sonra Hağt denilen dağ tarafından, Karkar'dan köyümüzü kuşattılar, fakat bu yol Karkarlılar tarafından önceden tutulmuştu. Bir gün çatıştıktan sonra, Karkarlılar daha fazla direnemedi ve gece vakti Pesandaşt'a kaçtı. Güruh, ertesi sabah köyümüze saldırdı. Köyümüzün kaçabilen genç ve orta yaşlı erkekleri geceleyin Pesandaşt'a, Levon'un yanına gitti (Kharakanlı Levon, silahlı bir grupla hükümete karşı direniyordu, bir ay çatıştıktan sonra Pesandaşt halkını katliamdan

kurtardı). Yaşlılar, çocuklar ve biz kadınlar köyde, güruhun elinde kaldık. Göle Khan'ın oğlu Khalıt Bey, grubuyla 35 gün boyunca köyümüze geldi ve yağmalamaya başladı. Köyde kalmış olan 5 yaşın üzerindeki tüm erkekleri öldürdüler ve tarlalarımızı ve evlerimizi aralarında paylaştılar.

[Khalit Bey] Biz kadınları günde üç kere toplayıp, Müslümanlığı kabul etmeye zorluyordu, direnenleri ise ölüm bekliyordu. İki kere dinimden dönmemi teklif etti, reddettiğimde ise, öldürmek için tüfeği kalbime dayadı. Fakat çocuğum kendini üstüme attı ve bayıldı. Bu yüzden oğlum Yoha birkaç dakika sonra korkudan öldü. Kaynım gözümün önünde öldürüldü. Günde iki-üç defa bizi toplayıp kırlara götürerek, tamamen soyup tecavüz ediyorlardı. En son eşyalarımızı dahi elimizden aldılar. Rus ordusu Van'a girmeden önce sayısız acılara katlandık. Rus ordusu Van'a girince, Van'daki Türkler bizim oralardan Bitlis'e kaçtı. Vostan gönüllüler tarafından ele geçirildiğinde, bizim köyün Kürtleri de aileleriyle birlikte kaçtı. Halamın geliniyle erkek kardeşini de yanlarında esir olarak götürdüler. Bugüne kadar hâlâ geri gelmediler, bir haberimiz de yok. Keri'nin grubu[44] köyümüze gelene kadar köyde kaldık. Ondan sonra Kürtlerin mallarını toplamaya başladık. Bir ay kadar rahat yaşadıktan sonra, Rus ordusu geri çekildi ve biz de onlarla birlikte Ecmiadsin'e geldik. Ailemizden eltim Vosko ve kaynanam Altun yolda öldü. Kızım Zanazan, kaynım Arpiar ve eltim Yeğso Ecmiadsin'de öldü. Ondan sonra biz dört kişiyle Bakü'ye geldik ve şimdi Bakü'de yaşıyoruz.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 473, yapraklar 4-6 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 38

HAYATTA KALAN MARGARİT HAKOBYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ HARBERD KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ ŞAHADETİ

[1916], Bakü

Ben, 27 yaşında, Van eyaleti, Gâvaş sancağının Arberd köyünden Margarit Vardanyan Hakobyan, şimdi Bakü'nün Ermeni köyü 11. Nagorni No 30'daki evde, Göçmen Komitesi'nin yardımıyla yaşıyorum.

Ben 45 haneden oluşan köyümüzde yaşıyordum. 30 hane Ermeni ve 15 hane Kürt'tü. Ben 4 kişiden oluşan ailemizle yaşıyordum. Şimdi ben ve kocam Yeğiazar kaldık; oğlum Abel ve kızım Gülik öldü.

15 Temmuz 1914'te Avrupa savaşı ilan edildiğinde, Türk hükümeti de seferberlik ilan etti. Bizim için seferberlik çok zor oldu. Hükümetin zaptiyeleri asker toplamaya geldiklerinde bize çok eziyet ediyorlardı. Dayak had safhaya ulaşmıştı, küfür ise onlar için olağandı. Askerleri toplayıp götürüyorlardı, biri geciktiğinde veya saklandığında ise o köy acı çekiyordu; asker adayının evini yakıp mal varlığına el koyuyor, yakın akrabası varsa, babası, annesi veya yakın akrabasını hapse atıyorlardı. Köyümüzden Hambardzum Aspoyan ağır hasta olduğundan dolayı askerliğe dayanamadı, iyileştikten sonra kaçıp köye geldi. Bunun üzerine köye zaptiyeler geldi ve hemen Hambardzumların evine giderek babası Aspo'yu yakalayıp tutukladılar. Aspo'dan Hambardzum'u istediler, Aspo kendilerine, oğlumdan haberim yok deyince, onu dövmeye ve her türlü işkenceyi yapmaya başladılar. Dövdükten sonra etrafına saman doldurup üzerine gazyağı dökerek yaktılar. Gene, askere gitmediğinden dolayı Yokhan Güroyan'ın evini yaktılar. Seferberlikle birlikte buğdayımızı ve yağımızı, peynir, koyun, inek ve orduya gerekli her şeyi toplamaya başladılar. 1915 Nisanına kadar böyle eziyet çektik.

Katliamla ilgili fısıltılar vardı ve köylülerimizden Kürt Bahram Bek olacakların farkına varmıştı, geldi ve tüm erkeklerimize dağlara kaçmalarını söyledi. Onun sözüne uyarak tüm erkeklerimiz Şitan'a kaçtı. Orası çatışmaya başlamıştı, fakat aynı zamanda güvenliydi. Çünkü Kharakanlı Levon, direniş grupları hazırlamıştı.

Ertesi günü, Vostanlı Cangir *Ağa* yanına 200 kişi alarak köyümüze girdi ve tüm 15 yaşın üzerindekileri acımasızca katletmeye, kılıçtan geçirmeye başladı. 5 yaşın üzerinde olanlara da acımadılar. Tüm vahşetlerini sergiledikten sonra, köyümüzü terk etmeden önce hepimizi toplayarak bir daha asla köye dönmememizi söylediler ve döverek köyün dışına attılar. "Nereye isterseniz, oraya gidebilirsiniz", diyorlardı bize. O gün akşama kadar etrafta dolandık ve köyümüze dönmeye cesaret edemedik. Köyümüzden sadece yarım saat uzakta bulunan babamın köyü Bakhuants'a gittik. Hemen babamın evine girdim ve babam Vardan'ı, kardeşim Sargis'i, dayılarım Ğazar'ı ve Zatik'i baba evimin eşiğinde öldürmüş olduklarını gördüm. Bu cesetleri görünce dayanamadım. Kürtlere bağırmaya ve küfretmeye başladım. Küfürlerimi duyan Kürtler üzerime saldırdılar. Öldürmek için beni kovaladılar. Ben de korkudan oğlum Abel'i bırakıp

kaçtım. Gelip oğlumu öldüreceklerdi, fakat onlardan biri bırakmadı. İki gün babamın köyünde kaldık, ardından tekrar köyümüze gönderdiler. Bir gün de köyümüzde kaldık ve sonra Poğonis köyüne gittik ve oradaki Amar *Ağa*'ya, geceleyecek bir yer vermesi için çok yalvardık. İki gün burada kaldık. Ardından bizim köylü Bahram Bek Cangir *Ağa*'ya bizi köyümüze geri alması için başvurdu. Tecavüz olağan olmuştu. Keri'nin ordusu Van'a girip Vostan'ı ele geçirene kadar böyle kaldık. Vostan'ı aldıklarında, Kürtlerin bir kısmı çoktan kaçmıştı. Geriye kalanlar da kaçtı ve biz kurtulduk. Unuttum söylemeyi, oğlum Abel'i bırakıp kaçtıktan iki saat sonra kendimi biraz güvende hissedince, onu aramaya gittim. Onu babamın evinin yakınında buldum; korkudan titriyordu. Onu aldım, fakat tedavi edemedim; 20 gün hasta kaldı ve öldü.

Kızım Gülik Keri'nin grubunun köyümüze girmesinden birkaç gün sonra öldü; açlıktan takatsiz kalmıştı.

Bölgemiz Rusların eline geçtikten sonra bir ay kadar rahat yaşadık, ricat olduğunda ise, Rus ordusuyla birlikte kaçıp Ecmiadzin'e kadar geldik, oradan da Bakü'ye ve şimdiye kadar da hâlâ Bakü'de yaşıyoruz.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 469, yapraklar 37 arka yüzü-38 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 39

HAYATTA KALAN HIRİPSİME PETROSYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ MOKHRABERD KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Ben, Van vilayetinin Gâvaş sancağında bulunan Mokhraberd köylüsü Hıripsime Petrosyan, 35 yaşındayım, şimdi Bakü'nün Ermeni köyünde yaşıyorum ve 8. Nagorni'deki 3 Nolu Yetimhanede çalışıyorum.

Ben 100 haneden oluşan köyümüzde yaşıyordum. 7 kişiden oluşan

ailemizle yaşıyordum: ben, kocam Petros, oğullarım Vardges, Aram, Vahan, Barseğ ve kızım Arusyak. Şimdi 4 kişi kaldık. Kocamı öldürdüler, oğlum Barseğ ve kızım Arusyak köyde korkudan öldü.

Hükümetin vergisi, *olam* ve dayak bizim için günlük şeylerdi. Gerçi cinayet yoktu, fakat uygulanan şiddet ve haksızlıklar bizim için son derece çekilmezdi. Seferberlikten azat olan erkeklerimizi, - yaşlıları ve gençleri - götürüp, günlerce *ameliye* olarak kullanıyorlardı. Tüm mallarımızı, buğday, arpa, saman, büyükbaş hayvan, un hepsini götürdüler.

Hükümet, 30 kişilik bir zaptiye grubu gönderdi köyümüzü seferi birlikler ve Kürtlerden korumak için. Bu birlikler bizi gerçekten de bahara (nisana) kadar iyi bir şekilde korudu. Hükümet sert bir şekilde asker kaçağı talep etmeye başlayıp, Ermeniler de vermek istemeyince, hükümet komplolarını uygulamaya başladı. Önce Hayots Dzor bölgesini kırmaya başladı, ardından bizim bölgemize geçti. Köylülerimiz tehlikenin yaklaştığını görünce gençlerin bir kısmı dağa kaçtı. Ertesi günü tüm köylüler toplandı ve dağa çekildiler; orada 4 gün kaldılar ve kalan köylülerin dağda bize katılmasına izin vermesi için, köyümüzde kalan kortunun[45] baş mollası Tarvel'e 6 lira verdiler.

Molla Tarvel, bizi bıraktı ve hepimiz dağa çıktık. 2 gün orada sessizce kaldık. İkinci günü, erkeklerimiz Mukhsi [Murat] ve Petros'un liderliğinde çarpışmak için dağda mevziler hazırlarken, güruh bizi kuşattı ve çarpışma başladı. Çarpışma gece yarısına kadar sürdü. Kar yağışından dolayı, birlikler gene güruhla birlikte Nor Güğ'e istirahate çekildi. Erkeklerimiz ertesi günü karşı koyamayacaklarını görerek, geceleyin Pesandaşt'a kaçtı. Ancak gidenlerden haberi olmayan bazı erkekler, sabaha kadar dağda kaldı. Sabahleyin güruh tekrar bize saldırdı ve karşı koyan olmadığını görünce, üstümüze çullandılar ve 10-100 yaşlarındaki erkekleri ayırıp hepsini öldürdüler, içlerinde kocam Petros da vardı. Yaklaşık 50 kişi öldürdüler orda. Erkekleri öldürdükten sonra biz kadınlara saldırdılar. Bizi yağmaladılar ve hepimizi soyarak üzerimizde sadece dongömlek bıraktılar, bize öğlen tecavüz ettikten sonra köye geri gönderdiler. 8 gün köyde tuttuktan sonra, oradan uzaklaşmaya zorladılar. Bizi zorla köyden çıkarttılar ve bizden iki güzel kadını birlikte götürdüler, 4 gün tuttular ve sonra serbest bıraktılar. Böylece, gönüllüler Van'a girene kadar geçen bir ay boyunca bize işkence yaptılar. Köyümüzün kordonunun bize epey iyi baktığını söylemeliyim. Gönüllüler Van'a girdiğinde onlar da kaçma hazırlığı yaptılar. Gönüllüler Vostan'ı ele geçirince, tamamen

kurtulduk ve ricata kadar, bir ay serbest yaşadık. Rus ordusu ricat edince, biz de onlarla birlikte Ecmiadsin'e kadar geldik ve oradan da buraya.

İşte 7 kişilik ailemizden kocam öldürüldü, oğlum Barseğ ve kızım Arusyak köyde korkudan öldü ve şimdi bizden 4 kişi kaldı.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yapraklar 28-29, orijinal, el yazısı.

NO 40

HAYATTA KALAN HIRİPSİME İGNATİOSYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ TIŞOĞ KÖYÜNÜN DİRENİŞİ VE VERMİŞ OLDUĞU KAYIPLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Ben, 38 yaşında, Van eyaletinin Gâvaş sancağındaki Tışoğ köyünden Hıripsime İgnatiosyan; şimdi Bakü Ermeni köyü 3 Nagorni ve 7. Perevolyni köşesindeki No[46] evde oturuyor ve Göçmen Komitesi'nden yardım alıyorum.

60 haneden (Ermeni) oluşan köyümüzde yaşıyordum. 22 kişilik ailemle oturuyordum: ben, kocam Ohannes, oğullarım Azat ve Poğos, kızlarım Ağavni ve Haykuş, kaynanam Asmin, kaynım Harutyun, karısı Ağavni, oğulları Hayk, Sedrak, Khılo, Aznif, Paydsar, Falik, Hakob, kaynım Abgar, karısı Varduhi, oğlu Khaço, kızı Vardanuş ve kaynım Nışan, karısı Ağavni.

Seferberlik olduğunda, gerçi erkeklerimizi toplayıp askere götürdüler ve ordu için yiyeceklerimizin büyük bir kısmını topladılar, fakat yine de, 1914 Ekimine kadar olan 7 hafta boyunca bize fazla baskı yapmadılar. Ondan sonra, 40 kadar zaptiye ve 20'nin üzerinde asker, asker kaçağı aramak için köyümüze geldi. Evleri ararken, köyümüzde yaşayan Moks'lu Ğazar'a rastladılar; üzerinde onluk bir tabanca vardı ve onu yakalamak için arkasına düştüler. O da kaçtı, evlerine girdi ve direnmeye başladı. Askerler köyü, özellikle de onların evini kuşatarak yaylım ateşine tuttu ve

evin üzerine mermi yağmaya başladı, genç de içerden birkaç el ateş etti ve zaptiyelerden bir-ikisini yaraladı. Bu olay zaptiyelerin köyden uzaklaşıp doğrudan Vostan'a gitmelerine sebep oldu. Onlar köyden uzaklaşınca, Ğazar da arkadaşlarıyla köyden ayrıldı ve Narek, Pışavank, Akhavank, Pakhvants vs. gibi yakındaki köylere gitti.

Zaptiyeler Vostan'a gitti ve köydeki ayaklanmayla ilgili *kaymakama* şikâyette bulundu. İki gün geçmeden, bir de baktık ki, köyümüz 200-300 zaptiye tarafından kuşatılmış. Birkaç kez yaylım ateşi açtıktan sonra, karşı koyan olmadığını görünce köye doldular ve kadınları yakaladılar. Kaynımın karısı Ağavni'yi, vaftiz annem Atran'ı ve köylümüz Ohannes'in karısını döverek, geçen gün çatışanlarla ilgili sorular sormaya başladılar, hatta ısıtılıp kızarmış telle arkalarının yumuşak etlerini dağladılar. Onlardan bir şey öğrenemeyince, köyümüzün tüm kadınlarını topladılar, dövdüler ve asker kaçaklarının yerini göstermemizi talep ettiler. Bir şey söylemediğimizi görünce, bizi bırakıp köyü yağmalamaya başladılar, evlerimizdeki değerli eşyaları götürdüler; ardından koyunlarımızı getirdiler, acımadan kestiler ve bir sokağa doldurdular. Sonra *kaymakam* askerleri Vostan'a gönderdi, kendisi ise, birkaç zaptiyeyle birlikte köyümüzde kaldı. Res Mardo'yu çağırdı ve olayla ilgili ayrıntılı tahkikat yaptı. Res, tatmin edici cevap vermeyince, *kaymakam*, onun ellerini ve gözlerini bağladı, Vostan'a gönderdi, oradan da şehre (Van). Birkaç kere de, resin yardımcısı olan kaynım Pokhan'ı götürdüler sorgulamaya, fakat onu hapsetmediler.

Nisan 1915'te İşkhan öldürülene kadar böyle korkunç işkencelere maruz kaldık. Aynı gün köyümüze on zaptiye geldi, kocam Ohannes, Marto'nun Elo'su ve Aspatur gibi beyleri çağırdılar ve köyün silahlarını talep ettiler. Kocalarımız silahımızın olmadığını söyledi, onlar da, Vostan'a yollamak için kocalarımızın ellerini bağladılar, fakat köyde bulunan gençler onları tehdit ederek götürmelerine izin vermedi. Türkler Vostan'a döndü, ama iki gün geçmeden tekrar köyümüze gelerek kuşattılar ve köyü bombalamaya başladılar. Erkeklerimiz cevap verince, bir gün çatıştıktan sonra toplanıp gittiler. Ertesi günü ise, Khizan taraflarının güruhuyla Takhmanlı Hüseyin *Ağa* liderliğinde birleşerek Narek köyünü kuşattılar ve akşama kadar onlarla çatıştılar. Karanlık basınca Narek, Pışavank, Pakhvants ve Akhavank köylüleri, Çatoyan Mihran ve Norgüğlü Abo'nun liderliğinde çekilerek bizim köye geldi. Tüm bu halk, ellerindeki kuvvetlerle Hiriç Dağı'na çekildi, orada çatışmaya girişti. Çatışanlar

çatışıyor, biz ise ağlaya sızlaya Şitan'a doğru gidiyorduk. Artos Dağı'nı geçerken, korkudan ve soğuktan yaklaşık 30-40 kişi öldü, köyümüzün papazı Mikayel de onların içindeydi. Şitan'a varınca, Kharakanlı Levon'un, 3-400 askerle mevziler hazırlamış olduğunu ve Türk ordusuna karşı mücadele etmeye hazır olduğunu gördük. Biz geldiğimizde Levon, askerleriyle birlikte bizi karşılamaya geldi. Çok düzenli bir şekilde bizi götürüp Şitan'ın köylerine yerleştirdi, kendileri, askerler ise, Şitan'ın tehlikeli olarak kabul edilen 4 tarafında mevzilendi. Bizim oraya ulaşmamızdan 3 gün sonra Şitan çatışması başladı. Hiçbir zaman umutsuzluğa kapılmadan bir ay sürekli çatıştılar. Cesur ve yiğit gençlerimizle müsait mevzileri sayesinde, 30 gün içinde herhangi bir kaybımız olmadı. Bir keresinde gençlerimizin mermisi bitti ve gençler biraz ümitsizleştiler, fakat 7 genç, bir şekilde Van'a giderek, zarar görmeden mermi getirmeye muvaffak oldu. Çatışma bittiğinde, orada bulunan ailelerimizden haber almak için, gençlerimizden 10-12 kişiyi Harberd'e gönderdik. Gönüllüler Vostan'a girdiğinde ise, o taraflar artık bizim için serbest bölge oldu; kaynım Nışan da orada kalmıştı ve oraya gidenler Hiriç Dağı'nda çatışmaya girmiş ve erkeklerimizden 7'si öldürülmüş, Nışan da onlardan biriydi.

Köylülerimizin bir kısmının esir alındığını, bir kısmının da köyde bırakıldığım öğrendik. Biz de evlerimize gittik ve bir ay kadar rahat olduktan sonra, Rus ordusuyla birlikte geri çekildik ve Ecmiadsin'e, oradan da Bakü'ye geldik.

Bizim hanenin kayıpları şunlardır: Nışan ve kocam öldürüldü; Khılo, eltimin kızı Ağavni ve kızım Haykuş ile kaynımın kızı Azniv köyde açlıktan öldü. Berkri'ye kadar geldik, orada güruh bizi kuşattı, dünyamız kardı. Bu eziyetlerden nihai olarak kurtulmak için birçoğu kendisini nehre attı, birçoğu öldürüldü, kaçabilenler ise, tüm mallarını bırakıp kaçtı. Nihayet bu katliamdan da kurtulduk ve Bakü'ye geldik. Şimdi Bakü'de yaşıyoruz.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yapraklar 30-31 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 41

HAYATTA KALANLARDAN BİR GRUBUN, VAN SANCAĞI-NIN GÂVAŞ KAZASINDAKİ KARÇKAN GOMS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

29 Ağustos 1916, Ğıznavuz

Karçkan'ın Goms köylüsü Petros Manukyan, Nazar Avetisyan, Khaçatur Muratyan ve Nışan Hovhannesyan'ın köyleriyle ilgili verdikleri bilgiler:

Köyün eski durumu. Goms köyünde savaştan önce 70 hane vardı ve sırf Ermeni nüfusa sahipti. Köyün 2.000 koyunu, 1.000 büyükbaşı, 70 kutanı, 250 sabanı, 50 kağnısı vardı. Köy, yılda 2.450 halvar buğday, 1.000 halvar arpa, 7.000 araba saman üretiyordu. Köy kilisesi Surp Gevrg'un eski bir binası vardı. Köylüler göçten önce aynı adı taşıyan kutsal emanetleri gömer, fakat geri döndükten sonra onları bulmak için kazarlar ve götürülmüş olduklarını görürler. Orada iki papaz vardı: Ter Sahak ve Ter Khaçatur; ikisi de köyde öldürüldü.

Savaş ilanı ve seferberlik. Genel Avrupa Savaşı ilan edildiğinde köyden 11 kişiyi askere götürdüler. Şimdiye kadar onlardan hiçbir haber yok. Hükümet, savaş vergisi olarak köyden 100 halvar buğday ve arpa 30 put yağ, 100 put bulgur, 100 put döğme, her evden 10 koyun (700 koyun), 70 inek, 140 sığır aldı, götürdükleri saman ve kesmikin hesabı yok. 70 put pişmiş ekmek (peksimet), 1.500 çarık, çorap ve eldiven, 70 parça keçe ve kilimle 400 Osmanlı altını götürdü.

Askere elverişli olmayanları *olam* çalışmaya götürüyorlardı. 18 kişi, kağnıları ve hayvanlarıyla birlikte *olam* çalışmasında tamamen yok edildi, büyük bir ihtimalle öldürüldüler. Kocaları askere alınan kadınlar zorunlu çalışmaya tabi tutuldu. Sırtlarına yükledikleri 3 put ağırlığındaki yükü, Van ve Bağeş'e götürüyorlardı. Bu işi yapan kadınların sayısı 32'ye varıyordu.

Türk askerleri, zaptiyeler ve Kürt *Hamidiye*ler köye indiğinde, köylüler onları da, atlarını da doyurmaya mecburdu. Onlar köye indiğinde dayak ve tecavüz hiç eksik olmazdı.

Katliam. Van'daki öz savunma çatışmaları başladığında (7 Nisan 1915), Tikhtisli Kürt Hamza Bey, 10 Nisan'da, 400 *Hamidiye*yle birlikte gelip Goms köyünü kuşattı. Köyün tüm koyun ve sığırlarını önlerine katarak götürdüler. Kuşatma zincirini daraltarak köye girdiler. 35 adamı topladılar, kollarını iple bağlayıp, köyün bir ucuna, Kanço'nun ahırına götürdüler ve hepsini de tüfekle kurşuna dizdiler. Ardından ahırı ateşe vererek yaktılar. Ahır yandı ve cesetlerin üzerine çöktü.

Bu 35 kişiyi öldürdükten sonra, Kürtler evlere doluşup, arama yaparak, 18 kadını (onları, kendilerine para vermeye, dolaplarını göstermeye ve kocalarının nerede olduğunu söylemeye mecbur ederler) ve 5-80 yaş arasındaki 150 erkeği kılıçlarla kestiler. Köyün tüm güzel kadın ve kızlarına tecavüz edip kaçırdılar ve bunlardan 34 gelin ve kızı götürdüler, onların akıbeti bugüne kadar meçhuldür.

Bay Vardan'ın (Uranlı) liderliğindeki 50 kişi katliamdan önce dağa kaçar. Köy ise, katliam sonrasında, her gün gelip Ermenilerin dolaplarında saklanmış olan buğdayı ve eşyalarını alıp götüren Kürtlerin elinde kalır.

Yukarıda belirtilen 50 kişi, erkekleri askere götüren Hamza Bey'in eline düşme korkusuyla, katliamdan 3 gün önce Gomats Dağı'na kaçar. Hamza Bey, erkekleri koruma vaadiyle, katliamdan önce köyden 200 altın rüşvet almıştı. Bay Vardan'ın 50 kişilik grubu, 15 gün kadar Gomats Dağı'nın arkasındaki mağaralarda saklanır.

Öz savunma. 1915 Nisan sonlarında bir gün, Kürtler (Zeveliler, Haydaranlılar, Kokeliler, Bazeliler ve Hamza Bey'in adamları) aniden Gomats Dağı'nı kuşatır ve Yeğegisli iki kardeşi, Okhan ve Sahak'ı yakalayıp Gomats Dağı'na getirir. Bizimkiler (Baron Vardan'ın grubu) mevzilenir ve şiddetli bir çatışma başlar. Grup, Bay Vardan'ın liderliğinde Kürtlere saldırır, onlar ise mevzilerini bırakıp kaçmaya mecbur olur. Çatışmada Ermenilerden dört kişi öldürülür: Soğomon Hakobyan, Sargis Khaçoyan, Khılo Hakobyan ve Vardan Sargisyan; dördü de Gomslu.

Mayıs başında Hamazasp'ın grubundan ve aynı köyden Movses Hakobyan adlı bir gönüllü gelip gönüllülerin yaklaştıklarını haber verene kadar 35 gün dağda kalırlar.

Yukarıda belirtilen çatışmadan sonra grup, ihtiyattan dolayı Gomats Dağı'nı terk edip, Berd olarak anılan Oğvants köyünün yakınlarındaki dağa kaçar, orada tekrar Kürtler tarafından kuşatılır ve 10 saat kadar süren bir çatışma başlar (olaylar mayıs başlarında vuku bulur).

İkinci çatışmada, Ermenilerden iki kişi, Murat Hakobyan ve Polo Martirosyan öldürülür. Bu ikinci çatışmadan sonra grup köye iner ve tüm oğluşağı (kadın, çocuk) dağa götürür. Bir akşamüzeri, Sargis Margaryan adında (Kürtler tarafından esir olarak götürülen) bir çocuk dağa gelip, "Zeveli Kürtlerin hepsi kaçtı. Gönüllüler ve Rus ordusu bizim köyde. Çıkın dışarı, gidip Zeve köyünden erzak getirelim", der. Köy halkından 30 kişi kadarı Zeve'ye gidip iki günlük erzakı gemiye doldurup oğluşağa getirir. Bunlar dağa döndükten sonra Bay Vardan, 40 kişiyle (içlerinde Oğvanlı, Yeğegisli, Khumseli, Sorbili, Vanklı, Uranlı, Benkanlı köylüler vardı) Benkants köyüne erzak getirmeye gider. Köye girdiklerinde (şafakta), Kürtler uzaktan iki kurşun atar grubun üzerine.

Sonra Kürtler, aceleyle, Türk askerlerinin bulunduğu Sorb köyüne haber ulaştırır. Bir saat sonra, yaklaşık 1.000 kişilik düzenli Türk süvari birliği Benkants köyünü kuşatır ve askerlerimizin üzerine kurşun ve top atışına başlar, onlar sıkı bir şekilde direnir. Çatışma çok şiddetli bir şekilde 12 saat sürer. Grubun lideri Bay Vardan, akşamüstü, kendinden geçmiş bir şekilde Ermeni mevzilerine hücum eden bir subaya saldırdığında göğsünden yaralanır.

Benkants çatışmasında Ermeniler 20 kişi (onlardan 7'si Gomslu) kaybetti. Ermeniler, karşı koymanın mümkün olmadığını görerek, mevzilerini terk edip, dağlarına doğru kaçar ve orada bir gece kaldıktan sonra, yukarıda belirtilen gönüllü Movses Hakobyan gelir ve yaklaştıkları haberini getirir. Bay Vardan'ı iki yaralıyla birlikte Van'a getirirler. Bay Vardan burada öldü ve büyük bir merasimle, Ararats mezarlığına gömüldü, diğer ikisi ise iyileşti.

Gönüllüler Goms'a girer. Köy halkı geri döner, 5 gün köyde kalır ve sonra gönüllüler köyü terk edip Gâvaş'a çekildiklerinde, halk da geri çekilir, bir ay Gâvaş'ta kalır. Gönüllüler tekrar ileri hareket eder, halk da arkalarından gider ve 15 gün daha köyde yaşar 19 Temmuz'da (1915) Rusların tüm Kafkasya cephesinden geri çekilmesine kadar. Köylüler 6 günde, halkın göç etmiş olduğu Van'a varırlar. Tüm Karçkan ve Gâvaş ahalisi Van'da toplanıp göç yolunu tutar. Canik'e vardıklarında, gönüllüler Berkri Vadisi'nin Kürtler tarafından tutulmuş olduğunu bildirir. Halk bir gecede Van'a döner ve İran'a geçmek için Saray'ın yolunu tutar. Arçak'a varır ve oradan Mahmatik olarak anılan vadiye[47] geçerler. Halkın önünden giden askerler burada 50 silahlı Kürt'e rastlar. Şiddetli bir çatışma başlar ve akşama kadar sürer. Ermenilerin tarafından iki kişi

öldürülür. Halk rehberi olmadan yola devam eder, tüm gece dağlarda, yaban ellerde dolanır ve şafakta beklenmedik bir şekilde kendilerini tekrar Mahmatik Vadisi'nde bulur.

Şafakta, devasa bir Kürt grubu, yaklaşık 500 süvari, aniden Mahmatik Vadisi'ni kuşatır. Halktan 40 kişi Karkar'ın Yeğekis köylüsü Arşak'ın liderliğinde 6 saat Kürtlere karşı direnir. Ardından bizimkilerin mermisi biter, bu arada, herkesin başının çaresine bakması için halka haber verirler. Paniğe kapılarak kendisini kaybeden halk, dehşet içinde oraya-buraya kaçmaya başlar. Kürtler aralarına dalarak ellerine geçirdiklerini keser, vurur, yaralar; güzel kadınlar ve kızlara tecavüz eder, esir alır ve her türlü barbarlığı uygular. Bu katliamda Goms köyünden 6 erkek öldürülür; 24 kadın, çocuk ve erkek ise kaybolur. Muhtemelen öldürüldüler veya esir olarak götürüldüler.

Halk dağılır ve her yöne kaçar. Üç gecede Saray yakınlarına ulaşır ve uzanır (bir kısmı) çayıra ve aniden uzaktan Rus ordusu gözükür. Bir gönüllü, 3 Kozak'la birlikte halkın yanına gelir, onları Saray'a götürür. Halkı burada üç gün yedirdikten sonra Khoy'a götürürler, oradan da Atırpatakan'ın Nerses Episkoposu onları Atırpatakan'daki Salmast ve Khoy bölgelerine yerleştirir.

Goms köyünden altı kişi İran'da öldü.

Gomsluların büyük bir kısmı, 1916 baharında köylerine döner ve hayli iyi şartlarda yaşamaya başlar ve aynı yılın temmuzunda Ruslar ricat edince, Gomslular Kafkaya'ya gelir ve büyük bir kısmı şimdi Ğıznavuz köyünde bulunmaktadır.

Yazılanları, noktası noktasına anlattıklarımıza uygun bularak imzalıyoruz:

Petros Manukyan

Khaçatur Muradyan

Nazar Avetisyan

Nışan Hovhannesyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 447, yapraklar 1-8, orijinal, el yazısı.

NO 42

HAYATTA KALAN AZNİV ASLANYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ KARÇKAN'IN KHINDZORGİN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

1916, Bakü

Azniv M. Aslanyan, 13 yaşında, Karçkan'ın Khındzorgin[i] köyünden, Bakü'deki 3 Nolu Yetimhanede.

a. Savaştan önce ailemizin üyeleri toplam (4) dört kişiydi: babam Misak 35 yaşında, annem Khıçmo (30), Azniv (13), erkek kardeşim Nadro (4).

b. Bizden sadece ben hayatta kaldım.

c. Babam Misak (35) Nemrut Dağı'nda çatışmada öldürüldü.

d. Hiçbiri kaybolmadı.

e. Annem Ecmiadsin'de hastanede öldü. Erkek kardeşim Nadro ise Akhlat'ta, açlıktan.

Mayıs başıydı. Bir gece, iki genç evimize geldi; biri Muşluydu, adı Muşeğ'di, diğeri ise Kınyaz, Karçkanlı. İkisi de Türk ordusundan kaçmıştı. Babam, insan sevgisiyle onlara evimizde yer verdi. Karçkan hükümeti bunu duyunca, babama haber yollayıp ikisini de istedi. Babam ihtiyat olarak onları komşunun ahırına nakletti. İki gün sonra çok sayıda atlı Kürt doldu köyümüze ve atları için zorla saman ve arpa toplamaya başladılar. Muşeğ ve Kınyaz bulunup tutuklanacakları endişesiyle ahırdan gizlice çıkıp dağdan yukarı çıkmaya başladı. Tırmanırken, Kürtler fark etti ve arkalarına düşerek yaylım ateşi açtılar. Muşeğ hemen vuruldu, Kınyaz ise uzun süre direnmesine rağmen, Kürtler tarafından kuşatıldı ve o da öldürüldü. Bu olay esnasında erkeklerimiz silahlarını alarak Mızre köyüne çekildiler. Bu ikisinin öldürülmesi katliamın başlangıcı oldu. Kürtler köye dönerek hepimizi yağmaladılar, öyle ki, üzerimizde sadece bir don-gömlek kaldı. Biz de erkekleri takip ederek (biz kadın ve çocuklar 30-33 kişi) Mızre'ye çekildik ve burada Şapap *Ağa*'nın himayesine

i Khındzorgin, 30-40 hanelik bir Ermeni köyüydü.

sığındık. Burada iki gün kaldıktan sonra Bitlis bölgesindeki Ermeni köylerine geçtik. Datvan'ın (*Tatvan*) Kıdsvak ve Dsığak köylerine[48] ulaşıp, sahildeki kayaların altına sığındık, buradan kayıklarla Van'a gitme niyetindeydik. Geceydi ve kendimizi burada güvende hissediyorduk. Sabahleyin hava aydınlandığında, kayaların arasına saçılmış çok sayıda kesilmiş ve parçalanmış cesetlerin olduğunu gördük. Bunlar, kayıklara binip kaçmak için buraya gelen ve burada saklandıkları sırada Kürtlerin eline düşerek katledilen Akhlat ve Dsığak köylüleriydi. Bu olayı bir kayanın arkasında gizlenmiş olan Dsığaklı bir yaralı anlattı. Bu manzaradan dehşete kapılarak oradan kaçtık ve Akhlat'a yöneldik. Şehirden üç saat uzaklıkta, aniden Kürtler tarafından kuşatıldık. Öğlendi. 8-10 kişi olan erkeklerimiz akşama kadar çarpıştı ve mermi eksikliğinden dolayı artık dayanamayarak teslim oldu. Babam Misak 35 yaşında, bu çatışmada vuruldu. Kürtler başta bize çok iyi davrandı. Bizimkilerin silahlarını topladılar ve kendilerinin, tüm Ermeni erkeklerini Türk *ameliye*si için toplamak amacıyla hükümet tarafından gönderilmiş olduklarını belirttiler. Bizimkileri, oradaki Urtap köyünün deresinde yıkanmaya, iç çamaşırları değiştirip yola düşmeye zorladılar. Ayrılık anı acıklıydı; hepimiz ağlıyor, birbirimizden ayrılmak istemiyorduk, sanki bir kötü sezgi onları bir daha görmeyeceğimizi hissettiriyordu. Bizi zorla birbirimizden ayırdılar. Biz orada kalakaldık, erkeklerimizi ise alıp götürdüler. Küçük bir vadiye inip gözden kaybolana kadar arkalarından baktık. Beş dakika geçmeden vadiden silah sesleri duyuldu. Artık öldürülmüş olduklarından şüphemiz kalmamıştı. Bugüne kadar onlar hakkında hiçbir haberimiz yok. Kürtlerin gelip, onlar gibi bizi de öldürebileceklerinden korkarak, oradan bir solukta Akhlat'a kadar kaçtık. Yolda, Dsığak ve Kıdsvak'ın Ermeni kadın ve çocukları da, 30-35 kişi, bize katıldı. Şehrin biraz uzağında silahlı bir Kürt asker rastladı ve bizi koyun gibi sürerek, yol üzerindeki bir Kürt köyüne götürdü. Bu köyün yakınlarındaki bir derede, uzaktan siyah noktalar gördük. Önce bunun bir koyun sürüsü olduğunu zannettik, yaklaşınca, öldürülenlerin cesetleri olduğunu gördük. Büyük bir kısmı çocuktu. Kürtler bizi görünce, evlerinden dışarıya döküldü ve üzerimizdeki don-gömleği dahi çıkarmaya başladılar. Güzel gelinleri ve kızları bizden ayırıp götürdüler. Bunlar Dsığak ve Kıdsvak köylerindendi, 5-7 kişi kadar, onları tanımıyordum. Kalanları da kendi aralarında paylaştılar yanlarında köle olarak tutmak için. Bizimkiler hizmetçi olarak ölesiye çalışıyorlardı; örneğin annem ekmek pişiriyordu, fakat kendisine

yemesi için ekmek vermiyorlardı. Hemen hemen otla yaşıyorduk. Kardeşim Nadro (4 yaşında) bu gıdasızlığa dayanamayarak açlıktan öldü. Bize verdikleri ekmek o kadar kötüydü ki, yiyemiyorduk. Bir gün, tarlada topluca söz birliği yaptık ve geceleyin hep beraber kaçarak Akhlat'a geldik bizden 50-55 kişi. Bizi hükümet kapısına götürdüler. Orada, büyük bir hayretle bizim ve komşu köylerden birkaç erkek gördük, onları önceden asker olarak götürmüşler, başkalarıyla birlikte sıraya dizmişlerdi. İçlerinden birini, Res Patur'un Mesrop'unu tanıyordum. Az sonra, ellerinde kazma kürekle birkaç Kürt geldi, askerlerle orada duran bir subaya bazı sorular sordular. Uzaklaştılar. Ardından bu Ermenileri bağlayıp şehir dışında bir yere götürdüler, bizi de birlikte. Orada, ellerinde kazma kürek, büyük bir çukur kazmış olan Türkleri gördük. Bağlanmış olanları bir yere topladılar ve yaklaşık 40 kişiyi yatırıp kamalarla boğazladılar. Sonra hepsini hemen bu çukura doldurup üzerlerini örttüler. Gömülenlerin içinde hâlâ hayatta olanlar vardı. Oradan bizi şehre geri getirdiler ve hepimizi bir evde hapsettiler. İki gün sonra, kapımızda nöbetçi olmadığını fark ettik. Kapıyı açıp dışarı çıktık, hiçbir Türk veya Kürt yoktu, hepsi kaçmıştı. Birkaç saat sonra Ruslar Akhlat'a girdi. Kurtulmuştuk. İki hafta sonra Ruslar aniden ricat etti. Onlarla gitmek istedik, fakat yapamadık; onlar atlıydı, biz ise zayıf ve güçsüzdük. Kürtler tekrar geldi, bu sefer daha kudurmuş ve vahşileşmiş olarak. Yakındaki dağda saklandık. Kürtler yakına gelmeye korkuyordu, çünkü Ruslar Ardske köyündeydi. Yanımızda çok az yiyecek vardı. Çoğunlukla otla besleniyorduk. Kürtler ellerine geçirdikleri kadın ve kızları, 20-30 kişiyi, evlere doldurup yaktılar (küçük kızlara pek eziyet etmiyorlardı). Ruslar, üç hafta sonra tekrar Akhlat'ı ele geçirdiler ve biz hayatta kalanlar (20 kişiden fazla değildik) kesin ölümden nihayet kurtulduk. Ricat olduğunda da annem ve diğer köylülerle birlikte Ecmiadsin'e kadar kaçtım. Annem orada karın ağrısıyla hastalandı, onu hastaneye kaldırdılar, orada da bu ağrıdan öldü.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yapraklar 26-27 arka yüzü, orijinal, el yazması.

NO 43

HAYATTA KALAN MARTİROS HOVHANNESYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ KARÇKAN'IN VANİK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

12 Ağustos 1916, İgdir

Karçkan sancağının Vanik köyünden Martiros Hovhannesyan'ın (37 yaşında) anlattıklarına istinaden (görgü şahididir):

Vanik'in 50 hanesi (sırf Ermeni) ve 400 nüfusu, Surp Georg adında bir kilisesi, bir okulu (yeni yapılı), 1.500 koyunu, 500 büyükbaş hayvanı vardı. Köyün yıllık geliri 4.000 ölçü tahıl ve 1.500 araba samandı.

Şubat 1914'te hükümet, 15-50 yaşlarındaki tüm erkekleri askere aldı. 1914 Temmuz sonlarında genel seferberlik ilan edildiğinde Vanikli erkeklerin hepsi (15-50 yaşında) çoktan silahaltmdaydı. Herhangi bir asker adayı belirlenen zamanda teslim olmadığında, zaptiyeler evden herhangi bir eşyayı çıkartmasına izin vermeden, onun evini kundaklayıp tüm büyük ve küçükbaş hayvanlarını, taşınır-taşınmaz mallarını devletleştiriyordu. Daha Şubat 1915'te, Kürt *milli*lerine lider olarak tayin edilmiş olan Nahili Farso, Vanikli İsrayel Sahakyan'ı (50 yaşında) sopayla dövdü ve ancak 50 Osmanlı lirası ceza aldıktan sonra bıraktı, halbuki İsrayel ne res idi, ne de herhangi bir suçu vardı. Genel seferberlik ilan edilir edilmez Vanik'ten zorla 85 ölçü buğday, 50 ölçü arpa, 30 keçe, 80 *litre* yağ, 300 çift çorap, 400 araba saman götürdüler. Khana (hediye) adı altında zorla 80 Osmanlı lirası aldılar. Alan, Nahili Farso'ydu. 2.500 ağaç kestiler.

10 Nisan 1915'te, hükümetin küçükçap tüfekleriyle donanmış 500 Kürt *milli*, Bitlis Valisinin emri ve Nahili Farso'nun liderliğinde Vanik'e saldırdı. Köyün tüm erkekleri askere gitmiş olduğundan direnen olmadı ve *milli*ler Vanik halkını acımasızca katletti. Toplam 70 çocuk, 40 kadın, 112 erkek öldürdüler. 15 kadın ve 10 erkek çocuğu da götürdüler.

Vanik halkından hayatta kalanlar 15 Temmuz 1915'te Kafkasya'ya göç etti. Toplam 45 erkek hayatta kalmıştır; 15 erkek de artık yurtdışında

bulunuyor. Göç yolunda Vaniklilerden toplam 23 kişi öldü.

Derleyen: ***G.M. Nerkararyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 429, yaprak 3 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 44

HAYATTA KALAN TANGİK AVAGYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ MOKS'UN GOMER KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Tangik Avagyan, 11 yaşında, Moks'un Gomer köyünden, Bakü'deki 2. Yetimhanede.

Çatışmadan önce ailemizin üyeleri toplam sekiz (8) kişiydi: babam 35 yaşında; annem Manuşak (30), ben (11), Hasmik (13), Şuşan (6), Ağasi (7), Misak (9). Şimdi bizden 4 kişi hayattadır. Annem Manuşak ile Hasmik, Kürtlerin kurşunlarıyla köyümüzde öldürüldü. Babam Avag çatışmalar esnasında kayboldu.

Moks'un Gomer köyü katliamı.

Köyümüz, sırf Ermenilerle meskûn bir köydü, yaklaşık 300 haneydi. Van olaylarını duyan köyün gençleri dağlara çekildi, kendilerine gerekli yiyecekleri de oraya taşıyıp, Ruslar gelene kadar orada kaldılar. 35 yaşındaki babam Avag da kaçanların içindeydi ve günümüze kadar kendisinden hiç haberim yok. Nisan sonlarıydı. Komşu Kürt köyünün beyi (adını hatırlamıyorum) bize geldi ve sözde saldırı hazırlığı yapan diğer Kürtlerden korumak için bizi yanlarına gitmeye ikna etti. Sözlerine inanarak, tüm köy onlara taşındık. Bizi koyun gibi büyük bir eve doldurdular, yaklaşık 60-70 kadın ve çocuk üst üsteydik. Dışarıyla ilişki tamamen yasaktı. Üç gün sonra kapıyı açtılar ve "Ruslar geldi dışarı çıkın", dediler. Dışarı çıktığımızda, baktık ki birkaç Kürt kapının bir kenarında duruyor. Üzerimize ateş ettiler. Bu mermilerden dayımın karısı Piruz, 9 yaşındaki oğlu Tarmo, annem, kızkardeşim Hasmik öldü. Annemin sırtında olan erkek

kardeşim Misak ise ayağından yaralandı, fakat ölmedi. Annemin sağ kolu omzundan düştü ve annem bu yaradan dolayı üç gün sonra öldü. Ben kaçtım ve yıkılmış bir evde saklandım. Ertesi gün, tüm Kürtler kaçınca, saklandığım yerden çıktım ve yaralı kardeşimi, birkaç başka kadınla birlikte buldum. 8-10 gün sonra gönüllüler geldi ve bizi Vostan'a naklettiler. İlk ricata kadar da orada kaldık.

Ricat sırasında, ben ve iki küçük erkek kardeşim Sedrat ile Misak, köylülerimizle birlikte İgdir'e geldik. Orada üçümüzü de ayrı ayrı yetimhanelere yerleştirdiler.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yaprak 6 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 45

HAYATTA KALAN AVETİS DAVİTYAN VE ĞAZAR BALOYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ MOKS'UN SIPKANTS KÖYÜ KURBANLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

29 Ağustos 1916, Nor Bayazet-Paşakent

Moks-Sipkants-18 hane

Yöneticilerimiz, köyün silahlarını toplayıp hükümete teslim ettiler (Murtula Bey'e); uzun ve kısa 30 adet.

Hambardzum yortusunda (1915) gönüllüler Grigor, Tırçun, yanlarında Hambardzum'la geldiler, mallarımızı Hağen'de bırakarak bizi getirdiler. Hastalar köyde kaldı; dokuz kişi öldürüldü - Avetis, Simon ve kadınlar.

2 ay, her gün çarpışma vardı, Türkler ile gönüllüler [arasında]. Temmuz ortalarındaydı, gönüllüler Van'a çekildi. Biz onları takip ettik. Güruh, Putki Manastırı'na saldırdı. Yaklaşık 200 kişi öldürüldü. Halkın büyük bir kısmı Moks'da kaldı ve gelemedi.

Van'a geldik. Berkri'nin Pantimah Köprüsü'nü geçtik. Koşk ovalarına Türk ve Kürt süvariler doldu, halkı kılıçlarla katletmeye başladılar.

Elimizdeki her şeyi bıraktık ve Berkri'nin doğusundaki dağlara kaçtık. 3 gün sonra Kavre Şami'ye vardık, gönüllüler ordaydı. Koşk ovasında, köyümüzden 35 kişi öldürüldü. Çato, Abraham, Pıta vd. Biz Ardsap üzerinden Ecmiadsin'e geldik ve ardından da buraya, malsız mülksüz.

Köyden haberimiz yok, her yer tarumar.

18 haneden sadece 35 kişi kaldık.

Anlatanlar, Avetis Davityan ve Ğazar Baloyan, Moks-Sipkants-Paşakent'te yaşamaktadır.

Müfettiş Şirin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 430, yaprak 44 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 46

HAYATTA KALAN LUSABER TOVMASYAN'IN VAN SANCAĞININ ŞATAKH KAZASINDAKİ ŞATAKH NAHİYESİ ÇATIŞMALARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Lusaber Tovmasyan

Şatakh'ın yerlisi, Bakü'deki 2 Nolu Yetimhanede.

Savaştan önce ailemiz 12 kişiden meydana geliyordu. Büyükanne Şağik, 70 yaşında; ben, 14 yaşında; erkek kardeşim Davit, 18 yaşında; Yeremia, 15 yaşında; amcam Bağdasar, 35; Zaruhi, 23; Yevgine, 7; yenidoğan bir bebek; diğer amcam Hovakim, 28; karısı Nıvard, 26; Pargev, 6; yenidoğan bir bebek.

Büyükannem Şağik, gelinler Zaruhi ve Nıvard ile onların çocukları, toplam beş kişi Yerevan'da, dizanteriden öldü.

Van'daki nisan çatışmalarından iki hafta önce (Yeşil Pazar yortusu) Türk hükümeti, askere alma bahanesiyle yerel Taşnak şeflerinden Bay

Hovsep Çoloyan'ı, dört arkadaşıyla birlikte tutukladı. Onların tutuklanmasının üzerinden dört gün geçmişti. Dördüncü günün gecesi, bir Türk gece devriyesi dolaşırken, karşılarındaki evden çıkan asker kaçağı bir gençle karşılaşır. Hemen üzerine ateş ederler. Adam kaçar. Evdeki arkadaşları, Türklere ateşle karşılık verir. O gece, iki taraftan da hiç kimse ölmez, fakat bu olay çarpışmaların başlangıcı olur.

Ertesi sabah Türkler, bilinçsizce ateşe devam eder. Bizimkiler de tekrar bilinçsizce karşılık verir. Lakin Ermeniler tehlikeyi hissederek, Türklerin evleri civarında oturan Ermenileri, nehrin öte tarafında bulunan ve Ermenilerle meskûn merkezlere nakleder ve mevzilerin hazırlıklarına başlarlar. Bizim taraftan çarpışanların sayısı 200 kadardı, liderleri ise, Hovsep orada bulunmadığı için, Samuel Mesrobyan ile Tigran Bağdasaryan Çanikyants'dı. Öğleyin çatışma başladı. Ermeniler, Türklerin kendi taraflarına geçmemesi için, nehrin üstündeki tahta köprüyü yaktılar ve taş köprünün üzerinde mevzilendiler. Ermenilerin Türklerin tarafında sadece bir mevzileri vardı, Yovan *Efendi*'nin evi. Bizimkiler burada iki hafta boyunca hükümet konağını ele geçirmeye çalıştı, fakat mümkün olmadı. Burada sadece bir askerimiz öldürüldü: Abrekyan Sahak. Bizimkiler, Türkler tarafından kuşatılmış olarak artık daha fazla direnemeyeceklerini görerek, bu mevziyi terk edip Ermenilerin tarafındaki mevzilere çekildiler. Çatışma günden güne şiddetleniyordu. Yakındaki köylerden dövülmüş ve yağmalanmış Ermeni kadınları ve kızları geliyor ve korkunç hikâyelerini, erkeklerin katledilmesini vs. anlatıyorlardı. Bize katılmaya gelirken, Türkler onlara dokunmuyordu. 20-23 gün geçtikten sonra, bizimkiler top yapmayı denediler. Türk topçu bölüğünde üç yıl hizmet etmiş olan Levon Nalbandyan ile babası (çiftçiydi), çok sert bir kalas aldılar, içini oydular, demir kasnaklar ve önceden kesilmiş telgraf telleriyle sardılar ve hayli sağlam bir şekil vererek Türk mevzilerini bombalamayı denediler. İki top vardı, biri büyüktü, diğeri ise küçük. Büyüğü hiçbir netice vermedi, küçüğü ise, hiç değilse, ne menem bir şey olduğunu bilmemelerine rağmen, bizde de top bulunduğunu göstererek Türkleri korkuttu. Gülle olarak, eskilerden kalan ve Şatakh'ta çok miktarda bulunan yuvarlak demir toplar kullanılıyordu. Bizde top bulunduğunu gören Türkler de toplar getirtti ve mevzilerimizi topa tutmaya başladı, fakat evlerimiz taştan olduğu için, top gülleleri hiçbir zarar vermedi. Türkler, yüksekte bulunan okul binamızı işgal ederek, bizimkilere büyük zorluk yaratıyordu. Bu mevzi, özellikle su değirmenleri üzerine hâkimdi ve bu

yüzden oraya buğday götürüp öğütemiyorduk.

Bu binanın yukarısında, dağın yamacında, Soğants köyü vardı. Bizimkiler geceleyin oraya giderek, okul binasını oradan kuşattı. Bu kuşatma bazı neticeler verdi, fakat nihayetinde Türkleri oradan çıkartamadık çünkü Kürtler ve Türkler Soğants köyünü geceleyin kuşatmışlardı ve bizimkiler (20 kişi kadar) orada öldürüldü, kaçarak bize ayrıntıları anlatan üç kişi haricinde.

Çatışma Türklerin geri çekilmesine kadar böyle sürdü. Van artık kurtulmuştu, fakat Dro'nun grubunun öncüleri bize ulaşana kadar bundan haberimiz yoktu.

Çatışırken, Hovsep'le birlikte hapsedilmiş olan Bayloz adlı bir genç, Türklerin elinden kurtularak geldi ve bize Hovsep ile kendisinin de dahil olduğu dört kişiye birkaç hafta boyunca anlatılamayacak işkenceler yaptıklarını, sonra öldürmek için nehir kıyısına götürdüklerini ve kendisini nehre attıklarını, ama iyi bir yüzücü olduğundan dolayı, nehri geçerek kurtulduğunu anlattı. Hovsep'in önce ellerini, sonra ayaklarını ve en sonunda da başını kestiklerini, diğerlerini ise kurşuna dizdiklerini söyledi. Ricat sırasında, bizimkilerle birlikte göç ettim, İgdir'e kadar geldim. Beni karargâha götürüp, yetimhaneye teslim ettiler. Büyükannem Şağik, Zaruhi, Nıvard ve çocuklar Yerevan'da ölmüş.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yapraklar 22 ve arka yüzü-23 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 47

HAYATTA KALAN BİR GRUBUN, VAN SANCAĞININ ŞATAKH KAZASINDAKİ PESANDAŞT NAHİYESİ ÖZ SAVUNMASIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

1 Eylül 1916, Evcilar

Vaspurakan'ın (*Van bölgesi*) Şatakh sancağının Pesandaşt nahiyesindeki Şidan köyünden Nışan Muradyan, Movses Azizyan ve Movses Sargısyan'ın, yürüttükleri öz savunma çatışmalarıyla ilgili anlattıkları:

27-28 Mart 1915'te, Şatakh'ın Tağ köyünde öz savunma çatışmaları patlak verir.

Şatakh komitesi, Pesandaşt'ın dört köyüne mektup yollar (Samuel Mesropyan imzasıyla) ve "Baradotik Dağı'nı (Ardos'un bir kolu) kuşatın ki, güruh Vostan'dan sınırlarınıza girmesin", der. Pesandaşt'ın dört köyünden (Şidan, Kaynemeran, Areğ ve Kağazis) 50 silahlı adam Baradotik Dağı'nı kuşatır. Komite, çatışmanın başlamasıyla birlikte, telgraf tellerinin kesilmesini emretmişti. Bir gün (Şatakh çatışmalarının başlamasından 2 gün sonra) telgraf tellerini onaran bir görevli, hatları onarmak amacıyla, 15 silahlı zaptiyeyle birlikte Baradotik Dağı'na tırmanır. Dağın Pesandaştlı askerlerimizin mevzilenmiş olduğu kısmına vardıklarında, askerlerimiz onların üzerlerine ateş etmeye başlar. Zaptiyeler, olayı Vostan'a haber verir ve Kürt, zaptiye, askerî birliklerden oluşan büyük bir ordu Baradotik Dağı'nın karşısındaki Barajkut tepesini kuşatır. İki mevzi, biri Ermenilerin ve diğeri düşmanın, bir vadiyle birbirinden ayrılıyordu. Güruh, Barajkut'un kayalıkları arkasında mevzilenerek, gecegündüz sürekli yaylım ateşine tutar. Bizimkiler, onların yaylım ateşine tek tek atışlarla cevap verir.

Hükümet, Gâvaş, Hayots Dzor, Timar halkından aşağı yukarı 8.000 kişiyi (çoğunluğu kadın ve çocuk), çarpışanları açlığa mahkûm etmek niyetiyle Pesandaşt'a yollar. Yeni gelen halk dört köye doldurulup, orada beslenir.

Pesandaştlı 40 savaşçı, Şatakh'a yardıma gider ve orada büyük rol oynar. Kharakanlı Levon, çarpışanlara yardım etmek için, askerleriyle Hayots Dzor'dan Şatakh'a geçmişti. Gâvaş'ta çatışmalar ve katliamlar başlayınca Levon, direnenlere yardım etmek için grubuyla birlikte Pesandaşt'tan Gâvaş'a geçmek ister. Lakin bu arada, Gâvaş'taki savaşçılar artık dayanamayarak, Levon'un bulunduğu Pesandaşt'a kaçar. Levon, çatışmanın sonuna kadar askerleriyle birlikte orada kaldı.

Düşman tam bir ay boyunca öz savunma kuvvetlerine karşı çarpıştı. Aralıksız bütün saldırıları ve top atışları boşa çıktı. Bizim savaşçılar, mevzilerinde yüksek moralle yaşıyorlardı: şarkı, oyun, şamata eksik değildi. Tüm bunlar düşman üzerinde çok kötü etki bırakıyordu. Yukarıda belirtildiği gibi, bir ay yararsız saldırılar ve yaylım ateşi sonunda, çarpışanları tüfekle yenemeyeceğini görünce, Vostan'dan üç top getirterek, Ermenilerin mevzilerini top ateşine tutmaya, aynı zamanda da saldırılar düzenlemeye başlar. Ermeniler saldıranların üzerine ateş açıyor ve her

seferinde birkaç Kürt vurduktan sonra, onları geri kaçmaya mecbur ediyorlardı. Çatışma 45 gün sürdü. Ermeni gönüllüler yetişene kadar hiç kayıp vermedik. Dro, grubuyla Şatakh'a, Keri de Vostan'dan Gâvaş'a hareket etti. Türkler ve Kürtler çoktan kaçmıştı.

45 günlük öz savunma çatışmaları sonucunda Pesandaşt'ın köylerine sığınmış olan Timarlılar, Gâvaşlılar, Karkarlılar vd. ile Pesandaşt'ın 7 köyündeki (Şitan, Kaynemeran, Areğ, Kağazis, Gomer, Nar ve Darents) tüm Ermeni nüfus, yaklaşık 10.000 kişi kurtuldu.

Kürtler kaçtıktan sonra halk terk edilmiş Kürt köylerinden ganimet almaya başladı. Pesandaştlılar, kendilerine sığınan halkı büyük bir sevgiyle koruyup besledi.

Yazılanlar, anlattıklarımıza uygundur.

Okuma-yazma eksikliğinden dolayı Nışan Muradyan, Movses Azizyan, Movses Sargisyan yerine imzalayan Vanlı Hayk Acemyan.

[1] EMA, fon 227, liste 1, dosya 449, yapraklar 13-16 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 48

HAYATTA KALANLARDAN KHANO, SIHAN VE MATOS MAHİLYAN'IN, VAN SANCAĞININ MAHMUDİYE KAZASINDAKİ HASAN TAMRAN KÖYÜ KURBANLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

16 Ağustos 1916, Nor Bayazet-Delikardaş

Saray-Hasan Tamran.

1914 Aralık ayı başlarında Saray jandarmaları, Mahmat *Ağa*'yla birlikte bizim köye geldi. Bizim köyün erkeklerini su değirmeninin yakınına götürdüler ve 8'ini öldürdüler, Mıko, Gevorg, Yeğo vd. Onların bedenlerini Akhorik Kilisesi'ne götürdük fakat Saray *Kaymakamı* geldi ve onları gömmemize izin vermedi. Bizim köyün Kürtleri iki kadın, bir kız ve dört erkek çocuğu Müslümanlaştırdılar. Bizden geriye kalanları, kadın ve çocuklar ile birkaç yaşlıyı, Akhoriklilerle beraber Karadar'm

karlarına sürdüler. Res Murat ve Sakha orada öldürüldü. Bizi soydular ve güzelleri götürdüler. Dağlardan İran'daki Mılhamlu'ya geçtik. Dağlarda çoğu Akhorikli birçok insan dondu. Mılhamlu'da bizi çırıl çıplak soydular ve Karo ve Gevorg'u orada öldürdüler. Mukhur'a geçtik, orada da eziyet ettiler. Sonra Ğaranlı Mızdaba Bey ve Avtazak Bey bize 20 gün ekmek verdiler ve Tatos Arakel'e gönderdiler. 915'e kadar orada kaldık. Haziranda köyümüze gittik. Sonra ricat oldu. Akhorlularla birlikte Yezdikhan üzerinden geldik. Orada Kürtlerle çatıştık. Akhoraklı Husik vuruldu. Şirin vasıtasıyla, Van'ın Ermeni kumandanlığından berdanka vermişlerdi, Berkri ve İgdir'e geçtik, ardından da buraya. Bizim köyde Kürtler oturuyor.

Hane: 7; şahıslar: 40; kayıp: 5.

Saray'ın Hasan Tamran köyünden Mıko'nun karısı Khano, Aşo'nun karısı Sıhan ve Mahilyan Matos

Müfettiş Şirin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 430, yaprak 3, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 *Köprüköy* – Van sancağının Van kazasındaki Timar nahiyesinde, Van şehrinin 20 km. uzağında bulunan bir köy. 1909 yılında 22 hane Ermeni ve Müslüman nüfusa sahipti.

2 *Falaka* – Cezalandırılanın iki ayağı, iki ucu bir değneğe bağlı olan halatın içine sıkıştırılıp yukarı kaldırılarak, kamçı veya sopayla vurmaya yarayan cezalandırma aleti.

3 Türkiye-İran sınırında bulunan Kotur dağ silsilesini ima etmektedir.

4 Altın parayı kastetmektedir.

5 Bkz. EMA, fon 227, liste 1, dosya 469, yapraklar 13-15 arka yüzü.

6 Belgede 53 kişinin ismi verilmektedir.

7 Kilise, Bardzragnats Surb Astvadsadsin olarak anılıyordu. Papazlarından Abraham Ter Hovhannisyan katliamlar esnasında öldürülmüştür.

8 "Dursi Tun", Lim Manastırı'nm ihtiyaçlarının karşılanması için, Lim Adası'nın güneyinde, Khıjişk köyünün kıyısında inşa edilmişti.

9 Martini – Mauser marka tüfeklerin 7,65 çaplı mermilerinin kullanıldığı, Amerikan tek dolumluk, Pibodi Martini 1908 modeli, geliştirilmiş Türk tüfeği.

10 Alür köyü yakınlarında bulunan dağda, Surb Astvadsadsin ve Surb Gevorg adında iki manastır bulunmaktaydı.

11 Düzenli silah – Eski olmayan, modern silah.

12 *Semet* – Amerikan malı "Smith and Wesson" marka tabanca.

13 Bayrak köyü.

14 Peder Gevorg, on üyeli bütün ailesiyle birlikte şehit edilmiştir.

15 Bkz. sonnot 8.

16 *Dabo* – Teneke kutu.

17 Bkz. sonnot 9.

18 Kalbasan köyünden bahsedilmektedir.

19 Belgede ev numarası belirtilmemiştir.

20 Köyün mevkii yanlış belirtilmektedir.

21 *Petek* – Ambar, depo.

22 *Karar* (Harar) – Kullanılmış bezlerden hazırlanmış büyük torba.

23 Bkz. EMA, fon 227, liste 1, dosya 472, yapraklar 10-11.

24 Mecidiye – 100 kuruş değerinde altın Osmanlı parası.

25 Belge No 19 hakkındadır.

26 *Lakhum* – Lağım.

27 Ter Huskan Vordi Manastırı'nın başrahibi ve Van dinî önder vekili Peder Manuel, katliamlar esnasında şehit edilmiştir, bkz. belge 126.

28 Tahminen Beyazıt sancağının Eleşkirt bölgesinde bulunan Bızırkhana köyü yakınlarında bulunmaktadır.

29 Resul Ekrem.

30 Şerit, ip, halat.

31 Kürt aşiret reislerini kastetmektedir.

32 Türk saatiyle.

33 Berkri Nehri'nin kolları.

34 Son parçasına kadar demek istemektedir.

35 Arçiş dinî önder vekili Peder Yeğiş, katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

36 *Peyin* – Tezek.

37 Khuşki - Hayvanın kurutulup ufalanmış pisliği.

38 Tezek.

39 Beyazıtlı Kürtlerin sanı.

40 "Browning" marka tabancadan bahsedilmektedir.

41 Yelkenleri kastetmektedir.

42 *San* – Toprak kap, testi.

43 Belgede evlerin sayısı belirtilmemiştir.

44 IV. Ermeni Gönüllü Birliğinden bahsedilmektedir.

45 Muhafız birliği Kordon'dan söz edilmektedir.

46 Belgede ev numarası belirtilmemiştir.

47 Tahminen, Arçak nahiyesine bağlı Mahmetik köyü yakınlarında bulunmaktaydı.

48 Kdsvak ve Dsğak köyleri Tatvan'da değil, Ahlat kazasında bulunmaktaydı.

HAKKÂRİ SANCAĞI

NO 49

HAYATTA KALANLARDAN MİNAS GEVORGYAN, KHAÇATUR AVETİSYAN VE SIRBUHİ'NİN, HAKKÂRİ SANCAĞININ KHOŞAB KAZASINDAKİ HURTUK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

22 Ağustos 1916, Nor Bayazet-Kolağran

Khoşap-Hurtuk-50 hane

914 seferberliği baskıyla [yapıldı]; Hovhannes'i öldürdüler, 1 [kişi] şimdiye kadar geri dönmedi. Panos'un, Tumas'ın evlerini ve daha başka 5 evi yaktılar.

Tekâlifi harbiye zorla alındı: 12 koyun, 380 ölçü buğday, 100 ölçü un, 30 *litre* yağ, 40 *litre* yün, 160 çift eldiven, 60 çift çuval, 30 sığır vs. *Olam* - Van, Başkale'ye.

915'in Büyük Paskalyası'nı birkaç gün geçirdikten sonra, *milli Binbaşı*[1] Ahmet Bey, birkaç Akraklı köylüyü tarlalarda öldürdü ve Kalağranlı 2 adam gelip katliam yapıldığını anlattı. Bizler, silahlı ve silahsız erkekler, dağa kaçtık; *kaymakam* köyümüzdeydi. Jandarmalar bizi takip etti; çatışma başladı. Zernaklı İslam Bey, Khaçanlı İbrahim Bey ve daha başkaları geldi, yaklaşık 400 kişiydiler. Bizim 17 savaşçımız vardı - Khaço, Tigran, Andreas ve diğerleri. Çarpışarak, Kırelli ve Hındıstanlı savaşçıların bulunduğu Hablasat Dağı'na geçtik. Çatışmada, bizden beş kişi öldürüldü - Abel, Hakob ve diğerleri. Dağda toplanıp Hındıstan'a indik, Varag Dağı'na geçtik. Biro'nun Kal'ında kaldık; 4 günde Varak'a gittik ve katledilmiş 7 ceset gördük, 3'ü vardapetti - (*rahip*) Aristakes[2], Petros[3] ve diğerleri. Koğpants ve Şuşants'da çatışmalar başlayana kadar Varag'da kaldık. 25 Nisan civarındaydı, gruplar Varag'dan Van'a çekildi; biz 2 gün daha dağda kaldıktan sonra Van'a gittik; kadınlarımız ve

çocuklarımız ise köyde kaldı.

Bir başka anlatıcı: Erkekler çarpışmaya gitti, biz köyde kaldık. [Kürtler] elimizdekileri götürdüler ve kadınlara vurmaya, para istemeye, dövmeye vs. başladılar. Sırme kadını kharçkatla[4] dağladılar, bir kadının kollarını kestiler, birini de öldürdüler. Kürtler bu şekilde işkenceler yaptıktan sonra 11 kadın ve çocuğu yanlarına alarak köyü terk ettiler. Tiruhi ve diğer köylü kadınları.

Mayıs başlarıydı, gelip bizi topladılar ve Van'a götürdüler, sonra köye geri geldik. Yaklaşık iki ay orada kaldıktan [sonra] ricat oldu, Van'a, Berkri'ye (*Muradiye*) geldik. Köprüyü geçtik ve üzerimize mermi yağdı. 1.800 koyun, 300 kadar yüklü sığır bırakıp İgdir'e (*Iğdır*) ve buraya kaçtık. Bu bahar köye gittik, mamurdu.

Ricatta kaybolanlar - 27; mevcut haneler - 20; var olan kişiler - 82.

1. Anlatanlar: Res Minas Georgyan, Khaçatur Avetisyan

2. Anlatan: Barseğ'in karısı Sırbo

Müfettiş Şirin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 430, yaprak 32, orijinal, el yazısı.

NO 50

HAYATTA KALAN NIŞAN HOVHANNİSYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ KHOŞAB KAZASINDAKİ KIREL KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

21 Eylül 1916, Dilican

Van-Khoşap, Krel köyü katliamı:

Eski durumu: Tüm Khoşap 66 köydür, bunların sadece 15'i Ermeni köyüdür ve sırasıyla şöyledir: Salakhana - 70 hane, 20'si Ermeni; Zeynis - 60 hane, 30'u Ermeni; Kasr - 90 hane, 30'u Ermeni; Kırtikan - 40 hane, 10'u Ermeni; Kılise - 60 hane, 10'u Ermeni; Sel - 60 hane; Put - 40 hane, 10'u Ermeni; Bıhants - 45 hane, 15'i Ermeni; Kırel - 100 hane, hepsi

Ermeni; Akrak - 40 hane, 10'u Ermeni; Urtuk - 60 hane, sırf Ermeni; Paka-Gaduk - 70 hane, 20'si Ermeni; Kankvar - 60 hane, 30'u Ermeni; Kasrik - 150 hane, 20'si Ermeni.

Kırel köyünün aşağı yukarı 4.000 koyunu ve 1.000 büyükbaş hayvanı vardı. Köyün bir kilisesi ve bir okulu vardı. Kilise binası birkaç yıl önce yapılmıştı ve harikulade kemerlere sahipti; şimdi ise yıkıntılar içindedir.

Seferberlik. Savaş ilanının ilk günlerinde, 20-45 yaşlarındaki erkekler listeyle çağrıldı. Halk, herhangi bir tepki göstermeden, ilk seferde yaklaşık 80 kişi verdi. Bunlar davul-zurnayla, bayraklarla bezeli bir alayla sancak merkezi olan Khoşap'a, hükümetin huzuruna gitti. Kontrollerden sonra hükümet onları ekini biçmek için geri gönderdi ve bu amaçla 15 gün mühlet verdi, fakat daha mühlet dolmadan, bir gün aniden zaptiyeler köyü kuşattı ve bu sefer askerlik yaşına bakmadan, yaklaşık 100 erkeği toplayarak zorla, dayakla Khoşap'a kadar götürdüler, oradan da doğrudan Başkale'ye.

11 Kasım 1914'te, İran sınırında bulunan Khanik köyü yakınlarında Ruslar ve Kürtler arasında gerçekleşen çatışmadan sonra aniden Ermeni askerlerini silahsızlandırdılar, aynı zamanda da Ermenilere güven göstermemeye, onlara eziyet etmek, dövmek ve kurşuna dizmek için fırsat kollamaya başladılar. Bu yaklaşım, Ermenilerin toplu ve ferdi olarak ordudan firar etmeye başlamasına sebep oldu. Bu dönemde, bizim köyden götürülen asker adaylarının da büyük bir kısmı kaçtı. Onların anlattıklarına göre, Ermenilere son derece gaddarca davranılıyor, dayak ve eziyet olağan oluyor; gizli cinayetler meydana geliyor, şu veya bu asker aniden ortadan yok oluyor, ufak sebepler ve şüphelerle kurşuna diziliyor, Ermeni askerler açlık, çıplaklık, soğuk ve ağır çalışmalara maruz bırakılıyordu. Köyümüzden üç kişi - Koço (50), Yeğo (60) ve Bayloz (25) - orduda dövülerek öldürüldü...

Zorla el koymalar. Hükümet, savaş zamanında halkın malının, varlığının, zenginliğinin ve ailelerinin dahi devlete ait olduğunu, bu yüzden de herkesin, devletin çıkarlarının talep ettiğini yerine getirmesi gerektiğini açıkladı.

Savaş ilanıyla birlikte kapılarımız hem görevli, hem görevsiz kişilere açıktı. İstenen her şeyi vermeye mecburduk. Köyümüzün ve bölgenin tüm atlarını, koyunlarını, kesilecek ve kullanılacak hayvanlarını, arabalarını, buğdayını, arpasını, yağını, yününü, çorabını, çarığını, otunu, samanını,

tezeğini yakacağını, ununu bulgurunu böylelikle topladılar. Tüm bunlara karşılık bir kuruş dahi ödenmedi, sadece ilerde ödemek için bir senet veriliyordu. Hatta yağ, yorgan vs. gibi elimizde olmayan malları da Kürtlerden satın alıp kendilerine vermemiz için bizi zorluyorlardı.

Köy erkeklerden tamamen boşaltılmış olduğundan, kadınlar zorunlu işler yapmaya, dayak ve eziyet altında, 5-6 saatlik yolda sırtlarında erzak taşımaya mecbur oluyorlardı. Zaptiyeler, asker kaçaklarını arama bahanesiyle birçok kez köylere giriyor, keyfi olarak köyde arama yapıyor, kaçakların evini yakıyor, ziyafet için onlarca koyunu karşılıksız kesiyor, karşılarına çıkanı dövüyor, engelsiz bir şekilde öldürüyorlardı. Bu dönemde kaçırma ve tecavüz olayları oldu... Bir Ermeni asker kaçağı bulduklarında, onu köyün ortasına getiriyor ve Ermenileri onu bizzat öldürmeye zorluyorlardı... Bizi, hain ve Rus yanlısı olarak anıyorlardı.

Katliam ve tehcir. 1914 sonbaharının başlamasıyla birlikte, İran sınırında gönüllü birlikleri görülüp Saray'a girerek, Van'a doğru ilerleyip aniden tekrar geri döndükten sonra Türkler, davranışlarını değiştirmeye ve bize nefretle bakmaya başladı. Kısa süre sonra ordudaki tüm Ermeni askerler silahsızlandırıldı. Ardından Türk-Kürt unsurla aramızdaki ilişkiler son derece düşmanca oldu. Bizi hain ve Rus taraftarı olarak kabul ediyor ve çoğu zaman nefretlerini ve düşmanlıklarını ifade ediyorlardı. Tehditler günden güne çoğalıyordu. Kürtler birçok kez, "Bekleyin, bahar gelsin, sizinle görüşürüz...", diyorlardı. Şu günü... şu kadar zaman sonra, baharda vs. diye, hep birtakım süreler belirtiyorlardı... Gerçekten de, dedikleri gibi oldu... Hükümet İslamları gizlice silahlandırıyordu. Şehirden büyük çapta silah vererek, Türk ve Kürt köylerindekileri, en ufağından en yaşlısına kadar silahlandırıyordu. Bu durum bizden gizli kalmadı. Bazı Kürtler, Ermeni dostlarına onların planları hakkında gizlice bilgi verdi...

Van Valisi Cevdet Bey, 1915 Martında İran sınırından gelip Başkale üzerinden Khoşap'a geçerken, yol üzerindeki Kürt köylerini teşkilatlandırarak katliam planladı. Khoşap'a gelince, bölgedeki tüm Kürt aşiret reislerini yanına çağırdı ve onlara gerekli talimatları verdikten sonra Van'a geçti.

Çok geçmeden, hazırlanan durum hakkında konuşulmaya başlandı. Kürtler bize açıkça, "İşte, 8 gün kaldı ve vay Ermenilere, bu sekiz gün içinde Ermeniler evlerindeki silahları ve asker kaçaklarını verirlerse, sadece elebaşılar cezalandırılacak, öldürülecek. Yoksa tüm Ermenileri

kılıçtan geçirme emri var... Van'dan gelecek olan telgrafı bekliyoruz, inşallah fazla gecikmez", diyorlardı.

Van Taşnaktsutyun Merkez Komitesi'nin emriyle biz kaçak askerler, köyde bulunup olaylara sebebiyet vermemek için köylerde kalmıyorduk, dağlara çekilmiştik. Taşnaktsutyun'un genel emri, her ne olursa olsun çatışmalara ve olaylara sebebiyet vermekten kaçınmaktı...

Ben, Khoşap köylerindeki katliamların başladığı gün, daha başka kaçak arkadaşlarla birlikte dağdaydım. Kaçak olmayan ve yaşlı 100 kişi ile silahsız kaçaklar, kadın ve çocuklarla birlikte köyde bulunuyordu.

3 Nisan'da, çevredeki Kürt köylerinde yaşayan Ermenileri katletmişlerdi, fakat bizim haberimiz yoktu.

Aynı gün, bizim köylülerimizden iki kişi, tarla sürerken, silahlı ve atlı dört Kürt tarafından saldırıya uğrar ve oldukları yerde öldürülür. Bunu uzaktan gören bir başka köylü, hemen olay hakkında köye haber ulaştırır (katledilenler Kostan Amroyan ve Martiros Khanoyan'dı). Bu haber üzerine köyde panik baş gösterir. Biz akşamüzeri dağdan indik ve durumu kavrayarak, 200 erkek, yanımıza birkaç güzel ve genç kadın ve kızı da alıp köyden çıkarak, kendimizi bir şekilde Van'a atmaya karar verdik. Geceleyin Van'a doğru yola çıktık.

Yolda, Hurtuk adında 60 haneli bir Ermeni köyüne rastladık. Bu köylüler, yaklaşan tehlikeden tamamen bihaber olarak, hâlâ köydeydi. Onları da yanımıza alarak yakındaki dağa çıktık. Hurtuk köyünden 60-70 erkek bize katıldı; karıları ve çocukları ise köyde kaldı. Yola devam ettik, Hayots Dzor köyünü geçerek, Hındıstan köyü yakınlarında bulunan bir tepeye sığındık. Bazı Hındıstanlılar aileleriyle birlikte bize katıldı. Öğlene kadar hiçbir olay olmadı. Biraz gerimizde kalmış olan Hurtuk köylüleri, Kürtler tarafından (sayıları 70 kadar) saldırıya uğrayarak, karşı koyamaz ve bize varana kadar kaçarlar. Kürtler onları hâlâ kovalıyordu. Çatışmaya girmeye mecbur olduk. Çatışma akşama kadar sürdü. Kürtler akşamüzeri iki ölü verdikten sonra geri çekildi. Biz, Hındıstan'a girip, gerekli erzakı aldıktan sonra yola düştük ve Varag'ın arkasında bulunan Toni adlı köye geldik. Bir-iki gün orada kaldık ve Van isyanı başladı.

9 Nisan'da, Van Taşnaktsutyun Komitesi'nin emriyle silahlı birliklerimiz arkadan saldırıp, daha önceden hükümet tarafından 50 jandarmanın konuşlandığı Varag'ı ele geçirmeye hazırlandı. Mevzilendikten sonra Varag'ın içinden silah sesleri duyduk. Sonra, zaptiyelerin manastırdan

çıkıp, şehre doğru giden yoldan ilerlediklerini gördük. Beklemeden ilerledik ve Varag'a girdik.

Varag'ta, iki vardapet[5], bir fırıncı ve üç çiftçiyi katledilmiş olarak bulduk. Vardapetler kendi odalarında öldürülmüşlerdi. Önce kurşunlanmış sonra bıçak ve kılıçlarla parçalamışlardı (anlatan kendisi görmüş). Fırıncıyı bir baltayla katledilmiş ve başı iki parçaya ayrılmıştı. İşçilerden birinin iç organlarını dökmüşlerdi. Diğerini ise memelerinden kurşunlamış, ardından da parçalamışlardı.

Birkaç gün Varag'ta kaldık. Katliamlardan kurtulabilen birçok Van köylüsü de bize katıldı.

Türkler Karmıravor Manastırı ile Şuşants köyünü işgal edince, manastırı terk ederek, Van'a inmeye mecbur olduk.

Bilgileri veren: Yerel köylülerden Nışan Hovhannesyan

Derleyen: *Suren Meloyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 464, yapraklar 8-11, orijinal, el yazısı.

NO 51

HAYATTA KALAN NUBAR MARTOYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞI AĞBAK KAZASINDAKİ KHARATUN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

5 Ağustos 1916, Şıkhmahmud

Anlatan, Nubar Martoyan, Başkale'nin Kharatun köyünden, şimdi Şıkh-Mahmud köyünde yaşıyor.

1914'te, savaş ilan edildiğinde 23 Temmuz dolaylarında - Türkler yaş sınırlandırması olmadan, tüm erkekleri seferberliğe tabi tuttular. Gidenlerden hiç kimse hayatta kalmadı, hiçbiri geri dönmedi.

Savaş vergisi adı altında bizden 2 koyun (koç), 4 araba buğday, 2 el yorgan, 2 çift çorap, 2 ip, 2 kap dolusu yağ, 2 kap dolusu peynir ve 10

keçe götürdüler. Bu istekler her gün tekrarlanıyordu.

Savaşın başlarında Kürtler, "Ruslar sizi korumak için gelecek, fakat biz sizi katledeceğiz, Rusların sizi elimizden almalarına izin vermeyeceğiz", diyorlardı. Bu yüzden, her an katliam bekliyorduk. Ruslar, ekimde Ağbak'a saldırdı. Kürtler şafakta köyümüze doluştu. Birkaç bin kişiydiler. Liderleri Cıruplu Şahbaz *Ağa*'ydı. Köyde genç yoktu, hepsi askere alınmıştı. Kalan tüm yaşlılar ve çocuklar vurularak öldürüldü. Sadece bizim evden 4 kişiyi katlettiler. Biz kadınları yağmaladılar, üzerimizdeki fanilayı dahi çaldılar.

Ekim ortalarında Antranik'in gönüllüleri, bizi çıplak ve dehşet içinde buldu. Bizi hemen yola koydular. Uzak köylerdeki halk ise tamamen katledildi. Sadece bizim aileden dört çocuk donarak öldü. Çamur içinde yürümekten aciz kadm ve çocuklar, soğuktan donarak yol boyunca düştü. Ölenlerin sayısı binlere ulaşıyordu. Salmast'a varana kadar, halkın üçte biri kaldı sadece. Unutmadan söyleyeyim, sekiz kişilik ailemizden sadece biri, onu evinde saklayan komşumuz Kürt Khıdır sayesinde kurtuldu.

Halkın çok az kısmı Salmast'a döndü, diğerleri Kafkasya'nın farklı bölgelerinde yaşamaktadır. Memlekete dönen yok.

Anlatan Nubar Martoyan, 45'in üzerinde, okuma-yazması olmayan bir kadındır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yapraklar 6 arka yüzü-7, orijinal, el yazısı.

NO 52

HAYATTA KALAN BANAMŞAH OHANNESYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ AĞBAK KAZASINDAKİ HASPISTAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

11 Ağustos 1916, Tımbul

Anlatan Banamşah Ohannesyan, Ağbak'ın Haspıstan köyünden, şimdi Tumbul köyünde (Hin /eski/ Nakhicevan) yaşamaktadır.

Ruslar 18 Aralık 1914 dolaylarında Başkale bölgesinden geri çekildi. Türkler ile Kürtlerin azgınlığına kurban gitmemek için, biz Rusların uzaklaşmasından bir hafta sonra geri çekilmeye hazırlandık, çünkü Kürtler, Osmanlı birlikleriyle birlikte Baz, Arak ve asıl Ağbak'ı kılıçtan geçirmişlerdi bile. Lakin ertesi sabah gitmek için biz daha geceleyin hazırlıklarımızı yaparken, ordu ve her taraftan toplanan Kürtler sabaha karşı, daha gün ağarmadan, köyümüzü kuşattı. Gizli yollardan kaçma imkânı olanlar başlarını kurtardı; kalanlar ise komşu Kürtlerin evlerine sığındı, fakat hepsi de hançer ve kılıçlarla katledildi veya kurşunlandı. Panik nedeniyle tam sayı bilinmiyor, fakat 100 haneden oluşan köyümüzün erkeklerinden tahminen yarısı katledildi. Öldürülenlerin içinde bizim köyün papazı Ter Vardan, muganni Toros, köyün tanınmış zenginlerinden Poğos, Tigran, Khıço ve Grigor vardı.

20 kadar kadını ve güzel kızı götürdüler. Türk askerlerinin, Kürtlerin, Kürt *ağa*ların hepsi de katliama ve yağmaya katıldığından dolayı, götürenlerin kim olduğunu bilmiyoruz.

Varımız-yoğumuz yağmalandı. Biz, köyde kalan kadın ve çocuklar, çıplak ve aç bir şekilde yola düştük. Yolda da birçoğu açlıktan ve dona maruz kalarak öldü.

Ahalimizin bir kısmı Dilman'ın Mahlam köyüne döndü. Kalanlar ise, 30 hane kadarı, Kafkasya'nın farklı bölgelerinde yaşıyor.

Anlatan, 40 yaşlarında okuma-yazması olmayan bir kadındır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 22, orijinal, el yazısı.

NO 53

HAYATTA KALAN MARİAM ĞAZARYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ AĞBAK KAZASINDAKİ SORAN KÖYÜ KATLİAMI TANIKLIĞI

[1916], Haftvan

Ağbak Sancağı'nın Soran köyünden, 32 yaşındaki kadın, Mariam Ğazaryan, kendisinin ve ailesinin başından geçen zulümleri anlattı.

Akhdakhanalı bir öğretmen olan Vahan Petrosyan kaleme aldı.

Köyümüz Başkale'nin güneybatı dolaylarına düşmektedir ve bir zamanlar 40 haneden oluşmaktaydı (sırf Ermeni), fakat şimdi aynı köyün *ağa*ları (Kâmil, Osman ve Tevfik Hacı Ömeroğlu) sayesinde 4-5 ev Ermeni kaldı. Bunlar da ayran kemiği gibi olmuş, Ermeni erkekler ve biz kadınlar, açlıktan ölmekten kurtaracak bir parça ekmek için esir gibi gece-gündüz onlara hizmet ediyorduk. Bundan 20 yıl önce köyümüzün 5-6.000 baş koyunu ve 500 kadar sığırı, atı vs. ve 378 yük ürün verebilecek kadar tarım arazisi vardı. Bir avuç yer dahi işlenmeden kalmazdı. Şimdi ise, biz Ermenilerin bir kedisi ve bir avuç tarlası bile yok. Ölülerimizi dahi götürüp, bizden 7-8 verst uzakta bulunan Başkale mezarlığına gömüyorduk. Elimizdeki her şey *ağa*lar tarafından zorla bizden alındı. Fakat bu da onlara yetmedi. Zavallı bizlerin kanını da içmek için gece-gündüz uygun bir fırsat kolluyorlardı. Ve bu fırsat 1914[6] Ağustosunda, Türkler Ruslara savaş ilan ettiğinde kendisini gösterdi. Ailemiz, o zaman 8 kişiden oluşuyordu: babam Ğazar Abkoyan 75, annem Sona 55, erkek kardeşim Simon 35, kocam Galust Sargisyan 45 yaşındaydı, kalanlar ise çocuktu. Tam olarak hatırlamıyorum, fakat erkeklerimiz, yukarıda belirtilen *ağa*ların değirmencileri olduğundan dolayı, bizden savaş ayanası (yardımı) olarak yirmi (20) Osmanlı altını değerinde buğday, bulgur ve ufak-tefek mallar aldılar. Bir gün, iyi hatırlıyorum, köye zaptiyeler gelerek keçe istediler, bizde hiç yoktu, keçe yerine oğlumun başının altında bulunan küçük bir yastığı çekip götürdüler. Yine de erkeklerimizi askere götürmediler, çünkü söylediğim gibi, erkeklerimiz Kürt *ağa*lar için çalışıyorlardı. Aynı zamanda hükümet görevlisi olan *ağa*lara o yıl babam çok rüşvet yedirdi. Neyse, hangi ay olduğunu hatırlamıyorum tabii, fakat Rus ordusu Başkale'ye girdi ve sonra geri çekilerek biz zavallıların başını yaktı. Sadece, dondurucu soğuğun olduğu bir kış sabahı bu *ağa*lardan Tevfik'in, "Gelin, hükümet sizi *amele taburu*na istemiş... yol yaptırmaya gönderecek", diyerek, bizim adamlarla birlikte köyün tüm erkeklerini çağırdığını hatırlıyorum. Bir de baktık ki bizim koyun kadar saf erkeklerimiz, *ağa*nın işleri için her zaman toplandıkları gibi, *ağa*nın etrafında toplandılar. Lakin daha köyden uzaklaşmadan silah sesleri duyduk. Dışarı çıktık ki ne görelim, babamı vurmuşlardı, fakat daha son nefesini verirken, "Allah aşkına damadımı öldürmeyin, küçük çocuğu var", diye yalvarıyordu. Lakin babamın yalvarışları boşaydı. Aynı gün erkeklerimizin hepsini gözlerimizin önünde öldürdüler ve üzerimizdeki elbiseleri

dahi çıkararak bizi yağmalamaya başladılar. Üç zanaat sahibi babamın (marangoz, taş ustası ve duvarcıydı) 10-15 Osmanlı altını [değerinde] aletleri, epey ev eşyası ve 100 kadar altını vardı, onların hepsi de çalındı. Ayrıca, hem bizim, hem de babamın 40 yük tahılı da gitti. Biz, zavallı kadın ve çocuklar, Kürtlerin elinde sahipsiz kaldık. Kürtlerden, Hacı Safo adında 80 yaşında biri, köylülerimizden Şuşo adında 16 yaşında bir gelini İslamlaştırdı. Geriye kalanları bizim evde topladılar. Tüm kış boyunca gündüzleri çıplak ayaklarla gidip Kürtlerin koyunları için dağdan ot getiriyor, geceleri ise, siyah bir darı ekmeğiyle gelip aynı evde, soğuktan sabaha kadar ağlayıp sızlayan küçük çocuklarımızın üstünü örtecek bir parça bez ve psiat[7] olmadan, kara tavanın altına sığınıyorduk. Neyse, kış geçti, bahar geldi ve daha da kara, kapkaranlık günler, kara dertler getirdi. O zamana kadar annem sağdı ve bu talihsiz kızı ve öksüz 4 küçük çocuğu için küçük bir teselliydi. Ama günün birinde aniden, Cevdet Bey'in ordusunun, Salmast'ta 4 ay kaldıktan sonra ricat edip Başkale'ye geldiğini gördük. Bunun üzerine, Kürtlerin Ermeni esirlere yönelik azgınlığı daha da arttı. Cevdet Bey, Ermenilere acımadan tecavüz etme ve yağmalama, 10 yaşındaki kızlara dahi el uzatma emri verdi. Kürtler ve şeyhler böyle bir emri bekliyorlardı ve çılgınca kendilerinden geçerek, biz zavallıların başına getirmedikleri, görülmemiş ve anlatılamayacak zulüm bırakmadılar. Bir gece aniden kapımız çalındı. Kalktım ve kim olduğunu sordum. "Keçe, deri veke" (Kız, kapıyı aç), dediler. Korkup, açmadım. Anneme haber verene kadar, yukarıda belirtilen kan içici Tevfik ve amcası Mustafa kapıyı kırarak içeriye girdi. Annemle, gözleri on yıldır kör olan Nuno adlı bir kadını saçlarından tutup, "Altınları çıkar, yoksa seni öldürürüz" dediler ve yüzükoyun sürükleyerek dışarıya çıkardılar.

Talihsiz annem, yaşlı gözler ve yakarışlarla Kürtlerin ayaklarına kapanıp, "Beni öldürmeyin, size altınların yerini gösteririm", diyordu. Halbuki altınları daha sonbaharda götürmüşlerdi. Annem böylece biz zavallılar için hayatını kurtarmak istiyordu, fakat annemin onca yalvarışı, ağlama-sızlaması boşunaydı. Aniden beş tabanca annemin başına ateş etti. Annemin cesedi yere serildi. Ayaklarından tutarak, yüksek kayaların bulunduğu köyün aşağısına sürükleyerek götürdüler. Onu kayalardan aşağı attılar. Annemle birlikte dışarı çağırdıkları kör kadını ise canlı canlı bir kaya kovuğunun içine atıp, üzerine taşları yığdılar. Zavallının derinden gelen inlemeleri iki gün boyunca duyuldu. Rus ordusu tekrar Ağbak'a girinceye kadar böyle birkaç gün geçti. Türklerle Kürtler göçtü, bizim

Ermeni erkek çocuklarından çalışıp yük taşıyabilecek olanları da birlikte götürdüler. Böylelikle köyümüzden 13 erkek çocuk ve kadın esir olarak götürüldü. Biz, birkaç kişi ise küçük çocuklarımızdan birçoğunu evde bırakarak, saklanmak için geceleyin dağlara kaçtık. Kürtlerin kaçışından sonra geri döndük ve gelip çocuklarımızı sahiplendik. Biz şimdi üç kişi kaldık - ben ve iki küçük kızım, Salmast'ın Haftvan köyünde yaşıyoruz.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 462, yapraklar 1 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 54

HAYATTA KALAN KHAME HAREYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ ÇÖLEMERİK KAZASINDAKİ KHANANTS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

3 Ağustos 1915, Hin Nakhicevan

Anlatan, Khame Hareyan, 50 yaşlarında bir kadın, Culamerik'in (*Çölemerik, Hakkâri*) (Van vilayeti) Khanas köyünden, günümüzde Hin (*eski*) Nakhicevan'da yaşamaktadır.

Tiar'daki Süryaniler, 1915 Mayısının başlarında Kürt eşkıyalar tarafından katledildi.

Süryanilerin dinî ve siyasi lideri[8] Mar Şimon, Tiar katliamını duyarak kaçmıştı zaten. Kaçmadan önce, Ermenileri ve bizim köylüleri de (Khanas), Boğanis'te toplanmaları konusunda uyarmıştı. Biz de, Süryanilerin katledildiğini duyarak, orada toplanmayı uygun gördük. Biz oraya gitmeden önce Süryaniler terk etmişti, fakat sonra geri geldiler. Artoşlu[9], Faraşin'in ve Culamerik'in Kürtleri silahsız halkın üstüne çullandı. Halk mallarını, sığırını, koyununu bırakıp, başını kurtarmanın çaresine baktı. Yüzlerce kişi, özellikle kadın ve çocuk, katledildi. Onlarca silahlı adamımız, Süryanilerle birlikte günlerce öz savunma işini tertiplediler, fakat burada da yüzlerce ceset serildi, birçoğu suda boğuldu.

Halk bu şekilde, Başkale sınırlarına kadar kırıldı, Rus ordusu burada Kürtleri yendi ve kaçırdı.

Halkın kalan kısmı Kafkasya'ya göçtü ve şimdi Yerevan ve çevresine, Gandzak, Ecmiadsin'e ve daha başka yerlere dağılmıştır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yapraklar 2 arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 55

HAYATTA KALAN ŞAHBAZ KHILOYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ CULAMERİK KAZASININ PAKAN KÖYÜNDE GÖSTERİLEN DİRENİŞ VE VERİLEN KAYIPLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Haftvan

Culamerik yerlisi, Pakan köylüsü Şahbaz Khıloyan, kendi başından geçenleri anlattı. Haspıstan köyü yerlisi Vahan Petrosyan yazdı.

1914 yılının Ağustos ayında, Osmanlı, Rus'a karşı savaş ilan ettiğinde, Tiar (Asur) olarak anılan yerde benim bir dükkânım vardı. Burada sadece Süryaniler yaşıyordu ve 15.000 hane nüfus vardı.

O zaman, dükkânımda 1.256 Osmanlı altını değerinde malım vardı. Evimde bulunanlar şunlardı: 4 baş sığır, 15 baş koyun, tüm eşyaları ve malzemesiyle 2 ev, 10 yük buğday, ev eşyaları ve yataklar. Tüm bunların (evdekilerin) değeri 5-6.000 rubli. Yerel hükümet benden ayana (savaş yardımı) olarak 56 altın değerinde dükkân malı aldı. 2 yük buğday, bir yük arpa, bir yük bulgur, 2 baş koyun, 5 adet ip, 3 çift çuval, 4 çift ayakkabı, 3 çift eldiven, 6 parça don ve gömlek, 4 *okka* gazyağı, 9 *okka* bal, 8 *okka* yağ aldı. Bunlar, yerel hükümetin kanununa göre, tüm Ermenilerden alınmaktaydı, tabii imkânları ölçüsünde. 1914 kışında neler çektik. Yörenin *kaymakamı* her gün, gece vakti zaptiyeler gönderiyordu köylere, Ermenilerin evlerine, aranızda asker kaçakları ve *fedai*ler var bahanesiyle. Bu sadece para koparmak içindi ve tüm görevliler böyle davranıyordu. Zavallı köylülerimiz, yaş dolayısıyla askerlik çağı dışında bulunanlar, her gün Culamerik'in karanlık ve rutubetli hayvan ahırlarında, devlete ihanet ettikleri gerekçesiyle hapsediliyordu..

Böylece, sadece biz değil, genel olarak bizim köylülerimiz ve diğer tüm Ermeni ve Süryani köyleri iki ateş arasında kalmış, her an kaderimizi bekliyorduk. Mal, davar ve evde bulunan eşyalarımızın hepsi, son derece kolay bir şekilde elimizden alındı. Başkale katliamı gözümüzün önünde olduğu için tek canımızı kurtaralım diye her şeyi vermeye razıydık. Bu yüzden bütün bir kış boyunca bu zulümleri çektik ve 1915 Mayısında Rus ordusu tekrar Başkale'ye girene kadar can kaybı vermedik. O zaman yerel hükümet yerel zaptiyeler ve Kürtlere, yağmalama, öldürme ve soyma için tam izin verdi. Zaptiyeler, tanınmış zengin tüccar ve mülk sahibi 57 yaşındaki Babagül Allahverdyan'ı ve 27 yaşındaki tüccar Davit'i öldürdü. Özellikle Babagül'ün, içinde 3.000 Osmanlı altınından daha fazla tutan malı olan üç dükkânı vardı. Daha kışın (1914), köylülerimizden Tateos, Yeremia ve Pokhik adında adamları seçip, öldürmek için götürdüler, fakat onlar daha sonra aileleriyle birlikte İslamlaşarak hayatlarını kurtardı. Neyse, 1915 yılının Mayıs ayıydı, Vanlılar ayaklandı ve o zamanlar Nazarbekov (general) ile Antranik'in birlikleri Van'dan Nurduz bölgesine gelip, Osmanlı ordusunu Levin denilen bölgeye, oradan da Culamerik'e kadar sürdüler. Bu zamanda, Kürtler ve hükümet görevlileri birdenbire geldi ve bizim koyunlarımızı ve sığırlarımızı alarak kaçtı. Biz daha önceden dağlara kaçmıştık. Üç gün üç gece dağlarda kaldıktan sonra kaçıp, Culamerik'in kuzeydoğusunda, Başkale istikametinde, 20 verst uzaklıkta bulunan Mar Şimon'un Goçanis köyüne sığındık.

Tamamen çıplak, yalınayak ve başı açık bir vaziyette, sadece kendimizin ve kadınlarla çocuklarımızın hayatını kurtarabildik.

Ben (Şahbaz) o esnada hâlâ Tiar'daydım ve orada henüz bir şey olmamıştı. Yerlilerin sayıca çokluğu ve dağların erişilmez olmasından dolayı, hem Türk birlikleri hem de Kürtler birçok kez saldırı düzenlemelerine rağmen hiçbir şey yapamadılar ve şiddetli kayıplar verdikten sonra başları eğik geri döndüler. Ailemin yanına Goçanis'e geldiğimde, Süryaniler benim yokluğumda, yolların güvensiz olmasından dolayı yanıma alamadığım 2.257 Osmanlı altını değerindeki mal ve nakdin bulunduğu dükkânımı talan etmişti. Goçanis'e geldim ve tüm Ermenilerle birlikte, kurtulmak ve hayatlarımızı kurtarmak için hemen Başkale'ye gitmeye karar verdik, fakat o zaman Ruslardan cephane (silah) elde edip, geri dönerek, Kürtleri kırıp, vatan toprağı ve suyunda bizi tekrar mamur etmek için Başkale'ye gelmiş olan Süryanilerin Mar Şimon'u bize engel oldu. Lakin bu ümitler tamamen boşa çıktı ve Mar Şimon'un bu kibri, Culamerik'te

kalmış olan biz zavallı Ermeniler için daha derin bir mezar kazacaktı. Gerçekten de, on gün geçmeden, bir sabah şafakta, köyün binlerce Kürt ve hükümete ait zaptiye birlikleriyle sarılmış olduğunu gördük. Artık kaçıp kurtulma imkânı kalmamıştı. Çatışma oldu ve 7 saat sürdü. Bizim köyden, Dutak'ta (*Tutak*) (Erzurum) gözlerinin önünde arkadaşlarının öldürüldüğünü görüp ordudan firar etmiş olan birkaç genç cesurca çarpıştı. Onlar olmasaydı, biz Ermenilerden hiç kimse hayatta kalamazdı.

Ermeni yiğitleri 7 saat durmadan çarpıştıktan sonra Kürtleri bir taraftan yarmayı başarıp, hem Ermenileri, hem de sayıca Ermenilerin on katı olan Süryanileri kaçırmayı başardı. Bu çatışmada Ermeni ve Süryanilerden, kadın ve çocuk 20-30 kişi hayatını kaybetti. Çarpışma gününde Sevik denen ve Goçanis'in kuzey tarafında, 25 verst uzakta bulunan bir Süryani köyüne geldik. Burada yolumuz gene Kürtler tarafından kesildi ve kanlı çatışma tekrar başladı. Bu nedenle birçok anne çocuklarını suya atıp, canlarını kurtarmak için başı açık kaçıyordu. Burada da çok sayıda Süryani ve Ermeni kadın ile çocuk kaldı: aç, korkmuş, hasta ve yaralı. Buradan da gece vakti kaçıp, 30 verst yol aldıktan sonra Avaraş (Sevcur / *Karasu*/) denen nehrin kıyısına vardık. Nehir korkunç bir şekilde akmaktaydı. Köprü olmadığından dolayı, çocukları nehirden geçirmek için biz erkekler elbiselerimizin bir kısmını çıkarırken, hayat veren bahar sabahı yeni doğmaktaydı. O anda Kürt güruhu bize tekrar saldırdı. Köyümüzün yiğitlerinden iki kişi, Vahan Allahverdyan ve Gevorg Varanyan yaralandı. Yaklaşık 10-15 kadın ve çocuk bu nehirde boğuldu, biz kalanlarımız ise yarı-ölü ve nefesimiz kesilmiş bir şekilde Sorkhaç (Karmir /*kırmızı*/ Haç) olarak anılan ve Başkale'den 6 verst uzaklıkta bulunan köyün yakınlarındaki bir otlağa vardık. Başkale'nin güney kısmında bulunuyordu ve buradan atılan Mosin tüfeklerinin mermileri Başkale'ye ulaşıyordu.

Bu köyün otlağında kendimizi tamamen kurtulmuş sanıp biraz dinlenmek amacıyla oturmuşken, aniden tüfek sesleri duyuldu. Bu otlakta da korkunç bir çatışma oldu ve bu arada birçok kadın ve çocuğun korkudan kalbi durdu ve öldü. 16 yaşında, İskuhi Abrahamyan adında bir genç kız da korkudan öldü. Sonuç olarak, Goçanis'ten (Mar Şimon'un köyü) Başkale'ye kadar yüzün üzerinde Ermeni ve Süryani erkek, kadın ve çocuk öldü. Kürtlerden kaç tanesinin öldüğü konusunda ise hiç fikrim yok. Sadece Goçanis'te 10-12 Kürt ve zaptiye cesedi olduğunu biliyorum. Halk Başkale'ye vardıktan sonra ancak bir-iki gün dinlenme fırsatı buldu. Oradaki yerel Rus komutan, Salmast'a doğru geri çekilme açıklaması yaptı.

Önce Salmast'a ulaştık, hem yerli, hem de göçmen halk Rusya'ya doğru kaçtı. Khoy'a vardığımızda, tüm Hıristiyan halk Khoy ovası ve Seydavar denilen köye geldi. Daha sonra korkunç toplu Van göçü gerçekleşti. Çektiğimiz bunca eziyet yetmezmiş gibi, bir de kolera salgını baş gösterdi ve yüzlerce cana mal oldu.

Culamerik Ermenilerinin sayısı bir zamanlar 1.300 kişi kadardı, şimdi sadece yaklaşık yüz kişi kaldı - hepsi kadın ve çocuk. Erkeklerden 40 kadarı askere gitti, kalanlardan ileri gelen 25 zengin ve tanınmış kişinin hepsi de öldürüldü. Kalanların hepsi öldürülmüştür. Ailemiz savaştan önce 6 kişiydi, onlardan sadece 4'ü hayatta ve şimdi Salmast'm Haftvan köyünde yaşıyoruz.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yapraklar 42-43, orijinal, el yazısı.

NO 56

HAYATTA KALAN NAZLU PETROSYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ GÂVAR KAZASINDAKİ DİZA KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Ben, Van vilayetindeki Gâvar'ın Tiza köylüsü Nazlu Yervandyan Petrosyan, 25 yaşındayım, şimdi Bakü'nün Ermeni köyünün 6 Nagornaya No 32'de yaşıyorum. Göçmen Komitesi bana yardım ediyor.

Memleketimizde, kendi evimizde yaşıyordum. Ailemiz 11 kişiden oluşuyordu. Şimdi ben, kızım Margarit, kaynanam Zardar, kaynım Martiros, eltilerim Gülbahar ve Şoğik toplam 6 kişi yaşıyoruz.

Kayınpederim Petros öldürüldü - 1 kişi; kaynımın eşi Taguhi esir götürüldü - 1 kişi; oğullarım Movses ve Nerses öldüler - 2 kişi.

Köyümüz farklı bir bölge oluşturduğu ve şehirden uzak olduğundan dolayı 1914 seferberliği, Ermeniler için çok şiddetli bir şekilde başladı. Köyün tüm gençlerini topladılar ve partiler halinde askere götürdüler. Kocam Margar'ı da askere aldılar ve bugüne kadar kendisinden hiç haberimiz

yok. Ondan sonra bizden altın para ve buğday toplamaya başladılar. Harmandaki buğdayı ölçüp, ev için yeterli olanı bırakıp, geri kalanını hükümet, alıyorlardı. Karşı geleni dövüyor veya öldürüyorlardı. Arpayı zaten çok az bırakıyorlardı ve gitgide saman, koyun, koşum ve yük hayvanlarını, yağ, peynir, çuval, kilim, çorap ve daha ne isterlerse götürdüler.

Bu, Culamerik'te Ruslarla Türklerin çatıştığı 1914 Aralık ayı ortalarına kadar devam etti. Ondan sonra Türk hükümeti kurnazlığa başvurdu ve Ermeni askerleri *amele* bahanesiyle silahsızlandırdı ve onlara işkence yapmaya başladı. O zaman becerikli olanlar başının çaresine bakıp kaçtı. Bildiğim kadarıyla, *amele* olarak kalanlar öldürüldü.

Bizim köyden askere giden gençlerin bir kısmı Van'a kaçtı, diğerleriyse köye döndü ve kaçak yaşamaya başladı. Kalanların büyük bir kısmı ise, *amaliya* olarak kaldı. Bu çatışmalar sırasında İran sınırında bulunan Kürt Şikak aşireti yerinden göçerek, bizim bölgeye geldi. Yerel hükümet, Kürtleri bizim evlerimize yerleştirdi ve bizim önümüzde onlara evin, malın ve fıllaların[10] her şeyinin sahibi olduklarını, nasıl isterlerse öyle davranabileceklerini söyledi. Sonra bize döndü, "Evler artık sizin değil, Şikaklılarındır, bakın, onlara iyi davranın, yoksa...", dedi. Bu Kürtlerden, 12 kişilik bir aileyi bizim evimize getirdiler ve böylece biz ve Kürtler aynı çatı altında yaşamaya başladık, tabii ki içten içe derin bir nefret duyarak. Fakat ne yapabilirdik? Çekmeye mecburduk.

1915 yılının Cırorhnek'i (*dinî yortu*) geçti, komşu köyün Ermenilerinden *amalia* topladılar ve bizim köye getirdiler. Bizim köyden de 250'den fazla adam toplayarak, sırtlarına telgraf telleri ve daha başka malzeme yüklediler (köyün papazının sırtına da tütün yüklediler), *amalia* olarak İran sınırına götürdüler, Gângâçin Ovası'nda hepsinin kollarını bağlayıp öldürdüler. Onları öldürmeden önce papazı ağaca bağlayıp doğrarlar (görgü şahidi Kürtler anlattı bize). Öldürdükten sonra, yaptıklarını ispatlamak amacıyla hepsinin kulaklarını kesip *kaymakam*a ve polis müdürüne getirip gösterirler.

Katliam haberinin köye ulaştığı gün Muşlu Mamut adlı bir zaptiye, birkaç arkadaşıyla birlikte köyün kilisesine girdi ve büyük haçı dışarı çıkartıp, çoban köpeğinin boynuna asarak adını Khaço koydu ve köyde dolaştırmaya başladı ve bize de "haçınıza secde edin", dedi. İki hafta daha geçti ve tekrar çevre köylerden *amaliye*ler toplayarak köyümüze getirdiler. Köyümüzde kalmış olan 15 yaşın üzerindeki erkekleri de toplayıp

ellerine kürek verdiler ve 350'den fazla kişi Başkale'ye doğru yolların karını temizlemeye başladılar ve oradan Khoşap'a (*Hoşap*) kadar götürdüler. Khoşap Nehri'ne vardıklarında, köyün nağaracısı (*davulcu, çalgıcı*) Arakel'i de yanlarında götürmüşlerdi zaten, nehrin yakınında oturtup nağara çaldırdılar ve oynamaya başladılar. Aynı anda önceden tespit edilen cellatlara da bıçaklarla kesmelerini emrederler. 350'nin üzerinde masum ve itaatkâr Ermeni katledilir, içlerinde kayınpederim Petros da vardı. O günü sadece nağaracı Arakel'in hayatını, söz verdikleri gibi bağışlarlar, o da köye dönerek, köydeki bazı kadınlara olanları anlatır. Birkaç gün sonra Arakel'i de ortadan kaldırdılar ama nereye götürüp, ne yaptıklarını bilmiyoruz. Ondan sonra, evimizde bulunan Kürtler, bizim ve evimizin sahibi oldu ve bize istedikleri eziyeti yapmaya başladılar. Vergi tahsildarları ise, vazifelerini [yaparak], bize yaşamak için dahi bir şey bırakmadan ne varsa topluyorlardı. Büyük Paskalya yortusuna kadar sadece sığırları bıraktılar, ondan sonra onu da alıp götürdüler.

Böylece, dayanılmaz eziyetlerle, bir taraftan hükümetin, bir taraftan komşu Türklerin, diğer taraftan da evlerimizde yaşayan Kürtlerin dayak ve hakaretlerine katlanarak yaşadık, 1915 yılının kahnovi[11] Hambardzum yortusuna kadar. O günü Khalil Bey, Andranik'le yaptığı savaşta yenilerek kaçtı ve 4.000'i aşkın askeri ve Kürtlerle birlikte köyümüze geldi. Adamlarına köye girmelerini ve istisnasız tüm erkekleri toplamalarını emretti. Köye girdiler, 5-100 yaşındaki tüm erkekleri topladılar ve köyün ambarına götürdüler. Gitmeyenler veya yalvaranlar hemen öldürülüyordu. Kalanları götürüp ambara doldurdular. 1-10 yaşındaki çocukları orada bırakarak, kalanların hepsini köyün yakınında bulunan Kürt köyü Sokran'a götürdüler ve onlara çöplüğü[i] kazdırdıktan sonra hepsini öldürüp içine atarlar. Köyün ambarında kalan 1-10 yaşındaki erkek çocukları öldürmezler: *Kaymakam* ile bir Türk yüzbaşı onlar için Khalil Bey'den aman diler. Khalil Bey, tüm erkekleri katlettikten sonra, ordusuyla Van'a gitti. Köyde kalan güruh ise, istediğini yapıyordu ve evlerde hiçbir şey bırakmadılar. Her şey soyulduktan sonra sıra bize geldi. Bizi öyle bir soydular ki, üzerimizde donla gömlekten başka bir şey bırakmadılar. Daha sonra güzelleri seçtiler ve kendileri için götürdüler, aralarında kaynımın eşi Taguhi'nin de olduğu 300'den fazla kadın ve kız. Bugüne kadar ondan bir haberimiz yok.

---

i Türkiye'deki köylerde, tandırın küllerini ve farklı çöpleri, köyde bulunan birkaç yere doldururlar ve bu böyle yıllarca kalır, buna da çöplük veya sokak derler.

Kalanlar ise tecavüze tabiydi, öyle ki, bu olaydan çok azı kurtuldu. Ben de [tecavüze] maruz kaldım. İçimizden birçoğu, bunlar gidene kadar tuvaletlerin içinde ve duvar yıkıntılarının altında saklandı. Tumanyan Mariam'ın Yeğsabet adında bir kızı vardı, iki saatten fazla sandalye gibi durdu ve annesinden, üzerinde oturmasını rica etti, Kürtlerin tecavüz şehveti sona erip, gençleri yaşlılardan ayırıp götürene kadar sürdü bu ve böylece kurtuldu.

Ben ise o seçmeden önce hemen duvar taşlarının arasına saklandım ve yaşlıların arasına karıştım. İki gün daha böyle geçirdik. Khalil Bey Van taraflarından döndü ve Başkale'deki esir Ermeni kadınlarını köyümüze getirdi, köyümüzün ve komşu köylerin genç kadınlarını topladı ve tekrar Kürtlerle birlikte köyden uzaklaştı (kendisinden haberimiz olmayan eltim Taguhi de onların arasındaydı). Yaşlı kadınları ise bıraktı. Bir hafta sonra Rus ordusu, Ermeni gönüllülerle birlikte gelip bizi kurtardı ve Salmast'a yolladılar. Çocuklarım Nerses ve Movses Salmast'ta öldü. Hayatta kalanlarımız Bakü'ye geldi ve şimdi Ermeni köyünde yaşıyoruz.

Not: Aynı köyden Rıhan Hakobyan, bkz. EMA, fon 227, liste 1, dosya 421, yaprak 13 arkayüzü, "Köylümüz Kürt Apo'nun karısı Base 500 kulak getirildiğini anlattı bana. Papazın Salmast'ta öldürüldüğünü papazı gömen Süryani'den duydum", diyor.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 421, yapraklar 1-4, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 *Milli Binbaşı* – Gönüllülerin binbaşısı.

2 Rahip Aristakes Katekçıyan, doğumu 1858, takdisi 1862. Varak Manastırı'nın başrahip vekili olmuştur.

3 Rahip Petros Grigoryan, doğumu 1865, takdisi 1888. Khizan dinî önder vekili ve Surp Haç Manastırı başrahibi.

4 *Khaçerkat*: Üzerine yemek kazanlarının konduğu, çapraz tandır demiri.

5 Rahip Aristakes Katekçıyan ile Rahip Petros Grigoryan hakkındadır. Üçüncüsü de tahminen Varak Manastırı başrahip vekili, Başrahip Vırtanes Tevkants'tır (onun da katliamlarda şehit edildiği bilinmektedir).

6 Düzeltilmiştir, orijinalde yanlışlıkla 1913 yazılmıştır.

7 Hasır.

8 *Mar Şimon*: Kelime anlamı "Aziz Şimon". Süryanilerin dinî ve siyasi önderi, 1903-1918 tarihlerindeki önderleri XXI. Benyamin Şimon olmuştur.

9 Artoş aşireti, Ağbak (Başkale) bölgesinden.

10 *Fılla*: Kürtler tarafından Ermenilere verilen aşağılayıcı tanımlama, isim.

11 Metinde böyle yazılmış olmasına rağmen yanlıştır, "Katnov" olması gerekir.

BİTLİS VİLAYETİ

NO 57

MUŞ OVASI VE SASUN KATLİAMLARIYLA İLGİLİ PAPAZ GRİGOR TERGRİGORYAN'IN HAZIRLADIĞI RAPOR

25 Ocak 1917, Dzithankov

Muş Ovası Katliamı

Anlatan, Ziarat köyü sakini Sımbat Khandilyan Sekhlyants.

Sınır bölgelerinde olduğu gibi, Muş Ovası'nda da önce bahran topluyorlardı, normalin üç katı fazlasını, ayrıca ordunun erzakı (savaş vergisi – *zakhire*), iç çamaşırı, çorap, eldiven, çarık, şapka, yağ, peynir, yarma, bulgur, soğan ve patates, buğday, arpa, un, ot, saman, keçe, kilim, sığır örtüsü[1], ip, vs.

17-25 yaşındaki genç erkekleri asker olarak, 25-50 yaşındakileri ise yük taşıma ve yol yapımı için götürüyorlardı. Zahireyi Hacı Musa (general) ve Ali *Efendi* topluyordu. Bunlar, kâtipler ve zaptiyeler eşliğinde köyleri dolaşıp ordunun erzakını, Müdür Bayram *Efendi* ise askerleri topluyordu. Silah: Ziarat köyünden 150 tüfek isterler, fakat elde edemezler.

1915 baharında Ruslar Manazkert (*Malazgirt*) ve Kop'u ele geçirdiklerinde, Osmanlılar, Muş Ovası'ndaki köylere doluşup katliama başlar. Yakındaki Khabian köyünü katlettikten sonra, ordu akşamüzeri Ziarat'a geçer. Ordu komutanı (adını hatırlamıyor) köydeki önde gelen 8 kişiyi çağırır, iple birbirlerine bağlar ve kâlpatinle[2] el ve ayak tırnakları ile vücutlarındaki kasları çektirir. Bağlı adamların serbest bırakılması için 300 altın lira isterler. Köylülerden parası olan para, parası olmayan ise karısının altınlarını verip, hazırlar ve istenen altınları verirler, fakat adamlar serbest bırakılmaz. Askerler, tüfek ellerinde, bağlı adamları sabaha kadar

ellerinde tutar ve döverler. Üzerlerine sıcak su döküp döver, daha sonra soğuk su döküp tekrar döverler. Ordu sabahleyin Surb (*Aziz*) Karapet'e doğru hareket ettiğinde, bağlı erkekleri de beraberlerinde götürür ve Surb Karapet Dağı'nda öldürür.

Ordu gidip Surb Karapet Manastırı'nı kuşatır. Çevredeki önde gelen kişiler ve din adamları manastıra sığınmıştı. Manastırın tüm rahiplerini de, öğretmenleriyle birlikte öğrencileri de, dışarıdan sığınmış olanları da katlederler. Manastırın başrahibi Vardan Vardapeti[3] (*rahip*) çoban kullapisinin[4] (sırta alınan keçe) içine sarıp, gazyağıyla yakar; Yeğişe Vardapeti, Kösa Vardapeti, Sordarlı Ter-Sımpat'ı[5], Ziaratlı Ter-Hamazasp'ı[6], Bay Hakob'u, Bay Sisak'ı ve Bay Mambre'yi (okulun öğretmenleri) ve daha başkalarını öldürürler. Manastırdan sonra inip Sordar köyünü katlederler, daha sonra akşam koyunların sağımı esnasında Ziarat köyüne doluşurlar. Erkeklerden haberdar olanlar kaçar. Kalanları ise, kadın ve çocuklarla birlikte toplayıp, iki büyük (ava)[7] ahıra doldurup ahırları ateşe verirler.

Anlatanın evinde 20 kişi varmış, sadece iki erkek kardeş kurtulmuş. 350 haneden meydana gelen köyden ise (Ziarat), sadece 12 erkek kurtulur, hiçbir kadın ve çocuk kurtulamaz.

Katliama uğrayan köyler: Boglan, Govara, Sordar, Pazu, Ziarat, Bağlo, Meghti, Khabian, Goms[8], Tom, Norak, Sahak, Havran[9], Kemik, Derik, Dskhavu, Kravu[10], Artert, Akhçan, Sulukh[11], Artğonk, Khaşğaldi[12], Poğorgov[13], Yukarı Avzağbür, Şekhlan[14], Kurtmeydan, Gomer[15], Ğızıl-*Ağaç*, Sındznut, Blel[16], Tatragom, Kılakhule, Kardzor, Khorank, Cırik[17], Tornen, Pitar, Harinc, Mogonk, Dsabna, Harc-Vank, Ter Gevank[18], Sokhgom[19], Khober, Bıklits, Hunan, Tsıronk[20], Alican, Şeykh-Brem[21], Şekh-Usuf, Khardos[22], Kırtagom, Aşağı Uzağbür, Şımlak, Frank Nor Şen (Ermeni Katolik), Khas-Küğ, Dıvnik, Khars, Hay Uştam, Vardenis, Dırmerd[23], Hordank, Til, Hatsik[24], Avzut, Uruğ, Kıdsu, Ardğonk ve Muş şehri.

En küçük köyün nüfusu 100 hane, en büyüğünün ise 1.200 hane vardı (Ğızıl-Ağaç, Khasgüğ, Halvarinc, Frank Nor-Şen vd.). Havran'daki 800 haneden on altı kişi kurtulur; Ğızıl-Ağaç'taki 1.200 haneden sadece 5 kişi (2 oğlan, 3 kız), Hardonk'taki 100 haneden 1 erkek, 2 oğlan, 2 kız çoçuğu ve 2 kadın, Şaykhlian'daki 600 haneden 12 kişi kurtulur, Kurtmeydan'daki 200 haneden 3 kişi kurtulur, Yeğo adlı bir erkek, bir kadın ve bir kız ve Avzağbür'ün 200 hanesinden ise 12 kişi[25] kurtulur.

Katliam yerel Kürtler ve düzenli ordu birlikleri tarafından yapıldı. Yenilen Türk ordusu giderek ülkenin içlerine çekildiğinde, Alaşkert, Bayazet, Manazkert, Bulanuğ ve diğer bölgelerden kaçan Kürtler Muş Ovası'na doluşur ve karşılarına çıkan Ermeni'yi öldürürler. Ermeni köylerini kırmak için padişah adına emir alırlar. En azından bir Ermeni öldürmemiş olan Kürt, *murdar* ve *haram*dır; böyleleriyle hiç kimse yemek yemez. Bu Kürt *muhacirler*, düzenli orduyla birleşti ve Muş Ovası'ndaki köyleri katliamdan geçirdi. Güzel kadınları ve kızları seçip yanlarına alır, geriye kalanları ise yakıp öldürerek imha ederler. Ordu, Ziarat köyü yakınlarından geçip Surb Karapet'e doğru giderken, yedi asker, köyün dışında 7 yaşındaki bir kız çocuğunu yakalar ve ölünceye kadar sırayla ırzına geçer. Kız, Ziarat sakinlerinden Ter Mameli Kirakos'un kızıydı, adı Sandukht'tu. Katliamdan kaçanlar, 4.000 kadar genç (içlerinde kadın ve çocuk da olmak üzere), Surb Karapet'in ormanlarına sığınır. Buradan insanlara yapılanları gözlerken, köylerden çıkartılan halkın gruplar halinde Fırat Nehri kıyısına getirilip suya atıldığını görürler. Suya atılanlardan biri kurtulur, Ziaretli Küs'ün kızı Pepron suda yüzer ve nehrin kıyısındaki bir çalının altında, askerler gidene kadar saklanır. Kendisiyle birlikte olan iki kızı ve iki oğlu nehirde boğulur. İnsanlar suya atılırken, anneler çocuklarının elinden tutup, birlikte suya düşer.

Ordu, Surb Karapet katliamından üç gün sonra ormanda saklananların yerini öğrenir ve ormanı kuşatır. Çatışma sabah başlayıp öğlene kadar sürer. Direnenlerin mermisi bitince, ordu ormana girip hepsini kılıçtan geçirir. Anlatanın gözü önünde (kendisi bir çukurda saklanmıştır) Başe adlı Kürt, Ziarat'ın ikinci [Ter] papazı Hamazasp'ı (Kafkasya'da kutsanmış) ensesinden boğazlar. Buradan ancak yüz kişi kurtulur, fakat onlar da farklı yerlerde öldürülüp imha edilirler. Bu direnişten kurtulan 30 genç, ormanda saklandıktan sonra, açlıktan dolayı Kürtlerin köyüne gidip teslim olmaya mecbur olur. Namert Kürtler, bu gençlerin hepsini katleder. Bunları anlatan ise, kardeşiyle birlikte bir yerde kaldıktan sonra, başlarına geleceği fark ederek, gizlice başka bir köye kaçar. Burada da aynı şeyi fark edince, buradan da kaçarlar ve böylece yerlerini durmadan değiştirerek sağ kalmayı ve kurtulmayı başarırlar.

Öz savunmanın liderleri Khocklu Hovo, Ziaratlı Rıbe'nin Sargis'i, Gomslu Moso, Sordırlı Aram Ğukeyan ve Ziaratlı Hamazasp Mardoyan'dı. Surb Karapet'in köylerinde katliam olurken, ordu komutanı Bayram *Efendi*, dağa sığınmış olan yiğitlere bir teklif yaptı, Khocklu Hovo'ya,

padişahtan sana af var, silahını bırak ve arkadaşlarınla aşağı in, diye teklifte bulunur. Lakin onlar buna inanmaz ve inmezler. Daha sonra gizlice ormana inip, oraya sığınanlara katılırlar. Sonra mermilerin bitmesi sebebiyle acı bir sona ulaşan o bilinen çatışmaya katılırlar.

Katliamlardan sonra, bu bölgeden 400'ün üzerinde insan tehcir edildi ve Diyarbakır'a götürüldü. Erkeklere 3-4 put ağırlığında yük yükler ve aç susuz memleketlerinden sürerler. Tehcir edenlerin başında Bayram *Efendi*, Omar *Ağa*, Hasan *Efendi*, Sevdullah, Hacı İbrahim, Said *Ağa*, Rınus *Ağa* vardı. Tehcir edilen halkın büyük bir kısmı eziyetlerden, açlıktan ve sıcaktan ölür. Katliam ve tehcir, 1915 Temmuzunda vuku bulur.

Tüm köylerde 1-2 kilise vardı. Büyük kısmında ise 4-5 sınıflı okul bulunuyordu ve hepsi yıkılmıştır: Muş Surb Karapet Manastırı, Surb Hovhannes, Surb Ağberik[26], Arakelots Manastırı, Matnevank, Sahak Hayrapet ve Antania (Atanagine olmalı) manastırları.

Ziarat'ın malları:

Zengin - 100 sığır, 1.000 baş koyun, 40 baş camız.

Fakir - 15 sığır, 60 baş koyun, 6 baş camız.

Zengin - 5-10 at, 60-100 arı kovanı, 1.000 kila buğday.

Fakir - 1 at, 20 arı kovam, 50 kila buğday. (8 kot = 10 pıti)

Zengin - 400 kila arpa, 20 kila keten, 20 kila pirinç.

Fakir – 20 kila arpa, 4 kila keten, 2 kila pirinç.

Zengin – 100 kila darı, 6 kila mercimek, 30 kila nohut, 400 put tütün.

Fakir – 20 kila darı, 2 kila mercimek, 10 kila nohut, 100 put tütün.

Zengin – 1.000 sepet (bir sepet - 6 put) üzüm, 50.000 karpuz ve kavun vs.

Fakir – 50 sepet üzüm, 10.000 karpuz ve kavun.

Diğer köylerin mal varlıklarını da buna göre hesaplamak gerekir.

Mıgragom köyünden Serob Harutyunyan Mıkhoyan da Muş Ovası'yla ilgili küçük bir ek sunmaktadır.

Ruslar Manazkert'i ele geçirdiklerinde, Osmanlı aşağıya doğru kaçar ve düzenli ordu birlikleri, *Hamidiye aşiretleri* ve yerli Kürtler birleşerek, Hacı Musa Bey'in komutasında Ermeni köylerini yağmalayıp katlederler. Mıgragom köyünün erkeklerini iki ahırda toplayıp ahırları ateşe verirler.

Kadınlar ise, yakınlardaki Erışter köyüne götürülür. Mıgragom, Khasgüğ ve Erışter'in kadın, kız ve çocuklarını burada 14 ahıra doldurarak ateşe verirler. Ateşten kaçanları vurur ve cesetleri tekrar ateşe atarlar.

Anlatanın evi, - Mıgragomlu Mıkho - misafirperverliğiyle ünlü bir ailenindir. Bu evin 36 üyesinden sadece anlatan kişi hayatta kalmış, diğerleri, köylülerle birlikte ateşe atılıp yakılmıştır.

Khas-Güğ'ün papazı Ter Serob korkunç işkencelerle öldürülür: önce gözlerini oyarlar, burnu ve kulaklarını keserler, ayak ve el tırnaklarını çekerler, derisini yüzerler ve sonunda kurşunlarlar. Bunu yapanlar, Balaklı Hacı Fero ile Muşlu Gulse Sılo olmuştur.

Listeye eklenen köyler şunlardır: İrzak - 120 hane, Mıgragom - 70 hane, Aligılbun - 100 hane[27], Erışter - 130 hane, Kolosik - 50 hane ve Kırdagom - 150 hane.

Muş Ovası hakkında ikinci ek:

Anlatan, Tsıronk köyü sakini Sırapion Poğosyan Aleyants.

1914 Kasımına kadar belirgin bir değişiklik gözlenmez, sadece harmandan başlayarak, savaşa kadar yıllık hasıl (bahran) üç kere toplanır, (genellikle yıllık mahsulün 1/8'lik kısmı toplanıyordu, o yıl 3/8'lik kısmı toplanır) orduya çok gıda gerekli olduğu sebep gösterilir. Bundan sonra askerî vergi, ordunun yiyecek erzak ve giyeceği toplanır, toprak vergisi (*salyane*[28] veya *amlak*): *ver-sorma* (ver, ne vergisi olduğunu sorma) ve *amaliya*.

Ordunun gıdası, elbisesi ve mühimmatını taşıtmak için hem sırtlarında yedi-sekiz gün yük taşıyacak olan hamal grupları, hem de, karşılıksız olarak arabayla nakliye yapan begyar (rençber)ları toplarlar. Arabaların ve olamların birçoğu ortadan yok oldu; halk soyuldu ve öldürüldü.

Aşağıda belirtilen olay, Tsronk köyündeki katliamın işaretiydi. Köyden 68 genç *olam* olarak talep edilir, fakat iki kişi köyden kaçmış olduğundan dolayı, köy 66 genç verir. Kaçan delikanlılar, başka kaçakların da sığınmış olduğu yakındaki Sim Dağı'na (Kosur Dağı) çıkar. Seferberlik zaptiyeleri, gençlerin nerede bulunduklarını duyup, Sim Dağı'na giderek, teslim olmalarını isterler. Kaçaklar, tehlikeyi hissederek, zaptiyeleri uzaklaştırmak için ateş eder ve bir atı vurur. Zaptiyeler doğruca Muş'a gidip olay hakkında rapor verir. Muş'tan beş yüz kişilik düzenli ordu birliği ve 200 Kürt süvarisi gelir. 1915 yılının Barekendan'ında (*Ermeni*

Kilisesi'nin yortularından) (Şubatta), köyden 18 genci öldürür, 150 evi yakar ve 180 kişiyi de götürüp Muş'ta hapsederler. Katliam ise, Musa Bey'in birlikleri tarafından Vardavar'da (*Ermeni Kilisesi'nin yortularından*) gerçekleştirilir. Erkekleri, kadınları ve çocukları 4 eve doldurup yakarlar ve güzel kadınları kendilerine alırlar.[29] Anlatanın ailesinde 13 kişi varmış, sadece kendisi kurtulmuş. Altı kişi yakılmış, karısı kaçırılmış, kalanları da öldürülmüştür.

Anlatanın hatırladığına göre aşağıda belirtilen köyler katliama uğramıştır:

Tsronk, Hunan, Bıglits, Orknots, Krtagom, Hatsik, Abulbuhar, Yerizak[30], Erışter, Vardkhağ[31], Dsığak, Artonk, Vardenis, Khars, Arnist, Muşeğaşen, Avzut, Sırıgolen, Mozak, Şekh-Usuf, Şımlak, Alvarinc, Berdak[32], Harakh, Havatorik, Mogunk, Alizırna, Sokhgom, Oğunk, Dzabna, Cırik, Karnen, Pitar, Alican, Sulukh, Hakh-Çan, Hardherd, Khaş-Ğaltığ, Kar-Dzor, Gomer, Khikyan, Herkert[33] (Bunların haricinde, daha önceden belirtilmiş olan bazı köyleri de hatırlamaktadır).

Köylerde 5-35 üyeli 50-500 hane varmış. Çok az insan hayatta kalmış ve üstelik her evden de değil.

Yakınlardaki kutsal mekânlar - Surb Karapet, Surb Hovhannes, Matnevank, Arakelots Vank ve Surb Ağberik manastırları tüm rahipleri, yetimhaneleri, okulları ve tüm mal varlıklarıyla birlikte yağmalanıp yıkılmıştır.

Bu bölgede 30-40 kişilik öz savunma denemesi olmuştur. Hükümet onlarla ilişki kurmuş, kandırmış ve herkesi katletmiştir. Örneğin Ha[va] torik grubu onların teklifine inandı, dağdan indi, teslim oldu ve katledildi. Göç, 1916 yılının Vardavar'ında (Temmuzda) meydana gelmiş ve Khınus-Basen-Kağzıvan-Koğb ve Sardarapat üzerinden Şirak'a ulaşmış ve herkes buraya yerleştirilmiştir.

Muş Ovası hakkında bazı ayrıntılar

Anlatan, Dırment köyünden Avetis Grigoryan'dır.

Bulanığ, Akhlat ve diğer sınır bölgelerinden gelen sürgün Kürtler Muş Ovası'na doluşunca, bunlar ve Hamidiye Kürtleri, ilk aşamada Ermenilerden bazı khılanlar[34] alır, fakat Khut'un Musa Bey'i ve iki kardeşi, Nıho ile Khasım beyler karşı olduklarından dolayı açık cinayetler ve köy yağması yapamazlar. Bunlar Muş Ovası'nın beyleridir ve birçok

köye sahip oldukları için, kendi varlıklarının da diğer ğazaların[35] Kürtlerinki gibi telef olmasını istemezler. Lakin 1915 Temmuzunda, *mutasarrıf* tarafından yapılan Muş'taki toplantıdan sonra, durum tamamen değişir. Musa Bey ve erkek kardeşleri, Til şeyhleri (Til köyünün sahipleri), Vardkhağ'ın Mustafa'sı (*aşir[et]*[36]), Balıklı Hacı Fero, Muş'un Türk ve Kürt önde gelenleri, memurlar ve diğer *aşiret* reisleri toplantıda hazır bulunur ve ovada da katliam yapılmasıyla ilgili hükümet önerisi ele alınır. Bazıları buna taraftar olur, bazıları ise karşı çıkar. Sifo Mıstafi, toplantıdan sonra Dırmerd köyüne gelip durumu bildirir. Kendisi ve daha birkaç kişinin katliamı onaylamadığını, bu yüzden de kendisinin, birbirlerini karşılıklı savunacaklarına dair *kitap* (Kuran) ve İncil üzerine yemin etmeleri için, Kürtler ve Ermenilerden oluşan bir toplantı yapacağını söyler. (Bu Mıstafi, Dırmerd, Hargavank ve Huştum'un sahibi ve koruyucusuydu. Köylüler onun halkıydı. Kürtler, Ermeni köylerini kendi aralarında bu şekilde bölüşmüştü, her biri birkaç köyün sahibi kabul ediliyor ve gerektiğinde kendi adamlarını koruyorlardı). Lakin bu toplantı yapılmaz. Musa Bey, elinde katliam emriyle Khas-Güğ'e gelir ve bütün Kürtlere, Khas-Güğ'de toplanmalarını emreder. Vardavar perhizinin çarşamba, perşembe, cuma, cumartesi ve pazar günleri, sayısız Kürt Khas-Güğ etrafında toplanır. Vardavar'ın pazar günü sabahında Muş katledilir, akşamında ise Khas-Güğ. Tüm bu Kürtler, pazartesi günü köylere doluşup, herkesi katlederler. Erkekler oldukları yerde öldürülür. Birkaç köyün kadın ve çocuklarını, bir yerde toplayarak, evlerin ve ahırların içinde yakarlar. Muş şehri, Alizırnan, Khas-Güğ, Erışter, Kurtuştam (Kürt köyü), Khars, Vardenis ve Havzut köylerinde benzer toplu katliamlar gerçekleştirilir. Aşağı Avzağbür köyü, pazar günüyle ilgili duyumlar alıp kendilerinin de katliama uğrayabileceğinden şüphelenerek, pazartesi günü kurban kesip kutsanmak için ayin düzenlerler, fakat ayin saatinde Kürtler saldırıp ayini ifa eden papazla birlikte hepsini kilisenin içinde kılıçtan geçirirler. Dırmerd papazı Ter Melik, bir gece önce oraya gelmiştir. Katliam esnasında kilisede bulunmaktadır ve cesetlerin altında kalarak hayatta kalır. Kürtler köyden çıkınca, geceleyin dışarı çıkar ve kendi köyüne gitmek ister, fakat köyüne yaklaştığında, Kürtlerin orada katliam yaptıklarını görür. Üç gün boyunca köyün yakınındaki buğday tarlasında saklanır. Son sabahı, köye bakmak için başını kaldırdığında Kürtler, kilisenin yakınındaki yüksek yerden kendisini fark ederek zavallı papazı vururlar.

Pazar akşamı Khas-Güğ'ü katlettikten sonra, pazartesi günü şafakta Dırmerd'e doluşup katliama başlarlar. Kaçan erkekler kurtulur; kalanlar oracıkta öldürülür. Kadınlar, kendilerinin tehlikede olmadığını sanarak, erkekleri kaçırıp kurtarmaya çalışır, kendileri ise evlerinde kalır.

Katliamdan kaçıp kurtulanlar, başıboş ve derbeder dolandıktan sonra, Rus ordusu veya Ermeni gönüllüler arasına düşene kadar zor ve macera dolu günler geçirirler. Dırmerd'den kaçan erkekler çekilip, ovalarındaki ve Kırlış Vadisi'nin taşma kanallarında bulunan (nehir yatağının kenarlarındaki kanallarda) yer altı sığınaklarına doluşur. Suyun kıyısından açtıkları girişlerden yerin altına doğru ilerleyip genişleterek, 4-5 hatta 10 kişilik yer açıp buraya saklanırlar. İçeri girerken, girişin üzerindeki çimi kaldırıp, içerden, aynı çimle kapatırlar, böylece, bu kurtarıcı sığınakların kapıları, suyun ağzındaki otlar arasında kesinlikle belli olmaz. Yaklaşık 40 erkek köyden kaçıp buraya sığınır. Sessiz, havasız ve aç bir şekilde, korku ve dehşet içinde gündüzleri yer altında geçirir, hava almak ve çevreyle ilgili bir şeyler öğrenmek için geceleri inlerinden dışarı çıkarlar. Katliam günü öğleden sonra, insanlar köyden o yöne doğru kaçtıkları ve Kürtler onları takip ederek, birkaç kişiyi katlettikleri için, bu sığınakların üzerinde tüfekler patlar. Kürtler kudurmuş bir şekilde atlarını bu sığınakların üzerinden sağa-sola sürer, saklananlar ise atların nalları altında ölüm korkusuyla titrer. Bu sığınaklar, askere gidip sırtlarında mal taşımak istemeyen, *hamal bölüğü*nden kaçmış olan Dırmerdliler tarafından da saklanmak için kullanılmıştı.

Üç gün boyunca yeraltında kaldıktan sonra Sev (*Kara*) Dağı'na çıkıp ormanda altı gün geçirirler. Sonra bazıları tekrar bu sığınaklara gelir, diğerleri ise başka tarafa gider. Oradan buradan tekrar toplanarak 43 kişilik bir grup oluştururlar. Burada açlıktan ve tütün eksikliğinden bayılanlar olur, anlatan da onlardan biridir, fakat yeni gelen iki kişi sayesinde kendilerine gelirler. Yeni gelen bu iki kişi, yakındaki bir köyden geçerken, biraz jajik[37] (peynir kırıntısı) bulup yanlarında getirir. İşte, bu bir avuç peynir, suyla birlikte baygın arkadaşları kendilerine getirir. Sev Dağı'ndan inenler, 5-6 gün kaldıktan sonra dışarı çıkıp farklı yönlere dağılarak, sınırın beri tarafındaki bizim askerlere ulaşır.

Anlatan, birkaç arkadaşıyla birlikte dolaştığı 33 gün boyunca hiç ekmek yememiş, olgun mercimek ve nohut taneleri ile buğday başaklarını yemiştir. Bir kısmı başarıp kurtulur, bir kısmı öldürülür, bir kısmı ise Kürtlerin eline düşer. Kürtler eline düşen herkesi öldürmez, bazen ellerine

düşen tanıdık Ermenilere yardım edip kurtardıkları, ekmek verip, sığırlarına bekçilik yaptırdıkları da olmuştur. Dırmerdli Marto ve dört arkadaşı da benzer şekilde kurtulmuşlardır.

Anlatan, aşağıda sunulan istisnai olayları da anlatmıştır.

Kahraman çocuk

Kadınları ve çocukları yakmak için Avzut'un bir ahırında topladıklarında, Dırmerdli Mikayel Amroyan'ın karısı Sanam da, üç oğluyla birlikte onların arasındadır. Kadın, elleriyle çatının bir köşesindeki mardakları[38] kırar, toprağı tırnaklarıyla koparıp parçalayarak bir gedik açar ve büyük oğlu, 16 yaşındaki Hambo'yu çatıdan dışarı atar, kendisi ise iki küçük oğluyla ahırda kalır ve yanar. Gedikten dışarı atılan Hambo kaçar. Kürtler onu fark eder ve tüfekle arkasından ateş etmeye başlar, fakat ona hiçbir mermi isabet etmez. Kürtler bunu görerek, gecikmeyle atlara atlayıp, birkaç gün boyunca oğlanı kovalarlar. Oğlan gücü yettiği kadar kaçar, fakat Kürtlerin yaklaştığını görünce dağa çıkar ve artık çaresinin kalmadığını görerek, Kürtlerin eline düşmemek niyetiyle, ölmek için kendisini büyük bir kayadan aşağıya atar. Kürtler, çaresiz çocuğun gözlerinin önünde cereyan eden tehlikeli kararını görüp, çocuğun artık parçalanmış olduğunu kabul ederek dönüp köylerine gider. Kürtlerden biri, çocuğun bu hareketi üstüne düşünür, bu ğoçağ[39] çocuğun cesedini görmeye karar verir ve çocuğa yaklaşınca, hayretler içinde onun ölmemiş olduğunu görür. Kürt'ü yanı başında gören çocuk, bir ümitsizlik çığlığı atar ve ona bakar. Kürt durup attıkları onca mermiden bir tanesinin dahi çocuğa değmemiş olduğunu görür. Çocuk, onların ellerine düşmemek için ölmek niyetiyle kendisini tekrar devasa zınardan[40] aşağı atar ve zarar görmez, çocuğun sadece bir dişi kırılır. Kürt bunu görerek, çocuğa merhamet eder ve kurtulmasını Allah'ın hikmetine bağlar. Çocuğu sakinleştirir, atına bindirir, köye getirir, itinayla bakar kendisine ve hiç kimseyi çocuğa dokundurmaz. Kürt mevsimlik göç için Khut'a doğru aşağı indiğinde, çocuğu, Muş'a yeni ulaşmış olan Rus ordusuna doğru yola koyar. Cesur çocuk şimdi Dzithankov köyünde yaşamaktadır.

Dırmerd köyünden Muşeğ, karısı ve dört çocuğuyla yakındaki tarlaya saklanır. Kürtler onları bulur ve adamı öldürüp, karısını çocuklarıyla birlikte götürürler. Kadını götüren Kürt'ün karısı, geceleyin Salo'ya (bu kadının ismi) kaçmasını, yoksa kendisinin de, çocuklarının da öldürüleceğini

salık verir. Kadın şaşkınlık içindedir; ne yapsın, dört çocuğu birden nasıl kurtarsın? Düşünür ve iki büyük oğlunu (7 ve 10 yaşında) yanına alır, 2 ve 4 yaşındaki kızı ile oğlunu orda bırakır ve kaçar. Huştum köyüne gelirler, burada çok sayıda Ermeni kadını vardır. Bir süre burada kaldıktan sonra, bir Kürt, alımlı ve güzel vücutlu Salo'yu kendisine almak ister. Kürt kadını alır, fakat Salo geceleyin teslim olmak istemez, bunun üzerine kuduran Kürt, kadını odanın tavanından iple asar ve asılı kadın öldüğünde kendisine haber versin diye kızını da bekçi diker, kendisi ise gidip uyur. Nasıl olursa, Salo'nun talihine ip kopar ve kadın kaçar, fakat bekçi kız, Salo'nun kaçışını uyuyan babasına haber verir. Kürt uyanır ve arkasından yetişerek talihsiz Salo'yu baltayla öldürür.

Su değirmenindeki çocuk

7 yaşında bir çocuk, kaçanlardan geri kalır. Çocuk tek başına dolanarak Muş yakınlarındaki bir su değirmenine varır. Çocuk bu değirmene girip tek başına burada yaşamaya başlar. Ot toplar altına serer, üstüne alır ve tahtaların arasında saklanır. Çocuğun yiyeceği, değirmen taşının etrafında kalmış olan toprakla karışmış un artığı olur. Çocuk, un artıkları bittiğinde, insanlardan korkarak gündüzleri gözükmemeye çalışır, fakat geceleri şehre gider ve yiyecek bir şey ele geçirip yer. Kozaklar çocuğa tesadüfen değirmende rastlayıp yanlarına alarak şehre götürene kadar böyle yaşar. Yolda bazı tavuk tüyleri bulurlar ve buradan, çocuğun şehirden bir tavuk ele geçirdiği ve ateşi olmadığı için çiğ çiğ yediği ortaya çıkar.

Mucizevî çocuk

Dırmerd köyünden Abre'nin karısı Manişak, başka kadınlarla birlikte Dsığak köyünde yaşar. Rusların Muş'a geldiğini duyan Manişak, sekiz yaşındaki Azat'ı sırtına alıp gizlice Kürtlerin elinden Muş'a doğru kaçar. Kürtler bunu haber alınca kadının peşine düşer ve arkasından çok ateş eder, mermilerden hiçbiri kadına değmez, fakat küçük oğlu annesinin sırtında dört yerinden yara alır, - yüzünden, dirseğinden, bileğinden ve kuyruksokumundan, fakat hiçbiri öldürücü olmaz ve çocuk mucize eseri kurtulur. Tüm mermiler vücudunu zararsız yerlerden delip geçmiştir. Yaralı çocuk artık iyileşmiş ve Dzithankov köyünde yaşamaktadır.

Sasun (*Sason*) olayları

Anlatan, Sasun'un Gârmav köyünden Martiros Hamazaspyan Tumasyan (Tımo'nun Hamze'nin oğlu).

Savaş patlak verdikten sonra, diğer yerlerde söz edildiği gibi, ordu için erzak toplarlar. Silah talebi olur, fakat Sasunlular vermez. Asker talebi ise olmaz. Türkiye'de anayasa kabul edildikten sonra genel kanuna istinaden asker istenir, fakat Sasunlular, son elli yılda 2-3 kere katledilmiş olduklarını ve asker verdikleri takdirde aileleri besleyecek çalışan el kalmayacağını öne sürerler, böylece Sasunlulardan normal zamanlarda asker alınmaz. Lakin savaş başlayınca *hamal bölüğü* ve *amaliya taburu* adı altında erkekleri toplarlar.

Nisan 1915'te, Türk ordusu aşağıdan Manazkert'teki birliklerinin yardımına geldiğinde, Sasun'un birkaç köyü (Gârmav ve diğerleri) Bego'nun Evi (*aşiret*), Habe'nin oğlu Yusuf, Bışar Khalil Amar'm oğlu Hasan ve Havaz'ın oğlu Salim tarafından yağmalanır. Bu yağmadan sonra birçokları mallarıyla birlikte dağa, Şenık, Semal ve Muş'a yakın Havatarik köyüne çıkar. Orada bulundukları süre içinde, Muş'un ve ovanın güvenli olduğunu ve katliam olmadığım duyarlar. Birçoğu kadın ve çocuklarını Muş'a yollar ve kendileri dağda kalır. Vardavar'ın Pazar gününde (temmuzda) Muş ve ovası katledilir. O gün için hazırlanmış yiyecekler yerli yerinde kalır, kurbanlar pişirilmiş, pilavın yağı eritilip üzerine konulmuştur. İki taraftan Muş'a saldırırlar, hem Murat Nehri, hem de Meğri Nehri tarafından ve toplarla şehri yıkarlar. Halk Kot'un Hacı'sı, Mıço'nun Mıkırtiç'i ve onun kardeşi Arşak'm liderliğinde direnir, fakat iki günlük direnişten sonra şehir top atışları altında düşer. Ele geçirdiklerini evlere doldurup yakar, kaçanları ise kurşunlarlar. Sasun dağlarından inmiş olan tüm aileler de burada yok olur.

Muş'tan kaçanlar Antovk Dağı'na çıkar ve Sasun köylerinden gelip orada toplanmış olan yaklaşık 7-8 bin kişiye olanları haber verir. V[ahan] Papazyan ve arkadaşları ile Semal köyündeki Toro, Muşlu Mıkırtiç, Alicanlı Tigran, Tsınorklu Petros, Mıkırtiç, Elo ve Khurşut'la birlikte Ruben[41] de burada bulunur.

Türk ordusu Sasun'u kuşatır. Vahan, ova halkıyla birlikte Kan Dağı'nda mevzilenir, Ruben ise arkadaşları ve askerleriyle Antovk'un mevzilerini tutar. Ordu ve *Hamidiye*ler, Khianlı Süleyman *Ağa*'nın (*Hamidiye*'nin lideri) liderliğinde, her taraftan toplarla kuşatırlar. Kuşatılan halk

30-40 gün direnir, fakat İsro, Mıkırtiç ve diğer arkadaşları ile halktan da 3.000 kişi kadar öldürülünce, Ermeniler arasında yılgınlık baş gösterir ve dağılmaya başlarlar. Ruben yaklaşık 20 kişiyle Papazyan'a katılır, oradan da 35 arkadaşıyla birlikte Rus ordusuna ulaşırlar. Papazyan, halk tarafından, gizlice kaçtığı, istese halktan binlercesini kendisiyle birlikte kurtarabileceği konusunda suçlanır.

Hükümet, kasım ayında, Ermenilere *af* emri çıkarır. Dağlarda saklananlar ve farklı yerlere sığınmış olanlar, aileleriyle birlikte gelip Muş'a dolar. Dört gün sonra bunun bir kandırmaca olduğu ortaya çıkar. Kadınları evlere doldurup yakarlar; erkekleri ise zorla çalıştırırlar. Şehirdeki yıkıntılar arasında çalıştırıp, kalan değerli eşyaları çıkarttırırlar - ev eşyaları, halılar, kap-kaçak, ziynet eşyaları, altın vs. Bu çalışma esnasında birçoğu tekrar kaçıp dağlara çıkmayı başarır.

Katliamlardan sonra kurtulan erkekler Antovk Dağı'nda kalır, yer altı khıştileri[42] kurar ve ısınmak için odun yakarak günlerini bunların içinde geçirir, fakat kimsenin görmemesi için gündüz değil, sadece geceleri. Bazıları, tanıdık Kürtlerin yanına gidip rençperlik yaparak kışı geçirir, diğerleri ise, tanıdık köylerden biraz un, lor peyniri, ekmek alıp, Gelieguzan ormanlarında bu şekilde yaşarlar. Dağda yaşayanların yiyecek sıkıntısı had safhaya ulaştığında, bazıları cesetlerin etini *kavurma* yapıp yer ve birçoğu bu etten ölür. *Müdür* Talib *Efendi*'nin, Gelieguzan'a gelip hâlâ dağda sığınmacıların var olduğunu öğrendiği Ocak (1916) ayma kadar böylece yaşarlar. Tam da o günlerde Rus ordusu Muş'u ele geçirir ve Talib, adamlarıyla birlikte Siirt'e kaçar. Kaçaklar kurtulur ve Muş'a gelirler.

Yağmalanan ve katledilen köyler şunlardır:

Gârmav - 55 hane, Kop - 75 hane, İrtsan - 30 hane, Tapık - 50 hane (30 hane Ermeni, 20 hane Kürt), Şuşnamerik - 42 hane, Geğaşen - 40 hane, Semal - 100 hane, Şenık - 105 hane[43], Gelieguzan - 700 hane, Ağbi - 200 hane[44], Hertink - 100 hane, Sıpğank - 40 hane, Yeğgard - 30 hane, Talvorik - 80 hane, Parkh - 50 hane, Hakmank - 60 hane, Tıvalink - 40 hane, Hıluğink - 70 hane, Hartk - 50 hane, Hosnut - 20 hane, Korakhu - 30 hane, Artğu - 20 hane, Artik - 30 hane, Harkork - 35 hane, Kırdamank - 25 hane, Gomer - 30 hane, Hosner - 25 hane, Kistağ - 30 hane, Havgonk - 35 hane, Tatank - 40 hane, Çırtnik - 70 hane, Mışgeğ - 100 hane, Khındzorik - 50 hane, Talhur - 40 hane, Taruk - 70 hane, Pısank - 30 hane,

Gorınkes - 25 hane, Khodzdsıvank - 35 hane, Mıkting (Gevorg *Çavuş*'un köyü) - 110 hane, Batsi - 50 hane, Berm - 180 hane, Galie-Gisonma - 35 hane, İşkhındzor - 100 hane[45], Aliantsik - 75 hane, Gâliemsur - 50 hane.

Yıkılan kutsal mekânlar şunlardır:

Surb Ağberik, Gomots Vank, Khodzdsıvank, Sıpağana Vank ve Surb Karapet Manastırı. Öldürülen din adamları şunlardır: Surb Ağberik'in rahibi Hakob Vardapet, Gomots Vank'tan[46] Stepan Vardapet ve Sıpağana Vank papazı (adını hatırlamıyor). Her köyün bir kilisesi varmış. 10 kadar okul da yıkılmış ve talebeler öğretmenlerle birlikte katledilmiştir.

Halkın bir kısmı, çoğunlukla kadın ve çocuk, Diyarbakır'a tehcir edilir. Kürtler, bazı erkekleri hizmetkâr olarak yanlarına almış olmakla birlikte, hükümet görevlileri bu insanların Ermeni olduklarını duyunca, bu adamlar da öldürülür.

Halkın kalan kısmı Kafkasya, Muş-Khınus-Karakilise-Kağzıvan-Koğb-Talin ve Aleksandrapol'un ilk gıda istasyonu olan Sogütli köyüne, oradan da yerleşmek niyetiyle Şirak'ın köylerine dağılır.

Sasun hakkında yeni ekler

Anlatan, Dahalayse köyünden Gabriel Ğandilyan Şaroyan'dır.

Türkler, Muş ve ovasını katlettikten sonra, Sasun'un köylerinde katliama başlarlar. Köylerde bulunan erkekler kılıçtan geçirilir, kadın ve çocuklar ise gruplar halinde evlerde yakılır. Anlatanın ailesi 20 kişiden müteşekkil olup, sadece 8 kişi kurtulmuştur. Devlet tarafından verilen bir emre göre, Ermenileri saklayan Kürtlerin önce kendileri, daha sonra da sakladıkları Ermeniler katledilecektir. Böylece, hem ordu, hem de yerli-Kürtler acımasızca Ermenileri öldürür.

Katledilen köyler şunlardır: Aşağı Sasun'dan: Dahalayse, Sinamirg, Marnik, Havatorik. Yukarı Sasun'dan: Kop, Gârmav, İrtsank, Tapık, Geğaşen, Şuşnamerik, Semal, Şenik, Hitink, Ağbi, Mıktink, Gelieguzan, Gelignıman, Gelimısur, Talvorik, Sıpağank, Khındzdsıvank, Hardk, Hosnut, Parkh, Dıvalenk, Hakmank, Hıloğink, Tıting, Harkork. Bu köylerden sadece Khodzdsıvank ve Tapık'ta Kürtler ve Ermeniler karışık yaşamaktaydı, diğerleri ise sırf Ermeni köyleriydi. En büyük köyde 200, en küçüğünde ise 30 hane vardı. En büyük ev 35-40, en küçüğü ise 7 kişiden oluşuyordu.

Ortalama olarak, köylerde zengin ve fakirlerin varlıkları aşağıda gösterildiği çapta gibidir:

Zengin: 60 baş sığır, 5 at, 1.000 baş koyun, 250 arı kovanı.

Fakir: 10 baş sığır, 50 baş koyun, 10 arı kovanı.

Yıllık ürün

Buğday, arpa, keten, darı, gılgıl, mercimek ve nohut.

Zengin – 50 kila[i], 50 kl., 6 kl., 100 kl., 100 kl., 10 kila.

Fakir – 5 kila, 3 kl., 2 kl., 20 kl., 10 kl., 4 kila.

Sasun'da katliam yapanlar düzenli ordu birlikleri ve *aşiretler*dir, bunların başında Balak *aşiret*inden Şenıstanlı Sado, Aveysli Selim, Hacı Fero, Hacı Musa Bey, Khan Avduli *aşireti*, Khian, Bakran, Lackan, Rıştun, Bıdır aşireti vs.

Katliamdan kurtulan kadın ve çocuklar esir alınır ve Müslümanlaştırılır. Birçokları ölümden kurtulmak amacıyla Müslümanlığı kabul eder, fakat fırsat bulduklarında kaçıp kurtulurlar.

Derleyen: *Papaz Grigor Ter Grigoryan*

25 Ocak 1917

Dzithankov

EMA, fon 227, liste 1, dosya 480, yapraklar 1-10 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

i Bir kila bizim 5 kotumuz olup, 10 puta eşdeğerdir.

NO 58

MUŞ SANCAĞI İLE MUŞ VE SASUN KAZALARINDA BULUNAN BAZI KÖYLERLE İLGİLİ KHAZO GRİGORYAN TARAFINDAN HAZIRLANAN İSTATİSTİK

Eylül-Ekim 1916, Aleksandrapol Eyaleti

Sasun

Bu bölgede yaklaşık 100 Ermeni köyü vardı. Ğabılcoz bölgesi de Sasun olarak kabul edilmesine rağmen, Sasun'un 3-4 gün uzağında bulunmaktadır ve bu bölgedeki katliamın hikâyesi, Antok'ta (Dağ) çarpışan Sasunluların hikâyesinden farklıdır. Bu köylerden belirtilenler şunlardır:

Köy adı	Ermeni hane sayısı	Kürt hane sayısı	Toplam hane sayısı
1. Kermav	40 hane Ermeni		40 hane
2. Kop	60 hane Ermeni		60 hane
3. İritsank	15 hane Ermeni	5 hane Kürt	20 hane
4. Tapık	20 hane Ermeni	15 hane Kürt	35 hane
5. Geğaşen	40 hane Ermeni		40 hane
6. Şuşnamerk	35 hane Ermeni		35 hane
7. Semal	80 hane Ermeni		80 hane
8. Şenik	70 hane Ermeni		70 hane
9. Aşağı Kelin	15 hane Ermeni		15 hane
10. Aylantsik	30 hane Ermeni		30 hane
11. Gelieguzan	300 hane Ermeni		300 hane
12. Khıtan	15 hane Ermeni		15 hane
13. Ağbi	140 hane Ermeni		140 hane
14. Hitin	100 hane Ermeni		100 hane
15. Khodsedsvank	50 hane Ermeni	50 hane Kürt	100 hane
16. Yeğgard	15 hane Ermeni		15 hane
17. Dzorer	15 hane Ermeni		15 hane

18. Sıpğank	30 hane Ermeni	30 hane
19. Talvorik (7 mahalle)	500 hane Ermeni	500 hane
20. Hıloğenk	20 hane Ermeni	20 hane
21. İşkhanadzor	100 hane Ermeni	100 hane
22. Hagmank	50 hane Ermeni	50 hane
23. Mıktink	300 hane Ermeni	300 hane
24. Petar	55 hane Ermeni	55 hane

2.085 hane Ermeni, 80 hane[47] */Kürt/*, toplam 2.165 hane

Sasun'un 24 köyünde yaklaşık 2.080 hane, tüm bölgedeki 100 köyde ise, 50.000 nüfuslu yaklaşık 5.000 hane vardı.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 452, yaprak 25 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

/

NO 59

HAYATTA KALAN HOVHANNES ABRAHAMYAN'IN, MUŞ VE SASUN ÖZ SAVUNMASI VE GÖÇÜYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

1 Mart 1917, Tiflis

Sasunluların durumu [hakkında] rapor:

Savaş başlayınca Türk hükümeti vakit kaybetmeden Ermenileri askere aldı. 1914'te, *Müdür* Talf *Efendi*, asker toplaması için[48], bir grup askerle birlikte bize yollandı, fakat biz zaman kazanarak genel toplantı yaptık ve asker vermeme kararı aldık. Çünkü Kürt *aşiret*lerinden asker almıyor, bizim gençlerimizi ise bizden uzaklaştırıp, on kişiden birinin dahi eve dönmediği savaş alanına yolluyordu. Üstelik kendisi de bizimle iyi ilişki içinde olmadığından, *aşiret*lere veya kendi ordusuna, kalan halkı kırma emri verebilirdi.

Belirtilen *müdür* askerleriyle birlikte ikinci defa Sasun'a geldi. Bu sefer Muş *mutasarrıfı paşa*nın emriyle, dinî önderimizin yardımcısı Vardan Vardapet[49] de onunla birlikte geldi ve tekrar asker istediler. Toplantı

başkanımız Manuk Şaroyan, onlara hiç asker vermeyiz, dedi. "Komşu Kürt aşiretlerinden asker alınırsa, aynı anda biz de vermeyi kabul ederiz, yoksa vermeyiz" dedi onlara. "İkimiz de bu devletin vatandaşıyız, onlardan asker almamanız, bizden ise zorla talep etmenizin nedeni nedir?" Döndüler. Aynı yılın Aralık ayında, *Müdür* tekrar geldi, çatışan birliklere yiyecek götürecek adamlar talep etti bizden. Kimseyi vermedik ve döndüler. 1915 Ocak ayında yanında epeyi askerle aynı *müdür*, cebren adam yakalayıp götürmek için köy köy dolaşmaya başladı. Önce Şenik köyüne gitti. Bizim Ermeniler Semal, Galeguzan ve diğer köylerdeki ileri gelenlere, zorbalık düşünüyorlar, ne yapalım, diye haber verdiler. Aynı anda, Galeguzan muhtarı Kirakos arkadaşlarıyla Şenik'e, *müdüre* başvurmaya gittik ve ona nihai olarak, size verecek adamımız yok, boşuna kayıp vermek istemiyoruz, dedi. O zaman baktı ki zorbalıkla iş yapamayacak, ses çıkarmadan bırakıp gitti.

Bu şekilde kış geçti ve bahar geldi. Türk hükümetinin, tüm devletlerin savaşta olmasından faydalanarak, bizi kırmak için eline fırsat ve imkân geçmiş olduğunu anlamıştık. Ekine başlamakla birlikte, EDF /Ermeni Devrimci Federasyonu -*Taşnaktsutyun*/ vasıtasıyla silah ve destek kuvvetler elde etmeyi bekliyorduk, hiç değilse intikamımızı alıp gerçek erkek gibi ölmek için.

Çatışmalar öncelikle Kop ve Karmav köylerinde başladı. Doğudaki Kürt *aşiret*leri ve Balaglılar, Bıdırlılar, Usuf'un evindekiler vs. 2.500 kişiden fazla silahlı Kürt birleşti ve belirtilen köyleri yağmalamak ve öldürmek için saldırdı. Ermeniler, onların geldiğini ama kendi sayılarının onlara karşı durup çarpışmak için yeterli olmadığını görerek, gece vakti, batıdaki Ermenilere haber verip yardım istediler. Aynı gece, şafağa üç saat kala, belirtilen Kürtler belirtilen köylere saldırdı. Lakin şanstan, Geğaşen köyü yakınlarında bulunan bir grup EDF'den askeri, bazı yerel silahlı kişileri de yanlarına alarak, 80 kişi civarında, onların yardımına gider. Çatışma başlamıştı ki, EDF'den Bay Korün, "Kana susamış" Mıkırtiç (Mışo), S.T. Karapet, Kirakos, Bay Manuk S. (Şaro) ve diğerleri yardıma yetişir ve 8 saat yiğitçe dövüşürler. Kürtler kaçmaya başladı. Ermeniler arkalarına düşerek sınırlarına kadar, 28 saat uzağa kovaladı. Biz çarpışmadan dönerek, Kop (Talvorik'e bağlı) ve Karmav sakinlerini, mallarıyla birlikte alıp Geğaşen ve Semal arasına yerleştirdik. Unutmadan belirteyim ki, bu çatışmada biz Ermenilerden üç kişi kaybettik: Gelaguzanlı Girko adlı dev yiğit ve Koplu iki kişi. Kürtlerden ise 25 ölü ve 30 yaralı vardı.

Kop ve Geğaşen arasında Tabk adlı bir köy vardı. Burada bir kısım Ermeni ve 25 hane Kürt ile kışladaki Muşlu *Müdür* Talf *Efendi* ile yanındaki 30'u aşkın zaptiye yaşıyordu. Belirtilen çatışma esnasında Kürtlerin yenildiğini görünce, sessiz sedasız kışlaya girip kapıyı kilitlediler ve korkudan titreyerek ses çıkartamadılar. Ermeniler saldırıp onları imha etmek istedi, fakat görevlerimiz, Türk hükümetine karşı birdenbire isyan etmememiz gerektiğini öne sürerek buna engel oldu. Lakin boşuna, acı olan, kendisinin */hükümet kastedilmektedir/* tüm *aşiret*lere ve kendi askerlerine, "Ermenileri doğrudan kırın ve Türk topraklarında bir tanesini dahi bırakmayın", diye acımasızca emir vermiş olmasıydı. Bize ulaşan haberlere göre, Ermenileri katletmeye başlamıştı bile: Karin (*Erzurum*), Khınus (*Hınıs*), Bitlis, Tigranakert (*Diyarbakır*) yerle bir edildi ve katledildi, özellikle de Vanlıların ayaklanmasından sonra. Tabii ki bizim de hür kalmamıza izin vermeyecekti.

Biz de, Ermeni adını Türkiye'nin derinliklerinde tamamen yok etmek istediğini görerek, hiç kimseye ümit bağlamadık. Akraba ve Ermenilikle tutuşan dostlarımızın olduğu doğruydu, fakat ne yazık ki, bizden uzaktaydılar ve yardıma gelemezlerdi.

Biz ve EDF el ele vererek, haça ve dinimize tapmaya izin vermeyen böyle kibirli ve yanlış yola sapmış bir millete başımızı eğeceğimize, umudumuzu gücümüze ve bileğimize bağlayarak, cesaretle ölmeyi yeğledik.

Çatışmalar artık başlamıştı. Ordunun ve *aşiret*lerin, cuma gününden itibaren pazar günkü Vardavar yortusuna kadar Muş Ovası'ndaki Ermenileri katletmek için saldırdığını, kurtulanların ise Kan Dağ'ın tepelerine kaçmış olduğunu duyduk. Pazartesi günü şafak söktüğünde, toplar gürlemeye ve tüfekler patlamaya başlamıştı Muş Ermenilerinin üzerinde. Onlar yer yer çarpışıp, 4-5 gün kadar direndikten sonra, yardım isteyen sesleri bize ulaştı. Hemen gruplar oluşturup, Muş'un yukarı tepeleri olan Ğin tepesi, Gurtık ve Zıharat denilen yerlere ulaşana kadar gittik. Ama ne yazık ki, devlet birlikleri yolumuzu kestiği için, onlara yardıma gidemedik ve onlar da takatten kesilerek yenildi. Bir kısmı kılıçla diğerleri ateşle, bazıları ise diri diri suya atılıp boğularak öldürüldü. 15.000 kişilik halktan sadece 200 kişi geceleyin bize doğru kaçıp kurtuldu. Çarpışmalar dört bir tarafta gün be gün devam etmekteydi. Halkımızı Antok, Gebin ve Miçelni dağlarının eteklerinde toplamıştık.

Rus devleti savaştığı sürece Türkler bizi o kadar etkilemiyordu. Ama acı olan, temmuz[50] ayında Rusların ara vermesi veya ricat etmesiydi. Türkler hemen tüm güçlerini üzerimize çevirdi ve biz giderek Antok ve Geben'in tepelerinde toplandık. Komutanlarımız Bay Ruben, Sasunlu Manuk ve diğerleri, halkı teşvik ediyor ve cesaret veriyordu. 5 gün boyunca belirtilen tepelerde sürekli dövüşüp takatten düştük ve yenildik. Darmadağın olduk, mallarımızı düşmana bıraktık ve kaçtık. Lakin Türkler dört tarafımızı öyle bir zincire vurmuştu ki, halkın bir kısmını Rusya tarafına geçirip kurtaramadık. Çarpışmanın başlamasından yenilmemize kadar dağlarda toplanan 30.000 kişiden yaklaşık 200 kişi öldürülmüştü, fakat ondan sonra (yenilgiden sonra) her gün yüzlerce ve binlerce öldürülüyordu. Böylece sonun geleceğini düşünerek (herkesin katledileceği) ve başka bir çare bulamayarak, tekrar gruplar halinde ayrıldık ve 29 Temmuz'a[51] kadar çarpışmaya mecbur olduk. O günlerde, birkaç Ermeni asker kaçağı tutuklamış fakat onları öldürmemişlerdi; bizi ve ormanlarda, dağlarda ve mevzilerde sığınanları bulmaya yollamışlardı. Türkler onlara, "Sultan Reşat'tan size af geldi. Neden sağda solda kalıp, açlık ve soğuktan kırılıyorsunuz? Gelin ve teslim olun! Sizi serbest bırakma izni var. Size kimsenin bir şey söyleme hakkı yok, güvenin", dediler. Haberi gönderen, yine yerel müdür Talf *Efendi* ve birliklerin komutanı Murad Bey [idi].

Biz de düşündük ki, af olmasa dahi, devletin kanunlarına göre teslim olmaya gidip esir olursak, bizi tabii ki serbest bırakacaklar. Bu ümitle eylülden itibaren teslim olmak için hükümete başvurduk.

O */hükümeti kastetmektedir/*, sessiz kalıp halkı inandırmak için, sürmüş olduğumuz tarlaların ekinlerini toplamaya ve tahıl ambarlara doldurmaya gönderiyordu, sözde bizim gelecekteki gelirimiz ve gıdamız olarak. Lakin biz, onların içten pazarlıklı olarak, bize göstermelik bir şekilde güven telakki etmeye çalıştığını düşünüyorduk. Halk, Tabk denilen köyde toplanmıştı, belirtilen müdür, birkaç askerî birlik ve komutanları Murad Bey ile Rıza Bey de oradaydı. 27 Eylül'den itibaren erkekleri ayırdılar ve toplamış olduğumuz tahılı bunların sırtına yükleyip, sadece bu kadarla yetinemezsiniz, oraya götürün, devlet sizi ovadaki köylere yerleştirir, yardım verir, idare edersiniz, bahanesiyle Muş'a yolladılar. Onları yolladıktan sonra, içlerinde, iki kolundan yaralı Bay Manuk Ş. de olmak üzere güçsüz erkekleri, hastaları, kadın ve çocukları, dört taraflarına muhafız askerler dizerek Muş'a yolladılar. Erkekler

oraya varınca, 400'den fazla [kişiyi] devlet Bitlis'e, hükümet işlerinde çalıştırmaya gönderdi. 550 kişi de Muş, Khınus ve Kharberd'e (*Harput*) yollandı. Diğerleri ise kısmen ateşle, kısmen kılıçla ve kısmen de suya atılarak öldürüldü. Belirtilen şahıs (Manuk Ş.) ve birkaç din adamı, "Nerede kurtarıcılarınız? Niye gelmiyorlar?", denerek ölene kadar, üç gün boyunca çıplak, aç ve susuz dövülerek, iteklenerek ve üzerlerine tükürtülerek sokaklarda gezdirilmiştir. Üç gün sonra öldüler.

Lakin bu dayanılmaz acı haber bize geldiğinde, bir kısmımız daha Sasun'daydık. Tekrar ormanlarda, kayalıklarda gizlenmek için kaçtık. Unutmadan belirteyim, Galiguzan köyü muhtarı Bay Kirakos'u, teslim olduktan sonra, yanında Ove adında biriyle, bir çavuşun refakatinde Muş'a göndermişlerdi. Muş'un bir saat uzağında ikisini de öldürmüşler ve rahmetli Kirakos'un başını keserek *mutasarrıf*a gösterip mevki elde etmek niyetiyle Muş'a götürmüşlerdi, böylelerini ele geçirip öldürdük diye Türk milletinin gurur duyması için.

Belirtilen işçilerden biri hastalandığında hemen öldürüyor veya boğulması için diri diri suya atıyorlardı. Halkın kurtulan diğer kısmı da çalıştığı yerlerden, sağdan soldan, gizlice kaçarak, şurada burada gizlenmek niyetiyle bize ulaştı. O dönemde kaçakların sayısı 2.000'e varmaktaydı. Kış yaklaşmıştı ve yiyecek ile barınacak yer bulamıyorlardı. Bir kısmı dağlı Kürtler arasında, Kürt adı altında yaşamak için ayrıldı. Diğerleri, asıl Sasunlulardan oluşan ve yıllardır Türk hükümeti ve *aşiret*lerle kavgalı olanlar ise, hiçbir yere gidemedi.

O günlerde yaşamak çok zordu; geceleyin, yanmış tarlalardaki buğday tanelerini topluyor ve az az arttırmak için dağılıyor, gündüzleri ise boş geziyorduk.

Yukarıda sözü edilenlerin kimler olduğunu açıklıyorum. Galeguzanlılar, Şenikli, Semallı, Geğaşenliler ve çevresi, Hağbi, Hetink, Talvorik ve çevresi. Yeniden ıssız yerlerde mevzilendik, çünkü Türkler henüz bizden uzaklaşmamıştı ve hemen hemen haftada iki-üç kere bizi öldürmek için arama yapıyorlardı.

Sonbahar gelmişti. Kasım ayı sonlarında soğuklar başladı. Çıplaktık ve yatacak yatağımız yoktu. Yolları ve birliklerin yerini bilmediğimizden dolayı geceleri sağdan soldan topladığımız biraz tahıl, sadece bir ay yetecek kadardı. Aramızda bilgili baladımız (valad[52]) olmadığı için Kürtlerden adam bulup, hiç değilse insanların bir kısmını Rusların tarafına

geçirmeye çalıştık, fakat maalesef başaramadık. Öğrendik ki, Muş'un Havatorik köylüleri, "Bize Rus'un tarafına geçmek için rehberlik edin, istediğinizi de veririz", diye komşuları Khıçurlu Kürtlerden Mışko'nun Adi ve Mahmat ile gizlice görüşmüşlerdi. 45 erkek ve bir kadın için 46 Osmanlı altını, bakır kaplar ve birkaç da silah aldıktan sonra Ermenilere güvence vererek onları bir binaya doldururlar. "Burada kalın, karanlık bastığında gelip size rehberlik ederiz", derler. Fakat bunların çaresiz hallerini ve nelere maruz kaldıklarını gören söz konusu Kürtler *aşiret*lerine gidip, şu kadar adam şu yerdedir, diye haber verir. Silahlanarak gidip Ermenilerin hepsini kuşatır ve öldürürler. İçlerinden sadece bir kadın kurtulup Sasun'a geldi ve olanları bize haber verdi. Biz Sasunlular, bizim Ermenilerin içinde balad olmadığı ve Kürt baladlar bulduğumuzda ise bizi de onlar gibi katledeceklerini düşünerek, onlar gibilerinin eline düşüp iz bırakmadan katledileceğimize, vatanımızın taşları ve kayaları arasında açlıktan ve soğuktan ölmeyi tercih ettik.

Günbegün yaşayabilmek için ne yapacaktık? Tüm ümidimizi yitirdik. Kim bize yardım edip yiyecek verecekti? Aralık ayıydı. Gruplar oluşturduk; gece vakti gizlice yakındaki Kürt köylerine gidip koyun, sığır ve toprak altına gömmüş oldukları buğdayı bularak parça parça getirip yaşıyorduk. Aralık ayında etrafımız karla kaplandı; artık hiçbir yere gidemiyorduk ve yiyeceğimiz tükendi. Ancak üç günde bir yiyebiliyorduk. O da bitti. Kaldığımız yere o kadar kar yağmıştı ki, iz kalıp, Türkler ve Kürtler bulunduğumuz yeri araştırıp üzerimize gelebileceklerinden dolayı, yiyecek aramak için sağa sola gitmeye cesaret edemiyorduk. İkincisi ise, öylesine dik dağlar vardı ki, eteklerinden geçtiğimizde, hemen üzerimize çığ düşüp ölebilirdik. Tanrımız, bir avuç esir ve aç halkına ne ziyarette bulunabilir diye görene kadar, birbirimize güç vererek, sırf hayatta kalabilmek için elimize ne geçtiyse yedik.

İçinde bulunduğumuz şartlar korkunçtu, özellikle de yiyecek açısından durum dayanılmazdı. Yediklerimiz anlatılmazdır: dağ hayvanlarının eti - kurt, tilki, kedi, tavşan ve kuşlardan - kuzgun ve daha neye rastladıysak. İkincisi, çatışma zamanında kesilen ve atılmış olan koyun ve sığırların başı, ayakları ve derilerini gidip üç *arşın* karı temizleyerek getirip, parçalayıp ısıtarak yedik. Üçüncüsü, gene karı temizleyerek kuru ot ve kökleri getirip beslendik. Lakin halk arasında öyle bir açlık baş gösterdi ki, bir kısmı açlıktan kırıldı. Öyle bir duruma düşmüştük ki, bazıları ölmüş insanların etini yediler ve bir hafta içinde kendileri de öldü.

Buna rağmen insafsız Türk hükümeti bununla da yetinmeyip yeniden yerimizi gözetleyerek, zaman zaman üzerimize asker yolluyordu, fakat biz, karşı koymak için dağlara ve mevzilerimize dönmeyi başarıyorduk. Kar üzerinde kalmaya dayanamayanlar geri dönüyordu.

20 Ocak 1916'da kar biraz donmuştu ve erimiyordu. İnsanlar açlıktan kırılırken, çaresizlikten dolayı bazı gençleri birkaç saat uzaklıktaki Kürt köylerinden zorla birkaç koyun getirip, bununla hayatta kalmak için gönderdik. Harabe halindeki Galekuzan köyüne son kez sığındığımız zamandı. Bu Kürtler, orada hâlâ sağ Ermeniler var ve koyun çalmak için sürekli saldırıyorlar, diye hükümete haber vermeye gitmişlerdi. O / *hükümet kastedilmektedir*/, yerimizi tespit edince, hemen 250 asker yolladı Khulp'a ve oradaki *aşiret*lerden de 350'nin üzerinde silahlı adamla birlikte 24 Ocak'ta üzerimize saldırdılar. Tekrar mevzilerimize doğru gittik. Son ümidimizdi - çarpışmak ve ölmek; hiç kurtulma şansımız yoktu. Çarpışma 24 saat kadar sürdü; kayıp vermedik. Sadece yaptığımız birkaç sığınağı yaktılar ve Muş'a geri döndüler. Sandık ki, elindeki güçle yenemedi, daha fazla silah alıp tekrar üzerimize gelmek için gitti. Lakin geri dönmediler, çünkü Ruslar Muş vilayetine yaklaştılar ve baskı yaptılar onlara. Ancak başının çaresine bakıp Şen, Kharberd ve daha başka yerlere kaçtılar. Gerçi biz Rus'un o kadar yakında olduğundan habersizdik. Fakat Muş'ta zanaatkâr oldukları için kurtulan birkaç Sasunlu adam, Türkler uzaklaştıktan sonra, 3 Şubat'ta geldiler ve Rus birliklerinin Muş'ta konakladığını haber verdiler.

Biz, halk, açlıktan dermansızdık ve son derece zayıftık, fakat hürriyetin sesi kulaklarımıza ulaşınca, gücümüzü toplayıp bu bir avuç halkı, dindaş ve Ermeni milleti mensuplarını arayıp görebilmeye eriştirdiğinden dolayı kalktık ve Tanrıya şükrettik. Muş'a varınca Kürt köyü Siok'a saldırdık, epeyi çarpıştıktan sonra 30-40 koyun ele geçirip yerimize, Galeguzan köyüne geri döndük. Ertesi günü ise halkın bir kısmını Muş'a gönderdik ve birkaç silahlı genç alarak Tabk köyüne saldırdık, oradaki Kürtleri kırmaya. Biraz çarpıştıktan sonra, onlar kendilerini kurtarmak için doğu tarafına, Usuf'un evine ve *Balago aşiretin*e kaçtılar. Bizden vurulan olmadı, fakat Kürtlerden 8 kişi öldü. Burada 10 günden fazla kaldık ve sağdan soldan hayli Ermeni esir kurtardıktan sonra Muş'a yollandık.

Muş'a vardıktan sonra, her şeyi bırakıp kaçmış olan Türklerin evlerinde bulduğumuz ganimetlerle hayatımızı idame ettirme imkânı bulduk. Henüz Ermeni askerleri ulaşmamıştı. Ricat şüphesi olmasına rağmen

biraz rahatladık. Tekrar rahat etmedik ve hem Rus hükümetinden silah alıp, hem de kendimizde bulunanlarla, birliklerle birlikte, Bırnaşen'in Kürtlerinden intikam almak için gözetlemeye gittik. Çatışmadan birkaç gün sonra Muş'a döndük. Bunun haricinde, iki kere, Rus'a karşı ayaklanan Kosor taraflarındaki Kürtlerin üzerine gittik. Gidenler sadece biz Ermenilerdik, 90'ın üzerinde silahlı kişi. Çarpışma başladı. Başlangıçta galibiyet bizim tarafımızdaydı ve onlardan 160'm üzerinde Kürt kadın ve çocuk öldü. 8 saat çatıştıktan sonra, piyadelerin haricinde Kürtlerden 1.500 kişilik süvari birliği bizim gençlerin üzerine saldırdı. Bizimkiler cesaretle dövüşmelerine rağmen, güç ve sayı açısından az oldukları için, 40 kadar ölü verip geri çekildiler. Öyle bir durumdaydık ki, kayıplar hakkında hiç düşünmüyorduk. Zaten bin kişiden 10 kişi kurtulmuştuk, hayatta kalmanın ne anlamı vardı? Tekrar silahları elimize alıp, Sasun'a, gözleme gittik. Çarpışmanın başlamasıyla Türkler yenildi ve Pasur taraflarına kaçtı. Rus orduları arkalarından epeyi darbe vurduktan sonra çarpışma durdu. Bu dönemde gruplarımız Antok, Gaprağana-Khan, Miçelni, Geğaşen ve Şatakh Khoru'ndaydı. 22 Temmuz'da, Şen taraflarında tekrar çarpışma başladı. Sonra Ruslar ricat etti. Biz de, belirtilen ayın 24'ünün gecesi dağlardan Muş'a indik. Saat 8'de göçmenleri Muş'un içinden naklettik ve köylerde yaşayan az sayıda Ermenilere de, Khınus'a doğru göç etmeleri gerektiğini haber verdik. Bu köylerdeki halk, Murat Nehri'ndeki Sulukh Köprüsü'nden geçerek, istirahat etmek için şafakta Kuaryu denilen köye vardı. Rus'a yardım edip, Türk'ü tekrar geri püskürterek, onlarla birlikte tekrar Muş'a dönmeyi düşünüyorduk. Lakin o iş olmadı. Hatta düşman köprüyü de tuttu ve biz Khınus'a göçtük. Buradan başlayarak bize gıda, un, şeker yardımı ulaştı ve her gün seyahat ederek, Aleksandapol'un Şorakâl köylerine ulaşıp yerleştik ve bize verilen aylıklarla yaşamaya başladık.

Ben kendim, Sasun'un Geğaşen köyünden V. Hovhannes Abrahamyan, bu bilgileri kendi elimle yazdım.

Ve ben, N. Ağbalyan, ufak tefek lisan düzeltmeleriyle memnuniyetle kopya ettim.

EMA, fon 57, liste 5, dosya 150, yapraklar 1-8 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Soğuk mevsimde çalıştırılan sığırın sırtına örtülen kalın kumaş.

2 Kerpeten.

3 Başrahip Vardan Hakobyan, 1846'da doğmuş, 1880'de kutsanmıştır. Uzun yıllar Muş'taki Surb Karapet Manastırı'nın başrahibi olmuş, Episkopos Nerses Kharakhanyan'ın vefatı sonrasında Muş dinî önderi görevini üstlenmiş, katliamlar esnasında şehit olmuştur.

4 *Kulap* – Çobanlar tarafından giyilen keçe üstlük.

5 Peder Sımbat Pahlavuni, Episkopos Mambre Mamikonyan tarafından kutsanmış, 65 yaşında şehit olmuştur.

6 Peder Hamazasp Mardoyan'dan bahsedilmektedir.

7 *Ava* – Büyük, iri. Orijinalde, avanın karşılığında parantez içinde gom/ahır kelimesi yazılmıştır.

8 Köyün din adamı, Peder Mambre Yeranosyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

9 Köyün din adamlarından Peder Dsağik katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

10 Köyün Surb Hakob Kilisesi'nin papazları Peder Karapet ve Peder Hakob Ter-Serobyan katliamlar esnasında şehit edilmişlerdir.

11 Köyün din adamlarından Peder Karapet katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

12 Köyün din adamı Peder Khaçatur Harutyunyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

13 Köyün din adamı Peder Barseğ Ter-Barseğyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

14 Köyün din adamlarından Peder Zaven katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

15 Köyün Surb Karasun Mankants Kilisesi'nin din adamlarından Peder Daniel ve Peder Sargis katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

16 Köyün din adamı Peder Khaçatur katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

17 Köyün din adamı Peder Vağinak katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

18 Köyün din adamı Peder Movses Ğazaryan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

19 Köyün din adamlarından Peder Hrayr Sukyasyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

20 Köyün Surb Astvadsadsin Kilisesi'nin din adamları Peder Nerses Astvadsaturyan ve Peder Hovhannes Ter-Hovhannisyan katliamlar esnasında şehit edilmişlerdir.

21 Köyün din adamı Peder Khaçatur Ter-Margaryan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

22 Köyün din adamı Peder Sargis Ayvazyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

23 Köyün din adamlarından Peder Daniel ve Peder Mikayel katliamlar esnasında şehit edilmişlerdir.

24 Köyün din adamı Peder Mesrovb katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

25 Köyün din adamlarından 65 yaşındaki Peder Khaçatur ve 50 yaşındaki Peder Kristapor katliamlar esnasında şehit edilmişlerdir.

26 Manastır üyelerinden Rahip Khaçatur katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

27 Köyün din adamı Peder Nerses katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

28 *Salyane* – Gerçekte yıllık bir vergi olup, 1872 yılında emlak vergisine dönüştürülmüştür.

29 Tsıronk'un din adamlarından Peder Muşeğ Mikaelyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

30 Köyün din adamı 65 yaşındaki Peder Serovbe katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

31 Köyün din adamı Peder Avetis Ter-Mikaelyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

32 Köyün din adamlarından Peder Koryun Margaryan ve Peder Husik katliamlar esnasında şehit edilmişlerdir.

33 Köyün din adamı Peder Margar Danielyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

34 *Khılan* – Soygun.

35 Kaza hakkında belirtilmektedir.

36 Aşiretin liderini ima etmektedir.

37 *Jajik* – Ayranın pişirilip süzülmesinden elde edilen peynir benzeri madde, çökelek.

38 *Mardak* – 1. Yapıların çatılarının üzerinde uzunlamasına atılmış kalas. 2. Yapıların çatılarındaki uzun kalasların enine dizili kısa, daha ince tahtalar. Bunların üzerine kamış, talaş vs. serilip, üzerleri toprakla örtülmekteydi.

39 *Ğoçağ* – Cesur.

40 *Zınar* – Büyük taş parçası, kaya.

41 Ruben Ter-Minasyan'dan bahsetmektedir.

42 *Khışti* – Yatmaya uygun olmayan yer.

43 Köyün din adamı Peder Poğos katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

44 Köyün din adamlarından Peder Bağtasar ve Peder Hovhannes Sinoyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

45 Köyün din adamı 65 yaşındaki Peder Tonapet katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

46 Manastırın papazı Peder Harutyun Ter-Petrosyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

47 Metinde bu şekilde geçmektedir, fakat gerçekte toplamı 70 hane tutmaktadır.

48 Seferberlik ima edilmektedir.

49 Bkz. sonnot 3.

50 Düzeltilmiştir; orijinalde ağustos.

51 Düzeltilmiştir; orijinalde ağustos.

52 *Valad* – Yeri, bölgeyi bilen rehber.

BİTLİS SANCAĞI

NO 60

HAYATTA KALAN NOYEMİK KHAÇATIRYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ KHILAT KAZASINDAKİ TEĞUT KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bakü

Noyemik Khaçatıryan, 12 yaşında. Akhlat'ın (Ahlat) Teğu köyünden. Bakü'deki II Nolu Yetimhanede.

Savaştan önce ailemiz üyelerinin sayısı toplam 19 kişiydi: babam Khaçatur, 31 yaşında, annem Çiçek, 28, ben, 12, erkek kardeşlerim Nazaret, 10, Levon, 12, Melkon, 14, halamın kocası Peto, 44, karısı Zilo 33, Abgar, 25, Leçe, 13, Darvaz, 15, Azat, 9, Azniv, 28, Yavro, 12 vs.

İçimizden hayatta kalanlar 8 kişidir ve şimdi Ecmiadsin'de yaşamaktadır.

Öldürülenler: Peto, 44 yaşında, Khosrov, 16, Azniv, 28.

Ölenler 6 kişidir, hepsi de Sultanmut köyünde.

Babam Khaçatur, 31 yaşında, kayıptır. Çerkesler kaçarken onu koyun çobanı olarak beraberlerinde götürdü.

Teğu, 400 haneli bir Ermeni köyüydü. Her yerde olduğu gibi, bizim köyümüz de Çerkeslerin saldırısına uğradı. Nisan sonlarında erkeklerimiz silahlarını alıp dağa çıkarak, sekiz gün boyunca onlarla çarpıştı. Onlar yaklaşık 30-35 kişiydi ve liderleri Teğulu Hakob'du (Bıdo). Akhlat Türkleri, bizim köyün erkeklerinin hâlâ hayatta olup direndiklerini duyunca, onların yanına gidip, kendilerine hiçbir zarar gelmeyeceklerine inandırıp kandırarak dağdan indirdiler. Babam, Surb Hovhannes

Manastırı çeşmesinin gözünde saklanmıştı. Köylüler teslim olunca, o da teslim oldu. Onu koyunlara çoban yaptılar. Çerkesler geri çekilirken, onu da yanlarında götürdüler. İlk günü bizimkilerin silahlarını aldılar ve ertesi günü ellerini bağladılar ve katliama bizim de görgü şahidi olabilmemiz için bizimle birlikte deniz[i] kıyısına indirdiler. Orada hepsini kurşunlayarak öldürüp denize attılar. Yaklaşık 30-35 kişi sırtlarını denize doğru çevirdi, yüzlerini ise katillere ve her birine ikişer kurşun attılar. İçlerinde, bizim aileden halamın oğlu Petrosyan Khosrov, 16 yaşında ve babası Sepo'nun Gıro'nun Petros'u da vardı. Daha sonra kalan küçükleri, yaşlıları ve sakatları ise bir eve doldurup 4 gün aç bıraktılar. Sonra sahile götürüp ağaçlara bağladılar ve kurşunladılar. Bu son olayı, sürekli bize haber getiren bir Türk anlattı.

Genç ve güzel kadınlarımızı kendilerine ayırıyorlardı. Yaklaşık 10 kişiyi götürdüler, içlerinde Res Bıdo'nun gelini, yeni evli Nıvard da vardı, çirkin gençleri ise bir Türk'ün evine doldurdular ve yaktılar. Annem de ordaydı, Çerkesler gazyağı getirmek için gittiklerinde, annem fırsattan istifade ederek Sultanmut köyüne kaçtı. Birkaç gün sonra kendisi ve üç kardeşim, bir gecede öldüler. Yaklaşık 18-20 kadın yandı. Biz, hayatta kalanlardan ise dayakla para talep ediyorlardı. Parası olan veriyor, olmayan ise anlatılmaz eziyetlere katlanıyordu. Verecek parası olmayan iki kadının (ben onları tanımıyordum) boyunlarına ip geçirip gözlerimin önünde boğdular. Oradan Sultanmut'a kaçtık. Kürtler burada halamın gelini Azniv'i kaçırmak istedi. Azniv karşı koydu. Türk'ün biri tüfeğiyle kalbinden vurdu ve o oracıkta yere yığıldı, kucağındaki oğlu Azat ise, annesiyle birlikte yere düştü, fakat zarar görmedi. Orada bir haftada çocuklarımızdan yedisi öldü.

Ertesi gün Türkler, Rusların Sultanmut'a yaklaştığını duyunca bizi bırakıp kaçtılar.

Birkaç hafta Sultanamut'ta kaldıktan sonra, ricat olduğunda, bir gönüllü ve bir Rus askeri beni ve halamı, çocuklarıyla birlikte furgona[i] yerleştirip, İgdir'e (*Iğdır*) getirerek, beni yetimhaneye teslim ettiler.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 468, yaprak 13 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

i Van Gölü kastedilmektedir, e.n.

NO 61

KHILATLI RUBEN'İN, EBEVEYNLERİNİN ÖLDÜRÜLMESİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

16 Ağustos 1916, Yeğvard

Ruben adında 10 yaşında Khılatlı bir çocuk daha 2 ay önce esaretten kurtarıldı ve Yeğvard'a getirildi. Çocuğun dili tutulmuş ve zorlukla birkaç kelime söyleyebilmektedir. "Annen ve baban nerede?", diye sorduğumda, çocuk işaret parmağını başparmağına sürterek, Kürtler tarafından kesilmiş olduklarını anlatmak istedi. "Hiç konuşamadın mı?", diye sordum. Çocuk yine işaretlerle, önce annesine gözünün önünde tecavüz ettiklerini ve sonra babasını annesiyle birlikte boğazladıklarını, o anda yüksek sesle bağırmaya başlayıp sağa-sola koştuktan yarım saat sonra dilinin tutlduğunu anlattı. Yaşlı bir Kürt onu alıp evine götürmüş, yanında saklamış ve Ruslar geldiğinde onlara teslim etmiş. Onlar da Kafkasya'ya getirip, kendi köylülerine teslim etmiş.

Hayk Acemyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 440, yaprak 1, orijinal, el yazısı.

NO 62

HAYATTA KALANLARDAN MELO MANUKYAN VE SAVGÜL SİMONYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ, AHLAT KAZASINDAKİ TAPAVANK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

1 Eylül 1916, Margara

Köyün eski durumu: - Tapavank köyü, savaştan önce 200 hane sırf Ermeni nüfusa sahipti. Köyün 8.000 koyunu, 5.000 büyükbaşı, 300 kutanı, 400 sabanı, 400 kağnısı vardı. Köy, yılda 1.000.000 *litre* buğday ve

arpa, 2.000 araba saman vs. üretmekteydi. Köyün 4 su değirmeni, 40.000 ağaçlı 200 ağaçlığı vardı.

Köyün mevcut durumu: Köy şu anda tamamen harabedir ve kimse yaşamamaktadır, evler yıkılmıştır.

Köyün kilisesi, Mayr Astvadsadsin, eski bir yapıydı. 4 papazı vardı, Ter Parseğ öldürüldü. Aşağıda isimleri belirtilen köylülerde eski elyazması İnciller vardı: Ter Barseğ, Ter Şımavon, Ter Ğukas, Ter Martiros, Mıkhitar Hovsepyan, Yeranos Serobyan, Hovhannes Poğosyan, Karapet Mıkhitaryan, Melo Manukyan vd. Hükümet, köylerde okul açılmasına hep engel olduğundan dolayı, çocuklar ahırda öğretim görmekteydi.

İncillerin hepsi kaybolmuş veya yağmalanmıştır, sadece Sev (*kara*) Karo'nun Khaço'sunun *İncil*'i kurtulmuş ve şimdi sahibinin yanında, Kars'ta bulunmaktadır.

Seferberlik: - 100 kişiyi askere alıp, Erzurum ve daha başka yerlere gönderdiler. Bu 100 kişiden sadece 1 kişi, Melo Manukyan kaçıp kurtulmuştur. Kalanların hepsi öldürülmüş veya kayıptır. Hükümet, savaş vergisi olarak köyden 500 kot (bir kot, bir *litre*dir) buğday, 150 sığır, 300 koyun, 1.000 altın lira, 2.000 çift çarık, çorap ve eldiven, 100 *litre* yağ, 200 kot bulgur, 50 parça keçe, 100 halat, 150 araba saman, 150 araba ot, 2.000 tavuk aldı.

100 erkek, arabaları ve hayvanlarıyla, 150 erkek de sırtlarıyla yük taşımak üzere Erzurum'a gitti, olum olarak çalışmak için. Dönen yok. Ya öldürüldüler ya da yollarda yol: edildiler. Köylülerden 4 asker adayı, askerlikten muaf olmak için 100'er altın *bedel* verdi, fakat sonunda hepsi de askere alındı ve hepsi öldürüldü.

Köyün katledilmesi: 1915 Mayısında Ruslar her taraftan Manazkert'e doğru ilerlediğinde, Hambardzum yortusundan iki hafta önce, Türk zaptiyelerinden Hasan *Onbaşı*, 12 zaptiyeyle birlikte köye girer ve 200 tüfek toplar. "Silahları teslim etmezseniz, hepinizi öldürürüz", derler. Hambardzum yortusu sabahı düzenli ordu, *Hamidiye* ve güruh köyü kuşatır. Her taraftan halkın üzerine saldırmaya başlarlar, ellerine geçirdikleri kadın, erkek ve çocukları acımadan vurur veya bıçakla keserler. Köylüler paniğe

kapılır, köyü bırakıp Nemrut Dağı'na kaçar. Kürtler ve güruh koyun ve sığırları sürüp götürür, götürülecek ne varsa yağmalarlar. Köyün erkeklerinden Avetis Abrahamyan Kürtlerin eline düşer ve onu, gizli dolabının yerini göstermeye zorlarlar. O da kilisenin dolabını gösterir Kürtlere ve böylece kurtulur. Ailesiyle birlikte Kürtlere sığınarak, İslam'ı kabul eder, orada üç ay kaldıktan sonra Kafkasya'ya kaçar. Katliam esnasında köyün dört papazını kilisenin içine çekiştirerek, orada boğazlarlar.

Bağeş (*Bitlis*) önderi Suren Vardapet[2], katliamdan önce köye yolladığı mektupta, "Van halkı, silahları teslim etmediğinden dolayı katledilmiştir, sakın ha, köyde tek bir silah dahi bulundurmayın, hepsini hükümete teslim edin ki, sizi katletmesinler", diye yazmaktaydı.

Köy halkı, Nemrut Dağı'nda otların ve karların üzerinde yaşıyordu. Kürt atlılar, dağlarda saklananları aramaya başlar ve ellerine geçirdiklerini öldürürler.

Köyün güzelleri, katliam esnasında Kürtlerin eline düşer, onları kaçırdıktan sonra esir olarak götürürler.

Esir olarak götürülenlerden biri olan Savgül Simonyan (30 yaşında) anlatıyor: "Beni birçok kereler kaçırdılar. Soyunup dans etmeye zorluyorlardı. Arzularını yerine getirdim. Her gece 10-12 Kürt beni taciz ediyordu. Bana böyle davrandıktan sonra, içlerinden biri, Nist köyünden Amar adlı biri, beni alıp evine götürdü, hizmetçi olarak. Onun evinde çok ağır bir şekilde çalışıyordum. Sonbaharda sabahtan akşama kadar tarlalarda ot biçiyor, evde de çok ağır işler yapıyor, kışın ise evin etrafındaki tüm karları temizliyordum. İki de çocuğum vardı, 13 ve 10 yaşında, Kürtler onları da her gün döverek zorla çalıştırıyorlardı. Bu şekilde, Ruslar Bitlis'i ele geçirene kadar onların yanında kaldım. Nist'in Kürtleri Ruslara boyun eğdiler. İki çocuğumu aldım ve gönüllülere kaçtım, onlar da beni diğer esirlerle birlikte Alaşkert'e getirdiler. Şimdi, Nor (*yeni*) Bayazet'te yaşayan kocamın yanına gidiyorum."

Tapavank katliamı sırasında 600 erkek ile 700 kadın ve çocuk öldürüldü. Yüz kadm ve 300 çocuk esir alındı. 150 erkek (7-60 yaşları arasında) ve aynı sayıda kadın ve kız kurtulmuştur. Yüz kadın ve çocuk hâlâ esir olarak kalmaktadır.

Köyün katliamını tertipleyenler, Türk zaptiyeler ve Kürt süvariler olmuştur. Bu Kürtler şu aşiretlerdendir: Ğasim Bey, Muş'un ünlü

Musa Bey'i ve Zaman Khan'ın önderliğindeki Hasnanlılar, Süklüler, Haydar[an]lılar, Çukhuslular.

Yazılanları anlattıklarımıza uygun bularak, Savgül'ün okuma-yazma eksikliğinden dolayı imzalayanlar:

Hayk Acemyan (Vanlı)

Melo Manukyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 449, yapraklar 1-4 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 63

BİR GRUP GÖRGÜ ŞAHİDİNİN, BİTLİS SANCAĞININ AHLAT KAZASINDAKİ TAPAVANK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

29 Ağustos 1916, Nor Bayazet-Paşakent

Akhlat-Tapavank

914 seferberliği şiddetle uygulandı. 30 kişi hâlâ geri gelmemiştir. Pukha'nın, Haro'nun, Ambro'nun ve daha başkalarının evlerini yaktılar, - yaklaşık 20 ev.

Tekâlif-i Harbiye'de, zorla *olam* olarak sırtlarında yük taşıtmak için insanları Bitlis, Muş, Khınus ve Manazkert'e götürdüler. Yetmiş kişi geri dönmedi.

1915'in Büyük Perhizi'nin son günlerinde Pırkhus *müdür*ü Babo Bey, jandarmalarla gelip zorla 50 tüfek topladı.

Facia – 915'in Hambardzum yortusu sonrasında Babo Bey ve Abdülmecit, binlerce asker ve Kürt'le gelip köyümüzü kuşattılar. Şafakta katliama başladılar, yaklaşık 400 [kişi], Ter Barseğ, Ter Şımavon, Ter Ğukas, Res Ağacan, Minas *Ağa*, Hartin *Ağa*, Kınyaz *Ağa* vd. Ter Martiros'u hapiste öldürdükleri söyleniyordu. Kadın ve kızları da kırdılar, - yaklaşık 60 kişi, çocukları ve 7-8 yaşındaki erkek çocukları, 200 kişi

ve daha fazlasını öldürdüler, mallarını götürdüler. Bazıları dağlara kaçtı, yaklaşık 400 kişiyi ise toplayıp Muş'un Avzut köyüne götürdüler. Burada diğer Ermeni köylerinin sakinlerinden yüzlerce kişi vardı. Hepsini evlere doldurup yaktılar. Dağlara kaçan bizler ise Manazkert Kalesi'ne geldik. Bir kısım kadın ve çocuk ise kaçıp Bağçe ve Ağtat adlı Kürt köylerine sığınmıştı. Rus yetiştiğinde, onlar da geldi, Manazkert'te toplandık. Rus, Vardavar yortusunda geri çekildi, biz de Alaşkert üzerinden İgdir, Ecmiadsin, Yerevan ve buraya kadar takip ettik. Köyden haberimiz yok.

Kurtulan köylüler Aleksandrapol çevresindedir. Şimdi burada, Paşakent'te 18 haneyiz, 88 kişi varız.

915 Temmuzu'ndaki ricatta, yolda İgdir ve Ecmiadsin'de 18 haneden 43 [kişi] ölmüştür.

Muş'un Avzut köyünde yakılan insanların görgü şahidi.

Tapavank köyünden Hovsep Zatoyan

Anlatanlar: *Hakob Mıkhitaryan, Galust Ter Barseğyan.*

Paşakent'te kalmaktadırlar.

29 Ağustos 1916

Müfettiş Şirin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 430, yaprak 51, orijinal, el yazısı.

NO 64

HAYATTA KALAN MİSAK SEDRAKYAN'IN, BİTLİS SANCAĞI'NIN AHLAT KAZASI'NDAKİ PIRKHUS KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

8 Ağustos 1916, Aştarak

Aştarak'taki I Nolu Yetimhane'de kalan, Akhlat'ın Pırkhus köyünden yetim Misak Sedrakyan'ın (16 yaşında) anlattıkları:

Köyümüzün katliamı, 1915 yılının Hambardzum yortusunda başladı. Bundan bir ay önce köyümüzün *müdürü* Kürt Babo Bey 14 zaptiye ve 20 kadar gönüllüyle köyümüze geldi ve tüm silahları zorla topladı. "Şimdi silahlarınızı bize verin, savaş bitene kadar savaşan askerlerimize verelim. Daha sonra tekrar size veririz", dedi. Köyün gıziri Nazar ve Ermenilere silah satmış olan komşu Kürtler, önceden silahların yerlerini ispiyonlamışlardı ve bu listeye göre tüm ateşli silahlar toplandı. Köyün gençleri askere gitmişti, böylece Pırkhus'un artık kendini savunma imkânı yoktu.

Hambardzum'un ertesi günü köye bir Türk yüzbaşısı geldi ve Rusların yaklaşmış olduğunu ve Kürtler kaçana kadar tüm erkeklerin ovada saklanmalarının, daha sonra Ruslarla birlikte tekrar köye girmelerinin daha iyi olacağını bildirdi. Biz, onun sözlerine inanarak, yanımıza biraz yiyecek alıp ovaya çıktık. Fakat aniden, köyün dört yandan sarıldığını gördük... *Müdür*ümüz Babo Bey onlara önderlik ediyordu. Şiddetli bir ateş başladı. Arkadaşlarımızdan birçoğu ovada vuruldu. Az sonra atış durdu. Köyün gıziri köy içinden, "Ermeniler, gelin, köyde toplanın! Bir yanlış anlaşılma oldu. Bu Kürtler basit *muhacirler* ve yarın köyden gidecekler", diye çağırdı. Bu sözlere güvenerek birçoğu köye döndü. Kürtler, sözde uzakta bulunan eşyalarını köye nakletmek için Ermenilerin arabalarını koştu ve köyde ne kadar yaşlı ve genç Ermeni buldularsa, arabalarla birlikte götürüp gittiler.

Perşembe sabahı her taraftan ateş başladı. Kürtler, farklı yönlerden içeriye daldı ve karşılarına çıkan Ermeni'yi kırdılar. Yüklükleri kırıp içindekileri kılıçtan geçiriyorlardı. Ben o zaman küçük erkek kardeşim, amcaoğullarım ve 2 komşuyla dolaptaydım. Kapıyı kırdıklarında annem bize yardım etmek için kendisini parçaladı, fakat Kürtler onu gözlerimizin önünde öldürdü. Kardeşim hemen çatıdan tırmandı. Ben de aynısını yapmak istediğimde Kürtler kamayla sırtıma iki darbe vurarak yaraladılar. Aşağıya düştüm. Kürtlerden biri, "Yazıktır, küçüktür, öldürmeyin", dedi. Beni bırakıp, evi yağmalamaya başladılar. Dışarı çıktım ve annemin cesedini kapıda gördüm. Tüm köy cesetlerle örtülmüştü. Diğer tarafta bir geline tecavüz ediyorlar ve bir kızı zorla kaçırıyorlardı. Korkudan kaçtım, tohum ambarına girdim. Kürtler gelip beni dışarı çıkardı, tamamen soydular ve öldürmek istiyorlardı, fakat Kürtlerden biri gene acıyarak bırakmadı. Tekrar ambara girdim ve orada bir arkadaş daha buldum. Onu harmanların altına sakladım. Ben de tohumların altına saklandım, boylu

boyunca ambarın içinde durdum. Kürtler kaç kere gelip içeri baktılar, fakat bir şey fark etmeden uzaklaştılar.

Kürtler öğleyin köyün üst tarafında direniş gösteren silahlı bir Ermeni'ye rastlarlar. Kürtler, bunu sanki bütün bir gruba karşı çarpışıyormuş gibi büyüterek, birbirlerine haber verdiler. Hemen köyde kalan Ermenileri de katlederek, çekilmeye başladılar. Akşamüzeri gelip ambarı sopayla karıştırdılar, bu sefer beni ve arkadaşımı fark ederek, dışarı çıkardılar. Bizi, gizli dolapları göstermeye zorladılar. Bilmediğimizi söyleyince arkadaşımı öldürdüler. Kürt'ün biri, beni kendisine hizmetkâr almak istediğini söyleyerek, beni öldürmelerine izin vermedi. Babamı da gizlendiği yerden çıkartıp öldürmüşlerdi, büyükannem de yaralıydı. Küçük erkek kardeşim, kız elbiseleri giymiş olarak, amcamın karısıyla başka bir köye kaçmıştı ve onlardan haberim yoktu. Beni kurtaran Kürt'le birlikte Suçkhan köyüne gittik. Kurtarıcımın karısı vaziyetimi görünce ağladı. Bana baktı ve yatak verdi. Tanınmamam için adımı İbo koydular. Günün birinde kurtarıcım yağmaya gittiğinde, bir molla bana yol gösterdi ve kaçmamı salık verdi. Kaçtım. Yolda, Cızire köyü yakınında 6 Kürt askerine rastladım. Yüksek otların içinde, onlar geçene kadar saklandım. Sonra Nazuk Gölü kıyısına gittim, orada amcamı buldum 11 kişiyle birlikte.

Oradan Kürtlerle karışık Ermeni köyü Cızire'ye gittik ve orada bizim köyden 20 kadın ve çocuk bulduk. O sırada Kürtler saldırdı Cızire'ye. Kaçtık. Pırkhuslu Nışo-Nuro adlı bir genç, Browning marka bir tabancayla Kürtlere direnmeye başladı ve zinciri yararak yanımıza ulaştı. Kürtler onu takip etmeye başladı ve aniden hepimizi de kuşattılar. Nışo-Nuro, bir taşın arkasını siper alarak, tek başına, tüfeklerle silahlı Kürtlere karşı çatışmaya başladı. Kürtler artık ilerlemeye cesaret etmediler. Bu çatışmadan faydalanarak kaçtık. İçimizden sadece birini vurdular. Kürtlerin içinden tanıdık biri çıktı ve arkadaşlarını geri çevirerek, bize zarar vermemeye zorladı. O günü Khiartank Kürt köyünde geceledik ve Nışo-Nuro da yanımıza geldi.

Hükümet, Khiartanklı Ermenileri, Pırhkus'a dönüp cesetleri gömmeye zorladı. Bu emre uyan ve köye dönen herkes katledildi.

Khiartank'tan Khulik köyüne geldik ve burada Çerkeslerin yanında çobanlık yaptık. Bu Çerkesler, daha hiç Ermeni öldürmemişlerdi. Lakin daha sonra hükümetin emrine uyarak, 200 erkeği iplerle bağladılar, köyün dışına çıkardılar ve askerlere teslim ettiler, onlar da hepsini katletti.

Bir ay sonra Ruslar Khulik'i ele geçirdi, fakat Türklerin karşı saldırısına dayanamayarak, orada bulunan biz Ermenileri de yanlarına alıp Manazkert'e geri çekildiler. 1. ricatta onlarla birlikte İgdir'e geldim. Erkek kardeşimi ve kız kardeşimi Ecmiadsin'de bırakıp, Ğamarlu'ya gittim. Onların Aştarak'a yollanmış olduğunu duyarak, buraya geldim ve I Nolu Yetimhaneye kabul edildim.

Burada yazılanlar, anlattıklarıma uygundur.

Pırkhuslu Misak Sedrakyan, yetim

Aştarak I Nolu Yetimhane

EMA, fon 227, liste 1, dosya 428, yapraklar 1-5, orijinal, el yazısı.

NO 65

HAYATTA KALAN AĞAVNİ HILĞATYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ AHLAT KAZASINDAKİ PIRKHUS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

9 Ağustos 1916, Aştarak

Şimdi Aştarak'taki II Nolu Yetimhane'de kalan Pırkhus köyünden yetim Ağavni Hılğatyan'ın (12 yaşında) anlattıkları:

Hambardzum yortusunda Kürtler köyümüze saldırdığı zaman, annem hemen yeni elbiselerin üzerine eskimiş elbise giyindi, çirkin görünüp Kürtler bizi kaçırmasın diye benim ve erkek kardeşlerimin yüzüne çamur sürüp paçavralar giydirdi. Babam bir yerde gizlenmişti. Kürtler ve karıları annemin üzerine saldırıp tuttular. Kürt kadınları, erkeklerini "Gelin, burada da güzel bir kadın var...", diye çağırıdılar. Annem hemen üzerinde bulunan altınları Kürtlerin önüne attı ve onlar hemen annemi bırakıp, birbirleriyle altın için kavga etmeye başladılar. Annem fırsattan faydalanarak, beni ve erkek kardeşlerimi alıp Khılat'a kaçtı. Orada birkaç gün aç-bilaç dolandıktan sonra kendi köyümüze geri döndük. Babam daha öldürülmemişti. Annem ona kadm elbiseleri giydirdi. Kürtler geldi, onu fark ettiler ve öldürmek istediler. Biz hepimiz ağlayarak babamın

üzerine kapandık, Kürtlerin ayaklarını öptük, babama acımaları için. Annem, babamın hayatını artık bu şekilde güvene alamayacağını anlayarak, yanına biraz ekmek verdi ve kaçıp Rusya'ya gitmesini söyledi.

Babam Khulik köyüne varır-varmaz Kürtlerin eline düşer, onlar da onu bıçak darbeleriyle parça parça ederler, fakat hâlâ hayatta olup, katli esnasında orada bulunan Kürt kadınına, çocuklarını onun üzerinde yatırması için, kanlı keçesini karısına vermesini rica eder. Babamın ağzında hâlâ dili olduğunu gören Kürtler göğsüne de birkaç el ateş ederler. Zavallı babam adlarımızı anarak ölür...

Ardından, Ruslar tarafından ele geçirilmiş olan Kürt köyü Mızre'ye gittik. Bir gün, annem ekmek getirmek için komşu köye gitti. Lakin daha dönmeden, Kürtler ve Türkler Khınus Kalesi'ne saldırdı. Ruslar geri çekildi. Ben ve kardeşlerim, annemi beklemeden, onlara karışıp kaçtık. Yolda kardeşlerimi kaybettim ve açlıktan, bir kayanın altında uyudum. Rus askerleri beni görüp droglarına[3] bindirerek, Alaşkert'e nakletti. Birkaç ay orada geçirdim, ardından beni Ğarakilise'ye götürdüler. Bir-iki ay da orada kaldım bizim köylülerimizle birlikte ve son ricatta Ecmiadsin'e geldim. Oradan beni buraya getirdiler. Bir zaman sonra erkek kardeşlerim de bulunup yanıma getirildi. Onlar annemin de sağ olduğunu söyledi.

Anlatan Pırkhus köyünden Ağavni Hılğatyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 428, yapraklar 7 arka yüzü -9, orijinal, el yazısı.

NO 66

HAYATTA KALANLARDAN YEĞİAZAR ĞARİBYAN VE ĞUDRAT AVETİSYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ AHLAT KAZASINDAKİ PIRKHUS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

19 Ağustos 1916, Dıvin Aysori

Bağeş'in Khılat sancağındaki Pırkhus köyünden Yeğiazar Ğaripyan, köylerindeki katliamı anlatmaktadır, kendisi aynı zamanda Türk askeri olmuştur.

Köyümüz 200 haneden oluşuyordu ve 2.700 nüfusa sahipti. 6.300 koyunu, 1.800 her türden çiftlik hayvanı, 45.000 kot buğdayı (her bir kot 2 *litre*dir), 20.000 kot arpası ve darısı vardı.

Köyün bir kilisesi[4], bir okulu (misyonerlerin) vardı. Okul ve kilise haricinde, köy tamamen yanmıştır.

1914 Ağustosunda, hükümetin duyurusuna istinaden, 25-45 yaşları arasındaki tüm erkekler 24 saat içinde Khılat askerî komutanlığına teslim olduk ve *Zaptiye* Mehmet'in gözetiminde Bağeş'e gönderildik. Orada 15 gün dolandıktan sonra, 35-45 yaşındakiler azat edildi, biz kalan 150 kişi ise Van'a gönderildik. Orada aç-susuz 20 gün kaldık. Oradan bizi Khıliç-Kâtuk'a gönderdiler ve bizi 7. Ordunun 99. Alayı'mn farklı bölüklerine dağıttılar.

Hükümet ayrıca, köylülerden zorla askerî savaş vergisi olarak 20.000 kot buğday, 600 koyun, 100 *litre* yağ, 40 adet [büyükbaş] kesim için, 50 kağnı ve 100 sığır, 500 çift çorap, 370 çift eldiven, 100 araba ot, 100 araba saman, 120 araba tohum topladı. Tüm bunları kendi hayvanlarımızla, kışın ise sırtımızda Khılat, Bağeş, Muş ve Bulanık'a götürüyorduk.

Hükümet köylülerimizden Stepanyan Minas'tan oğlu için 65 lira, 5 buçuk *kuruş*, Kamalyan Setrak'tan, oğlu Beniamin için 65 lira ve 5 buçuk *kuruş*, Ğukasyan Gurgen'den oğlu Hamazasp için 65 lira ve 5 buçuk *kuruş* ve Tırtoşyan Abır'dan oğlu Georg için 65 lira ve 5 buçuk *kuruş* askerî bedel aldı. Lakin savaş başlayınca hükümet onları askere gönderdi.

Biz kendi imkânlarımızla 1 buçuk ay boyunca Khıliç-Kâtuk'ta kaldık, fakat sefil bir durumda yaşıyorduk, devamlı ağır işler yaptırıyor, baskı yapıyor ve bize karşı sert davranıyorlardı. Çıplak, yalınayak ve aç bir şekilde günlerimizi geçiriyorduk. Türkiye, ekim ayında tekrar Rusya'ya[5] savaş ilan ettiğinde ise, bizi oradan Hasan-Kala'ya gönderdiler ve Alman subaylarının nezaretinde, dine vs. en ağır hakaretleri ederek silahsızlandırdılar.

Bizi ordudan ayırdılar ve düzenli ordunun nezareti altında, yol ve siper yapımında çalıştırdılar. Durumumuz burada daha çekilmez bir hal aldı; aç, susuz, çıplak, yalınayak gün boyu, dinlenmeden çalışıyorduk. Geceleri ise döşeksiz, yaş ve soğuk toprak üzerinde uyuduk, hastalandık ve birçoğu doktor bakımından mahrum olarak öldü. Mecburen kaçmaya başladık.

Şubat 1915'te, bölgemizin *müdürü* Babo Beg 25 zaptiyeyle, bizim köydeki 15-60 yaşlarındaki erkekleri topladı - yaklaşık 300 kişi, - sırtlarına yük yükleyerek Bağeş'e yolladı, oradan da Karin'e. Müdür sertlik uygulamaya başladı ve kadınların ifadeleriyle, köyümüzden 110 adet mosin, Yunan çakmaklıları[6], berdanka ve farklı tipte tabancalar toplayarak Kürtleri silahlandırdı. O zaman yaklaşan tehlikeyi hissettik.

1 Mayıs 1915'te Yukarı Bulanık'taki Tırtoplu Yusuf *Ağa*, Khiartanglı Nadır, Yağub ve Hayto, hizmetkârlarıyla birlikte, köyün tüm hayvanlarını ovadan sürüp götürdüler.

Ertesi günü ise, Rus ordusu Khıliç-Kâtuk köyüne kadar ilerleyip, Manazkert ile Yukarı Bulanık'ın bir kısmını ele geçirdiğinde, Abdılmecit ve Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa, hizmetkârlarıyla birlikte kaçarken, Pırkhus'a doluşarak *müdür*le birleştiler ve kadın, çocuk, erkek, toplam 1.300 kişiyi acımadan katlettiler. Bunların içinde Peder Ter Hovhannes, erkek kardeşleri Gevorg ve Barseğ *ağa*lar, Serob, Pınoyan Matevos, Mukhseryan Galo, Stepanyan Minas, Khıçoyan Gevo, Mıkıryan Sarhat, Moseyan Hakob, Kamalyan Sedrak ve Mıkre de vardı.

Katliam esnasında köyümüzden 50 kişi Khiartang'a kaçtı ve Kürtlere sığındı. Bulanık hükümeti 15 zaptiye gönderdi, [bu zaptiyeler onları] topladı, birbirine bağladı ve Tırtop yakınlarında, Nazik Gölü kıyısında hepsini katletti.

Pırkhus köylüsü Ğutrad Avetisyan, aşağıdakileri ekliyor:

Katliam esnasında halkın bir kısmı Akhlat'a, hükümet merkezine kaçtı, içinde benim de bulunduğum diğer kısım ise Yeğonak Dağı'na kaçtık. Farklı köylerden 2.000'den fazla kadın, çocuk gelip bize katıldı, 400'den fazlasını bizim köyün kadın ve çocukları oluşturuyordu. 15 gün bu dağlarda dolandık. Yenilebilir otlarla besleniyorduk. Her gün Kürtler ve zaptiyeler üzerimize saldırıyordu. Bizi tamamen soydular ve çıplaklığımızı koyun postuyla örtmeye mecbur olduk. Tecavüz ettiler ve zorla İslamlaştırdılar. Köylümüz Gevorg *Ağa*'nın gelini Atlas'ı, Khiartanglı Nadır'ın oğlu Kiam Şızo götürdü; Şoğe'yi, aynı köyden Bostancı Mirza'nın oğlu Hamzo götürdü; Nunik'i, Cezireli İbo götürdü; Barseğ *Ağa*'nın gelini Marmar'ı, aynı köyden Bostancı Izo götürdü, Gevorg *Ağa*'nın 13 yaşındaki kızlarını Cezireli Çaçan götürdü; Kamalyan Sedrak *Ağa*'nın gelini Nazik'i, Çıkharlı Zıbır götürdü; Moseyan Hakob'un gelini Mani'yi, Khiartanglı Mehmet götürdü; Serob'un kızı Gino'yu (16 yaşında) Bitlisli

Çavuş, Sırgo'nun karısı Ceyran'ı, Khiartanglı bir Kürt (adını bilmiyorum), Mıkho'nun 15 yaşındaki kızı Mamir'i, Uko'nun 15 yaşındaki kızı Azniv'i ve Bedğehemios'un karısı Marmar'ı güruh götürdü.

Biz ise aç, susuz, ot yiyerek takatten düştük. Bizden günde 2-300 kişi bir yana düşüp ölüyor, bizim ise onları gömmeye dahi gücümüz yetmiyordu. Bulanık hükümeti zaptiyeler gönderdi, bizi topladı ve Aşağı Bulanık'ın Pionk köyüne götürdü ve oranın *ağası* Khalaf, Rus ordularının Aşağı Bulanık'ı ele geçirmelerine kadar bizi korudu. Bizden sadece 50 kişi kalmıştı. Manazkert Kalesi'ne geçtik. Daha yeni istirahat etmiştik ki, büyük temmuz ricatı geldi ve Alaşkert yönüne kaçtık. Lakin yolda çektiğimiz yorgunluk ve olumsuz şartlar sebebiyle kadın, çocuk 20 kişi hastalandı ve yollarda öldü. Kalanlarımız ise Kızıl-Timur, Akhda, Ğamarlu bölgesi ve daha farklı yerlerde yaşıyoruz. Erkekler, 1916 Mart'ında, imar çalışmalarına başlamak için memlekete döndü, fakat Rus hükümeti tarafından izin olmadığından dolayı tekrar buraya, eski yerlerine döndüler.

Mallarımız ortada kalmıştır ve [köy] tamamen ıssızdır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 438, yaprak 5'in arka yüzü-6, orijinal, el yazısı.

NO 67

HAYATTA KALAN VAÇAKAN PETROSYAN'IN, BİTLİS ŞEHRİNDEKİ ERMENİ NÜFUSUN KATLEDİLMESİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

8 Ağustos 1916, Bılur

Bitlisli Vaçakan Petrosyan'ın anlattıklarına istinaden (35 yaşındadır):

Temmuz 914'te[7], Bitlis'te seferberlik ilan edildi. 20-45 yaşlarındaki tüm erkekler askerlik hizmetine çağrıldı. Herhangi bir asker adayı, belirtilen saatte hazır bulunmaz ise hükümet evini kundaklatıyor ve tüm mal varlığına el koyuyordu.

Zaptiyeler, seferberlik esnasında ticarethanelerden, dükkânlardan ve evlerden, hükümet adına istedikleri her türlü malı ve malzemeyi alıyor-

lardı. *İane* (bağış) adı altında, zenginlerden 25-40 Osmanlı lirası tahsil ettiler. Bu tahsilat üç defa yapıldı. 500'ü aşkın insan, 61'er Osmanlı lirası *bedel* verdi, fakat 25 gün sonra tekrar baskı ve dayak altında askere götürüldü. Askerlik çağında olmayanlara her türlü ağır işi yaptırıyor, sırtlarına gıda ve mühimmat yükleyerek Hasankale, Erzurum vs. kadar sürüyorlardı. Yükünü götüremeyen ise sopa darbeleri altında öldürülüyordu.

Silahsızlandırıldıklarmdan dolayı ordudan kaçan Artişenli[8] Simon *Çavuş*, Bitlisli bir genç ve Arabkirli teğmen Misak şunları anlatıyordu:

"Başlangıçta, Ermeni ve İslam askerler arasında büyük bir ayrımcılık yapmıyorlardı, fakat Türkiye Rusya'ya karşı savaşa girince, Türk askerlerinin biz Ermeni askerlere yönelik yaklaşımı olumsuz yönde değişti. Bizi, Ermeni askerleri, cephenin ön safına yerleştirmeye başladılar. Bunun haricinde, Türk askerlerin, birçok kere Ermeni askerlere ateş edip öldürdüklerini gözlerimizle gördük. Mayıs 915 sonlarında, Hasankale yakınlarında, tüm Ermeni askerlerini, Enver Paşa'nın emriyle silahsızlandırdılar ve istihkâm taburlarına eklediler. Sözü edilen Simon Çavuş, kendisine saygı duyan (Bitlisli) Yüzbaşı ...tam'a[9], bizi neden silahsızlandırıyorsunuz diye sorduğunda, Yüzbaşı gizlice, 'Enver Paşa'dan emir var, ordularımızda hiçbir Hıristiyan asker kalmayacak. Ayrıca, hayatınız tehlikede, başının çaresine bak...', diye cevaplar.

Van Valisi Cevdet, Van'dan geri çekilerek Bitlis'e geldiğinde (temmuzda), burada Ermenileri görür ve Bitlis Valisine, "Burada hâlâ Ermeni yüzleri mi görünüyor?", der. Hemen sayım "defterinin" getirilmesini emreder ve buna istinaden 15 yaşın üzerindeki tüm erkekleri toplatır ve hepsini kışlalara doldurur. Ardından onları gruplar halinde kışlalardan çıkartarak, Dukhanaşen'e (Bitlis ve Siirt arasında) götürüp öldürerek, nehre atıyorlardı. Bir kısmını ise Şapuhyants'ların bahçesine (Bitlisli zengin bir Ermeni'nin bahçesi) götürüp, hepsini sıraya dizerek, birbirine bağlayıp vurdular ve önceden hazırlanmış olan büyük çukurlara doldurdular (içlerinden birçoğu yaralanmamış veya hafif yaralanmış vaziyette). Bitlis'in erkek nüfusu böylece imha edildi. Kadm ve çocuklardan beğendiklerini seçip İslamlaştırdılar. Kalan kadın ve çocukları, aynı şekilde gruplar halinde Siirt'e götürdüler ve nehir kenarında hepsini soyarak, bıçaklayıp nehre attılar. Küçük erkek çocuklarının büyük bir kısmını canlı canlı nehre attılar.

Not: Bitlis katliamından bir gün önce Bitlisli ünlü Okhikyan Armenak'ı, Khizanlı Vardan'ı ve Urtaplı Karapet'i darağacına çıkardılar.

M[ukhsi] Circiz, hayatının bağışlanması için hükümete ağırlığınca altın verdi, fakat altınları aldıktan sonra onu öldürdüler. Düzenli ordu birlikleri, zaptiyeler ve Kürt-Türk karışık güruh katliama katıldı.

Şehirdeki katliama şahit olan Bitlisli Poğos Hovhannesyan ve Muşeğ Yeranosyan, bu bilgilerin gerçek olduğunu tasdik etti.

Derleyen: ***G.M. Nerkararyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 13 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 68

HAYATTA KALAN S. KARİPYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ TATİKİ BAS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

29 Ağustos 1916, Khalfalu

Bitlis'in Tatik sancağındaki Pas köylüsü Sargis Karipyan'ın anlattığına göre (38 yaşındadır):

Pas'ın 70 hanesi ve 420 nüfusu, üç kilisesi, bir su değirmeni, 500 koyunu, 1.100 büyükbaşı vardı. Köyün yıllık geliri 2.000 Osmanlı lirası değerinde buğday, arpa, ceviz vs. idi. Kilisenin üç elyazması İncil'i vardı.

Pas, halihazırda henüz yakılmış değildir.

20 Temmuz 914 tarihinde, Pas'ın 21-41 yaşlarındaki tüm erkeklerini askere aldılar. Herhangi bir asker adayı belirtilen zamanda hazır bulunmazsa hükümetin zaptiyeleri onun evini yakıp tüm mal varlığına el koyuyordu.

Seferberlik esnasında Pas'tan zorla 100 ölçü buğday, 10 ölçü arpa, 500 balya saman, 200 ağaç, 30 sığır derisi, 35 koyun ve 25-30 lira götürdüler.

Askerliğe elverişli olmayan Paslı erkekler, ücretsiz olarak hükümetin yollarında çalışmak üzere, iki gün uzaklıktaki yerlere götürüldü.

915 Mayısında, Khizan'ın Kharit köyünden Fazka Khalil'in oğulları Reşit ve Mığte, Hacı Telo, Fazka Sarman ile Şame, geceleyin Pas'a geldiler ve "Alamanya'dan emir geldi, hiçbir Ermeni sağ kalmayacak, tüm mallarınızı bize verin, çünkü size kalmayacak...", diyerek köyü yağmalamaya başladılar. Mayısın sonunda 200 Kürt süvarisi, Alaşkertli Süleyman *Ağa*'nın liderliğinde Pas'a saldırdı. Halk bir gece önce Kürt köyü Kıjdonik'e Mırato Reşit adlı Kürt *ağa*nın yanına kaçmıştı. Saldırganlar köyde dört kör erkek buldu (M. Hovhannes, Kirakos Margaryan, Hovhannes Sahakyan, Avetis Minasyan) ve onları öldürdü. Daha sonra Paslıların Kıjdonik'e sığındıklarını duyunca bu köye saldırdılar ve Reşit *Ağa*'dan, tüm Paslıları, sığır ve koyunlarıyla birlikte kendilerine teslim etmesini talep ettiler. Lakin Reşit, sadece sığırları teslim etti ve onlara silahla karşı koyarak, içlerinden iki kişiyi öldürdü. Bu arada, Reşit'in haricindeki Kıjdonik'in Kürtleri, "Ermeniler yüzünden Reşit bizi de katlettirecek, onları koruyup kollamaya ne hakkımız var bizim", diyerek, köyü terk etti.

Reşit, parası olmayan Paslıları köyden kovdu (toplam 300 [kişi]). Sürülenler, henüz katledilmemiş olan, Ermeni köyü Moçkonk'a kaçtı. Fakat sekiz gün sonra Kharitliler Moçkonk'a saldırıp, orda bulunan halkın bir kısmını katletti, kalan kısmı ise Kharit'e kaçtı, orada onları Müslümanlaştırdılar (yaklaşık 300 kişi). Kürtler daha sonra onay almak için hükümete haber saldılar. Fakat hükümet (Bitlis'teki) onların önerisini reddetti ve İslamlaştırılmış tüm Ermenilerin öldürülmesini emretti. Bu yüzden Kharitliler, Reşit Fazka Khalilyan ve Şeyh Fazka Sarman önderliğinde, Ermenileri köyün dışına çıkararak, Khozerot denilen ormanda hepsini katletti (300 kişi).

Pas köyünden sadece 6 (altı) erkek ve 3 kadın kurtulmuş, dört kadın da Siirt'te İslamlaştırılmıştır.

Not: Tatik kazasında sadece 8 Ermeni köyü bulunuyordu. Bunlar sırasıyla:

	hane	nüfus	kurtulan
Moçkonk	50	400	5 erkek 20 kadın
Klok	60	410	4 erkek 6 kadın
Giğr	40	320	5 erkek 3 kadın
Dsığkam	40	280	3 erkek 1 kadın

Vanik	60		4 erkek 9 kadm
Sasik	35	280	3 erkek 5 kadın
Vostin	40		15 erkek 10 kadın
Pas	70	420	6 erkek 3 kadın

Derleyen: ***G. M. Nerkararyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 25 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 69

HAYATTA KALANLARDAN ASPATUR BRUTYAN VE SARGİS GALUSTYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ KHULTİK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916] , Bağeş, Ğultik köyü

Katliam ve son - Ğultik köyü, güneye doğru şehirden 2 saatlik yol uzaklığında, 500 hane kadar Ermeni ve Protestan[10] vardı; 2 katlı taş evleri, 3.500 nüfusu vardı, hepsi de medeni zanaatkâr. Zanaatkârların sayısı: 200 dokumacı, 150 çömlekçi, 150 bezci[11], 50 dükkân sahibi, 50 de demirci, kunduracı ve farklı mesleklerden zanaatkâr, 4 papaz, 1 vaiz, 3 öğretmen, Ermenice, Türkçe, Fransızca ve İngilizce olmak üzere 4 dilde okuyabilen 300'ü erkek, 100'ü kız olmak üzere 400 okul[12] öğrencisi. Burada oturanların 100 ile 20.000 altın arası mal varlığı vardı; kilisenin mal varlığı da 50.000 altındı.

Osmanlı bütün bunlara nasıl son verdi - 1914 yılında savaş başladığında, Ğultik'ten 20 yaşından 50 yaşma kadar olan erkekleri askere çağırdı. Köylülerin bir kısmı gitti, bazılarını da, dokumacıları ordu için kumaş dokumak ve çömlekçileri ise kaplar ve künk hazırlamak için evlerinde bıraktı. 1915'te Rus ordusu Van'a vardı. 10 Mayıs'ta [hükümet] silahları topladı, "Silahlarınızı teslim edin ki, sizden bir kötülük gelmesin ve sizi katletmesinler, sonra" [dedi], "kral */padişah/* sizin için af

çıkarmış, dünyada bir tek Ermeni de kalsa, size hiçbir şey söylemez, siz krala vergi veriyorsunuz ve sadıksınız." dedi. Köpek Osmanlı bizi kandırarak, Rus şehre yaklaşana kadar, şehir ve kasabaları, köyümüzü ve Parkhand'ı, hepsini bitirdi. Köyümüze ve Parkhand'a hiçbir şey söylemediler. Sadece şehirde katliam olduğu gün köylüler korktular ve köyden kaçtılar. Kaçanlardan 50 kişi öldürüldü. Köyde kalanlara hiçbir şey söylemediler. Köyde 800 asker ve Kürt gönüllü vardı, fakat sınırın dışında yüz binlerce Kürt vardı. Bu tehlikeden sonra 22 gün daha karanlık içinde yaşadık. 3 Temmuz'da bu bittiğinde, bir zaptiye, elinde mektupla sabah saat 8'de şehirden geldi, mektubu komutana verdi. Vali tarafından, harman yap ve hemen gel, diye yazılmış üç satırlık mektubu kendi dillerinde okudu. Komutan derhal Kürt gönüllüleri, 10 yaşından yaşayan en büyüklere kadar herkesi toplaması için köye dağıttı, kitaptan isimlerini okudu, eksik olmasınlar diye. Gençleri bir eve kapadı, orta yaşlıları bir eve, yaşlıları bir eve. Sözde şehre künk götürecekler diye, yanlarında halat getirmeleri talimatı vermişti. Başladılar önce gençleri soyup 50'şer kişi halinde bağlamaya. Askerler ve Kürt gönüllüler atlarına bindiler, hepsini alıp köyün yarım verst uzağına götürerek kurşuna dizdiler. Bu şekilde 50 kişilik grupları iki saat içinde öldürdüler.

Erkekleri getirdiklerinde, komutan atına bindi, köyden gitti ve Kürtlere talimat vererek şöyle dedi: "İşte, sultanınız sayesinde, içindeki her şeyle birlikte bu köyü size verdim, istediğinizi yapın." Binlercesi vahşi hayvanlar gibi kadın ve çocukların üzerine saldırdı, yağmalayıp öldürdü, evleri yaktı ve güzel kadınlar ve çocukları kendilerine aldı. Bazıları kaçıp saklandı, onlar da açlıktan öldü. Katliam esnasında 2 erkek ve 1 kadın kendilerini boğdu; 2 kadın ve 1 çocuk kendilerini köprüden attı. 1 kadın öldü; 2 yaşındaki oğlu yanı başında durdu ve annesine seslendi, annesinden ses çıkmadı. Oğlan ağlamaya başladı ve Kürtleri çağırdı, "Dayı, dayı, gelin, annem burada uyumuş, uyanmıyor" diye. Kürtler geldi, çocuğun annesinin öldürülmüş olduğunu gördüler, hiçbir şey söylemeden, bırakıp gittiler.

Son kurtulan Sımbat Martirosyan şunları anlattı: "Kürtler bizi kendi köylerine götürmüşlerdi. Bir süre sonra köye döndük ve bir eve girdik. Yatak seriliydi, kenarından kaldırdım, baktım ölmüş ve kokmuş 1 kadın, küçük bir oğlan çocuğu bir yanında yatmış, küçük bir kız da diğer yanında. Seslendim, ses çıkmadı, bir daha ses verdim, ben Ermeni'yim, korkmayın, dedim, kız gözlerini açtı, baktı ve kalktı, fakat oğlan ölmek

üzereydi, Kürt *ağa*yla birlikte bırakıp gittik. Değirmene gittik, değirmenin aletlerini götürmek için. 4 çocuk, 2 kız ile 2 oğlan, kaçıp saklandı. Değirmenin taşlarına baktık; öyle bir yalamışlardı ki, sanki suyla yıkanmış gibiydi. Kürt *ağa* böyle bir şeyi görünce ağlamaya başladı ve 4 çocuğu tuttu, götürüp bir ay baktı. Sonra öldüler."

Sargis Galustyan: Biz, 24 kişi dağa kaçtık. Kalkıp 5 gün mağarada kaldık. Osmanlı askerleri de mağaranın yakınındaydı. Bir gece vakti çıktık, gidip tarlalardan buğday başağı toplamaya, getirdik yemek için. Mağaranın etrafında ot olduğundan dolayı[13] askerler mağaradan çıktığımızı öğrendi. Gelip, ateş edip seslendiler. "Çıkın dışarı, size karşı hiçbir şeyimiz yok." İçimizden biri kapının yanında öldürüldü. 23 kişi dışarı çıktı, 6 kişi kaldık. Mağarada başka kimse kaldı mı diye sordular. İçerde başka adam yok, dedi çocuğun biri, babam ile 1 kişi daha kaldı, dedi. Babasını çağırdı, dışarı çıkardı. Diğer adam kaldı. Biz de 5 kişiyiz, ona söylüyoruz, sen git, diyor, öbürü sen git diyor; dışarı çıkmayı birbirimizin üzerine attık, nasıl olsa, hepimizi de katledecekler, olmadı. İçimizden biri, "Bana bir altın verin, ben çıkarım", dedi. Bir altını verdik. Dışarı çıktı; yemin etti, başka adam yok, dedi. Onları götürüp katlettiler. Geceleyin kaçtık ve gelip Rus ordusuna ulaştık.

Köyümüzden kurtulanlar 30 kişiydi, 4'ü öldü. [Bazıları] gönüllü gitti, 4 daha öldü. 1916 yılının baharında, Bağeş alındığında, 5 kadın ile 10 yetim daha kurtuldu. [Başkalarının] anlattığına göre, Kürtlerin yanında daha 100 kadar kadın ve çocuk var.

Aspatur Brutyan, Ğultik köylüsü, 40 yaşında, 3 oğlundan 1 tanesi yok. Karısı Haykanuş'un ve oğulları 10 yaşındaki Garnik, 5 yaşındaki Eduard ve 3 yaşındaki Şımavon'un esir olduklarını anlattı.

Aspatur Brutyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 490, yaprak 23-24 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 70

HAYATTA KALAN BAGRAT PETROSYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ GÜZELDERE'NİN KARB KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

12 Ağustos 1916, İgdir

Bitlis'in Güzeldere sancağının Karp köylüsü, görgü şahidi Bagrat Petrosyan'ın (42) anlattıklarına istinaden:

Karp'ın 60 hanesi ve 1.500 nüfusu vardı; Surb Simon[14] adlı bir kilisesi, bir okulu, iki su değirmeni ve bir yağhanesi vardı. Kilisenin 15 tane elyazması İncil'i, 12 gümüş haçı ve dört adet gümüş kenarlı İncil'i vardı. Köyün yıllık toplam geliri 64.000 ölçü buğday ve arpa ile 60.000 balya samandı. Köyün 2.580 koyunu ve 1.800 sığırı vardı.

1914 Temmuzu sonlarında Karp'tan 18-30 yaşındaki erkekleri askere aldılar. Tüm askere gidenler, 10 günlük erzaklarını yanlarına almaya mecburdu ve evlerinde kalan gıda stokunun yedide birine onların erzakıyla birlikte el koyuyorlardı. Asker adaylarından biri silahaltına çağrıldığı zaman yerinde bulunmadığında evi, içindekilerle birlikte ateşe veriliyor ve sığırlarına ve koyunlarına el konuluyordu. Örneğin, Ğazar Hokheyan çağrıldığında evde bulunmadığından dolayı, evini yaktılar ve tüm mal varlığına el koydular. Manuk Hovsepyan, Hovsep Gasparyan, Mikayel Srapionyan, Vahan Pağtasaryan, Minas Soğomonyan ve diğerlerine de böyle davrandılar.

Türk ordusundan kaçan Vardan Hakobyan (Karplı) ve Nazar Simonyan şunları anlattı:

"Türk subaylar bizi ölümüne çalıştırıyor, günlerce aç bırakıyor ve geceler boyu nöbet tutturuyordu. En basit askerler dahi dinimize ve tüm kutsal değerlerimize küfrediyordu. Şubat 915'te tüm Ermenileri silahsızlandırdılar ve Erzincan'ın Dsakkar denilen vadisinde toplayıp, çeşitli yerleri kazmaya zorladılar ve yeteri kadar çukur kazdıktan sonra, açtığımız çukurlara girmeye zorlayıp, kendi ellerimizle açtığımız mezarların içinde bizi kurşunluyorlardı. Arkadaşlarımızın bu şekilde öldüğünü görüp, gece vakti kaçmayı başardık."

915 Mayısının başlarında 10.000 Kürt, Türk ve düzenli Türk ordu birlikleri Bitlisli Ali *Efendi*, Nasl *Efendi*, Kotomlu Davuz *Ağa*, Şikırınlı Fazka Hasan, Mızreli Kulin liderliğinde, Karp'a ve Güzeldere bölgesindeki 10 köye saldırdı. Karplı 70 silahlı erkek, Coc adlı vadide, dört gün boyunca şiddetli bir direniş gösterdi, fakat sonunda mermileri ve açlıktan da dermanları tükenip, kuşatma zincirini yardılar, lakin sadece altı kişi kurtuldu. Liderleri, şu anda hâlâ sağ olan Vahan Pağtasaryan, Levon Aspaturyan, Soğomon Şahbazyan ve Poğos Mıkhitaryan'dı. Karp'ın ve Güzeldere'nin tüm Ermeni nüfusunu Bitlis'e götürdüler ve oradaki Ermeni nüfusla birlikte katlettiler.

Karp'tan sadece altı erkek kurtulmuştur. Karplı 54 erkek de önceden yurt dışına gitmişti ve nerede bulundukları bilinmemektedir.

Derleyen: ***G. M. Nerkararyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 20 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 71

HAYATTA KALAN MIKHİTAR MİRZOYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ TOP KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

26 Ağustos 1916, Ecmiadsin

Top'un 35 hanesi ve 300 nüfusu vardı, Surb Sargis adında bir kilisesi, bir okulu, bir su değirmeni, bir yağhanesi, 1.000 koyunu ve 400 sığırı vardı. Köyün yıllık toplam geliri bin altı yüz (1.600) ölçü tahıl, 2.000 balya samandı. Kilisenin eski elyazması iki İncil'i ve bir elyazması şifa kitabı, iki gümüş kupası, bir altın haçı vs. vardı.

Köy şu anda yakılmıştır.

1914 Temmuz sonlarında, 18-45 yaşlarındaki tüm erkekleri Top'tan askere götürdüler. Herhangi bir asker adayı zamanında teslim olmadığında zaptiyeler, içinde ne var yoksa, hep birlikte evini yakıyor ve tüm mal varlığına el koyuyor ve karısına tecavüz ediyorlardı. Örneğin, Vanlı

müdür Şevket Efendi, Aslan Amirkhanyan'ın ve Hovhannes Sahakyan'ın evlerini yaktırdı, mal varlıklarına el koydu ve karılarını askerlerin zevkine teslim etti.

Seferberlik esnasında Top'tan 40 kot buğday, 6 *litre* yağ, 15 koyun, 5 sığır, 70 çift çorap ve "*iana*" olarak 15 Osmanlı lirası aldılar.

17-18 Mayıs 1915'te 1.000 Kürt, Alaşkertli Farkho ve Sıleman *ağa*ların önderliğinde Top'a saldırdı. Köyün erkeklerinin hepsi önceden dağlara çekilmiş olduğundan, güruh, sadece on erkek buldu ve onları birbirine bağlayıp öldürdü. Dağa sığınan 28 erkek, 10 gün aç kaldıktan sonra, Nasl *Efendi*'nin (Bitlisli) bulunduğu Khart adlı Ermeni köyüne indiler. Nasl *Efendi*, bunlardan 18'ini Bitlis'e gönderdi, kalan 10 Toplu ise, onlarca Khartlıyla birlikte 40 gün bekletilir, daha sonra, Nasl *Efendi*'nin hizmetkârlarından Haço, yarın hükümetin emriyle sizi katledecekler, diye onlara haber verir. Bu haber üzerine kaçarlar, kaçış esnasında, içlerinden 5 kişi öldürülür.

Köyde kalan tüm kadın ve çocuklar zaptiyelerin kırbaçları altında yerlerinden edilip, Siirt'e doğru sürülmüş ve hepsi de bir köprüden nehre atılmıştır. Kadın ve çocuklardan on kişi, Alberd köyüne esir götürülüp Müslümanlaştırılmıştır.

Top köyünden Salue adlı kadın, aynı köyden Res Kirakos ile Papaz Ter Movses'in dağda (aynı köyün dağı) öldürülüşünü gözleriyle görmüştür. Önce tüfekle vurdular ve ardından bıçakla ve taşla başlarını ezdiler, resin vücudunu parça parça ettiler.

Top'tan sadece 10 kişi (6'sı erkek)[i] kurtuldu.

Kurtulanlardan üç kişi, bizim memlekete geri döndü.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 29 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

i 20 kişi de (aynı köyden) Rusya'da bulunuyordu.

NO 72

HAYATTA KALAN TOROS MIRTOYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ KHUT-BIRNAŞEN'İN ANDİİ TAĞ KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Eylül-Ekim 1916, Aleksandrapol eyaleti

Khut bölgesi-Andii Tağ

100 sığır ve 1.000 koyunları, 100 *kile* buğday (1 *kile* - 8 kot), 20 *kile* kilkil, 30 *kile* darı ve Surb Stepannos adlı bir kiliseleri vardı. Okulları yoktu. Köyden çıktıklarında, köy zarar görmemişti (Nisan 916). Dönen olmamıştır ve köyün mevcut durumu hakkında bilgileri yoktur.

Seferberlik orada 915 Ocak ayı başında gerçekleşti. Köyden toplam 15 kişiyi askere götürdüler. İlk başta 4 kişi (4) götürdüler, bunlardan 1'i askerde hastalıktan öldü, kalan üçü kaçtı ve yolda soğuktan donarak öldü. İkinci seferinde 7 kişi götürdüler, bunlardan 3'ü askerde koleradan öldü, dördü kaçıp köye geldi, fakat katliamların başında, ilk öldürülenler onlar oldu. Üçüncü kez 3 kişi götürdüler; içlerinden biri, Magsut Khajoyan, firar esnasında Türk askerleri tarafından öldürüldü, diğer ikisi kayıptır. Son olarak Apro Serobyan, askere gitti ve ondan haber almadık. 20-25 yaşındakilerin seferberliği bittikten sonra, sıra daha yaşlılara geldi, fakat Kürtler (yerli) Ermenileri korudu ve gitmelerine izin vermedi. Hükümet yetkilileri, Ermenileri götürmeye geldiklerinde, Ermeniler dağlara çıkıyor, komşu Kürtler ise gelip Ermenilerin evinde oturuyor ve yağma ve talana izin vermiyorlardı. Ermenilerin köyü terk ettiklerini ve nereye gittiklerini bilmediklerini söylüyorlardı. Kürtler, bu memura rüşvet olarak bir şeyler verip gönderiyordu. Bir keresinde on Osmanlı altını verdiler, ikincisinde 30 büyükbaş hayvan ve koyun, son keresinde ise 12 *kile* (100 kot) buğday. Verdiklerini, daha sonra Ermenilerden alıyorlardı.

Kürtler Ermenileri koruyor ve bunun karşılığında ücretsiz olarak kendi topraklarını ekip-biçtiriyorlardı.

Bu köydeki durum, tüm Khut bölgesinde de aynen geçerliydi. Bu dönemde hükümet bu bölgedeki Ermenileri zorunlu çalışmaya götürmedi. Zorla el koymalar veya "bağışlar" olmadı.

Katliam korkusu önceden de vardı, fakat yerli Kürtler gelip, Bulanık ve diğer taraflardaki katliamları anlattıklarında, o günlerde Ermeniler korkunç günler yaşıyorlardı, günbegün gelecek olan felaketi bekliyorlardı. Hükümet, katliamdan bir ay önce köylere korucu-nöbetçiler tayin etmişti, bunlara korto[15] diyorlardı. Hükümetin söylediğine göre, bunların görevi, zalimlere ve yağmacılara karşı Ermenileri korumaktı.

Vardavar yortusunun pazarında, Muş'u ve Muş Ovası'nı, ertesi günü ise o köyü (Andii Tağ'ı) katlettiler. İlk başta yukarıda belirtilen 4 asker kaçağını öldürdüler. Misak Khaçikyan, bir şeyden habersiz evden çıktığında, Asef Gurcan'ın eniği tarafından tüfekle vurularak öldürüldü. Tomas Makaryan'ın katili Bekir Alikhanoğlu, Avo Asaturyan'ın Cempalo Khaleoğlu ve Sargis Manukyan'ın Cempalo Çelebioğlu'dur. Bundan sonra genel katliam başladı. Yerli Kürtler, *Hamidiye* Alaylarına öncülük ediyor ve kimin öldürüleceği, sokakta mı, evde mi diye talimat veriyorlardı. Evlerde kime rast gelirlerse öldürüyorlardı, ayrımsız, kadın veya erkek, yaşlı veya çocuk. Köylülerden kaçabilen kaçtı, dağa gitti. Gece bastırınca, Karapet Khaçikyan, katliamın sonuçlarını öğrenmek ve biraz yiyecek bulmak için köye indi. Köyün papazının evine girdi ve 16 ceset saydı - hepsinin de boğazları kesilmişti. Dehşet içinde bırakıp uzaklaştı. Kürtler, Ermenileri dağlarda da takip etti ve birçoğunu öldürdü, kalanları da gizlendikleri yerden çıkarmak için, sahte padişah affı ilan ettiler ve birçok kadın ve çocuk yakalamayı başardılar. Erkekleri katlettiler, kadın ve çocukları ise hükümete teslim ettiler. Onlar bir günlük yola, Tatvan'a götürüldüler ve orada onlara zarar verilmedi. Köyden dört güzel gelin götürdüler. Köyde hayatta kalanlar kışı en çetin şartlarda geçirdiler, topraktan çıkarttıkları kökleri ve hayvan cesetlerini yiyorlardı. Nihayet kalanlar, yaklaşık 100 kişi, farklı yönlere dağıldı ve birbirinden ayrıldı, birçoğu tanıdık Kürtlerin yanına gidip sığındı, 916 Martı sonlarında Ruslar Muş'a girene ve her tarafa dağılmış olan Ermeniler Muş'ta birleşip birbirlerini bulana kadar. Köyün 400 nüfusundan yüz kişi Muş'a geldi, kalanlar köyde ve dağlarda katledildi ya da hastalıktan öldü. Muş'ta 3-4 ay kaldılar, orada da 20 kişi öldü. Muş'tan köye gidip, saklanmış olan buğdayları bulup yiyorlardı. 916 Temmuzunda Ruslar ricat ettiği zaman, halk da göç yolunu tuttu. Alican, Çarphor, Mağalesor, Khınus Kalesi, Çaurmen, Ğarabudağ, Kharkharut'tan geçerek Basen bölgesindeki Ğarakilisa'ya vardılar. Yolda bir erkek, bir kadın ve bir çocuk öldü. Ğarakilisa'ya kadar yokluk, açlık, susuzluk vs. çektiler, fakat oraya vardıklarında gıda

bulup doyana kadar yediler. Köyden arta kalanlar, yaklaşık 60 kişi, şimdi Artik köyünde, ayrıca Şirvançukh'ta[16] ve Khınus'ta bulunuyor. Yanlarında hiçbir şey getirmemişlerdir. Taşınır taşınmaz bütün mallar Kürtlerin elinde kalmıştır. Köye giden olmamış ve şimdiki durum hakkında da bilgileri yok.

Anlatan Andii Tağ köylüsü Toros Mırtoyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 452, yapraklar 22 arka yüzü-24, orijinal, el yazısı.

NO 73

HAYATTA KALAN KİRAKOS MIKHOYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ MITSİ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

3 Eylül 1916, Nors

Anlatan Kirakos Mıkhoyan, Bitlis'in Mıdzi köyündendir ve şimdi Nahkicevan'ın Nos köyünde yaşamaktadır.

Bizim köydeki katliam Mayısın 15'inde başladı. Hacı Raşit ve Hacı Musa, nisan sonu ve mayıs başında bizim ve diğer köylerin koyunlarını sürüp götürmeye başladı. Mayısın 15'inde Hacı Raşit, Hacı Musa ve Şevket (Hacı Farıs) köyümüze geldiler katletmeye. Köyümüzün, her yıl vergi verdiğimiz (yılda 6-10 ruble nakit ve duruma göre yağ, koyun vs.) *ağa*sı Hacı Farho, bizi katliamdan kurtarmak istedi, fakat askerlerinin sayısı 4.000'in üzerinde olan yukarıda belirtilen Kürt *ağa*lara karşı koyamadı. 15 Mayıs gecesi köyümüzü kuşattılar. Kuşatanların içinde bulunan birkaç Kürt, katliamdan kaçıp kurtulmaları için dostlarına haber verdi. Örneğin Kunco adlı Kürt bize, kendileri daha köye doluşmadan, bir an önce kaçmamızı söyledi... Gizlice kaçmayı beceremeyen 50 kişiyi katlettiler. Köyümüzün beylerinden Manuk Kutikyan'ı, Petros Mirzikyan'ı ve Şığo Mirzikyan'ı öldürdüler. Katliam tüfekler ve bıçaklarla yapıldı. Kurbanların ellerini sıkıca bağlayıp, sıra sıra bağlı halde suyun kenarına

götürdüler ve yaylım ateşiyle öldürdükten sonra suya döktüler; vurulanlar arasında sağ kalmış var mı diye de önceden kontrol ettiler.

Kadınları bıçakla öldürdüler, güzelleri ise yanlarında sürükleyip götürdüler. Çocuklar da aynı akıbete uğradı. Biz Bitlis'in ele geçirilmesine kadar, *ağa*mız Hacı Farho'nun evinde yaşadık. Gece vakti kaçıp Bitlis'e geldik. Yolda Kürtler bize ateş açtı. Bir kadm ve çocuğu vuruldu. Biz, üç erkek zarar görmeden yerimize vardık, 28 Mayıs'ta ise Kafkasya'ya geçtik.

Anlatan, Mıdzi köylüsü, okur-yazarlığı olmayan, Kirakos adında bir gençtir.

Kaydeden: ***Hambardzum Galustyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 2, orijinal, el yazısı.

NO 74

HAYATTA KALAN MIKHİTAR HAZROYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ KHUT-BIRNAŞEN NAHİYESİNİN ŞEN VE ÇEVRE KÖYLERİ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

15 Eylül 1916, Khanvali

Khut bölgesi (Bitlis vilayeti), Şen köyü

Bu bölgede, Kürtlerle karışık halde yaşayan 20 kadar Ermeni köyü vardır:

1. Şınist köyü 47 hane, 40'ı Ermeni, 7'si Kürt
2. Aşağı Şınist 23 hane, 3'ü Ermeni, 20'si Kürt
3. Akrak 20 hane, 20'si Ermeni, -
4. Tağavank 44 hane, 40'ı Ermeni, 4'ü Kürt
5. Şen 40 hane, 40'ı Ermeni, -

6.	Piçonk	15 hane, 15'i Ermeni, -
7.	Tağudzor	30 hane, 15'i Ermeni, 15'i Kürt
8.	Gilonk	13 hane, 10'u Ermeni, 3'ü Kürt
9.	Andii Tağ	35 hane, 20'si Ermeni, 15'i Kürt
10.	Taştadem	25 hane, 15'i Ermeni, 10'u Kürt
11.	Hoşut	32 hane, 30'u Ermeni, 2'si Kürt
12.	Gıdsank	20 hane, 10'u Ermeni, 10'u Kürt
13.	Lontırdzor	10 hane, 10'u Ermeni, -
14.	Inkuzek	15 hane, 5'i Ermeni, 10'u Kürt
15.	Aruk	10 hane, 5'i Ermeni, 5'i Kürt
16.	Gost	13 hane, 3'ü Ermeni, 10'u Kürt
17.	Plokan	25 hane, 15'i Ermeni, 10'u Kürt
18.	Şahverdi	5 hane, 5'i Ermeni, -
19.	Hantikdzor	16 hane, 6'sı Ermeni, 10'u Kürt
20.	Zorava	22 hane, 2'si Ermeni, 20'si Kürt
Toplam:		460 hane, 309'u Ermeni, 151'i Kürt

Şen köyü

Köylüler fakirdi, köylerinin Kürt beyi Safar'ın köleleriydi. Toprak kendilerinin değildi. 200 sığırları vardı, hiç koyunları yoktu, 100 *kile* (1 *kile* 5 kottur) darı, 60 *kile* buğday ve 20 *kile* kilkilleri[17] vardı.

Bu köy, komşu 3-4 köyle birlikte bir kiliseye sahipti, Surb Stepanos adında küçük, fakir bir kiliseydi. Okulları yoktu. Köye giden olmamış ve oradan haberleri yok.

Safar ve Cezo adındaki etkili Kürt beyleri Ermenileri korudu ve hükümetin onları askere götürmesi veya mallarını yağmalaması veya başka şekilde kötülük yapmasına izin vermedi. Zaptiyeler gelince, köylüler kaçıp dağa çıkıyor, Kürtler ise köyü koruyup, yağmalanması veya soyulmasına izin vermiyordu. Hükümet bu köyü kendi egemenliği altına alamadı, asker götüremedi, cebri el koymalar yapamadı veya bağış adı altında mal götüremedi.

915 Vardavar yortusunda, Muş Ovası'nda, Hınıs'ta ve Bulanık'ta katliam başladığında, burada da, halk günün birinde katledilmeyi bekliyordu. Fakat etkili Safar Bey, Ermenilere gelip onları rahatlattı, kendisinin

kimseye zarar vermeyeceğini, başkasının da kendi saçlarının kılına dahi dokunmasına izin vermeyeceğini söyledi. Bu bölgede daha başka köyler de katliamdan kurtuldu, yerel, etkili ve insancıl Kürt ileri gelenleri sayesinde. Bunlar, 26 Mart 1916 tarihinde Rus'un Muş bölgesine geldiğini öğrenip, hayvanlarını ve mallarını bırakıp, gece vakti ülkenin içlerine doğru kaçana kadar Ermenileri tüm imkânlarıyla savundu.

Kürtler Ermenileri korurken, onların tüm erzakını-yiyeceğini de kendi evlerine götürdüler ve "Sağ kaldığınız sürece bizim eve gelip yiyin, fakat sizi korumaya gücümüz yetmez de sizi katlederlerse, bu durumda erzakınız başka Kürtlerin veya hükümetin eline geçeceğine bize kalsın", dediler. Sadece hayvanları bıraktılar.

Bu köyden 4 kişi öldürüldü: Sero Hovhannesyan ve kardeşi Abre, Karo Karapetyan ve kardeşi Avdal. 15 yaşındaki bir Kürt genci, Avçalil Rupatol'un eniği, yapılacak iş var diyerek, onları köyün dışına götürdü ve orada tabancayla öldürdü.

Bu bölgede, Ermenileri koruyan Kürtler olduğu gibi, Kürt komşuları eli veya rehberliği ve ihbarları sayesinde zaptiyeler, askerler eliyle katledilen köyler de oldu. Bazı köylerde Kürtler, sadece köyün ileri gelenlerini zaptiyelere veya güruha teslim etti, onlar da bunları götürüp öldürdü.

1916 Nisan başında, Kürtlerin kaçışından sonra, Ermeni gönüllüler geldi ve halkı nakledip, Muş'a götürdüler. Orada 2 ay kaldılar ve ovalarda kuyulara gömülü siyah kilkili çıkartıp ekmek yaparak yaşadılar. Şehirde gıda bulmak imkânsızlaştığında, Muş Ovası'nda bulunan Dırmet ve Avzağbür köylerine gidip, buğday başaklarını biçip yiyorlardı. Burada da 2 ay kaldılar. 1916 Ağustosunda Rus ricat etti, o zaman halkı da kaldırıp kaçmaya zorladılar. Geceli-gündüzlü 3 gün yol gittiler ve Khınus'a, Aros'a vardılar. Bu kaçış esnasında Hasrat Mukhsiyan ve karısı Feto, Argo Muratyan ve 4 ile 1 yaşındaki iki çocuğu ve Mariam Melkonyan, 6 kişi, toplanan buğdayı yerin altına gömmek için köyde kaldı, fakat Türkler yetişip onları öldürdü.

Köylüler, göç esnasında yanlarında 30 sığır getiriyordu. Kalanın bir kısmını köyde bırakıp kaçtılar, diğer kısmına ise Kozaklar ve Rus askerleri el koydu ve Muş'ta yediler.

Khınus'a kadarki 3 günlük kaçışları esnasında duyulmamış eziyetler çektiler: yiyecekten tamamen mahrum kaldılar; aç-susuz ve geceleri de uykusuz kalıp sürekli yol alıyorlardı; Türk'ün yetişmesinden korkup

uyumuyorlardı. Açlık, soğuk, uykusuzluk ve yorgunluğun yol açtığı hastalıklardan 15 kişi öldü. Khınus'tan Kağzıvan'a gelirken, onları Ermeni kuruluşların temsilcileri karşıladı, yedirdi ve Rus topraklarına girene kadar baktılar. Khınus'tan Kağzıvan'a kadarki yol üzerinde, köylere dağılmadan önce de 15 kişi daha öldü. Tozdan ve terden birkaçının gözleri kör oldu, bunların arasında Ağrut olarak anılan Mıhkitar Hazroyan da vardı.

2 gün Kağzıvan'da kaldıktan sonra Yeraskh Nehri kıyısından ve Yeraskh'tan yukarı kayıkla çıktılar ve bir istasyonda gecelediler (adını hatırlamıyor), buradan da civardaki köylere dağıldılar.

Bu köyden, başından bugüne kadar toplam 40 kişi öldürüldü veya hastalıktan öldü. Şimdi Khanvali (1 hane) ve Çaçur köylerinde yaşamaktadırlar.

Köye geri dönen olmamıştır ve köyün bugünkü durumuna dair hiçbir haber yoktur.

Anlatan: Şen köyü sakini Mıkhitar Hazroyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 452, yapraklar 20 arka yüzü-22 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 75

HAYATTA KALAN AVET GASPARYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ KAŞAKH KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

22 Ağustos 1916, İlan-Çalan

Bitlis'in Motkan kazasına bağlı Kaşakh köyünden Avetis Gasparyan'ın kendi köyleriyle ilgili aktardığı bilgiler:

Köyün eski durumu: - Avrupa savaşından önce Kaşakh köyünde, 30 [hane] Ermeni nüfusu vardı. Köyün 1.500 koyunu, 1.000 büyükbaşı, 50 kutanı, 2 su değirmeni, 100 sabanı vardı. Her hane ortalama bir hesapla

35 kişiden meydana geliyordu. Köydeki Surb Hakob Kilisesi eskiydi, papazı Ter Sargis son olaylarda öldürüldü. Kilisenin mal varlığı (eşya vs.) 200 Osmanlı altını kadardı. Köyün çocukları, kendi köylerinin iki saat uzağında bulunan Kındzu köyündeki okula giderdi. Kaşakh, yılda 5.000 halvar buğday ve arpa, 5.000 araba saman üretirdi.

Köyün içinde ve çevresinde 10.000 söğüt ve kavak ağacı vardı.

Köyün mevcut durumu: - Köy şimdi tamamen yıkılmış ve viran haldedir; evler yıkılmış ve yakılmıştır.

Kaşakh'm içinde 366 pınar var.

Savaş ilanı ve seferberlik: - Savaş ilan edilmesinden hemen sonra Türkiye seferberlik uygulamasına geçti. Bir gece köy zaptiyeler tarafından kuşatılır ve 76 erkeği tutup Tatvan'a, oradan Bitlis'e ve sonra Erzurum'a götürürler. Bu 76 erkekten sadece 10 kişi kurtulabildi, kalanlar ise bugüne kadar kayıptır ve akıbetleri belirsizdir.

Köylüler, arabaları ve hayvanlarıyla zorunlu (*olam*) çalışma gerçekleştiriyordu; Erzurum'a gitmek, yol yapımında çalışmak vs.

Zorunlu çalışmaya götürülen bu adamların büyük bir kısmı kayboldu veya ağır çalışma şartlarına dayanamayarak öldü.

Hükümet, savaş vergisi olarak köyden 100 koyun, 20 büyükbaş, 50 halvar buğday, arpa, 20 put yağ, 200 araba saman, 100 araba kesmik, 1.200 çift çarık, eldiven, çorap, 2.000 tavuk, 200 çift kaşık aldı.

Köyün katliamı: - 1915 Mayıs ortalarında, Vaspurakan *(Van bölgesi)*, Rus ordusu tarafından ele geçirildiğinde, Türk zaptiyeler ve Kürtler (500 kişi), Hacı Reşit, Farho ve Khılo-Cando *ağa*ların liderliğinde, gece vakti köyü kuşatır. Sabahleyin, köyün tüm erkeklerini -250 kişi- toplar ve "Ruslar yaklaşıyor, Ermenilerin ayaklanacağından şüpheleniyoruz, bu yüzden sizi götürüp, tutacağız", derler. Erkekleri üç gruba ayırarak, Ormız Vadisi (köyün yakınında), Kanaç Ağbür *(Yeşilpınar)* ve Sesar'a götürüp, hepsini katlederler. Köyden sadece 10 kişi kurtulur: Avag Minasyan, Astur Poğosyan, Avetis Gasparyan, Elo Şahenyan, Grigor Markosyan, Luso Vardanyan, Movses Minasyan, Martiros Haroyan, Davo Haroyan ve Hove Markosyan.

Erkekleri götürülüp katledilince, Kürtler ve Türkler köye doluşur, güzel kadınlar, kızlar ve gençlere tecavüz eder, koyunları ve büyükbaş hayvanları çalarlar ve taşınabilecek tüm malları yağmalarlar.

Kadın ve çocuklar dehşet içinde Bitlis'e gider ve valinin evinin önüne doluşurlar. Vali, penceresinden bakar ve kudurmuş bir şekilde, "Bu köpekleri toplayıp iç bölgelere sürün", diye bağırır. Zaptiyeler, kadın ve çocukları gruplar halinde toplayıp, iç kısımdaki köylere doğru yola çıkarır. Yolda her türlü şiddeti uygularlar. İç bölgelere götürür (Siirt tarafları), bir kısmını katleder, nehre atar, güzelleri ise İslamlaştırırlar. 1.500 kişilik köyden şimdi sadece 10 erkek ve 5 kadın kurtulmuş olup, Ecmiadsin bölgesinde yaşamaktadır. Bu 15 kişi, Müslümanlaştıklarından dolayı Kürtler tarafından götürülerek kurtulur. Ruslar Bitlis'e yaklaştığında, Ermenilerin İslamlığından şüphelenen Kürtler, Ermenileri katletmek ister, fakat Ermeniler kaçıp Ruslara sığınmaya muvaffak olur ve 1915 Temmuz ayında Ruslar ricat ettiğinde, bu insanlar da onlarla birlikte Kafkasya'ya gelir.

Yazılanları, anlattıklarıma uygun buluyorum ve benim adıma, Hayk Acemyan'ın imzalamasına izin veriyorum.

Hayk Acemyan (Vanlı)

EMA, fon 227, liste 1, dosya 444, yapraklar 5-7 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 76

HAYATTA KALAN AVETİS TER-NERSESYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ KHİZAN KAZASINDAKİ KHARKHOTS KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

21 Ağustos 1916, Ğarakilisa

Bağeş'in (*Bitlis*) Khizan kazasına bağlı Kharkhots köyü resi Avetis Ter-Nersesyan'ın (55 yaşında) verdiği bilgiler:

Eski durumu: Khizan sancağının 3 kazası (*nahiye*) ve üç *müdürü* vardı, *kaymakam*ın makamı Karasu'daydı. Bu nahiyeler şunlardı: 1) Ermeni nüfuslu 16 köyüyle Şınidzor-Proşents, 2) Sıparkert-Mamırtank, Kürt ve Ermeni karışık, büyük kısmı Ermeni; *müdür* Aşağı Hüruk'ta

otururdu, 3) Khorors, çoğunluk Kürt. Kharkhots köyü Şınidzor nahiyesine bağlı olup, Proşents'den ancak yarım saat uzaklıktaydı. 42 hane sırf Ermeni nüfusa sahipti.

Köyün 1.500 baş koyunu, 500'ün üzerinde büyükbaşı (camız yoktu), 2 atı, 10 katırı ve 20 eşeği, her evin bir meyve bahçesi, bir meyve ağacı olmayan bahçeleri ve üzüm bağları, 4 su değirmeni, 2 yağhanesi, 30 kutanı, 40 sabanı, 35 kağnısı vardı. Köy yılda 1.600 halvar tahıl (200 halvar uşur verilmekteydi), 2.000 balya saman üretiyordu. Köyde 500 arı kovanı vardı.

Köyden daha önce Varna'ya 2 kişi, Poti'ye 2 erkek ve Konstantinopel'e (*İstanbul)* 1 erkek gurbete gitmişti.

Köyde Lusapıtuğ Surb Sahak adlı kemerli, taştan yapılmış ve üç sunaklı bir kilise vardı. Bu kilisede Surb Sahak, Surb Georg ve Kristapor'un kemikleri bulunuyordu. İki papazı (Ter Hovhannes yaşıyor, ama Ter Hovsep Aştarak'ta öldü) vardı. Köyün dışında da Tukh-Manuk Şapeli vardı. Kilisenin sahip olduğu, bazıları parşömen, çok sayıda elyazması İncil, altın kupa, haçlar, urbalar[18] ve çok sayıda kullanım eşyaları kilisede döşeme taşlarının altına gömüldü.

50 karma öğrenci ve iki öğretmenli iki gözlü bir okulu vardı.

Köyün dinî önderi, başrahibi (Petros Vardapet manastırda öldürüldü) Khizan'daki Surb Khaç Manastırı'nda kalırdı ve Ağtamar Katolikosu tarafından atanmıştı.

Mevcut durumu: - Kharkhots'ta şimdi sadece Kürtler yaşıyor. Hiç Ermeni yok: Ermenilerin dönüşü yasaktır. Kilisenin sunağı[19] ve dolapları yıkılmıştır. Kilisenin tüm eşyaları, elyazmaları, eski eserleri vs. hepsi imha edilmiştir.

Seferberlik ve Ermenilerin o zamanki durumu: - Köy, 1908 yılından[20] Rus-Türk Savaşı'na kadar Türk ordusuna 70 kadar asker vermiştir. Bunlardan sadece 3'ü kaçıp köye gelmiş ve kurtulmuştur. Başka 20 kişiyi nisan ayında, Banot Vadisi'nde (Bağeş yolu üzerinde) Türk askerleri kesti. İçlerinden sadece Khalo Sosoyan, ağır yaralı bir halde kendisini köye atmayı başarmış ve ifa edilen caniliği anlatmış. Fakat o da, köylerinin ricatı esnasında, yürüyemeyeceğini görerek (yaraları kurtlanmıştı), orakla kendi boynunu keser. Resmî askerlerin haricinde, köyde bulunan erkekler de ordu için hamal olarak çalıştırılıyor, Bağeş-Muş-Bayazet hattında hizmet ediyordu. Onlardan 25 kadar erkek Bağeş'te öldürülmüş, iki kişi

ise, Rahva Ovası'nda (Bağeş-Datvan hattında), kışın, odunla dövülerek öldürülmüşlerdir (Mıkho Manukyan ve Vardan Mirzoyan), hasta olduklarından hamallık yapamıyorlardı ve bu yüzden öldürülmüşlerdi.

Savaş vergisi: - Köy, savaş vergisi olarak 20 koyun, 6 sığırıyla birlikte 3 kağnı, 200 halvar arpa ve buğday, 40 put yağ, 1.000'in üzerinde yumurta, 110 çift çorap, 100 çift eldiven, 200 çift çarık, 20 put bal, 60 çuval, 70 halat, 40 keçe vs. vs. vermiştir. Köy, Bağeş-Karkar yolu üzerinde bulunduğundan dolayı, gelip-geçen Türk ve Kürt birliklerini haftalarca doyurmuştur.

Katliam ve göç: - Nisan ayında Van'daki çatışmalar başlayana kadar, komşu Khizan Kürtleri alışılagelmiş şekilde davranıyorlardı. Lakin Van çatışmalarının başlamasıyla birlikte Kürtler, sizi keseceğiz, diye sık sık tehdit ediyordu. Özellikle Karkar'daki devrimci çatışmalardan sonra son derece kötüleşmeye başladılar. Karkar'ın yerli devrimcileri, Türk askerlerinden kaçarak Khizan'a iner ve Ermenilerin evlerine sığınır. Bunun üzerine hükümet, Ermeni köylerini aramaya ve devrimcilerle silahlarını/göstermeleri için Ermenileri korkunç işkencelere tabi tutmaya başlar. Kharkho'lu iki papazı[21] birbirlerine bağlayıp feci şekilde döverler. Bu arama sonucunda, köyden 20 kadar silah götürürler. Köylüler mecburen, gündüzleri tüm silahlı erkekleri dağa çıkarıp (Balaj Dağı), geceleri köye indirir. Lakin son günlerde kesin katliam haberleri dolaşmaya başladı. Bunun üzerine tüm devrimciler artık gündüzleri köyden çıkmamaya başladı. Kürtler ve Ermeniler arasında tüm ilişkiler kesildi. Mayıs başlarında, Van'ın ele geçirilmesinden sonra, Kürtler ve Türk askerleri aniden köyün dağlarını tuttu ve tüm koyun ve sığırları götürdüler. Kharkhots'ta o günü, Khizan'ın Pıkhor köyünden Mınatsakan ve Mikayel'in önderliğinde 60 kadar silahlı erkek vardı. Onlar, tüm köyü Sparkert'e nakleder ve kendileri ise düşmanın önünü kesip (Balaju önlerinde), çarpışmaya başlar. Halk, güvenli bir şekilde, Ermeni gönüllü birliklerinin (Dro'nun alayı) de bulunduğu Sparkert'e ulaşır. Vozmeli Lato ve Çatoyan Mihran da ordaydı. Köyden sadece koyunların başında bulunan 4 çoban öldürülür. O dağda 3 gün boyunca Ermeniler ile Türkler ve Kürtler arasında çatışma oldu. Gönüllüler, savşçılarımıza yardıma gitti. Kharkhotslular, 3 gün Sparkert'te kaldıktan sonra, gönüllülerle birlikte Moks'a göçer, burada iki gün kalıp Vostan'a geçerler ve Van'daki temmuz ricatına kadar burada kalırlar. Düşman, Moks'a kadar geri çekilen gönüllüleri ve halkı takip ediyordu.

Van ricatı sırasında Kharkhotslular biraz gecikir ve Tiramer köyüne vardıklarında, Berkri'den gelen silah seslerini duyarlar. İçlerinden bir kısmı daha köprüyü yeni geçmişken (gece), köprü Kürtler tarafından kesilir ve geride kalanlar katledilir veya Bendimahu'da boğulur. O zaman 20'nin üzerinde Kharkholu öldürülür veya boğulur. Diğerleri İgdir-Ecmiadzin'e ulaşır, oradan da farklı yerlere götürülür (Nor Bayazet bölgesi). Göç günlerinde ölen Kharkholuların sayısı 200 kadardır. Sağ kalanlar, köyün ancak üçte birini oluşturmaktadır.

Yazılanlar, anlattıklarıma uygundur.

Avetis Ter Nersesyan, Kharkhots köyü resi

EMA, fon 227, liste 1, dosya 445, yapraklar 6-10 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 77

HAYATTA KALAN GEVORG AMİRKHAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ HİZAN KAZASINDAKİ ŞEN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

12 Ağustos 1916, İgdir

Khizan'ın Şen köyünden Gevorg Amirkhan'ın (31) anlatımına göre:

Şen'in 60 hanesi ve 447 nüfusu, bir kilisesi[22], bir okulu, bir değirmeni, 1.400 koyunu ve 400 büyükbaşı vardı. Köyün yıllık toplam geliri 400 ölçü buğday, 100 liralık meyve vs. idi. Kilisenin iki elyazması İncil'i vardı. Bunların ismi Dsağik (*Çiçek*) *İncil* ve Karmir (*Kırmızı*) *İncil*'di.

914 Temmuz ayı başlarında Şen'den 20-50 yaşları arasındaki erkekleri askere götürdüler.

915 Mayıs ayı sonlarında 1.200 Kürt (liderlerinin ismi bilinmiyor) Şen'e saldırdı ve halkı acımasızca katletti. Güruh, hükümete ait Mauser tüfeklerle silahlıydı. Kadınların bir kısmını, gizli paraları göstermeleri

için kızgın demirle dağladılar, bir kısmını da taşlarla öldürdüler. Şen'den toplam 20 kişi Khizan Kürtleri tarafından esir alındı ve dört kadını İslamlaştırdılar. Toplam 70 kişi kurtulmuştur.

Şenliler, 18 Temmuz 915'te Kafkasya'ya göç etti.

Onlar şimdi Panik'te ve bir kısmı da Salmast'ta korkunç bir yokluk içinde yaşıyor.

Derleyen: ***G.M. Nerkararyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 21, orijinal, el yazısı.

NO 78

HAYATTA KALAN TOROS HOVHANNİSYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ HİZAN KAZASINDAKİ SPARKERT NAHİYESİ KÖYLERİNİN KATLİAMLARI VE ÖZ SAVUNMASIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Bitlis, Sparkert

Eski durumu: Tüm Sparkert 47 köydü, bunlardan 27'si Ermeni köyü olmakla birlikte, içlerinde belli bir miktar Kürt de vardı.

Ermeni köyleri: Sev Kar - 18 hane, Çajuan - 50 hane, Yukarı Kotents - 40 hane, Aşağı Kotents - 20 hane, Hoğant - 20 hane, Hürük - 50 hane, Nerpan - 15 hane, Lovar - 15 hane, Pazents - 80 hane, Vank - 4 hane (Pazents'in Surb Astvadsadsin Manastırı), Tağ - 15 hane, Kiğis - 20 hane, Tandzis - 15 hane, Daşt - 20 hane, Mat - 18 hane, Matadsmen - 12 hane, Dalars - 25 hane, Dusu - 40 hane, Harkin - 12 hane, Khüsp - 30 hane, Khoyt - 20 hane, Patranants - 15 hane, Aşağı Hürük - 35 hane, Suzants - 15 hane, Harıncik - 25 hane, Sori - 40 hane, Past - 60 hane (herkes katledilmiş, sadece 2 erkek çocuk kurtulmuştur), Berdak - 18 hane.

Yukarıda belirtilen köylerin büyük kısmı birbirlerine çok yakındı. Kilise ve okulları vardı. Bunlardan Past köyü, Kürt köyleriyle kuşatılmış olduğu için, tamamen katledilmiştir. Belirtilen bu köyler şimdi harabe halindedir.

Savaş ilanı:

Seferberlik: - Seferberlik başlar başlamaz, bölge yöneticisi *müdür*, köy reslerini çağırarak, belli sayıda asker adayı talep etti. Lakin resler, istenen asker adaylarının büyük bir kısmının, gurbetçilik ve daha başka nedenlerden dolayı köyde olmadıklarını söyleyerek, talep edilen sayıda kişi teslim edemeyecekleri konusunda itirazda bulunur. *Müdür*, bu cevap üzerine reslerin bağlanmasını emreder ve onları iyice dövdürüp işkence yaptırır. Daha sonra köyde bulunan 20-45 yaşları arasındaki tüm erkekleri toplamaları için reslere emir verir. Resler mecburen emri yerine getirir ve epey erkek toplayarak *müdüre* teslim ederler. *Müdür*, bu toplananları Bağeş'e, oradan da Van'a yollar. Van'a vardıktan sonra bazıları kaçmaya muvaffak olur, fakat tekrar yakalanırlar. İlk seferberlikte 250'den fazla erkek götürdüler. Bunlardan hiçbiri canlı olarak geri dönemedi ve hepsi Erzurum'a gönderildikten sonra yokedildi.

Zorla el koymalar: - Savaş vergisi ve bağış adı altında bizden büyük miktarda çorap, eldiven, koyun, katır, yağ, peynir, yumurta topladılar ve hiçbiri için bir tek kuruş ödemediler.

Köylerimiz, bu el koymalar esnasında her türlü vahşete ve baskıya maruz kaldı. Gözlerine çarpan her şeyi elimizden aldılar. Müsaderelerin ve açıkça soymaların haricinde, zaptiyeler sudan sebeplerle günlerce köylerimizde oturup, kendilerini kral gibi ağırlamamızı, bol yemek verip ziyafet sofraları kurmamızı talep ediyordu. Hükümete yaptığımız başvurular cevapsız kalıyordu. Cevap verdiklerinde de, bizi suçlu çıkartıp, cezalandırıyorlardı.

Katliam ve tehcir: - 1915 Şubat ayında başladı. Çevremizdeki Müslüman halk, bir ay öncesinden hükümet tarafından silahlandırıldı. Ocakta, yaklaşık 500 kişilik "Koçar" birliğini, Mala-Şarif Macar liderliğinde (Şeyh Sait Ali'nin amcaoğlu) getirip Yukarı Hürük, Pazents ve diğer köylere yerleştirdi. Bunlar köylere doluştu ve anlatılmayacak baskılar yapmaya başladı. Hükümetin gözü önünde onlarca-yüzlerce koyun kesiyor, insanları dövüyor, işkence ediyor, evleri soyuyor ve yakıyorlardı.

Bölgemizdeki Taşnak lideri Vozmeli Lato, yapılan kanunsuzluklar hakkında *müdüre* bir mektup yazarak, bu başıboşluğa son verilmesini talep etti. *Müdür*, Macar'ın adamlarıyla birlikte köylerden uzaklaşmasını emretti, fakat Macar karşı geldi. *Müdürün* ikinci emri üzerine Macar, köylerden çekilmeye mecbur oldu.

Bu dönemde bizden yine en sert biçimde asker adayı talep etmeye başladılar. Lato'nun talimatıyla, *ameliye*-çalışan asker adayı olarak birkaç yaşlı gönderildi Bağeş'e. Kış bu şekilde geçti ve Van çarpışması başladı.

Kürtler acele bir şekilde hazırlıklar yapmaya başladı. Yöneticimiz Lato, onların niyetlerini anladı ve Ermenileri hazırlamaya başladı. Tüm bölgemizde, "Motin[23]" ve "Mosin" tüfekleriyle silahlı, 120 savaşçı vardı.

Lakin Van çarpışmasının ne olduğu, kimlerin çarpıştığı, Van'ın ne durumda olduğundan haberimiz yoktu ve tüm bu 30 gün boyunca bekleme halinde kaldık. Kürtler de bekleme halindeydi, aramızdaki fark, onların her gün Van hakkında bilgiler alıp sonucunu bekleyerek daha harekete geçmemeleriydi.

Yöneticimiz Lato'nun talimatıyla, askerlerimiz köyün dışına yerleştirilmiş, saldırı gerçekleşebilecek geçitleri tutuyorlardı. Lakin bir gün, hava son derece soğuk olduğundan dolayı köyün dışında, dağlarda kalmak imkânsız oldu. Lato, askerlerin ricasına uyarak, o geceyi köyde geçirmelerine izin verdi.

Lakin saldırı, Van'dan geri çekilen Kürtler ve Türkler tarafından tam da o sabah başlatıldı, fakat askerlerimiz hemen geçidi tutmaya muvaffak oldu ve güruh niyetine ulaşamadı.

Bizim delikanlılar 2 saat boyunca ateş etti ve Türkler geri çekilmeye mecbur oldu. Tam o anda sancak yöneticisi müdür geldi ve Lato'yla görüşerek çarpışmaya ara vermeyi önerdi. Lato, daha önceden *müdür*le birbirlerini öldürmeyeceklerine dair anlaşmış olduğundan, önerisini kabul etti.

O sırada gönüllüler Moks'a varmıştı, fakat bizim haberimiz yoktu. Lato, askerlerden 60 kişiyi Sperkert'te bıraktıktan sonra, kalanını alarak, gönüllülerin de varmış olduğu Moks'a geçti. Orada, Harıncik köyünde bulunan küçük bir kurganda, hayli büyük sayıda Kürt mevzilenmiş, gönüllülere direnmekteydi. Lato, gönüllülere katılarak, kurganı bir gecede yarıp Kürtleri oradan sürmeyi başarır.

Dro Yüzbaşı Ğazar'la birlikte Sperkert'e geçti. Tüm Kürt önderlerini çağırıp silahlarını talep etti, fakat onlar teslim etmeyi kabul etmedi. Dro, tam sert tedbirler almaya karar verirken, ricat başladı.

Gönüllüler gece vakti köylere girip, halkı zorlayarak yerlerinden etti ve Van'ın yakınındaki Vostan'a kadar getirdiler. Üç hafta orada kaldıktan sonra, Van'dan da göç başlayınca, Berkri yoluyla Kafkasya'ya geçtik.

Göç yolunda, Berkri yakınlarında saldırıya uğrayıp hayli zayiat verdik. Birkaçı öldürüldü, çoğu ise, özellikle kadın ve çocuklar, nehre düştüler ve boğuldular. Neredeyse çıplak bir şekilde Kafkasya'ya vardık. Tüm mal varlığımızı bırakmıştık, koyun ve hayvanlarımızı dahi.

Açlık, hastalık ve yokluktan dolayı birçok insan Ecmiadsin'de öldü.

Öz savunma: - Savunmayı yöneten, Daşnaktsutyun liderlerinden Uzmeli Lato, baştan itibaren hükümetle görüşmeler yaparak sükûneti muhafaza etmeye çalıştı.

Sparkert'te, fazla bir çatışma olmamasına rağmen, ocak ayından mayısa kadar, silahlıydık. Askerlerimiz, 120 kişi, hepsi de bizim köydendi.

Sparkert'te sadece, 60 haneden oluşan ve çevresi Kürtlerle sarılı Past adlı Ermeni köyü katledildi. Kürtler, bu köyün Ermenilerini esir alarak Aşağı Hürük'e götürdü.

Dro, Pastlıların başına geleni duyunca, Hand ve Nors adlı Kürt köylerinden 30 erkeği, Abdırrahman adlı bir *bey*le birlikte yakaladı ve Moks'a götürdü. Kürtlere de, Pastlıları serbest bıraktıkları takdirde, kendisinin de yakalamış olduğu Kürtleri serbest bırakacağı haberini yolladı. Tam bu esnada Pastlı iki genç yetişip, Kürtlerin tüm köylüleri katletmiş olduklarını haber verdi ve bunu nasıl yaptıklarını anlattı. Kadın, çocuk, erkek, tüm köy halkını nehir kıyısına götürüp başlarını keserek nehre atarlar. Anlatanlar, kendilerini nehre atıp kurtulur.

Dro, bu haber üzerine kızdı; yakaladığı Kürtleri dışarı çıkartıp süngületerek, nehre atılmalarını emretti.

Sparkertlilere bu kadar büyük hizmet vermiş olan Lato da şöyle öldü.

Halkımız göçerek Vostan'a gelince, [Lato] Moks'a geri dönmek istedi, fakat askerlerimiz onu takip etmedi. Tırçun adında bir çavuşla birlikte, Petar adlı bir Kürt köyüne (300 haneli) saldırdı. Köye gelip mevziler belirler ve köyün karşısındaki mevzileri Tırçun ve askerlerine teslim eder, kendisi ise birkaç kişiyle doğrudan saldırıya geçerek köye girer. Kürtler köyden çıkıp, Tırçun'un tutmuş olduğu mevzilerin arkasına geçerek, onu geri çekilmeye zorlarlar. Tırçun'un geri çekilmesiyle Lato birkaç arkadaşıyla birlikte köyde kuşatılır. Son nefeslerine kadar çarpışırlar ve öldürülür.

Anlatan: Sparkertli Toros Hovhannesyan

Derleyen: *Suren Meloyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 461, yapraklar 1-5 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 *Furgon* – Üstü çadır gibi örtülü büyük at arabası.
2 Bitlis bölgesi dinî önderi Başrahip Suren Kalemyan, 1884 yılında Kuşna'da (Arapgir) doğmuştur. Asıl adı Poğos'tur. 1909 yılında Episkopos Stepanos tarafından rahip olarak kutsanır. Katliamlarda şehit edilmiştir.
3 *Drog* – Üzerinde iki sıra, sırt sırta binilen uzun at arabası.
4 Kilisenin adı Surb Stepanos'tur.
5 Türkiye 29 Ekim'de, Alman-Avusturya ile ittifakla Birinci Dünya Savaşı'na katılır.
6 1874 yılında Fransa'da, Bazilya Gra tarafından yaratılan ve Yunan silahlı kuvvetleri tarafından da kullanılan Gra marka tüfekten bahsedilmektedir.
7 Düzeltilmiştir, orijinalde 915'tir.
8 Artuşen, Sasun'un Khulp sancağında bulunan büyük Ermeni köyüydü.
9 Belge zarar görmüştür.
10 *Protestanlık* – Hıristiyan Kilisesi'nde, XVI. yüzyılda Katolikliğe karşı protesto olarak oluşturulmuş bir mezheptir.
11 Amerikan bezi.
12 Köyün okulu, Konstantinopel'de bulunan "Yeğbayraser" (*kardeş sevgisi*) Derneği tarafından ayakta tutulmaktaydı.
13 Otların üzerinde bırakmış oldukları izleri ima etmektedir.
14 Bu şekilde yazılmıştır, fakat Surb Sion olması gerekir.
15 *Kordon* - Sıra halinde dizili asker.
16 Düzeltilmiştir, orijinalde Sevançukh yazılmıştır, fakat böyle bir yerleşim yeri yoktur.
17 *Gılgıl* – Darı benzeri, fakat büyük daneli bir tahıl cinsi ve tohumu. Muş bölgesinde, bu daneleri kıtlık zamanında yulafla karıştırıp ekmek pişirirlerdi. Siyah ve az besleyicidir.
18 En belirgin rahip elbisesi.
19 *Masa* – Hıristiyan mabetlerinde bulunan ve din adamı tarafından üzerinde ayinin ifa edildiği yüksekçe ve hareketsiz masa.
20 Orijinalde 1904 yazılmış olmakla birlikte, 1908 yılına kadar Ermeniler askere alınmamaktaydı.
21 Kharkhots'un iki papazı, Ter Hovsep ve Ter Hovhannes olmuştur.
22 Kilisenin adı Surb Mesrop'tu (farklı kaynaklara istinaden Surb Kirakos).
23 *Martini* – Mauser marka tüfeklerin 7,65 çaplı mermilerinin kullanıldığı, Amerikan tek dolumluk, Pibodi Martini 1908 modeli, geliştirilmiş Türk tüfeği.

SİİRT SANCAĞI

NO 79

HAYATTA KALAN MARTİROS HOVSEPOĞLU KEROYANTS'IN, SİİRT SANCAĞININ ERUN KAZASINDAKİ DEH KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

7 Ağustos 1915, Panik

Barvar sancağının[1] Dıh köyünden Martiros Hovsepyan Keroyants'ın (50-60 yaşlarında) anlattığına göre:

Dıh köyü 300 hane ve 2.500 nüfusa ve iki kiliseye (Surb Hovhannes[2] ve Surb Astvadsadsin[3]) sahipti. Surb Hovhannes Kilisesi'nde, kırmızı harflerle yazılı bir elyazması vardı (ne kitabı olduğu bilinmiyor).

Köyün bir okulu, 5 (beş) değirmeni, 7.600 (yedi bin altı yüz) koyunu, 1.500 sığırı, 250 katırı ve atı vs. vardı.

Seferberlik, 915 Temmuz ayı sonlarında (Dıh'ta) ilan edildi. 18-50 yaşları arasındaki tüm erkekleri askere götürdüler (toplam 700 kişi). Asker adaylarından biri kaçtığında, evindeki erkeklerden biri tutuklanıp, onun yerine askere gönderilmekteydi.

Dıh katliamından üç ay önce, Şarnakhlı Mahmat *Ağa*, Arohlu Ali *Ağa*'nın oğlu, Cangir (Darhamlı) *Ağa*, Eroeli İbrahim *Ağa*, Dıhlı Martiros Hovsepyan Cafaryants, Kgarip Kazaryan ve Murat *Efendi*'ye (bu sonuncusu *kaymakam* vekiliydi), "Sizi katledeceğiz", derler.

Türkler Van'dan geri çekildiğinde kaçan güruh, Cevdet'in (Van Valisi) emriyle Dıh'a saldırdı (15-16 Mayıs) ve Dıh'ın tüm halkını acımadan katletti, - Dıhlı çocuktan en yaşlısına kadar, cinsiyet farkı gözetmeden. Bu katliam esnasında, 100 (yüz) kişiyi zorla Müslümanlaştırarak, Kürt köyü Aroh'a yerleştirdiler. Sadece 20 (yirmi) erkek kaçıp Van'a ulaşarak kurtulmayı başardı. Bu kurtulanlardan beş kişi, şu anda Kafkasya'dadır

(hangi bölgede oldukları belli değil). Diğer 15'i ise gönüllü savaşçı olmuştur.[i]

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 12, orijinal, el yazısı.

NO 80

HAYATTA KALANLARDAN VARDAN GALOYAN VE MİRZO BIHARYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ BARVAR KAZASINDAKİ VOZM KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

10 Ağustos 1916, Gödakbulağ

10 Nisan 915'te askerler ve Kürtler, Siirtli Rabha ile Parvarlı Mahmat Raşit *ağa*ların önderliğinde 4-500 kişiyle aniden köye geldi. Biz erkekler, silahlı - silahsız, resin talimatıyla dağa çekildik, sözde direnme olmasın, bir şey yokmuş gibi. Lakin güruh köye girdi, evleri yakıp yağmalamaya başladı. 35 kişi öldürdüler, Ter Sahak, Pağto, Soso, Martiros ve diğerleri. Halk dağa kaçtı. 31 kadın ve çocuğu esir götürdüler. Bir gün dağda (vanker) kaldık, halkla birlikte Moks'a gittik. Kadın ve çocuklar orada kaldı. Tüm erkekler Şatakh'a geçtik. 65 silahlı vardık. Dsidsants ve Çınok'ta çatıştıktan sonra, Hovsep Şayinyan'ın önderliğindeki Ermenilerle Kürtlerin çatıştığı Moks'a gittik. Bir kısmımız Mamırtank'a geçtik, Khizan şeyhlerine karşı çarpışan Lato'ya yardım etmeye. Ailelerimiz o tarafa geçmişti. Köyümüzden onbaşı Tigran Kamalyan vuruldu. Moks, Mamırtank, Sıparkert, Karkar halkını getirip, hepsini Gâvaş'ın köylerine ve Vostan'a geçirdik.

Van göç etti. Biz de Vostan'dan Van'a, Berkri'ye. Orada Osmanlı ile Rus arasında çatışma vardı. Rus ile Dro'nun ordusu ileri gittiler, Osmanlılar Ermenileri katletmeye başladı. Biz kaçtık, benim insanlarımdan

i Otuz hane Dıhlı da Şarnakhlı Karmir *Ağa*'nın oğlu sayesinde korunup kurtulmuş ve günümüzde de bu ağanın yanında kalmaktadırlar. Dokuz hane de Nivla köyündeki Cangir *Ağa* ve Darhamlı Dahr *Ağa*'nın yanma sığınmıştır.

4'ünü öldürdüler. Birçok insan nehre atıldı. Ben dağları aşıp Rus ordusunun bulunduğu Abağa Ovası'na geçtim.

Köye hiç kimse geri gitmemiştir. Mal varlıklarımız olmadan geldik.

Gödakbulağ'da yaşayan Uzmeli Vardan Galoyan

Mirzo Bıheryan

10 Ağustos 916

Müfettiş Şirin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 430,yaprak 1 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 81

HAYATTA KALAN MURAD HARUTYUNYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ ŞİRVAN KAZASINDAKİ AVİN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

15 Ağustos 1915, İgdir

Bitlis'in Yerun sancağının[4] Avin köyünden tanık Murat Harutyunyan'ın (25) anlatısına göre:

Yerleşimin 30 hanesi ve 200 nüfusu, Surb Şımavon adında bir kilisesi, bir su değirmeni, 400 koyunu ve 500 sığırı vardı. Kilisenin 10-15 eski elyazması İncil'i vardı. Köyün yıllık tüm geliri 1.000 ölçü buğday, 100.000 balya saman ve 1.000 put cevizdi.

10 Aralık 914 tarihinde, 20-55 yaşları arasındaki tüm erkekleri Avin'den askere götürdüler. Zamanında teslim olmayan asker adaylarının evlerini kundaklıyor, taşınır-taşınmaz tüm mallarına el koyuyor, kadınlarına tecavüz ediyorlardı.

10 Ocak 915'te, Mahmat Emin, Ahmat Khan, Fatakh Beg ve Avdi Beg komutasındaki 400 Kürt, hiçbir direnişle karşılaşmadan Avin'e saldırdı. Tüm erkekleri, kadınları ve çocukları toplayarak köyün dışına, Boder olarak anılan yere götürdüler. Kadın ve erkekleri, 20'şer kişilik gruplar halinde birbirlerine bağlayarak "küçük çap" ve onluk tabancalarla (altışar

kişi bir kurşunla) vurdular (kulaktan, alından vurarak). Küçük çocukları ve kızları tutarak başlarını taşa vurup beyinlerini dökerek öldürüyorlardı. Hepsi böylece öldürüldü ve sadece beş erkek ve iki kadın kurtulabildi.

Avin günümüzde ayaktadır ve içinde Kürtler yaşamaktadır.

Not: Önce res Melkon Barkhoyan'ı ve Ter Petros'u birbirine bağlayıp öldürdüler.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 24, orijinal, el yazısı.

NO 82

HAYATTA KALAN BERKHO AZOYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ ŞİRVAN KAZASINDAKİ GINDZİK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

15 Ağustos 1916, İgdir

Bitlis'in Erun sancağındaki[5] Gındzik köyünden, Berkho Aloyan'ın (41, görgü şahidi) anlatımına istinaden:

Gındzik'in 55 hanesi ve 600 nüfusu, Surb Stepannos adında bir kilisesi, iki su değirmeni, 800 koyunu, 600 sığırı vardı. Kilisede elyazması İnciller vardı. Eski bir elyazması belge de vardı. Aziz Meryem'in resmiyle onu bir İngiliz konsolosu birkaç yıl önce götürdü. Kilisenin yakınında, mezarlıkta bulunan, iki arşın uzunluğunda ve dört karış genişliğinde bir taşın iki yüzünde çivi yazıları vardır[i].

Köyün yıllık tüm geliri, 2.000 ölçü tahıl, 7.000 put ceviz, 20.000 balya samandır. Günümüzde köy yakılmamış, fakat yıkılmıştır.

914 Aralık ayında, Gındzik'in 15-45 yaşları arasındaki tüm erkeklerini askere götürdüler. Zamanında teslim olmayan askerlerin evlerini yakıyorlardı.

i Bitlis'teki İngiliz Konsolosu bu taşa 200 Osmanlı lirası fiyat biçmiş, fakat köyün papazı [Ter] Gorgiz vermeyi kabul etmemiştir.

Ordu için Gındzik'ten zorla 300 ölçü buğday, 200 koyun, 100 put yağ, 200 çift çorap, 200 çuval ve 100 Osmanlı lirası götürdüler.

10 Haziran 915 tarihinde, hükümetin Mauser (küçük çap) tüfekleriyle donatılmış 400 Kürt, Mahmat Emin, Ahmat Khan (Fezkerun köyünden) ve Seyit Ali'nin oğlu S[ala]heddin liderliğinde, Gındzik'e saldırdı. Gındzik'in silahları bir ay önceden toplatılmış olduğundan dolayı, köylüler herhangi bir direnme teşebbüsünde bulunamadılar. Güruh Gındziklileri acımadan katletti. 7 yaşın altındaki erkek çocukları ve kadınları esir götürdüler ve hepsini de Bohtan Nehri'nde (Dicle) boğdular. Gındzik'ten sadece altı erkek ile on dört kadın ve çocuk kurtulmuştur. Kurtulanlar, günümüzde İgdir'dedir.

Derleyen: ***G.M. Nerkararyan***

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yaprak 22, orijinal, el yazısı.

NO 83

HAYATTA KALAN KHAÇİK VARDANYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ ŞİRVAN KAZASINDAKİ NABAYİN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

15 Ağustos 1916, İgdir

Bitlis'in Yerun sancağının[6] Nabayin köyünden Khaçik Vardanyan'ın (görgü tanığı) anlattığına istinaden:

Nabayin'in 40 hanesi ve 300 nüfusu, Surb Georg adında bir kilisesi, bir su değirmeni, 900 koyunu, 500 sığırı vardı. Kilisenin 15 elyazması İncil'i vardı. Köyün yıllık geliri 3.000 ölçü tahıl, 10.000 balya saman, 50 *litre* baldı.

15-45 yaşları arasındaki tüm erkekleri, 20 Aralık 914 tarihinde askere götürdüler. Belirlenen zamanda teslim olmayan asker adaylarının evlerini kundaklıyor, mallarına el koyuyor ve kadınlara tecavüz ediyorlardı.

Örneğin Muşlu polis Mustafa *Efendi*, Galseli Sımayil *Efendi*, Siirtli Hasan *Efendi* vs. Hakob Kakosyan'ın karısı Nergiz'e ve Farso Muratyan'ın karısı Gino'ya tecavüz ettiler.

Türk ordusundan firar etmiş olan Nabayinli Vardan Harutyunyan, şunları anlattı:

"Türk subaylar, bizimle Türk askerleri arasında ayrımcılık yapıyorlardı. Bizi ayrı odalara doldurup günlerce aç bırakıyor, Türk askerlerine ise ekmek ve yemek veriyorlardı. Sırtımıza ağır yükler vererek, çoğu kez 24 günlük yola taşıttırıyorlardı. Türk askerler, biz Ermeni askerlerini sürekli öldürmekle tehdit ediyorlardı vs."

10 Haziran 915'te, Ğasım Osman Khan (Koçar Mahmarlı) önderliğinde ve hükümetin mavzer tüfekleriyle donatılmış 200 Kürt Nabayin'e saldırdı, direniş görmeyerek ve erkekleri toplayarak keser, balta ve iki ağızlı baltayla (bir balta çeşidi) öldürdüler. Arıt köyünden Halit Ahmatyan, Garnik Kirakosyan'ı görülmemiş işkencelerle öldürdü. Önce diri diri sırtının derisini yüzdü, sonra bıçakla gözlerini oydu, kollarını kesti, dişlerini çekti ve Garnik hâlâ sağken bıçakla parça parça etti ve parçalarını onun pantolonuna doldurdu. Bu Halit Ahmatyan, kardeş çocuklarıyla birlikte dört kişiyi, Abro Buloyan'ı, Raşo Buloyan'ı, Karapet Hokhanyan'ı ve Hokhan Karapetyan'ı tutup Kürt köyü Derken'e götürerek diri diri yaktı. Halit, odun yığınını ateşe vermeden önce Abro'ya, "Dinimizi kabul et, seni kurtaralım", dedi, fakat Abro, "Bu ateş, sizin dininizden daha iyi, bizim efendimiz eziyet görmüş, biz de görürüz", diye cevapladı.

Hamile kadınların karnını deşip çocukları çıkararak, bir sopanın ucuna geçirip, "Bu Ermenilerin bayrağıdır", diye bağırıyorlardı. Sayit'in kızı Nergiz'e, Seyran'a (Poğos'un kızı), Khızmo Harutyunyan'a vs. böyle davrandılar. Küçük erkek çocukları ise diri diri yere yatırıp başlarını bir taşın üzerine koyarak, büyük bir taşla patlatıyor, beynini dışarı dökerek öldürüyorlardı.

Nabayin'den sadece üç erkek, bir kadın ve bir erkek çocuğu kurtulmuştur.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yapraklar 23 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Erun ve Barvar kazaları komşu olduklarından dolayı, şu veya bu bölgeye aidiyeti konusunda sık sık karıştırmalar olmuştur.

2 Surb Hovhannes Kilisesi'nin din adamlarından Peder Karapet Atomyan ve Peder Petros Ter-Stepanyan katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

3 Surb Astvadsadsin Kilisesi din adamı Peder Hımayak Yeretsyan katliam esnasında şehit edilmiştir.

4 Belgede sancak yazılmış olmasına rağmen Erun, Siirt sancağının bir kazasıdır.

5 Eruh ve Şirvan kazaları komşu olduklarından dolayı, şu veya bu bölgenin aidiyeti konusunda sık sık karıştırmalar olmuştur.

6 Bkz. sonnot.

MUŞ SANCAĞI

NO 84

HAYATTA KALAN HAKOB KHOCYANTS'IN, MUŞ SANCAĞININ MALAZGİRT KAZASINDAKİ ERMENİLERİN GÖÇÜ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Manazkert göçü

Anlatan: Manazkertli Hakob Khocyants

Savaşın başlangıcından itibaren, burada da bahreyi, Tekâlifi Harbi (savaş vergisi), daha öncekilerde belirtildiği gibi, seferberlik ve silah ve *hamal bölüğü*nü de normalin üzerinde toplarlar.

1915 yılının baharında, nisan ayı başlarında Ruslar Kılıç-Kâduk'a ulaşınca Kürtler kaçar ve Berd[1] ile çevre köylerin hayvanlarını yanlarında götürürler; halkı */Ermeniler/* ise Manazkertli İbrahim *Bey*'in oğulları, Avdlla *Bey* ile Hüseyin *Bey*, "Abdıl Mecit ile Hüseyin *Ağa* geliyor, hepinizi kırarlar", diyerek, kendi köyleri olan Akner'de toplayıp korurlar. Manazkert'in (Berd) Egnakhoca, Vorcin, Khan-Oğli, Kharaba-Ğasmik, Rızağiğasmi, Noradin, Sultanlu, Rıstam-Gâduk, Ğotanlu, Derık, Tondras, Yekmal, Latar, Şeytan-Ave, Ğara-Ğaya, Mollabağ, Tolağbaş ve Bagran köylerinin halkı bu şekilde kurtulur. Berd'den 100 hane, köylerden ise, her birinden 50-250 hane kurtulur. Avdlla ile Hüseyin *bey*lerin babası ve dedesi de önceki Rus-Türk savaşları esnasında Ermenileri bu şekilde korumuşlardır.

Bu köylerden kurtulan halk, Van ve Manazkert ricatları esnasında, memleketlerinden ayrılarak Dutağ-Karakilise-İgdir hattından Kafkasya'ya göçer ve asıl olarak Aleksandrapol eyaletine yerleşir.

Mal zayiatı, Alaşkert'in Karakilise'si için gösterildiği kadardır, çünkü Alaşkert ve Manazkert köylüleri benzer meşguliyet, aynı ölçüde mal ve imkâna sahip olmuşlardır.

Bu başarılı geliş sırasında da Hacı Hamden *Beg*'in eliyle gene kayıplar olmuştur. Duknuk'tan 30 erkek, Noratun'tan 70, Kharaba-Ğasmik'ten 20, Tolağbaş'tan 10 kişi, Marmus'tan 20 kişi, Banzıten'den 30, Rıstam-Gâduk'tan 30 kişi öldürülmüştür. Nado'nun eniği Sait, Molla-Mıstafa'dan 20 erkek ve Ğotanlu'dan 30 kişi öldürdü. Bu cinayetler ordu ve *Hamidiye* komutanı Hacı Handen *Bey*'in emriyle olur; Ğılıç-Gâduk'tan Khınus'a doğru kaçarlarken, köylerin gençlerini *hamal bölüğü* bahanesiyle toplamalarını emreder. Hepsini toplayıp Kürt Ğliçlu köyü yakınlarında, Murat Nehri'nin kenarında dizer, askerlerle kuşatarak yaylım ateşine tutmalarını emreder, bir kısmı vurularak ölür, diğerleri de nehre düşerek. Suda, pullar[2] altında saklanmak suretiyle kurtulanlar olur.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 476, yapraklar 4-5, orijinal, el yazısı.

NO 85

HAYATTA KALANLARDAN MARTİROS SARGİSYAN VE SARGİS KHAÇATURYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MALAZGİRT KAZASINDAKİ MARMUS KÖYÜNÜN TEHCİRİ VE KAYIPLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

30 Ağustos 1916, Zeyva Hayi

Manazkert'in Marmus köyünden Martiros Sargisyan'ın (35) ve Sargis Khaçaturyan'ın (öğretmen) verdiği bilgiler:

Köy, 40 hane Ermeni ve 50 hane Kürt'ten oluşmaktaydı. Ermenilerin 1.000 baş koyunu, 500 büyükbaşı, 200 camızı, 20 atı, 10 eşeği, 20 kutanı, 100 sabanı, 50 kağnısı, 2 su değirmeni, 2 yağhane, 1 dinki vardı. Köy, 3.500 halvar buğday ve 2000 balya saman üretmekteydi.

Köyün, Surb Hovhannes adlı tuğladan yapılmış, tek papazlı bir kilisesi, 30 öğrencili, tek öğretmenli ve tek gözlü karma okulu vardı. Köyün yakınlarında, Surb Sahak adlı eski, yıkılmış bir manastır vardı.

Köyün şimdiki durumu: Köy şu anda tamamen yıkılmış ve virandır. Köylüler şimdi Goş, Sartarapat, Oşakan ve burada yaşamaktadır.

Seferberlik: Osmanlı anayasasından sonra köy 14 asker vermiştir, onlardan sadece 2'si köye kaçıp kurtuldu, diğerleri kayıptır. Savaş yılında ise köy 24 *amaliya* verdi, onların hepsi geri döndü. Bu *amaliya*ların hepsi sırtlarında Khmus-Erzurum ordularına erzak yetiştirmek işinde çalışıyorlardı.

Savaş vergisi: Köy, savaş vergisi olarak 30 baş koyun, 40 sığır, 10 kağnı, 1.000 *okka* yağ, 200 çift çorap, 100 çift eldiven, 5 sığır derisi, 2.000 kot buğday, 14 keçe, 20 el yatak, 40 çuval vs. vermiştir.

Katliam ve göç: Rus ordusu Dutağ'a girdiğinde, Marmus köyünün Kürtleri, Ermenilerin malını-davarını ve kağnılarını alarak Bağeş'e (*Bitlis*) göçer ve Ermenilere, oradan geçen diğer Kürtlerin kendilerine zarar vermemesi için erkeklerin dağlara kaçmalarını salık verir. Köyde sadece köyün şeyhi Fazıl'ın oğlu Şeyh Hasan kalır ve Ermeni ailelerini büyük bir eve kapatarak, tüfeğini alır ve Ruslar gelene kadar sürekli nöbet tutar. Erkekler Kartafin Dağı'na sığınmıştı. Ruslar Manazkert'e girdikten sonra Marmus köyüne gider. Şeyh Hasan, ancak o zaman, uzaktan Rusların gelişini fark ederek, 5 sığırını yükleyerek yola düşer. Lakin Rus Kozaklar onu takip ederek sığırları ve yükü elinden alır ve Ermenilerin ricası üzerine sadece şeyhin eniğinin hayatını bağışlar ve bırakırlar kaçsın. Köyde hiçbir cinayet, aynı zamanda hiçbir tecavüz veya adam kaçırma olmaz. Marmuslular temmuz ricatına kadar köylerinde kalır. Göç, Dutağ-Khamur-Daşli Çay-Mosun-İgdir hattı üzerinden gerçekleşmiştir. Daha sonra Margara köyünden Ecmiadsin'e girmeden yukarıda belirtilen köylere götürülürler. Yolda hiçbir ölüm [olmaz], fakat geçen yıl çok ölen oldu. Bu köyden 10 erkek ve 5 kadın öldü.

Burada yazılanlar, verdiğim bilgilere uygundur.

Marmus köyünden Martiros Sargisyan'ın okuma-yazması olmadığından dolayı imzalıyorum.

Sargis Khaçaturyan

Marmus öğretmeni

EMA, fon 227, liste 1, dosya 446, yapraklar 17-19, orijinal, el yazısı.

NO 86

HAYATTA KALAN SALVİ MARGARYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ APRİ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

20 Ağustos 1916, Baş-Aparan

Eski Bulanıklı, Apri köyünden Salvi Margaryan (yeni gelin, 25), aynı köyden Şeyh Sıle'nin kholamı (*hizmetkârı*) Kürt Arif tarafından kaçırılıp Muş'a köle olarak götürülmüştür. Başına gelenleri şöyle anlatmaktadır:

Vardavar yortusunun çarşambasıydı. Musa Bey'in Kürtleri, bizim köyün Kürtleriyle birleşerek erkeklerimizi katlettiler. Ondan sonra köyün güzel kadınlarını seçmeye ve aralarında bölüşmeye, çirkinleri ise acımadan katletmeye başladılar. Ben, şeyhimizin kholamı Kürt Arif'e düştüm. Kendisini takip etmemi istedi, aksi halde beni de öldürmekle tehdit etti. Kocamı zaten köyün içinde öldürmüşlerdi. Başka kurtuluş çaresi yoktu, ister istemez Arif'in emrini kabul ettim ve onlarla birlikte Muş'a doğru yola çıktım.

Kürtler gitgide çoğalıyordu. İlk günü, Ermenilerin Abılbuhar, Tsıronk, Şeykhbırım, Herkert ve Sulukh köylerinden geçerek Muş Ovası'nda bulunan Ermeni Khaşkhaldağ köyüne vardık. Sulukh haricinde, diğer köylerin tüm erkeklerini gözümün önünde katlettikten sonra, kadın ve çocukları da ahırlara doldurup gazyağı ve samanla yaktılar. Yananların yürek paralayıcı çığlıklarından etkilenerek biz, esir Ermeni kadınları ağlıyorduk, Kürtler bize kızıyor, ağlamaya devam etmemiz durumunda bizi de onlar gibi yakmakla tehdit ediyorlardı. Ateşten kaçmaya çalışanı kurşunluyorlardı. Sulukh'un erkeklerini de katlettikten sonra, Murat Nehri köprüsünü tuttular; tüm kadın ve çocukları zorla nehre dökerek boğdular.

Bu köylerin katliamını şöyle düzenliyorlardı: Önce köyü kuşatıyor, ardından kuşatma çemberini daraltarak köye giriyor ve katliama başlıyorlardı, küçük çocuklara dahi aman vermeden.

Khaşkhaldağ'a vardıktan sonra Kürtler bizi orada bırakıp, Muş şehri ve ovasındaki diğer köylerin katliamlarına katılmaya gittiler. Harman zamanına kadar Khaşkhaldağ'da kaldık. Musa Bey'in ve Apre'nin şeyhi Sıle'nin Kürtleri, harman zamanı ovadaki Ermeni köylerine dağıldılar ve

Ermenilerin olgunlaşmış tarlalarını biçmeye başladılar. O sırada Ruslar Manazkert'ten çekilmişlerdi (temmuz). Kışın Bulanık'taki Ermeni Khoş-Geldi köyüne taşındık. O zamanlar tüm Kürtler bolluk içinde yaşıyordu, Ermenilerin ekini haricinde, buğday kuyularını da açıp, onların yağı ve peyniriyle, koyunu ve sığırıyla tıkınıyorlardı, ta ki Ruslar tekrar Manazkert'e saldırana kadar. Bu çatışmada beni kaçıran Kürt vuruldu, diğer Kürtler ise, her şeyi yanlarında götürecek vakit bulamadılar ve panik içinde bizi bırakıp kaçtılar. Ruslar köye girdi. Benimle birlikte 20 Ermeni kadın ve 10 küçük çocuk vardı Khoş-Geldi'de. Biz haç çıkardık ve Ruslar Ermeni olduğumuzu anladılar, kurtulduk. Kozaklar, bizi Liz'e, Rus kumandanın yanına götürdüler. O da bizi oradaki Ermeni gönüllülerin karargâhına teslim etti. 20 gün orada kaldık, karargâhın ekmeğiyle beslendik. Paskalyada bizi Alaşkert'e naklettiler, oradan da farklı yönlere dağıldık. Ben bazı gönüllülerle birlikte İgdir'e geldim. Orada, ablamın Baş-Aparan'da bulunduğunu öğrenince buraya, ablamın yanına geldim.

Bu yazılanlar, anlattıklarımla tam olarak uyuşmaktadır.

Salvi Margaryan, okur-yazar olmadığından dolayı, kendi onayıyla onun yerine imzalıyorum.

Manazkert'in Derık köyünden

Nazaret Ter Sargisyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 442, yapraklar 4 arka yüzü-6 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 87

BİR GRUP GÖRGÜ ŞAHİDİNİN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ APRİ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

20 Ağustos 1916, Baş-Aparan

Aşağı Bulanık'm Apre köyünden Havno Margaryan (40), Gülizar Karapetyan (50) ve Salvi Margaryan'ın verdiği bilgiler:

Eski durumu: Savaştan önce köyde 40 hane Ermeni ve 300 hane Kürt vardı. Kürtlerin 50 hanesi şeyhler ve fakhilerdi[3]. Liderleri, Şeyh Sıle idi.

Ermenilerin 200 koyunu, 200 camızı, 600 büyükbaşı, 4 atı, 40 eşeği, 70 kağnısı, 4 kutanı, 80 sabanı, 800 binden[i] fazla yıllık tahılı, 1.200 balya samanı, 40 kadar bostanı vardı. Köyün, Surb Hakob adlı kilisesinde Aziz Hakob'un kemikleri saklanmaktaydı, iki papazdan biri öldü, Ter Nerses ise katliamda öldürüldü. Kilisenin bir "Kırmızı" *İncil*'i vardı.

Köyün şimdiki durumu: Şeyh Süleyman, kiliseyi ve Ermenilerin tüm evlerini yıkmıştır. Köy şimdi ıssızdır. Köye dönecek erkek hemen hemen kalmamıştır. *Kırmızı İncil* Kürtler tarafından çalınmıştır. Köyün tüm zenginliği, koyun, sığır, yatak, elbise vs. vs. tamamen yağmalanmıştır. Kadın elbiselerini dahi alıp götürmüşler.

Seferberlik ve askerî hizmet: Ermeniler 40'ın üzerinde asker vermiştir ve 4'ü hariç, diğerleri köye kaçmış, fakat katliamda öldürülmüşlerdir. Bu dört kişiden biri ise Kafkasya'ya kaçarak kurtulmayı başarmıştır (Mıkro Gasparyan, şimdi Tiflis'te), Grigor Nersesyan ise Ruslar tarafından esir alınır. Resmî askerlerin haricinde, köyün diğer erkekleri de aboz beygiri olarak, Hasan-Ğala, Erzurum vs. istikametinde kullanılmışlardır. Köy, ordu için hane başına bir *okka* yağ, 5 adet eldiven, 5 çift çorap, 5 çift çarık, 1 keçe, bir kot tuz, bir halvar buğday unu, bir halvar arpa, 2 sığır, 3 koyun, çok sayıda tavuk, 10'ar kot bulgur vs. vs. vermiştir. Köy yol üstünde bulunduğundan, Türk orduları Ermenilere çok eziyet etmiştir.

Katliam ve göç: 914-15 yılında köyün Kürtleri, Şeyh Sıle'nin emriyle Ermenileri tek tek öldürüyordu, fakat bu o kadar sık olur ki, öldürülenlerin sayısı o yıl 20'ye varır. Hambardzum yortusunun pazartesi günü, Yukarı Bulanık'ın Ermenileri Rus ordusuyla birlikte Manazkert ve Derık yönüne kaçmaya muvaffak olur. Apreliler de kaçmaya çalıştı, fakat Türk ordusu hemen tüm Aradsani kıyısında zincir bağlayıp, köprüyü de yıkarak, kaçmalarını engelledi. O günden Vardavar yortusunun pazartesi gününe kadar Türk ordusu ve Ruslar arasında çatışma vardı. Köylüler evlerinden çıkmaya cesaret etmiyordu. Değirmene giden yoktu, buğdayı dinkle öğütüyorlardı. Vardavar'ın pazartesi günü, Ruslar nehri geçerek Türklere saldırdı. Bunun üzerine geri çekilen Musa Bey ve Sıle'nin Kürt

i Orijinalde de ölçü birimi belirtilmemiştir.

ordusu Apre'yi kuşatarak, tüm erkeklerin toplanıp köyün dışında mevzi kazmaya gitmesini istedi. Lakin daha köyden 10 dakika uzaklaşmadan hepsini de iple bağlayıp boğarlar. Boğulanlardan tesadüfen ölmeyen bir genç köye kaçar. Bunun üzerine Kürtler, boğulanların tam manasıyla ölmediklerinden şüphelenirler ve gidip hepsini kılıçla öldürürler. Kaçan genç de öldürülür.[i] Ondan sonra sıra köyün kadın ve çocuklarına gelir. Çirkinler ve çocuklar öldürülür, güzeller ise esir götürülür. Kılıç ve mermiden kurtulanları da bir ahıra kapatır, saman ve gazyağı hazırlarlar yakmak için, aniden Rusların geldiği haberi ulaşır. Kürtler şaşkınlık içinde bu caniliği tamamlamaya fırsat bulamadan bırakıp kaçarlar. Ruslar köye girer, kalanları kurtarır ve Manazkert Kalesi'ne götürür, oradan da sırayla, diğer göçmenlerle birlikte Ecmiadsin'e varır ve köylere götürülürler. Hamamlu – 4 hane, Baş-Aparan – 1 hane, Ecmiadsin – 3 hane, Tiflis – 2 hane, Kars – 1 hane, Cermalu (Kars) – 1 hane. Kurtulanların sayısı 80 kadardır, bunlardan daha önceden Kafkasya'ya gelmiş olan 12 erkek şimdi gönüllüdür. 10 yaşına kadar olan 11 kadar da çocuk (erkek) var, 3 tane de yaşlı erkek, kalanların hepsi kadın ve kızdır.

Şimdilik 27 kadın ve kız ile 15 yaşına kadar olan 15 kadar da erkek çocuk esir bulunmaktadır, iki kadın da geçenlerde esaretten kurtulmuştur.

Yazılanlar, verdiğimiz bilgilere uygundur.

Yukarıda belirtilen üç kadının yerine, onların onayıyla imzalıyorum.

Manazkert'in Derik köyünden Nazaret Ter Sargisyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 442, yapraklar 7-10, orijinal, el yazısı.

i Not: Hako Ğukasyan (Bağe'nin Hako'su) bu süngülenenler arasından kurtulur ve Ruslara kaçar. Günümüzde Karakilise'de bulunmaktadır. Kendisi köydeki olaylara daha vakıftır.

NO 88

HAYATTA KALAN HARUTYUN TER MOVSİSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ ATKON KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Ğızıl-Çakhçakh

Hatkon köyü, Bitlis vilayeti, Bulanık kazası.
Harutyun Ter Movsesyan, Ğızıl-Çakhçakh köyüne sığınmıştır. Anlatıyor:

Köyümüzün kilisesi ve dersliği (binasız) vardı. 150 hane Ermeni'ydik ve birkaç hane de Kürt. Kürtler son yıllarda zorla bize komşu oldular. Savaş zamanında beni de bekâr götürdüler. Yüküm 2 mer kotu erzaktı; bunu sırtıma alıp, Kop'tan Hasan-Ğala-Erzurum'a götürüyordum. O zamanlarda işin ağırlığı ve çekilmezliği ölümden ağırdı. Karar verdim, ya ölecek ya da hür olacaktım. Kaçtım köye geldim, evimizin bir köşesinde saklandım. Bu durum üç ay sürdü. Gerçi bu saklanmam hapisten beterdi, fakat yine de ailemle birlikteydim ve Ermenilerin katledileceğine dair dolaşan söylentilerin gerçek çıkması halinde gerektiğinde onları koruyabilirdim.

Köylümüz Şeyh Masud (Mesut), Ermenilerin katledilmesiyle ilgili dolaşan söylentileri öğrenmek için, günün birinde kasaba yönetimine gitti ve döndüğünde açıkladı: "Ermeniler, Ruslar Liz köyünü ele geçirmişler bile ve bize yaklaşıyorlar. Aşiretimizi güvenli bir yere nakletmeliyiz. Siz kendi başınızın çaresine bakın." Biz Ermeniler telaşlandık, bir kısmımız şeyhe inanmadı, diğerleri inandı ve şeyh ile diğer Kürtlerin nakledilmesine insan gücü ve kağnılarla yardım etti. Liz köyüne kaçış başladı, fakat orada Rus göremedik. Birkaç Ermeni köyünün halkı Liz'de toplanmıştı. Bunun, bizi yerimizden edip katletmek, öldürmek için hazırlanmış canavarca bir plan olduğu ortaya çıktı. Şeyhin eşyalarını götürenler, onun kholamlarının mermileriyle öldürüldü. Ertesi günü köye döndüğümüzde, köyün çeşitli yerlerinde ve evlerde 205 erkek cesedi bulduk. Bir tane davar ve mal kalmamıştı, Kürt komşularımız hepsini yağmalayıp götürmüşlerdi.

Hambardzum yortusundan Vardavar yortusuna kadar Liz köyünde kaldık ve bu köy, bölge reisi Khalıf *Efendi* tarafından korunmaktaydı. Liz, kışla olarak, çok sayıda asker ve Kürt gönüllüleriyle çevrelenmişti. Tüm Ermeniler gece gündüz onlar için çalışıyordu. Kadınlar ekmek ve yemek

pişiriyor veya elbise, çorap hazırlıyordu. Lakin Ermenilerden günde toplayıp götürdükleri 10-15 erkek geri dönmüyordu. Günün birinde çobanlar haber getirdi, "Toplanan adamların öldürülmüş cesetlerini gördük ovada ve gömdük...", diye. Bu cinayetler birkaç kere tekrarlandı ve biz dehşete düştük, fakat çare yoktu. Ben tabii ki kaçacaktım ve hâlâ yaşayanların olduğu Pionk köyüne gittim. 3 gün sonra kaldığım evin kapısına bir zaptiye geldi ve beni görüp kaçak olduğumu anladı. Büyük zorlukla 3 altın rüşvet verip kurtuldum. Askerler 4 gün sonra bu köyü kuşatıp tüm Ermenileri Khalıf *Efendi*'nin konağının kapısına topladı. Kaçma imkânım olmadı ve tutuklandım. Beni de oraya götürdüler. Toplamayı bitirdiklerinde, askerler erkekleri çevirip Liz'e doğru sürdü, fakat kadınlara hiçbir şey söylemediler. Bizi 4 odalı bir binaya yerleştirdiler. Geceleyin nezaret altında kaldık. Tam gece yarısı, askerlerden birkaçı, lambalar ellerinde odalarımıza girdi ve bizi tek tek dışarı çekerek birbirimize bağlamaya başladılar. En sonunda beni götürdüler. Karanlıkta, katledilenlerin kanlar içindeki cesetlerini, ölüm anındaki delicesine çırpınışlarını gördüm, hırıltılarını duydum ve bu dehşet altında taş kesildim. Aynı anda vücudumda birkaç bıçak darbesi hissettim ve ip boğazımda diğerlerinin yanına düştüm, fakat bayılmadım. Yaralarım çok derindi, fakat ölümle pençeleşen arkadaşlarımın debelenmesi, çekiştirmesi daha tehlikeliydi ve boğazımdaki ipi çekiştirerek az kalsın beni boğacaklardı. Kendimi ölü gibi gösterdim... İş bitmişti. Komutanlarının sesini duydum, 50 kağnı getirip cesetleri taşıyarak, önceden hazırlanmış olan çukurlara doldurup üstlerini örtmelerini emretti. O arada, çaba sarf ettim ve boynumdaki ipi bir şekilde çıkartıp karanlıkta süründüm ve nöbetçi askerlerin gözüne çarpmadan komşunun yıkık ahırına düştüm. Bir köşede saklandım ve cesetlerin çukurlara taşınmasını gördüm ve duydum. Ahırın tüm köşelerini inceleyip yoklayarak, gizlenme yeri olarak önceden hazırlanmış bir çukur buldum, tabii ki ev sahibi içindi. O çukura çekildim ve dokuz gün orada kaldım. Çocuklar sayesinde, Liz köyünde evli olan kız kardeşim Nigâr'a haber yolladım ve arada bir onlardan yemek-ekmek elde ettim.

Ruslar Liz'i ele geçirdiklerinde kurtuldum ve ricatla birlikte Kafkasya'ya geldim. İşte yaralarım, 6 tanedir. İçlerinden biri kılıç darbesidir, diğerleri süngü. Kayıplarım, 2 oğlum, amcamın karısı, oğlu ve akrabalarımdan birçok kişidir.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yapraklar 35 arka yüzü-36, orijinal, el yazısı.

NO 89

HAYATTA KALAN SEROB STEPANYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ GÂBOLAN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916]

Bulanık'ın Gâbul köyünden Serovb Hovsep Stepanyan (25), köylerinden Şeyh Mısto'nun yanında esirken, 916 Şubatında kaçmayı ve Rusların yanına gitmeyi başarır. Esaret günlerini şöyle anlatmaktadır:

Şeyh Mısto, çok sayıda koyunlarına bakmam için beni, küçük kardeşimi, üç amca çocuğumu, iki kız kardeşimi ve annemi sağ bıraktı. Biz, Kürtlerle birlikte Muş taraflarına, Khaşkhaldağ köyüne, oradan da Hardert köyüne gittik. Şubatta Rus ordusu Muş'un üzerine yürüdüğünde, ben kaçıp onların yanına gittim, bizimkiler ise kaldı, onlardan hiç haberim yok.

Muş Ovası'ndayken (Kürtler arasında), Kürtlerin ve Türk askerlerinin Ermeni köylerini dolaşarak gizlenilecek yerleri kazdıklarını veya su kuyularını araştırarak tüm gizlenenleri çıkartıp öldürdüklerini veya nehre attıklarını gördüm. Tamamen çıplak, sadece edep yerlerine bir parça bez bağlamış olarak yiyecek için dolanan kadınlar vardı. Lakin Kürtler onlara da acımadı ve hepsini toplayıp Vardo sancağındaki Gümgüm köyüne götürdüler ve yaktılar[4]. Yerezak köyünde (Muş Ovası) 3 yaşında bir çocuk gördüm, sürünerek gidip pınardan su içiyor, sonra da gelip, kapının eşiğinde öldürülmüş olan annesinin cesedine başını koyup uyuyordu... Bir Kürt eniği tabancayla üç defa ateş etti üzerine, fakat kurşun değmedi. Zavallıyı o vaziyette bırakıp uzaklaştık.

Atkon köyünde Kürtler 70 yaşında bir kadın buldular, tutup yere yatırdılar ve ağzına toprak doldurdular ve boğulana kadar üzerine su doldurdular... "Yavaş yavaş gebersin", deyip gülüyordu caniler.

Khaşkhaldağ'da Kürtler Serop'a şöyle bir hikâye anlatır: "Muş Ovası'nda bulunan Crik köyünde bir Ermeni erkeği (nereli olduğu bilinmiyor) karısıyla birlikte bir eve girmiş ve Mauser tabancasıyla bize (Kürtlere) karşı çarpışıyordu, biz 70 kişiden fazlaydık. Bizden 3 kişiyi öldürdü. Tabancasında sadece bir dolumluk (10 tane) mermisi kalınca, karısıyla birlikte mevzisinden çıktı ve hattımızı yararak ileri atıldı. Kendisini sırtından

birkaç kez vurup yere devirmeyi başardık. Kahraman karısı ise, hemen kocasının bıçağını çekti ve intihar ederek onun cesedinin üzerine düştü... Biz hayret ve hayranlık içinde kaldık..."

Serop bu olayı birkaç yerde daha duyar.

Esaretim ve gördüklerimle ilgili burada yazılanlar, anlattıklarıma uymaktadır.

Serop'un okuma-yazması olmadığından dolayı, *Vanlı Nazaret Karoyan.*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 425, yapraklar 17-18 arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 90

HAYATTA KALAN MOVSES HARUTYUNYAN AMİRYANTS'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ LİZ KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Pirvali

Liz köyü. Bitlis vilayeti, Bulanık kazası.

Movses Harutyunyan Amiryants, Pirvali köyüne sığınmış. Anlatıyor:

Savaş öncesinde Türk hükümeti büyük savaş hazırlıkları yaptı. Seferberlik ilan ederek "*Hamidiye*'yi" topladı ve sınırlara göndererek savaş ilan etti Ruslara karşı. Biz Ermeniler, Osmanlı ordusunda askerimiz olduğundan dolayı hükümetin bize karşı iyi davranacağına ve "mukhannat millet"[5] demeyeceğine emindik, fakat fena halde yanılmıştık. Önce Ermeni askerlerini silahsızlandırdılar ve gruplar halinde katlettiler, ardından da Ermeni halkını. Kor ve bekârın haddi hesabı yoktu, insanları kızaklara koştular ve omuzlarına 2 merlik[6] kot ağırlık yüklediler. Hayli yol sürerek, Hasan Ğala-Erzurum'daki askerî noktaya ulaştırıyorlardı.

Resimize, her evin bir *litre* un, o kadar bulgur, bir *okka* yağ, çorap, gömlek, çarık, don ve daha başka gerekli malzemeleri hükümete vermeye mecbur olduğu emredildi. Böylece, gitgide bizi gelirimizden mahrum ettiler, koşum hayvanları da zaten bekâr yapıyordu, inek ve koyun da

ordu için kesime gitti. Ruslar Alaşkert'e girdiğinde, o bölgelerin Kürt'ü ve Türk'ü panik içinde köylerimize doluştu; ekmeğimiz, suyumuz ve tüm imkânlarımızla onları besledik, ikinci ricatlarına kadar.

Savaştan önce köyümüzün 4.000 baş koyunu, 2.000 ineği, 1.000 kısrağı, 1.500 camızı, 2.500 sığırı, 500 atı ve 1.500 küçükbaş hayvanı vardı. Köylülerimizden birçoğu ahır sahibiydi. 1/7'ini fahra veriyorduk, savaşta ise ¼'ini verdik ve sonra da bulduklarını götürdüler, zorla. *Bekâr* yolunda biz Ermenilerden biri güçten düşünce ya döverek, taşımaya zorluyor ya da ölümün pençesine bırakıyor, daha sonra gelen Kürtler onu soyup öldürüyor, iz bırakmıyorlardı. Komşumuz Bağto Karapetyan, Hazrat Köprüsü olarak anılan yerde, Hovhannes Karapetyan, Kolan Lavadyan, Hako İskanyan, Lavand Umeyan ve diğerleri gibi, 12 arkadaşıyla birlikte böyle öldürüldü. *Müdür*ümüz bizi sürekli toplantıya çağırıyor ve hükümete sadık olmamızı, tüm varlığımızla destek olmamızı öğütlüyordu.

Ermeni askerlerin katledildiği haberini, Türklerin ricat edip çevreyi yakıp yıktıkları zaman öğrendik. Kop köyünün *kaymakam*ı, Rusların yaklaştığından emin olarak, kaçıp bizim köyümüze geldi. Rusların hemen köyümüzü Türklerin vahşetinden kurtaracağı ümidiyle 39 arkadaşla birlikte kaçıp Ruslara teslim olduk. O günden sonra 35 gün geçti ve komşumuz, bakkal Bay Bağdasar Zuloyants da, 4 arkadaşıyla birlikte kaçtı ve yanımıza geldi ve köyün kuşatıldığı, zoraki çalıştırıldığı ve erkeklerin grup grup katledildiğinden bahsetti. Bu vaziyette kadınlar, 40 gün boyunca 15.000 askere ekmek, yağ, peynir ve çeşitli yemekler hazırlar. Ustalar su değirmenlerinde çalışıp un öğütür. Kırk üçüncü günü gızir, Ermeni halkını toplantıya çağırır, 8 yaşından en yaşlısına kadar, tabii ki erkekler ve tüm eline düşenlere Muş'a gideceklerini bildirir. Daha köyden uzaklaşmadan, içlerinde babamın da olduğu zengin Ermenilerden 20 kişiyi ayırarak, 20'şer altın fidyeyle iki günlüğüne serbest bırakırlar, kalanları ise urganlarla bağlar ve süngüyle kılıçla katlederek, daha önceden hazırlanmış çukurlara doldururlar.

İki gün sonra babam Harutyun Amiryants'ı ve diğer 19 komşuyu tekrar çağırıp aynı şeyleri yaparlar. İçlerinden sadece Mıkhitar Ter Tumyants, kadınların arasına karışıp, onlardan yardım ister. Kadınlar, onu hemen aynı evin sahibi Hakob Çatciyants'ın saklandığı yere gizlerler. Katliamdan sonra, kadınlar köyün geçitlerini araştırarak, gece vakti onları kaçırır. Kozakların komutanı şüphelenerek Ter Tumyants'ı ve Çanciyants'ı tutuklar. Manazkert Ermeni karargâhı üyesi Yerevanlı Tigran kurtarır onları.

Kadın ve çocuklara, "Sizi Almanya'ya nakledeceğiz, sizi istemiş, orası güvenlidir sizin için", derler. Bu durum 6 gün sürer, bu arada birçok tecavüz gerçekleştirilir ve bundan dolayı Khazal Gevorgyants ve daha başkaları ölür. Altıncı günü, kadınlar ve çocuklardan 3 grup düzenleyip, yaklaşan Ruslara teslim etmeden yakmak için 3 ahıra koyarlar. Kadınlar geceleyin kaldıkları yerden Muş yönünde patırtı, nal sesleri ve at kişnemeleri duyar. İçerden kapıları sürgülerler.

"Kaçanlardan bazıları bağırarak, bizden ekmek istiyor ve kapıların deliklerinden alıp uzaklaşıyorlardı. Sabahleyin köy sakinleşti, dışarıya çıkmaya cesaret ettik ve ne Türk gördük, ne de Rus. Az sonra çevreyi araştıran Kozakları gördük ve onları Türk Çerkesleri zannederek tekrar kaçtık, evlerimize kapandık, fakat Rusya'da bulunmuş olan kadınlardan Kozakları tanıyanlar oldu ve onları karşıladık. Kozak alayları ve başka birlikler geldi. Bize hürriyet sözü verdiler ve ilerlediler, fakat hemen ertesi günü geri döndüler ve ricat olduğunu söylediler. Bu da korkunçtu..."

Onlar ricatla birlikte Kop-Derk-Manazkert-İgdir'e gelir. Kurtulanların bir kısmı açlıktan, diğerleri ise bulaşıcı hastalıklardan ölür. Köy şimdi harabedir. Köyümüzden kurtulanlar olduysa, müdürümüz Khalıf *Efendi* sayesindedir, Ermenilerin katledilmesini görmemek için son günü köyü terk etti. Piyonk köyündendi.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yapraklar 36 arka yüzü-37 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 91

HAYATTA KALAN NOYEM NOREYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ KOSĞAK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Ğızıl-Çakhçakh

Koğak köyü, Bitlis vilayeti, Bulanık kazası.

Ğızıl-Çakhçakh köyüne sığınan Noyem Noreyan anlatıyor:

Koğak, 300 haneden müteşekkildi ve sadece 100 hane Ermeni'ydik. Savaştan önce de komşumuz olan Kürtler bize baskı yapıyor, çalıyor, yağmalıyordu, hükümet ise onları dizginlemeyi bilmezdi. Şikâyetlerimizin sonuçsuz kalmasından yüz bulan düşmanlarımıza karşı silahsız ve çaresiz kalıyorduk.

Köyümüzün kilisesi[7], okulu, 3.000 baş koyunu, 1.000 sığırı, 500 camızı, 300 kısrağı, 1.000 ineği ve 1.000'in üzerinde küçük hayvanı vardı. Savaşın başlangıcında erkeklerimizi asker ve redif olarak farklı yönlere götürdüler, kalanlara cephane taşıttılar ve yavaş yavaş erkekleri temizleyerek, kadınları da belirtilen zorunlu çalışmalara kattılar. Komşu Kürtler, gönüllü vermiş olduklarından, bu çalışmalardan muaftı. Baskı altında olan, soyulan, esarette olan, sahipsiz olarak soyulan Ermeni'ydi. Malımız bizim değildi, memur veya askerlerin fark etmesi yeterliydi el koymaları için.

Ruslar bölgemize yaklaştığında, Kürtler bizim köyü sardı ve vahşetlerine başladı. Güzel kadınlara ve kızlara tecavüz ettiler, içlerinde benim de bulunduğum birçoğunu kaçırıp götürdüler. Beni eline geçiren Molla Amırların aşiretinden Amır Ağa'ydı. Muş şehrinde yaşıyordu ve beni aşiretine götürdü. Annem Rında ve ablam Khumaş yanıma geldi. Annemi "işe yaramaz" olarak gördükleri için öldürdüler, beni ve ablamı ise ellerinde tuttular. O evde yedi ay kaldık, tüm ev işlerine hizmet ediyorduk, fakat bizi neredeyse kuru ekmekle besliyorlardı. Ruslar ricat ettiğinde Amır bizi aşiretiyle birlikte baba ocağımız Koğak köyüne nakletti, fakat Ruslar tekrar saldırınca Amır, güvenli bir yere taşınma imkânı olmadığı için, Ruslara teslim ve tabi oldu. Kendimi hür olarak kabul ederek, beni kaçıran Kürt'ten şikâyetçi oldum Ruslara, fakat ona hiçbir şey yapmadılar, herhalde onlara tabi olduğu için.

Kaynım Tigran beni buldu ve Kafkasya'ya getirdi.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yaprak 21 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 92

HAYATTA KALAN HOVHANNES ZAKARYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASI KOP KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Tiflis

Hovhannes Zakaryan, 13 yaşında, Koplu, şimdi Tiflis'teki Dsiranavor Yetimhanesi'nde yaşamaktadır.

Savaş olduğunda, Türk komşularımız (köyümüz Türklerle karışıktı) ailelerini alıp kaçtılar. Daha sonra silahlı Türk erkekleri gelip köyümüze yerleşti. Ben o zaman amcam Mıkro'nun evinde çoban olarak kalıyordum. Yetimdim, annem ve babam 7 yıl önce ölmüştü. Amcam Mıkro, 35 yaşındaydı, onu askere götürdüler. Mıkro'nun karısının adı Mariam'dı ve küçük bir çocuğu vardı.

Türk askerler her gün köyümüze gelip çatışma alanına gidiyorlardı. Bir gün evimize iki Türk askeri geldi, yiyip içtiler ve iki gece kaldılar. O Türkler, beni bir başkasının evine götürdüler ve kendileri kaldı amcamın karısıyla. Türkler gidince evimize koştum ve amcamın karısını tandırın başında oturmuş ağlarken buldum. Hastalandığını söyledi. Bu olay, 1915 kışında oldu, Barekendan yortusu günlerinde. Amcamın karısı iki ay hasta yattı.

1915 baharında bir gece, Hacı Musa *Bey*'in aşireti köyümüze girdi ve köy halkını katletmeye ve yağmalamaya başladı. Köylülerimizden birkaçı Kürtlerle çatıştı ve birkaçını öldürdü. Kürtler kaçmaya başladı. Ben ve hasta olan amcamın karısı geceleyin yola düşüp Manazkert tarafına kaçtık. Amcamın çocuğu yolda öldü. Kürtler ve Türkler arkamızdan geldi. Köylülerimizden on beş kişi, Kınyaz'ın liderliğinde, çarpışarak bizimle geliyorlardı ve bizi Manazkert'e götürdüler. O günü cumaydı ve 1915 baharının ekim zamanıydı. Amcamın karısı yolda durdu ve artık yürüyemedi, ben de onunla kaldım iki saat boyunca. Toprağın üzerinde yatmış ağlıyor ve debeleniyordu. İki saat sonra öldü ve Kürtler bana yaklaşmaya başladı. Ben bayılıp yere düştüm. Gözlerimi açtığımda, bizim köyün savaşçılarından Altun Hovhannes, beni atının terkisine koymuş, Manazkert'e doğru kaçıyordu. Manazkert'te Ruslara ve Ermeni gönüllülere rastladık.

Mayıs sonlarında Türk geldi ve Manazkert'i kuşattı. Ruslar geri çekilmeye başladı, ben de kaçan halkın içine karıştım, fakat Ruslar atlı olduklarından dolayı hızla kaçmaya başladılar ve biz onlara yetişemiyorduk. Ben yayandım ve ayaklarımda yaralar çıkmıştı. Murat Nehri yakınındaki Khamur Vadisi'ne kadar kaçabildim.

Ben ve köylülerimizden iki çocuk, Vostanik ve Khaçatur'la birlikte nehrin kıyısında, bir arabanın bulunduğu yolun üzerinde kaldık. Arabaya oturduk ve Rusların artçı birlikleri gelip geçti ve bizi arabayla birlikte Murat Nehri'nde bıraktılar. Sabahtan akşama kadar böylece nehre saplanmış arabanın üzerinde kaldık ve kurtulma ümidimizi yitirmiştik. Arkadan top sesleri geliyordu, biz ise suya düşmemek için arabadan inemiyorduk.

İki gönüllü atlarıyla gelene kadar öylece kaldık, onlar bizi görünce atlarını durdurdular. Bizi atlarına bindirip kaçmaya başladılar. O esnada Türkler yaklaşmıştı ve biraz daha kalsak bizi öldüreceklerdi. Doğrudan ilerledik ve temmuz sonlarında İgdir'e vardık. 15 gün Ecmiadsin'de Ecmiadsin Manastırı'nın duvarının dibinde kaldım. Manastır tarafından bakılıyorduk.

Köylülerimizden, gönüllü gitmiş olan Habet beni tanıdı ve birlikte Tiflis'e getirdi. Şimdi Dsiranavor Yetimhanesi'nde kalıyorum.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yapraklar 40-41, orijinal, el yazısı.

NO 93

BİR GRUP GÖRGÜ ŞAHİDİNİN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ HAMZAŞEYH KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

30 Ağustos 1916, Ali Beklu

Bulanığ'ın Hamzaşeykh köyünden Mıkhitar Bışeryan (35), Arıstam Aleksanyan (30) ve Murat Hakobyan'ın (35) köyleriyle ilgili vermiş oldukları bilgiler:

Köyün eski durumu: Hamzaşeykh köyünde savaştan önce 380 hane Ermeni nüfus vardı. Köyün 10.000 koyunu, 10.000 büyükbaşı, 1.000

camızı, 1.000 atı, 60 eşeği, 100 kutanı, 450 sabanı, 300 kağnısı, 3 su değirmeni, 2 yağhanesi, 40 bostanı, 10.000 ağaçlı 20 ağaçlığı vardı. Köy, yılda 78.000 ölçü tahıl ve 30.400 araba saman üretiyordu.

Köyün kilisesi[8] taştan yapılmıştı ve eskiydi. Papazları Ter Hovhannes ve Ter Gabriel (ikisi de katledilmiş). Köylülerimizden Khaçik Malikyan'ın bir Merkeros[9] İncil'i vardı ve şimdi kurtarılmış olup, Ali Beklu köyünde (Ecmiadsin yakınlarında) sahibinin elinde bulunmaktadır. Hareyan Mosik'in eski bir elyazması Narek'i (kayıp), Khaço Grigoryan'ın Dsağik İncil'i (yağmalanmış), Ter Melkisetin İncil'i (yağmalanmış) vardı. Köyün iki katlı, 10 odalı, 2 öğretmenli, 170 öğrencili ve yıllık 100 Osmanlı altını geliri[10] olan bir okul binası vardı.

Misak İsoyan'ın çabalarıyla köyde kurulan kütüphane 4 çeşit gazeteye aboneydi ve 1.000 kitabı vardı.

Köyün mevcut durumu: Köy şimdi tamamen harabe halinde ve virandır. Kilise yıkılmış, okul yakılmış, evler ise darmadağın edilmiştir.

Seferberlik: Türkiye seferberlik ilan ettiğinde, Hamzaşeykh'ten 100 erkek askere alındı. Bunlardan sadece 10 kişi kaçtı, kalan 90 kişi ise bugüne kadar kayıptır (tahminen öldürülmüş).

Hükümet, savaş vergisi olarak köyden 5.000 ölçü buğday, 380 koyun, 100 büyükbaş, 8 at, 6 eşek, 47 camız, 7.460 araba kesmik, 10.000 araba saman, 200 *litre* yağ, 10 sığır ve 10 camız derisi, 500 çift eldiven ve çorap, 400 parça keçe ve yorgan, 100 döşek aldı.

Zaptiyeler ve çeteler, köyün askerliğe elverişli olmayan erkeklerini iki kısma ayırarak, *olam* çalışmasına götürüyorlardı. Köylüler top mermilerini sırtlayarak Köprüköy'e kadar gidiyorlardı, buradan da Hasan Ğala'ya (Erzurum yakınlarında). Köylüler hayvanları ve arabalarıyla tüm savaş cephelerine gidiyordu sırtlarında da 3-4 put yükle. *Olam* çalışmalarında köyden 8 erkek öldü, çoğu donarak hastalandı.

Köyün katliamı: 1915'in Hambardzum yortusu günü şafağında, aniden uzaktan köye doğru gelen çok büyük bir Kürt güruhu gözükür. Bunun üzerine halk paniğe kapılır ve herkes başının çaresine bakmaya çalışır. Köylüler, deli gibi, yakındaki Çerkes nüfusa sahip olan Simon köyüne kaçıp, Şirvanşeyh köyündeki Ermenilerle birlikte onlara sığınır. Çerkesler iki köyün Ermenilerini memnuniyetle konuk eder ve silahlanarak, köy

halkını kovalayan Kürtlere saldırır. Köyde yaklaşık 400 erkek, kadın ve çocuk öldürülür. Kürtler ellerine geçirdiklerini acımasızca katleder. Daha sonra tüm cesetleri ahırlara doldurup yakarlar. Ardından da köyde götürebilecekleri her şeyi ve tahılı yağmalar, tüm büyükbaşı sürüp götürürler. Bu Kürtlerin büyük bir kısmı Cibranlı, Hasnanlı, Abdülmecit'in (Alaşkert'ten), Bılıklı vs. aşiretlerindendi.

Hamzaşeykhli ve Şirvanşeykhli köylülerden her biri, Çerkeslere (Simon köyü) sığınarak, her biri eski bir tanıdığın yanında memnuniyetle misafir edilir. 40 gün Simon köyünde kalır, Çerkeslere hizmet eder (köy işlerinde) ve onlarla birlikte çalışırlar. Vardavar yortusu haftasında (915 Temmuz), bir sabah aniden 10 Türk zaptiye ve 30 Kürt atlı Simon köyüne iner ve Çerkeslere, "İçinizden biri Ermeni saklamaya cesaret ederse, hepinizi katlederiz veya iki saat içinde elinizdeki Ermenilerin hepsini bize teslim etmez de kaçmalarına izin verirseniz, sizi de onlarla birlikte öldürürüz", derler. Çerkesler çaresiz, yanlarında bulunan iki köy halkını zaptiyelere teslim eder, fakat yine de 100 erkeği saklarlar.

Kürtler, Simon köyüne gelip Çerkeslerden Ermenileri talep ettiklerinde, onları kandırırlar ve "Lez[k] köyüne götüreceğiz, Ermenilere af var, hepsine de yemek vereceğiz", derler.

Kürtler ve zaptiyeler, iki köyün halkını Murat Nehri üzerinde bulunan Zuğr Köprüsü'ne (Teğut köyü yakınında) götürür. Erkekleri öldürüp nehre atar. Kadınlar ve çocuklara da aynı şekilde davranırlar. Şirvanşeyh'ten 100, Hamzaşeykh'ten ise 350 erkek aynı günü köprüde öldürülür.

Bazı annelere ise şöyle davranmışlar: çocuğu annesini kucağına vererek, kurşunlayıp nehre atmışlardır. Katliam sonrasında Kürtler iki Ermeni'ye kovayla nehirden su taşıtıp kanı temizletir ve ardından temizleyenleri de öldürüp suya atarlar. Köprünün başından bir kısım kadın ve çocuk kaçıp, Çerkeslere gelip orada yaşar. Zaptiyeler, bir kere daha Çerkeslerin köyü olan Simon'a gelip Ermeni talep ederler. Bu sefer de köyden 28 Ermeni erkek götürüp, Ğaraçoban köyü yakınlarında öldürür ve bedenlerini Khınus Nehri'ne atarlar. Köprübaşındaki katliamda Kürtler güzel kadın ve gelinleri seçip yanlarında götürürler. Bu arada Ruslar yaklaşır, Çerkesler kaçar ve yanlarına sığınmış olan Ermenilerden birçoğunu (kadın, çocuk, erkek) birlikte götürürler. Kalan kadın, çocuk vs. Manazkert'e gelir ve sekiz gün burada kalır. Rusların temmuz ricatı olur ve köylüler, Ecmiadsin'e gelir. Burada, içlerinden 45 kişi ölür. Günümüzde

köyün büyük bir kısmı Aleksandrapol bölgesinde ve Alibeklu köyünde yaşamaktadır.

Yazılanları, anlattıklarımıza uygun bularak, imzalanmasına izin veriyoruz. Mıkhitar Bışeryan, Arıstam Aleksanyan ve Murat Hakobyan'ın okur-yazar olmamalarından dolayı-

Hayk Acemyan (Vanlı)

EMA, fon 227, liste 1, dosya 447, yapraklar 20-24, orijinal, el yazısı.

NO 94

HAYATTA KALAN PAPAZ MİKAYEL SAMUELYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ ŞİRVANŞEYH KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Arazgeğ

Papaz [Ter] Mikayel Ter Samuelyan, Arazgeğ köyüne sığınmıştır.

Ben Şirvanşekh köyünün papazıyım. Osmanlı anayasası da bize mutlu günler getirmedi, gerçi biz Ermeniler Türk ordusuna gereksiz olarak asker verdik. Ermeni askerler hep hakarete uğruyor ve aşağılayıcı görevler yapıyorlardı. Ondalık olarak, gelirimizin 1/7'ini veriyorduk, savaş zamanında ise hükümet, vergisini gelirimizin yarısına çıkardı ve kalanını da sonradan zorla veya "bağış" adı altında topluyorlardı.

Rusya müttefikleriyle birlikte Almanya'ya karşı savaşırken, Türkiye tarafsız olmakla birlikte, gergin bir savaş telaşıyla, iç askerî hazırlıklarını yapıyordu. *Hamidiye* olarak anılan süvari birliğini, bunun *redif* olarak anılan piyade takımını, "*İttihat*"[11] ve "*Mustahaviz*" gönüllü birliklerini topladı.

Köyümüz 180 hane ve 2.000 nüfustan oluşmaktaydı. Yaklaşık 2.000 sığır, 2.000 camız, 3.000 inek, 4.000 koyun, 100 at, 100 eşek ve 1.000 küçükbaş hayvanımız vardı. Tüm bunlar, hararetli *olam* çalışmaları esnasında,

önce arabalar, daha sonra da insanların hamallığıyla gitti. Hükümetin eline düşen araba veya insanın artık geri dönme imkânı yoktu. Bir kısmı yağmalanıyor, katlediliyor, bir kısmı yorgun düşüyor, hastalanıyor ve bu şekilde ölüyor, bir kısmı ise nezaretçileri tarafından kurşunlanıyor, bazıları da kalpten veya donarak ölüyorlardı. Zaptiyelere rüşvet vererek kaçan ve dağlarda saklananlar kurtuldu. Bana, papaz olduğumdan, sadece hakaret etmekle yetiniyorlardı, kardeşlerimi ise götürdüler. Varlıklı olanlardan zorla para alıyorlardı. Rusya'yla kaçınılmaz olan savaş hakkında Türk gazetelerinden haber alıyorduk. Rusya'yla olan asırlık intikamlarını almak için Almanya'yla ittifaktan faydalanmayı gerekli görüyorlardı. Ermenileri güvensiz telakki edip "hıyanet millet" diyor, kesinlikle Türk hükümetine ihanet edip Rusya'ya yardım edeceğimizi iddia ediyorlardı. Bu yüzden de, bu hükümetten hep korkuyorduk. Her şeyi hükümete verip güçten düştük, tüm çalışan ellerden mahrum olduk, kadınları dahi hamallığa çağırdılar. Erzakı Hasanğala-Erzurum'a götürmesi gereken komşu Liz köyünden 15 kadını şahsen gördüm. Yolları bizim köyden geçiyordu. Refakat eden askerlere rüşvet verip yükü bizim gençlere taşıtarak, kadınları kurtarmayı şeref bildik. Rus ordularının, bizden 6-7 verst uzaklıkta, Murat Nehri'nin bizi ayırdığı yerde bulunan Manazkert'e ulaşmış olduğu haberi bize geç geldi. Bu esnada panikleyen Türkler-Kürtler bizim camızlar ve sığırlarımızı sürüp götürdüler, şikâyetlerimize ise kulak asan olmadı. "Kirvelerimizin" açgözlülüğü başladı, bazıları hatırla, bazıları da zorla hayvanlarımızı, mallarımızı yağmaladı. Dört erkek öldürdüler; Geğam ve Melik Ğazaryan ile baba-oğul Harutyun ve Misak Matosyan. Onları öldüren Bılıklı Nado'dur. Biz, ben, kardeşim ve oğlu bizim İncil'in alt odasında saklandık[12]. Hükümetin posta istasyonu olan komşu Hamzaşeyh köyüne kaçış başladı. Talancılar, aynı vahşetle bu köye de girdi, birçok kadın ve kızı kaçırdı. Hasan Ağa'nın oğlu Ahmad, komşumuz Kahrubarkh Manişak'ı kaçırdı, Çiçak'ı, Mamad götürdü, Lusik'i de. Tekrar Çerkeslerin Simon köyüne kaçtık. Musa *Bey*, Türklere karşı onun bizi koruması, Ruslara karşı ise bizim onu korumamız şartıyla bizi davet etti. Üç gün sonra, Rusların geldiğini ve bizi artık koruma imkânlarının kalmadığını bildirdiler. Aynı gece ben, Movses, Hovsep, Bağtasar, 100 kadar erkek kaçıp Rus ordusuna katıldık. Musa *Bey*, ailemi azami sadakatle korudu ve benim yanıma, Manazkert'e yolladı. Halkın kalan kısmını ise Zuğr adlı köprüde katlederek suya attılar. Rusların temmuz ricatı oldu ve biz, ordunun koruması altında Kağzuvan'a geldik, diğerleri ise Ecmiadzin'e gitti.

Köyümüz şimdi harabedir. Geçenlerde dönenler oldu. Bunlardan Ğazarların Gevorg'u, Kürt köyü Molla Mustafa'da öldürüldü. Benimle birlikte, evimizin elyazması "Dsağik" *İncil*'ini de kurtarıp getirdim.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yapraklar 18 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 95

HAYATTA KALAN ZAKAR AĞA MARGARYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ KAKARLU KÖYÜ GÖÇÜ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Eylül-Ekim 1916, Aleksandrapol eyaleti

Bulanık bölgesi

Bulanık iki kısma ayrılmaktaydı: Yukarı ve Aşağı Bulanık; yaklaşık 30 Ermeni köyü vardı.

Latar, 220 hane, 70'i Ermeni, 150'si Kürt

Kakarlu, 200 hane, 196'sı Ermeni, 4'ü Kürt

Piran, 80 hane, 50'si Ermeni, 30'u Kürt

Khaçlu, 40 hane, 4'ü Ermeni, 36'sı Kürt

Kharapşaher, 70 hane, 55'i Ermeni, 15'i Kürt

Kop (*kaymakam*ın ikamet ettiği yer), 600 hane, 450'si Ermeni, 20'si Kürt, 130'u Türk

Yoncalu, 300 hane, 300'ü Ermeni

Bılur, 120 hane, 40'ı Ermeni, 80'i Kürt

Merbar, 43 hane, 40'ı Ermeni, 3'ü Kürt

Mecetlu, 150 hane, 145'i Ermeni, 5'i Kürt

Votınçur, 150 hane, 150'si Ermeni

Teğut, 160 hane, 160'ı Ermeni

Şervanşeğ, 140 hane, 140'ı Ermeni

Hamzaşeyh, 200 hane, 197'si Ermeni, 3'ü Çerkes

Ğarağıl, 210 hane, 210'u Ermeni

Şeykhyağub, 200 hane, 200'ü Ermeni

Yukarı Bulanık'ta Hamzaşeyh, Şervanşeğ ve Kop ile Ğarağıl köylerinde katliam yapıldı. İlk iki köydeki halkın onda biri ancak kurtulabildi. Kop'ta 150 kişi katledildi. Ğarağıl kendisini savundu ve sadece 100 kayıp vererek kurtuldu. Diğer köyler zarar görmeden kurtuldu ve sadece çok cüzi şahsi kayıpları oldu, malları ve varlıkları tamamen yağmalandı, Kürtler ve yolda Kozaklar ile Rus askerleri tarafından yağmalandıktan sonra, çok küçük bir kısmını kurtarıp Rusya'ya getirebildiler.

Aşağı Bulanık daha ülke içlerinde bulunmakta olup, aşağıda belirtilen köylere sahiptir:

Liz (*müdür*ün ikamet yeri), 350 hane, 345'i Ermeni, 5'i Kürt

Apre, 200 hane, 50'si Ermeni, 150'si Kürt

Gâbolan, 60 hane, 20'si Ermeni, 40'ı Kürt

Mollakent, 100 hane, 30'u Ermeni, 70'i Kürt

Pionk, 80 hane, 40'ı Ermeni, 40'ı Kürt

Hatkon, 80 hane, 65'i Ermeni, 15'i Kürt

Pırkaşen, 70 hane, 68'i Ermeni, 2'si Kürt

Khoşgeldi, 150 hane, 147'si Ermeni, 3'ü Kürt

Koğak, 300 hane, 60'ı Ermeni, 240'ı Kürt

Akrak, 60 hane, 50'si Ermeni, 10'u Kürt

Yukarı ve Aşağı Bulanık'ta 4.333 hane var, 3.282'si Ermeni, 921'i Kürt ve 130'u Türk.

Yukarı Bulanık'ta 2.883 hane, 2.407'si Ermeni, 346'sı Kürt, 130'u Türk.

Aşağı Bulanık'ta 1.450 hane, 875'i Ermeni, 575'i Kürt.

Toplam 4.333 hane, 3.282'si Ermeni, 921'i Kürt, 130'u Türk.

Aşağı Bulanık'taki tüm köylerde katliam tüm korkunçluğu, dehşeti, incelikleri, Kürt vahşeti ve barbarlığıyla vuku bulmuştur.

Yukarı Bulanık

Kakarlu

Köyün 200 hanesinin 2.000 büyükbaşı (camız, inek), 150 koyunu, 40.000 kot buğdayı, 1.000 kot keteni vardı. Bir kilise vardı Surb Gevorg adında ve masraflarını köyün üstlendiği 60 erkek çocuğu için bir okul. Günümüzde, köyün 200 evinden 4-5 tanesi Türkler tarafından yakılmış, kalanının direkleri tahrip edilmiş ve çatıları yakılmıştır.

Genel Avrupa savaşının ilanından bir ay kadar sonra, ağustosta, Türkiye'de genel seferberlik oldu 20-38 yaşları arasındaki erkekler için. Köylüler, tarladaki işlerini tamamlamak için Kop *Kaymakamı*na ve Muş *mutasarrıf*ına başvurdu, fakat reddedildi ve 70 kişi Kop'a yollandı, orada kaydedildikten sonra, her birine 14 *kuruş* yol masrafı verip bir kısmını Muş'a, diğer kısmını ise Erzurum'a gönderdiler. Seferberlikle birlikte köylerde zorla el koymalar ve zorunlu çalışmalar da başlatıldı. Yine ağustos ayında, harman zamanı, Kop *Kaymakamı* köye geldi ve 8.000 kot buğday ve arpa, 50 koyun, 50 put yağ, 300 çift çorap, 300 çift eldiven, 50 el yatak (yorgan, çarşaf ve yastık), 40 keçe talep etti. Bu talepler bir buçuk ayda yerine getirildi. Malların karşılığında, *kaymakam*ın veya ordu levazımatçısının imzasıyla alındı belgesi verdiler ve savaştan bizim hükümetimiz galip çıkıp toprak bizim elimizde kalırsa, hükümet bu alındı belgelerine istinaden malların parasını ödeyecektir, diyorlardı.

Malların toplanması esnasında köyün resi (mal sahibi) Kokol'u ve yardımcılarını, yavaş hareket ettikleri için ölesiye dövdüler. Fakirlikten dolayı talep edilen miktarı veremeyen tüm köylüleri de dövüp hakaret ettiler. Köylüleri malları Kop'a nakletmeye mecbur ettiler, oradan da köylüler 4 ay boyunca sırtlarında, kağnılarla ve hayvanlarla, Muş'a ve Erzurum'a kış kıyamette gıda, giyecek ve daha başka malzeme taşıdılar. Hem kağnı, hem de sırtlarında taşıyanlardan oluşan 10-15 kişilik her gruba atlı zaptiyeler refakat ediyordu. Bu zaptiyeler yol boyunca onları sürekli dövüyor, hakaret ve tehdit ederek, onları kar içinde atlarla birlikte yürümeye mecbur ediyordu. Bu köyden üç kişi dinlenmek için sırtlarındaki yükü yere koydu, fakat zaptiyeler üzerlerine saldırıp kurşunladılar ve kaçma niyetinde olmakla suçladılar. Zaptiyeler Ermenilere bilerek eziyet ediyorlardı. Zaptiyelerin niyeti, Ermenilere eziyet ederek veya onlara suç addederek öldürmek ve sığırları ile kağnılarına el koyarak şehre götürüp satmaktı. Bu yüzden, köyden 10 kişi zaptiyelerin

dayağına, yolun soğuğuna ve açlığa dayanamayarak sığırları ve kağnıları da bırakıp kaçtı. Bu şekilde, 4 ay içinde Kakarlu köyünden Misak Safaryan, Levon Hakobyan, Sahak Mıkhoyan, Misak Poğosyan, Mıher Martoyan, Arpik Melkonyan, Mıkho Gasparyan, Margar Martoyan ve diğerleri (hatırlamıyor), toplam 11 kişi yok oldu, 96 kağnıya ve 192 sığıra 300 çuvalıyla birlikte el konuldu veya gasp edildi.

Ermeni askerlere sadece 3 gün silah ve eğitim verdiler, fakat 3 gün sonra silahları aldılar ve bir kısmını (Muş'takileri) yollarda çalıştırdılar, diğer kısmını ise (Erzurum'dakileri), Köprüköy'den Katfan'a, 3 günlük yola, sırtlarında mal taşıttılar. Yolda soğuğa, açlığa ve dayağa dayanamayan Ermeni askerlerden 40 kadarı, zaptiyelere rüşvet vererek kaçıp köye geldi, kalan 30 kişi ise yolda öldü ve askerler ile zaptiyeler tarafından öldürüldü.

Kop'ta mahkeme üyesi olup, o bölgedeki Ermeni, Türk, Kürt ve hükümet tarafından sayılan bir şahsiyet olan köyün ileri gelenlerinden Zakar *Ağa*, Kop *Kaymakamı* Hüseyin Faik Efendi'ye başvurup, Ermenilerden de çetelerin oluşturulup (Türkler ve Kürtler örneğindeki gibi) Rus'a karşı çatışmalarını önerir. *Kaymakam*, Ermenilerin bu vatanperver duygularından dolayı kendisine teşekkür etti ve Ermenilerden de oluşturulması için gereken yerlere başvurarak emir çıkartılması sözü verdi. 20 gün sonra, cevap almak için tekrar başvuru yapıldı. Fakat eski *kaymakam* başka yere tayin edilmiş olduğundan, yerine gelen Esat Bey, yardımcısı ve müftü, "Olaydan haberimiz var. Poğos Paşa, Katolikosunuz (*Ermeni Kilisesi dinî önderi*) ve Tiflis Belediye Reisi[13], bize karşı mücadele etmek için Bulgaristan'dan Andranik'i çağırmış. Artık size güvenmiyoruz, size silah verirsek, savaş alanında bize karşı çarpışırsınız", derler. Zakar *Ağa*, bu öneriyi yapıp grup oluşturarak, hükümetin yüreğinde Ermenilere karşı şüphe oluşmamasını ve bir ölçüde sömürü ve baskıların azalmasını amaçlamaktaydı. Hükümet çevreleri ve yüksek rütbeli asker tanıdıklardan, Ermenileri katletme düşüncesinin var olduğunu öğrenmişti.

915 Nisanı sonlarında (28'inde) Çerkes yüzbaşısı Musa Kâzım, yaralı olarak eve dönerken Zakar *Ağa*'ya rastlar ve "Ruslar 10-15 güne kadar Manazkert'e varmış olur. Kendinizi Rus'un içine atma konusunda bir çare bul, yoksa devletin tüm bölgelerinde Ermenileri çocuklardan itibaren katletme kararı var, seni de mutlaka öldüreceklerdir, yüksek görevli memurlara ayrıcalık yapılmayacak", der. İki gün sonra, Bağdad tarafına tayin edilen Ğılıç-Kâtuk komutanı (onun yerine Hacı Hamdi *Bey* geldi)

Kakarlu köyünde, Hasananlı aşireti reisi Khalıd *Ağa*'nın evine gelip, Zakar *Ağa*'nın yanında (kendisini Kürt zannederek), hükümetin, Ermenilere güvenini kaybetmiş olduğu için büyük-küçük hepsini katletmeye karar vermiş olduğunu bildirir ve "Dikkat edin, Ermenilere aman verip korumayasınız, çünkü hükümet öylelerini darağacına çıkartacak", der.

Bu olaylardan 8-10 gün sonra, Hambardzum yortusunun çarşambasında, Ruslar Manazkert'e girdi. Pazartesi ve salı günleri, *Hamidiye* Alayları sürekli köyün yakınından geçip ailelerini kaçırıyorlardı. Kakarlu'ya da girip Ermenileri katletmeyi denediler, fakat köyün etkili Kürt aşiretinin reisi Khalıd, adamlarını silahlandırarak Ermenileri korudu, köye zarar vermeleri durumunda *Hamidiye*lere acımayacağı konusunda tehdit ederek. Bu koruma esnasında Khalıd *Ağa* sürekli, "Korkarım, sizi koruduğum için devlet beni asar", diyordu. Çarşamba günü Hamidiyelerin kaçışı bitti, asker ise hiç gözükmedi. Ertesi günü (Hambardzum perşembesi) halk aceleyle, bazıları koyunlarını, ineklerini ve gerekli mallarını alarak, bazıları ise hiçbir şeysiz, Manazkert'e geçip Rus ordusuna yetişmeye hazırlandı. Köyün Kürt ağası Khalıd ise köylülerden 100 çift sığır aldı, kağnıyla Akhlat bölgesindeki Khulik köyüne gitmek için. Bu sığırları daha sonra geri vermişti, fakat köylüler göçmüştü.

Manazkert'te 2 ay kaldılar, ekmek ve yiyecek bolluğu vardı. 915 yılının Vardavar yortusunda Rus ricat etti, Türkler Manazkert'e dayanmışlardı. Halk oldubittiye geldi ve kaçmak için aceleyle yola düştü. Akşamüzeri, 30.000'e yakın kişiyle Burni-Bulağ köyüne vardılar, Bulanık, Manazkert ve Khılat bölgesinin tüm halkı. Burada 3 saat dinlendikten sonra, ricat eden Rus ordusu, Abozlar ve Kozaklar arkadan yetişti. Halk yanına aldığı arabaları, sığırları ve koyunları orada bıraktı veya kaybetti ve çocukların ellerinden tutarak Abozlar ve atlı askerler arasında yürümeye başladı. Birçok çocuk Abozlar ve atların altında kalıyordu. Kozaklar ve Abozlar bakmadan halkın üzerine sürüyor, halkı Fırat Nehri'ne döküyorlardı. Birçok kadın çocuklarını bırakıp kaçtı. Bir kısmı kendisini nehre attı. İkinci günü Şeykhzilan Ketik, Khamur, Ğarakilisa, Taşgale, Üçkilise, Diadin, Kor Musun ve İgdir, 10 günde. Halkın bir kısmının koyunu vardı, diğerlerinin ise, Manazkert'ten getirdiği un ve ekmek, 30.000'in üzerindeki insanın 10 günlük gıdası buydu. Yolda Kozaklar göçmenlerin koyununu ve ineğini sürüp götürdü, karşı koyanları öldürmekle tehdit ettiler ve karşı koyan birçoğunu da hemen öldürdüler. Birçoğu açlıktan

öldü. İgdir'de bir şey yememiş ve sürekli, gece-gündüz kaçan insanlar vardı. Manazkert'ten İgdir'e kadar tüm yol boyunca cesetler seriliydi, çocuklar, yaşlı ve sakatlar, kadınlar ve erkekler. Yolda sadece 800 nüfuslu Kakarlu köyünden 100'ün üzerinde insan öldü, Ecmiadsin ve çevresinde ise, salgın hastalıktan 60 kişi. Kalanlar şimdi Yerevan (Akhta, Başgeğ, Tayçarukh, Pıtığni), Hacikhalil, Gözaldara, Yeganlar, Ğuliçan, Parnigeğ, Ğazarapat, Şiştape ve Duzkharaba'da bulunmaktadır. Yanlarında 50-60 koyun ve yaklaşık 100 büyükbaş getirmişlerdir. 915 Mayısında köye gidip geldiler. 3 ev yakılmıştır, evlerin içindeki mallar ve eşyalar ile toprağa gömülü buğdayı alıp götürmüşler. Kalan evleri Rus ordusu tahrip edip yakmış.

Anlatan: Kakarlulu Zakar Ağa Margaryan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 452, yapraklar 1-4, orijinal, el yazısı.

NO 96

HAYATTA KALAN ASTVADSATUR HAKOBYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ ARTONK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

31 Ağustos 1916, Aşağı Khatunarkh

Muş'un Artonk köyünden Astvadsatur Hakobyan'ın anlattıkları (Bu adam, köylerinin eski durumu, koyunları, inekleri vs. hakkında bilgi verme konusunda kendisine güvenmedi...):

Köyün katliamı: 1915 yılının Vardavar yortusunda, pazartesi günü, aniden Musa *Bey*'in askerleri ve Kürt atlı *Hamidiye*ler Artonk köyünü kuşatır.

Önce köyün tüm erkeklerini, 150 kişi toplar, Kiko'nun Muğ'unun ahırına götürür, hepsini orada kurşunladıktan sonra ahırı yakıp cesetlerin üzerine indirirler. Halk paniğe kapılarak dehşet içinde sağa-sola kaçar. Kürtler onların peşine düşer ve ellerine geçirdiklerini ya boğazlar ya da kurşunlarlar.

Köyün oğulşağını da[14], kadın ve çocukları, toplayıp Muş Ovası'nın farklı köylerinden getirilmiş binlerce kadm ve çocuğun toplanmış olduğu Avzut köyüne götürürler.

Toplanan ahaliyi (kadın, çocuk), Avzut'ta zenginliğiyle namlı Malkhas'ın geniş ahırlarına doldururlar (zaptiyeler ve *Hamidiye*ler). Onları doldurduktan sonra, ahırlar Kürtler ve zaptiyeler tarafından kuşatılır. Ondan sonra ahırların kapısının önüne kolay tutuşan odunları yığarak ateşe verirler. Kapılar yanar. İçerdeki kalabalık korkunç çığlıklar atmaya başlar, yardım çağırır. Ahırlardaki samanların keskin dumanı binaya dolar, içerdekilerden birçoğu daha baştan boğulur. Ahırlar alevlerin çatırtılarıyla tutuşur ve çatıları yıkılarak, yanan tahta parçalarıyla birlikte içerdeki kalabalığın üstüne düşer. Ahırlar 24 saat yanar ve hepsi de çoktan yanarak ve yarı haşlanarak ölmüş olan kurbanların üzerine çöker.

Ateş yalazlarının içinden geçip kurtulmak niyetiyle ahırın penceresinden kendilerini aşağıya atmaya cesaret eden herkes ya boğazlanır ya da kurşunlanır.

Öz savunma: Köyü kuşattıklarında 25 kişi, Artin, Hovik, Sargis, Giro, Bağdasar, Aram, Mıkırtiç, Abgar, Ruben, Khaçik, Gevorg, Karo, Kirakos, Vardan vs. bunların tümü, iki tüfekle Sargis Poğosyan'ın evine sığınarak askerlere ve Kürtlere karşı çatışmaya başlar. Bunlar, uzun süre atıştıktan sonra, çatışanları bastıramayacaklarını görünce, evi yakarlar (Ermenilerin mevzisi). Ermeniler yanan evin duvarını delip Hovik Khaçoyan'ın evine kaçar. Kürtler, evin direnenlerle birlikte yandığını sanarak çekip giderler. Karanlık basınca, çatışanlar, Vardenis, Antonk, Avzut, Muşeğaşen, Mozık, Arnist ve daha birkaç köydeki katliamlardan kurtulmuş olan insanların saklandığı Artonk köyünün yakınındaki sazlıklara sığınır.

Silahlı erkekler sazlığın her tarafında savunma mevzileri tutmuştu, Kürtlerin sazlığa saldırması ve oraya sığınmış olan halkı katletmesini önlemek için. Halk 10 gün boyunca bu bataklık sazlarının arasında yaşar, yukarıda güneş ve aşağıda su. Geceleri dışarı çıkıp, biçilmemiş tarlalardan buğday taneleri toplayıp haşlayıp yiyor veya parçalayarak idare ediyorlardı. Kürtler, sazlıklara sığınanlar olduğunu bilmelerine rağmen, aralarında çatışan kuvvetlerin olduğunu görerek, saldırmaya cesaret etmez.

Vardavar yortusundan 10 gün sonra Ruslar Muş Ovası'na yaklaşır (Nazarbekov'un ordusu), fakat kısa zamanda ordu ricat eder ve Muş Ovası'ndaki katliamlardan kurtulmuş olan halkı da beraberinde getirir

ve Arçeş-Berkri hattından İgdir'e varırlar. Katliamlar esnasında Kürtler 25 erkek (10 kişi 1916 baharında serbest bırakıldı kurtulur), 50 kadın esir götürür; bunların hepsinin çocukları öldürülmüştü. 1916 baharında Khotınkan köyü yakınlarında Kürtler ve Ermeniler arasında çatışma olur, Kürtler Zilan Ovası'ndandı, 6.000 atlı. Bu çatışmada 11 Vardenisli, 10 Artonklu, 220 Sasunlu erkek hayatını kaybeder. Artonk köyü katliamından yaklaşık 200 erkek kurtulmuştur. Artonkluların büyük bir kısmı günümüzde Aleksandrapol bölgesinde yaşamaktadır.

Yazılanlar, anlattıklarıma uymaktadır.

Okuma-yazma bilmemesinden dolayı

Hayk Acemyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 448, yapraklar 8-12 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 97

HAYATTA KALAN CAVAHİR AVETİSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ BOSTANKENT KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

31 Ağustos 1916, Artaşat

Muş'un Aşağı Bulanık[15], Bostankent köyünden Cavahir Avetisyan, köylerindeki katliam hakkında şunları anlatmaktadır:

Bostankent köyü, 350 hane, 2.550 Ermeni ile 8 hane, 60 Kürt nüfustan oluşmaktaydı. Ermenilerin 3.500 koyunu, 2.300 her nevi hayvanı, 90.000 kot buğdayı (Türk ölçüsüne göre 1 kot 2 *litre*dir) ve 60.000 kot arpası vs. vardı.

Bir kilisesi[16] vardı, şimdi hemen hemen harabe halindedir.

914'te hükümet bizim köyden 400 asker toplayıp Muş'a, oradan da Erzurum'a götürdü.

Hükümet köyümüzden ordu için 30.000 kot buğday, 450 koyun, 200 *litre* yağ, 1.500 kot arpa, 150 kesim ineği, 200 kağnı, 400 camız, sığır ve 150 de adam götürdü Muş'a. Askerlere cephane ve erzak götürüyorlardı Erzurum'a, Basen'e ve sonuna kadar da gelmediler. İsimleri şöyledir: Arakelyan Avdal, Nersisyan Sağatel, Kınyaz Pağoyan, Mimeyan Avdal, Sardaryan Grigor, Tono, Mıkro, Zurnacı Kınyaz, Vırdeyan Nuto vd. 450 *litre* yün, 850 çift çorap, 750 çift eldiven, 900 çift çarık. Çeteler ise, Mıne'nin Petros'unun hamile ineğini öldürüp derisini götürdüler ve ovadan da Sardar'ın Grigor'unun ineğini, Mıneyan Serob'un sığırının ayaklarını bağladılar ve diri diri, kesmeden ve öldürmeden, derisini yüzüp götürdüler, 500 ip ve 40 adet de at vs.

Tüm bu alınanları köylüler kağnılarla Muş'a taşıdı, kış vakti ise 12-60 yaşındakiler *amaliye* olarak Muş'tan sırtlarında Erzurum'a götürüyorlardı çetelerin denetiminde. Yolda onların dayağından 20 kişi öldü; örneğin Geğam Avetisyan, Kâram Arakelyan, Avdal Arakelyan, Tonoyan Simon vd.

Çeteler güpegündüz evlere giriyor, kadınlara tecavüz ediyor ve kızları zorla kaçırıyorlardı. Örneğin Muş *çeteler*i, Pağo'nun Pılçe'nin evine girip gelini Voski'ye, Vırde'nin Marto'nun gelini Ano'ya, Vırde Simon'un gelini Nikar'a, Mıneyan Nerses'in gelini Khase'ye tecavüz ettiler. Usta Petros'un 14 yaşındaki kızı Gülizar'ı zorla Müslümanlaştırdılar ve Petros'la karısı Kişo'yu direndikleri için öldürdüler.

Tüm erkekleri götürmüşlerdi (*olam*, bekâr ve asker olarak). Kadınlar ve yaşlı erkekler kalmıştı. Arpo'nun Seyit'i Vırde'nin Marto'nun karısı Kişo'ya, Vırdeyan Mıro'nun karısı Şuşan'a, Res Movses'in karısı Nikar'a, Pazoyan Poto'nun karısı Şuşan'a ölümüne işkence etti, dövdü ve köyün savunma silahları olan 80 tüfek ve tabancayı topladı. Hizmetkârları, engelsiz bir şekilde evlere girip, kadınların ziynet eşyaları ile fistanlarını yağmalayıp bizi dehşete düşürüyorlardı.

Askere gidenlerden ne bir mektup aldık, ne de bugüne kadar kaçıp gelen oldu.

915 Mayısında, Rusların Bulanığ-Kop'a girmiş oldukları haberini aldık. Sayit, Satin ve Muş'un düzenli birlikleri köyümüze doluştu. Ovadaki tüm hayvanları sürüp götürdüler, evlere üşüştüler, eşyaları yağmaladılar ve karşılarına çıkana acımadan ateş edip, içlerinde Papaz Ter Harutyun, Res Hakob ve meclisler[17] (üyeler) Mıkırtiç ve Arakel olmak üzere kadın,

erkek ve çocuk 356 kişiyi öldürdüler. Sayit'in hizmetkârları Gorge'nin gelini Voski'yi, Dede'nin gelini Girton'u, Salvik'in gelini Sırbuhi'yi, Çutme'nin gelini Margrit'i ve Saroyan Ğazar'ın gelini Almast'ı kaçırıp zorla Müslümanlaştırdılar. Kürtler 60 kadın ve çocuğu da Murat Nehri'nin Zığran Köprüsü'ne götürüp suya attı. Biz kalanlar ise, farklı yönlere kaçmaya başladık ve dağlarda bayırlarda kaldık, Ruslar Aşağı Bulanık'ı ele geçirene kadar ot yiyerek yaşadık. Biz Manazkert ve Alaşkert hattından Ecmiadsin'e geçtik ve oradaki kardeşlik yardımının[18] organizasyonuyla Ecmiadsin, İgdir ve Ğamarlu bölgelerine yerleştik. Köyümüzden sadece 30 kişi kurtulmuştur.

1916'da 4-5 erkek memlekete döndü, fakat bizi katleden ve Rus ordusuna karşı savaşan Kürtler itaat göstererek, sözde barışçıl halk olarak köyümüze ve mallarımıza sahip olmuş ve hatta o esnada köyümüzden 3 vatandaşı daha öldürmüşlerdi. Kalanlar ise buraya geri döndü.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 435, yaprak 5 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 98

HAYATTA KALAN TOROS SİMONYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ GELİEGUZAN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

16 Ağustos 1916, Koğb

Sasun'un Geliegüzan köyünden Toros Simonyan'ın anlattığına göre (görgü şahidi, 47 yaşında):

Geliegüzan'da 247 hane ve 2.035 nüfus, dört kilise[19], 12 su değirmeni, üç okul, 13.550 koyun, 2.932 sığır vardı. Kiliselerde üç elyazması İncil vardı. Köyün yıllık geliri 220 Osmanlı lirası değerinde tahıl (2.735 ölçü), 600-700 balya samandı.

Ağustos 914'te hükümet, Geliegüzan'dan 20-50 yaşları arasındaki erkekleri askere çağırdı, fakat Geliegüzanlılar, "Dört taraftan aşiretlerle kuşatılmış olup, her an onların saldırı tehlikesi altındayken, aşiretlerden de asker almadığınız müddetçe, biz de asker veremeyiz", diye cevapladılar. Bunun üzerinden birkaç ay geçtikten sonra üç zaptiye (Melkoigali'den),

Khianlı Kürtler tarafından öldürüldü. Hükümet, bu zaptiyelerin öldürülmesini Geliegüzanlıların üzerine yıktı ve tanınmış kişileri tutuklayarak götürdü, altısını astı ve üçünü hapse attı. Asılanlar Ğazar Hovhannesyan, Hapet Kirakosyan, Sahak Doneyan, Ğazar Areyan, Yeğo Poğosyan ve Hovhannes Poğosyan'dır. Hapsedilenler ise Khaço Mıkoyan, Aro Mıkoyan ve Aram Gorgeyan'dır. Bu altı suçsuz insanın asılması hükümete yönelik güveni bir kereden yok etti ve Geliegüzanlılar asker vermedi.

Haziran 914'te 4.000 hükümet askeri ve 6.000 de aşiret, Kör Sıleman *Ağa* (Khianlı), Hüseyin *Ağa* (Ğulpeli), Hacı Raşit *Ağa* (Farkhınlı), Sagıf *Beg* (Farkhınlı), Khati *Beg* (Hazrovlu), Hacı Mahmat (Batkanlı), Sıleman *Ağa* (Almanlı), Genco Papur (Museli), Usfe Hape (Şekotanlı), Salime Have (Betanlı) ve Musa ile Khasım *bey*lerin (Khuteli) önderliğinde Geliegüzan'a ve Andok'a saldırdı[i]. Sasun'un diğer köylerinin ahalisi ve silahlı erkekler de Andok ve Geliegüzan'da toplanmış olduklarından, bir ay süren güçlü bir mukavemet oldu ve güruh hiçbir şey yapamadı, öyle ki, bu bir aylık çatışma esnasında Ermenilerden sadece 7 kişi öldürüldü. Rus ordusu geri çekildiğinde ise (temmuzda), Türk hükümeti, 12.000 asker ve 15.000 Kürt güruhu, Ardok ve Geliegüzan'ı kuşatmış olan güruha yardıma yolladı (4 top ve 2 makineli tüfek eşliğinde) ve 21 gün durmadan topa tutarak Andok'un mevzilerini ele geçirdi ve orada bulunan 20-25 bin kişiyi katletti. Ermeni savaşçıların bir kısmı başka ormanlara ve dağlara kaçıp çatışmalara kısmen devam etti. Hükümet, silah zoruyla tüm Sasunluları ortadan kaldıramayacağını görerek, teslim olanların affedileceğine dair bir bildiri yayımladı. Bu yüzden dağlara sığınmış olan halk Dapik köyüne geldi ve *kaymakam*a teslim oldu. *Kaymakam*, hepsini de Muş'a yolladı. Çocuklar ve kadınları orada Fırat Nehri'ne döktüler. Erkekler ise Bitlis'e gönderildi ve birbirine bağlanıp kurşunlandı. Muş'ta kalanlardan 150 kişi tekrar dağlara kaçtı. Geliegüzan'dan toplam 250 kişi kurtulmuştur.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 439, yapraklar 1 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

i Yukarıda belirtilen tanınmış caniler haricinde, Mıhe'nin Amar'ı (Khianklı), Sıleman Malehasani (Khianklı), Hacı Şaro (Bagranlı), Sılo Bırahim (Harkorlu), Boğklu Telo Khışmanyan vd.

NO 99

HAYATTA KALAN RUBEN VARDANYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ GOMS KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

1916, Tiflis

Ruben Vardanyan, 12 yaşında, Bağeş (Bitlis) şehri yakınındaki Goms köyünden, babası, katliamlardan önce Tiflis'te bulunmuştur ve Tiflis'te, Khocavank Sokağı 15 numarada yaşamaktadırlar. Ruben, Havlabar'daki (*Tiflis'in Ermeni mahallesi*) göçmen okulunun 1. kısmında okumaktadır. Türk seferberliği ve katliamlarıyla ilgili şunları anlatmaktadır:

Köyümüzden (30 hane) 14 kişi askere gitti ve geri dönmedi. Van çatışmalarına kadar bizim taraflar sakindi. Hükümet ne isterse veriyorduk. Van çatışmaları başladığında Türkler geldi ve köyümüzden 40 kişi toplayıp *amalia* (ırgat) olarak, Bağeş'in altında bulunan Dukhan'a götürdüler, hepsini katledip cesetlerini nehre attılar. Sadece bir kişi kurtuldu, adı Kirakos ve şimdi Tiflis'te fırıncılık yapıyor, bana kendisi anlattı.

Ondan sonra Paskalya'dan sonra (nisan içindeydi) köyümüze 10-15 jandarma geldi. *Hükmatın* (hükümet) herkesi istediğini söylediler. Ağlamaya başladık. Sabahleyin köydeki herkesi yakaladılar ve birkaçı köye doluşup kadın ve çocukların hepsini toplayıp sürdüler. Kaçanı vurup öldürüyorlardı. İki kişi orada öldürüldü. Yolda giderken, jandarmalar kaçan dört kişiyi daha öldürdü. Bir adamı da tutup başını kılıçla kestiler. Biraz gittikten sonra bizi köyümüze geri götürdüler, daha bir sürü köylüyü oraya doldurmuşlardı. Şehirden (Bağeş) Türkler gelmiş, güzel gelinleri ve kızları seçip götürüyorlardı. Dostumuz Rasul geldi; annemi, üç kardeşimi ve beni alıp, yanında saklamak için Bağeş'e götürdü. Bir ay orada kaldık. Bir keresinde Türk eniklerle köyümüze gittim mal bulmaya. Köyümüzün tüm evleri tahrip edilmiş, tahtalar götürülmüş, kilisenin içi, avlusu ve çevresi ise cesetlerle doluydu, Türkler 80 kadın ve çocuk cesedi saydı.

Rasul, bir ay sonra bizi Türkleşmeye zorladı, kabul etmeyince dışarı attı. Ermenileri saklayan diğer Türkler de, hayvan ve mallarını aldıktan sonra onları ya kovdular ya da öldürdüler. Rasul, bizi bir Kürt köyüne götürdü ve döndü. Kürtler bizi tek başımıza ormana sürdü. Üç gün dağda

kaldık, açlıktan şehre döndük. Tanışımız Raşit bize rastladı ve evine götürdü, üç ay orada tuttu. Annem onlar için ekmek pişiriyordu. Raşit'i askere götürdüler ve biz evlerinden çıktık, tekrar Kürtlerin içine düştük. İki jandarma rast geldi, bizi tutup *hukmata* götürdü. Başka Ermeni kadınları da toplamışlardı, toplam 40 kişi. Ertesi günü yanımıza on jandarma verip Siirt'e yolladılar. Yolda, her yerde cesetler ve kemikler görüyorduk. Dağda jandarma, annesi yürüyemediğinden dolayı, annesinin elinden çocuğunu kaptı ve taşa vurdu parçaladı. Az sonra jandarmalardan biri, 10 yaşında bir erkek çocuğunun başını taşla ezdi. Çocuğun ayakları şişmişti ve yürüyemiyordu. Geceleyin bir Kürt köyüne geldik. Sabah erkenden bizi yola çıkardılar. Köyümüzden 12 yaşındaki İso (İsahak) yürüyemedi, jandarma onu tüfekle öldürdü ve cesedini vadiye attı. Siirt'e varmadan, jandarmalar bir kadın daha öldürdüler ve 6-8 yaşında iki çocuğu atların kuyruğuna bağlayıp Siirt'e sürdüler. Oraya vardık ve iki gün atların tavlasında (ahır) kaldık. Geceleyin bizi kaldırdılar ve sizi götürüp öldüreceğiz, nehre atacağız, dediler. Annem, karanlıktan istifade ederek, her zaman sırtında bulunan dört yaşındaki kardeşimle birlikte bizi alıp kaçtı. 8 gün boyunca dağlarda kaldık, aç ve susuz. Tekrar şehre inip, Ahmat adında tanıdık bir Türk'e gittik. Ahmat, iki gün bizi tuttuktan sonra alıp Şekh-Nok köyüne, Kürtlerin yanma götürdü ve bize bakmalarını tembihledi. Orada kaldık, annem ekmek pişiriyor, 14 yaşındaki ağabeyim Artaşes ve ben koyun güdüyorduk. Bir hafta sonra Balkanlı bir Kürt geldi ve beni koyun gütmem için aldı götürdü. Bir gün kaldıktan sonra, Kürtçe bilmiyorsun diyerek dışarı attı. Annemin yanına döndüm. Ertesi günü Balkanlı Ahmat geldi ve beni evine götürdü, koyun güdüyordum. 6 ay mı kaldım, yoksa 9 ay mı bilmiyorum. Ruslar geldi ve kasabayı ele geçirdiler.

Bir gün bir Kürt geldi ve Rusların, ne kadar Ermeni varsa götürüp teslim etmelerini tembihlediklerini söyledi. Balkan'dan 10 kişi ve Şekh-Nok'tan 25 kişi getirip teslim ettiler. Annemi bulmaya koştum, fakat Ruslara doğru kaçmaya çalıştığından dolayı, Kürtlerin kendisini ve üç kardeşimi öldürmüş olduklarını duydum.

Ruslar, bizi droglarla[20] Muş'a yolladı, beni orada yetimhaneye yerleştirdiler. Bir hafta sonra bizi Ecmiadsin yakınlarındaki Oşakan'a, yetimhaneye yolladılar. Babam gönüllüydü, 1-2 ay sonra beni buldu ve Tiflis'e götürdü. Babam şimdi rençperlik yapıyor ve bana bakıp okula gönderiyor.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 423, yapraklar 32-33, orijinal, el yazısı.

NO 100

HAYATTA KALAN ĞAZAR POĞOSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ ZİARET KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916]

Anlatan Poğosyan Ğazar, 45 yaşında, Muş bölgesinin Ziarat köyünden.

Ziarat köyü hepsi Ermeni 270 hanedir ve halk tarımla uğraşır.

Ekonomik durumu: İyi halli, hane başı yıllık gelir, 150-500 Osmanlı altını ve hane başına 15-300 baş koyun ve inek.

Toplumsal yaşam: 1 kilise, taştan,[21] yaklaşık 800 Osmanlı altını değerinde.

Okul 1 tane, taştan, 400 Osmanlı altını değerinde, 5 bölümlü, 60-70 karma öğrencili, 2 öğretmen 60-70 Osmanlı altını yıllık maaşla.[22]

Temmuz 1915'te önde gelen 7 kişi tutuklanır, Surb Karapet Manastırı'na, *müdür*ün yanına götürülür. Jandarmalar yarı yolda 100 altın talep eder serbest bırakmak için, köye dönüp paraları verirler, fakat jandarmalar onları yine de Surb Karapet'e sürer ve yarı yolda 7'sini de kurşuna dizerler. Ertesi günü Kola Sait 15 jandarma refakatinde köye gelir ve tüm erkekleri tutuklamak ister, onlar dağlara kaçar. Kadın ve çocukları toplayıp götürür ve Kurkura Köprüsü'ne doldururlar. Süngülerle katletmeye başlarlar, birçokları kendilerini nehre atar ve parçalanır.

Dağa sığınan erkeklerin sayısı yaklaşık 700 kişidir, içlerinden sadece 70'i silahlı. İki ay kadar ümitsizce çarpışır, erzak temin etmek için geceleri Kürt köylerine inerler. Açlık çok zorlar, birçoğu açlıktan dolayı ovaya iner ve yakalanıp kurşunlanır, bazılarıysa çarpışmalarda ölür. 700 kişiden sadece 17 kişi dayanıp, yaklaşan Rus ordusu saflarına geçip kurtulur. Kurtulan 17 kişinin içinde Rıpe Sargis ve Pağlu'nun Ovo'su cesaretleriyle göze çarpmıştır.

Ziarat köyü kurbanlarının sayısı yaklaşık 4.970 kişidir[23]; kurtulanlar, sadece 17 kişi.

Poğosyan Ğazar, bölgedeki köylerle ilgili, aşağıdaki kesin bilgileri sunmaktadır:

Kurt Meydan – 50 hane Ermeni, kurtulan yok.
Şekhan – 160 hane Ermeni, kurtulan 5 kişi.
Khoronk – 60 hane Ermeni, kurtulan 1 kişi (Kerovb).
Sahak – 7-9 hane Ermeni, kurtulan 1 kişi.
Sordar – 60 hane Ermeni, kurtulan 1 kişi.
Bazu – 80 hane Ermeni, kurtulan 5 kişi.
Kheybiyan – 160 hane Ermeni, kurtulan 7 kişi.
Meğdi – 50 hane Ermeni, kurtulan 3 kişi.
Khızlağaç – 260 hane Ermeni, kurtulan 7 kişi.
Tsındsnud – 60 hane Ermeni, kurtulan 1 kişi.
Don – 60 hane Ermeni, kurtulan 11 kişi.
Artkhonk – 70 hane Ermeni, kurtulan 1 kişi.
Herkert – 60 hane Ermeni, kurtulan yok.
Misak Ağa köyü – 30 hane Ermeni, kurtulan yok.
Derik – 40 hane Ermeni, kurtulan 1 kişi.
Tsıkhau[24] – 80 hane Ermeni, kurtulan 3 kişi.
47 [kişi]

L. Matanyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yapraklar 14 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 101

HAYATTA KALAN S. HOVHANNİSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ YERIŞTER KÖYÜ KATLİMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Mavrak

Bitlis vilayetindeki Muş Ovası'ndan Mavrak köyüne sığınan Sanam Hovhannesyan:

Bu son Rus-Türk savaşı, biz Ermeniler için zulümdü, varımızı yoğumuzu hukuki ve gayrihukuki yoldan aldı götürdü. Ardından erkekleri

seçti götürdü, sonsuz götürdü, bir kısmını asker, bir kısmını da *olam*. *Olamlık* hem aşağılanmaydı, hem de zorunlu çalışma, Ermeni halkının omuzlarında kalmıştı, bir kişiye 2 kot yük verilmiş veya iki kişi bir kızakla 8 kot götürmeliydi, Erzurum-Hasan Ğala'ya kadar. Sadece bizim evden 1 at, 6 koyun, 4 sığır, 10 badem yağı[i], 12 çift çorap, 2 çuval, 1 kilim, 1 kulab[25], 2 *kile* arpa, 2 *kile* buğday, 1 *kile* bulgur götürdüler. Bu nispette zenginler daha fazla veriyordu. Böyle birkaç kerede bizi geçimimizden tamamen mahrum ettiler; bu yüzden çalışıp ailesini geçindirmek için çalışan da kalmadı.

Vardavar yortusu günü, biz de Ermeni olarak milli görevimizi yerine getirip neşelenmeye hazırlanıyorduk, fakat kara bir güne dönüştü. Muş şehrindeki Ermeni mahallesinin yandığını gördük. Komşu Khasköy ve Mıkrakom köyleri de yandı. Aynı anda, komşu Değdz köyünün Kürtleri köyümüze doluşup, "Ermeniler, hepinizi imha etme emri geldi. Kurtulmak isterseniz bizim köye gelin, biz sizi koruruz", dediler. Mamad Ali de onların içindeydi. Gitmeye mecburduk ve hemen tüm aile Değdz'e taşındık. Aynı Kürtler ertesi günü, "Ermeniler, devletin ordusu Muş taraflarından Ermenileri katledip yakarak geliyor, özellikle de erkekleri. Erkekler dağa kaçın, saklanın, kadınları ve çocukları ise biz koruruz", dediler. Erkekler köyden uzaklaşınca, bu köyün silahlı Kürtleri de onların arkasından gidip kalleşçe katletmeye başladılar. Bizim yeni kutsanmış papazımız da bu şekilde, halkıyla birlikte, Değdz dağlarında şehit düştü. Kadınların birçoğu, içlerinde ben de olmak üzere, dehşet içinde dağlara kaçtık ve sevdiklerimizin ölüm merasimlerinin görgü şahidi olduk. Kocam Poğos, oğlum Avo, torunum Grigor, kaynımın çocukları Muşo ve Geğam öldürüldü. Kürtler, Khıvnerli Musa *Bey*'in emriyle bizi 3 gün esir tuttu. Bu arada, Muş şehrinden, Surb Karapet'ten çok sayıda kadın ve çocuk getirdiler Yerışter'e ve hepsini orada yaktılar. Bitlis'e doğru gidip topladılar ve Avzut'ta yaktılar. Evli kızım Haykanuş ve oğlu Karapet de onların içindeydi. Güzel kadınlara ve kızlara tecavüz ettiler, İslamlaştırdılar ve kendilerine kadın aldılar. Sıra bize geldi. Askerler, Kürtlerden yanlarında bulundurdukları Ermenileri talep etti. Bir Kürt kadını, beni ve gelinim Nigâr'ı bir şekilde dağlara doğru kaçırıp kurtardı. Biz kurtulanlar 18 kişiydik, kalanları ise, bölgedeki Ermenilerle birlikte, bizim köydeki şu evlerde yaktılar: 1. Kardeşim Haro'nun ev, 2. Hake'nin ahırı, 3. Mero Arakel'in ahırı, 4. Koke Ohan'ın evi, 5. Gırko'nun evi, 6. Hare'nin evi,

i Orijinal metinde ölçü birimi belirtilmemektedir.

7. Hakovb'un ahırı vs. toplam 24 bina. Yaktıktan sonra, evler yıkılıp ateş söndüğünde, külleri eleyip, yananların yanında saklı olan değerli eşyaları, altın, gümüş vs. buluyorlardı.

Tehlike geçtiğinde dağdan inip, "hamilerimize" teslim olduk ve yaz boyu evlerinde esir olarak tutulduk. Onlar için çalışıp eziyet görüyor, karşılığında ise bir lokma kuru ekmek alıyorduk. Oğlum Avetis'i de Kürtlerin hizmetine verip kurtarmıştım, fakat maalesef kısa süre sonra tekrar kaybettim...

Sonbaharda Hacı Musa *Bey*, ordunun başına geçerek, Türklerin ve Kürtlerin evlerinde bulunan Ermeni esirleri tekrar topladı. Bu sefer, sahiplerimizin eliyle cellatlara teslim edildik. Oğlum Avetis'i ve onun gibi kurtulanları gözümün önünde kurşuna dizdiler, beni ise dipçikle dövüp yürüttüler. Komşularımızdan birinin yolda doğum sancıları tuttu ve bizimle yürüyemedi. Mamat adında bir asker bu kadının başını bıçakla yardı, karnını da yardı ve çocuğu bıçağının ucuna takarak, bize tehdit olarak gösterdi ve bizi tekrar yola sürdü. Komşumuz Harut'un karısı Yeva da ağır yürüyordu, hamileydi ve sırtında bağlı 3 yaşındaki kızını taşıyordu. Kız açlıktan ağlıyordu. Sekiz günlük açlıktan sonra artık annesinin göğüslerinde süt kalmamıştı, doyuramıyordu çocuğu ve yorgun bir halde arkamızdan zorlukla gelebiliyordu. Zaptiye, oturup kıza meme vermesini emretti. Zavallı kadın oturdu, zaptiye kadının memesini kendi eliyle çıkartıp kızın ağzına verdi, kendisi ise biraz uzaklaştı, nişan aldı ve ani bir mermiyle zavallı annenin ve kızın hayatına son verdi... Benzer çok olaylar anlatıldı ve taşlaşmış duygularımız, tüm karşı koyma ifadelerinden yoksundu.

Bizi Kharberd-Genc'e[26] götüreceklerdi. Gece vakti Kürt köyü Krana'ya vardık. Bizi bir koyun ahırına kapattılar. Biz kadınlar 362 kişiydik. Yanımızda 2 erkek çocuk, 18 yetişkin kız, 6 çocuk ve 12 tane iki cinsten kundakta çocuk vardı. Zaptiyelerden ikisi, 2 güzel genç kadın seçip dışarıda kendileriyle yatırdı. Vahşi faaliyetleri esnasında, birbirlerinden az uzakta bulunup, birbirlerini şevke getirdiklerini içerden duyuyorduk... Bu onursuzluğa tahammül edemedik. Kaçmak için etrafıma baktım ve duvarın içinde, çatıya doğru yükselen bir ocak gördüm, fakat yukarısı düz bir taşla kapatılmıştı. Girdim oraya ve yukarıya tırmanarak taşı kaldırdım ve dışarı çıktım. Lakin deli gibi koşuyordum, nereye kaçtığımı bilmiyordum, niyetim yerleşim yerlerinden uzaklaşmaktı. Böylece, gündüzleri gizlendim, geceleri kaçtım, ot yedim ve Sasun dağlarına ulaştım.

Laçkan adında bir şeyhin köyüne vardım. Bir Kürt kadını beni esir aldı ve 2 ay evinde tuttu. Bu köyde, Harcavneli Marto Avo'nun gelini Ano'ya rastladım. O da benim gibi esir, kaçaktı. Bundan sonra hanımın kocası I[z]zo, yalvarmalarım üzerine beni Muş'a, tanıdığımız Kârim'e getirip teslim etti. Kârim, dostluğumuzun hürmetine beni memnuniyetle kabul etti ve 2 ay sakladı. Şubatta, Rus orduları Muş'a yaklaşıyordu ve Kârim, daha güvenli bir yer olarak, ailesini Sasun'a göndermeye hazırlanıyordu.

Bu esnada Kârim, bilmediğim bir sebeple, bir-iki günlüğüne evden ayrılmıştı. Hükümet, saklanan tüm Ermenilerin karakolda toplanmalarını emretmişti. Beni de götürdüler, fakat Kârim çabucak geldi ve beni kurtardı. Hanımıma, evlilik elbiselerimi, süs ve ziynet eşyalarımı güvenli bir yerde saklamış olduğumu söyledim ve geceleyin gidip getirmeme izin vermesini rica ettim, "sizinle geleceğim için, yazıktır, elden gitmesin", dedim...

Kürt kadını eniğini yanıma verdi. Karanlığın basmasından faydalanıp kaçtım. Khasköy'e vardım. Orada bir Kürt'e rastladım. Beni öldürmek istedi, fakat daha sonra hayatımı bağışlayarak, Kolosi adında bir Kürt köyüne götürdü. Orada iyi yürekli bir Kürt, beni esir alan Kürt'e çıkıştı ve beni serbest bıraktırdı. Kürt köyü Değdz'e dönüp, bir tanıdığın yanma bırakmış olduğum gelinim Nigâr'ı buldum. Rusların Muş'u ele geçirdiklerini duyunca, gece vakti gelinimi kaçırdım ve Rus ordusuna ulaştırdım. Yolda, ilk defa olarak bir Kozak'a rastladık, durumumuzu ve arzumuzu anlatabildiğimde, bize acıdı ve attan inip gelinimi eğere oturttu ve ben yolda yorulduğumda, Kozak beni bazen sırtına aldı. Böylece Muş'a vardık. Orada uzun zaman kaldık. Keri'nin birliğinde gönüllü olan oğlum Arşak da o zaman şehirdeymiş, fakat birbirimizden haberdar değildik. Bundan sonra, Ermeni karargâhı, diğer kurtulanlarla birlikte bizi de Khınus Kalesi'ne yolladı. Oradaki yetimhanede bir ay kaldık. Gönüllü oğlum, kurtuluşumuzu ve yerimizi duyarak geldi ve bizi buldu. Arşak bu gelinimin kocasıdır. Kürtler gelinime ilk defa olarak tecavüz etmek istediklerinde, ikimiz birlikte direndik ve kuduran Kürt ikimizin de ön dişlerini kırdı. İşte eksik dişlerim. Her şeyi kaybettikten sonra tek teselli m, namusumuza el sürdürmemiş olmamızdır...

Karargâh, bizi Kağzıvan'a *(Kağızman)*, oradan da Kars'a yolladı. Sadece bizim evden 26 kurban verip Türk cehenneminden kurtulduk.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yapraklar 25-26 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 102

HAYATTA KALANLAR DAVİT MELKONYAN VE HIMAYAK MATEVOSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ HASKÖY KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

9 Ağustos 1916, Aştarak

Aştarak'taki III Nolu Yetimhane'de kalan yetimler Muş Ovası'nın Khasköy köyünden Davit Melkonyan (16) ve Hımayak Mateosyan'ın (15), köylerindeki katliamla ilgili verdiği malumat:

28 Haziran 915'te, Vardavar yortusu pazarında, bizim köyün katliamı başladı. Hükümet daha önceden köyümüzün silahlarına hileyle el koymuştu. Katliamın bir önceki günü, Ğasım ve Musa *bey*ler bir grup eşliğinde köye geldiler ve herkesin işine gitmesini söylediler, kendileri ise hükümetten talimat almak için şehre gitti.

Bizim köyün *ağa*sı Hacı Fero, birkaç gün önceden eve Balıklı köyünden 4-5 silahlı Kürt yerleştirdi, sözde onları korumak için, bu Kürtlerin arasında birer de çuvallı, silahsız Kürt vardı (şüphesiz yağma için). Fakat Ğasım ve Musa *bey*lerin gelip gitmesinden sonra Hacı Fero, hükümetin Ermenilerin köyden çıkartılıp kendisine teslim edilmesi, Ermeni saklayanın başının kesileceği emrini verdiğini, bu yüzden de Ermenilerin başlarının çaresine bakmaları gerektiğini açıkça ilan etti.

Pazar sabahı köyü aniden kuşattılar ve şiddetli ateşe başladılar. Ondan sonra, sizi artık kimsenin takibata uğratmaması için berat vereceğiz, diyerek tüm erkekleri topladılar. Lakin ertesi günü, akşamüzeri, hepsini birbirine bağlayıp (700'ün üstünde), köyün yakınında bulunan büyük hendeğin kenarına götürerek teker teker öldürüp hendeğe attılar. Pazar günü, bizim köyün erkekleri toplanmışken, Muş'tan köyümüze getirdikleri 400 kadar erkeği bir eve doldurup yaktılar. Köyün gizli yerlerini de araştırdılar ve buldukları insanları öldürdüler. Kadınlarımızı ve küçük çocukları da perşembe günü toplayıp Erişter köyüne götürdüler, onlara ise, kendilerinin esir olarak Almanya'ya götürüleceklerini söylediler. Lakin kadınlardan birçoğu, gelecek tehlikeyi sezerek, öldürülmelerini gözleriyle görmemek için çocuklarını köyün sokaklarına bırakıyordu. Götürülenlerin tümünü Erişter'de yaktılar, sokaklara bırakılan Ermeni çocuklarını

ise, Ermenilerin kendilerine toplatıp kuyulara attırdılar.

Köylülerin bir kısmı Sasun'a kaçmayı başardı. Bu anlatanlardan Davit Melkonyan da Sasun'a kaçanlardandır. Sasun'un düşüşü sırasında önemli gruplar Sasun'dan ayrılınca Davit, orada kalarak Muş'un düşüşüne kadar tezeklerin içinde saklanır. Kürtler kaçtıktan sonra Muş'a, Rusların yanına iner. İkinci anlatıcı Hımayak ise, çok sayıda Khasköylü'nün sığınmış olduğu Hacı Fero'nun zozanlarına (yayla) kaçar. Khasköylü Sadıg Beg, Hımayak'ı görüp yanına alır ve 2 hafta tuttuktan sonra Bulanıklı bir Kürt gelip Bulanık'm Alagyaz köyüne götürür, Muş'un ele geçirilmesine kadar. Hımayak, bunu duyunca kaçıp Muş'a geçer.

Burada yazılanlar, anlattıklarımızla uyuşmaktadır.

Aştarak'taki III Nolu Yetimhanede kalan yetimlerden Khasköylü Davit Melkonyan ve Hımayak Mateosyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 428, yapraklar 9 arka yüzü-11 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 103

HAYATTA KALAN KHAÇO GRİGORYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ ŞATAK'IN ŞUŞNAMERK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Eylül-Ekim 1916, Aleksandrapol eyaleti

Şuşnamerk

35 hane sırf Ermeni nüfuslu bu köy, *kaymakam* makamı olan Tapık köyüne yarım saat uzaklıktaydı. Köyün 150 büyükbaşı (sığır, inek), 1.500 koyunu, 10.000 kot tahılı (buğday, arpa, darı) vardı. Sebze üretiyorlardı (şalgam, turp, patates), meyve bahçeleri vardı (elma, armut, ceviz vs.). Geğaşen'de, Surb Stepannos Kilisesi ve masrafları Birleşik Dernek tarafından üstlenilen ve 35 oğlanın okuduğu bir okul vardı. Şuşnamerk köyünün çocukları da bu okulda okuyordu. Kilisede elyazması ve basılı kitaplar vardı.

Şuşnamerk de, Sasun bölgesindeki tüm köyler gibi yakılmış ve yerle bir edilmiştir.

Savaştan önce olduğu gibi, savaş ilanı esnasında da Sasun Ermenileri hükümete asker vermedi. Tapık'ta yerleşik *Kaymakam* Talip *Efendi*, 914 yılının Surb Astvadsadsin yortusunda, 12 zaptiyeyle birlikte köye geldi ve birçok şey talep etti. Fakat köylüler sadece 500 çift çarık ve çorap, 500 ip, 5 *litre* dokuma [yün, pamuk], 20 *litre* yağ, 15 koyun verip onları gönderdi. Aynı *kaymakam* 20 gün sonra, çok sayıda zaptiyeyle birlikte yeniden geldi ve asker, buğday, arpa vs. talep etti. Lakin bu esnada köylüler, versek de, vermesek de bizi katledecekler diye düşündükleri için, hükümete asker vermeyi ve taleplerini yerine getirmeyi reddetmek konusunda Muş'tan talimat almıştı. Bu günden itibaren aynı *kaymakam* ayda birkaç kere köye gelip taleplerini tekrarlıyor, fakat her seferinde eli boş geri dönüyordu.

Son kez, 915'in Noel zamanında, aynı kaymakam yine geldi ve hiç değilse hamal vermeleri için köylülere yalvardı. "Siz bizim tebaamızsınız, topraklarımızı işgal edip, namusumuzu ve topraklarımızı ele geçirmemesi için, düşmanı yenmek amacıyla hükümete yardım etmelisiniz", diyordu. "Ermeniler, Türk hükümetinin kanatları altında rahat, hür ve toprak sahibidir. Rus buraya gelirse, onca önem verdiğiniz ailenizin kutsallığını bozar. Rus, topraklarınızı işgal eder. Hükümetimize yardım edin, düşmanı yenelim ve ondan sonra adaletli bir şekilde mükâfatlandırılırsınız. Bu durumda sizi Türk zaptiyelerine ve Kürt aşiretlerine, onların baskılarına ve yağmasına karşı da koruruz", diyordu.

Bu arada Şenik, Semal, Geğaşen, Şuşnamerk köylerinden 8 kişi ve 4 sığır gitti. 70 kişiyi Muş'a götürdüler, oradan da sırtlarına 2 put yük vererek, ovadan ve değişik bölgelerden gelen 1.500 kişilik kafileyle birlikte, zaptiyelerin refakatinde Hasan-Ğala'ya gönderdiler. Kıştı, sırtlayanlar yağmur ve kar-tipi altında, bellerine kadar karın içinden yürüyorlardı. Savaş alanına giden askerler onların üzerindeki yeni çarıkları ve sıcak elbiseleri, ayrıca bıçak, saat vs. çıkartıp aldıklarından dolayı, üzerlerinde kışlık elbise yoktu, birçoğu yalınayak ve çıplaktı. Yolda giderken yemek verilmiyordu. Bir köye rastlayıp, burada biraz sıcak yemek yiyebilmeleri büyük mutluluktu. Bütün gün yağmur altında yürüdükten sonra köye vardıklarında, onları elbiselerini kurutup ısınmak için ateşin yanına götüreceklerine, yağmurdan sırılsıklam elbiseler içinde ve ocak ayının kar ve tipisi altında ağıllara dolduruyorlardı. Sabaha kadar soğuktan donan

insanların birçoğu hayatını kaybediyordu. Sabahleyin, ıslak sırtlarına tekrar yükü alıp, bitmez tükenmez yollarına devam ediyorlardı. Bu eziyetlere dayanamayanlar üşütüp hastalanarak ölüyordu. Yolda soluklanmak veya ihtiyaç gidermek için durduklarında, kaçma girişiminde bulundukları suçlamasıyla vuruluyorlardı. Akşamüzeri bir köye geldiklerinde, askerler, köylerine gitmelerine izin vermeleri için para vermelerini teklif ediyorlardı Ermenilere. Saf Ermeniler, yanlarında bulunan parayı veriyor ve köye gitmek için kaçmaya hazırlanıyordu, fakat yerinden kalktığı veya ağıldan çıktığında bir başka zaptiye tarafından vurulup öldürülüyordu.

Sasun bölgesinin 70 hamalından 10'u yolda öldü, kalanlar ise kaçıp köye geldi. İçlerinden büyük bir kısmı da, yoldaki eziyetler sonucunda köylerde hastalanarak öldü. Şuşnamerk'in 8 ferdi de döndü, fakat 2'si, Gevorg Ğazaryan ve Sargis Kirakosyan, köyde hastalanarak öldü.

Kış geçti. Paskalya döneminde Kürt aşiretler Ağbi köyüne saldırıp, koyun ve sığırları çalarak Dsovasar Dağı'ndan geçip giderken, köyün gençleri silahlanarak aşireti takip etti, koyun ve sığırları kurtarmak için. Bu çatışmada 25 Ermeni öldü, Kürtlerden ise hiç kimse, çünkü onların bulunduğu yer kayalıktı, Ermeniler ise açıkta kalmıştı. Ermeniler, Dapık'a gitti, *kaymakam*a şikâyet etmeye, fakat kaymakam önem vermedi. *Kaymakam* Talip *Efendi* şahsen aşiretleri ziyaret etmiş ve Sasun'un Ermeni köylerine girip serbestçe katletmeleri ve yağmalamaları için, kutsal dinleri ve Muhammet adına onlara çağrıda bulunmuştu.

"Hükümetin kararı böyledir, yakında Rus gelir ve biz bu bölgeyi bırakmaya mecbur oluruz, geri çekilmeden önce de bu asi, hain gâvurları katletmek lazım. Siz her şeyi yapın, ben ise onların (Ermeniler) şikâyetlerine ehemmiyet vermem", demişti. Ermenilere dost bazı Kürtler, bu olayı Ermenilere anlatmıştı. Gerçekten de, Ermeniler *kaymakam*a gidip yağmalanan mallar ve öldürülen 25 kişi için şikâyette bulunduklarında, aşiretleri zapt edemediği cevabını verir. Bundan 15-20 gün sonra, aynı aşiretler Kermav, Kop, Yeritsank ve Tapık köylerine saldırır ve bu 4 köyde 50 kişi öldürür, köylerin tüm koyun ve sığırlarını, tüm evlerdeki eşyaları vs. götürürler. Köylüler tekrar *kaymakam*a şikâyet eder, bundan da sonuç alamayınca Kermav köyünün önderi Stepan, Muş'a, *mutasarrıfa* şikâyete gider, fakat onu orada hapse atarlar. Köylüler bunun üzerine bu 4 köyün tüm kadın ve çocuklarını Muş'a gönderir, hükümetin koruması ve tazminat talep etmek için. Lakin onlar da köye dönmez. Onları Muş'un dışına sürerler ve hepsini bir vadide katlederler. 2 gün sonra da Stepan *Bey*'i

ve diğer önde gelen Ermenileri hapisten çıkarıp Alizırna köyüne götürerek süngülerle öldürdükten sonra üzerlerine gazyağı döküp yakarlar. Bu olaylar, Vardavar yortusu (915) döneminde oldu. Muş'un ve ovasının katliamları da bu dönemde gerçekleşti. Muş'tan mucize eseri kurtulan 200 Ermeni Sasun'a gelerek bu korkunç olayları anlatır. Bunun üzerine Ermeniler köylerini terk edip, sadece koyunları ve sığırları alarak Gâveşerifkhan Dağı'na çıkarlar. 2 gün çatışma olmadan orada kalırlar. Kermav, Kop, İritsank, Tapık, Geğaşen, Şuşnamerk, Semal ve Şenik olmak üzere 8 köyün tüm halkı ile Muş ve ovasından kaçan 200 kişi buradaydı.

Kendilerine 1-2 saatlik mesafede bulunan aşiretler, Ermenileri gözaltında tutup, saldırmak için aşiretlerden ve askerlerden destek bekliyordu. Ermeniler düşmanın hareketlerini gözetlemek ve gafil avlanmamak için gece gündüz nöbet tutuyorlardı. Dağa çıkışlarının 4. gününün sabahında askerler ve Kürt aşiretleri dağdan yukarıya, halkın üzerine doğru harekete geçti. Geçtikleri köyleri gazyağıyla yakıp ateş ederek ilerliyorlardı. Halkın içinde çok erkek bulunmasına rağmen, sadece 250 kişide silah vardı. Köylüler bu silahları çok önceden, tanıdık Türkler ve Kürtlerden satın almıştı. 4-5 çeşit tüfek vardı. Hükümet tüfeğinden Yunan ve Alman silahına kadar vs.

Ermeniler tüfek ellerinde, mevzilerde hazır bekliyorlardı; düşmanın ateş ederek yaklaştığını görüp, mevzilere hayli yaklaştıklarında ateş ettiler ve çatışma başladı. Ermeniler 3 gün boyunca orduya (2.000 kadar) ve aşiretlerin eşkıyalarına direnir, fakat düşman Muş'tan yeni birlikler ve topla, makineli tüfekle takviye edildiğinde, Ermeniler, bu yeri terk edip Antok'a çıkmaya karar verir. Bir süre de orada dayandıktan sonra Rus'un gelmesiyle kurtulabilecekleri umudunu beslemektedirler. Gâveşerifkhan Dağı'ndaki çatışmada, 3 günde yaklaşık 300 kişi ölür. Çatışmanın dördüncü gününün sabahında Ermeniler dağı terk edip Antok Dağı'na çıkar. Sasun'un diğer köylerinden 40-45.000 kişi burada toplanmış bulunmaktaydı, yeni gelenlerle birlikte orada yaklaşık 50.000 kişi vardı. İçlerinden yaklaşık 10.000 kişisi eli silah tutan erkeklerdi, fakat maalesef, sadece 900-1000 kişinin elinde silah vardı.

Aşiret Antok'un etrafında toplanmış, Ermenilere saldırmaya cesaret edemiyordu. Gâveşerifkhan Dağı'ndan Antok'a çıkmalarından 3 gün sonra, bu düşman, sabah vakti, 12.000 kişilik ordu ve çok sayıda aşiret, toplar ve makineli tüfeklerle Antok'u kuşattı ve Ermenilere saldırdı.

Ermeniler ilk başta cesaretle karşı koyuyordu, fakat top ve makineli tüfek biçmeye başlayınca ümitsizlik baş gösterdi. Top mermisinin patlamasıyla mevzilerde bulunan 10 kişiden 9'u hemen öldü. Ermeniler 3 günlük direnişten sonra mevzileri tutamadı ve kaçtılar. 3. günün akşamı düşman Ermenilerin arasına girdi ve katliam başladı. O gece, sabaha kadar Ermenileri erkek, kadın, çocuk katlettiler. Ertesi günü ve 3 gün boyunca takip ve katliam devam etti. Kurtulan Ermeniler gizli yerlerde, sık ormanlarda, mağaralarda ve kayaların altında saklanmışlardı. Bu 3 günlük çatışma ve katliam esnasında yaklaşık 30.000 kişi yok oldu. Bu katliamdan sonra, kalanları gizlendikleri yerlerden çıkarmak için, Şuşnamerk köyünden Hovhannes (Olo) Martoyan'ı (esir alınmış), Rus'la olan savaşın sona ermiş olduğu, kralın *(padişah)* da genel af ilan ettiği, hükümete teslim olanların cezasız kalacağı, teslim olmayanların ise yakalanıp yok edilecekleri konusunda ikna ederler.

Bu adamı (40 yaşlarında), onları ikna edip hükümete getirmesi için, Antok'un gizli yerlerine sığınmış Ermenilere gönderirler. 15-20.000 kişiden ancak 40-50 kadarı bu habere inanmaz ve dağda kalır, geriye kalanların hepsi gider ve Tapık köyünde, hükümet temsilcisi *Kaymakam* Talip *Efendi*'ye teslim olur. Aşiretler, Antok katliamından sonra Ermenilerin koyun, sığır ve mallarını toplayıp yerlerine gider, askerler ise Gelieguzan, Şenik ve Tapık köylerine yerleşir ve Ermeniler hükümete teslim olduktan sonra, oradan savaş alanına gider.

Hükümete teslim olmanın bir diğer sebebi de halkın, muhtemel bir kurtuluşu, kesin açlıktan ölüme tercih etmesiydi. [Çünkü] halk silahlı olarak geceleri gidip tarlaları biçiyor, buğday burada dövülüp yeniliyordu. Lakin bu yetersiz beslenmeden birçokları hastalanıp öldü, üstelik kış da gelmek üzereydi.

Kaymakam, Tapık köyünde bir ay boyunca halkı tarlaları biçmeye gönderdi. Hazırlanan buğday, sırtlarda taşınarak Muş'a, hükümet ambarlarına gönderiliyordu. Erkekler tarlalarda günde 5 kuruşa çalışırken, *kaymakam*, 1.500 kadın ve çocuğu köylerden toplayıp ilgilenme bahanesiyle Muş'a götürür, fakat binalara doldurup 3 gün susuz ve ekmeksiz hapseder. Bu arada askerler ve zaptiyeler aralarına girip onlara tecavüz ediyor, güzellerini seçip eve götürüyor, üzerlerinden paraları alıp gidiyordu. 3 gün sonra binalardan çıkardılar, Muş Ovası'nda bulunan Bılel köyüne götürdüler ve ahırlara doldurup üzerlerine gazyağı dökerek yaktılar.

Tarla işleri bittikten sonra tüm halkı, yaklaşık 15-20.000 kişiyi, götürüp Muş'taki hapishanelere doldurdular, erkekler ayrı, kadınlar ayrı. Gene 3 gün aç susuz hapsettiler ve ardından kadınları Muş'un 2 saat uzağında bulunan nehre sürdüler. Bir kısmını suya attılar, kalanları da yaktılar, tabii ki her türlü tecavüzde bulunduktan sonra. Erkeklere gelince, onları ameliye taburlarına (çalışma grupları) kattılar. Ermenileri, Muş'ta bulunan ve top atışlarıyla yıkılmış Ermeni evlerine götürüyor ve yıkıntıları kazdırarak para ve diğer eşyaları çıkarttırıyordu. Daha sonra iki kere Muş'tan Khınus'a ordu için erzak taşımaya götürdüler. Hastaları gruptan ayırıp öldürüyorlardı.

Tapık'ta kalan yaklaşık 100 hastayı da köyün dışına çıkartıp bir vadide öldürdüler. Rus Khınus'a vardığında, kalan 3-400 Sasunluyu toplayıp Muş'un dışına, Karnets köyüne götürdüler ve bir vadide hepsini öldürdükten sonra, Rus Muş'a yaklaşmış olduğu için, Bitlis'e doğru kaçtılar. Bitlis'te kalan 2-3000 kişiyi bir binaya kapattıktan sonra, gidip ipler getirdiler, gruplara ayırdılar, her grup 50 kişiden oluşmaktaydı, iplerle bağlı olarak çıkarttılar ve öldürdüler. Çatıyı delip kaçan 3 kişi kurtuldu. Bu üç kişiden de sadece 1'i buraya ulaşmıştır, Gelieguzanlı Arşak Kirakosyan, diğer ikisi tekrar kaybolur.

Bu katliamlar esnasında, Ermeniler, kurtulmak için her yola başvuruyorlardı. Bazıları karanlıktan faydalanarak dağa kaçıyor, bazıları nöbetçi askerlere rüşvet vererek kaçıyor, diğerleri ise çatıyı, duvarı delip nöbetçilerin uyku anında dışarı süzülerek Sasun'a kaçıyorlardı. Bu şekillerde birçok kişi kaçtı ve 600 Sasunlu çetin kış şartlarında dağa çıktı. Kışı, en zor şartlar altında dağda geçirdiler. Başlangıçta, parası olan, silahı olan tanıdık Kürtlere götürüp bir kot buğday alıp, dağa götürerek yiyordu, fakat para ve silah bitince, kurumuş ot kökleri, gebermiş hayvanların kurumuş leşleri, hatta ölmüş arkadaşlarının etini topraktan çıkartıp yiyorlardı. İnsan eti yiyenler yaklaşık 8 gün sürünüyor, zayıflıyor ve ölüyordu. Yaklaşık 100 kişi de, Ruslar gelene kadar tanıdık Kürtlerin yanında gizlice saklanarak kurtuldu.

Hemen hemen 240 Sasunlu, Gelieguzan'a gelip, yanmış evlere biraz çeki-düzen vererek yaşıyordu. Fakat bunu duyan Tapık *Kaymakamı* 100 askerle geldi ve Ermenileri kaçırarak 2 kadın ve 3 çocuk öldürdü, köyü de yaktı ve döndü. Kışın zaptiyeler dağa gidip günde 4-5-10 kişi yakalıyor, getirip soyduktan sonra öldürüyorlardı.

Şubatta Ruslar Muş'a geldi. Türkler ve Kürtler ülkenin içlerine doğru

kaçtı. Ermeniler de gidip gruplar halinde veya tek tek Rus ordusuna teslim oldu. Şubat ayından temmuz başına kadar, yaklaşık 4-5 ay Muş'ta kaldılar, kaçmış olan Türklerin evinden tahıl ve hazır yiyecekler bulup yiyerek yaşıyorlardı. Millet[27] onlara adam başı yarım put buğday ve 3'er rubli para verdi. Muş'ta erzak boldu ve tamamen doyuyorlardı. Ermeniler Rus ordusunun önünden gidiyordu.

Yaklaşık 200 Sasunlu gelip Muş'a ulaşmıştı. Temmuz ricatında Rus hükümeti, Ermenilerin elinden silahları aldı, kendisi de Muş Ovası'nda oturdu, Ermeniler ise Khınus'a gelip, oradaki göçmenlere katıldılar. Yolda çok rahat geldiler. Ermeni kuruluşlarının temsilcileri onlara ekmek, çay, şeker, et, yemek vs. vs. veriyorlardı. Sadece 2 gün susuz kaldılar. Yolda birçok insan hastalıktan öldü. Şu anda Şuşnamerk köyünden kurtulup buraya ulaşan 12 kişi var: 9 erkek, 2 kadın ve bir kız. Tüm Sasun'dan kurtulan yaklaşık 900 kişi Ğasmalu köyünde bulunuyor. Rusya'dan köye dönen olmamıştır. Köyleri yakılmış ve yerle bir edilmiş, malları ise çoktan Kürtler tarafından götürülmüştür.

Anlatan: Şuşnamerk köyünden Khaço Grigoryan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 452, yapraklar 25 arka yüzü-30 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 104

HAYATTA KALAN ABRAHAM GRİGORYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ VARDENİS VE ÇEVRE KÖYLERİNDEKİ KATLİMLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916]

Kana susamış Musa *Bey* ve Abdülmecit'in Ermenistan'daki katliamları:

Rusya Türk'e karşı savaş ilan edince, bu *bey*ler, zavallı Ermenilere karşı vahşetlerini uygulamaya başladı. Her taraftan Kürtleri toplayarak, Ruslara karşı savaşmak için birer büyük ordu teşkil ettiler. Bunların

aklında sadece Urus'a (Rus'a) karşı savaşmak değil, zavallı Ermenileri yağmalamak da vardı.

Aylar geçti. Urus Ermenistan'ın içlerine doğru ilerlediğinde, bizim vahşi Kürtler, zavallı Ermeni köylerini her yandan katletmeye ve yağmalamaya başladı.

1915 yılında, nisan sonlarında, Urus, Khmus Kalesi'ne yaklaştığında, kana susamış Musa *Bey*, Muş Ovası'nın her yanındaki köylerde kafa tutmaya başladı. Her taraftan, Khut, Motkan ve Kosor'dan Rus'a karşı savaşmak için aşiretler topladı. Bir cumartesi akşamı kandırarak, 800 Kürt eşkıya ve 150 zaptiye ile gelerek Vardenis'in içinden geçti ve bize çok yakın olan Ağbienis denilen Kürt köyüne gitti. Sabahleyin, Vardenis'e adam gönderip, hükümetle olan hesapları temizlemek için köyün defterlerini[28] talep etti. Saat 9'da, aniden Vardenis'in dört köşesini kuşattı ve köyü soyup yağmalamaya başladı. Her yandan haykırış ve çığlıklar yükseldi. Kardeşimin oğlu, Khaçik adında 4 yaşında bir çocuk, Kürtlerin korkusundan annesinin kucağına kaçıp, "Anne, nereye saklanayım, Kürtler beni bulup boğazlamasın", diyordu.

"Korkma yavrum, Tanrı büyüktür ve Urus yakında gelip bizi bu zulmün pençesinden kurtarır."

Köyün gençlerini okula doldurdular ve tek tek işkence ve eziyet etmeye başladılar. Ne mutlu görmeyenin ve duymayanın gözlerine. Vahşi Musa *Bey* böyle yaptı ve Vardenis'i akşama kadar harabeye çevirdi. 20-25 tüfek, 1.000 mermi topladılar, hadım ettiği 6-7 erkek üç gün sonra öldü ve kalanları birbirine bağlayarak Muş'a götürdü ve hükümete teslim etti.

Bazı hamile kadınlar da Kürtlerin korkusundan çocuklarını düşürdüler.

Daha bir hafta geçmeden duygusuz Abdülmecit'in tüm Ağlat bölgesini kıran katliamı başladı. Bulunduğu yerden çıkıp Muş bölgesine çekildi, Khuli, Karmunc, Dsağken, Pırkhus, Medsk, Koldan ve Tapavank gibi kaç tane köyü vahşice katletti.

Ermeni köylerini vahşice kırdı, yağmaladı ve harabeye, küle çevirdi. Güzel kızlara ve yeni evli gelinlere tecavüz ettiler. Küçük çocukları kırdılar; annelerinin kucağından zorla alıp onların gözü önünde boğazlıyor, taşlara vuruyor ve birçoğunu derin kuyulara atıyorlardı. Kadınların çoğu,

vahşi Kürtlerin pençesine düşmemek için intihar ediyorlardı. Tüm şahsi mal varlıkları soyuluyordu. Bu öyle bir hale ulaştı ki, hayatında Ermeni yüzü görmemiş pis bir Kürt eniği dahi, 12-15 yaşlarındaki 2-3 güzel Ermeni kızını ve yeni gelinini götürdü.

Kalan Ermenilerin parçaları, yani yaşlılar, onları da Muş Ovası'na sürdüler aç, yalınayak, çıplak bir halde. Bir süre o taraflarda dolandıktan sonra, onları da Muş Ovası'nın kalan halkıyla birlikte ateşte yaktılar.

1 Mayıs'ta, Hambardzum yortusunun perşembesinin sabahı, kana susamış Abdülmecit, Akhlat bölgesini geçti ve Muş Ovası'na geldi. Sabah saat 9'da, 30-40 atlı Kürt eşkiyası, bu köyleri de kılıçtan geçirmek için ve ağaları [Abdül] Macit'i eve getirmek için köyümüze, yani Vardenis'e gelip resimizden, 20-30 koşu sığırı vermesini istedi. Diğer yandan Kürtler her tarafa akın etti ve köyün hayvanlarını toplamaya başladı. Her taraftan silah sesi duyulmaya başladı ve köyün içinde her tarafta insanlar oraya buraya kaçmaya başladı. Bu arada Vardenis'in delikanlıları, Hasrat ve birkaç arkadaşı, köyün bir köşesindeki Khandel'in evinde saklanmıştı.

Köyü yağmalamaya başladıklarında köyümüzün yakınında bulunan Çerkesler ve birkaç Gesanlı Kürt yetişip, "Yağmalanacaksa, biz daha yakınız ve payımızı size vermeyiz", diyerek Abdülmecit'in adamlarını köyden attı.

Köyün sığırlarını köyün dışına sürdüklerinde, köyümüzün zangoçu *(kilise çanını çalan kişi)* Cınto'nun karısı, bir ineği vardı, ineğini getirmeye gitti. Dağa gittiğinde, köyden uzakta, zavallının üzerine Kürt enikleri saldırır ve "Elbiselerini çıkart ve bize ver", derler, o söyleneni kabul etmeyince, arkadan tüfekle vurup öldürürler zavallıyı. Abdülmecit, 1.800 sığır getirdi yanında, gariban Ermenilerin sığırlarıydı ve Gölbaşı denen köye geçti. Bu köyün bir kısmı Ermeni'ydi, kalanı Kürt. Garip ve zavallı Ermenileri, aileleriyle ve küçük çocukları anneleriyle topladılar. Hepsini kandırarak bir eve doldurdular, 4 gün tuttuktan sonra kana susamış Musa *Bey* ve Abdülmecit'in emriyle evi ateşe verdiler ve tüm Ermenileri yaktılar, kül ettiler. Muşakhşen'de de aynı şeyi yaptılar; vahşi İbrahim *Bey* bu köyde 40-50 kişiyi birbirine bağlayıp hepsini boğazladı. İbrahim *Bey*, Muşakhşenli Gro'nun oğlu Avtal'ı kandırıp yanında götürdü, Avtal'ı halatla ağaca bağladı ve vahşice öldürmeye başladı, 12 saat boyunca diri diri ayağından başına kadar parça parça kesti. Zavallının çığlıkları ve haykırışları göğe yükselirken, "Amcanız Urus veya

kardeşleriniz nerede? Gelip sizi kurtarsınlar!" diyordu. Aynı şeyi Ermeni Avzut köyünde de yaptılar.

Acılarımızı yazmaya elim varmıyor, yazsam da kime yazayım, çekilmez acılarımızı duyan yok.

Bugün de buraya geldik, bizi dinleyen yok. Tüm bu yerlerde katliamlar oldu, fakat bizim acımız başka, örneğin Vanlılar veya Alaşkertliler aileleri ve mal varlıklarıyla buraya geldi. Onların bugün sesi var, biz ise eziyet gördük ve varlığımızı kaybettik, baba, anne, vs. kaybettik, bizim sesimiz yok.

Devamı var.

Abraham Grigoryan, Vardenisli

EMA, fon 227, liste 1, dosya 490, yapraklar 13-14 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 105

HAYATTA KALAN ALMAST MIKIRTİÇYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASI, KIRDAGOM KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

1916, Ğızıl-Çakhçakh

Kırdagom köyü, Bitlis vilayeti, Muş kazası.
Almast Mıkırtiçyan, Ğızıl-Çakhçakh köyüne sığınmış.

Köyümüzü Vardavar yortusunun pazar öğlen vakti katlettiler. Köyün katliamından önce kocam Sedrak, oğlum Nerses ve kaynım Kerovb, köyümüzden birkaç erkekle birlikte kurtulmak için akın eden Ruslara doğru kaçtı, fakat yolların kapalı olmasından dolayı geri döndüler ve öldürüldüler. 12 yaşındaki kızım Bersabe'yi zaptiye götürdü. Köyü katlettiklerinde beni de, evimizde, 4 yerimden yaraladılar, bıçakla başımdan, karnımdan iki yerimden, sol bacağımdan bir yerimden. Başımdaki yaradan işte, gözlerim bozulmaya başladı. Otlardan ve çiçeklerden ilaç hazırladım ve iyileştim. Çocuklarımla birlikte 5 hafta dağlarda ve ovalarda dolandık durduk, ot ve önümüze çıkan her şeyi yedik...

Köye dönüp *muhacir* Khalil'in evinde saklandım, bütün bir kış. Büyük Perhiz'in yarısında Ruslar köyümüzü ele geçirdi. Ben, 7 yaşındaki oğlum Tigran ve 10 yaşındaki kızım Zımrukht Ruslara teslim olduk. Bizi Khasküğ'e getirdiler, oradan da Manazkert'e, Sarığamiş üzerinden Kafkasya'ya vardık. Bana bakan Türk, insan sevgisi olan ve ahlaklı bir insandı ve bana kendi öz ablası gibi bakıyordu. Türkler onu sonunda benim yüzümden öldürdüler. Benim orada olduğumu duyan askerler gelip beni götürüp öldürmek istiyorlardı, fakat o beni kurtarmak için her yolu deniyordu. Son keresinde köyün yöneticisine başvurdu ve "Yardım etmezseniz ve askerler evimdeki Ermeni kadınını götürürlerse, inanın ki, Ermeni kadın saklayıp onlarla ilişki kuruyorsunuz diye ben de sizi ele veririm", dedi. Bu sayede son kez kurtuldum.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 454, yaprak 27 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 106

HAYATTA KALAN MIKIRTİÇ TOROSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ SASUN KAZASI, YUKARI KHARZAN (KHABILCOZ) NAHİYESİ KÖYLERİNDEKİ KATLİAMLARDAN KURTULANLARIN SAYISIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916]

Ğabılcoz-Sasun

Ğabılcoz Kaymakamlığı çevresinde yaklaşık 200 Ermeni köyü vardı, içlerinden 20 köyün halkının kalıntıları Maratuk Dağı'na çıkıp kurtuldu. Bu köyler şunlardır.

Patırmut, 70 hane, 30'u Ermeni, 40'ı Kürt.
Hatni, 130 hane, 60'ı Ermeni, 70'i Kürt.
Hırut, 30 hane, 20'si Ermeni, 10'u Kürt.
Koşak, 10 hane, 5'i Ermeni, 5'i Kürt.
Pirşenk, 15 hane, 15'i Ermeni.
Tızi, 20 hane, 5'i Ermeni, 15'i Kürt.
Dzorağbi, 24 hane, 4'ü Ermeni, 20'si Kürt.

Rikonk, 10 hane, 5'i Ermeni, 5'i Kürt.
Arvıdots, 50 hane, 5'i Ermeni, 45'i Kürt.
Tınketk, 20 hane, 10'u Ermeni, 10'u Kürt.
Kotırfer, 20 hane, 10'u Ermeni, 10'u Kürt.
Kardser, 25 hane, 20'si Ermeni, 5'i Kürt.
Oğmgec, 14 hane, 4'ü Ermeni, 10'u Kürt.
Gomk, 5 hane, 5'i Ermeni.
Nerkin Tagh (Aşağı Mahalle), 22 hane, 7'si Ermeni, 15'i Kürt.
Mışkatar, 17 hane, 15'i Ermeni, 2'si Kürt.
Hovgeğ, 10 hane, 10'u Ermeni.
Nadopa, 11 hane, 10'u Ermeni, 1'i Kürt.
Talidzor, 20 hane, 5'i Ermeni, 15'i Kürt.
Toplam 523 hane, 255'i Ermeni, 268'i Kürt.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 452, yaprak 30 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 107

HAYATTA KALAN STEPAN HARUTYUNYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ SASUN KAZASI, MİCGÜĞ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

16 Ağustos 1916, Koğb

Sasun'un Mecgüğ köyünden Stepan Harutyunyan'ın (23) anlattığına göre (görgü tanığı):

Mecgüğ'de 52 hane ve 900 nüfus, bir manastır (Surb Arakelots[29]), bir okul, bir su değirmeni, 4.000 koyun, 500 sığır, 52 katır vardı. Köyün yıllık geliri 900 ölçü buğday, 1.000 balya samandı.

Köyün büyük bir kısmı yakılmıştır.

20 Temmuz 914'te Mecgüğ'den 20-60 yaşları arasındaki erkekleri askere götürdüler. Zamanında teslim olmayan asker adayının evini yakıp mallarına el koyuyorlardı.

Mecgüğlü, asker adayı olmayan 60 kişiyi de bedava çalıştırıyorlardı.

12 Mayıs 915'te, 1.000 Kürt ve 500 hükümet askeri, Museli Papur'un Genco'sunun oğlu Abdul Aziz, Habe'nin Yusuf'u (Şekolu), Calallı Selim, Bekarlı Şakımeran, Haydar'ın oğlu Sevdo (Danirli) önderliğinde Mecgüğ'e saldırdı. Köyün silahlı gençleri altmış (60) gün boyunca kahramanca direndi eşkıyaya. Bu çatışmada muhtar Şaro Mırtikyan, Ter Gaspar Simonyan, Gevorg Ter Khaçaturyan, Harutyun Ğazaryan, Melkon Makaryan vd. hayatını kaybetti. Bu altmış günlük direnişten sonra Mecgüğlüler halkla birlikte Andok Dağı'na çekildi ve orada da 20 gün direndi. Ordan sonra daha başka dağlara çekildiler ve sürekli kısmi çatışmalara girerek, 900 kişiden sadece 31 kişi kurtulmuştur.

Derleyen: ***G.M. Nerkararyan***

Not: Sasun köylerindeki tüm olaylar birbirine benzediğinden, tek tek yazmaya gerek yoktu. Sadece aşağıda köylerin kayıp listesini veriyorum:[i]

	Hane	Nüfus	Kurtulan kişi sayısı
Khındzorik	35	500	25
Cortnik	25	450	40
Kacarenq	20	350	6
Tatuk	22	400	2
Dalhor	15	200	11
Baloyink	8	80	8
Marsto	15	250	1
Daşbatrik	8	80	-
Tsokar	2	30	1
Gorngez	8	100	1
Pısank	11	200	6
Gomk	25	400	10
Mızra	5	60	10
Çim	3	40	3
Pışut	12	150	-
Mıktenk	31	500	25

i Tam değildir.

Batsi	15	150	10
Havkunk	8	200	10
Şuşnamerk	35	350	14

EMA, fon 227, liste 1, dosya 439, yapraklar 4 ve arka yüz-2 arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 108

HAYATTA KALAN MIKIRTİÇ TOROSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ SASUN KAZASINDAKİ PİRŞENK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Eylül-Ekim 1916, Aleksandrapol eyaleti

Pirşenk köyü (Sasun)

Pirşenk köyünün 15 hanesi, sırf Ermeni 400 nüfusu, 150 büyükbaşı (sığır, inek), 15 katırı, 2.000 koyunu, 800'ünü her yıl nüfuzlu yerli Kürtlerin götürdüğü 2.000 kot buğday ve kilkili vardı. Gariban bir kiliseleri vardı Surb Khaç adında ve 15-20 çocuk için okulları. Köye giden olmamış ve şimdiki durumu hakkında bilgileri yok. 1916 Martında köyü terk ederken, evler yağmalanmış ve boşaltılmış olmasına rağmen, henüz tahrip edilmemişti.

Ğabılçoz bölgesindeki yukarıda belirtilen köylerin Ermenileri, yerli Kürtlerin de korumasıyla asker vermedi, hükümet diğer köylerden almayı başardı, fakat hemen hepsi kaçıp geri döndü.

Asker talep etmeye geldiklerinde köylüler dağa çıkıyordu, Res Areg ise onlara rüşvet verip, köyde erkek kalmadığını, hepsinin Halep, Adana ve Amerika'ya gitmiş olduğunu söyleyerek yolluyordu. Daha sonraları da sık sık geliyor ve hep aynı şekilde, rüşvetle gönderiliyorlardı, ta ki katliamın başladığı yıla (1915) kadar.

Hükümet görevlileri ordunun ihtiyaçları için köyden 20 altın, 15 koyun, 100'er çift çorap ve çarık (sandalet), iki buçuk put yağ götürdü. Zorunlu çalışmaya giden olmadı, baskı ve şiddet de uygulanmadı. Kürt

ve Ermeni o zamanlar birbirleriyle çok barışıktı ve hükümete karşı birbirlerini koruyorlardı.

"Bağış" adı altında yapılan el koymalardan dolayı Ermeniler bir katliamın yakın olduğu sonucuna vardı, fakat onların fikrine göre hafif, kısmi, ezelden beri bu taraflarda alışkanlık olduğu üzere. Bu nedenle, her dakika çatışma bekliyorlardı.

Şeko aşiretinin reisleri Khalili Cemil ve Habeyi Yusuf, 915 Martında Ermenilere, "Hükümetten bize, yanımızda Ermeni tutmamamız, genelde de onları korumamamız ve iyi davranmamamız için talimat var. Alman kralının kararıyla Ermenileri 2-3 yıl boyunca, nesilleri ortadan kalkana kadar katledeceğiz. Bu yüzden, hangi Kürt'ün yanında Ermeni bulunursa, o Kürt öldürülecek, asılacaktır", diye açıklamada bulundular. O güne kadar Ermenilerle barışık yaşayan Kürtler, gündüz gözüyle Ermenileri yağmalamaya, hayvanlarını ve mallarını götürmeye başladı. "Sizi katledeceklerinden dolayı, mallarınızı başkası götüreceğine biz götürelim", diyorlardı. 915 Martında, daha hiçbir yerde katliamın fısıltısı yokken, Kürtler yukarıda belirtilen tüm Ermeni köylerinin büyükbaş hayvanlarını, koyunlarını ve evlerdeki eşyalarını götürdü. "Hayatta kalırsanız geri veririz, ölürseniz bize kalır, Türk götürmez", diyorlardı.

Katliam önce Hazu (Hazo) şehrinde başladı; 200 hane Ermeni'den sadece 100 kişi kurtuldu. Onların da şu anda nerede bulundukları konusunda bilgi yok. Katliamcıların liderleri Sarmanlı aşireti reisi Şeyh Abdulrahman, Muşeli aşiret reisi Kenco oğlu Abdulaziz ve Zakırlı aşireti reisi Ğatır'dı. Hazo şehrindeki Ermenileri sadece bu aşiret reisleri, adamlarıyla birlikte, katletti. 915 Mart sonlarında, akşamüzeri şehri kuşattılar ve Ermenilere dışarı çıkmalarını emrettiler, Zakırlı aşireti arasında, güvenli bir yere götürmek için. Şehirden çıkardıktan sonra, yarısını orada kırdılar, kalanları da bir saatlik yola götürüp, Norşen Nehri yakınında vurarak nehre döktüler.

Yukarıda belirtilen katliamcılar, bundan sonra Şeko aşireti reisleri Khalili Cemil ile Habeyi Yusuf'u ikna ederek, Sasun aşireti reisi Khalili Abdulaziz'le, Havari Petros'un Surb Voskeçkut Manastırı'nın sığırlarına ve mal varlığına el koymaya, manastırı yağmalamaya ve ruhbanlar ile şehrin katledilmesi sonrasında, yaklaşan felaketi sezerek silahı alıp manastıra sığınmış olan yaklaşık 40 kişiyi öldürmeye karar verirler. Manastır dağın yamacında bulunuyordu, tahkim edilmişti ve sağlam duvarları belli oluyordu.

Kürtler gelip manastırın başrahibi Stepannos Pağtasaryan'dan manastırın sığırlarını ve koyunlarını talep ettiler. Rahip hayvanların bir kısmını vererek onları uzaklaştırdı. Birkaç gün sonra tekrar gelip, bir kısmını daha götürdüler. Son kez kalabalık geldiler manastırın yakınına ve rahibi yakalayıp getirmeleri için 10 kişiyi manastıra yolladılar. Lakin o 10 kişiden biri rahibin tanıdığıydı ve ona manastırdan çıkmaması, kapıları da sıkıca kapamasını bildirdi. O da böyle yaptı. Bunun üzerine Kürtler kudurdu ve tüfek ateşiyle manastırın altın haçını vurup düşürdüler. Diğer aşiret reisleri de çok sayıda Kürt ve düzenli ordu birlikleriyle yardıma gelip manastırı kuşattı. Ermeniler 40 gün dayandı. Sonunda (Kürtler sularını kesmiş olduğundan dolayı), su olmadan dayanamadıkları için gece vakti manastırı terk edip Andok'a giderek Sasunlulara katıldılar. Grigor adında biri zamanında kaçamadı ve Kürtler tarafından öldürüldü. Şaro Mıkırtiçyan'ı da Kürtler, kuşatılanlara verecekleri bir bildiri olduğu bahanesiyle kapının yanına çağırıp başından vurup öldürdüler. Kürtlerden de 3 kişi öldü.

Manastırın ele geçirilmesinden (2 Mayıs 915) hemen sonra Kürtler, Pirşenk köyünün üzerine yürüdü. Köylüler onları uzaktan fark etti ve kuşatılmamak için ailelerini alarak dağa çıktı. Düşman köye girdi ve orada kalmış olan 4 kişiyi, Todo Kırpeyan'ı, Gaspar Muşeğyan'ı, Marke Tonoyan'ı ve Khaço Gevorgyan'ı öldürdü. Bu arada komşu Kürtler yetişip güruhu dışarı attı. Bundan sonra aynı liderler sık sık köye geliyor, köylüler ise tekrar dağa (Maratuk) kaçıyordu. Kürtler köye giriyor, soyuyor ve birkaç kurban yakalayıp köyden ayrılıyorlardı. Son defa, Ermeniler düşmanı fark ederek, tekrar kaçtı. Kürtler bu sefer onları dağa kadar takip etti. Çatışma oldu. Ermeniler 15 kayıp verdi, Kürtler ise 10 (1915 Vardavar yortusunda). Köylüler, büyük gruplar halinde yaşamayı artık tehlikeli bularak, 3-4 kişilik gruplara ayrıldılar ve Maratuk Dağı'nın çeşitli bölgelerine, sık ormanlar ve mağaralara dağıldılar, bildikleri otları, tesadüfen ellerine geçen inek veya koyunları yediler, ekmek ise yoktu. Kürtler sürekli Ermenileri arıyor, sık sık silahlı Ermenilere rastlıyor, çatışıyor ve sonra uzaklaşıyorlardı. Silahsız erkek, kadın ve çocuklara rastladıklarında, onları alıp götürüyorlardı. Çatışma için önder veya lider yoktu, herkes kendi başına, silah omzunda dolanıyordu.

Böylece 4-5 ay geçti. Kış geldi ve hem soğuk, hem de yiyecek sıkıntısından dolayı dağda yaşamak imkânsız hale geldi. Yukarıda belirtilen 20 köyden arta kalan 6-7000[i] kişi, başta soğuk, açlık ve pislikten doğan

i Orijinalde 6-700'dür. Ama böyle olmalı.

hastalıklardan ölerek, kış başında 2.500 kişi kalmıştı. Daha ilk başlarda Kürtler sahte padişah affı ilan ederek birçoğunu yakalamış ve öldürmüştü.

Ermeniler kışın tanıdık Kürtlere gidip hâlâ yanlarında bulunan para ve silahları onlara teslim ederek, koruma rica ettiler. Kürtler her yerde onları kabul edip bahara kadar sakladı. Sadece Ğabılcoz'da askerler, Kürtlerin yanında Ermeni bulunduğunu öğrendiler ve 100 Ermeni'yi zorla götürüp öldürdüler. Bir Kürt aşiret reisi, Zıpotun aşireti veziri ve Zıkon ile Derviş kardeşler, Ermenileri kabul ettiler, yaklaşık 1.500 kişi, sakladılar ve şimdiye kadar da birlikteler. Askerler kaç kere Ermenileri öldürmek için oraya gitti, fakat Derviş onlarla çatıştı ve birkaç asker vurup uzaklaştırdı.

Pirşenk köyünün 400 nüfusundan hayatta kalan 170 kişi, Şeko aşiretinin reisleri Yusuf ve Cemal'e gidip paralarını ve silahlarını onlara verdi. Kürtler sadece bahara kadar onları saklamayı üstlendi. Çok kötü besleniyorlardı, bu yüzden de çok insan öldü (25 kişi). Bütün gün gidip onların tarlalarında çalışıyorlardı.

1916 baharında, mart ayında Ermeniler, Rusların Muş'a girmiş olduğunu duyup kaçtılar ve gündüz saklanıp gece yol alarak 5 günde Muş'a vardılar. Burada, 2 ay boyunca Rus askerlerinin yanında çalışıyor ve her 11 kişi için ayda 3 kot *kilkil* alıyorlardı. Pirşenk köyünden 120 kişi Muş'a varmıştı. Yolda ve Muş'ta hastalıktan 35 kişi daha öldü. 1916 Haziran-Temmuz aylarındaki Rusların ricatı sırasında onlar da göç etti ve 15 günde Kağzıvan'a vardılar. Yolda rahat geldiler. Ermeni kuruluşları onlara gıda ve elbise veriyordu. Günümüzde 85 kişi Artik köyünde bulunuyor, 25 kişi de Kürtlerin yanında kaldı.

Köyde kimse kalmadı ve köyün mevcut durumundan haberdar değiller.

Anlatan: Pirşenk köyünden Mıkırtiç Torosyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 452, yapraklar 31-33, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Malazgirt'in Berd Kale şehrinden bahsedilmektedir.

2 *Pul* – Nehir, deniz, kanal vs. kıyısında bulunan yıkılmış toprağın sağlam kısmı.

3 *Fakih* – İslam fıkıh bilgini.

4 Gümgüm'ün din adamı peder Nerses Ter-Hakobyan da katliam esnasında şehit olmuştur.

5 "*Muhannet millet*" – Namert millet.

6 Muş'ta kullanılan ve 8 kilograma mütekabil ölçü birimi.

7 Kilise, Surb Astvadsadsin olarak anılmaktaydı. Üç sunaklı, taş yapılı eski bir kiliseydi.

8 Kilise, Tukh Manuk olarak anılmaktaydı.

9 *Markus* – Dört İncil yazarından biri.

10 Köyün okulu, 1870 yılında Episkopos Garegin Srvandztyants'ın çabalarıyla kurulmuştur.

11 "İttihat ve Terakki Partisi" ima edilmektedir.

12 İncil'in korunduğu oda ima edilmektedir.

13 Tiflis'in o dönemdeki belediye reisi Aleksandır Khatisyan'dı.

14 *Oğulşağ* – Kadın ve çocuklar.

15 Bostankent, Muş ve Bulanık kazalarının sınırında bulunduğundan dolayı, çoğu kez Bulanık'a ait olduğu sanılmıştır.

16 Köy 1870'te açılmış olan bir okula da sahipti.

17 Hıristiyan temsilcilerin de üye olduğu vilayet, sancak veya kazanın yönetim kurulu üyelerinden oluşan meclis iradesinden bahsedilmektedir.

18 28 Aralık 1914 yılında kurulup Mayıs 1919'da lağvedilmiş olan "Ecmiadsin Yeğbayrakan Ognutyan Gılkhavor Kargatriç Handznajoğov'dan" (Ecmiadsin Kardeşlik Yardımı Ana Yönetim Kurulu) bahsedilmektedir.

19 Köyün din adamlarından, 50 yaşındaki peder Arakel Ter-Kacyan katliam esnasında şehit edilmiştir.

20 *Drog* – Üzerinde iki sıra, sırt sırta binilen uzun at arabası.

21 Köyün kilisesi 1268 yılında inşa edilmiştir. Köyün din adamlarından biri, Peder Hamazasp Ter-Hamazaspyan, katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

22 Köyün okulu, Konstantinopel'de bulunan Birleşik Dernek tarafından 1885 yılında kurulmuştur.

23 Ziaret'in din adamları, 60 yaşındaki peder Tadeos, 68 yaşındaki peder Barduğemeos Noratunkyan ve 55 yaşındaki peder Hamazasp Ter-Hamazaspyan da şehit edilmiştir.

24 Köyün din adamları, 80 yaşındaki peder Hovhannes ve 50 yaşındaki peder Avetis Vardanyan katliam esnasında şehit edilmişlerdir.

25 *Kulab* – Çobanların giydiği keçe üstlük.

26 Metinde bu şekildedir. Genç-Harput olması gerekir.

27 Ermeni organizasyonlar tarafından temin edilen yardım.

28 Kayıt defterleri.

29 Surb Arakelots Manastırı'nın haricinde, köyün yakınlarında Surp Asdvadzadzin ziyaret yeri de vardı.

GENÇ SANCAĞI

NO 109

HAYATTA KALAN HARUTYUN SARGİSYAN'IN, GENÇ SANCAĞININ KULP KAZASINDAKİ KHİANK ARTKUNK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

16 Ağustos 1916, Koğb

Sasun sancağı, Ardgunk köyü reisi Harutyun Sargisyan'ın anlattığına istinaden (görgü şahidi olmuştur):

Ardgunk'un 32 hanesi ve 300-380 nüfusu, Surb Hakob adında bir kilisesi, bir okulu, bir su değirmeni, 4.500 koyunu, 100 sığırı vardı. Kilise birçok elyazması İncil'e sahipti. Köyün yıllık geliri 4.000 ölçü tahıl, 3.000 balya saman ve 200 *litre* baldı.

Köy günümüzde kül yığınına çevrilmiş haldedir.

15 Temmuz 914'te, Ardgunk'tan 22-45 yaşları arasındaki erkekleri askere götürdüler. Herhangi bir asker adayı teslim olmadığı takdirde, evi yakılıp tüm taşınır mallarına el konuluyordu.

Seferberlik zamanında Ardgunk'tan cebren 1.000 ölçü buğday, 100 *litre* yağ, 100 ölçü arpa, 10 sığır, 100 koyun, 200 çift çorap topladılar. Köyden "*iane*" (bağış) adı altında 4.000 Osmanlı altını tahsil ettiler. Asker adayı olmayanları hep *olam* (zorunlu çalışma) götürüyorlardı.

7 Nisan 1915'te, 1.000 kişiden oluşan bir Türk-Kürt güruhu, Khianlı Süleyman *Ağa*, Khianlı Hammud *Ağa*, aynı köyden Amar'm Sıleman *Ağa* önderliğinde Ardgunk'a saldırdı. Direnişe rastlamadan tüfekle, bıçakla,

taşla, yakarak 100 genç ile tüm kadın ve çocukları[i] katlettiler. Süleyman Ağa 40 erkeği ve kadını bir eve doldurup evi ateşe verdi.

Ardgunk'tan sadece 7 erkek, 3 oğlan, 7 kadın ve 3 kız kurtulmuştur.

Derleyen: *G.M. Nerkararyan*

EMA, fon 227, liste 1, dosya 439, yaprak 3, orijinal, el yazısı.

i Sasun'un hemen hiçbir köyünde kendi başına öz savunma çatışması olmamıştır. Sasun'un tüm silahlı erkekleri Andok Dağı'nda toplanmış ve 30 top, 20 makineli tüfek ve hepsi de "Mauser" (küçük çap) tüfekleriyle donatılmış düzenli hükümet birlikleriyle desteklenen 30.000 kişilik Kürt ve Türk güruha karşı toplu öz savunma mücadelesi vermişlerdir.

ERZURUM VİLAYETİ
ERZURUM SANCAK
ERZURUM ŞEHİR VE KAZA

NO 110

HAYATTA KALAN MİSAK AĞBALYAN'IN ERZURUM AHALİSİNİN TEHCİRİYLE İLGİLİ HAZIRLADIĞI KRONOLOJİ

Erzurum Olayları

Görgü şahidi Misak Ağbalyan'ın anlatımıyla

1915 Mayısının 1'inden 15'ine kadar Erzurum Ovası ve Pasinler'deki Ermenileri tehcir etmeye başladılar. Çeteler, 5 Mayıs'ta, Ermeni mezarlığı içinde bulunan ve [18]78 Rus-Osmanlı savaşı esnasında inşa edilmiş olan Rus şapelini yıktırdı.

23 Mayıs'ta, Erzurum hükümeti, 165 hane Ermeni'nin Musul'a göç edeceğini bildirdi. 165 hane Ermeni, hükümetin bu niyetini dinî önderliğe bildirip listeye yazıldı. İçlerinden 25-30 hane, 3 Haziran'da, 200 at kiralayıp Kiğı üzerinden Harput'a geçti. Daha sonra 165 haneden geriye kalanlar, 6 Haziran'da, Bayburt üzerinden kağnılarla Erzincan'a hareket etti, Erzincan'a kadar güvenlik içinde ulaştılar. Daha sonra mültecilerin Suruç'a varmış olduğu bilgisi Erzurum'a ulaşmıştı.

Hükümet, 8 Haziran'da, 500 haneye 8 gün mühlet vererek, yine şehri terk etmelerini bildirdi. 500 hane, ayın 15'inde, Bayburt üzerinden Erzincan'a geçti.

20 Haziran'da, zanaatkârlara (1.250 hane) göç etmeleri emredildi. Ayın 25'inde, onlar da Bayburt üzerinden şehri terk etti. Şehirde kalan 100 hane dul kadm ve yetim çocuklara da 8 Temmuz'da şehri terk etmeleri emredildi. Onlar da 8 gün içinde yerlerinden edildi.

Episkopos Sımbat'ı[1] da 15 Temmuz'da Erzincan'a sürdüler.

16 Temmuz'da Ermeni doktorları ve cerrahları sürdüler. Şehirde, 10 hane zanaatkâr kaldı. 2 Aralık'ta çan kulesini yıktılar.

EMA, fon 57, liste 5, dosya 107, yaprak 23, orijinal, el yazısı.

NO 111

HAYATTA KALAN POĞOS VARDANYAN'IN, ERZURUM ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

2 Ekim 1916, Erzurum

Bizim de şehri terk etmemizi emrettiler. Biz de kağnıları yükledik ve şehrin kapısına (Konstantinopel Kapısı) gittik. Orada, her birimizin geçiş belgesine baktıktan sonra, kadınları tek tek içeri götürdüler ve üzerlerinde silah aradıktan sonra, bize de şehrin kapısından geçme izni verdiler. Şehrin kapısında iki zaptiye durmuş, erkeklerin üzerini arıyor, bir üçüncüsü de geçiş belgelerimize bakıp, kaç kişiden oluştuğumuzu sayıyor ve şahısların sayısı geçiş belgesine uyduğunda, şehrin kapısından geçme emri veriyordu. Bu işlemi bize de uyguladıktan sonra, arabaları sürüp şehir kapılarından çıkmamızı emretti ve şehrin kapılarından çıktık. Ilıca'ya doğru yola çıktık. O gece şehrin 1,5 saat uzağındaki (1915 Mayıs sonları) Kez köyünde kaldık.

Ertesi günü jandarmalar kalkmamız için tekrar emir verdiler. Orada yaklaşık 50-60 aile vardık. Yolun üstünde iki jandarma durmuş geçiş ücreti alıyordu, adam başı 1 kuruş (8 kopek). Oradan da geçip, 2 saat sonra Ilıca Köprüsü'nün kuzeyine vardık. Köprünün diğer kıyısında bizden önce yola çıkan aileler çadır kurmuştu, biz de onların yanına yerleştik. Bu şekilde şehirden gelen aileler orada toplanıyordu.

Bir akşam bir jandarma geldi ve biz erkeklerin barhanadan[2] çıkıp başçavuşun yanına gitmemizi emretti. Başçavuş elinde bir kâğıtla duruyordu. Hemen tüm erkekler ordaydı zaten. Başçavuş, "Divan-ı harpten sizin için bir talimat geldi, şimdi size bildireceğim", diyerek kâğıdı çıkarttı ve yüksek bir yerde durup okumaya başladı.

A. Divan-ı Harbimiz ve Ekselansları Valimiz sizin için bir emir vermiştir. Buna göre, Erzurum tüm halkını, zararsız bir şekilde belirlenen yere götüreceğiz (fakat yerin adını vermedi).

B. Barhanada, halkın huzurunu bozan sarhoş bulunduğu takdirde, hemen divan-ı harbe gönderilecek ve korkunç cezaya çarptırılacaktır.

C. Kimde silah bulunursa, o da divan-ı harbe gönderilecek ve ailesi öldürülecektir.

D. Herhangi birinin yanında askere ait bir şey, elbise vs. bulunduğu takdirde, divan-ı harbe gönderilecektir.

Birkaç benzer emir daha okuduktan sonra, "Size hiçbir zarar gelmeyecektir, ne canınıza, ne de malınıza", diye ekleyerek garanti verdi. Hepimiz birlikte, "Padişahım çok yaşa" diye bağırıp alkışladık ve ailelerimizin yanına döndük.

Ertesi günü istirahat ettik. 5-6 yaşında bir oğlu olan bir kadın vardı. Çocuğunun elinden tutmuş, yakacak odun veya tezek aramaya gidiyordu. Yere eğilmiş olarak bir arpa tarlasına yönelmiş ve üç kişinin arpa biçerken yanlarındaki jandarmayla konuştuklarını görmüş. Kadın, ne konuştuklarını duymak için, tarladaki su kanalına saklanmış. Türkler, "Bu gâvurları nereye götürüyorsunuz ki, böyle sevinçli gidiyorlar, düğün varmış gibi", diye sormuşlar jandarmaya.

Jandarma şöyle cevaplamış: "Karar verilen yere götüreceğiz onları." Türkler: "Nereye karar verilmiş?" Jandarma: "İki şehrin arasında ormanlık bir yer var, hepsini orada öldüreceğiz." Türklerden biri: "Bakın ne kadar sevinçli ve mutlular, başlarına gelecekler hiç akıllarına gelmiyor."

Kadın bunları duyunca, topladıklarıyla yetinip, hemen barhanaya koşmuş. Tüm gördükleri ve duyduklarını anlattı, fakat vali bize güvence verdi, bizi emniyetle yerimize ulaştıracaklar deyip hiç kimse onun sözlerine önem vermedi.

Ertesi sabah kalktık, gideceğiz, dediler. Herkes hazırlıklarını yaptı ve 10 jandarma ilk arabanın önünden, kalanları ortadan ve en sonunda da biz, Erzincan'a doğru yola çıktık. Ilıca'dan çıkalı 15 dakika olmuştu. Yolda arkadaşlarımdan birine rastladım. Oturmuş seyrediyordu. Arkadaşım beni çağırdı, "Barhanamızın uzunluğu ne kadar göreyim diye, ilk arabadan itibaren burada oturuyorum", dedi. Ben de onunla oturdum. Tüm uzunluğu iki saatti. Kalkıp biraz ilerledik ve yağmur başladı, mola verdiğimiz Evrenli Hanı'na kadar sürdü yağmur. Yağmur kesildi. Karanlık basmıştı. Gece tellal gelip, yarın sabah erkenden yola çıkacağımızı bildirdi.

Hep birlikte barhanamızın heyetine[i] gidip, bir sonraki gün yürüyemeyeceğimizi bir gün istirahat istediğimizi söyledik. Heyet bir gün istirahat emri aldı. Ertesi günü çıkan parlak güneş, sıcaklığıyla yağmurun ıslattıklarını kuruttu. Aynı günü, askerlerden biri atıyla geçerken pınarın başında

i Heyet üyeleri: Altunyan Garegin, Melkon Patikyan, T. Şilayan vd.

bir kız görmüş ve bu kızı bana verin demiş. Hemen durumu heyete bildirdiler ve jandarma komutanı sayesinde durum önlendi.

Aynı akşam tekrar ertesi günkü yolculuğu ilan ettiler.

Barhanamızın ucu ilerlemeye başladı. Aşkale yolunda hiçbir olay olmadı. Akşamüzeri Aşkale'nin batı tarafında konakladık ve ertesi günü, adı Paylak (Karin'den */Erzurum/*) olup, Aşkale Merkez Komutanının yanında askerlik yapan bir Ermeni asker (fakat Türkleşmişti) aramızda dolaşmaya geldi. Bu genç, bir kız görür ve "Bunu bana vereceksiniz", der. Lakin heyet sayesinde bunun da önü alındı. Heyetimiz, benzer olayların tekrarlanmaması için 200 altının toplanıp komutana verilmesi kararı aldı. Para toplandı ve verildi.

Bir barhana daha geldi Erzurum'dan ve Aşkale'nin doğusuna yerleşti. Üçüncü günü bir barhana ve iki... ve bu sefer, yeni gelen iki barhanayı da bizimle birleştirdiler. 5 gün orada kaldıktan sonra, tekrar yola çıkma emri verildi.

Küçük bir vadiye girdik ve tırmandık, orada bir subay ve askerler vardı, herkesin geçiş belgelerini talep ettiler ve ismi yazılı olmayanları (erkekleri) Aşkale'ye geri gönderiyorlardı.

Barhananın sonuna kadar böyle sürdü ve yaklaşık 70-80 genç ayrıldı. Askerî nezaret altında Aşkale'ye götürüldüler. Barhana sona erdiğinde artık güneş tamamen batmıştı. O vadinin 10 dakika uzağında konakladık. Ayırdıkları gençleri ise götürüp hapsetmişlerdi. İçlerinden demirci bir genç, Hovhannes adında, bir şekilde kaçıp geldi ve geceleyin hapisten 10 kişiyi alıp öldürmeye götürdüklerini anlattı.

Ertesi günü Pırnakapan'a doğru ilerledik. Yolda hiçbir zarar olmadı, sadece kağnı kırılması ve eşek ölmesi oldu, onlar da tekrar tamir edilip bize yetiştiler. Biz Kop Dağı'nın eteğinde konaklamıştık.

Bir gün Kop Dağı'nın altında istirahat ettik. Ertesi günü iki barhana daha geldi. Bir gün sonra bizimle birleşip Kop Dağı'nı tırmanmaya başladılar. Kop'un zirvesine ulaştık, en önde biz vardık. Her taraftan, "Tehlike var, durun" diye seslendiler, biz de bir yerde toplanıp durduk. Komutanımız ise jandarmalara, dağlara çıkıp, zararlı kişiler gördüklerinde hemen ateşe tutmalarını emretti. Biz orada korku içinde tehlikeyi beklerken, barhananın sonundakiler dehşet içindeymiş (olanları daha sonra duyduk).

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, jandarmaların çoğu ortadan ve arkadan yürüyordu. Bu sondaki jandarmalar iki kısma ayrılır, bir kısmı dağın daha yüksek yerlerine gidip gizlenir ve barhananın son kısmına mermi yağdırmaya başlar, kalan jandarmalar ise onlara ateş eder, fakat hep havaya ve 15 dakika boyunca böyle sürer. Halk, dehşet içinde, düşmanların korkup kaçması için, jandarmaların daha şiddetli ateş etmesi için yalvarır.

Çatışma durulur. Halkın tarafında olan jandarmalar, "Biz sizin için mermi sarf ettik, mermilerin parasını verin", deyip bir yapunci[3] serer ve herkes oraya para bırakır. Hayli para biriktikten sonra toplarlar. Lakin hiçbir zarar olmamıştı.

Bizim yanımızdaki jandarmalar da emir aldı ve aşağı indi. İlerlemeye başladık. Aynı akşam Kop Dağı eteklerinde konakladık. Aynı yerde geceledikten sonra, sabahleyin tekrar Maden'e doğru ilerlemeye başladık. Orada, Fırat Nehri'nin sağ kıyısında konakladık ve burada insan cesetleri gördük. Maden'den Bayburt'a ulaştık, burada 4 gün kaldık. Şehre gidip eksiklerimizi tamamlıyorduk. Oraya vardığımızın 3. gününde Erzurum Valisi geldi ve barhanayı gezdi, ekmek verilmesi için, barhanada bulunan fakir ailelerin isimlerini yazmalarını emretti ve gerçekten de kağnılarla 200 *litre* ekmek gönderdi. Sığırları otlatmaya götürüp bir daha geri dönmeyen, Erzurum'un Dzitoğ köyünden 5 kişiyi Bayburt yakınlarında kaybettik. Komutana bildirdik. Çok aradıktan sonra ne kendilerini bulduk, ne de cesetlerini, fakat öldüler mi yoksa kaçtılar mı kesin bilemedik.

Khotorcurlu Katolik Ermeniler de buraya ulaştı, bizim barhananın yanında konakladılar, fakat onlarla ilişki kurmamızı engellediler.

Yine Erzincan'a doğru yürüyorduk. Üç gün [sonra] Sıpınkor Dağı'nın altında, Erzincan'ın güneyinde, bir saat uzaklıkta bulunuyorduk. Bulunduğumuz yer çok sıcaktı ve su kıtlığı çekiyorduk. Bir gün kaldıktan sonra hayvanları yine arabalara koştuk ve şehrin Ermeni mahallelerinden –evler tamamen boş ve kapıları açıktı, kimse yoktu– geçerek, zenginlerin barhanasının 5 dakika ilerisinde konakladık. Zenginler 9 günden beri orada bekliyorlardı, orada artık her şeyi öğrendik.

Bir gün iki Kürt ihtiyar gelir zenginlerin su aldığı pınarın başına ve orada bulunan gençlere, "Sizi öldürmeye götürüyorlar, Erzincan ve çevre köylerinin, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum'un köylüleri ile diğer Ermenilere yaptıkları gibi. Gelin, sizi bize götürelim, kurtulursunuz", derler. Bizim gençler ise onlara hakaret edip, "Siz Ermenileri öldürdünüz,

şimdi de gelmiş bizi kandırmak mı istiyorsunuz?", diyerek, hemen jandarmalara bildirir, onlar da Kürtlere iyice dayak atıp uzaklaştırırlar.

Erzincan'daki askerî atölyede kunduracılık yapan Yervand Kıloyan adında bir genç de gelip Kürtlerin söylediklerini tasdik eder, fakat bizim zenginler, onun sözlerine de inanmaz ve "Vali bizi güven içinde yerimize ulaştırma sözü verdi", derler.

Zenginlere, 13 gün kaldıktan sonra 14. günü yola çıkacakları bildirildi. Sabah erkenden zenginleri götürdüler ve onlarla birlikte, bize katılmış olan son iki barhana ile Khotorcurluları da. Khotorcurluların ve bizim son iki barhananın tehcirini tarif etmek mümkün değildir. Zenginler zaten Erzincan'da hazırlıklarını yapmış oldukları için hemen yola çıktılar, Khotorcurlular da onlarla birlikte. Son iki barhana ise, onlar zaten fakir oldukları ve nakil vasıtaları hükümet veya milli kuruluşlar tarafından verilmiş ve Erzincan'a kadar anlaşılmış olduğu için, yüklerini boşaltıp geri döndüler. Bunların içinde Sivas'tan 800 kağnı (Ermeni'ydiler) da vardı ve hükümet, kendi erzaklarını taşıtmak için onları hemen götürdü, ailelerin eşyaları ise Erzincan yakınında dökülmüş olarak kaldı. Tüm jandarmalar aralarına girip sopalarla vurmaya, "İlerleyin", diyerek hakaret etmeye başladı. Onlar ise, "Oğlum kaldı", diye yalvarıyor, jandarmalar da, "Beni ilgilendirmez", deyip sığırları sürmesi için adamın başına sopayla vurmaya başlıyordu. Zavallı adam, hayatını kurtarmak için oğlunu bırakıp jandarmaları takip eder. Buna benzer bir sürü yürek paralayan ve barbarca sahneler vuku buldu. Bu barhanalar Erzincan'dan ayrıldıklarında, bir gözlemci, onların yerinde eşyalardan oluşan bir karmaşa, ovaya saçılmış sandıklar, yorganlar, döşekler, bakır kaplar, yastıklar görürdü. Aynı akşam kumandanımızdan, şehre gidip eksiklerimizi tamamlama emri aldık. Yanımıza bir jandarma verilip gruptan ayrılarak şehre gidiyorduk. Yolumuz, son barhanaların geride bırakmış olduğu karmaşanın yanından geçiyordu. Eşyalarla kaplı bu yere vardığımızda, aniden kulağıma bir ses geldi: "Poğos ağabey, beni bırakıp gittiler. Yalvarırım beni yanınıza al." Sesi duyup durdum ve dört yanıma bakmaya başladım. Hiç kimse gözükmüyordu. Tekrar seslenmeye başladı. Sese doğru gidince, yatağın içinde yatalak 12-15 yaşlarında bir çocuk gördüm. Onu daha önceden tanıyordum. Çocuğun adı Damanyan Vahan'dı ve komşumuzdu. Yaklaştım ,"Ne o Vahan, neden burada kaldın?", dedim. Ağlayarak, "Jandarmalar, babamın beni alıp ata bindirmesi için vakit vermedi. Babam çok yalvardı, fakat babamın yalvarmalarını dinlemedi ve tüfeğin dipçiğiyle vurup babamın kafasını kırdı. Babam, ölümün yakın olduğunu görüp

ağlayarak annem ve ablamla birlikte beni bırakıp gitti", dedi. Gitmek istiyordum, "Vahan, ben şehre gidiyorum, döndüğümde seni aldırırım", dedim ve şehre gittik, gerekenleri aldıktan sonra döndük. Tekrar aynı sesi duydum. "Hemen şimdi", dedim ve barhanamıza gidip akrabalarından birine, Vahan'm kalmış olduğunu bildirdim.

Onlar gidip, belirtilen kağnıyla bizim barhanamıza getirdiler. Aynı akşam tellal, ertesi günü yola çıkacağımızı bildirdi. Götürebileceklerimizi götürdük, kalanları ise bıraktık. Ertesi sabah Kemah'a doğru yol almaya başladık. Kemah, Erzincan'ın 11 saat uzağında bulunmaktadır, biz ise ancak üç günde ulaşabildik. Yolculuğumuzun iki gününü zarar ve kayıp vermeden geçirdik, üçüncü günü ise Kemah Boğazı'nı geçecektik. Bu yol Fırat Nehri'nden 10 metre yükseklikte, dağın yamacındaydı ve yol, yan yana iki araba geçemeyecek kadar dardı. Bu geçitten geçerken, ben arkada kaldım. Tam bu dar geçidin üstünde bir jandarma bana yaklaştı ve kolumdan tutarak beni suya atmak istedi. Ben hemen kendisini tuttum, jandarma başçavuşu ise bunu görerek, beni bırakması için bağırdı. Jandarma itaat etti ve küfrederek uzaklaştı. Jandarma başçavuşu yanıma geldi ve "Sana kaç kere geride kalma demedim mi", dedi ve böylece konuşarak yürüdük. Biz uzaklaştıktan sonra jandarmalar, birkaç kağnıda bulunan kadınları indirip üzerlerindeki paraları alarak suya atarlar. Luysbaronyan Mıkırtiç'in karısı da, 3 ve 10 yaşındaki çocuklarıyla suya atılanların içindeydi. 18 yaşındaki Karapet adlı çocuk ve arkadaşı, 19 yaşındaki Artavazd Berberyan, yaralı olarak yanımıza ulaştı. Heyet sayesinde komutana bildirdik, o da sorgu-sual ettikten sonra, Kürtlerin yapmış olduğunu söyledi ve bu iki yaralıyı, jandarma eşliğinde Erzincan'daki hastaneye yolladı.

O günün kayıpları 70-80 kişiye ulaştı. Kemah'ın Fırat kıyısına gittik ve orada konakladık. O sırada zenginlerin barhanası hemen tamamen Kemah Köprüsü'nü geçmiş, birkaç kağnı kalmıştı. Onlara yetişip bilgi almak istedik, fakat boşuna, engellendik. İki gün orada kaldık, fakat kesin duyduk ki, zenginlerden 160 erkek ayrılıp Kemah kilisesinde hapsedilmişti. Bu sözlere de ehemmiyet vermedik. Üçüncü günü bizi tekrar yola koydular. Kemah Köprüsü'nden önce atlılar, katırcılar, eşekler ve yayalar geçti, kağnıları ise zorlukla geçiriyorlardı. Jandarmalar bunun için kağnı başına 19 kuruş-ı Mecidiye[4] alıp yardım ediyorlardı. Yayalardan ve atlı her kişiden ise 1 kuruş. Tüm barhanamız ziyan görmeden köprüyü geçerek Eğin yolunu tuttu ve Çil Horoz Vadisi'ne ulaşıp konakladık. Türlü

eziyetler ve susuzluktan sonra bir gece rahat uyuduk. Ertesi günü biz yola devam etmeye hazırdık, sorduk, gitmeyeceklerini söylediler. Herkes ailesiyle birlikte oturmuştu. Tam ben ve arkadaşım vadinin yukarı tarafında gezinirken, erkeklerin barhanadan ayrılacakları söylentisi dolaşmaya başladı. İnanmadık ve barhanaya gittik. Ses yoktu. Biraz sonra, akrabalarımdan biriyle, dün küçük bir dereye devrilip dağda kalmış olan kağnılarını getirmek için gitmek istedim. Hayli yükseldik. Tanıdık bir jandarma rastladı bana, "Bize refakat edersen 2 altın veririm", dedim. "10 altın dahi verseniz size refakat edemem, önemli işim var", dedi. Tekrar ümitsizce yukarı çıktık ve birkaç kağnının başında nöbetçi kalmış başka bir jandarmaya rastladık. 1,5 altına bize refakat etmesini söyledik, arkadaşı pekiyi dedi ve 25 kuruş peşin ödedik, kalanı ise dönünce ödeyecektik.

İki jandarma birbirleriyle konuştuktan sonra, bize refakat edecek olan, haydi gidelim, dedi ve aynı zamanda tüfeğin namlusuna mermiyi sürdü. Hayat tecrübesi olan akrabalarım, ne istediğini anladılar ve jandarmaya, "Biz gelmeyeceğiz, sana zahmet verdik, 25 kuruş senin olsun", dediler ve barhanaya geri döndük. Barhanamıza girmemizin üzerinden daha 1 saat geçmemişken, birkaç Ermeni genci, "Erkekler ayrılsın", diye bağırmaya başladı ve hayli erkek ayrıldıktan sonra, *çeteler* girip 10 ila 100 yaşındakileri dışarı çıkarmaya başladılar. Lakin unutmadan söyleyeyim, heyet üyeleri ve tellal istisna teşkil ediyorlardı. Ayrılan erkekler barhananın 20 metre uzağında dizildiler.

Unuttum söylemeyi, ayırmadan önce tüm dağlar askerler, jandarmalar ve çeteler tarafından kuşatıldı. Kadınlar ise, bizi kurşuna dizeceklerini sanıp bize doğru gelmek istedi, fakat jandarmalar engel oldu; onlar da bir hat üzerinde doluşmuş, sessizce olacakları bekliyorlardı.

Subaylardan biri orda durdu ve erkekleri iki kısma ayırmaya başladı. Yaşlı olanları çalışmaya, daha iyi iş yapmaya muktedir olmayanları barhanaya, gençleri ise, 14 ila 55-60, Kemah'a doğru. Herkes arkadaşlarının yanına gidip bu işin sonunu bekliyordu. Tüm erkekler sona erince, yaşlıların barhanaya gitmeleri emredildi. Onlar barhanalara hücum etti. Kadınlar, sevdiklerini orada bulmak için gitti, bulamayınca tekrar yerlerine geri döndüler. Bize de, çift-çift Kemah'a doğru gitmemiz emredildi. Biz, yüzümüzü Kemah'a doğru çevirdiğimizde, kadınlar arasında gürültü başladı ve bize doğru atıldılar. Süngülü askerler ve jandarmalar ise süngüleriyle vurarak engel oluyorlardı.

Kadınların sesi göğe yükseldi. Barhananın içinde sesler duyuldu, kadınların ağlayıp sızlaması, hepsi birbirine girdi. Herkes ne olduğunu tahmin edebilir, ne tür bir görüntü olduğunu. Öyle ki, erkekler artık daha fazla dayanamadı bu görüntüye ve bir an önce uzaklaştırmaları için zorladık. Biz artık Kemah'a dönüyorduk. *Çeteler* ve jandarmalar bizimle geldi, yaklaşık 150 kişi, biz ise 900-1000. Biz karışık gidiyorduk, dört yanımızda ise jandarmalar, bizim atlara binmiş olarak ve böylece, yolda aramıza girerek bizi soymaya başladılar. Avetis Saroyan'ın ve birkaçının altın saatleri ile paralarını burada aldılar. Kemah yakınlarında bir jandarma bana yaklaştı ve başçavuşun bir altın istediğini söyledi. Paramın olmadığını söyledim, bırakıp gitti. Bizi seçen ve refakat eden subaya durumu bildirdiler, o da, hiç kimsenin para istemeye veya bir şey almaya hakkı olmadığı emrini verdi. "Siz muhafızsınız, yanlarından gideceksiniz", dedi ve hatta arkadaşlarımızın saatlerini ve paralarını alan jandarmaların adını yazdı, bizden alınanların geri verilmesi için. Bir saat sonra köprüden geçip hükümet yolundan, bir tek yolu olan Kemah'a ilerledik. Bir at ahırı olan ilk binaya vardığımızda, bizi orada durdurdular ve 300 kişi sayarak, oraya doldurup kapıyı kapattılar ve ahırın dört yanına süngülü askerler ve jandarmalar diktiler. Ahırın üç küçük penceresi, hapsedilenlere temiz hava sağlamak için yetersizdi. İçeride ise herkes üst üste sıkışmış ve ayaktaydık. Ahır çok küçüktü, üstelik yer tamamen at pisliğiyle doluydu. Yerimizde hareket etmek imkânsızdı, bir saat sonra tüm mahpuslar ter içinde yüzüyordu.

Nöbetçi jandarmaya, içeriye temiz hava girmesi için kapıyı biraz açmasını rica ettik ve hiçbirimizin yerimizden kıpırdamayacağımıza söz verdik, küçük bir meblağ da önerdik. Jandarma kabul etti ve parayı alıp kapıyı açtı, fakat temiz havaya hasret arkadaşlarımız kapıya doğru gitmeye başladı. Jandarma artık dizginleyemeyeceğini görüp süngü darbeleriyle vurarak, mahpusları geri itmeye başladı ve kapıyı kapattı.

Gece bastırdı. Hapishanede zorluk çekmeye başladık, ter su gibi herkesin alnından akıyor, hatta birçoğu, sıkmak için ceketlerini çıkartıyordu. Hepimiz de su istiyorduk, jandarmalar gazyağı tenekeleriyle Fırat'ın suyundan doldurup getiriyor ve ahırın kapısının altındaki küçük tahtanın kırık deliğinden suyu içeriye veriyor ve karşılığında (bir bardak için) 8-16 kopek (1-2 kuruş) alıyorlardı. O da, kapının yanında bulunanlar faydalanıyordu, arka taraftakiler hiç su içemedi. Uyumak zaten imkânsızdı ve şafağı bekliyorduk. Daha şafak sökmeden tüm mahpuslar, kilise ayini

("Aravot luso"yu söyleyerek) sesleriyle ortalığı çınlatıyorlardı. Hava ışıdı. Jandarmalar öldürüleceğimizi artık biliyorlardı. Bu fırsattan faydalanmak istiyorlardı. Nöbetçi bize dönüp, "Ulan kim istiyor dışarı çıkmak, versin iki kuruş ve çıksın dışarı", dedi. Herkesin de dışarı çıkmak istediği belliydi. İlk seferinde 8 kişi dışarı çıktı ve döndüklerinde sorduk, dışarı çıkarıp soyuyorlar dediler. Fakat zarar görenin sözlerine aldırış etmeden, ikinci seferde ben de 2 kuruş vererek çıktım. 5 arkadaşla birlikte dışarı çıktığımızda, süngülü bir asker bizi Fırat'ın kenarına indirdi, bir *kahve*nin arkasında tüm ihtiyaçlarımızı gördükten sonra geri dönmek istediğimizde, askerler engel oldu ve üstümüzü aramaya başladılar.

Arkadaşlarımın üzerinde epey para buldular. Sıra bana geldiğinde, iki kişiyle aramaya başladılar ve benden 138 kuruş aldılar, fakat sırtıma bağlı olan 14 altını görmediler ve bizi tekrar götürüp hapsettiler. Hapishanenin kapısına vardığımda jandarmalardan biri bana dönüp, "Ulan o ayakkabılarını çıkart", dedi. "Yalınayak kalırım", dedim. "Benimkileri giyin", dedi. "Sizinkiler eski", dedim. "Bunları artık eskitmezsin", dedi. Bu sözü duyunca, direnmeden ayakkabılarımı çıkartıp eskileri giyerek hapse gittim. Bir saat sonra, bizi seçen komutan gelip hepimizin dışarı çıkmasını emretti. Dışarı çıktık, bize su getirtti, içtik. Yeteri kadar temiz hava aldıktan sonra, tekrar bir başka jandarma, ahırın kapısının önünde oturmuş, tek tek adlarımızı yazdı, nereli, hangi mahalleden, kaç yaşında. Bizi tekrar hapishaneye götürdüler. Zenginlerin ve kiliseye hapsedilen arkadaşlarımızın [durumu] daha kötüydü. Zenginler, 150 kişi, kendilerini serbest bırakıp barhanaya göndermeleri karşılığında 2.000 altın vaat ederler. Türkler kabul eder ve 2.000 altınlık çekleri imzalatırlar, ardından alıp geceleyin teker teker çıkartarak götürüp soyarlar. Tütün tabakalarını dahi almışlar. Yeni elbise giymiş olanın elbisesini ve ayakkabılarını da almışlardı. Örneğin Ter Azaryan Vardan, Lamiyan Hımayak, Aram Çilingiryan ve onlar gibi birçok kişinin üzerinde sadece iç çamaşırları kalmıştır. Biz hapishanemize gittikten sonra, bizi seçen subay, hapishanemizden iki kişi çağırıp, "Sizi yol yapımına gönderecekler. Giderken jandarmalar sizi soyabilir. Bunun için yanınızda veya arkadaşlarınızın yanında olan para, saat vs. ne varsa toplayın ve herkesin adını yazın ve bana getirin, belirlenen yere vardığımızda tekrar geri veririm" dedi.

Arkadaşlarım gelip subayın düşüncesini bize bildirdi ve 14 altın, 14 saat ve yüzüğü toplayıp götürerek subaya teslim ettiler. Bir saat geçti ve biz, tüm arkadaşlarla hapishanede oturmuş düşünüyor ve başımıza neler

geleceğini kestirmeye çalışıyorduk. Arkadaşlarımızdan biri pencereden bakıyordu. Bize dönerek, "Arkadaşlar, mezarlarımızı kazmak için kürekle kazma götürdüler bile", dedi. Herkes bu konuda görüşünü söyledi ve belli bir sonuca varamadık. Yarım saat geçti ve kilisede bağlı zenginleri getirip hapishanemizin altından geçirdiler. Arkadaşımız bize dönüp, "Çocuklar, zenginleri bağlamış öldürmeye götürüyorlar bile", dedi. Kapının arkasında olan ve kapının altındaki kırık kısımdan bakan arkadaşımız ise, bize dönüp, şaşkın ve kekeleyerek, "Bir sürü ip getirdiler, bizi de bağlayacaklar", dedi. Bunu duyunca, kapının arkasında bulunanlar geri geri gitmeye başladı, fakat mümkün değildi.

Jandarma, anahtarı kapının kilidine taktı, kapıyı açtı ve iki çete içeri girip, iki arkadaşımızın ellerinden tutarak dışarıya çıkarıp kapıyı kapattı. Bu iki arkadaşı bağladıktan sonra tekrar geldiler ve böyle devam etti. Fakat unutmadan söyleyeyim, bizim ve zenginlerin bağlanma şekilleri çok farklıydı. Onları iki kollarından ve yan yana öyle bağlamışlardı ki, çekmeyi bile önlemekteydi. Bize gelince, sadece bir kolumuz çift çift arka arkaya, bir bağ 15-30 kişiden oluşuyordu. Bizi bağlamaya devam ediyorlardı. Arkadaşlarımızdan bazıları iki kardeşti, biri bizim yanımızdaydı, diğeri ise kilisede; bizim yanımızdaki veda etmek için pencereye çıkıp, geçen bağlar arasında kardeşini arıyordu. Mesela Vahan Cancikyan, kardeşi Petros Cancikyan'a veda etti.

Böyle daha çokları (18 Temmuz). Hapishane boşalmıştı bile. 20 genç Taşnak kaldı geriye, onlar da birlikte bağlanıp ölmek istedi. İçlerinde Vağarşak Zurikyan, Kosto, Şah-Armen, Cancikyan Vahan, Petros Pağtikyan ve daha başka arkadaşlar vardı. Biz de dışarı çıkıp bağlanmaya başladık. 10 dakika sonra hapishane boşalmıştı zaten.

Bizi de bağladıktan sonra, "İleri", dediler. Her bağa bir piyade ve bir süvari asker refakat ediyordu. Biz de bağlı kervana katılıp, 2 gün önce ebeveynlerimizle geçmiş olduğumuz köprüye vardık. Üçüncü kere aynı köprüyü geçip güneye döndük ve güneydoğuya doğru yola koyulduk. Sürekli Fırat'ın kenarından [gidiyorduk], küçük dereler çıkıyordu, suya girip, şapkalarımızla su içip geçiyorduk. Bağı çok sıkı bağlanmış olanlar hızlı yürüyemiyor, jandarmalar küfrederek kafalarına vurup, "İleri, *gâvurlar*!", diyorlardı. Bizim katlimizin komutanı olan Epilhintli Cefer'in durduğu küçük yazlığa varmıştık bile. Atını ağaca bağlamış, sigara sarıyordu. Yaşlı bir Türk de vardı orada ve arkadaşlarımızın bıraktığı ayakkabıları toplayıp ağacın altında üst üste diziyordu. Aynı yerden geçtik ve

bir tepeyi tırmanmaya başladık. 10 dakika ilerledikten sonra, arkadaşlarımızı Fırat Nehri'ne kadar uzanan bir vadiye indirdiler. Bu vadinin doğu kısmından başka bir dere karışıyordu. Burada oturduk. Aynı yerde biraz bekledikten sonra, bizi öldürecek olanların komutanı Cefer, atıyla geldi ve biraz inceledikten sonra, bağlı kollarımızı havaya kaldırmamızı emretti. İtaat ettik. Ğazar adında 30 yaşında bir gencin ipini kesmiş olduğunu görünce, onu yanına çağırdıktan sonra bize döndü ve "Padişahın emirlerine itaat etmeyenin cezası budur", diyerek, jandarmaları çağırdı ve süngülerle öldürmelerini emretti.

Jandarmalar hemen emri yerine getirdiler ve bir dakika geçmeden genci nehre yuvarladılar. Bundan sonra Cefer bize dönüp, "Ben, hükümetin bir memuruyum, yolda sizi denetleyeceğim. Emirlerimize uymayanın durumu budur", [diye açıkladı]. Bazı arkadaşlarımız, Cefer'in kandıran diline inanıp arkadaşlarının ipi biraz gevşetmesi ve biraz rahat etmesine izin vermiyorlardı. Cefer bunu söyleyerek, jandarmalara ve çetelere, arkamıza geçip tüfekleri doldurmalarını emretti. Jandarmalar kabul edip, tek sıra halinde dizilerek caninin emrini bekliyorlardı. Fakat Cefer, çok yüksek olduğundan, mermilerin boşa gidebileceğini hesapladı, jandarmayı çağırdı ve birkaç dakika gözden kaybolduktan sonra tekrar dönüp, vadinin üst kısmındaki bağlıların yukarı çıkmasını emretti ve jandarmalar eşliğinde başka bir vadiye götürüp öldürmeye başladılar. Onlar zengin sınıfa aitti ve içlerinde Vardan Ter-Azaryan da vardı. Vardan, bize dönüp, "Çocuklar, artık bizi öldürmeye götürüyorlar, kalın sağlıcakla ve hayatta kalanımız, bizi soranlara çok selam götürsün", dedi. Bu sözleri söyledikten sonra, bağlı arkadaşlarıyla birlikte gözden kayboldu. Ve böylece bağ bağ öldürmeye götürüyorlardı. Saat akşamın üçü olmuştu ki, silah sesleri duyuldu, yaylım ateşi halinde ses geliyordu. Arkadaşlarımızı öldürdüklerini anladık.

Onlar orada son nefeslerini verirken, bizimle kalan çeteler bizden para toplamaya başladılar. Yanımıza geldiklerinde, ellerindeki mendil parayla dolmuştu. Köylü arkadaşlarımızdan birinin başındaki sargıyı alıp, yeni aldıkları paraları oraya doldurmaya başladılar. Yanımıza gelince dalkavukluk yapmaya başladılar: "Biz ne yapabiliriz, hükümetin emri. Biz çalışan insanlarız, elimizden bir şey gelmez ve topladığımız bu parayı orda kalmış olan ailelerinize dağıtacağız."

Tepenin diğer tarafında ise, aynı faaliyet devam ediyordu. Her silah sesinde biri daha öldü diyorduk. Akşamdı karanlık basarken vadide ancak

on kadar bağ kalmıştı. Cefer, karanlık olduğundan, tek tek öldürerek daha gecikeceğini görerek, kalan bağlara topluca çıkmalarını emretti. Emri hemen yerine getirdiler ve biz de, yüzlerce bedenin, yarı ölü vaziyette kendi kanlarının içinde yüzdüğü mezarlığa doğru çıkmaya başladık. Gider gitmez oturmamız emredildi. Yanımda küçük bir ğamalti[5] kalmıştı, onunla ipi kestim ve vadide başımı toprağa dayadım. Sağ yanımda ölümü bekliyordum. Komutan, jandarmaları solumuzdaki yükseltiye dizdi (yüksekliği ancak 3 metreydi) ve ateş emri verdi. Mermiler bize doğru geliyordu. Yaklaşık 300-400 mermi attılar, fakat çok az adam vurabildiler. Sağ kalanlar, mermilerin böyle uzaktan atıldığında çok eziyet çekerek öleceklerini bir yerlerine gelebileceğini görerek, hep bir ağızdan, "İleri gelin ve başımızdan vurun ki, tez ölek", diye bağırdılar. Tam o anda Erzurumlu H. Melkon'un oğlu Karapet bağırmaya başladı: "Çetebaşı, dinini sikeyim, emir ver ki vursunlar. İmanını, Mehmedini, avratını..." Ve daha başka küfürler edip ekledi: "Vurun, size de kalmayacak!" Cefer cevap verdi: "Bize kalmaz, size de kalmasın. Evler yanarsa sıçanlar da kalmaz!" "Vurun, Taşnaksiyon size de bırakmaz!", diyen Taşnak grubu da aynı cevabı aldı.

Cefer, süngüleri tüfeklere takıp, öyle öldürmelerini emretti. *Çete*lerden biri ise, "O *gâvuru* getirin, derisini soyak", dedi. Lakin askerlerden biri yaklaşıp süngü darbesiyle öldürdükten sonra arkadaşlarına dönüp, "Ulan, vallah elli kirme vurdum ki sonra öldü", dedi. Cefer, süngülerle girişmelerini emretti. 20 jandarma vadinin üst tarafından vurarak aşağıya gelmeye başladı, sonuna kadar. O zamana kadar yaralanmamıştım. Yanımdaki Yervand adlı arkadaşım ise ikinci kere darbeler aldı ve hıçkırarak aşağı-yukarı zıplamaya başladı. Fakat önden ve arkadan iple arkadaşlarına bağlı olduğundan, iyice yükselemedi, üzerime düştü ve göğsümden aşağı beni örttü, kanı da olduğu gibi üzerime aktı ve tüm elbiselerimi kırmızıya boyadı; beni böylece süngü darbelerinden koruyarak öldü. Hayatta kalan olmaması için üçüncü defa tamamen vurmaya başladılar, Cefer ise yukarda durmuş, teşvik ediyordu: "Vurun, ellerinize kuvvet, vurun, sizin mükâfatınızı Kemah'ta vereceğim, öyle edin ki, hiçbirisi sağ kalmasın, eğer birisi sağ kaldı, işimiz boktur." Bana yaklaştıklarında, jandarmalardan biri süngüsünü bana doğru uzattı ve sol koluma birkaç darbe [indirdi], darbelerden biri etimi delip geçti ve süngüyü dışarı çektiğinde sıcak kan bedenimin üzerine akmaya başladı. Hiç hareket etmedim. Jandarmalardan biri, "Gebermiş", dedi ve hep vurarak yukarıya doğru gitmeye başladılar.

Birkaç genç de benim gibi sağdı. Ardından, üçüncü kontrol bittiğinde, jandarmalar yanımızdan geçip yukarı çıktılar, Cefer'in yanında toplanarak, bol mükâfat almak için kahramanlıklarını anlatmaya başladılar. Jandarmalardan biri ise, cesetlere dönerek, "*Gâvurlar* kalkın! Soğuk su getirdim, kim içer?", dedi, sağ olanlar ses çıkarsın da öldürsünler diye. Ses çıkmadığını görünce ekledi: "*Gâvurlar*, nasıl, Kemah suyu iyi değil? Erzurum suyu isterler, bilmem beylik isterler." Cefer muhafızlarımıza birkaç emir verdi ve Kemah'a (arkadaşlarımız bu şehre Kambakh[6] adını vermişlerdi) gittiler. Cefer gideli daha 20 dakika olmamıştı ki, yukarıdan biri bağırmaya başladı: "Bu altın yüzüğümü alın ve bir mermi sıkarak beni öldürün, yaralarım çok ve bana acı veriyorlar." Jandarma, adamın parmağından yüzüğü alıp arkadaşlarına dönerek, "Bu gâvurlardan yaşayan var hâlâ, kazma kürekleri alın", dedi. Cesetlerin kafalarını parçalamaya başladılar. Tam başımı kaldırdığımda, birinin cesetlerin üzerinden atlayarak kaçtığını gördüm; tanıdım onu, Pasinler'in İşkhu köyünden Toros Vavoyan'dı. Arkadaşıma seslendim, fakat sanırım sesimi duymadı, yoluna devam etti. Ben de yerimden kalkıp onu takip ettim ve birlikte Fırat Nehri'ne doğru kaçmaya başladık. Yolda iki Erzurumlu arkadaşıma rastladık ve durmadan yolumuza devam ettik. Cesetlerin bulunduğu taraftan da havayı inleten silah sesleri geliyordu. Bizim arkamızdan ateş ediyorlar sanıyorduk, fakat değilmiş. Cefer'in gidişinden bizim kaçışımıza kadar sürekli ateş ediyorlardı, ya hayatta kalan olması halinde kaçmamaları ve korkutmak için ya da korkuyorlardı.

Biz dört arkadaş ise vadiden yukarıya, Fırat'a doğru koşuyorduk ve aşağıya inmek için, yüksek bir kayadan atlamamız gereken bir yere geldik. Aşağıda çok kum vardı. Tehlikeli olduğuna bakmadan, arka arkaya atladık. Bu kayanın altında, bizden önce kaçmış olan iki arkadaş oturmuş dinleniyorlardı. Ayak seslerimizi duyunca, "Bizi öldürmek için arkamızdan geldiler", diye titremişler. Fakat bizi görünce sevindiler ve bizim de orada soluklanmamızı önerdiler. Kan köyünden Yervand Gloyan ve Dzitavoğ köyünden Harutyun Mınatsakanyan. Fakat ben hâlâ tehlikede bulunduğumuzu ve biraz daha gidip ondan sonra soluklanmamızı önerdim. Arkadaşlarım kabul etti ve altı yaralı arkadaş ilerlemeye başladık, sürekli alçak sesle konuşup birbirimize cesaret vererek. Yarım saat sonra Fırat'ın kıyısındaydık. Yaraları ağır olan arkadaşlar orada su içmek istedi, fakat zararlı olduğunu söyledim. Fırat'ın sol kıyısından doğuya doğru yolumuza devam edip, hayatımızı kurtarmak için nereye

gidebileceğimizi konuşuyorduk. Birçok fikir beyan ettikten sonra Toros, "Dersim'e, Kürtlere gidelim, orada hür yaşayabiliriz", dedi. Hepimiz de kabul ettik.

Biraz daha gittikten sonra bir suyun başına geldik ve orada biraz istirahat ettik. Arkadaşlarımın yaraları çoktu. Yaralar soğuyunca ağrımaya başladı. Orada, köylü arkadaşlardan birinin başındaki sarığı çıkartıp yaraları sardım ve ardından, "Çocuklar, bilin ki, hâlâ tehlikedeyiz, bu yüzden kalkın, yolumuza devam edelim ve bugün Kambakh Boğazı'ndaki köprüyü geçelim ve serbest olacağımız Dersim Dağı'na tırmanalım" dedim.

Tahminen gece yarısını geçmişti ve biz altı yaralı yolumuza devam ediyorduk. Yarım saat kadar ancak gitmiştik ki, arkadaşımız Toros Fırat'ın kumları üzerine yattı. Kendisine yaklaştım. "Toros, kalk gidelim, bakarsın Türkler rastlar ve bizi öldürürler", dedim. "Ben gelemem, Türkler gelirse kendimi suya atarım", dedi. Hiçbir şekilde yardımcı olamayacağımı hesaplayıp, Toros'u ve iki arkadaşını orada bırakarak Yervand ve Harutyun'u takip ettim. Biraz ilerledikten sonra yolumuz taşlık ve sivri kayaların arasından geçiyordu, biz yalınayak ve başımız açık, geceler ise soğuktu ve üstelik de yaralıydık. Tüm bu zorluklara karşın, üçümüz de belirtilen köprüden geçip hür bir hayat bulabileceğimiz dağlara varmak için acele ediyorduk. Biraz daha ilerledikten sonra, Fırat'ın kıyısında bir buğday tarlasında bulunuyorduk. Bu tarlanın sahibinin evi muhakkak yakınlardadır ve bizi görüp üzerimize saldırır diyerek, Fırat'a bir adım daha yaklaşarak oradan geçip ilerledik. Bu durumda suya atlayacaktık. Daha 10 adım gitmemiştik ki, yanan ateşin ışığının görüldüğü bir köy gördük. Köpekler havlamaya başladı, biri de, durmuş, köpekleri teşvik ediyordu. Tehlikenin yaklaştığını gördüm. "Suya girip, suyun içinden gidelim ki, kendimizi koruyabilelim", dedim arkadaşlarıma. Köpeğin ve sahibinin seslerine aldırış etmeden sürekli gidiyorduk. Bir kışla olduğunu görmüş, fakat gece karanlık olduğundan, nerede olduğunu, hangi yönden geçmemiz gerektiğini kestiremiyordum. Sudan çıktık ve ağaçlıklı bir bahçeye girdik, bahçeden çıkarken kışlayı gördük ve ağaçların arasından çıkmadan, canlı var mı diye dikkatle bakmaya başladık. Hiçbir ses duymadık. Ağaçların arasından çıkıp, tam kışlanın kapısının önünden hızla geçtik. Biraz ilerledikten sonra dağa tırmandık. Yervand bizim gerimizde kaldı. Ben ve Harutyun ise, bir saat kadar gittikten sonra, Fırat'a doğru inen bir vadiye girdik.

Burada gecelemeye karar verdik. Ay, her yana ışık saçıyor ve biz net bir şekilde görebiliyorduk. Herhangi bir tarafa doğru hiçbir yol yoktu karşımızda, Fırat'ın diğer kıyısında ise bir posta mola yeri vardı, orada askerler olacağını kesin biliyordum. İkimiz de bir kayanın altına gizlenerek uyuduk.

Sabahleyin güneş hayli yükselmişken uyandık. Öğlene doğru güneşin sıcağından çok rahatsız olduk, susuzluktan ve sigarasızlıktan. Açlık ise hiç hissetmiyorduk, halbuki iki gündür açtık. Arkadaşım, "Ben artık susuzluğa dayanamıyorum, Fırat'tan su içmeye iniyorum", dedi bana. Aşağıya inerek, ikimizin de ölümüne sebebiyet verebileceği konusunda çok ikna etmeye çalıştım. Arkadaşım beni dinlemedi. Bunun üzerine, "Bir adım dahi atmaya cesaret edersen, bir tekmeyle seni kayalardan aşağı atarım", dedim. Ciddi olduğumu görüp niyetinden vazgeçti. Aynı anda bir serçe başımızın üstünden hızla geçti. İkimiz de korktuk ve birinin yanımıza gelmesini bekliyorduk, fakat kimse yoktu. Görünmeyecek bir şekilde bir taşın üzerine çıktım ve dört yanı inceledim. Ne yol vardı, ne de insan. Dönüp arkadaşımı rahatlattım.

Arkadaşım yarasının çok acıdığını söyledi. Mermi sol omzunda koca bir yara açmıştı. Yarayı açtım ve gömleğimi yırtıp, yaraların üzerindeki pıhtılaşmış kanı sildim, küçük kemik parçalarını çıkardım ve yıkamadan tekrar bağladım. Ardından biraz uyuduk.

Akşamüzeriydi, güneşin son ışınları dağların üzerine yayılmıştı.

Türklerin ramazanıydı. Askerler yemek yemek için içeri girdi. Taşlar, dikenler ve dallar arasından yolumuza devam ettik yine. Yalınayaktım, ayaklarım taşlara değiyor, diken batıyor ve çakıllar yürümemi engelliyordu. Lakin tüm bu engellere rağmen, yoluma yine de devam ettim. Nihayet Kambakh Köprüsü'nün karşısına vardık. Fırat'ın kıyısında, meyve ağaçlarının arasında... Fakat maalesef, çok bakmamıza rağmen, hiç meyve bulamadık. Bu ağaçların arasından, Fırat'ın diğer kıyısında bir sigara ateşi gördük, ne büyüyor, ne sönüyordu. Biraz tereddüt ettik, bizi gördüklerinde öldürecek olan jandarmalar olduğunu sandık. Ağaçlar arasında biraz saklandıktan sonra, gizlendiğimiz yerden çıkıp yolumuza devam etme cüretini gösterdik. Daha yüz adım atmamıştık ki, yerde, ışık saçan bir solucan gördük ve gördüğümüz ışık buymuş dedik. Gece yarısıydı, köprünün sağ tarafındaydık. Köprüyü dikkatlice geçip, adı Dersim Dağı olan dağı çıkmaya başladık. Lakin köprünün altında güzel, soğuk suyu olan bir pınar vardı. Su içmek isterdim, fakat gözüme gözüken karaltılar

yüzünden geçtik; sonradan, bu karaltıların arkadaşlarımız olduğunu öğrendik.

Dolambaçlı yollardan, ormanların içinden dağa tırmanıyorduk. Dağın dörtte birini henüz tırmanmıştık ki, aniden ayak sesleri duydum. Şaşırdık, fakat sesler vadiye doğru ilerleyip ağaçların arasında kayboldu. Ermeni arkadaşlardı. Biz ise, yukarı çıktık ve yolun dışında bir ağacın altında yatarak tatlı bir uyku çektik. Uyanıp yolumuza devam ettiğimizde güneş hayli yükselmişti. Kendimizi oldukça hür hissediyorduk. Dağın henüz yarısına çıkmıştık ve arkadaşımla fikir alışverişinde bulunuyorduk. Ben daha rahat bir şekilde Kürtlerin arasında olmamız için dağı aşmak istiyordum. Arkadaşım ise, bir köy görmüştü ve o köye gitmek için inat ediyordu. Hayli karşı koyduktan sonra, ben de o köye gitmeyi kabul ettim. Köye doğru yürüyorduk. Köye yakın yola vardık, adı Khelil olan biri oradan elinde orakla bize doğru geldi, köyün adı ise Hovit'ti. Bizi boğazlamaya geliyor dedim arkadaşıma. Adam bize yaklaştı ve ormana kadar kendisini takip etmemizi emretti. Gittik ve orada ağaçların altına oturduk, sonra üzerimize baktı, hiçbir şey bulamadı, arkadaşım ise çok dolmuştu ve ağlamaya başladı. Onun sesinden ben de Kürt de ağladık. İçlenen Khelil bize cesaret verdi ve artık hür olduğumuzu söyledi. Başımızdan geçenleri anlattık. Ekmek istedik. Hemen tarlaya gitti ve saçta pişirilmiş bir parça arpa ekmeği getirdi. Yedikten sonra bize, "Köye gidin, kapısı açık olan evden ekmek isteyin. Karnınızı doyurduktan sonra (yolu göstererek) bu yoldan gider ve çadırlarımıza varırsınız", dedi. Adamın dediklerini yaptık ve o eve gittik. Bizi ekmek, pilav ve ayranla ağırladılar. Yedikten sonra da kalanları bir ekmeğe sarıp bize verdiler. Başka bir Kürt ise tütün ve kibrit getirdi. Yaylanın yolunu gösterdiler. Aynı yoldan geçip Dersim'e çıktık ve orada hür dolaşıyorduk, hür!

Poğos V. Vardanyan

2 Ekim 1916, Karin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 427, yapraklar 1-24, orijinal, el yazısı.

NO 112

HAYATTA KALAN TOVMAS POĞOSYAN'IN, ERZURUM'UN ERMENİ AHALİSİ İLE ERMENİLERDEN OLUŞAN AMELE TABURLARININ KATLEDİLMESİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

1917, Karin

Digranakert vilayetinin Hayni kasabasından Tovmas Poğosyan'ın hikâyesi.

Hayni, Digranakert vilayetinin kuzeydoğusunda, 4.000 haneli bir kasabadır. Bin hane Ermeni'den oluşmaktadır, kalanı ise tamamen Türklerdir.

Ermeni milleti iki mezhebe ayrılmıştı: Protestanlar ve Apostolikler. 900 hane Apostolik ve 100 hane Protestan, birer de kiliseleri vardı. Apostoliklerin üç karma okulları vardı, 600 öğrencili; Protestanların ise, biri oğlanlar, diğeri kızlar için iki okulu, 120 öğrencili.

Küçük istisnalar dışında zanaat ve ticaret Ermeni milletinin elindeydi. Tam bir ekonomik hesap yapamam, fakat hayli varlıklı olduklarını söyleyebilirim.

Hayni de diğerleri gibi seferberliğe uydu. Küçük istisnalar haricinde tüm Ermeni askerler, görevlerini yerine getirmeye gittiler. El koyma komisyonu da aynı zamanda Ermeni tüccarları hemen hemen soyuyordu. Bunun haricinde askerler, şehre dolup özellikle Ermeni bölgelerinde, kendilerine gerekli olan şeylere el koyuyor ve şikâyetlere kulak bile asmıyorlardı.

Ben Lübnan'daki 21. Topçu Bölüğüne katıldım. Bölüğümüz, Köprüköy yakınlarında, Hekibat denilen köye nakledildi. İki ay orada kaldıktan sonra Kötak'a geçtik. Ardından Türk saldırısı esnasında bölüğümüz Soğanlı çatışmalarına katıldı. Bölüğümüz 1.600 kişiden oluşuyordu, fakat çatışmalardan sonra 200 kişi kaldı. Biz kalanlar Azap köyüne çekildik, ocak ayına kadar istirahatta kaldık. O ay içinde Ermeni askerler silahsızlandırıldı. Bölüğümüzde 60 Ermeni asker kalmıştı. Hepimizi de silahsızlandırdılar ve nakliye hizmetine verdiler. Sadece 15 gün nakliyede hizmet verdikten sonra bizi Erzurum'a nakledip hapsettiler. 8 gün hapiste kaldıktan sonra Aşkala'ya nakledildik.

Ermenileri bölükten uzaklaştırdıklarında, Sedrak adlı Tercanlı bir askeri göndermediler. Çok parası olduğunu duymuşlardı, paraları teslim etmesini istediler, o da reddetti. Daha sonra, yaralı Türk askerlerden, onu öldürmüş olduklarını duyduk.

Bir gece Aşkala'da hapsettikten sonra, yollarda çalışmak üzere Mamakhatun'a naklettiler.

Bizi ordudan uzaklaştırmadan önce Türkleşmeyi teklif ettiler. Biz bu teklifin sebebini öğrenmeyi istedik. Bir şey olmadığını, sadece bize Türkleşme teklifinde bulunduklarını söylediler. Biz tabii ki reddettik ve silahsızlandırıldık.

Mayısa kadar Tercan bölgesindeki yollarda çalıştık. Ermenilere karşı baskılar o günlerde başladı. Önce önde gelen kişileri tutuklayıp alenen soymaya başladılar. O günlerde her yerde, mallara zorla el koymak ve şiddet kullanarak para talep etmek olağan hale gelmişti zaten.

Tutukluları iple birbirine bağlı olarak hapisten çıkartıp, bizim indiğimiz yere getiriyorlardı. Onların cesetlerinin gömüleceği hendekleri bize önceden açtırmış bulunuyorlardı. Orada, gözümüzün önünde hepsini katledip, silah zoruyla, elimizle gömmeye mecbur ediyorlardı. Katledenler jandarmalar ve önceden hazırlanmış çetelerdi. Bizi ölümle tehdit ederek sessiz kalmamızı ve soran olduğunda Kürtlerin saldırıp öldürdüğünü söylememizi emrediyorlardı.

Artık yol yapımında çalışmıyorduk. Günlük işimiz, çukurlar açıp cesetleri gömmekti.

Bir pazar günü, Erzurum taraflarından bir grup tutukluyu açmış olduğumuz çukurların yanına getirip katletmeye başladılar. Gömerken, içlerinden biri göğsünden yaralıydı ve sağ kalmıştı, su rica etti. Bir Alman subayı, tabancası elinde, "Su yerine sana bir mermi vermemi ister misin?", dedi, fakat ateş etmedi, cesetlerle birlikte sağ olarak gömmemizi emretti. Öyle de yaptık.

Ertesi perşembe mühendisle yoldaydık. Başı sargılı yaralı bir Ermeni çıktı karşımıza ve ekmek istedi. Nereden geldiğini sorduk, "Beni diri diri gömdüler, mezarın içinde üç gün uğraştıktan sonra çıktım", dedi. Gömdüğümüz gruptandı. Ekmek verdik. Amele askerlerinin çadırına gitti. Çadırlara döndük. Aynı yaralı orada oturuyordu. Askerler mezar kazıyordu. Yeni bir grup olmadığından kimin için olduğunu sorduk. Yaralı cevap verdi: "Benim için, beni gömecekler." Gerçekten de, sağ bıraktılar ve gömdüler.

Bu olaylardan sonra Karin ve Tercan bölgelerinin genel tehciri başladı. Bu arada bize, o bölgede kimin evi, ailesi varsa ayrılıp onlarla birlikte tehcire gitme önerisi yapıldı. Lakin biz, öldüreceklerini bildiğimizden, Tercanlı askerleri aileleriyle gitmeye bırakmadık, fakat Tercanlılar ailelerini sürdüklerini görüp gevşediler ve gitmek istediler. O arada, amele askerlerinin başına nezaretçi olarak konmuş olan Türk Hasan *Çavuş* geldi ve kesinlikle gitmemelerini tembih etti, az ötede hepsini öldürdüklerini bildirdi. Bu açıklama üzerine giden olmadı.

Biz o sırada Mamakhatun ve Kötü Köprüsü arasında bulunuyorduk. Her gün tehcir kervanları geliyordu. Orada kervanları durdurup ayırıyor, erkekleri biraz uzaklaştırdıktan sonra katlediyor, ardından kadınlara gidip para için üzerlerini arıyor, iyice soyduktan sonra hayvan gibi tecavüz ediyor ve daha sonra katliam, kalanları sürüyorlardı. Biz mecburen, önceden açılmış çukurlara cesetleri gömüyorduk, ikinci kervan gelip aynı vahşet tekrarlanana kadar. Bütün bir buçuk ay böyle devam etti.

Vahşice eğlenmek için, öldürmeden önce hamile kadınların karnını yarıp bebekleri çıkartıyor, kılıcın ucuna geçirerek, bebeğin ölüm kasılmalarını kahkahalar atarak arkadaşlarına gösteriyorlardı. Buna birçok kez şahit olduk.

Yol boyunca altı bölük Ermeni amele askeri vardı. Bir gece hepimizi toplayıp Erzincan yönünde yürümemizi emrettiler. Sözde üst düzey Alman subayları otomobille gelecek olduğundan yolları düzeltecektik. Lakin Kötü Köprü'ye kadar gittik, aniden geri dönerek her bölüğün eski yerine gitmesi emredildi ve bizi katletmeye götürdüklerini, fakat katletmemek için emir geldiğini söylediler.

Yukarıda belirtilen Hasan *Çavuş* bir akşam, günün birinde bizi katledeceklerini, kaçabilenin kaçmasını söyledi. Bir grup kaçmak için hazırlandık, fakat Pasinler'den Sirakan *Çavuş*, gidip komutana haber verdi. Bizi yakalayıp üç gün hapsettiler, tekrar bıraktılar ve çalışmaya başladık. O günlerde Ermenilerin tehciri ve katliamı sebebiyle yüzüstü kalmış olan ekinleri biçmek için bizi köylere dağıttılar.

Bir gece yine Hasan *Çavuş* geldi ve "Ekinlerin biçmesi bittikten sonra sizi katledecekler, nereye kaçabilirseniz kaçın", dedi. Yedi arkadaş kafa kafaya verip, bir kaçış planı yaptık. Göçmenlere buğday verdik ve ekmek aldık, Cibice denilen dağa gittik. Orada iki Türk asker kaçağına rastladık. Onlar da bize katıldı ve Yerzınga'ya rehberlik ettiler. Oradan ekmek

aldık ve gittik. Sabahleyin yola çıktık ve vadide Türk askerlerine rastladık. Onların soruları üzerine, nakliye işinde çalışan askerler olduğumuzu söyledik. Vadide beş arkadaşımızı kaybettik ve iki kişi kaldık. Yakınlarda asker çadırları vardı. 5 arkadaşımızı bulmak için geceleyin karanlıkta gidip isimlerini haykırıyorduk, o dolaylarda onları bulmak ümidiyle. Aramamızı üç gün sürdürdük, fakat sonuçsuz kaldı. Çadırlarda bulunan askerler, bizim fedailer olduğumuzu sanıp, bizi yakalamak için silahlı olarak dışarı fırlıyor, fakat biz izimizi kaybettiriyorduk. Arkadaşlarımızı bulamayınca, benimle birlikte olan arkadaş ümitsizliğe kapılıp hükümete teslim olmak için Yerzınga'ya gitti. Ben Dersim'e doğru gittim.

1 Mart 1916'da, Kürtler Türklere saldırdı Khozat, Dersim, Medskert ve tüm yakın bölgelere. Bu akınlara dört kez katıldım. Akınlarımız sonrasında getirdiğimiz ganimetlerden bana pay vermiyorlardı. Neredeyse yarı çıplak kalmıştım. Bu yüzden kaçıp başka bir Kürt ağanın yanına gittim. Orada çok sayıda Ermeni vardı. Yerzınga'nın ele geçirilmesine kadar kaldık ve ondan sonra Yerzınga'ya geçtik.

Tovmas Poğosyan, Hayneli
[Kaleme alan: Amatuni]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 492, yapraklar 2-8, orijinal, el yazısı.

NO 113

HAYATTA KALAN ARŞAK TERTERYAN'IN, ERZURUM KAZASININ AŞKALE KÖYÜ HALKININ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Kasım 1916, Ocağuli

Aşkale köyü (Erzurum vilayeti, Mamahatun bölgesi[7])
Anlatan, Ocağuli köyüne sığınmış olan Arşak Terteryan

Aşkale 350 haneden oluşmaktaydı, 50 hanesi Ermeni'ydi. Ermeniler, Türklerin *mirabas*ıydı[8], ben ise kunduracı olarak oraya yerleşmiştim.

Ermeniler becerikli ve çalışkan oldukları ve *ağa*lar da onların çalışması neticesinde yaşadıkları için Ermenileri çok seviyorlardı. Rusların Hasankale'yi ele geçirmelerinden itibaren jandarmalar, yerli Türklerle birleşip baskı, yağma ve cinayetlere, güzel kadınları ve kızları kaçırmaya başladılar. Bundan sonra kalanları nehirde boğdular, aralarında benim ailem de olmak üzere; kaçanlar çok azdı. Onlar da farklı yerlerde kurşunlandılar. Böylece, bu halktan hemen hemen hiç kimse kalmadı Ermeni olarak. Ben, karım ve iki çocuğum Türk köyü Yeniköy'e sığındık. Orada bir ay kaldık. Bu köyden Molla adında tanıdık bir Türk'ün himayesine sığınarak yine bir Türk köyü olan Atıncığ'a geçtik. Dört ay kaldım ve mesleğimi sürdürdüm. Molla, bana Türkleşmeyi teklif etti ve adımı Eşref koydu. Din değiştirme, onların vahşetinden kurtulabilmek için en radikal yöntemdi. Ailece yeni dini kabul ettik. Yeni dindaşlarımla dostluk kurup Ermeniler hakkında bilgi topluyordum.

Ermeni isminin bundan böyle dünyada, en azından Türkiye'de var olmamasını planlamışlardı.

Maalesef, onların yine de Ermeni kalacağı ve onların yardımıyla Ruslar bu toprakları geri aldığında, bu toprakların mirasçıları olacağı düşüncesinden dolayı, kısa süre sonra, İslamlaşmış olan Ermenilere de merhamet etmeme emri geldi. Koruyucum olan Molla beni yaylalarına nakletti ve orada bir ay kaldım. Kürt gönüllüler bir gece evimizi kuşatıp bizi katletmek istediler, şansımıza gene bir hayırsever Türk yardıma geldi ve bizi kurtararak, tekrar Atıncığ köyüne yolladı. Atıncığ'da yine bizi katletmek için takip ediyorlardı ve eski dostumuz Molla bu kez de yardıma yetişti ve saman balyalarının içine sakladı. Fakat kısa süre sonra Aşkala'dan zaptiyeler gelip bizi tutukladılar ve Aşkala'ya, eski köyümüze götürdüler. Kurtarıcı Molla önden karakola gidip, benim savaştan önce İslamlaşmış olduğuma ve bu dini zorla veya korkudan değil, gönüllü olarak kabul etmiş olduğuma ikna etmişti. Çevredeki Türk köyleri ve köy mahkemelerinden konuyla ilgili şahadetnameler ve belgeler temin etmişti.

Ben bu sefer de kurtulup hiçbir Ermeni'nin kalmamış olduğu Aşkala'da kaldım. Molla, bana atölye-dükkân açtı. Aşkala'da 4 ay kaldıktan sonra, yerli Ermenilerin katledilmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi alma imkânım oldu ve içlerinden hiç kimsenin hayatta kalmamış olduğuna kanaat getirdim. Türkler bana katliam yerlerini gösterdi. Öldürülmüş, gömülmemiş şehitlerin kemiklerini gördüm ve yas tuttum... Yerel askerî komutan, bana bir belge verip, mesleğimle ilgili malzeme almam için Erzurum'a

gönderdi. Bir Türk olarak Ilıca'ya vardım ve Müslümanlığı kabul etmiş olan 200 Ermeni'nin sünnet törenine şahit oldum. Fakat sonradan duyduğuma göre, son emre istinaden hepsini katletmişler. Rus orduları Deveboynu'nu ele geçirdiklerinde Erzurum'a girdim. Şehrin kapılarının ve tüm geçişlerin kapatılması talimatı verildi. Jandarmaya yedi altın rüşvet verip geceleyin şehirden çıktım. Eve ulaştım, fakat Ermenileri esir olarak Türkiye'nin içlerine süreceklerini duydum ve yeni dinime güvenmeyerek, Sarıbaba Ahmat *Ağa*'nın yanına kaçtım. Adam yolladı ve ailemi esir tutanların elinden alıp yanıma getirdi. Ruslar Aşkala'yı ele geçirdi ve bize ulaşmalarına 4 verst kala durdular. 15 Ermeni daha bizde toplandı, içlerinde Erzurumlu ressam Papazyan'ın genç karısı Anna da vardı. Türkler kocası ile çocuğunu taşlayarak öldürmüş ve Anna'yı, Nokhta ğumandana[9] eş olarak kaçırmışlardı. Anna çıplak ve yalınayak bir halde ondan kaçmış, bize gelmişti. Bir Türk sayesinde ben ve Khosrov adında bir çocuk geçip Ruslara teslim olduk. Onların liderinden bir belge alıp gittik ve ailem ile Ahmat *Ağa*'nın serbest bırakmış olduğu Türkleşmiş diğer Ermenileri kurtardık. Bölgemizdeki Topal *Çavuş*, Bırnakapan ve Ğara Hasan köylerindeki Ermenileri de, Aşkhala'daki gibi katlettiler.

[Kaleme alan: Varos Sargısyan]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 482, yapraklar 5 ve arka yüz, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Karin veya Erzurum dinî önderi Episkopos Sımbat Saadetyan (1871, Adapazar), 1895 yılında, Episkopos Mağakya tarafından rahip olarak kutsanır. Armaş dinî okulu öğretmeni ve Şabin-Karahisar dinî önderi olmuştur. Rahip Sımbat, 1908'de Karin dinî önderi seçilir. 1910 yılında Surb Ecmiadzin'de, Katolikos II. Matteos tarafından episkopos olarak kutsanır. 1915 Soykırımı esnasında şehit edilmiştir.

2 *Barhana* – 1. Kafile, küçük kervan, göç. 2. Göç eşyası, ev eşyası (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

3 *Yapınci* – Keçi kılından hazırlanmış kolsuz üstlük.

4 *Mecidiye* – 100 kuruş değerinde madeni Osmanlı parası.

5 Kama.

6 *Kambakh* – Talihsiz.

7 Aşkala *(Aşkale)* köyü, Tercan (Mamakhatun) kazasının sınırında bulunduğundan dolayı, bu kaza yanlış belirtilmiştir.

8 *Miriba, maraba* – Çiftçilikte, toprağı işleyerek ürüne ortak olan kimse, ortakçı, ortak, yarıcı (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

9 *Nokhta ğumandan* – Karakol komutanı.

TERCAN KAZASI

NO 114

GAREGİN TURİKYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ DURUM, ERMENİLERİN TEHCİRİ VE KATLEDİLMELERİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

Tercan kazasının eski zamanlardaki adı Heni'ymiş. Bağır Baba, Khoşan, Höbek, Arduçlu ve Keşiş Dağı olarak anılan yüksek dağların arasında, çok sayıda konik tepeler ve birbirini takip eden vadiler bölgesi olan Tercan'ın sınırları, kuzeydoğuda Aşkale, kuzeyde Baberd, batıda Yerzınka, güneyde Guzulçan ve güneydoğuda Kığı kazalarıdır. Yeprat, Aşkala'yı sağ tarafına alıp, Mamakhatun'un önünden geçerek Tercan'ın vadilerini keser, bazen dolambaçlı ve sakin, bazen de coşkun, Galaban veya Sansa Deresi olarak anılan uzun bir vadiden koca Bağır Baba Dağı'nın kuzey eteklerini yalayarak geçer. Bölgenin alanı, kuzeyden güneye doğru seksen beş, doğudan batıya doğru ise yüz on verst çapındadır.

Dağların yamaçlarında bulunan köylerde hava ve su sağlıklı ve iyidir, Yeprat'ın kıyılarında ise sağlıksızdır, özellikle de yazın. Bunun esas nedeni, bölgenin ağaçlardan yoksun olmasıdır.

Ülkedeki dağlarda petrol ve taşkömürü madenleri, soğuk maden suları bulunmaktadır. Bagariç, Varduk ve Gomdzor köylerinde bulunan tuz madenlerinden üçü halen kullanılmakta, üçü de kapalıdır. Eski bir mimarî eseri örneği olan Goter veya Kütir Köprüsü, eski Kütir veya Goter şehrinin harabeleri önünde bulunmakta ve sol tarafında, üç verst uzağında, aynı isimle anılan virane köy yer almaktadır.

Dsağgar köyündeki eski bir kilisenin şapeli günümüze kadar ayaktadır. Eski bir eser olmakla birlikte, üzerinde yazılar olmadığından dolayı Ermeni, Yunan veya Roma eseri olup olmadığını tespit etmek mümkün

değildir. Ermeni köylüsü her zaman bu yapıya sahip çıkmış, kendi kutsal mekânı olarak kabul etmiş ve yıllar boyu sayısız mum yakmıştır orada.

Tercan, büyük miktarda buğday üreterek çevre bölgelere, Yerzınka, Erzurum, Khuzulçan ve Kığı'ye ihraç etmektedir. Tercan, geniş çayırlar ve otlaklara sahip olmuş, köylülerin çok sayıda koyunu ve ineği, atları, sığırları, camızları bulunmuştur. Bölgede genellikle kağnılarla nakliye yapılmıştır.

Arıcılık bazı köylerde son derece gelişmişti ve bin arı kovanı sahibi olanlar vardı, tabii ki eski metotla. Bu bölgede yeni metotla arıcılık uygulansaydı netice dörde katlanabilirdi.

Bölge elverişli, verimli ve geniş topraklara sahip olmasına rağmen, özellikle meyve ağacı ekimine önem verilmemiş olması hayrete şayandır. Ülke ağaçtan ve güzellikten yoksun olup, tek güzelliği Fırat'ın dolambaçlı akışı olduğundan, sonbaharda ve kışın gözlere, bir uçtan bir uca işlenmemiş intibası uyandırmaktadır.

Bölgenin başlıca köyleri Bagariç, Piriz, Goter, Hoğik ve Sarığaya'dır.

Mamakhatun yerleşimi, birkaç konik kayanın eteğinde, nehrin diğer kıyısındaki 500 evden oluşmaktaydı. Burada yaşayan az sayıdaki Ermeni genellikle tüccar ve zanaatkârdı. Mamakhatun'un dinî önderliği, kilisesi ve okulu yerle bir edilmiştir.

Bölge Ermenileri kültürel açıdan geri kalmış olmalarına rağmen, tüm köylerde okullar vardı, fakat eski metotla eğitim verdiklerinden dolayı halkın yüzde 15'i ancak okur-yazar olarak kabul edilebilirdi.

Tercan bölgesinin tüm köylerini gezdim ve büyük bir kısmını tahrip edilmiş olarak buldum. Kiliselerden sadece Piriz, Dsağgar ve Aprank'ın[1] kiliselerini ayakta buldum. Bunların tüm taşınır malları, kitapları ve kutsal kapları yağmalanmıştır. Elyazması İncillerden birini, karşılıksız ve samimi çabalarla Kürtlerden ele geçirmiş olan Khazakh köyünden ihtiyar Ğazar bana teslim etti.

Ermeni Kilisesi, tüm bölgelerde olduğu gibi, bu bölgede de büyük oranda zarar görmüştür, toprakları resmî belgesiz, şu veya bu Tercanlının şahitliğine kalmaktadır.

Surb Davit Manastırı: Aparank köyü sınırlarında, bir tepenin üzerinde, güzel konumuyla bölgenin güney düzlükleri, tepeleri ve dağlarını gören tahkimatlı bir manastırdır. Surb Karapet adlı tek kiliseli, içinde azizin mezarının bulunduğu Surb Davit adlı bir şapele sahiptir. Manastır, 150 artavar

toprağa sahiptir. On kadar odası tahrip edilmiştir, sadece dış duvarlarıyla kilise ve şapel ayaktadır. Manastır yağmalanmış, tüm malları, 150 koyunu, yüz kadar ineği, sığırları ve camızları ganimet olarak götürülmüştür.

Bu manastırın kayıt defterleriyle ilgili bilgileri, şimdi Karin Ovası'nın Çiftlik köyünde yaşayan son manastır başrahibi, Taru köyünden [Ter] Grigor Ğazaryan ile Dsağgarlı Galust Voskanyan'dan elde etmek mümkündür. Onlar manastırı yağmalayanlar hakkında da bilgi verebilir.

Sayıları, savaştan önce 10-11.000 [kişiyi bulan] Tercan Ermenileri, bazıları sadece Ermenilerle meskûn, bazıları ise Türklerle karışık, Kızılbaş Kürtlerle çevrelenmiş olan otuz kadar köyleriyle Tercan Platosu'nun merkezî kısımlarını tutmaktaydı. Tercanlılar genelde çiftçi olmuş, kadın erkek eşit oranda çalışmıştır. Tercanlı kadın, kocasına eşit üreten eldir, fakat son derece utangaç olduğundan dolayı, ekonomi işlerinden uzaktır.

Tercanlının, büyük kısmı Romanya, Bulgaristan ve küçük kısmı Rusya ve Amerika'da bulunan binin üzerinde gurbetçisi vardı.

Tehcir ve katliam 1 Mayıs 1915'te başlamış ve aynı ayın 17-18'inde son bulmuştur.

Tercan halkının bir kısmı Gotür Köprüsü yakınında katledilip suya atılmış, kalanları ise Yeprat boyunca, Yerzınka'nın batı kısmındaki Kamakh Vadisi'nde. Görgü tanıklarına istinaden, Babert'ten tehcir edilen ve hükümet tarafından kendilerine kırk araba tahsis edilen halkın bir kısmı Gotür Köprüsü yakınında, önceden hazırlanmış çeteler tarafından saldırıya uğramış ve hiçbirine aman verilmeyerek tümü de katledilmiştir. Kurtulan Tercan halkının anlattığına göre, Erzurum Ovası ile Basen yerlisi olan Ermenilerin büyük bir kısmı gözlerinin önünde, Mamakhatun'dan başlayarak, Kamakh Vadisi'ne kadar katledilmiştir.

Katliamlarda başlıca rol üstlenenler, Yeriza şehri yöneticisi Memduh *Beg*, Balaban aşireti reisi Gülo *Ağa*, Kamakhlı Khalit *Beg*'dir (Osmanlı meclisi üyesi). Mamakhatun'dan Kamakh'ın sınırlarına kadar ifa edilen katliam ve korkunç sahnelerinin canavarca planını hazırlayıp şu veya bu barbarı, barbarlıklarını ikiye ve dörde katlamaya teşvik eden bunlar olmuştur.

Mamakhatun'un polis müdürü Khayri *Beg*, arkadaşı polis Mehmet *Efendi*, Kurişan aşiretinden Memiş *Ağa*, Semikli Mustafa'nın oğlu Boy *Beg*, Erzurumlu Çadırcı Ali *Beg* ve Vali Tevfik *Efendi* de önemli iş görmüşlerdir.

Kışdım'da yaşayan Gülo *Ağa*'nın akrabası İsmail *Efendi*, Cabrumlu 110 yaşında bir vahşi hayvan olan Molla Veli ve üç oğlu, Bagariç köyünden Hilmi *Ağa*, Pirizli Emin'in oğlu Hacı, Basen'li Arslan *Beg*, ayrı ayrı *çeteler* kiralayıp görülmemiş vahşet gerçekleştirmişlerdir.

Yerel kiliselerden birini Pirizli Ermeni gençlerin eliyle yıktırmış, bir diğer Ermeni gencinin eline tüfek verip başka bir Ermeni'yi öldürmesi için tehdit etmiş ve amaçlarına ulaşmışlardır.

Katliamların yöneticileri ve güruhu idare edenler Mırik Komlu Yusuf, Khumlarlı Lavlav'ın oğlu Ali ve arkadaşı Hasan *Çavuş*, Erzurumlu kahve sahibi Kâmil, Aprank köyünden muhtar Mevlut ve arkadaşı, Mırvıntseli Mahmut, Taru köyünden Memed *Ağa* ve Kharkhin köyünden Hafif, Göydşeli Mustafa, Ğurğor beylerinden Fazlı, Yahudi, Hafız ve insanlık dışı veya vahşi hiçbir yöntemden geri kalmamış olan daha başkaları olmuştur.

Bu verileri sunan, Aprank köyünden Martiros Teroyan, Mamakhatun'un düşmesine kadar fırıncı olarak çalışıp her şeyi gözleriyle görmüş ve düşüşünden 48 saat önce, muzaffer Rus ordularının girişine kadar, kaçmıştır. Bay Teroyan, Karin episkoposu tarafından, yerel dinî önder vekili Papaz Rafayel Sahakyan'a[2] (Gotirli) yollamış olduğu ve aşağıda içeriğini sunduğumuz telgraftan söz etmektedir.

"*Karin, Nisan 25, 1915.*

Basen'in Hertev'inden 50 hane yola çıktı, bölgenizde sığınmalarını sağlayın.

Episkopos Sımbat Saadetyan"

Martiros Teroyan ekler.

"1 Mayıs'ta, Hertev göçmenleri daha ulaşmadan, Erzurum Ovası'nın Topal *Çavuş* mültecileri Mamakhatun'a geldi ve katledildi."

Böylelikle, Basen'den, Karin'den ve Baberd'den gelenlerin acı ve eziyetlerle katledilmesini gören ve yaşayan Tercanlınm kendisi de binlercesiyle katledildi. Binlerce kadın ve çocuk, hükümet askerlerinin, zaptiyerin ve utanmaz yüksek rütbeli subayların korumasına haiz olan ve onlardan emir alan kudurmuş Türk ve Kürt başıbozuk güruhlarından oluşan *çete*lerin eline düşmemek için kendilerini suya attı.

Yeprat, Hoğek köyü yakınlarındaki eski köprüden itibaren, binlerce çocuk ve genç kadının cansız bedenlerini, sevdikleri ve canlarının parçaları kardeşleri, kocaları ve babalarının kanıyla karıştırarak sürüklemiştir. Tehcir edilen küçük kesim ise Kuruçay, Malatya, Arapkir ve Kharbert, Yerzınka Vadisi'nden geçirilip, Kemah Boğazı'na yönlendirilmiştir. Karin vilayetinin diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında, Tercan'ı en şanslısı olarak kabul etmek gerekir, çünkü evlatlarından 2.500 kadarı, her türlü eziyet ve işkencelere katlandıktan sonra, şimdi vatan topraklarında, yirmi beş viran köyde yaşamaktadır.

Gönüllü gruplarda bulunan Tercanlılar ve gurbetten dönenler, sevdikleriyle birlikte, milli geleneklerinin inatçı taraftarı olan, yirmi binin üzerinde bir rakam oluşturmaktadır. Her türlü zorluğa dayanarak, bölgeyi peyderpey mamur hale getirerek, köyleri tekrar inşa etmeye karar vermişlerdir. Kendilerine tohum, sığır günlük ihtiyacının yüzde ellisi verildiğinde, çabuk ayağa kalkacaktır.

Onlara tohumluk ve sığır verin. Ertesi yıl, aziz sabanı ve verimli tarlaları sayesinde, iki-üç bin kişinin tahılını elde edeceklerdir.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 458, yapraklar 1-6, orijinal, el yazısı.

NO 115

HAYATTA KALAN VARDAN AVETİSYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ BAKARİÇ KÖYÜ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Vardan Avetisyan, Tercan'ın Bagariç köyünden, 11 yaşında.

Evimizde 10 kişiydik. Biz köyümüzde iyi yaşıyor, hiç zorluk, eksiklik çekmiyorduk. Babam çiftçiydi; koyun, inek, sığır, tarla, ev, her şeyimiz vardı.

Köyümüz 300 haneydi, 100 hanesi Türk. Bizim köyün Türkleri, barış zamanında bize bir şey yapmazlardı.

Savaş başladığında, hükümetin askeri bizi sürgün etmeye geldi, gidin Adana'ya, orada size el süren olmaz, dediler. Bizi kandırdılar ve Kemakh

Boğazı'na götürdüler. Oradan 11 kişi kaçtık, diğerlerini arka arkaya bağlayıp yukarı baştan, aşağı başa kadar vuruyorlardı. Kollarına ve bacaklarına kılıçlarla vurdular, balta getirip kafalarını yarıyor, vadiye atıyorlardı. Güzel kadınları, güzel kızları götürüyor, diğerlerini vurup suya atıyorlardı. Şehrimizin suyu insan cesedinden tıkandı, akmadı.

Biz 11 kişi kaçtık, ben onlardan ayrıldım, annemin yanına geldim, diğerlerini yakalayıp birbirine bağladılar, kurşun eritip ağızlarına doldurdular, gözlerine barut doldurdular, ondan sonra mal gibi boğazlayıp suya attılar.

Ben, annemin yanındayken, Kürtler gelip etrafımı sardı, annemin elbiselerini de çıkarttılar, anneme "30 altın ver, sizi bırakalım", dediler. Annem de 30 verdi ve bizi bıraktılar. Biz, Cali'ye kaçtık (Kürt köyü), bizi sakladılar. Türk askerleri gelince bizi saklıyor, Türk askeri gidince serbest bırakıyorlardı, dolaşıyorduk. Türkler kaçıp Ruslar gelip alana kadar orada kaldık. Cali köyü kaçmadı. Rus geldi, bir Ermeni subayı vardı, bizi beraberinde Mamakhatun'a götürdü. Ben, annem ve 2 kız kardeşimdik. Annem tek başına 4 kişiye bakamazdı, ikisini yetimhaneye verdi.

[Kaleme alan: Amatuni]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 460, yapraklar 9-10, orijinal, el yazısı.

NO 116

HAYATTA KALAN HOVHANNES MARKOSYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ KHUMLAR KÖYÜ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Ğumlar köyünden Hovhannes Markosyan'ın tehcir ve olaylarla ilgili hikâyesi:

1914 seferberliği esnasında, diğer Ermeni köylerinde başlamış olan tüm baskılar, aynen ve daha sert bir şekilde başladı. Aynı zamanda, el koyma heyeti, halkın, mal varlığının üçte birini askerî ihtiyaçlar için vermesi gerektiğini açıkladı. Kanuni talepleri vermeye razıydık, fakat hükümet

adına, birkaç ay içinde tamamen soyulduk. Türklerden ise formalite icabı, kanuni sınırların altında aldılar.

Köyün Ermenilerinden bir kereye mahsus 300 somar (bir somar 8 puttur) toplayıp okula doldurdular, askerî ihtiyaçlara ayıracakları yerde, ihtiyaç sahibi olarak, köyün Türklerine dağıttılar. Halbuki onlar da bizim kadar varlıklıydı.

1914-15 Aralık-Ocak aylarında, firari asker arama bahanesiyle korkunç baskı başladı. Kaçakların olduğu doğrudur, fakat Türklerle kıyaslandığında daha azdı ve Ermeni kaçaklar, askerî görevlilerin ayrımcı yaklaşımlarının ürünüydü. Lakin Türklere yönelik baskı yoktu, Türklerin sadece firarilerine dokunuyor veya takip ediyor, halbuki Ermenilerin firari askerleri nedeniyle, onların uzak ve yakın akrabaları haricinde, bir de aynı köyden olanlar, papaz, muhtar vs. anlatılmaz eziyetlere maruz kalıyordu.

O dönemde gerçekleştirilen baskılardan birkaç örnek: Asker kaçağı arama bahanesiyle jandarma ve *çeteler* köye doluyordu. *Çeteler*in lideri Narimanlı Süleyman *Beg* ve Tortumlu Tosun *Beg*'di.

Aralık ayında, asker kaçağı aramak için köye geldiler ve Papaz Yeprem Norhatyan'ın 15 yaşındaki güzel kızını kaçırmak istediler. Papaz engel olmak için deli gibi yetişti, oracıkta kurşunladılar ve kızı, Mamahatun'un karşısındaki kayalıklara götürdüler. 5-6 gün acımasızca tecavüz edildikten sonra, cesedi kayaların arasında bulundu. Korkunç bir tecavüzün kurbanı olduğu belliydi.

Ondan sonra Grigor Poğosyan'ın 18 yaşındaki kızını götürdüler. Türkler ricat ederken onu yanlarında götürdü. Babası ise orduda askerî görevini yerine getirmekteydi.

Harutyun Sargisyan'ın Aprank köyüne gelin gitmiş olan kızını o günlerde kaçırdılar ve her türlü tecavüzden sonra, Türklerin ricatında yanlarında götürdüler.

Asker kaçağı bulmak için yapılan aramalar sırasında gündüz gözüyle ve herkesin önünde Khaço Siroyan'ın gelinine, Hakob Ter Nikoğosyan'ın gelinine, Nışan Karapetyan'ın gelinine, Tatos Mısloyikyan'ın gelinine, Gabriel Sargisyan'ın reşit olmayan kızına, Ginos Galustyan'ın gelinine, Tatos Arakelyan'ın reşit olmayan kızına tecavüz ettiler. Khaço Simonyan'ın karısına kocasının gözleri önünde tecavüz ettiler ve kocasını, zorla karısının tecavüzünü seyretmeye mecbur ettiler.

Sözde firarilerin suç ortağı olma suçlamasıyla Ğukas Sarkisyan'ı, Hovhannes Khaçoyan'ı, Küreğ Hayrapetyan'ı, Sahak Hayrapetyan'ı, Tatos Arakelyan'ı, Grigor Baloyan'ı, Poğik Piloyan'ı, Karapet Simonyan'ı, Minas Poğosyan'ı ve Poğos Khaçoyan'ı birkaç gün içinde çeşitli işkencelerden geçirip öldürdüler. Bundan sonra, belirtilen olaylar, tehcire kadar devam etti. Artık kaçırma ve çetelerle jandarmaların yağmasından konuşmayacağız.

O sürede ben zaten askere çağrıldım ve yol yapımında çalışan birliğime katılmaya gittim. Ermeni askerler silahsızlandırılmıştı ve yol yapımında çalışıyordu. Benim askere gitmemin ardından, 18 Mayıs'ta, köy halkını tehcir edip nehrin kuzey kıyısına geçirerek katliama başlarlar. Biz de az ötede, bir dağın yamacında çalışıyor ve katliama şahitlik ediyorduk; karılarımızın ve çocuklarımızın kılıçtan geçirildiğini biliyor, ama yardım etmeye gücümüz yetmiyordu. Erkeklerin hepsi katledildi. Kadın ve çocuklardan geriye kalanları Yerzınka yönüne sürdüler. Kütur Köprüsü'ne henüz varmışken, köprüyü iki taraftan tutup onları katletmeye ve nehre dökmeye başladılar, birçokları ise kendi kendilerini nehre attı.

Bu olaylardan iki gün önce, Erzurum Ovası'nın halkı gelip Mamakhatun'a geçti. Yerzınka'ya bir verst dahi kalmadan, köprüden itibaren su değirmenlerine kadar korkunç bir katliam başladı. Kervan 1.500 haneden oluşuyordu. Büyük bir kısmı katledildi, kalan birkaç kırıntıyı Yerzınka'ya sürdüler.

Bizi, kardeşlerimiz için mezar açmaya ve onların içine ölü veya yaralıları doldurup üzerlerini örtmeye zorladılar. Öyle de yaptık. Toprağı örttükten sonra, sağ kalanların hareketlerinden toprak yukarı kalkıyordu.

Onların katledilmelerinden önce soygun ve tecavüz başladı. Uzun boylu bir kadını fark ettiler, tecavüz etmek için başındaki eşarbı yırttıklarında, altından bir papaz çıktı. Öldürecekken, gelini üzerine kapaklandı, gelinini tutup soydular ve papazın yanına yatırıp onlarca kere tecavüz ettikten sonra hem papazı, hem de gelinini boğazladılar.

Böyle aleni tecavüzlerin haddi hesabı yoktu.

Benzer korkunç sahnelere dayanamayıp kaçarak tanıdık Kürtlere sığındım ve 4 ay kaldım. Burada da açlığa dayanamayıp, tekrar gelip birliğime katıldım, Erzurum'un ele geçirilmesine kadar. Daha sonra, yol yapımında çalışan Ermeni askerlerden geriye kalanları bağlayıp, ben de

dahil olmak üzere, Kütur Köprüsü'ne götürüyorlardı. Bizi katledeceklerini bildiğimiz için, 10 arkadaşla birlikte kaçtık. 9'u öldürüldü, sadece ben kurtuldum ve Trabzon'a gidip, Rus ordusunun gelişine kadar Rumlara sığındım.

Tercan'ın Ğumlar köyünden Hovhannes Markosyan

[Kaleme alan: Amatuni]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 460, yapraklar 19-22, orijinal, el yazısı.

NO 117

HAYATTA KALAN PAPAZ HAMBARDZUM HARUTYUNYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ VARDUK KÖYÜ HALKININ TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916]

Tercan'ın Varduk köyü papazı Ter Hambardzum Harutyunyan'ın hikâyesi:

1914 yılındaki Avrupa savaşından hemen sonra Türkiye'nin genel seferberliği başladı, bizim Tercan'ın da birlikte.

Bizim bölgenin merkezi olan Mamakhatun'un askerî kolu komutanı, Osmanlı ordusunun genel komutanlığı adına bir bildiri dağıttı. Bu bildirinin önemli kısımları şöyleydi: 20-45 yaşları arasındakiler hemen seferberliğe uyacak, uymayanlar en sert cezalara çarptırılacak, evleri ve malları ateşe verilecek, varlıklarına el konulup, çocukları sokağa atılacaktır.

Bir diğer bildiri de erzak temin heyetinin yerel organı tarafından yayımlandı ve mal varlıklarının üçte birinin askerî erzak teminine ayrılması talep edildi.

Halk, Ermeni ve Türk ayrımsız olarak seferberlik çağrısına uydu. Uymayanlar istisna teşkil ediyor ve daha büyük oranda Türk unsurunda görülüyordu.

El koyma ameliyesine gelince, Ermeniler, takdir edilen yardımı baskı olmadan, gönüllü olarak verdi, fakat Türkler vermek istemedi ve sonuna kadar da takdir edilen miktarın ancak yüzde 20'sini verdiler. Buna rağmen hükümet, Türklere yönelik şiddet uygulamak istememekte, fakat heyet tarafından adaletsiz bir şekilde, imkânlarının üzerinde vergilendirildiklerinden dolayı tahsis edilen vergiyi, ellerinde bulunmadığından dolayı verme gücünde olmayan Ermenilerin evlerine girip, evde buldukları her şeye, en gerekli şeylere dahi zorla el koymaktaydı.

Hükümet, Kafkas cephesinde yenildikten sonra, tüm bölgede baskıları daha da ağırlaştırdı. Firari asker ve silah bulma bahanesiyle, istisnasız tüm Ermeni evlerine girip, tasavvur edilmez dehşet saçıyorlardı, Türk halkına yönelik ise, onlarda Ermenilere nazaran daha fazla sayıda firari bulunmasına rağmen, hiçbir baskı [yoktu]. Halkı, daha geniş baskılar uygulama bahanesi yaratmak amacıyla, ayaklanmaya teşvik ettikleri aşikârdı. Bu çekilmez durum tehcire kadar sürdü. Halk, bahane yaratmak istediklerini bildiğinden, hep sabırlı oldu ve uydu.

Erzurum Ovası ve Pasinler halkının tehciri mayıs ayında gerçekleşti. Tercan üzerinden hep birlikte, katliam olmadan, geçtiler ve bizde, katliam olmayacağı intibaı uyandı. Bölgemizin tehciri ise 4 Haziran'da başladı. Önce yerli Türkler ve jandarmalar eliyle erkekler bulundukları yerde katledildi. Kadınlar ve çocuklar ise, tehcir edilip Sev Cur (*Kara Su*) olarak anılan, Yeprat'ın bir kolunun üzerinde kurulu, aynı isimle bir köprünün bulunduğu Götür köyüne doğru sürüldü. Tehcir edilenler bu köprüye vardıklarında, aynı anda ters taraftan da cepheye giden askerler ve Basen'den, Alaşkert'ten kaçan Türk muhacirler gelir. Tarif edilmez bir tecavüz başlar.

Namus bilinci olan Ermeni kadını, bu lekeye tahammül edemez ve gönüllü olarak kendisini nehre atmaya başlar. Birkaç saat geçmeden her şey bitmiş ve insanlar Yeprat tarafından yutulmuştu.

Varduk köyünün genç gelinlerinden Tiruk Patasyan, nehrin akıntısında 200 adım sürüklendikten sonra dışarı çıkar. Türkler bunu fark edip, onda çok para vardır diyerek, jandarmaya işaret ederler. Jandarma yaklaşır, tutar, gelin çevik bir hareketle jandarmayı da kendisiyle birlikte nehrin dibine çeker.

Halk tehcir edilip erkekler katledildiğinde, ben saklandım ve karşı dağdaki bir mağaraya sığındım. Bu delikte, aç-susuz iki gün iki gece

kaldım. Açlığa dayanamayarak geceleyin indim ve köye gittim. Ailem daha sürülmemiş ve soyulma amacıyla bir Türk'ün evine götürülmüştü, daha sonra tehcir edilecekti. Ailemin yanına gittim, kadın elbiseleri giydim ve ekmekle bir kap su alarak, tekrar mağaraya döndüm ve 40 gün o daracık mağarada kaldım. Bu 40 gün içinde geceleri bazen dışarı çıkıyordum. Mağaranın yakınında bir çoban vardı ve sürüsünü geceleri hep orada tutuyordu. [Ondan] ekmek ve su alıyordum. 40 gün sonra, bizim köyün Türkleri benim mağarada olduğumu öğrenerek, gelip beni öldürmek istediler. Çoban bana haber verdi ve ben geceleyin, köyümüzden bir saat uzaklıkta bulunan, Kilise Kom denilen köye, Tamo'nun oğlu Hasan *Çavuş*'a, dost bir Kürt'ün yanma gittim. 40 gün de orada kaldım. Bizim köyün Türkleri gene haber aldı. Oradan dağlara kaçtım. 20 gün kaldıktan sonra aynı yere geri döndüm. Bir-iki gün sonra bizim köyün tellalı Khallo ve 4 jandarma gelip faka bastırarak bizi yakaladı. O sırada, köyün diğer papazının 2 oğlu da benimleydi. Mamakhatun'a, *kaymakam*a götürdüler.

Bir gece kaldıktan sonra, *kaymakam*ın yanına, soruşturmaya götürdüler. Vicdanlı biri olan *kaymakam*, bize, amele taburuna katılmayı emretti.

Çalışmaya dayanamayıp hastalandım. Verilen günlük bir lokma ekmeği kestiler. Garip ve aç bir şekilde kaldım. O günlerde, Çer köyünden Serko'nun İsmail'i gelip, hükümetten 10 işçi istedi. *Kaymakam*, benim gibi çalışmaya elverişsiz olanlardan 10 kişi seçip, tarla işleri için adama verdi. 10 gün orada çalıştıktan sonra, ben hariç, diğerleri kaçtı. Kürt, hükümete hepsinin kaçmış olduğunu bildirdi, böylece hükümet, benim de kaçmış olduğumu sandı.

Yerel *kaymakam* aylar sonra gitti ve yerel *çetebaşı* polis müdürü *kaymakam* vekili tayin edildi. Bu arada, bizim köyün Türkleri, gene benim bu köyde olduğumu duyup, belirtilen barbar polis şefine haber verdiler ve o da beni saklayan Kürt *ağa*yı, beni teslim etmediği takdirde evini yakmakla tehdit etti. Kürt, beni aynı gün sakladı; arama yaptılar ve bulamadılar. Birkaç kere böyle arama yapıldı, fakat netice alamadılar. Benden başka birkaç kadın ve oğlan da aynı yerde saklanıyordu. Barbar polis müdürüne tekrar yazmışlardı ve bu sefer bizi saklayan Kürt'ü çağırıp, bu sefer arayıp bulduğunda, bizimle birlikte tüm evi kılıçtan geçirmekle tehdit etti. Kürt, ümitsizce, uzaklaşmamız için rica etti, ondan uzaklaşmamızın bizim için ölüm olduğunu bilerek, reddettik. Ahırın yemliklerinin

altından, tamamen samanla dolu olan samanlığa kadar bir delik açmamıza izin vermesini rica ettik. Bu samanlıktaki samanların arasında sekiz gün kaldık, günde üç kez bize yiyecek gönderiyordu. O günlerde Rus ordusu ilerledi ve biz, 2 Mart 1916'da kurtulduk. Türkler Yerzınka'ya çekilmişlerdi.

Papaz Hambardzum Harutyunyan
Tercan'ın Varduk köyünden
[Kaleme alan: Amatuni]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 460, yapraklar 1-7, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Kilise Surb Pırkiç olarak anılmakta, bitişiğinde ise 1870'li yıllardan beri faaliyet gösteren bir okul bulunmaktaydı.

2 Papaz Rafael Sahakyan hakkındadır. 1864 yılında doğmuş ve 1904 yılında papaz olarak kutsanmıştır. Koter köyünde bulunan Surb Georg Kilisesi'nin din adamlarından olup, katliamlar esnasında şehit edilmiştir.

HINIS SANCAĞI

NO 118

HAYATTA KALAN PAPAZ KARAPET TER-HOVHANNİSYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ HINIS KAZASINDAKİ KARAÇOBAN KÖYÜ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

20 Ağustos 1916, Ecmiadsin

Khınus bölgesinin Kara-Çoban köyü dinî önder vekili Papaz Karapet Ter-Hovhannesyan'ın, köyleriyle ilgili verdiği bilgiler:

Kara-Çoban nahiyesi 7 Ermeni, 7 Kürt, 1 Çerkes ve 1 Kürtlerle karışık köyden meydana geliyordu. Bu köyler:

Kara-Çoban: Ermeni köyü, 350 hane
Kovanduk: Ermeni köyü, 150 hane
Khırom-Khaya: Ermeni köyü, 90 hane
Khozlu: Ermeni köyü, 200 hane
Burnaz: Ermeni köyü, 90 hane
Khırt: Ermeni köyü, 100 hane
Gara-Köprü: Ermeni köyü, 200 hane
Sarvori: Karışık 35, 10'u Kürt, kalanı Ermeni
İbo: Kürt köyü, 5 hane
Konduz: Kürt köyü, 8 hane
Tadaveran: Kürt köyü, 30 hane
Borhan: Kürt köyü, 25 hane
Hacukoşk: Kürt köyü, 5 hane
Labudağ: (Esedin[1] olarak anılan Çerkesler), 60 hane
Çapan: Kürt köyü, 15 hane
Alo: Kürt köyü, 25 hane

Köyün eski durumu:

Kara-Çoban köyü, savaştan önce 350 hane Ermeni ve yaklaşık 10.000 kişiye sahipti. Köyün 3.000 kadar koyunu, 2.000 ineği, 2.000 sığırı, 1.000 dişi camızı ve 2.000 camızı vardı. Her ev ortalama bir hesapla yılda 50-100 somar buğday (1 somar = 32 put) üretmekteydi. Ev başına 3-4 kağnı, ikişer demir kutan, birer harman makinesi (Kharberd'den getirilmiş, tekerlekli), 300-1.000 kavak ve söğüt ağacı vardı. Sadece benim (Ter Karapet) 15.000 kadar ağacım^2 vardı.

Köyümüzün Surb Hakob adında, 3 sunaklı bir kilisesi vardı. Kilisede 2 parşömen İncil (Şek, Keri) ve elyazması bir Narek (*dinî kitap*) ile 3-4 adet elyazması Şarakan (*ilahi kitabı*) vardı. İki sınıflı ve 3 öğretmenli (6 kısım) bir okulumuz vardı.

Köyün mevcut durumu:

Köyümüz şimdi yarı yakılmış ve yıkılmıştır. Kilise yerle bir edilmiş; okul, Rus fırınına çevrilmiştir. Şimdi orada 20 hane Ermeni yaşamakta olup, bu insanlar ya esaretten yeni kurtulmuş veya daha önceden Kafkasya'ya gelmiş olanlardır.

Seferberlik ve savaş vergisi:

1914 Temmuz seferberliğinde bizim köyümüz de kendi payına düşen askerleri vermiştir (tam sayısını bilmiyor). Bu askerler Muş ve Erzurum'a yollandı. İlk birkaç ayda askerlerimize iyi davranıyorlardı, fakat Rus-Türk savaşı başlayınca, hükümetin bize yönelik tutumu değişti, özellikle gönüllü hareketin haberleri gelmeye başladığında. Bundan sonra bizim Ermeni askerlerimiz teker teker öldürülmeye maruz kaldılar. Kara-Çobanlılar bu kötü haberleri duyup, Karin dinî önderi Episkopos Sımbat'a, benim aracılığımla bir telgraf çektiler, fakat cevap almadılar. Ardından, 2.000 kişilik Kürt süvari birliği, Türk subay Rufat *Efendi*'nin komutasında gelip doluştu ve halkın hesabına 2 ay kadar yaşadı, sonra da Sarıkamış'a gittiler.

Ermeni askerler, kendileri için ölüm hazırlandığını görüp ümitsizce kaçarak köye dönmeye başladı, fakat genellikle tekrar yakalanıp, bilinmeyen bir yöne götürülüyorlardı...

Kış bastırdığında, aralık ayında, Kürtler ve Türkler Rus ordusunun baskısı altında geri çekilip bölgemize doluştu. Biz onlara tam üç ay, mart

başına kadar, tamamen karşılıksız olarak baktık. Ocakta Rus ordusu ilk kez ricat etti. O sırada bize sığınmış olan Türk-Kürt halkı gitmedi, tersine, Arap askerler de geldi onların üzerine ve köyün 2 saat uzağında, Ğılıç-Gedük Dağı'nda konakladılar. Bu orduyu, gidiş-gelişleri esnasında (3 kez ricat ettiler), iki ay boyunca biz besledik. Mart başlarında Rus ordusu Dudağı Esmer köyüne döndü ve uzun zaman kaldı. Bunun üzerine Hasnanlı aşireti, aileleriyle birlikte gelip bizim taraflara doluştu ve bize, "Siz bizim Ermenilerimizsiniz, şimdi biz sizi koruruz, fakat Rus geldiğinde de siz bizi koruyacaksınız. Nikâhımız üzerine yemin ederiz", dediler.

Öz savunma, katliam ve göç:

Biz bu *muhacir*leri 3-4 gün koruduk, ta ki hükümetten bizim köyün müdürüne[i] şu telgraf gelene kadar: "Ermenilerin tüm malları ile kadın ve kızlarının İslam'a ait olduğu, hükümet tarafından emredilmiştir. Ermenileri katledin ve Rus ordusu önünden kaçmayın, yoksa siz de Ermeniler gibi katledilirsiniz..."

Bu telgrafı okuduktan sonra hemen tüm köylüleri çağırdım (bu arada, bölgemiz köylerinden çok sayıda insan toplanmıştı köyümüzde) ve durumu açıklayarak, Manazgert'e kaçma imkânı elde edene kadar, öz savunmaya başvurmamızı önerdim. Halk kabul etti, fakat eskiden nahiye *müdürü* olup, şimdi de ambar *müdürü* olan İsrael Melkonyan adlı Ermeni, iki muhafız askeriyle birlikte beni ve meslektaşım olan diğer papazı, benzer bir girişimde bulunmamamız için hapse attı. Kendisi, İsrael ise, Kürtlerin komutanı Hasnanlı Khalet *Beg*'e, gelip kendilerini savunması için halk adına bir mektup yazdı ve karşılığında 300 Osmanlı altını vaat etti. Khalet, bu davete "memnuniyetle" icabet etti ve 4.000 atlı Kürt'le köyümüze geldi... 3 Mayıs sabahı şafakta Kara-Çoban'ı kuşatıp, dört yandan yaylım ateşine başladılar. Bunun üzerine halk paniğe kapıldı ve sadece bir kısmı öz savunmaya başvurabildi.

İsrael Melkonyan, kandırıldığını görüp, ailesini hemen, güvenli bir yer olarak, müdürün evine taşıdı. Lakin bu ev de kendisi ve ailesinin mezbahasına dönüştü... Ben durumu kavrayıp bir şekilde hapisten kaçtım (nöbetçiler yağmayla ilgileniyorlardı) ve 15 kişinin başına geçip silahlı olarak Kürtlerin çemberini yarıp, Kara-Çoban'ın yaylalarının bulunduğu,

---

i Gara-Çoban'ın telgraf memuru Muştak */Müştak olmalıdır/ Efendi*, Ermenileri severdi ve bu telgrafı hemen bana gösterdi ve ben gözlerimle okudum. İçeriğini yaklaşık olarak hatırlıyorum, fakat mealesef kopyası bende yok (anlatanın notu).

Ğara-Göz olarak anılan köye geldim. 15 kişiden sadece 6'sı kaldı, diğerleri o çatışmada öldü. 12 yaşındaki oğlum haricinde ailem ve köyden 4-5.000 kişi, o günü köyde katledildi, kalanlar ise esir olarak Dorkhan köyüne, Hasan Baba olarak anılan aşiret reisinin yanına götürüldü. Hasan Baba onlara 2 hafta baktıktan sonra, hükümetin emriyle Khınıs Kalesi'ne götürür. Ermenilere yönelik müsamahalı davranışından dolayı, ceza olarak Baba'yı da soyarlar. Bizim Ermeni esirler Khınıs'tan farklı yönlere götürülür ve günümüze kadar da kayıptırlar. İçlerinden sadece benim 12 yaşındaki Mambre Harutyunyan'ım, Ağek (12) ve 3 kız kurtulur. Onlar da başlarına gelenleri bize anlattı. Bu kurtulanları da kardeşim, VI. Gönüllü Alayı yüzbaşısı Simon Ter-Hovhannesyan, Vardo'ya uğrayıp arama yaptığında, Vardo'nun Uskuran köyünde bulur. Katliam esnasında farklı şekillerde kaçıp kurtulanlar 25 erkek ve 3 kadındır. Böylece tüm kurtulanlar toplam 32 kişidir. Kara-Çoban'da daha önceden 80 hane kadar da gurbetçi bulunmaktaydı. Şimdi tüm hayatta kalan Karaçobanlıları toplarsak, yaklaşık 100 hane oluştururlar. Gurbetçiler daha çok Ğars ve Basen köylerindedir.

Katliamın ve öz savunmanın ayrıntıları:

15 kişilik grubumla köyden çıktığımda, kardeşim Simon Ter-Hovhannesyan da diğer 25 arkadaşıyla Kürtlere direnir ve köyde 25 Kürt öldürüp, 5 tüfek ele geçirdikten sonra köyden çıkar. Onun grubundan 18 kişi ayrılır, gidip Kızıl-Para köyüne geçer, orada Kürtler tarafından kuşatılırlar. 3 gün orada çarpışır, 2 Kürt öldürür, kendileri ise zarar görmeden Malazgirt'e kaçar. Derık köyü yakınında Simon'un grubu gelip beni buldu.

Orada Türkler ve Ruslar arasında çatışma vardı. Biz de Rusların yanında bu çatışmaya katıldık. Ama Ruslar, Kürt olduğumuzu sanıp (Kürt elbiseleri giymiştik), üzerimize ateş etmeye başladı. Lakin bir şekilde Ermeni olduğumuzu anlatınca, bize ekmek ve su verdiler ve cesaretimizi görüp sevindiler. Derık yakınında 500 kadar Kürt öldü, kalanlar kaçtı. Biz Rus ordusuyla birlikte ilk olarak Malazgirt'e girdik. Ordu komutanı Tümgeneral Abatsev bizi çağırdı (biz o zaman Kovanduk, Gopal ve Khorom-Khaya'dan gelen askerlerle birlikte 35 kişiydik) ve yiğit kişilerin elinden silahı almak istemediğini söyledi. Sadece, mevcut şartlarda, Rus ordusuyla omuz omuza savaşmak mümkün olmadığı için, Van'a gidip Andranik'in grubuna katılmamızı arzu ettiğini söyledi. Tam o günü Van

ele geçirilmişti bile. Lakin arkadaşlarımız, generalin önerisine kulak asmadı ve Manazkert'te kaldık ve orada içimizden bazıları hastalanıp öldü. Temmuz ricatına kadar Manazkert'i terk etmemiz yasaklandı.

Temmuz ricatı (1915) esnasında, Rus ordusuyla birlikte Ğars Kalesi'ne göçtük ve 18 Şubat'a kadar orada kaldık. Ardından Khınuslularla birleşip VI. Gönüllü Alayı'na girerek, ele geçirilmesine katılıp 3 şehit verdiğimiz Erzurum'a geçtik. Khınus'ın tekrar ele geçirilmesi esnasında, sağ kalmış olan Garaçobanlılar ailelerini aramak için köye döndü ve göçmen Khınuslularla evlenip yeni hanelerin (20 kadar) temellerini attılar.

Burada yazılanlar, tamamen anlattıklarıma uygundur.

Khınus, Garaçoban köyü papazı Karapet Ter Hovhannesyan

[Kaleme alan: *A. Hatsagordsyan*]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 425, yapraklar 19-24 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Oset demek istemektedir.

2 Köy nüfusu, kendi ağaçları ve bir günde katledilenlerin sayısı abartılmaktadır.

KİĞI ŞEHRİ

NO 119

NAZARET POSTOYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ KİĞI KAZASINDAKİ ERMENİ KÖYLERİNİN KATLİAMLARIYLA İLGİLİ NOTLARI

17 Nisan 1917, Karin

Kedername

Khordzyan (Kığı) bölgesindeki 48 köyün tarihi, geleneksel tasviri ve 1914 [1917'ye kadar] tarihlerindeki kanlı olaylar.

(Yazan, Nazaret Postoyan, Kığı'nin Khubs köyünden, Umudum köyünde bulunan Moskova Ermeni Komitesi'nin açtığı göçmen yetimhane-okulunun başöğretmeni).

Önsöz

"*Rakel oğluna ağlıyor ve teselli bulamıyordu*"

1895 ve 1914-1917 tarihleri, biz Ermeniler için sanki felaket ve kanlı olaylar yılları olmuştur. Peygamber Yeremia ve Ermeni dram sanatçıları gibi, hemen her Ermeni bir dram sanatçısına dönüşüp denizler, okyanuslar, dağlar, vadiler aşarak, ülkeden ülkeye dağılarak kayıp babalarını, annelerini, çocuklarını ve sevdiklerini aramak istiyor, evlatlarına ağlıyor ve teselli bulamıyorlar. Ben de aynı darbeyle vurulmuş olarak, 26 Haziran 1916'da Amerika Birleşik Devleti'nden yola çıktım. Okyanuslardan, Kuzey Denizi'nden geçip İsveç-Norveç'in Kristintay şehrinden, Finlandiya'dan geçerek Tifliz'e geldim ve ardından Karin şehrinden harabe halindeki vatanımı görme arzusuyla Kığı'ye gittim. "Garip

Ermeni için vatan kutsaldır." Bir zamanların gelişmiş, güzel Khordzyan bölgesini aynı düzeyde görebilecek miydim?.. Ah, ah, yanılmışım; yıkık ve virandı her bir Ermeni köyü, harabeleri üzerinde ağıt söyleyen baykuşların meskeniydi... Bu kedernamemin sayın okuyucularının basit ve süslemesiz edebi dilimizden ve bazen yerel kelimeler kullanmamızdan dolayı bağışlayacaklarından eminiz. Öncelikle itiraf etmem gerekir ki, ben yüksek üniversitelerde eğitim almış değilim; ikincisi, her zaman için halkın kullanmış olduğu dili daha fazla sevdim; üçüncüsü ise, çocukluğumdan beri Ermeni halkının ananelerini, köylerin, şehirlerin isimlerinin nereden kalmış olduklarını vs. vs. araştırmayı sevmişimdir. Bu yüzden, tüm Kığı'nin sırf Ermenilerle meskûn 48 köyü hakkında ayrı ayrı kısa bir şekilde okurlara bilgi vermek ve akabinde çapulcu Türk hükümeti tarafından uygulanan 1914 [1917'ye kadar] yıllarının kanlı ve feci olaylarına, Ermeni katliamı ve tehcirinin Ermenileri imha siyasetine geçmek istedim. Belirtilen köyleri şahsen ziyaret ettim ve hayatta kalan şahıslardan katliamın ayrıntılarını derledim. İsimleri diğer sayfadadır.

, Kığı ve çevresinin katliamları hakkındaki ayrıntıları, aşağıda belirtilen hayatta kalmış insanlardan derlemiş olup, her şeyi kontrol ettikten sonra kâğıda döktüm.

1. Vahan Postoyan, Khubs köyünden, 35 yaşında.
2. Sırabion Postoyan, Khubs köyünden, 30 yaşında.
3. Melkon Koçoyan, Khubslu, 36 yaşında.
4. Bağdasar Ter Karapetyan, Khubslu, 37 yaşında.
5. Karapet Ter Karapetyan, 21 yaşında, Khubslu.
6. Sargis Davdikyan, Khubslu, 35 yaşında.
7. Khoren Çırkhoyan, Khubslu, 35 yaşında.
8. Hakob Çilingiryan, Khubslu, 45 yaşında.
9. Abgar Khuloyan, Khubslu, 34 yaşında.
10. Annig Mırçoyan, Khubslu bir kadın, 48 yaşında.
11. Mariam Mırçoyan, Khubslu, 40 yaşında ve oğlu Vardges, 10 yaşında bir çocuk.
12. Armenak Hekoyan, Khubslu, 25 yaşında.
13. Ğunkianos Soğoyan, Sagadzor köyünden, 35 yaşında.
14. Hambardzum Ohanyan, Sagadzor köyünden, 25 yaşında.
15. Sargis Ohanyan, Sagadzor köyünden, 32 yaşında.

16. Galust Paronyan, Sagadzor köyünden, 38 yaşında.
17. Georg Paronyan, Sagadzor köyünden, 32 yaşında.
18. Poğos Paronyan, Sagadzor köyünden, 25 yaşında.
19. Yeprem Sargisyan, Arindz köyünden, 22 yaşında.
20. Sargis Sirakanyan, Arindz köyünden, 30 yaşında.
21. Toros Reisyan, Dinek köyünden, 35 yaşında.
22. Khaçatur Bızbızyan, Arek köyünden, 25 yaşında.
23. Tigran Zarayan, Arek köyünden, 28 yaşında.
24. Mambre Sırapyan, Osnag köyünden, 20 yaşında.
25. Mesrovb T[er] Zakaryan, Aboğnag köyünden, 21 yaşında.
26. Martiros Ter Vardanyan, Arek köyünden, 35 yaşında.
27. Martik Çuloyan, Dsermak köyünden, 30 yaşında.
28. Nışan Khaçaturyan, Abevank köyünden, 28 yaşında.
29. Misak Kantoyan, Khubs köyünden, 27 yaşında.
30. Hovhannes Abikyan, Akrag köyünden, 45 yaşında.
31. Hovhannes Khızoyan, Hakısdun köyünden, 50 yaşında.
32. Khaçadur Cantimuryan, Hakısdun köyünden, 50 yaşında.
33. Poğos Karapetyan, Çareg köyünden, 45 yaşında.

Kığı-Kasaba (Khordzyan)

1. *Kığı-Kasaba*: Karin vilayetinin *kaymakam*lık makamının bulunduğu bir şehri olup, Karin'in 48 saat güneybatısında bulunmaktaydı. Yerel Ermeni dinî önder, bazen doğrudan Konstantinopel Patrikliğine, bazen de idari açıdan Karin dinî önderliğine tabi olmuş, Türk hükümetinin IV. Ordusu'nun redif[1] askerlerinin merkezi olmuştur.

Kığı-Kasaba, Karagan Vadisi'nin yamaçlarında kurulmuş, doğu, batı ve kuzey istikametlerinden küçük dağlarla çevrilmişti; güney istikametinde ise, Yeprat Nehri'nin bir kolunu teşkil eden büyük Kığı Nehri [Peri Suyu] geçmekteydi. Kığı-Kasaba'nın suyu son derece bol, berrak ve temiz olup, Türklerin Kelek Deresi olarak adlandırdıkları Karagan Vadisi'nden çıkmaktadır. Bu vadinin yukarısında sayısız mağara vardır ve bunlar bir zamanlar demir madenlerinin çıkarılması sonucunda oluşmuşlardır. Kığı'nin dağlarının büyük bir kısmında zaten demir madeni vardır.

Khordzyan (Kığı) bölgesi, sık ormanları, makiliklerinin güzel konumu ve av için son derece uygun dağlarla çevrili olması -ceylan, dağkeçisi, lama[i], her türlü av kuşu, yabani hayvanlardan ayı, kurt, tilki, kunduz vs.- ile bir zamanlar, bizim Ermeni Arşakuni kralları ve beylerinin yazlığıydı.

Kığı-Kasaba'nın kuzeydoğu tarafında, çeyrek saat uzaklıkta bulunan eski bir kale, dağın doğal yükseltisinin tam tepesinde kurulu olup, buradan kasabayı dört yandan savunmak mümkündür. Bu kale, bizim Arşakuni beyleri tarafından inşa edilmiş olmakla birlikte, kalenin burçları veya eski duvarlarında herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Tüm Kıği-Khordzyan bölgesinin köyleri ve tarihî yerlerinin ayrıntılı verilerinin bulunduğu Hokıstun köyünden Abar Surp Karapet Manastırı'nda bulunan ve parşömene yazılı, elyazması büyük Haysmavurk[2] elimize geçseydi, konuyla ilgili kayıtlara ve ayrıntılı bilgilere sahibi olabilirdik, fakat bu son olaylarda o da kayboldu.

Kıği-Kasaba, 500 haneden oluşan (2.000) sırf Ermeni nüfusa ve Türk-Kürt karışık 250 haneye sahipti. Türklerin mahallesi ayrıydı. Resmî hükümet binası ve Ziraat Bankası, kasabanın güneydoğu kısmında, Ermeni mahallelerinin ve çarşının alt kısmı ile Türklerin mahallelerinin ortasında kurulmuştu. Kıği şehrinin Ermeni ve Türklere ait tüm binaları, amfiteatr[3] şeklinde kurulmuştu. Tüm mahallelerde su boldu. Yerli Ermeni halkın hemen tümü zanaatkârdı ve ticaretle uğraşıyordu. Kunduracılık, sepicilik[4], terzilik, silahçılık, demircilik, marangozluk, nalbantlık, rakıcılık, tenekecilik, ipek böcekçiliği, değirmencilik, heykeltıraşlık, duvarcılık, taşçılık, boyacılık, fotoğrafçılık, saatçilik vs. vs. Her türlü zanaat ve ticaret gelişmişti. Kıği, ticaret ve yerel kullanım için gerekli hemen her çeşit hammaddeyi üretmekteydi. Meyve üretimi açısından çok geri kalmıştı; dut, pestil, kuru üzüm vs. vs. Palu ve Harput'tan getiriliyordu, fakat halk son zamanlarda hatalarını anlayıp meyve ve bağ dikme peşine düştü.

Yerel üretimler, genellikle gaz[5] reçinesi, köküne şireş denen ve üzerindeki filize yerel dilde eğin dedikleri, yağ ve yumurtayla tavada pişirip çok lezzetli bir yemek hazırladıkları şirez[6] (çiriz), sepicilikte kullanılan mıjğu (meşe ağaçlarının üzerinde olur), sumak, keçi, koyun, tilki, sansar ve su samuru derileri, ayrıca yerel şartlara göre koyun, keçi, sığır, katır ve at yetiştiriliyordu. Kıği halkı, yolların ulaşılmaz olmasından ötürü yalıtılmış olmasına rağmen, halkın büyük bir bölümü 1860-1870 yıllarında

i Anadolu topraklarında lama yaşamamaktadır. Burada hangi hayvandan sözettiği anlaşılmamaktadır. ç.n.

Konstantinopel ve farklı yerlere gurbete gidiyordu. Fakat Ermeni Birleşik Derneği 1870'lerde Kığı-Kasaba ve Khubs köyünde birer ilkokul açınca, bölge halkı on beş yıl içinde bilinçlendi; eğitim ve kültür kurumları, dernekler ve cemiyetler oluşturdu. Zanaatkârların ve tüccarların sayısı arttı ve böylece hem şehirli, hem de köylü Ermeniler arasında yıkıcı gurbet hastalığı azalıp eğitim, kültür ve ahlak seviyesi hayli yüksek bir dereceye ulaştı.

Kığı-Kasaba'daki 500 hane Ermeni'den 100 hanesi Ermeni Protestan'dı. Apostolik Ermenilerin iki mahallesinde, Surb Sargis ve Surb Hakob adında iki tanınmış kilise, büyük bir okul ve kızlar için bir okul, karma anaokulu ile üç küçük şapel vardı. Protestanların ise, bir ilkokulu ve dinî ayin mekânı vardı. Apostolik ve Protestan Ermeniler eğitim, kilise ve milli konularda birbirlerine son derece sevecen yaklaşıyorlardı.

Kığı-Kasaba'nın 2.000 Ermeni nüfusundan ancak 200 kişi Amerika ve daha başka ülkelerde bulunuyordu. Geriye kalan 1.800 kişiden hayatta kalan sadece 20 kişi bulmak mümkündür. Kalan 1780 kişi tamamen katledilmiş ve tehcir bahanesiyle, tanınmış ve zengin tüccarlar seçilip, tüm bölgenin dinî önderi olan Rahip Geğam Tevekelyan'la[7] birlikte Palu bölgesinin Tepe köyü yakınlarında, Palulu Zeynelzade'nin evinde acımasızca katledilmişlerdir. Ayrıntıları, bu kedernamemin katliam ve tehcir listesinde görmek mümkündür. Şehrin tüm tüccarlarının dükkânları ve şehir ahalisinin evleri ve mülkleri, 1915[8] yılındaki feci katliam esnasında yakılıp yıkılmıştır. Bir zamanlar gelişmiş bir yer olan büyük Kığı-Kasaba, günümüzde kül yığınına dönmüştür. Buradan geçen biri, burada yüz yıl kimsenin yaşamadığını sanır...

Kığı-Kasaba hakkında şimdilik bu kadar yeterlidir, devamını, sırasına göre, daha sonraki sayfalara bırakmaktayız.

2. *Çıbır köyü*: Kığı-Kasaba'dan yarım saat uzaklıkta, güneybatı yönünde bulunmaktadır. Köyün konumu ovalıktır, 100 hane Ermeni nüfusa sahip olup insan sayısı 1.100'dür. Surb Astvadsadsin adındaki kiliselerine hemen her gün köylerden ziyaretçi gelmektedir. Köyün okulu kiliseye bitişik olup, masrafları aynı köyün halkı ve eğitimsever dernekleri tarafından karşılanmaktadır. Çıbır köyünün (1.100) nüfusunun yaklaşık 200 kişisi Amerika ve farklı ülkelere gurbete gitmiş, 900 kişi katledilmiş ve bir kısmı sözde tehcire gönderilmiştir. Tehcire gönderilenlerin yüzde 90'ı da zaten Kığı'dan Balu'ya giden yol üzerinde katledilmiştir. Halkın

evleri ve binaları, Kığili Zeynelzade Mustafa eliyle yakılmış ve yıkılmıştır. Günümüzde hiç yaşayanı yoktur. Kilise 500-600 altın kadar nakit para ile tarla ve meşelik gibi bazı mülklere sahipti. Aynı köyün Ermeni nüfusu, büyük oranda tarımla uğraşmaktaydı. İyi gelire sahip olup, çok azı ticaretle uğraşmaktaydı. Köyün kilisesi ve okulu yıkılmış, binalar tamamen yakılmıştır. Bu yüzden, halkın bulunmadığı bir mekânı, baykuşların meskeni haricinde nasıl adlandırabiliriz?

3. *Khazi veya Gazi köyü*: Çıbır köyünün tam güneybatısında, çeyrek saat uzaklıkta bulunmaktadır. 400 nüfuslu 40 hane Ermeni ve 150 nüfuslu 20 hane Türk ahalisi vardır. Düz ve küçük bir tepenin üzerinde kurulmuştur. Bir kilisesi ve küçük bir okulu vardır. Kilisenin papazı bulunmayıp, gerekli olduğu durumlarda kasaba veya Çıbır'dan din adamı gelmektedir. Halkın eğitim düzeyi henüz çok geri kalmıştır. Bu köyün halkı tarımla uğraşıp hepsi de garibanlık ve zaruret içinde debelenmektedir. 1915 yılının feci ve kanlı olaylarından hiç kimse kurtulamamıştır. Bu köyün tüm Ermeni ahalisinin Kürt Kulıkan köyünde katledilmiş olduğuna birçok kişi şahit olmuştur.

4. *Ağpızut köyü*: Kasabadan bir saat uzaklıkta, tam güneyindedir. Doğu ve güney tarafından Yeprat Nehri'nin bir kolunun geçtiği düz bir ovada kuruludur. 600 kişiden oluşan 60 hane Ermeni nüfusa sahiptir. On hane Türk vardır. Bir kiliseleri ve küçük bir ilkokulları vardır. Halkın büyük bir kısmı tarımla uğraşıyordu; duvarcı, taşçı, marangoz vs. vs. gibi bir kısım da zanaatkâr vardı. Bu köyün Ermeni nüfusundan yaklaşık 50 kişi Amerika, Bulgaristan ve daha başka yerlere gurbete gitmiş, kalan 600 kişiden 550'si ise 1915 katliamı ve tehcirine mahkûm edilmiştir. Günümüzde köyde ne insan, ne de binalardan bir zerre kalmıştır. Sadece kül yığınları ve yıkıntılar...

5. *Çumakh köyü*: Kıği-Kasaba'nın güneybatı tarafında, bir buçuk saat uzaklıkta, Seyit Khasım denilen dağın eteğinde ve bol suludur. Halk genellikle hayvancılık ve tarımla geçinmektedir. 30 haneden oluşup, 200 Ermeni nüfusa sahiptir. 15 hane de Kürt vardır. Küçük bir Apostolik kiliseleri ve küçük bir okulları vardır. Halkın entelektüel seviyesi çok geri kalmıştır. Tarihî açıdan söyleyecek fazla bir şeyimiz yoktur. Bu köyün Ermenilerinden iki aile ve yaşlı bir adam kurtulmuş, kalan 198 kişi, 1915'te tamamen katledilmiştir.

6. *Ölmeç köyü*: Kığı-Kasaba'nın güneybatısında, iki saatlik mesafedir. 30 hane Ermeni, 20 hane de Türk ve Kürt nüfusa sahiptir. Ermenilerin sayısı 250'dir. Bir küçük kiliseleri ve küçük bir okulları vardı ve bunların masraflarını yerel dinî önderlik karşılıyordu; papaz ve din adamları kasabadan geliyordu. Halkın hemen hepsi çiftçi ve çobandı. Eğitim açısından çok geri kalmışlardı. Bu 1915 katliamı esnasında, son zamanlarda ölen deli bir kadın haricinde, hiç kimse kurtulamamıştır.

7. *Akibevank köyü (Abevank)*: Kığı-Kasaba'dan bir buçuk saat uzaklıkta, güneybatı yönünde, Sivri denilen dağın eteğinde kurulmuştur. 400 kişi kaydıyla 40 hane Ermeni Apostolik ve 20 hane Türk ve Kürt bulunmaktaydı. Halk tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Küçük bir kiliseleri ve ona bitişik olarak küçük bir okulları vardı. Okulun masrafları patrikhane tarafından karşılanmaktaydı. Bu son 1915 felaketi olaylarından sadece bir kadın ve bir genç kurtulabilmiştir. Yaklaşık 30 kişi de Amerika'da yaşamaktadır. Demek ki, 360 kişi kaybedilmiştir. Evler yakılmış ve yıkılmıştır.

8. *Hoğas köyü*: Kığı-Kasaba'nm güneybatı istikametinde, iki saat uzaklıkta, düz bir vadinin ucunda kurulmuştur. 1995 kişiden oluşan 150 hane Ermeni ile en pis davranışlara sahip, 60-70 kişilik 15 hane Türk nüfusa sahiptir. Köy küçük ormanlarla çevrelenmiştir. Güney tarafında, yirmi dakika uzaklıkta bulunan Khubs köyünün nehri, Yeprat Nehri'nin bir kolu olan Kığı'nin büyük nehrine katılmaktadır. Ermenilerin bir kilisesi, papazı ve okulu vardır. Amerika'da bir eğitimseverler dernekleri vardı ve bu okulun yıllık masraflarını karşılamaktaydı. Bu köyün halkından yaklaşık 25 kişi Amerika'da gurbettedir. Bu kanlı 1915 olayları ve katliamlarından ise, sadece iki kadın ve bir genç mucize kabilinde kurtulmuş, kalan 917 erkek, çocuk, kadın ve papaz, hem kendi köylerindeki Türkler, hem de hükümet tarafından hazırlanmış olan *çeteler* tarafından tamamen katledilmişlerdir. Hoğas'ın Ermenileri tamamen zanaatkâr, ziraatçı ve tüccardı. Maddi, ekonomik, ahlaki ve eğitim açısından hayli gelişmiş bir seviyedeydiler. Evler ve milli kuruluşlar tahrip edilmiştir.

9. *Sagadzor köyü*: Kığı-Kasaba'nın iki buçuk saat uzaklığında, batı tarafındadır. Bir vadi içinde kurulu, güney tarafından Khoşgeldi Dağı ve kuzey tarafından Martik Dağı silsilesiyle çevrelenmişti. 640 kişiden oluşan, 80 hanelik Ermeni nüfusun sadece küçük bir bölümü Amerika'da

olup 120 kişi Kürtler sayesinde katliamdan kurtulmuş, 450 kişi ise acımasızca katledilerek öldürülmüştür. Evler yıkılmış ve malları, bir saç teli dahi kalmayacak şekilde soyulmuştur. Bir kiliseleri ve ona bitişik olarak küçük bir okulları vardır. Okulun masraflarını, aynı köyün Amerika'da bulunan eğitimsever derneği üstlenmiştir. Halk genelde kendi çalışması, ziraat, hayvancılık ile gaz reçinesi ve şırez üretimiyle geçinmekteydi. Maddi durumları oldukça iyiydi, fakat son 1915'deki feci katliam esnasında her şeylerini kaybettiler. Şimdi Ermenilerin bu hayatta kalan kalıntıları, gariban bir hayat sürmekte, Karin'deki Ermeni kurmaylığından yardım alarak yaşamaktadır. Sagadzor köyü yakınlarında zengin taşkömürü madenleri bulunmaktadır. Ayrıca bir-iki yerde, toplu mezarlık olarak kullanılabilecek, altlarında yer altı yolları, dehlizlerin bulunduğu derin çukurlar vardır. Rivayete göre, Ermeni Arşakuni beyleri burada kaz yetiştirdiğinden dolayı Sagadzor (*Sagadzor, Ermenicede "Kaz vadisi" anlamına gelmektedir*) olarak anılmış, toplu mezarlık şeklinde oluşturulan yer altı dehlizleri ise, savaş mevzilerinin yolları ve kaçış yolları olarak kullanılmıştır.

10. *Sergevil köyü*: Kığı-Kasaba'nın güneybatısında, tam üç saatlik mesafededir. Köyün konumu düz bir yerde, tam bir ayva (*Sergevil, Ermenicede "ayva" anlamına gelmektedir*) şeklinde bir planla kurulmuş, elma, armut, ayva, vişne, kiraz, ceviz ve alıç ağaçlarıyla çevrelenmiştir. Güney tarafında ve yirmi dakika uzaklıkta akan Khubs köyünün nehri, Kürt köyü Inkuzek'in önünde bir delta oluşturup Yeprat'ın küçük koluna karışıyordu. Köyün beş dakika uzağında, yüksek bir tepenin üzerinde kurulu Surb Pırkiç adlı manastır, Konstantinopelli Oteta Muratyan'ın bağışlarıyla inşa edilmişti. Bu manastır, dört taraftan alıç ve armut ağaçlarıyla dolu sık bir ormanla çevrelenmiş olup, köyün mezarlığı olarak da hizmet vermektedir. Manastırın, gelirini bugüne kadar köyün yönetim kurulunun yediği bir su değirmeni haricinde başka mülkü olmayıp, aydınlanma masrafları ziyaretçilerin bağışlarından elde ediliyordu; ne odaları vardır, ne de özel faal bir manastır birliği. Halbuki Bayan Oteta Muratyan, Khoşmatlıyan Hacı Asatur *Ağa*'ya, ziyaretçiler için 25-30 oda inşa etmesi ve Surb Pırkiç Manastırı için de temelden yeni bir bina inşa etmesi için 6.000 altın vermiştir. Hacı Asatur Khoşmatlıyan, 1870'li yıllarda, köyün ve çevre köylerin halkının çalışmasıyla, Surb Pırkiç Manastırı'nın sadece basit binasını inşa ettirmiş ve o ödenen 5.000-6.000 altını iyi etmiş[9] ve yemiştir; manastır da şimdi harabe halindedir. Sergevil köyünün 1.200 kişiden oluşan 170 hane Ermeni, on hane de Türk nüfusu vardır. Bu köyün

sakinlerinden yaklaşık 100 kişi Amerika'dadır; 12 çocuk ve kadın da bu son 1915 olaylarından kurtulmuş, kalan 1.088 kişi Türkler ve Kürtler tarafından acımasızca katledilmiştir. Şimdi bunların topraklarına Blecanlı Kürtler tarafından el konmuş, binaları yıkılmıştır. Hayatta kalan 12 kişi Erzurum'da bulunup, Ermeni kurmayının yardımlarıyla bakılmaktadır. Bu insanların düşkün hayatlarını tasavvur edebilmek için ümitsizlikleri hakkında yazmak veya konuşmak abesle iştigaldir. Sergevil köyünün Surb Sargis adında bir kilisesi ile taştan yapılmış, iki katlı, sınıflara ayrılmış, karma eğitim veren görkemli bir okulu vardı. Köyün gençliği uyanış içindeydi; eğitim ve öğretime büyük önem veriyordu, birçoğu devrimci lider rolünü üstlenmeye hazırdı. Bunlardan ilki Andranik Çanoyan oldu ve karısı öldükten sonra, son zamanlarda rahip olarak kutsanıp, Tercan'ın dinî liderliğini üstlenmiş olduğundan, 1915'te, bu son Ermeni katliamında, Goter Köprüsü üzerinde, Türk hükümeti tarafından öldürülmüştür. Konuyla ilgili hayat hikâyesi ile faaliyetleri hakkında, gerçek hayatını diğer sayfalarda yazacağız, çünkü öldürülmesiyle ilgili ayrıntılı bilgimiz bulunmamaktadır.

11. *Kubs köyü ve tarihi*: Khubs, Kığı-Kasaba'nın güneydoğu tarafında, üç saat uzaklıkta bulunmaktadır. Doğu tarafından Khaçkonts Kariş denilen küçük dağla çevrelenmiştir (Kariş-yerel ağızla küçük ve sivri zirve), kuzey tarafından Gabi taş (Khavaradsil taş), yüksek Sivri Dağı ve Geneyner'in karişi ile çevrelenmiştir, batı tarafından Bibiki'nin (Bevikni, Terementi) ve Kelekil'in karişleri, güney tarafından ise Karbakuyt denilen tepecikle çevrelenmiştir. Köy konum olarak da bir platonun üzerinde kurulmuş olup, savunmak için dört taraftan tabii tahkimata sahiptir. Khubs'un 1.700 kişi olan Ermeni nüfusu 300 haneye dağılmıştı, 2 hane de Kürt vardı. Surb Karapet adlı bir kiliseleri ve Surb Sargis adlı bir şapelleri, çok büyük ve geniş bir okulları, bir kız okulları ve anaokulları vardı. Bu kurumlar, iki katlı ve taş bina olup, sınıf dağılımlarıyla, yerel halkın maddi desteği ve çalışmasıyla inşa edilmiş güzel binalardı. Khubs'un gençleri 1870'lerden itibaren uyanış emareleri göstermiş, Konstantinopel'de gurbette yaşayan Khubslular arasında Aramyan Derneği kurup, eğitim ve öğretime hız vermiştir. Ardından, daha sonra "Ermeni Birleşik Cemiyeti" olarak adlandırılan Araratyan Cemiyeti buna güç ve destek vermiştir. Ermeni Birleşik Cemiyeti, on beş yıl boyunca köyün eğitim ihtiyaçlarını karşılamış, köylüler de Birleşik'e küçük bir destek sunmuşlardır. On beş yıl sonra, olumsuz siyasi şartlar nedeniyle okulları kapatmaya

mecbur olmuş, fakat Khubs gençliği eğitimin tadını az çok almış olduğundan, Birleşik Cemiyet'in açmış olduğu okuldan yeterli sayıda eğitim almış gençlere sahip olmuştur. Lakin 1895 yıllarındaki feci olaylar[i] sonrasında yağmalanmış, soyulmuş ve yoksulluğun pençesine düşmüş olan Khubslular artık orada yaşayamaz hale gelirler. Kendileri ve aileleri için daha iyi bir hayat aramak amacıyla, rüşvet vererek Amerika'ya gitmeye başlarlar. Amerika'da hayli Khubslu toplanınca, tekrar harekete geçerler ve 1900 yılında bir dernek tüzüğü hazırlayarak "Khubs Köyü Haykazyan Eğitimsevenler Derneği"ni kurarlar.

1901 yılından itibaren, yılda 120 Osmanlı altını tutan Khubs okulunun masrafları, Khubs'un Amerika'daki Eğitimseverler Derneği tarafından ve Birleşik Cemiyet'in desteği ve eğitim programıyla karşılanmaktaydı. Birleşik Cemiyet'in eğitim tohumları, Khubs gençliği arasında iyi ve verimli meyveler vermiş, fakat 1915 yılındaki kanlı ve feci katliam tüm ideallere son vermiştir. Bu katliamın tarihçesini ve Khubs'un sistematik şekilde imhası ile cesur ve atılgan gençliğinin kahramanca dövüşerek öldüğünü, Ermeni okur, sırası gelince, ayrıntılı bir şekilde görecektir.[10]

Khubs köyünün kahramanca çatışması:

Kığı'nin köylerinin, 21 Mayıs 1915 tarihinden itibaren, Kürtler, Türk çeteler ve güruh tarafından katledilme ve yağmalanma süreci, Alman askeriyesinin ihaneti ve desteği ile Türk merkezi üst yönetimi tarafından önceden hazırlanan çeşitli emir ve gizli direktiflerle başlar. Ardından bir yandan bu şiddet olaylarını durdurma bahanesiyle Konstantinopel'den tehcir edilenlere sahte emirler yayımlanmış, diğer yandan ise Ermeni halkı baba ocağı ve evlerinden dışarıya çıkartılıp, özel ve düzenli *çete*ler tarafından aralıklarla katliamlara maruz kalmıştır.

Her bir çete 400-500 kişiden oluşmuş, Türk ve Kürt güruh ise 30.000 veya kırk bin (40.000) kadar olmuştur.

A. *Agrak Ermeni köyü*: 21 Mayıs 1915'te Türk ve Kürt *çete*ler tarafından yağmalanmış, tüm sakinleri katledilmiş, koyunları, sığırları, ev eşyaları yağmalanmıştır. Agrak, 700-800 kişiden oluşan 100 hane Ermeni nüfusa sahipti. İki milli kuruluşu -bir kilisesi ve bir okulu- vardı. Köy tamamen yakılmış ve yıkılmıştır, sadece 3-4 kişi hayatta kalmıştır.

i 300.000 Ermeni'nin katledildiği, Padişah Abdulhamit'in emriyle 1894-1896'da gerçekleştirilen Ermeni katliamlarına atıf yapılmaktadır.

B. *Khupek köyü*: Ermeni-Kürt karışık 25-30 haneydi. Yağmalanmış, soyulmuş ve halkı Kürtler tarafından katledilmiştir. Mayısın tam 23'ünde, aynı gün, Khasgüğ'de -8-10 hane Ermeni ve 7-8 hane karışık Kürt-Ermenilerin evleri yağmalanmış, insanlar katledilmiş ve evler yakılmıştır. Khupek ve Khasköy'ün birer kilisesi ve okulu vardı.

Aynı gün içinde, 12 hane Ermeni ve 70-80 hane Kürt nüfuslu Kholkhol köyünde Ermenilerin evleri ve malları soyulmuş ve yağmalanmış, evleri yakılmış ve Ermeni nüfus katledilerek imha edilmiş, sadece bir kişi kurtulmuştur.

C. *Herdif Ermeni köyü*: 150 haneden oluşan halkın büyük bir bölümü katledilmiştir. Çok az sayıda Ermeni, Gımegli Kürt İsmail *Ağa* tarafından kurtarılmış ve şimdi Erzurum'da ve Kiği'nın Arinc köyünde bulunmaktadır. Evleri yakılmış ve malları ile koyunları 23 Mayıs 1915'te çalınmıştır. Muhteşem bir kilisesi ve yeni zevke uygun muhteşem bir okulları vardı.

D. *Sergevil köyü*: 24 Mayıs 1915'te, Kürtlerin şiddetli saldırısı, baskısı ve cinayetleri sonucunda soyulmuş, yağmalanmış, evler yakılmış ve halkı katledilerek imha edilmiştir. 180-200 hane Ermeni ve 8 hane Kürt vardı. Surb Pırkiç adında bir manastırı, Surp Sargis adlı bir kilisesi ve sınıflara ayrılmış ve yeni inşa edilmiş, mobilyalı, büyük ve geniş bir karma okulu vardı. Tüm bunlar yakılmış, yıkılmış ve kül olup yerle bir edilmiştir.

Yukarıda belirtilen köylerin katliamları ve tarihleri hakkında, yeri gelince, katliamların isim listelerinde, daha sonraki sayfalarda göreceksiniz.

E. *Khubs*: 24 Mayıs 1915'te, Khubs köyünün yağmalanacağı haberi yıldırım hızıyla yayıldı. Köyün yeni örgütlenen gençliği, ümitsizliğe kapılmadan, hemen öz savunma tertipleme kararı aldı. Köyün etrafında ve orta kısımlarında mevzilenip köyü dört bir yandan savunmak amacıyla, öz savunma grupları oluşturulur.

Birinci mevziyi tutan grup: Suren Postoyan, Karapet Postoyan, Melkon Koçoyan, Manase Manukyan, Mesrovb Postoyan vd. -Postoyan Tigran'ın iki katlı evinden güneydoğu ve batıyı savunmak.

İkinci mevziyi tutan grup: Srapion Postoyan, Vahan Postoyan, Mamikon Postoyan, Tages Khoşmatlıyan, Suren Khoşmatlıyan, Hovsep Baron-

yan, Arşavir Baronyan, Mihran Avagyants, Vahan Nalbandyants - doğu, batı ve kuzeyde pencereleri olan ve yüksek konumundan dolayı dört yandan savunmaya müsait Arakel Postoyan'ın iki katlı evinde.

Üçüncü mevziyi tutan grup: Mesrovb Matosyan, Khosrov Khoşmatlıyan, Sedrak Arvanikyan, Abgar Matosyan, Abgar Eroyan, Sergevilli Vahan Aboyan vd. dokuz kişiden müteşekkil - Khoşmatlıyan Gevorg *Efendi*'nin kâgir, iki katlı, yüksek konumlu evinde. Ev tüm köyün yukarı kısmının merkezi olup, dört yandan savunmaya müsaittir.

Dördüncü mevziyi tutan grup: Hovhannes N. Khıteyan, Hovhannes Mahtesi Hayrapetyan vd. dokuz arkadaşla - Mahtesi Hayrapetyan Harutyun'un köyün yukarı kısmında bulunan, iki katlı, kuzey, güney, doğu ve batıyı üst kısımlardan savunmaya müsait evinde.

Beşinci mevziyi tutan grup: Bu gezgin bir gruptu ve şu gençlerden oluşmaktaydı: Manuk Elisigyan, Pağtasar Ter Karapetyan, Kholkhollu Pağtasar (Matosyan'ın damadı), Arakel Dolmacıyan, Kirakos Pağtikyan vd. dokuz kişi. Bunların görevi, Tadeos Avagyan'ın iki katlı evinden (köyün üst kısmında) dört tarafın saldırılarından sağı-solu korumak olmuştur.

Khubs, 25 Mayıs 1915'te, şafak sökerken, 8.000-9.000 Kürt tarafından dört yandan kuşatılmıştı. Çatışma, Türklerin saatiyle saat 12'de başladı. Köyün dört tarafından ateş etmeye başladılar ve bizim cesur ve atılgan gençlerimiz savunma mevzilerinden onlara sürekli olarak cevap veriyordu. Eşit olmayan güçlere karşı çatışma aralıksız bir buçuk gün sürdü. Kürtler 35-40 kayıp verdiler, bizim gençlerden ise sadece Kirakos Pağtikyan'ı kaybettik, o da kendisinin son derece saldırgan ve cesur tutumundan dolayı. Aynı akşam Kürtler ve güruh, son derece ümitsiz bir halde cesetlerini toplayıp köyden uzaklaştı, biz ise hemen Kığı şehrinde bulunan yerel dinî önder Rahip Geğam Tevekelyan ve yerel yürütme organlarına, yardıma gelmeleri için bir haberci gönderdik. Dinî önderden olumsuz cevap aldık ve eşit olmayan çatışmayla baş başa kaldık. Ertesi günü köyden çıkıp dağlara sığınmaya mecbur olduk. Bundan dolayı Kürtler ve Türkler fırsat bulup aniden köye saldırdı, soyguna, yağmaya, öldürmeye ve dağlara sığınanları dahi bulup acımadan öldürmeye başladılar. O günü güruhun sayısı 10.000'i geçmişti. Köyün ganimetlerini götürdükten sonra, köyün dört yanındaki evleri ve mevzi olarak kullanılan evleri yakıp, temellerine kadar yıkarak harabeye çevirmeye başladılar.

300 hane Ermeni'nin yaşadığı köyü okulları ve kilisesiyle birlikte tahrip ettiler. Köyün Surb Karapet adında bir kilisesi, Surb Sargis adında bir şapeli ve iki büyük ve geniş iki katlı okulu, bir anaokulu, tiyatro ve kütüphane binaları, erkek ve kız okulu vardı. Sadece bunların zararı 6.000 altından fazladır. Genel nüfus 1.700 kişiydi, bunlardan 1.250'den fazlası öldürülmüş, 300-400 kişi kadarı başka yerlere göç etmiş veya gurbetteydi; onların listelerini daha sonraki sayfalarda göreceksiniz. Katliamlar ve tehcir listelerini de hazır bulacaksınız. Hayatta kalıp şimdi Karin'de bulunanlar sadece şunlardır: 1. Melkon Koçoyan, 2. Vahan Postoyan, 3. Srapion Postoyan, 4. Pağtasar Ter Karapetyan, 5. Karapet Ter Karapetyan, 6. Hakob Çilingiryan, 7. Sargis Y. Davdikyan, 8. Khoren (Vertek) Çırkhoyan, 9. Misak Kantoyan, 10. Annik Mırçoyan, 11. Mariam Mırçoyan, 12. Vardges Mırçoyan, 6 yaşında, 13. Abgar Khuloyan. Khubs sakinlerinden sadece bu 13 kişi kurtulmuştur, binbir çeşit zorluk ve ölümden geçerek. Şimdi Karin'de, yardımlarla yaşamaktadırlar.

Tehcir adı altında Ermenilerin katledildiği yerler:

Birinci *fırka*[11]: Kığı'nın köylerinde hayatını kaybedenlerin toplam sayısı: 1.500 kişi.

İkinci *fırka*: Çan köyünde tehcir edilip öldürülenler: 3.000 kişi.

Üçüncü *fırka*: Kürtlerin Gulıgan köyünde tehcir edilip öldürülenler: 7.000 kişi.

Dördüncü *fırka*: Kürtlerin Çelkheter köyünde tehcir edilip öldürülenler: 3.500 kişi.

Beşinci *fırka*: Tepe-Balu bölgesinde (Arililer) tehcir edilip öldürülenler: 2.000 kişi.

Altıncı *fırka*: Balu şehri ve köprüsünde tehcir edilip öldürülenler: 10.000 kişi.

Yedinci *fırka*: Bakır Madeni'nde birbirine bağlanarak tehcir edilip öldürülenler: 13.000 kişi.

Sekizinci *fırka*: Mul, Şen ve Arindz köprüsündeki çocuklar: 5.600 kişi.

Dokuzuncu *fırka*: Kürtlerin Zırzanos köyünde, çeşitli köylerden: 8.000 kişi.

Toplam elli üç bin altı yüz kurban. Rakamla: 53.600 kişi.

Bu sayı, sadece Kığı ve köylerindeki halkın bildiği katledilenlerin listesidir, kayıpların sayısını veremeyiz. Bu rakamların doğruluğu, hayatta kalan herkesten tekrar tekrar sorgulanmış ve teyit edilmiştir. Bu dokuz *fırka*yla tehcir adı altında gerçekleştirilen katliam listesinden, önceden hazırlanmış ve planlanmış bir hareketle karşı karşıya bulunduğumuzu göreceksiniz. Çünkü Konstantinopel'den veya hazırlayan üst organdan, Kığı halkının, katliam esnasında tanıdık kimselerin yanına veya tanıdık yerlere kaçamamaları için, kendi bölgelerinden çıkarıldıktan sonra katledilmeleri emredilmişti. Bu konuyu kanıtlayacak olan delil ortaya çıkmıştır, çünkü 7.000 kişi Gulegan'da öldürülürken, *çetebaşları* karşı çıkıp, Palu bölgesini geçene kadar katletmemeniz gerekir, demiş, fakat Kürtler ganimet uğruna bu emri dinlememişlerdir. Konuyla ilgili 30 Kürt'ü tutuklayıp Kığı şehrine getirdiler, astılar ve kurşuna dizdiler. Onların hükümet kararına aykırı hareket etmelerinden dolayı birçok Ermeni kaçıp kurtulmuştu.

12. *Herdif köyü*: Kığı-Kasaba'nın güneybatı istikametinde, dört saat uzaklıktadır. Eski çağlarda şehir olmuştur. 1.500 kişilik 150 haneye sahip Ermeni nüfusuyla, bir kiliseleri, güzel ve yeni inşa edilmiş bir okulları vardır. Halk genellikle çiftçi, dokumacı ve koyun yetiştiricisidir. Eski şehrin tarihî duvarları ayaktadır ve çevresinde bulunan Kürt köyü Kımek ile Kürt köyü Khır, doğu istikametinde, bir saat uzaklıkta bulunmaktadır. Khır'da hâlâ, eski bir Ermeni manastırının yerinde, Mahmut Dede'nin evleri vardır. Binaların üzerinde Ermenice çiviyazıları ve yazıtlar ile yer yer haçlar bulunmaktadır. Sözü edilen Mahmut Dede, "Atalarımızın bize anlattığına göre, bizim soyumuz Ermeni rahiplere dayanmaktadır", diye anlatmaktadır. Onların oturup kalkması, hal ve hareketleri dahi atalarının Ermeni olduğunu göstermektedir. Aynı şey, İsmail *Ağa*'nın ataları hakkında da anlatılmaktadır. Bunlar, 1915'in feci olayları esnasında Herdiflilere çok destek olmuş ve çok sayıda Ermeni'yi kurtarmışlardır. Kurtulanlar şimdi Erzurum'dadır ve bir kısmı hâlâ Gımegli İsmail *Ağa*'nın evinde saklanmaktadır.[12]

13. *Kholkhol köyü (Khorkhor?)*:[13] Surb Luys (Kutsal Işık) Dağı'nın tam kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Surb Luys'un eteğinden yarım saat uzaktadır. Kholkhol, eski kayıtlara ve efsanelere göre, Khorkhoruni prenslerinden Prens Beşar'ın mülkü olmuştur. Kholkhol köyünün doğusunda eski bir Ermeni mezarlığı bulunmaktadır. Kholkhol'un beş

dakika uzağında bulunan Kürt köyü Cönek'e giden yolun tam üzerinde gördüğüm 657 yıllık bir mezar taşında şöyle yazıyordu: "Burada istirahat eden, Prens Beşar'ın evladı ..... (okunmuyor) genç yaşta, yirmi yaşında Tanrı'ya avdet etmiştir." Kürtler arasında zaten Beşaroğlular vardır ve bunların halefleri, atalarının Ermeni olduğunu ananevi olarak anlatmaktadır. Kilise yoktur; harabe halindeki kilise binasının yeri şimdi Beşaroğlu Süleyman'ın elindeki tarladır; taşlar ve haçkarlar (*haçtaş, Ermenilere mahsus bir taş sanatı*) tarlanın içinde bir taş yığını halinde durmaktadır. Kilisenin eski haçları ve malları hakkında ise burada yazmaya değer. Ben şahsen, bu köyün reisi olan Kürt'le kirveyim. Kürtlerin geleneklerine göre, kirve olunca, artık tüm köylüler sana saygıyla yaklaşmaya ve sır tutmamaya mecburdur. Günün birinde, her cumartesi ve pazar günü evde bulunan küçük bir sandığın önünde mum yakmalarıyla ilgilendim, bunun ne olduğunu sordum. "Azizimizdir, fakat sandıkta ne bulunduğunu bilmiyoruz", dedi. Ben de bir kereliğine adak yapmak için rica ettim. Ricamı kabul ettiler. Kürtlerde, mahtesi[14] olmak ve sakal bırakmak itibarlıdır, ben de altı yıl Kudüs'teki ruhban okulunda okumuş ve 1880-1886 yıllarında dönemi tamamlayıp dinî paye alarak, biraz da bu çevrelerde bulunduğumdan, yarı rahip gibiydim. Kürtler tarafından saygı duyuluyordum. Önce ellerimi sabunla yıkamaya mecbur oldum, ardından da diz çöküp, başım açık bir halde sandığa yaklaştım, dua ettim ve sandığın ağzını açmaya başladım. Sandıktan beyaz çevrelere[15] sarılı bir paket çıkardım; sunağın üstündeki kutsama kupasının altına serdiğimiz örtülere sarılıydı. On iki örtü açtıktan sonra bir kitap çıktı, kitabın içeriği Yunanca notalardı, altındaki kelimeler ise Ermeniceydi, *İncil*'den bölümler, ilahiler, tarihi belli olmayan dua kitapları. Kitabı tekrar örtülere sardım ve sandığın altından ağır bir paket çıkardım, açtım, içindekilerin hepsi haçtı, bakır, demir, gümüş ve tahtadan, toplam 17 tane. Hiçbirinin üzerinde tarih yoktu, sadece Ermenice olarak İsa Mesih yazılıydı. Bunları da örtülere sardım ve hepsini de sandığa koyup kapattım ve saygıyla dışarı çıktım. Kürt, ne olduğunu sordu: "Aziziniz çok güçlü bir aziz, her zaman önünde mum yakmalısınız", dedim. Birkaç hafta sonra Kığı'ye gidip dinî öndere haber verdim, fakat Rahip Aristakes tembel biri olduğundan dolayı peşine düşmedi. İki ay sonra bir Türk binbaşı, Kholkhol'dan geçerken tüm bunları alıp *kaymakam*a getirir. Dinî önderimiz bunları talep eder, fakat vermeyip Konstantinopel'e yollarlar. Kholkhol'da şimdi 12 hanede 70-80 Ermeni vardı, 50 hane de Kürt. Kürtlerin topraklarının hepsi Ermenilere aitti. Şimdi bu 1915 yılındaki katliamda, bu 12 hane Ermeni

tamamen imha edildi; sadece bir tek Ermeni kurtuldu, o da Dersim Kürtlerinin arasına kaçtı ama Dersim'de de rüşvetle öldürtmek istiyorlardı, fakat o uyanık davrandı ve Dersim'den Yeriza'ya kaçtı, oradan Kığı ve Kığı'den da Karin'e geldi ve şimdi burada yardımlarla yaşamaktadır. Kholkhol Ermenileri işte böyle yok oldu.

14. *Khubeg köyü*: Kholkhol köyünün yarım saat uzağında, güney tarafında bulunmaktadır. 220 kişiyle, 30 hane Ermeni ve altı hane de Kürt bulunmaktadır. Bir kiliseleri ve bir okulları vardı. Ermeniler tarım ve hayvancılıkla uğraşırdı. Çok sayıda köylü de gurbette çalışarak ekmeğini kazanıyordu. Bu 1914 yılı katliamında sadece bir adam, karısı ve bir kızı kurtulmuştur. Yaklaşık 20 kişi Amerika'ya göz etmişti. Kalan Ermenilerin hepsi komşu köylerdeki Kürtler tarafından katledilmiş, malları yağmalanmış ve evleri yakılmıştır.

15. *Agrak köyü*: Khubeg köyünün bir saat uzağında, güneydoğu yönünde, güzel konumlu bir vadinin üzerinde kurulmuştur. Dört yanı meşe ormanlarıyla çevrilidir. 800 kişilik 120 haneden meydana gelmiştir, yedi hane de Kürt vardı. Bir kilisesi ve bir okulu vardı. Köy tamamen yağmalanmış ve yakılmıştır; toprakları da şimdi Kürtler tarafından sahiplenilip işlenmektedir. Amerika'da 20-30 kişi var, fakat hiçbir önemi yok, çünkü köylerinin yeri dahi belli değil artık.

16. *Khasköy*: Kholkhol'un yarım saat uzağında, güneydoğuda bir vadide kuruludur. Köyün altında sıcak maden suları vardır. 60 kişilik sekiz hane Ermeni vardı. Eski bir kilisesi vardı. Bu sekiz hane Ermeni içinde, köyün en eski sakinleri Tokhoyan sülalesidir. Bunlar sülalece cesur insanlar olup aynı zamanda varlıklıydı. Bu sülaleden sadece bir kişi kurtulmuştur ve 4-5 kişi de Amerika'da bulunmaktadır. Koyunu, atı, ineği, sığırları ve ev eşyaları yağmalanmış ve sülaleleri kılıçtan geçirilmiş, evleri de yakılmıştır.

17. *Khaçatur köyü*: Khubs köyünün tam güneydoğusunda, 2 saat uzaklıktadır. 80 kişilik 12 hane Ermeni ve 20 hane Kürt vardı. Bu köy, zamanında Khaçatur adında bir Ermeni melike (*bey*) aitmiş. Yazıcı*oğlu sipahi*[16] *amiralar* (*emir*) tarafından elinden alınıp Kürtlere verilir. Bir kısmı hâlâ Khubs sakinlerinin elinde bulunmaktadır. Köyün konumu

düzlük olmakla birlikte, arka tarafından, yani kuzey tarafından Khubs Nehri akmakta, güney tarafında ise, Yeprat'm Kığı'den gelen bir kolu geçmektedir. Bu nedenle toprak kayması vardır. Tüm Ermeniler kılıçtan geçirilmiş, katledilmiş, evleri ve toprakları Kürtler tarafından işgal edilmiştir. Sadece Çırkhoyan sülalesinden Khoren adlı bir genç kurtulmuş ve şimdi Karin'de bulunmaktadır.

18. *Çan köyü*: Fırat'ın kolunun diğer kıyısında, Kığı-Kasaba'nın tam güneyinde, dört saat uzaklıktadır. 1.100 nüfuslu 130 haneli olup, 10 hane de Kürt vardır. Gaz denilen bir platonun üzerine kurulmuştur. Halk, büyük oranda zanaatkâr, çiftçi ve tüccardı. Hayli gelişmiş bir gençliği vardı. Bu son 1915 yılı katliamında hepsi de katledildi ve evleri ile milli kuruluşları yakıldı; bir kiliseleri ve bir okulları vardı. Amerika'da 100 kişi kadar gurbetçileri vardır.

19. *Karbuys (Kerboz) köyü*: Çan köyünün kuzeydoğusunda, bir saat uzaklıktaydı. 1.200 kişiden oluşan 125 hane mevcuttu ve 8 hane de Kürt ve Türk vardı. Bir kiliseleri ve bir okulları vardı. Halkın tümü refah içindeydi, birçoğu zanaatkâr ve tüccardı, bir kısmı da çiftçi ve besici. İstisnasız tüm halk katledilmiş ve malları işgal edilmiş, binaları yakılmış ve tahrip edilmiştir. İçlerinden bir kısmı, 150 kişi kadar, Amerika'dadır.

20. *Avırdınik köyü*: Karbuys köyünün bir saat uzağında, güneydoğu cihetindedir. 90 kişilik 15 hanesi, küçük bir de kilisesi vardır. Halk kılıçtan geçirilip yağmalanmış, hiç kimse sağ kalmamıştır. Amerika'da 12 kişi vardır.

21. *Lek köyü*: Çanakhçı köyünün güneyinde, 2 saat uzaklıktadır. 80 kişilik 10 hane Ermeni ve 12 hane Kürt'ten oluşmaktadır. Bunlar tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu ve maddi durumları çok iyiydi, fakat 1915 katliamında katledildiler, sadece bir erkek kurtulmuş olup halen Kürtlerin arasında yaşamaktadır. Tüm mal varlıkları yağmalanmış, kendileri de Gazlı Kürtler tarafından katledilmiştir.

22. *Sancak köyü*: Lek'in yakınında. 60 kişilik sekiz hane Ermeni ile 20 hane Kürt'ten oluşmaktadır. Hayvancılıkla yaşamaktadırlar. Bu olay-

larda hepsi de katledilmiştir. Amerika'da 10 kişi vardır. Evleri Kürtler tarafından yakılmış ve yağmalanmıştır.

23. *Çanakhçı köyü*: Karbuys köyünden bir saat uzaklıkta, doğu tarafındadır. 1.400 kişilik 220 hane Ermeni'den oluşmaktadır. Uğraşları ticaret, zanaat, tarım ve hayvancılıktır. Çok gelişmiş ve zengin bir köydü. Yeni gençlik millet için büyük ümitler vaat ediyordu. Amerika'da eğitimseverler dernekleri vardır. Bir kiliseleri ve büyük bir okulları vardı. Amerika'da bulunan 120 kişi haricinde, hepsi yağmalanmış ve katledilmiştir. Tüm binalar yakılmış ve yerle bir edilmiştir.

24. *Khoşkar köyü*: Çanakhçi köyünden uzakta, güneydoğu [yönünde], 90 nüfuslu yirmi hanesi vardır. Uğraşları tarım ve hayvancılıktı. Tümü de yağmalanmış ve öldürülmüş, sadece bir kişi kurtulmuştur. Amerika'da da 12 kişi vardır. Bir kiliseleri ve milli kuruluşlar tarafından açılmış küçük bir okulları vardı.

25. *Oror köyü*: Kığı-Kasaba'nın güneydoğusunda, Yeprat'ın kolunun diğer tarafında, Kığı'den 4 saat uzağa düşmektedir. 240 kişilik 35 hane Ermeni nüfusu vardır. Bu 1915 yılının feci olaylarında tüm sakinleri katledilmiştir. Oror köyünün topraklarında kayma olup, köy mahallinde sürekli yarılmalar meydana geldiğinden dolayı Oror (*Sallantı*) denmektedir.

26. *Darman köyü*: Kığı-Kasaba'nın üç saat uzağında, güneydoğu yönünde, Yeprat'ın bir kolunun sol tarafında, 2.100 kişilik 500 hane Ermeni ve Protestan Ermeni nüfusa sahiptir, 10 hane de Türk vardır. İki kiliseleri ve 2 okulları vardır. Halkın uğraşı tarım, ticaret ve zanaattır. Köyde Ermenilere ait olan her şey yağmalanıp yakılmış, yaklaşık 75 kişi Karer'in Kürt *ağa*sı sayesinde kurtulmuş, 300 kişi de Amerika ve diğer yerlerdedir. Kalan 1.725 kişinin tümü katledilmiş ve öldürülmüştür. Bu köy, tüccarları açısından, diğer tüm köylerden daha kalabalık ve zengin olmuştur. Günümüzde ahalisi yoktur ve köy yakılıp yıkılmıştır.

27. *Çaribaş köyü*: Oror köyünün yarım saat uzağında, doğu cihetindedir. 350 kişilik otuz beş hane Ermeni vardır. Bir kiliseleri ve bir okulları vardır. Halkın uğraşı tarım ve hayvancılıktır. Varlıklı bir durumları vardı. Köy yağmalanmış ve halkı katledilmiş, kimse kurtulamamıştır.

28. *Seğank köyü*: Darman köyünden bir saat uzaklıkta, tam doğu cihetindedir. 1.100 kişilik 120 hane Ermeni nüfusa sahiptir. Bir kilisesi[17] ve bir okulu vardır. Halk tarım ve hayvancılıkla yaşamaktaydı. Çalışkan ve hamarat olduklarından varlıklı bir durumları vardı. 1915'te yağmalandılar ve katledildiler. Sadece dört kişi kurtulmuş olup şimdi Karin'dedirler. 50 kişi kadar da Amerika'da bulunmaktadır.

29. *Astğaberd köyü*: Seğank köyünün kuzeydoğusunda, yarım saat uzaklıkta, güzel düzlük bir konumdadır. 1.500 nüfuslu 250 hane Ermeni ve 10 hane Kürt vardır. Halkın uğraşları tarım, ticaret ve hayvancılıktır. Ekonomik açıdan zengin ve varlıklıydılar. Karma bir okulları ve Surb Sargis ile Surb Georg adında iki kiliseleri vardı. Bu bina tanrıça Astğik'in ateş tapınağı idi, hemen ardından bir kiliseye dönüştürülmüştür. Kilisenin altından kocaman, üç değirmenlik bir su akmaktadır. Binanın şekli bir ateşgâha benzemektedir. Eski halkı katledilmiş ve yağmalanmıştır, sadece 10 kişi kurtulmuştur.

30. *Khosnak köyü*: Kığı-Kasaba'dan üç saat uzaklıkta, doğu istikametindeki bir platonun üzerinde inşa edilmiştir. 1.000 kişilik 120 hane Ermeni ve 15 hane Türk vardır. Bir kiliseleri, Surb Kirakos adında bir manastırları ve bir okulları vardır. Bu köyün halkından sadece 20 kişi kurtulup Karin'de bulunmaktadır, 130 kişi kadar da Amerika ve diğer yerlerde gurbettedir, 850 kişi ise 1915'te katledilip yok edilmiştir. Halkın uğraşı ticaret, tarım ve hayvancılıktı. Çok varlıklı bir durumları vardı. Evleri yakılıp yıkılmıştır.

31. *Aboznak köyü*: Darman köyünün kuzeydoğusunda, bir saat uzağındadır. 1.000 kişilik 120 hane Ermeni ve 7 hane Türk'ten oluşmaktadır. Halkın uğraşı tarım ve hayvancılıktı, tüccarlar ve zanaatkârlar da vardı. Köy yağmalanmış ve halk katledilmiştir, sadece 7 kişi kurtulmuş ve Karin'de yaşamaktadır, 70 kişi kadar da Amerika'dadır, kalan 923 kişi bu 1915 yılında öldürülmüştür. Bir kiliseleri ve bir okulları vardır ve binalarla birlikte yakılmıştır.

32. *Cermak köyü*: Khosnak köyünün doğu tarafında, yarım saat uzaklıktadır. 1.500 kişilik 200 hane Ermeni ile 14 hane Türk'ten oluşmaktadır. Tüm halk zanaatkâr, tüccar ve çiftçidir, hepsi de varlıklı ve çalışkan eller.

Bir kiliseleri ve okulları vardı. Gençlik çok gelişmişti ve eğitim ve ulusal konularla ilgilenmekteydi. Bu 1915'te, bir kısmı, sayıyla 70 kişi, Karer'in Kürtleri tarafından kurtarılmış ve şimdi Karin'de bulunmaktadır, 160 kişi de Amerika ve daha başka yerlerde bulunmaktadır, 1.270 kişi ise katledilip imha edilmiş, malları yağmalanmış ve evleri yakılmış, kül olmuştur. Bu köyden Şeyhzade Mustafa ve kardeşi Necip ile oğlu Ermenileri katletmiş ve masum Ermenilerin öldürülmesi için her şeyi yapmışlardı.

33. *Arek köyü*: Cermak köyünden yarım saat uzaklıkta, güneybatı yönünde bulunmaktadır. 1.680 kişilik 300 hane Ermeni nüfusa sahipti. Bir kiliseleri, bir okulları ve Geğahayats Surb Astvadsadsin adında bir manastırları vardı. Halkın uğraşları tarım, ticaret, zanaat ve hayvancılıktı. Köyün ekonomik durumu çok varlıklı ve düzenliydi. Özellikle de, eğitim kurumlarına güç veren gençleri. Köydeki kilise, manastır ve halka ait evler yağmalanmış ve malları soyulmuş, halkın kendisi de tamamen katledilmiş ve öldürülmüştür. Sadece 25 kişi kurtulmuş, 1.200 kişi kadar katledilmiştir.

34. *Hagıstun köyü*: Kığı-Kasaba'dan dört saat uzaklıkta, kuzey yönünde bulunmaktadır. 1.400 nüfuslu 150 hane Ermeni vardır. Bir kilisesi, bir okulu ve Aparu Surb Karapet adlı bir manastırı vardır. Halkın uğraşı tarım, hayvancılık ve çeşitli zanaatlar olmuştur. Varlıklı ve sakin bir hayatları vardı, fakat 1915'in korkunç ve feci Ermeni katliamları bu sakin hayata son vermiş, köy yağmalanmış, insanlar öldürülmüş, ancak 75 kişi kaçarak hayatlarını kurtarabilmiştir. Bunlar günümüzde Andresi nayan[18] Khoşan mezresinde kalıp, Karin'deki Ermeni kurmayının yardımlarıyla yaşamaktadır. Amerika ve daha başka yerlerde 125 kişi kadar gurbetçileri vardır. 1.200 kişi, çocuk vs. katledilmiş veya öldürülmüştür. Bunların ayrıntılı bir listesi elimizde yoktur.

35. *Dinek köyü*: Kığı-Kasaba'nm üç saat uzağında, kuzeydoğu istikametinde bulunmaktadır. 400 nüfuslu elli hane Ermeni vardır, 15 hane de Kürt. İki milli kurumları vardır: bir kilise ve bir okul. Halkın büyük bir kısmı çiftçilik ve hayvancılık yapmaktadır, küçük bir kısmı ise zanaatkârdı. Ayrıca bir kısmı da gurbete gitmişti ve hayli varlıklı, düzenli bir durumları vardı. Fakat bu son 1915 tarihli katliamlar her şeyi yok etti; köy yağmalandı, tüm mallarını götürdüler, sadece dört kişi kurtulmuştur, 20 kişi de Amerika'da bulunmaktadır. 374 kişi öldürülmüştür.

36. *Amariç köyü*: Andresi nahiyesi içinde, Kığı-Kasaba'nın beş saat uzağında, kuzey cihettedir. 500 kişilik 65 hane Ermeni ile 7 hane Kürt vardır. Bir kiliseleri ve bir okulları var. Halk çiftçilik, hayvancılık ve zanaatla uğraşmaktadır. Maddi durumları çok iyi ve varlıklıydılar. Köy yağmalanmış ve tahrip edilmiş, halk tamamen katledilmiş, sadece 7 kişi kurtulabilmiştir. Amerika'da, gurbette 50 kişileri vardır. Buna göre 443 kişi katledilmiş ve öldürülmüştür.

37. *Arindz köyü*: Kığı-Kasaba'dan beş saat uzaklıkta, kuzey yönünde bulunmaktadır. 600 kişilik 70 hane Ermeni nüfusa sahipti. İki milli kurumları, bir kiliseleri ve bir de okulları vardı. Meşgaleleri çiftçilik, hayvancılık ve zanaatkârlıktı. Köy yağmalanmış ve tüm malları soyulmuş, halkı katledilmiş ve öldürülmüş, 1915 katliamından sadece üç kişi kurtulmuştur. 30 kişi kadar Amerika'da gurbettedir. 567 kişi öldürülmüş ve katledilmiştir. Hayli varlıklı bir durumları vardı. Günümüzde köyün büyük bir kısmı tahrip edilmiştir.

38. *Şen köyü*: Arindz köyünün doğu tarafında, bir saat uzaklıkta bulunmaktadır. 360 kişilik 35 hane Ermeni nüfusu ve 10 hane de Kürt bulunmaktadır. Bir kiliseleri ve bir okulları vardı. Halk tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Varlıklıydı. Köy yağmalandı ve halk da tamamen katledildi, sadece 8 kişi kurtulmuştur, 12 kişi de Amerika'da gurbettedir; böylelikle 340 kişi öldürülmüştür.

39. *Cerman köyü*: Şen köyünün tam karşısında, kuzey tarafında, bir çeyrek saat uzaklıkta, Şen'in deresinin diğer kıyısındadır. 370 kişiyle 35 hane Ermeni ve 11 hane Kürt vardır. Köylüler hayvancılık, tarım ve zanaatlarla uğraşmaktadır. 360 kişi öldürülmüş ve katledilmiştir. Sadece 10 kişi kurtulmuştur.

40. *Melikan köyü*: Cerman köyünün doğu tarafında, 20 dakika uzaklıktadır. 600 kişilik 67 hane Ermeni ile 3 hane Kürt nüfusa sahiptir. Bir kilisesi ve bir okulu vardır. Halk yağmalanmış, öldürülmüş ve köy harabeye çevrilmiştir. Halk ekonomik açıdan hayli iyi durumdaydı, fakat 1915'in feci katliamı her şeyi bitirdi. Amerika ve Rusya'da yaklaşık 50 kişi gurbettedir, aşağı yukarı 20 kişi kurtulmuştur; böylelikle 530 kişi öldürülmüş ve katledilmiştir.

41. *Leçik köyü*: Melikan'ın kuzeydoğusunda, üç saat uzaklıktadır. 500 kişilik 50 hane Ermeni ile 4 hane Kürt nüfusu vardır. Bir kiliseleri ve bir de okulları vardır. Köy yağmalanmış ve soyulmuş, halkın büyük bir kısmı katledilmiştir. Evler şimdi tahrip edilmiştir. 30 kişi kurtulmuştur, Amerika'da 20 genç bulunmaktadır. Halk hem ticaret, hem de tarımla uğraşıyordu, varlıklı durumları sayesinde, hayatta başarılı olma konusunda geniş imkânları vardı.

42. *Kharabek köyü*: Melikan'dan beş saat uzaklıkta, kuzeydoğu yönündedir. 600 kişilik 70 hane Ermeni nüfusa sahiptir. Bir kiliseleri ve bir okulları vardır. Belirtilen köyden sadece bir papaz kurtulmuştur; o da Karin'e gelip öldü. Halk tarımla uğraşmaktadır. Köyün bulunduğu yer düz bir ovadır. Köyün tüm mal varlığı yağmalanmış ve içindeki halk *çeteler* eliyle katledilmiştir. Köy şimdi harabe olup virandır.

43. *Şaruk köyü*: Melikan'dan 6 saat uzaklıkta, doğu cihetindedir. Bu konuda, daha sonraki sayfalarda hayatta kalan ve katledilenler listesiyle birlikte daha ayrıntılı bilgiler göreceksiniz.

44. *Çiftlik*: Melikan'dan 5 saat uzaklıkta, kuzeydoğu yönündedir. 600 nüfuslu 60 hanedir. Bir kilisesi ve bir okulu vardır. Halkı hayli varlıklı ve ekonomik açıdan çok iyidir. 1915 katliamı zamanında köy koyunu, her türlü eşyası ve mal varlığıyla yağmalandı; sadece 15 kişi kurtulmuştur, 35 kişi de Amerika'dadır; böylece, öldürülenlerin sayısı 550 kişidir, bebekler ve çocuklar...

45. *Baş Çiftlik köyü*: Çiftlik'in doğusunda, az uzaktadır. 480 kişilik 50 hanesi vardır. Surb Georg adında bir kilisesi ve bir okulu vardır. Halk hayvancılık ve tarımla uğraşmaktadır. Çok varlıklı ve ekonomik açıdan iyiydiler, fakat 1915 katliamında köy tamamen yağmalandı; halk *çeteler* tarafından acımasızca katledildi, sadece 20 kişi hayatta kaldı; böylece öldürülenlerin sayısı 460 kişidir.

46. *İnakh köyü*: Kığı-Kasaba'nın 3 saat uzağında, kuzeydoğu tarafındadır. 120 kişilik 12 hane Ermeni vardır. Kilise ve okulları yoktur. Tamamen katledilmiş ve yağmalanmışlardır. Herhangi bir kişi ortaya çıkmamış ve bulunamamıştır.

47. *Hölenk köyü*: Kiğı-Kasaba'dan 12 saat uzaklıkta, kuzey yönündedir. 62 kişilik 5 hane Ermeni ile 15 hane Rum ve 8 hane Kürt nüfusa sahiptir. Kısmen kurtulmuş olmakla birlikte, 14 kayıp vermişler ve kısmen de yağmalanmışlardır. Günümüzde Karin ve çevresindeki köylerde, Umudum'da yaşamaktadırlar.

48. *Kızıl Çubuk*: Çiftlik'in 2 saat uzağında, doğuya doğru, Surb Hakob adında bir kilisesi vardır. 120 kişilik 15 hane Ermeni ile 15 hane Kürt vardır. Halkın varlıklı ve iyi bir durumu vardı, fakat *çeteler* eliyle yağmalandı ve katliama, öldürülmeye tabi tutuldu. Zorlukla kurtulan 10 kişi Karin'de yardımla yaşamaktadır.

Bu kırk sekiz köyü Ermeni nüfusa sahip oldukları için bu sıraya göre yazdım. Koçak *nahiyesi*nde de 20-30 köy daha vardır. Bunlar bir zamanlar Ermeni köyleriyken, şimdi Kürtlerle meskûndur, fakat isimleri Ermenice olarak kalmıştır, mesela Harkap (Haykap?), Hanzevik (Andzrevik?), Daru, Eresk, Horevank, Ter Ohan, Ağtat, Norberd (Haykapi Berd) vs. Bunlarla ilgili yazmayı başka bir zamana bırakmaktayız[19].

Kedername

Kığı'nın Şaruk köyü, otuz üç (33) hane Ermeni'yle meskûn bir köydü. 25 Mayıs 1915'te korkunç bir katliam ve olayları başlamıştır. Bu konudaki verileri aynı köyden ve hayatta kalan kişilerden derledik. Bunlar: Arakel Sargısyan 40 yaşında, Mışur İsrayelyan 25, Suren Vardanyan 27 yaşında, Hovhannes Grigoryan 30 yaşında, Sımbat Petoyan 29 yaşında, Nerses Medsikyan 18 yaşında, Suren Karoyan 16 yaşında, Suren Voskehanyan 10 yaşında vd. Bu ayrıntılı bilgileri, Karin'in Umudum köyündeki Moskova Ermeni Komitesi'nin başöğretmeni Nazaret Postoyan yukarıda adları anılan şahısların şahsi anlatımlarından derlemiştir.

Bunlardan biri öncelikle aşağıda aktarılan ve Arakel Sargısyan'ın başından geçen olaylardır (21 Ocak 1917 tarihinde, Umudum köyünde kaleme alınmıştır).

Soru – Vatandaş, nerelisiniz?

Cevap – Ben, Kığı köylerinden Şaruk köyü yerlisiyim.

Soru – İsminiz, soy isminiz nedir? Kaç yaşındasınız? Akrabalarınız var mı? Evli misiniz? Çocuklarınız var mı?

Cevap – Adım Arakel, soyadım Sargisyan, ben şimdi 40 yaşındayım. Akrabalarım önceden 22 kişiydi, şimdi beş kişi kurtulduk. Ben evliydim, fakat o olaylar esnasında karımı Kürtler götürdü; üç kızım ve bir de oğlum vardı, onları da tehcir adı altında götürdüler, fakat sağ mı ölü mü olduklarını bilmiyorum.

Soru – Sizi nasıl yağmalamaya ve katletmeye başladılar? Bu olayların tarihini ayrıntılı olarak hatırlayıp anlatabilir misiniz?

Cevap – Ah, ah, cavraşo (ah, ah, kara gözlü), nasıl anlatamam ve söyleyemem ki? Kana batıp çıktık, neler, neler görmedik ki Osmanlıdan! 25 Mayıs 1915'teydi o kara günler. Bizim köyümüz olan Şaruk'a dört tane suari (*süvari*) jandarma girdiğinde, istediğimizi yanımıza alıp, bizim Şaruk köyünden bir buçuk saat uzakta bulunan Kığı'nin Lıçik köyüne gitmemiz için biz 23 haneyi acele ettirdiler. Biz de zar nazar (çaresizce) hükümetin emrine itaat etmeye mecbur olduk. Aynı gün içinde, neyimiz varsa, hepsini yanımıza aldık, ev eşyaları, sığırlar, mallar, kadınların gümüş ve altın ucufları (kadınların baş süslemeleri, gerdanlık, çığa[20], bilezikler vs.) daha çok değerli şeyleri, ipek elbiseler, atalarımızdan kalma eski eski antika şeyler, tüm bunları yanımıza alarak Lıçik'e gitmek için Şaruk'tan ayrıldık. Zırzanos denilen Kürt köyüne vardığımızda, Ermeni köylerinden sürülen büyük bir kalabalık bulduk: Şaruk'tan 350-400 kişi, Lıçik köyünden 600-700 kişi, Kharabek'ten 400-500 kişi, Çiftlik'ten 550-600 kişi, Khızılçubukh'tan 300-400 kişi. Tüm bu insanları Zırzanos köyünde topladıktan sonra 2.500-3.000 Kürt bizi kuşattı. Aşağıda belirtilen tanınmış kişilerin liderliğindeydiler.

Lıçik köyünden Derviş Beg, kardeşi Sıleyman *Beg*, etrafındakilerle 300-400 kişi, Khızılçıbukhlu Memed'in oğlu Aziz 250 kişiyle, Şılıganlı İsmayel *Beg*'in oğlu Nüsret *Beg*, yanındaki 300-400 kişiyle, Ğollanlı Musa *Beg*'in oğlu Memed *Beg* 400-500 adamıyla, Sugıllı Abdülselam 200-300 adamı ve güruhla, Başköylü Ziya *Bey*'in oğlu Rıza *Beg* 450-500 kişiyle. Bu belli başlı kişilerin haricinde, dağlar ve ovalar 3.000-4.000 kişilik bir güruhla dolmuştu. İlk başta Derviş *Beg*'in kardeşi Sıleyman Beg, tüm halkın paralarını ve ziynet eşyalarını topladı ve ardından bizi katletme emri verdi. Ah, ah, gözlerim görmeseydi... Bu kara günler, anababa günü oldu, ana çocuğunu unuttu, öyle oldu ki leşler kan selinde sürüklenmeye başladı. İşte orada 7.000-8.000 masum halk katledildi.

Soru – Siz o esnada nasıl kurtuldunuz?

Cevap – Biz Kürt'ün kanununa boyun eğdik (Kürt kanununu kabul ettik)[21]. Demirtaşlı Sayit Beg bizi ikna etti ve götürüp korudu. Ben o zaman Kürt kanununu kabul ederek kurtuldum, sadece 4 ay kadar, Ruslar Karin'e girene kadar. O zaman geceleyin kaçtım ve Karin'e gelip teslim oldum.

Soru – Köyünüzün hanelerini, şahıslarıyla birlikte anlatabilir misin?

Cevap – Evet, şimdi ben anlatacağım, sen de tek tek yaz...[22]

İşte sözünü ettiğim 35 haneden oluşan Ermeni nüfuslu Şaruk köyü, 188 kişiden oluşmaktaydı. Halkın dörtte üçü vahşi bir şekilde katledilmiştir, küçük çocuklar dahi.

Sahip oldukları ekonomik durumun ancak 1/4'lük kısmının ortalama değerini ele alırsak, zararın miktarı elli üç bin Osmanlı altınına ulaşmaktadır. Kadınların altını, gümüşü, baş süslemeleri vs. vs. hariç.

Kaleme alanın notu: Yukarıda sözü edilen öldürülenler ve nüfusun genel sayısı 188 kişidir, bunların listesini aşağıdaki sıralamayla ve doğrulukla belirtmekteyiz:

1. Tüm hayatta kalanların sayısı 25 kişidir.
2. Amerika'da bulunanların sayısı 12 kişidir.
3. Korku ve dehşetten ölenlerin sayısı 5 kişidir.
4. Bilinmeyen bir yere sürülenlerin sayısı 9 kişidir.
5. Kaçırılan kadm ve kızların sayısı 4 kişidir.
6. Öldürülen ve kılıçtan geçirilenlerin toplam sayısı 133 kişidir.

Toplam sayı 188 kişidir.

Hayatta kalan bu insanlar, tüm bu eziyet ve darbeler haricinde, günümüzde de acı ve kara mülteci günlerinin yoksulluğunu kendi derilerinde hissetmiş oldukları için, belki yaşamaya dahi muktedir değillerdir...

N. Postoyan

Şaruk köyünden Arakel Sargısyan - Şaruk köyünden hayatta kalanlardan, kendisi şahsen o korkunç olaylar ve katliamdan zorlukla kurtulabilmiştir - şunları anlatmaktadır:

1. Zırzanos Köprüsü'nde 400 kişiyi öldürüp nehre attılar, 5 kişiyi birbirine bağlayıp vuruyorlardı. Böylece 400 kişiyi, hepsini öldürerek, suya attılar, öyle ki, cesetlerin çokluğundan dolayı nehrin akışı durdu.

2. Aynı şekilde, Lıçik Köprüsü'nün üzerinde ortalama 200-250 kişi öldürdüler. İnsanları koyun gibi boğazlıyorlardı köprünün üstünde ve onların kanı, ebedi intikam işareti olarak köprünün iki kâgir kemerini şimdiye kadar boyamıştır. Yetişkinleri bu köprünün üzerinde boğazladıktan sonra, küçük çocukları seçerek, ayaklarından tutup köprünün taşlarına vuruyorlardı. Burada öldürülen çocuklar beş köyden toplanmıştı ve sayıları 1.000 kadardı. Hiçbiri sağ kalmadı; hepsini ayaklarından tutup başlarını taşlara vurdular. İşte, bunları gözlerimle gördüm ve son ümidimi de kaybederek kendimi suya attım. Arkamdan kaç el ateş ettiler, fakat suyun altından yüzüp kendimi çalıların içine attım ve Demirtaşlı Sait *Beg*'le kaçıp evlerinde saklandım.

Soru – Kaç milli kurumunuz vardı?

Cevap – Güzel bir kilisemiz vardı Surb Sargis adında ve kâgir binalı bir milli okulumuz vardı. Köyde hiçbir bina ayakta değildir, hepsi de yakılmış ve yıkılmıştır. Milli kurumların ve kilise eşyalarının zararı 1.000 altına ulaşmaktadır.

Kaleme alanın notu: Bu köyün halkının tümü de ekonomik açıdan iyi ve varlıklı durumdaydı, özellikle de halkın eğitim ve ekonomik yapısını güçlendiren yeni neslin bilinçli gençleri vardı. Fakat bu korkunç olayların her şeyi yok etmiş olması acıdır.

N. Postoyan

EMA, fon 57, liste 5, dosya 140, yapraklar 1-60 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 120

HAYATTA KALAN BİR GRUBUN, ERZURUM SANCAĞININ KIĞİ KAZASINDAKİ KÖYLERİN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Erzurum vilayetinin Kığı sancağı tehciri ve katliamının kısa hikâyesi, aşağıda belirtilen ve olayları yakından bilen kişiler tarafından aktarılmıştır:

1. *Vahan Postoyan*, Kığı'nin Khubs köyünden, Palu'ya kadar tehcire gönderilmiş, üç kez ölümden dönmüş ve 21 Mayıs 1915'ten Mayıs 1916'ya kadar Kürtlerin yanında kalmıştır.

2. *Srapion Postoyan*, aynı köyden kardeşi Vahan'ın tehcir yoldaşı, cesetlerin arasında saklanıp geceleyin kaçarak, uzun süre yol aldıktan sonra Kürtlere sığınmıştır.

3. *Pağtasar ve Karapet Ter Karapetyan*, Balu katliamından kurtulup kaçarak Kürtlere sığınır.

4. *Sargis Davdikyan*, Khubs köyünden, mültecilerle birlikte Kharberd, Bakhır Maden'e kadar gitmiş, cesetlerin arasından gece vakti kaçmıştır.

5. *Abgar Khuloyan*, Khubs köyünden, Balu katliamından kurtulmuş ve Kürtlere sığınmıştır.

Ermeni köyü Agrak, 21 Mayıs'ta Kürtler tarafından yağmalanmış ve katledilmiştir. Tüm köy halkı, 100 hane ve 700 sakiniyle birlikte katledilmiş, eşyalar, yük hayvanları, sığırlar ve koyunlar yağmalanmıştır. Bir kilisesi ve bir okulu vardı, ikisi de yerle bir edilmiştir.

Agrak köyü katliamının baş uygulayıcısı Dersimli Khıte İbiş ve adamlarıdır. Önce tüm halkı katletti ve ardından da tüm varlıklarına sahip oldu.

23 Mayıs'ta Khupek ve Khas köyleri katledildi. İlki 30, ikincisi ise 10 haneydi. Kürtlerle karışıktı, nüfusun tam sayısı bilinmemektedir. Tüm halk yok edilmiş, katledilmiş ve yakılmıştır.

Khupek'in bir okulu ve bir kilisesi vardı, Khas köyünün ise eski bir kilisesi. Bu iki köyden ilkinin öğrencileri kendi okullarında, ikincisinin ise bir kısmı Agrak'ta öğrenim görüyordu. Ayrıca Amerika'da eğitimseverler dernekleri vardı.

Kholkhol köyü de aynı gün katledildi. Köy, sadece 10'u Ermeni olan 80 haneye sahipti, tamamen katledilip yakıldı. Sadece bir kişi kurtulabildi: Pağtasar Karkuts, Dersim'in içlerine sığınmıştı.

25 Mayıs 1915'te, 1.100 kişi ve 135 hanelik Hertev köyü saldırıya uğradı, büyük çoğunluğu katledildi, küçük kısmı, Kımekli İsmail *Ağa*'nın çabaları ve koruması sayesinde kurtuldu. Bir kısmı kurtulup Erzurum'a gelmiştir, bir kısmı ise aynı *ağa*nın yanında kalmaktadır. Bu köy, Surb Luys Dağı'nın eteğinde bulunmaktadır. Bu dağın tarihî gelenekleri vardır. Rivayete göre, tam şafak sökerken, Nuh Peygamber gemisiyle geçerken doruğuna sürtünmüştür ve bu yüzden de bu dağ Surb Luys (*Surb Luys (Ermenicede kutsal ışık anlamına gelmektedir*) olarak anılmaktadır. Bu nedenle her yıl, Vardavar'da (*dinî yortu*), Ermeniler ve Kürtler, ziyarete gidip kurban keserlerdi.

Tüm köy yağmalandı ve yakıldı. Güzel bir kilise binası ve daha da güzel bir okulu vardı. Amerika'daki eğitimseverler derneğindeki hemşerilerinin çabalarıyla yeni inşa edilmişti.

24 Mayıs 1915'te, 1.400 kişi ve 200 haneli Sergevil köyü saldırıya uğradı. Surb Pırkiç adında, büyük ağaçlığı ve mülkleriyle, şahane bir manastırı vardı. Surb Nışan adında bir kilise ve yeni yapılmış büyük bir okulları vardı. Köy, iyi çalışan ellere sahipti. Köyün dörtte üçü hemen oracıkta, dörtte biri ise tehcir esnasında katledildi. Kamu kuruluşları ve evler ateşe verildi.

25 Mayıs 1915'te, Khubs köyü, 7.000-8.000 Kürt tarafından kuşatıldı.

Köy kuşatılmadan önce, Khubs'un yağmalanacağı haberi yayıldı. Köyün faal genç kuvvetleri hemen toplanarak öz savunmaya başvurma kararı aldı. Bundan önceki saldırılar, direnmeden katledildikleri konusunda kendilerine ders olmuştu. Tüm saldırılara karşı koyabilmek için köyün içinde ve etrafında mevzilenecek olan savunma grupları oluşturuldu.

Birinci grup şu kişilerden oluşmaktaydı: Suren Postoyan, Karapet Postoyan, Melkon Koçoyan, Manase Nalbantyan ve diğerleri.

İkinci grup: Srapion Postoyan, Vahan Postoyan, Mamikon Postoyan, Tages Khoşmatlıyan, Suren Khoşmatlıyan, Hovsep Baronyan, Arşavir Baronyan, Mihran Avagyan, Vahan Nalbantyan.

Üçüncü grup: Mesrovb Matosyan, Khosrov Khoşmatlıyan, Sedrak Asvanikyan, Abgar Matosyan, Abgar Eroyan, Sergevilli Vahan Aboyan vd.'den oluşmaktaydı.

Dördüncü grup: Hovhannes Khıteyan, Hovhannes M[ahtesi] Hayrapetyan ve diğerlerinden oluşmaktaydı.

Beşinci grup: Manuk Elesigyan, Pağtasar Ter Karapetyan, Kholkhollu Pağtik, Zakar Postoyan vd.'den oluşmaktaydı. Bu, devriye grubuydu ve tanınmış atılgan gençlerden oluşuyordu; görevleri, tüm mevzileri kontrol etmekti.

Birinci grup, köyün güney tarafında bulunan Tigran Postoyan'ın iki katlı evinde mevzilendi.

İkinci grup, her tarafında demir parmaklıklı pencereleri olan ve konumu, savunma yapmak ve birinci mevzie destek vermek açısından son derece uygun olan Arakel Postoyan'ın iki katlı evinde mevzilenecekti. Bu konumdaki 1 kişi, 100 kişiye karşı koyabilirdi.

Üçüncü grup, köyün en yukarısındaki kısımları tuttu. Gevorg Khoşmatlıyan'ın evi, amfiteatr şeklindeki köyün en üstünde olup, tüm köye hâkimdi.

Dördüncü grup, köyün kuzey tarafında bulunan Harutyun Hayrapetyan'ın evini, bu taraftan gelecek olan saldırılara karşı koymak için tuttu.

Beşinci grup, Tadeos Avagyan ve Hovhannes Khoşmatlıyan'ın evlerini kendisine merkez seçmişti ve buradan, güneyden gelen saldırılara karşı koyup tüm mevzilere yardım edecekti.

Çatışma, sabah saat tam 6'da başladı. Köyün dört tarafından saldırı başladı. Dolu gibi mermi yağıyor, bizim yiğitlerimiz de tutmuş oldukları mevzilerden, boşa bir mermi atmadan ve Kürtlerin sık sıraları arasında dehşet saçarak, onlara cevap veriyordu. Çatışma, kesintisiz çatışma, 1,5 gün sürdü. Kürtler 35-40 kayıp verdi, bizden ise sadece Kirakos Pağtikyan.

Kürtler aynı akşam ümitsizce cesetlerini toplayıp, şerefli ve kahraman Khubs'tan uzaklaştılar. Biz ise, fırsattan istifade edip, dinî önder vekili Rahip Geğam Tevekelyan'a ve yerel düzenleme organlarına, bize yardıma gelmeleri ve cephane göndermeleri için Sivri Dağ tarafından şehre bir haberci gönderdik. Dinî önderden ret cevabı ve aşağılayıcı teslim olma talimatı almamız acıdır. Eşitsiz koşullardaki çatışma aynı gün tekrar başladı. İkinci günü, cephanemiz bitmek üzere olduğundan dolayı,

köyden çıkıp dağlara sığınmaya mecbur olduk. Kürtler ve Türkler aynı anda ve ikiye katlanmış bir güçle köye saldırdı. Savunmasız kalan köy saldırganların barbarlığına maruz kaldı.

Acımasızca katlettiler, dağlarda saklananları dahi bulup katlettiler ve yaktılar. Mevzi olarak kullanılan evler hemen ateşe verildi. Günlerce ganimet taşıdıktan sonra tüm köyü ateşe verdiler.

Bir zamanların mamur ve kültürlü köyü şimdi yerle bir edilmiştir.

1.700 kişi ve 300 hanelik sırf Ermenilerden oluşan Khubs köyünden 431 kişi yurt dışında, özellikle de Amerika'da bulunuyordu. Şahane milli kültürel kuruluşları olup, Surb Karapet adında 75 yıllık güzel bir kilisesi, alt katında tiyatro salonu, temsiller ve dersler için ve kütüphane olarak kullanılan, dershane bölümleriyle iki katlı karma okulu vardı. Okullar, Birleşik Derneğin kontrolünde yönetiliyor, bütçenin bir kısmı olan 120 altın, Amerika'daki Khubsluların Eğitimseverler Derneği, kalanı ise Konstantinopel'deki Birleşik Dernek tarafından karşılanıyordu. Surb Sargis adında yarı-yıkık bir şapel de köyün yukarı kısmında bulunuyordu.

Bu milli kültürel kurumların zararları 3.000 İngiliz altınına ulaşmaktadır. Halkın maddi zararlarını saymak mümkün değil, fakat tahminen 100.000 altına ulaşmaktadır.

Fiziki zararlar, 1.205 kişi öldürülmüş veya kaybolmuş, sadece 9 kişi mucize eseri kurtulmuştur: 2 kadm, bir çocuk ve 6 genç.

Diğer köyler ve Kığı şehri tehcir edilmiş ve Balu ile Bakhır Maden (Kharberd) gibi farklı yerlerde katledilmişlerdir. Kığı'den hiç kimse kurtulamamış olduğundan dolayı, onların tehciriyle ilgili veriler elde etmek mümkün olmamıştır.

Tehcir edilenlerin toplam sayısı 40.000 kişidir.

Birinci grup köylerde hayatını kaybetmişlerin sayısı 1.500'dür.

İkinci grupta, Çan köyünde öldürülenlerin sayısı 3.000 [kişidir].

Üçüncü grup Kulakan Kürtleri arasında öldürülenler 7.000 [kişidir].

Dördüncü, Zelkheder, 3.500 [kişi].

Beşinci, Tepeköy (Balu) öldürülenler, 2.000 [kişi].

Altıncı, Balu ve köprüde öldürülen, vadiye dökülen 10.000 [kişi].

Yedinci, Bakhır Maden (Kharberd) öldürülen 13.000 [kişi].

Toplam 40.000 [kişi].

Bunun dışında kayıplar, belirsizler de vardır ve bunlarla ilgili araştırma yapma imkânı yoktur.

Sadece Kığı şehrinin önde gelen entelektüellerinin bir kısmı, dinî önderle birlikte 19 kişi, Balu'nun Tilimili köyünde Muratyanların evinde öldürüldü.

Diğer sayfalarda, şehrin haricinde, tüm Kiği bölgesindeki köylerin eski durumu ve kurtulanlarla ilgili toplu bir istatistik sunuyoruz.

Sayı	Köyün adı	Nüfus	Kaç hane Ermeni olduğu	Kaç hane Kürt, Türk olduğu	Kiliseler	Okullar	Kurtulanlar
1	Hertif	*1.200*	*150*	*7*	*1*	*1*	*193*
2	Sergevil	*1.175*	*158*	*9*	*1 1 manastır*	*1*	-
3	Agrak	*800*	*120*	*7*	*1*	*1*	*1*
4	Khapek	*215*	*35*	*6*	*1*	*1*	*3*
5	Kholkhol	*70*	*10*	*50*	*0*	*0*	*1*
6	Khas köy	*50*	*7*	*9*	*1*	*0*	-
7	Sagadzor	*700*	*85*	*0*	*1*	*1*	*52*
8	Khubs	*1.700*	*300*	*2*	*2*	*3*	*9*
9	Hoğas	*994*	*150*	*15*	*1*	*1*	-
10	Apevank	*320*	*30*	*20*	*1*	*1*	*1*
11	Ölmez köy	*170*	*18*	*20*	*1*	*1*	*5*
12	Çumakh	*90*	*25*	*20*	*1*	*1*	*6*
13	Çıpır köy	*1.120*	*120*	*2*	*1*	*1*	-
14	Khazi	*320*	*45*	*20*	*1*	*1*	-

15	Azıbzat	*380*	*45*	*10*	*1*	*1*	-
16	Khaçatur	*80*	*12*	*20*	*0*	*1*	-
17	Çan köy	*1.200*	*120*	*15*	*1*	*1*	-
18	Karbuys	*1.300*	*135*	*11*	*1*	*1*	-
19	Avırtnik	*100*	*15*	*13*	*1*	*1*	-
20	Lek	*52*	*10*	*10*	*0*	*1*	-
21	Sancak	*80*	*7*	*20*	*0*	*0*	-
22	Çanakcı	*1.400*	*230*	*0*	*1*	*1*	-
23	Khoşkar	*100*	*25*	*10*	*1*	*1*	-
24	Oror	*400*	*35*	*10*	*1*	*1*	-
25	Tarman	*2.100*	*500*	*10*	*2*	*2*	*3*
26	Çaribaş	*380*	*35*	*11*	*1*	*1*	-
27	Seğank	*1.112*	*120*	*0*	*1*	*1*	-
28	Astığberd	*1.600*	*260*	*12*	*3 biri manastır*	*1*	-
29	Khosnak	*1.200*	*100*	*18*	*1*	*1*	-
30	Apoznak	*1.200*	*110*	*8*	*1*	*1*	*2*
31	Dsirmak	*1.520*	*220*	*14*	*1*	*1*	*2*
32	Arek	*1.580*	*300*	*0*	*2 biri manastır*	*1*	*23*
33	Hogıstan	*1.200*	*140*	*0*	*2 biri manastır*	*1*	*56*
34	Tinek	*400*	*60*	*20*	*1*	*1*	*10*
35	Amariç	*520*	*57*	*7*	*1*	*1*	*12*

36	Arinc	*600*	*70*	*0*	*1*	*1*	*3*
37	Şen	*300*	*30*	*12*	*1*	*1*	*14*
38	Cerman	*340*	*30*	*10*	*1*	*1*	*3*
39	Melikan	*550*	*70*	*4*	*1*	*1*	*26*
40	Lıçig	*500*	*60*	*7*	*1*	*1*	*28*
41	Çiftlik	*595*	*67*	*10*	*1*	*1*	-
42	Kharabeg	*518*	*62*	*5*	*1*	*1*	-
43	Şaruk	*490*	*40*	*7*	*1*	*1*	-
44	Baş Çiftlik	*475*	*40*	*3*	*1*	*1*	-
45	İnakh	*120*	*12*	*10*	*0*	*0*	-
46	Hölenk	*62*	*5*	*28 (Rum)*	*0*	*0*	-
47	Moz	*38*	*4*	*5*	*0*	*0*	-
48	Horkap	*20*	*2*	*35*	*0*	*0*	-
49	Kığı şehir	*2.000*	*500*	*200*	*4*	*4*	*8*
		33.336	*4.981*	*752*	*49*	*47*	*461*

107 kişi, listeye girmemiş olan köylerden kurtulmuşlardır.

Türkler içinde bulunup, incelenmesi mümkün olmayan yerler bu listeye girmemiştir.

[Kaleme alan: *Amatuni*]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 474, yapraklar 1-9, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Son dönem Osmanlı ordusunda, askerlik görevini bitirdikten sonra yedeğe ayrılan er (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

2 *Haysmavurk* – Azizlerle şehitlerin hayatı ve şahadetinin kronolojik sıralamayla yer aldığı kitap.

3 *Amfiteatr* – Antik Yunan ve Roma'da, seyircilerin oturma yerlerinin basamak şeklinde yükseldiği, daire veya elips şeklinde açık hava yapısı.

4 *Sepicilik* – Tabakçılık, dericilik.

5 *Gaz* –Yara yerlerinden sızan özel reçinesi farklı alanlarda kullanılan dikenli bir bitki.

6 *Şırez, çiriz, şıreşt* – Uzun dar yapraklı ve yenilen bir bitki.

7 Kiği dinî önderi Rahip Geğam Tevekelyan (1886, Enteres), 1909'da Başepiskopos Stepanos Hovakimyan tarafından rahip olarak kutsanır. 1 Aralık 1912'de Kiği dinî önderi seçilir. 1915 yılında şehit edilmiştir.

8 Tüm metinde 1915 yerine 1914 yazılmıştır, düzeltilmiştir.

9 Çalmak.

10 Khubs köyünün sosyo-ekonomik durumu ve yaşamı eksik betimlenmiştir.

11 *Fırka* (Ar.) - İnsan topluluğu.

12 Köyle ilgili ananeler eksiktir.

13 Orijinalde bu şekilde yazılmıştır.

14 Niyetle Kudüs'e gitmiş olan Hıristiyan.

15 *Çevre* – Sırma işlemeli mendil (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

16 *Sipahi* (Far.) – Osmanlılarda tımar sahibi bir sınıf atlı asker (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

17 Kilise, Surb Minas olarak adlandırılmaktaydı ve 1201 yılında inşa edilmişti.

18 Nahiye demek istemektedir.

19 Kiği'nın Khubs köyünde katledilen ve tehcir edilen 1.200 kişi ile farklı yerlere göçmüş veya gurbette bulunan 414 kişinin listeleri eksiktir.

20 *Çığa* – Başa konan süs.

21 İslam'ı kabul etmek.

22 188 kişilik liste eksiktir.

ERZİNCAN SANCAĞI VE ŞEHRİ

NO 121

HAYATTA KALAN YEĞYA TOROSYAN'IN, ERZİNCAN ŞEHRİNİN TEHCİRİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

Yeğya Torosyan'ın hikâyesi:

60 yaşında, zanaatkâr olarak serbest bırakılmış, sonra Kürtlere sığınmış.

Seferberlik

21 Haziran 1914'te Türkiye nüfusunun seferberliği başladı, erkeklerden 20-45 yaşındakilere askere yazılma emri geldi.

Bu arada ben ailemle Mamahatun'daydım; annem, karım ve biri 8 yaşında, diğeri ise 2 yaşında iki oğlum ve 5 yaşında bir kızım vardı. 25 koyunum ve 2 ineğim vardı. Mesleğim terzilikti. Ben de askere yazıldım ve iki güne kadar, askerî atölyede çalışmak için Yereza'ya *(Erzincan)* gidecektim.

Gidiş

Annem ve karım, bir gün öncesinde unu gözyaşlarıyla kararak erzakımızı hazırladılar.

1 Ağustos'ta tüm evler, daha ayrılmadan yas içindeydi, felaketi görmeden neticeyi biliyorlardı. 400 hane içinde Ermeniler sadece 15 haneydi. Kadınlar, hepsi de yeni evli, zavallı kadınları kime bıraksınlar? Onları kim besleyecek, onlara kim bakacak?

Günün birinde, kılıç ellerinde bizi ocağımızdan dışarı attılar. Yanımızda beyaz torbalarımız vardı, içinde erzakımızla. Geride kalan çocukların haykırışı, zavallı annelerimizin acılı gözyaşları, yeni gelinlerin hıçkırığı bizi hepten mahvetti. Gitmeliydik, çünkü tehdit ediyorlardı. Son kez vedalaşıp gittik.

İlk gece, Bay Mambre'ye misafir olduk, aziz evimizden ilk defa ayrılıyorduk. İstirahat ettikten sonra, ertesi günü yolumuza devam ettik. Ondan sonraki gün başka bir köye gittik, orada da iyi karşılandık. Ertesi günü bizi bir hana götürdüler ve artık hapis kalacağımızı, kurtuluşun olmadığını hissettik. Ertesi günü Yerzınka'ya girecektik.

Yerzınka. Güneşin kararması

Cuma günüydü, saat 9'da, 15 arkadaşla birlikte Erzincan'a girdik. Henüz şok durumundaydık, güneş karardı ve biz arkadaşlarla birbirimizi kaybettik. Güneşin yerine yıldızlar parlamaya başladı. Bu durum 15 dakika sürdü ve giderek aydınlanmaya başladı. Arkadaşlarla birlikte topluca dostumuzun evine gittik ve dinlendik. Ertesi günü kayda gittik, 35. Bölüğe kaydoldum. Atölyemiz, tabakhaneydi.

Tabakhane

Erzincan'ın güney tarafında, 20 dakika uzaklıkta, tabakhane olarak anılan atölye vardı. 800 kişiden oluşuyordu. 16 oda, iki müdür ve bir binbaşı vardı, diğerleri işçiydi. 24 saatin 16'sında çalışma mecburiyeti vardı; kısa günlerin eksikliği geceleri dolduruluyordu.

Atölyeden çıkmak kesinlikle yasaktı, çalışma esnasında sadece birkaç dakikamız vardı dışarı çıkmak için, geç döndüklerinde korkunç ceza ve dayak vardı, çalışanlar da bunu bildiklerinden tam zamanında orada bulunmaya çalışıyorlardı. Sadece Yeriza'nın yerlisi olanlara, işlerini bitirdikten sonra, uyumak için evlerine gitme emri verilmişti, sabah tam saatinde işlerinin başında olma şartıyla, yoksa dayak yiyeceklerdi. Biri hastalanıp "hastayım" deseydi, korkunç bir şekilde dövüyor ve daha kötüleşmiş bir şekilde hastaneye gönderiyorlardı ve birkaç gün sonra ölüm haberi geliyordu. Bu yüzden, bu acımasızca çalışma ve dayaklardan kurtulmanın tek yolu ölümdü.

Büyük bit hastalığı: Tifüs

1914 Aralık ayı sonunda, Türkler muzaffer ordularıyla Kafkasya'ya saldırdı. Rusların oyunu, Sarıkamış'ta Türklerin başarısızlığını getirdi, rezil bir şekilde geri çekilmeye başladılar. Bu öyle bir ricattı ki, tüm geri çekilen orduyu yaralı ve hasta [etti].

Bu durum aylar sürdü. Erzincan'ın tüm resmî ve büyük binalarını

da hastaneye çevirdiler. Sari Kamiş'ten *(Sarıkamış)* Karin'e *(Erzurum)*, Karin'den Mamakhatun'a, oradan da Yerzınka, Yerzınka'dan Sebastia. Bu şekilde, tüm yolun üstünde bir hat üzerinde, birbirinden ikişer saat uzaklıkta hastaneler kuruldu.

Aralık 1914'ten Mart 1915'e kadar, yolun iki yanı, Sari Kamiş'ten Sivas'a kadar ceset doluydu. Cesetler çok olduğundan dolayı gömmekten bıkmış, vahşi kuşlara ve hayvanlara yem olmaları için dışarıda üst üste diziyorlardı. Yerzınka hastanelerinde, günde 30-100 kişi ölüyordu. Hastalığın mikrobu bitti, siyah ve büyük bir böcek, o kadar hızlı ürüyordu ki, üç günlük hasta bitten boğuluyordu. Vücudun farklı yerlerinde bulunan bitler, hastanın kalbi üzerinde toplanıp, oradan da ağzına hücum ediyor ve hasta bundan soluğu kesilerek ölüyordu. Türkler arasında daha çok yayıldı, öyle ki, Yerzınka bölgesinde 3.500 kişi öldü, Karin bölgesinde 7.000. Yolda karlar içine düşüp ölenlerin sayısı ise, en az 50.000 [kişiydi]. Örneğin, tabakhane çalışanları eylülde 800 kişiydi, martta ise 235 kişi kaldık.

Türk, mecburen yeni bir seferberlik başlattı, askerler bitmişti ve 17-18 ile 19-20 yaşındakiler asker olacak diye tellal çağrıldı.

Çete

Türkiye hapishaneleri, on beş yıldır, her türlü hırsız, katil ve caniyle dolmuştu, fakat Ermenilerin tehciri esnasında bunlar serbest bırakıldı ve caniliklerini gerçekleştirmek için hürriyet verildi. Hükümet onlara silah ve elbise verdi. Ermeniler, bu *çeteleri* neden serbest bıraktılar, mutlaka Ermenilere karşı bir takibat var, diye şüphelendiler. Tüm Ermeni gençleri Türkiye'nin elindeydi. Türkler bu planlarını Alman hükümetinden aldı.

Ermeni gönüllüler, gruplar halinde Rus ordusuyla yardıma geldiklerinde, Türkler sonlarının yaklaştığını biliyordu. Kendi ölümünden sonra Ermeni güçlenecektir. Bu durumu hazmedemedi ve Ermeni'yi ortadan kaldırmaya çalıştı. 1 Şubat 1915'te faaliyete başladı. Önce tüm aydın, tüccar sınıfını elden geçirdi ve önde gelen devlet memurlarını [görevlerinden] aldı, mallarına el koydu, ondan sonra da devrimcileri gizlice öldürtüyordu.

Günün birinde de görevliler gitti ve akşam dönmedi ve cevap olarak, "Onlar fesattı, bu yüzden başka yere sürgün ettik", dediler. Halbuki iki gün sonra cesetleri Yeprat'ın kıyılarında görülmüştü. Kısa süre sonra tüm köyler *çeteler*le doldu. Yerzınka ve çevresine 30.000 asker ve 10.000 *çete* doldu; yağmalamaya, vurmaya, tecavüz etmeye başladılar. Gençleri

tutup hapse atıyor, iki gün geçtikten sonra öldürüyorlardı. Öğlende onlara ekmek ve elbise götürdüklerinde orda olmayınca "Onları Sansar'a yolladık, birkaç gün sonra mektup alırsınız", diyorlardı. Bu Sansar Vadisi, 15.000 Ermeni gencinin mezbahası oldu.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 415, yapraklar 71-79, orijinal, el yazısı.

NO 122

GAREGİN TURİKYAN'IN, ERZURUM VİLAYETİNİN ERZİNCAN SANCAĞINDAKİ ERMENİ KÖYLERİNİN KATLİAMLARIYLA İLGİLİ NOTLARI

20 Haziran 1917, Yeriza

Yeriza *(Erzincan)* veya Yerzınka, eski adıyla Yekeğyats bölgesi, hemen hemen dört tarafı yüksek dağlarla çevrili geniş bir ovadır.

Yeprat Nehri, Yeriza Ovası'nın göğsünü tırmalayarak, bu ovanın sağ ve sol kıyılarını yalayarak doğudan batıya geçer.

Yeriza'nın iklimi yazın sıcak ve kışın soğuktur. Ovanın yazın sıcak olmasına karşılık, çevresindeki dağların yüksek tepelerinden bazılarının üzerinde ebediyen beyaz kar kütleleri hüküm sürer.

Toprak yumuşak ve bereketlidir; her türlü tahıl, hububat, sebze ve meyve yetişir.

Sulama ve içme suları bol olmakla birlikte, bundan önceki hükümetin ilgisizliği ve suyollarının eskiliğinden dolayı kaliteli değildir. Asıl şehir ovanın merkezindedir; etrafında, ovada ve dağların eteklerinde ise, bağlar, bahçeler ve meyve ağaçlarıyla donanmış çok sayıda köy yer almaktadır ve uzaktan bakıldığında etrafı çevrilmiş geniş bir bahçe izlenimi yaratmaktadır.

Yeriza'nın tarihi de zaman zaman parlak olmuştur. Ermeni Arşakuni Hanedanlığı krallarından Büyük Tırdat, Bizans imparatorundan taç alıp Ermenistan'a geri döndüğünde, yerleşim için, kendisine Yekeğyats bölgesini seçmiştir. Eski ve yeni yüzyıllarda, İran-Türk ve Tatar-Türk akıncı kabileler arasında savaşlara sahne olmuştur.

Verimli ovası ve elverişli konumundan dolayı, uzun süre, Yeriza'nın, cesur Çarlık askerleri tarafından ele geçirilmesine kadar, nankör Osmanlı devletinin dördüncü ordusunu bağrında beslemiştir.

Bitki örtüsü zengin. Balcılık ve sığır yetiştiriciliği yer yer gelişmiştir.

Yeriza bölgesinin, kuzey istikametinde, şehrin 2-3 saat uzağında taşkömürü madeni bulunmasına rağmen, üretim için günümüze kadar hiçbir adım atılmamıştır. Bir saat uzaklıkta ise maden suyu kaynağı vardır, ama boşu boşuna akıp gitmektedir.

Şehri çevreleyen dağlardan önemlileri, Dersim dağ silsilesinin bir halkası olan ve bağrından fışkıran soğuk, berrak ve buz gibi suyuyla (Müzür Suyu) Mındzur Deresi ve Mircan Boğazı olarak adlandırılan vadisiyle güneyde Mircan'dır (tarihi Mındzur), kuzeyde Sıpınkor, Surb Grigor demektir ve Aziz Grigor'un çilelerini bu dağın koynunda çektiği sanılmaktadır, batı tarafında ise, askerî konumuyla meşhur Çardaklı vardır.

Yeriza'nın sınırları, doğuda Dercan ve Khuzilcan, güneyde Kığı, Bulurmur *(Pülümür)* ve Dersim dağ silsilesiyle ayrılan Ovacık ovası, batıda Kemakh *(eski, Ermenice adıyla Daranağı Kamağk = Kamakh)*, kuzeyde ise Kelkut ve Baberd'dir. Kapladığı alan kuzeyden güneye ve doğudan batıya yaklaşık 400 dört yüz verst [kare] dir.

Eski eserlerden anılmaya layık olanı, şehrin, Kral Artaşes tarafından inşa edilen kalesidir. Bu kale Türkler tarafından tahrip edilmiş olmasına rağmen, izleri günümüze kadar kalmıştır.

Dolayısıyla Yeriza, konumu açısından zengin olmakla birlikte, yüzlerce yıl egemenliğini sürdüren Osman'ın soyu[1], hareme bağlı, bednam ve ziyankâr yaşamına sarılıp, zanaat ve ticaret bolluğuyla daha da zenginleştirmeyi düşünmemiş ve günümüze kadar, hem şehirde, hem de şehir dışında taş döşeli olmayan sokaklar var olup, insanlar, duvarların altından sürünerek geçmeye veya suların taştığı zamanlar birbirlerini kucaklayarak bir taraftan diğerine geçirmeye mecburdur. Aynı şeyi, içme suyunun kötülüğü konusunda da söylemek mümkündür. Bir önceki hükümetin biraz çaba ve para ortaya koyması durumunda, şehir dışında bulunan kaliteli suları şehre getirip halkına soğuk ve kaliteli su içirebileceği, sağlıklı ve güçlü evlatlar yetiştirebileceği, tecrübeyle sabittir.

Bunun haricinde, şehrin ekonomisini arttırmak ve zenginleştirmek amacıyla, boşa akan suları kullanmak mümkündü. Örneğin, kuzeydoğu cihetinde bulunan Khandek[2] suyunu, biraz para yatırarak çok sayıdaki

susuz topraklara yönlendirmek ve tüm şehre yetecek kadar yakacak odun elde etmek mümkündü. Halbuki Yerzınka büyük ormanlara sahip olamadığından, odun, 7-8 saat uzaklıktaki yerlerden, yük hayvanları ve kağnılarla taşınmaktadır. Halbuki bu suyla yapılacak sulamadan elde edilecek olan sebze, özellikle de şeker hülasası veren pancar üretimi sayesinde, 4-5 yılda tüm maddi yatırımı karşılamak, ardından da sınırsız zenginlik elde etme imkânı vardır.

Şehrin zenginliğinin bir sebebi de, gizli kalmış madenlerin işlenmesi olabilirdi. Anayasa [II. Meşrutiyet kastediliyor. e.n.] sonrasında, şahıslar faaliyet gösterme hakkına kavuştuğunda, Yeriza'nın maddi imkâna sahip Ermenileri, madenleri işletmek için, hükümetten izin alıp bakır, gümüş ve taşkömürü varlığı tespit ederler, fakat kendi maddi güçlerini yeterli bulmayıp Avrupalı yatırımcılarla birleşerek faaliyete başlamak isterler, fakat seferberlik gelir ve işi de, işi yapanı da ortadan kaldırır.

Manastırlar

Yeriza'nın manastırları şunlardır:

1. *Sepuh veya Surb Grigor Lusavoriç* (aydınlatıcı) *Manastırı*, tahkim edilmiş, meyvelerden gelir sağlıyordu, 5.000 Osmanlı altını değerinde malı vardı. Şehrin batı tarafında bulunan manastır şimdi yağmalanmış ve kül edilmiş bir haldedir.

2. *Avag Manastırı*, aynı şekilde tahkim edilmiş ve çok sayıda odaları olan mükemmel yapısıyla ünlü. Tüm zenginlikleri arasında, büyük bir at nalı boyutunda, Dağtap adında yuvarlak bir taş da vardı. Rivayete göre, bu taşı Surb Grigor Lusavoriç boynuna asıyordu[3], testereyle ortadan kesilmiş olup, bir yarısının da Avrupa'da bulunduğu söylenir. Geçen yüzyılın ilk çeyreğinde, bir yarısının Yerzınka'daki Surb Sepuh Manastırı'nda olduğunu duyan Avrupalı alıcılar gelip, 15 bin Osmanlı altını vermek ister, fakat elleri boş geri dönerler. Bu manastır da, Türk güruh tarafından aynı şekilde yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.

3. *Dokuz azizin mezarı*, tarihî Tortan köyünde[4], tüm mal varlığıyla, yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.

4. *(Surb Şoğakat) Şokha Manastırı*, otuz somar kadar toprağı ve içinde malları vardı; bu da aynı şekilde yağmalanmış ve tahrip edilmiştir

5. *Surb Hakob Manastırı*, hayli gelire sahip, yine yağmalanmış ve tahrip edilmiş, sadece, yapılış şekliyle ünlü olan savunma duvarları ayaktadır.

6. *Surb Kirakos Manastırı*, şehirden bir saat uzaklıkta, şehrin batı tarafında, aynı şekilde, tüm mal varlığı yağmalanmıştır.

7. *Nerses Hayrapet Manastırı*, şehrin batısında, büyük çaptaki mal varlığı ve toprakları yağmalanmış ve mülkleri tahrip edilmiştir; sadece etrafındaki, yapılış şekliyle ünlü duvarları ayaktadır.

8. *Çarçaranats Lusavoriç Manastırı*, 50 somar kadar toprağı ve büyük mal varlığı şimdi yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.

9. *Poğos-Petros Manastırı*. Aynı şekilde zengin ve toprak sahibi; tamamen yağmalanmış ve tahrip edilmiştir.

10. *Surb Georg*, mülkleri ve mal varlığı yağmalanmış, tahrip edilmiştir.

11. *Surb Nikoğos*, Bıtariç köyünde, yağmalanmış ve tahrip edilmiştir tüm mal varlığıyla birlikte.

12. *Miavor Surb Karapet Manastırı*, şehrin batı kısmında, zengin ve güzel yapılı, yağmalanmış ve tahrip edilmiştir, zenginliği ve binalarıyla birlikte. Bunların haricinde, şehrin şu veya bu tarafında serpilmiş olan ufak-tefek şapeller ve ziyaretgâhlar da vahşi Türk güruh tarafından ıssızlaştırılmış ve yok olmuştur. Tüm manastırlarda değer biçilmez eski ve değerli kitaplar, eşyalar, kutsal emanetler bulunmaktaydı.

Yeriza'nın binaları:

Yerzınka şehrinde Ermenilere ait 2.500 hane vardı, bunların yüzde doksanı yıkılmıştır. Şehirdeki 2.500 dükkândan 1.500'ü Ermenilere aitti ve şimdi bunların büyük bir kısmı harabe halindedir. 250 talebe barındıran dört büyük okulu ile ilk ve ortaokul düzeyinde her birinde 50-100 talebe olan birkaç mahalle okulu vardı; hepsi bugün tahrip edilmiştir.

400 talebe barındıran kız okulunun binası şimdilik ayaktadır ve göçmen barınağı olarak kullanılmaktadır.

Yeriza halkı da belli bir oranda eğitimli ve kültürlüydü.

Ticaret ve zanaatlarda ise en üst seviyede bulunuyordu.

Tüm zanaat kolları Ermenilerin elinde bulunmuştur (Bkz. istatistik bölümü), bakırcılık ve iplikçilik (manisacılık */manuse/*)[5] önemli bir yer tutmakta ve büyük oranda çevre bölgelere ihraç edilmekteydi. İkinci sınıf tanınmış tüccarların bir kısmı 50.000'den 100.000 liraya kadar mal varlığı kaybetmişlerdir.

Kiliseler:

Surb Pırkiç – Şehrin güney tarafında, Türk hükümeti tarafından yağmalanmış ve dinamitle tahrip edilmiştir. Surb Nışan da aynı şekilde yağmalanmış ve iç yapısı tahrip edilmiştir.

Surb Sargis, aynı duruma sokulmuştur. Surb Yerrordutyun da aynı şekilde, iç yapısı ve eşyaları tahrip edilmiş ve yağmalanmıştır. Daha başka şapeller ve ziyaretgâhlar da benzer şekilde tahrip edilip terk edilmiştir. Günümüzde tüm mezar taşları, ağaçları ve süslemeleri yok edilmiş olan çok büyük ve duvarlarla çevrili mezarlık da anılmaya değerdir. Bu mezarlığın içinde bulunan kurumuş çeşme, Yeğya Torosyan adında hayırsever bir kişinin hatırasıdır. Bu ihtiyar, katliamdan kurtulan tek kişi olarak, şehrinin geçmiş görkemine ağlamaktadır. Tahrip edilmiş Ermeni evleri ve mahallelerinin harabeleri arasında veya terk edilmiş ve ıssızlaşmış binlerce dükkân ve mağazanın yas kokan ve yosun tutmuş kemerleri altından geçen herkes, ihtiyarın acı gözyaşlarıyla bin kere ah etmektedir.

Yeriza'nın çok sayıda manisa fabrikası ve işverenleri ile yanlarında çalışan yaklaşık 1.500 kişi vardı. Bunun haricinde, Yeriza'nın tüm Ermeni köylerinde olduğu gibi, genel olarak her bir Yerizalının mal varlığının bir sebebinin de, çok sayıda ve geniş üzüm bağları ve meyve ağaçlarıyla donanmış bahçeleri olduğunu kabul edebiliriz.

Katliamın koşulları

Her yerde olduğu gibi, Yeriza'da da, Ermeni halkını imha etmek için aynı sistematik ve vahşi yöntemler kullanılmıştır.

Önce önde gelen kişiler ve gençler hapse atılmış ve silah talep edilme bahanesiyle duyulmamış işkencelerle günlerce eziyet edildikten sonra öldürülmüşlerdir. Aynı zamanda, daha birçoğu, canlı-kanlı, bileği kuvvetli gençler, bedel veren veya vermeyenler, yol yapımı bahanesiyle art arda şehir dışına, Mamakhatun hattına gönderilmiş, fakat hiçbiri geri dönmemiştir.

Yeriza'nın genel tehciri ise 28 Mayıs 1915'te gerçekleştirilmiş ve şehrin iki saat uzağında, Dürin Çayı'nın köprüsü yanında, erkek veya kadın, yaşlı veya çocuk demeden acımasızca işkence edilmiş ve katledilmiştir.

Katliamın ayrıntıları

Çocuk katili bir Türk'ün çileli ölümü

Anlatılanlara göre, yaşlı ve Ermeni kanına henüz doymamış bir Türk, kirletme amacıyla her yaştan kadınlardan oluşan kafilenin yolunda durup, onların kucaklarından ve ellerinden, bir yaşından beş yaşına kadar olan çocukları, acılı ağlayışlar ve feryatlar arasında çekerek, ayaklarından tutup ikiye ayırarak, Fırat'ın sularına teslim etmekteydi.

Orda duran, tabii ki, o derece acımasız olmayan bir Türk, ona yaklaşarak, "Kardeş, bu kadar da olmaz, günahtır, günah", der. "Bırak, Hoca Efendinin camide ne dediğini duymadın mı? Ermenilerin kökünü kurutmak lazım, çünkü onlar bizim karılarımız ve çocuklarımızın oralarını buralarını, şu ve bu şekilde kirlettikten sonra katletmişler", der tehditle ve arka arkaya çocukları ikiye ayırıp kanlar içinde suya atmaya devam eder.

Günler sonra, çocuk katili Türk ağır bir hastalığa yakalanır. Kendisiyle konuşmuş olan Türk, komşusunun ağır hasta olduğunu duyarak, günün birinde ziyaretine gider ve çocuk katilini, yatağında bir yandan diğerine çırpınıp her saniyede, "Ah, şu çocukları ağzımın üzerinden çekin, görmüyor musunuz, nefesimi kesiyorlar", diye bağırdığını görür. Ziyaretçi, şu sözleri söyleyerek dışarı çıkar: "Bu dünya yapana kalmaz, ne yaparsan onu bulursun." Gerçekten de, söz konusu çocuk katili, dört-beş gün aynı şekilde ölüm döşeğinde eziyet çektikten sonra ölür, bu dünya ona da kalmaz.

Mezardan kaçan Ermeni gencinin hikâyesi

Aslen Harputluydum, fakat askere çağırıldığımdan dolayı Yerzınka'da bulunuyordum ve zanaatkâr olarak deri tabaklanan sepi yerinde[6] çalışıyordum. Tehcir günlerinde, dışarıda kötü şeyler olduğunu görüyorduk, fakat biz çalışan Ermeni askerlere tüm vahşeti bilme izni yoktu. Kötü günlerden bir gün, biz Ermeni amele askerleri bir tarafa ayırdılar ve dışarı çıkartıp, sıkı denetim altında, bir yerden başka yere götürmeye başladılar. Bir günden diğerine, bize diğer kaçak veya başka Ermeni gruplarını da eklediler ve sayımız üç yüze kadar ulaştı. İşimizden ayrılmamızın üzerinden iki gün geçmişti ki, akşam [gece] saat birde,[i] toplanan herkesi, 300 kişi kadar, büyük bir binaya doldurdular. Orada bize yememiz için

i Akşam saat 1, Osmanlı zaman ölçümüne göre, günbatımından sonra bir saattir ve dolayısıyla mevcut evrensel zaman ölçümüne göre akşamüstüdür.

ekmek verdikten sonra bir subay gelip şöyle konuştu: "Bizim iyi yürekli sultanımız, Ermeni evlatlarının düşman eline düşmemesi için (çünkü Ermeniler her zaman yararlı unsurlar olmuşlardır), onları daha içeriye nakletme kararı almıştır. Bu yüzden padişah için dua edin ve hazırlıklarınızı görün, çünkü bugün veya yarın yola çıkacaksınız." O gece saat dört sularında bizi bağlı ve nezaret altında dışarı çıkardılar ve nereye gittiğimizi bilmeden, karanlıkta yolumuza devam etmeye başladık. Yürürken, bizi çevreleyen kişilerin gitgide arttığını fark ettik. İçlerinden bazıları, ellerinde kürekler ve kazmalar tutuyordu. Az sonra, şehrin dışında bizi durdurdular ve bağlarımızı çözerek soyunmamızı emrettiler. Her birimiz denileni yapmaya başladı. Yürüyüşe devam etmemiz için sıraya dizdiler, fakat verilen bir emir üzerine, ilk sıralardan aniden yaylım ateşi açan tüfeklerin sesi duyuldu. İki yerimden yaralanıp yere serildim, ardından bıçaklanmaya başladık ve ensemde sert bir bıçak acısı duydum. Lakin tüm bunlara rağmen kendimden geçmemiştim ve cesetleri çekip önceden hazırlanmış derin ve geniş bir çukura doldurmaya başladıklarında, bedenimin sıcak kanla ıslandığını hissettim. Bu arada beni de çekerek çukura attılar ve arkamdan da başkalarını. Ayaklarıma ve göğsüme ağırlık gelmeye başladı. Şansıma, üzerime doldurulan cesetler son kalanlardı ve başımla ağzım havada, açık kaldı. Ölmek üzereydim, yaşama tutunmak için büyük zorlukla ve kesik kesik nefes alıyordum, fakat küreklerle üzerime toprak doldurmaya başladıklarında bu ümidim de kayboldu. Bu iş esnasında ben de boş durmuyor ve parmağımın ucuyla burnum ve ağzımın üzerine dolan toprağı bir yana itip, hava yolu açıyordum. Toprakla doldurma işlemi devam etseydi, bu çabam da tabii ki işe yaramayacaktı hayatımı kurtarmak için. Ölü gömücüler, elbiselerimiz ve para ganimetimizi başkalarına kaptırmak istemediklerinden, gidip onları garantiye aldıktan sonra geri gelerek, kalan işleme devam etmeye karar verdiler. Onların uzaklaşmasıyla sesler kesildiğinde, ayaklarım ve ellerimle, cesetlerin yükünün altından kendimi dışarıya çekmeye başladım ve kaçmaya hazırlanıyordum. O arada, çukurun içinden aniden başkalarının seslerini duydum, yardım istiyor veya cesetlerin arasından çıkmaya çabalıyorlardı. Nihayet, birbirimize yardım ederek, çukurdan beş kişi çıktık ve kaçmaya başladık. Üçü başka tarafa kaçtı, ben ise diğeriyle kaldım ve başka bir yöne kaçtık. Işık yavaş yavaş yok olduğunda biz bir buğday tarlası içinde yorgun, dermansız ve kanlar içinde, uyuşmuş bir halde örtünüp yattık. Uyuyor muyduk, yoksa rüya mı görüyorduk, bilmiyorum, bizim az ötemizde insan sesleri

duyduk. Dikkat kesildik ve saman ve buğday biçmek için gelmiş olan Türk aileleri olduklarını anladık. Saklandığımız tarlayı da biçtikleri takdirde tamamen mahvolurduk, dört yanımıza dolmuş olduklarından kaçmanın da imkânı yoktu. Bu durum karşısında sessiz kaldık ve kaderimizi şansa bıraktık.

Şansımıza, saatler geçti, akşam oldu ve bizim gizlendiğimiz yere el sürmeden evlerine çekildiler. Karanlıktan faydalanarak, arkadaşımın tavsiyesiyle, yakındaki tanıdık köylerden birine gitmek için yola çıktık, fakat biraz yürüdükten sonra, üzerimde bir halsizlik hissettim. Arkadaşım, yaramın ağırlığını görüp iç çamaşırının parçalarıyla sardı, sonra kollarımdan tutup yakındaki bir köye varana kadar yürümemi salık verdi. Orada güvenilir dostlardan birinin evinde ağırlanıp biraz kendimize gelebildik, oradan da Dersim'e gittik ve Rusların Yeriza'yı ele geçirmelerine kadar orada kaldık.

Ermeniler ölüyor, Almanlar eğleniyor

Yeriza'nın yerlilerinden bir Rum'un anlattığına göre, tutukluları sıra sıra bağlayıp tehcir için hapishaneden çıkarttıklarında, içlerinde yaşlı ve genç insanlar vardı, hepsi de asil, iyi hayata alışık, fakat dayak ve falaka altında, çivi, haç, demir, ateş ve kerpetenle uygulanan işkenceler ve eziyetler altında ezilmiş, zayıflamış, dişleri ve göz kapakları çamur dolu, elbiseleri kana boyanmış ve yırtılmış, tamamen tanınmaz hale gelmişlerdi. Bütün bunların yanında, en taş kalpliler dahi bir nevi rahatsızlık duyarken, öte tarafta Alman subaylar, büyük bir coşkuyla fotoğraf makinelerini yerleştirerek, bu mazlumların fotoğraflarını çekmekten sanki zevk alıyorlardı.

Bir Türk'ün gururu

Rusların Yeriza'yı ele geçirmesinden önce, tüm sınıf ve yaştan Türkler kahvede oturmuş, her biri Ermenilere uyguladığı vahşeti anlatırken, her yaştan Ermeni kadınlarını ve kızlarını kirletip, anneleri çocuklarının ve kocalarının önünde, çocukları, annelerinin ve babalarının önünde iğfal ettiklerini, ebeveynlerinin çocuklarınının, çocuklarınınm ise ebeveynlerinin gözü önünde nasıl öldürüldüğünü anlatırken, içlerinden biri, görülmemiş ve benzersiz bir iş yapmış olmanın gururuyla, "3-4 yaşında beş çocuğu annelerinden kopartıp bir tepenin yamacında bir hat üzerinde yan yana sıraladım ve onlar başlarına gelecekleri bilmeden, kollarını açmış,

ağlayarak annelerini arar ve gözyaşları kırmızı yanaklarından süzülürken, az öteden attığım bir tüfek mermisiyle beşi de aniden kuş gibi tıpırdayarak arka arkaya tepenin yamacından aşağı yuvarlandı, annelerinin yürek parçalayan ve acılı haykırışları içinde", diye anlatır.

Çocuklarını öldüren anneler

Genç ve iskelete dönüşmüş bu Ermeni anneleri ormanlık bir dağın kenarında, yolun biraz yukarısındaki bir kayanın altında oturmuşlarken, ben de katliamdan zorlukla kurtulmuş, günlerce bir yerden diğerine, bir dağdan diğerine kaçarken, nereye gideceğimi ve nasıl kurtulacağımı bilmezken, kendimi günün birinde Dersim Dağları'na sığınmış olarak buldum.

Bu Ermeni annelere rastladığımda, durumları içler acısıydı. Saçları darmadağın, yüzleri sararmış, gözleri çukura kaçmış ve elbiseleri yırtılmış olarak, ellerini göğüslerinde kavuşturmuş, sessizce ağlıyor ve iki yana sallanıyorlardı. Onları görünce, ben de son derece yorgun ve bitkin olarak yanlarına oturdum.

Çok az konuşacak dermanları veya keyifleri vardı. Bununla birlikte, içlerinden biri çaba sarf ederek, "Siz tam bu yoldan mı geliyorsunuz?", dedi. "Evet", dedim. "Acaba yolda bir şeye rastlamadınız mı?", dedi. "Hiçbir şey, sadece bir yerde 4-5 yaşlarında bir çocuk gördüm, bir kayanın altında, derin iniltilerle can çekişiyordu ve belki de şimdi ölmüştür", dedim. Sözümü daha bitirmeden, her iki genç kadın da göğüslerini döverek, acılı kelimelerle ağlamaya başladı. "Kör olayım, öleyim, tatlı Gurgen'im", dedi onlardan biri, "Ah ne acımasızdım ben ki, seni öylece bırakıp gittim. Tatlım belki ölmez. Senin yerine ben niye ölmeyeyim ki? Evet, ben vicdansız bir anneymişim". "Ah, benim küçük Zabel'im, yüreğimin tatlı parçası, keşke senin yerine ben kendimi sulara atsaydım", diyordu diğeri. "Bize ne lanetler okuyacak ve ne şikâyetler edeceksiniz, sevgili yavrular", deyip dövünüyordu iki anne.

Ben şaşırmış bir halde kaldım ve bu ağlayış ve sızlayışı görünce, yaptığıma pişman oldum, bir an için dermansız ve uyuşmuş bir halde, hayal âlemi içinde gözlerini yere dikip, kayanın altına sessizlik gelene kadar.

Sorularıma büyük zorlukla cevap vermelerine rağmen, sonunda, kafileleri bir Türk köyünün yakınından geçerken, zengin ve nüfuzlu bir Türk *beyi* tarafından birkaç genç ve güzel annenin kaçırıldığını, bir süreliğine

onun ve yardakçılarının pis emellerine alet edildikten sonra yollanıldığını anladım.

Zaten yorgun ve çileli olarak, bölgeye ve yollara yabancı ve rehbersiz bir şekilde, yeni ve bilinmeyen hadiselerin beklentisi içinde eziyet çekmeye başlarlar. Yedikleri ottu ve çoğunlukla, günlerce aç kalıyorlardı. Bir-iki gün böyle sürer ve içlerinden bu ikisi, biri hasta Gurgen'i ve diğeri iki yaşındaki aç Zabel'i yüzünden sık sık arkadaşlarından geri kalır.

Son etapta hasta Gurgen, tamamen dermansız bir halde, zaten takatsiz kalmış annesinin kollarında ağırlaşıp, küçük Zabel de açlıktan, annesinin çoktan kurumuş olan memelerini parçaladığında, biri çekilmez yorgunluğu, diğeri ise çekilmez ıstırabı ve acısından kurtulmak için, özellikle de arkadaşlarının tavsiyesiyle ve onlardan geri kalma korkusuyla, mecburen çocuklarından ayrılmaya karar verirler. Ve küçük Zabel'in annesi, tatlı kızına açlığın pençelerinde daha fazla eziyet çektirmeme fikriyle onu nehrin sularına, Gurgen'in annesi ise, bir tesadüf çocuğunun iyileşip yaşayabileceği ümidiyle veya nihai olarak öldürmeme düşüncesiyle onu bir kaya altına bırakıp kaderine teslim eder ve arkadaşlarına ulaşmak için yürümeye başlarlar.

"Ah, Gurgen'imin sesini duydukça geri dönüyor ve defalarca pişman olup geri dönerek onu kucaklamak istiyordum, fakat yapamadım, ta ki yeri ve sesi belli olmayana kadar", dedi, Gurgen'in annesi. Diğeri ise, "Kuruyayım yavrum, kuruyayım. Gözümü nehrin sularından ayıramıyordum. Ah, ne korkunç andı o, yaşamanın ne olduğunu bilmiyordum. Yüreğimin parçası Zabel'im, keşke senin yerine ben düşseydim sulara veya birlikte ölseydik. Ben ne vicdansız bir anayım" dedi ve iki mutsuz ve kendi çocuklarının katili anne, tekrar acılara gark oldu.

Çocuklarından ayrıldıktan sonra, acılar içinde tamamen ezilmiş bu iki kederli anne, sadece bir gün yol yürüyebilmiş ve arkadaşlarına da son kez veda edip, kara yaslı bu kayaların altında kalmıştı.

Kalkıp bana eşlik etmeleri için onları teşvik etmeme rağmen, yapamadılar. Onlardan gözyaşlarıyla ayrıldım ve onların, o kayanın altındaki görüntüsü bugüne kadar hafızamdan silinmemiştir ve bana öyle geliyor ki, son derece talihsiz, kendi çocuklarının katili iki annenin bu yürek paralayan sahnesi hâlâ oradadır.

Ermeni katliamlarıyla ilgili Müslüman'ın görevi nedir?

Yerzınka bölgesinin Agrak köyünden ve katliamdan kurtulmuş olan Mikayel Ulyan anlatmaktadır:

Asker olarak, inşaat taburu kısmında, binbaşının emireri olarak kalıyordum. Kemakhlı Sağıroğlu Halit *Beg*, Yeriza *Mutasarrıfı*, onun arkadaşı olan ceza reisi, Balaban aşireti lideri Gülo *Ağa* ve daha başka görevli kişiler, geceleyin, sabaha kadar görüştükten sonra, *çete* grubunun hemen toplanması için haber gönderdi ve yarım günde emirleri yerine getirildi.

Bu görevliler ve *beyler*, *çeteler*le birlikte açık hava sofrasında otur-muşken, aralarından bir din adamı (molla) çıkıp, çetelere sessiz olmalarını emretti, kendisi de bir sandalyenin üzerine çıkarak, şu şekilde konuştu:

"Sevgili evlatlarım, sürdürdüğümüz bu savaş, bir din savaşıdır ve her Müslüman'ın yerine getireceği görev vardır. Sevgili kahramanlarım, Hıristiyanlara, özellikle de Ermenilere karşı kesinlikle vicdan ve merhamet göstermemek gerekir. Padişahımızın aziz emri, Ermenileri nihai olarak imha etmektir ve görevini layıkıyla yerine getiren herkes, hem burada hem de cennette kutlu olacak ve öldürülen her bir Müslüman da ölümsüz bir şehit olacaktır. Görevini yerine getirmeyenler ise, burada ve ebedi olarak lanetlenecek, onlara düşen pay cehennem olacaktır.

Haydi, sizi göreyim, evlatlarım, Hıristiyanlara, özellikle de Ermenilere karşı uyanacak olan herhangi bir merhameti öldürelim." Bunları anlattıktan sonra indi yerinden.

Onun arkasından *mutasarrıf* ayağa kalktı ve *hoca*nın sözlerini tasdik ettikten sonra, verdiği emirleri unutmamalarını ve Ermeni katliamını, küçüklü büyüklü yerine getirmelerini tembihledi. Toplanan kalabalığın arasında büyük bir şevk hüküm sürmekteydi ve her biri yemin edip söz verdikten sonra yerlerine gitti.

O sırada 3.000 kadar Ermeni amele askeri, bedava olarak yol yapımında çalışıyorduk. Gizli bir talimatnameyle günde 40-50 kişinin öldürülmesiyle bu sayı azalmaya başladı, 125 kişi kalana kadar. Yerli bir Rum'un anlattığına göre, bu 125 kişi de Şuşar dolaylarında bir süre çalıştırıldıktan sonra öldürülür. Bu katliam, 8 Mayıs 1915'te[7] başlamış ve 17 Temmuz'a kadar sürmüştür.

Mutasarrıf ve daha başka önde gelen görevliler, Balaban *aşireti* reisi Gülo *Ağa*'nın Khındzorik köyündeki evinde davetli oldukları bir sırada mutasarrıf, Gülo *Ağa*'ya, Tercan bölgesinden getirilip Sansar Vadisi'nde

toplanmış olan Ermenileri katletme işini ele almasını teklif eder.

Gülo *Ağa*, gelecekte sorumluluk altına girmemek için, kendilerine imza verilmesi karşılığında katliamı üzerine alır. *Mutasarrıf*, Türklere ve Kürtlere, Ermenileri katletme ve mal varlıklarına el koyma yetkisi veren padişah fermanını gösterip toplantıda okur. Gülo *Ağa* bunun üzerine bölgesindeki tüm kişilere ve muhtarlara adam gönderip, Ermeni katliamı ve yağmasına başlamaları talimatı verdi. Tanıdığım Canbeyli bir Kürt, bana, Ermeni katliamı olacağından dolayı, Sanasar Vadisi'nden uzaklaşmamı haber verme iyiliğinde bulundu ve ben Dersim'e kaçtım.

Bu katliamlar esnasında Alman görevlileri hep hazır bulunmaktaydı, fakat isimlerini ve rütbelerini maalesef bilmiyorum.

Agrak köyünden Mikayel Ulyants'ın hikâyesini duyduktan sonra, bir gece Kürt köyü Kışdım'da kaldım. Balaban *aşireti* reisi Gülo *Ağa*'nın akrabalarından Zeynel'in oğlu Khalil yanıma geldi, konuşma esnasında, Gülo *Ağa*'nın tüm vahşetini anlattı, Sansar Vadisi'nde, *Mutasarrıf* Memduh *Bey*'in başkanlığında gerçekleştirilen toplantıyı ve yüzlerce kişilik çetelerin önünde mollanın yaptığı konuşmayı tasdik etti. Ermeni halkının katledilmesine dair acımasızca yaklaşıyorlardı. Kamakhlı Tahir *Paşa*'nın oğlu Khalet *Beg*'in (Osmanlı Meclisi üyesi) katıldığını, *Mutasarrıf* Memduh Beg'in Gülo *Ağa*'nın evinde ağırlandığını ve Gülo'yu rahatlatmak için katliam fermanını okuduğunu anlattılar.

Bu konuşmadan sonra yalnız kaldığımızda beni ağırlayan Kürt, Davut oğlu Mehmet Ali, [konuşmaya] başladı: "Her gün, tarım işleri için tarlaya gidiyordum. Mayıs ve haziran aylarında Yeprat tamamen kanlı akıyordu ve cesetlerle kaplıydı. Bizim soyumuzdan (*Kızılbaş*[8]) anlayışlı kişiler, işlenenin çok büyük ve anlaşılmaz bir cürüm olduğunu söylediler. Sadece yirmi altı ufaklık saklayabildik Rusların gelişine kadar, sonra onları Ermeni komitelerine[9] teslim ettik"; şu yürek paralayan hikâyesini de ekledi:

"Bir gün hasat zamanı nehir kıyısında ekin biçiyorduk, nehri ikiye ayıran küçük bir adanın üzerinde dolanan don gömlekli birini gördüm. Korkumdan yaklaşamadım. İkinci günü onu tekrar gördüm aynı yerde ve hiçbir şey yapamadım. Üçüncü günü yine gördüm ve bu adamın, tüm eziyetler ve korkunç düşünceler içinde aç olduğunu fark ettim. Çantamdan dört tane ekmek aldım, nehir kıyısına yaklaştım ve gelip alması için yavaşça seslendim. Adam gelmedi, cevap da vermedi. Tekrar tekrar yalvarmalarım bir işe yaramadı ve adam ikna olmadı. Kendisini öldürürüm veya ekmekler zehirli olabilir diye düşünerek, korkudan bana yaklaşmak

istemediğini düşündüm. Korku günleriydi, aklımdan her şey geçiyordu. Belki de sevdiklerinin kanıyla boyanmış ekmeği yemek istemiyor ve gönüllü olarak açlıktan ölmek istiyor diye düşündüm." Mehmet Ali şöyle devam etti: "Ne yapacağımı bilmiyordum. Ekmekleri bir taşın üzerine koydum ve son kez ses verdim, 'Sen korkmayasın ve ekmekleri alıp yiyesin diye ben gidiyorum', dedim ve uzaklaştım. Ertesi günü sabahtan döndüm ve ekmekleri koyduğum yerde buldum. İç çamaşırlı adamı ise, adanın kumları üzerinde hareketsiz serili buldum. Gariban ölmüştü. Bu şekilde ölmek tabii ki bir Müslüman'ın yardımıyla yaşamaktan daha iyiydi. Bu zavallıyı bırakıp gittim ve Ruslar gelene kadar oraya dönmedim."

Yeriza'nın yerlilerinden, 65 yaşında bir ihtiyar olan ve şehrin ele geçirilişinin 2 ay öncesinde Yerzınka'da bulunan Yeğya *Ağa* Torosyan da, Türk vahşetiyle ilgili benzer hikâyeler anlattı. Yeğya *Ağa*, Episkopos Sımbat Saadetyan'ın katlini anlattı ve bana Ermeni Mezarlığı'nda önceden hazırlanmış olup, Episkoposun mezarı olan çukuru gösterdi. Türkler hepsini alıp götürmüş olduklarından dolayı mezar taşları yoktu, sadece onun etrafındakileri yerinde bırakmışlardı. "Korkunç günler gördüm", dedi yaşlı Yeğya, "Basen'den, Erzurum'dan, Babert'ten, Tercan'dan ve Yerzınga'dan getirilen sevdiklerimin katledilmelerini gözlerimle gördüm, anlatamayacağım bir vahşet".

Yeğya Ağa, Türklerin tehdidi altında manisa fabrikasını çalıştırmış ve böylece 50-60 Ermeni kadınına yardımı dokunmuş, onları fabrikada çalıştırarak parti parti Dersim'e kaçırmıştır.

25 bin Ermeni nüfusa sahip Yerzınga şehri ve köylerinden sadece 402 kişi kurtulmuştur (Bkz. istatistik tablosu)[10]. Yerzınga ve çevresinde günümüzde bulunan ve Yerzıngalılar, Çımışgadsaklılar, Kemakhlılar, Armıdanlılar ve az sayıda Harputlular ve Kığililerden oluşan Ermenilerin sayısı ise 1.450 kişiden oluşmaktadır.

Günümüzde Ermeniler ticaret alanında yine Türklerden ileri bir konumdadırlar. Ticareti geliştirmek, zanaatları yeniden hayata geçirmek, köylerin güzel bağ ve bahçelerini yok olmaktan kurtarmak için, milli yüksek kurumlarımız ne düşünmeli ve farklı ülkelerde gurbet hayatı yaşayan 4 bin kadar Yerzıngalı gurbetçi, çok sayıda tarihî kanıtla Ermenilere ait olmuş olan, Ermenistan'ın en güzel ve verimli ovalarından birine tekrar hayat vermek için nasıl bir duruş sergilemelidir?

EMA, fon 227, liste 1, dosya 488, yapraklar 1-20, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Osman'ın soyu: Türkleri ima etmektedir.

2 *Khandek*: Hendek.

3 Rivayete göre, Değtap taşının üzerinde Roma imparatoru ve imparatoriçesinin resimleri işlenmişti. Bu değerli taş, Hıristiyanlığın kabulü dolayısıyla Ermeni Kralı Tırdat'a hediye edilmişti.

4 *Tortan köyü*, çok eski çağlardan itibaren bilindiğinden dolayı tarihî olarak anılmaktadır. Ermenistan Kralı Büyük Tigran (M.Ö. 95-55), pagan tanrısı Barşam'ın heykelini Mezopotamya'dan buraya getirip, özel bir tapınak inşa ettirir. Heykel fildişi, dağ kristali ve gümüşten hazırlanmış olup, şahane bir sanat eseridir. Gregor Lusavoriç, IV. yüzyıl başlarında Barşam'ın tapınağını yıktırıp, yerine Surb Nışan Manastırı'nı inşa ettirir.

5 *Manisacılık* - Dokumacılık, Manisa: Manuse, pamuklu dokuma.

6 *Sepi yeri*: Tabakhane, deri işleme yeri.

7 Düzeltilmiştir, orijinalde 1916'tır.

8 *Kızılbaş*: Şii mezhebinin bir kolundan olan (TDK, Türkçe Sözlük, 2009). Türkiye'de Zazalar ve Aleviler de bu şekilde anılmaktadır.

9 Savaş yıllarında Ermeni mültecilere yardım amacıyla kurulmuş olan çeşitli hayır komitelerini ima etmektedir.

10 İstatistik tablosu bulunamamıştır.

KHARBERD (HARPUT) VİLAYETİ

NO 123

HAYATTA KALAN MİSAK BABACANYAN'IN, KHARBERD VİLAYETİNDEKİ ERMENİ NÜFUSUN TEHCİR VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Kharperd: Ermeni köylerinin nüfusuyla ilgili özel veriler bulunmamaktadır...

Seferberlik:

1914 Ağustosunda, çığırtkanlar aracılığıyla, "Padişahını seven, düğününe gelsin", diye duyurdular. Ermeniler, ilk başta gönüllü gitti. Hükümet kaytaranlara yönelik en sert tedbirlere başvurdu. Birkaçını yakalayarak şehrin ortasında alenen kurşuna dizdi. Köylerde zaptiyeler vasıtasıyla seferberlik uyguladılar. Birkaç ay sonra, orduda hâkim olan çekilmez durum, soğuk, açlık, çıplaklık ve daha başka sebeplerden dolayı kaçmaya başladılar, çoğu kez de gruplar halinde ve silahlı olarak. Hükümet kaçakları ele geçiremediği durumlarda kardeşlerini, babasını, annesini, karısını ve diğer yakın akrabalarını tutukluyor, hapsedip işkenceden geçiriyordu. Köylere dehşet salmak niyetiyle birkaçının evlerini yaktı ve mallarına el koydu. Alman önlemlerin etkisi altında birçoğu teslim oldu. Böylelerini zincire vurup Erzurum'a götürerek yok ediyorlardı. Zaptiyeler köylere giderek, kaçakları teslim olmaya mecbur etmek için, birçoğunun annesi, karısı, ablası, babasını alıp şehre getiriyorlardı...

Cebren el koymalar:

Şehirdeki tüccarlardan, hiçbir ödeme yapmadan, sadece senet karşılığında, her türlü ihtiyaç malına, köylerde ise sığır, koyun, tahıl, yağ, yük hayvanı vs. el koyuyorlardı.

Seferberliğin başlangıç aşamasında hem Türklerden hem Ermenilerden *bedel* olarak 60 altın alıyorlardı, fakat 1915 Şubatından itibaren

Ermenilerden bedel almamaya başladılar. Başlangıçta *memurları* askere almıyorlardı, fakat daha sonra 20-50 yaşları arasındaki tüm erkekleri, ayrım yapmadan almaya başladılar. Ermeni askerlerin büyük bir kısmını yol yapımında çalıştırıyorlardı. Köylerde ise yaşlı erkek ve kadınlar, sığırı varsa sığırla, olmadığı durumda ise kendi sırtlarında, günlerce yol gidip erzak taşımak zorundaydı.

Ermeni askerlerinin ordudaki durumu:

Ermenilere karşı sert tutum ve özel, bilinçli olarak, diğer unsurlara kıyasla ayrımcılık vardı. Ermeni askerler gıda ve elbise kıtlığı, sefalet, uykusuzluk ve nefretten mustaripti.

1915 Şubatından itibaren Türklerin Ermenilere yaklaşımı aniden değişti, Ermenilere farklı şekilde bakmaya başladılar. Ermenilerden yüzlerini çevirdiler; o zamana kadar varolan baskılar ise şiddetlenmeye başladı.

Ermenilerle para hesapları olan Türkler, mart başlarında ısrarla paralarını talep etmeye başladı. Ermenilerin, erteleme taleplerini, "O güne kadar hayatta kalacağınızdan emin misiniz?..", diye cevaplıyorlardı.

Kısa zaman sonra, Diyarbekir Ermenilerinin silahlarını toplamış olduklarını duyduk. Daha birkaç gün geçmeden, 10 Mart'ta, bizim silahlarımızı da istediler. Şeklen Türklerden de topluyorlardı, fakat gizlice tekrar sahiplerine iade ettiklerini duyuyorduk.

Silah toplamak bir nevi niyetlerinin işaretiydi. Kürtler hükümetin niyetleri konusunda bizi önceden uyarıyor, fakat biz inanmıyorduk. Martta silah toplamaya başladıklarında, Arapkirliler direniş gösterip 15 zaptiye öldürdüler. Başka altı Ermeni de silahlarını teslim etmek istemediklerinden dolayı yakalanıp asıldı.

Silahı olup teslim edenler de kurtulamıyor, hapiste en korkunç işkencelere maruz kalıyordu. Üzerlerine su döküp dayak atıyor, vücutlarını demirlerle dağlıyor, tırnaklarını söküyor ve daha başka işkencelerle öldürüyorlardı.

Katliam ve tehcir:

Hükümet, 20 Mart'ta aniden şehrin ileri gelenlerinden 80 kişi topladı ve çeşitli bahanelerle şehir dışına çıkartıp Yedesia'ya *(Urfa)* yolladı. Böylece, nisan ve mayıs sonuna kadar tüm erkekleri topladı ve zincire

vurarak Yedesia'ya yolladı. Lakin yolda, Buğşarsız Deresi denilen ve hünnap ağaçlarıyla kaplı bir vadide, 12.000 genci kurşunlayarak öldürür. Önceden tuzak hazırlanmıştı. Şevki (Şafi, e.n.) olarak anılan Kürtler, vadide saklanır ve Ermeniler dinlenmek ve bir şeyler yemek için oturduklarında, üzerlerine dolu gibi kurşun yağdırıp yere sererler.

Khulageğli Gaspar adında bir genç, bu katliamı şu şekilde anlatmıştır, kendisi de orada bulunmuştur:

"Gözümü açtığımda, kanın su gibi aktığını gördüm. İlk salvodan sonra çığırtkan, 'Sağ kalanlar ayağa kalksın, hükümet sizi affetti', diye bağırdı. Cesetlerin altında sağ kalanlar ayağa kalktı, verilen söze inandılar, fakat daha gözlerini açmadan, yağan mermilerden yere serildiler. Şevki (Şafi) Kürtler, ellerinde baltalarla cesetlerin içine girdiler ve yaralılar ile yarı ölü durumda olanları katletmeye başladılar. Birçoğunun bedenini parça parça ettiler."

Not: 20 Nisan gecesi aniden evleri kuşatıp erkekleri toplayarak şehir dışına çıkartırlar.

Kalan yaşlıları ve çocukları da şehir dışına çıkartarak, Haroğli denilen dağa (Kharberd'in 8 saat uzağında) götürür, orada etraflarını sararak, kılıç ve tüfeklerle katlederler. Daha yolda giderken, dayak ve vahşet uygulayarak yaklaşık 120 kişiyi öldürürler. Başlarında iki yüzbaşı ve Mustafa *Çavuş* adında biri vardır. Her şey hükümetin emriyle ve askerler vasıtasıyla ifa edilir.

Kadın ve çocukları Tigranakert taraflarına götürdüler, Gölcük denilen göle kadar. Orada büyük bir kısmını öldürüp göle atarlar. Anlatana göre, bunların sayısı 30.000'i bulmaktaydı. Yolda çocukları yere vurarak parçalıyor, eğlence için süngülerinin ucuna geçiriyor ve benzer eziyetler ve işkencelerle öldürüyorlardı.

Tüm bu olanların görgü şahidi Avrupalılar ve Yunanlar, kesinlikle tarafsız kalıyorlardı. Türk halkı hükümete katılıyordu, sadece Dersim Kürtleri Ermenileri korudu.

Not: Bunların hepsi önceden Ermenilerle dosttu. Alman askerler ve doktorlar Ermenilere çok sert davranıyordu. Onların davranışları Türklerin davranışından pek farklı değildi.

Savunma:

Kharberd'in Hüsenek (12.000 nüfus), Khulnageğ (700 hane), Datem (400 hane) kasabası haricinde, hiçbir köy direniş göstermemiştir.

Hüsenek'in direnişi: Nisan sonlarında büyük sayıda zaptiye ve asker kasabaya girerek halkı tehcir etmek ister. Lakin Ermeniler karşı koyar ve zaptiyelerle askerleri öldürür. Üç gün üç gece direnirler. Direnenler çok az sayıda silaha sahip olmuş, birçokları küçük tabancalarla çatışmıştır. Direnenler yaklaşık 60 kişidir. Lakin direniş, Malatya'dan gelen birlikler vasıtasıyla bastırılır. Direnenler tutuklanır ve halk yerinden edilip Gölcük denilen göle götürülerek, hepsi öldürülüp göle atılır.

Khulageğ'in direnişi: 20-30 köylü genç, tehcir etmek isteyen askerlere direnir. Direnenler, hayli düzgün silahlara sahiptir. Lakin direniş sadece bir gün sürer. Mezira'dan birlikler gelip direnişi bastırarak, çatışanları tutuklar ve halkı da yerinden edip Malatya'ya doğru götürür. Yolda, Khangöl denilen bir yerde evlere doldurup dört gün aç-susuz tutarak eziyet ederler ve birçoğunu işkencelerle öldürürler. Ardından evlerden çıkartıp Yeprat veya Karasu Nehri'ne atarlar.

Datem'in direnişi: 20 kadar genç dağa çıkar. Zaptiyeler halkı tehcir etmek için gelince, dağda bulunanlar mevzilenip karşı koyar ve zaptiyelerin köye girişini engeller. Altı gün direnirler. Mezira'dan düzenli ordu birlikleri yardıma gelir ve direnişi bastırır ve halkı yerinden edip, bir önceki gibi, Khangöl'e götürüp hepsini öldürürler. Direnenler, birkaç zaptiye öldürdükten sonra kaçıp Dersim Kürtlerine sığınır.

Not: 1915 Nisanından itibaren, tüm Kharberd halkı çeşitli biçimlerde tehcir edilir. Halkın bir kısmı farklı şekillerle kurtularak Dersim'de bulunmaktadır, sadece Kharberd'den yaklaşık 3.000 kişi, Sivas ve Diyarbakır'dan da yaklaşık 2.000 kişi.

Sivas hakkındaki bilgilere göre, Kilikya'ya gönderme bahanesiyle tüm Sivas halkını tehcir ederler. Fakat, Ağca-Dağ'ın Kürtleri tarafından katledilirler.

Sadece Şabinkarahisarlı 300 kadar genç dağa sığınır, üç ay kadar direnir, fakat sonunda onlara ne olduğu bilinmemektedir...

Genellikle şu şekilde tehcir edip katletmişlerdir:

Khozat *(Hozat)* kasabası, yaklaşık 500 hane, mart başlarında birden-

bire tehcir ettiler, fakat Ermenilere mallarını satma imkânı verdiler. Yedesia'ya gönderme bahanesiyle köyden çıkartıp, Berdak *(Pertek)* denilen köye, Yeprat'ın kıyısına ulaştırarak, kurşunlayıp suya atmaya başlarlar. Birkaç genç, ümitsizlikle zaptiyelere saldırır ve onlara sarılarak, kendileriyle çekip nehre düşer.

Çimişkadsak *(Çemişgezek)* – Yaklaşık 500 hane, nisan başlarında, erkekleri şehirde bırakıp kadın ve çocukları tehcir ederek Suriye'ye yollamaya başlarlar. Çok geçmeden erkekleri de şehirden çıkartıp katletmeye götürürler. Birçoğu kaçmayı başarır ve İtaran, Sığnayi, Amutkhan, Tezavut köylerine sığınıp korunurlar ve günümüze kadar da orada oldukları tahmin edilmektedir...

Not: Ermenileri koruyan Kürtler olmuştur. Örneğin Khatabaşı *aşiretin*den Mahmet *Ağa* adlı Kürt, 500 kadar Ermeni genci ile 700-800 kadar kadın ve çocuk saklamıştır. Aynı şekilde Pilvank *aşiretin*den Hacı *Ağa* adlı biri yaklaşık 500 kişi saklar. Hükümet kaç kere talep etti, fakat karşı koyarak yirmi gün çarpıştı ve 15 kadar Türk köyünü ateşe verdi. Onun sakladığı Ermenilerin hâlâ orada bulunduğu sanılmaktadır...

Matkhu'dan, *Paşa* adında bir Kürt'ün yanında 6-7 yüz Ermeni var, hükümet talep eder, fakat o karşı koyarak tüm Çarsancak'ta[1] yaklaşık 50 Türk köyünü tahrip eder, ama Ermenileri teslim etmez. Bu Ermeniler şimdi de onun yanındadır...

Kozanlı Zeynal ve Sıleyman ağalar 400 kadar Ermeni'yi saklar, hükümet talep eder, ama karşı koyarlar. Zaptiyeler Ermenileri zorla tehcir etmek istediklerinde çatıştılar, Sıleyman ve oğlu öldürüldü. Mıze *Ağa* adlı bir Kürt'ün yanında 50 kadar Ermeni bulunmaktaydı.

Perdak Ermenileri hakkında; 70 hane kadarını nisanda tehcir edip köyün bir saat uzağına götürerek, delici silahlarla öldürüp nehre atarlar.

Bedırk Ermenileri hakkında; Türk *bey*ler, 250 haneyi Türkleşmeye zorlar, bir hafta boyunca ikna eder ve hükümetin katletmesine izin vermez. Ermeniler zaman kazanıp Kurşanlı Ali *Çavuş* adında Kürt'e başvururlar. Bu adam gelip Türk beylerine saldırır ve Ermenilerin bir kısmını kurtarıp köyüne götürürm. Geriye kalanları da Türk *bey*ler, Yeprat'ın kıyısına götürerek, öldürüp suya atarlar.

Mazkert; 300 haneyi tehcir edip bir ovada toplayarak, çeşitli işkencelerle hepsini öldürürler.

Havaf Ermenileri hakkında; Onlar 500 hanenin üzerindeydi. Önceden hazırlıklı olduklarından dolayı, zamanında karşı koyabilirler. Direniş yirmi gün sürer, sonunda cephane biter. Çatışmaya son verip Kürtlere kaçmaya mecbur olurlar. Gençler kaçmayı başarır, kadın ve güçsüzler ise kalıp katledilir.

Bir yüzbaşı, 50 askerle silah toplamaya geldiğinde, karşı koyup köye girmesine izin vermezler. Türkler geri dönmeye mecbur olur. Çok geçmeden tekrar gelir, bu sefer tehcir etme niyetiyle, fakat tekrar direnişle karşılaşır. Direnenler, yerli gençlerdi ve içlerinde en tanınmışı, Taşnaktsakan Pereli Anton ve iyi silahlı grubuydu, silahları ise eski model ve Türk mavzerleri.

Anlatan, kendi hakkında; Şehirde tehcir başlayıp az sonra da götürülenlerin katledildiği duyulunca, hükümet, yolda Kürtler tarafından katledildiklerini ve hükümetin onları cezalandıracağını bildirdi. Ben, 15 kişiyle birlikte, bir Kürt vasıtasıyla şehirden çıkıp ormanda saklandım. Ermeniler, Kürtlerin içinde hür yaşamaktaydı (Dersim Kürtleri, diğer aşiretlerden din açısından farklıdır), sadece tanınmamak için onların elbiselerini giyerdik. Kharberd katliamı bitip Erzurum ele geçirildiğinde, Kürtler Türk köylerine saldırmaya ve yağmalamaya başladı ve buldukları Ermenileri Yerzınga'nın ele geçirilmesine kadar sakladılar ve bizi, daha başka Ermenilerle birlikte getirip Ruslara teslim ettiler.

Anlatan: Misak Babacanyan

Derleyen: Suren Mirzoyan

EMA, fon 227, liste 1, dosya 478, yapraklar 31-35 arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 124

HAYATTA KALAN ARSEN KHAÇİKYAN'IN, KHARBERD ERMENİLERİNİN TEHCİR VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

28 Kasım 1916, Karin

Kharberd'deki sistematik katliam

Planlı. Evet, yıllar önceden planlanmış Ermenileri imha siyaseti, sistematik bir şekilde Kharberd'de ve Ermenistan'ın tüm *vilayetlerinde*, Moğollara has akıl almaz vahşet, canilik ve katliamlarla karışık gerçekleştirildi. Masum Ermenileri mallarından, namuslarından, canlarından ve mutluluklarından, dillerinden ve dinlerinden mahrum etmek vasıtasıyla yok etmek için Kharberd'de kullanılan yöntemler aşağıdadır:

Kharberd'de uygulanan metotlar

İlk adım, Amerikan "Yeprat" Koleji'nin hem kız, hem de erkek bölümleri dahil olmak üzere, eğitim kurumlarının tahrip ve yok edilerek tüm milli okulların kapatılması. Kolejin, okulların, hepsinin de kapatılması emrini hükümet verdi, boş ve saçma "bulaşıcı hastalık var" bahanesiyle. Tüm öğrencileri dağıtarak binaları hastanelere ve kışlalara çevirdiler. Okulların kapanması 28 Mart 1915'te gerçekleşti. Yöneticiler, Amerikan misyonerleri tekrar tekrar başvuruda bulundu, fakat tamamen neticesiz kaldı, dinleyen olmadı...

Nisanda, partili olma ithamıyla, bazı evler arandı. Yazılar aramaya ve konuyla ilgili tanınmış kişileri tutuklamaya başladılar, fakat bu konuyla ilgili dayak, eziyet henüz yoktu, olan sadece hapsedilmeydi. 1 Mayıs'ta, önceden dikkat çeken "Yeprat" Koleji'nin profesörlerini, eğitim kurumlarına bağlı kişileri, zenginleri ve tanınmış yazarları, rahipleri ve papazları tutuklamaya başladılar. 10 Mayıs'tan itibaren dayak ve işkence şu şekilde başladı: Önce dövmeye başladılar, daha sonra dayak yiyenleri nalladılar, kafalarını tutup makinenin arasına koyarak ezdiler. Bu son şekil, özellikle "Yeprat" Koleji profesörleri ile diğer tanınmış aydınlara uygulandı. Unutmadan söyleyeyim, bazılarının tırnaklarını ve parmaklarını kerpetenle çekmeye, avuçlarına kezzap suyu doldurmaya, yakmaya başladılar. İşkenceler böylece katmerleşti.

Bu eziyet döneminde halk, dayanılmaz kurallardan son derece ümitsizken, acımasız hükümet, "Planımıza göre, tarafsızları serbest bırakacak, partilileri ise hafif şekilde cezalandıracağız, halk infial göstermemeli", diyerek, Makyavelist bir oyun başlattı. *Vali*, Ermenilerin dinî önderi, Başrahip Pısak'ı, şoven Alman misyoneri Bay Ehman'ı, Ermeni İncilcilerin[2] [Evangelist] önderi Rahip Vardan Amiryan'ı çağırarak, almış olduğu iki telgrafın içeriğini onlara gösterir ve emredici ve hükmedici bir tonla, "Halk, hapiste bulunan tarafsızları bir an önce serbest görmek istiyorsa, yanlarında bulunan her türlü silah ve cephaneyi hemen bize teslim etmelidir. Ondan sonra hepsinin serbest kalması mümkündür", der. "Hepsi", sözüyle ima edilenler, parti mensuplarıydı.

Din büyükleri, Alman misyoneriyle birlikte, Türk'e has bu nazik, medeni, terbiyeli ve saygılı sözlere inanıp, "Silahları hükümete teslim edin, yoksa bizimkiler hapiste kalacak", diye tam bir şevkle çalışmaya başladı. Halk üzerinde daha önceden iyi bir intiba bırakmış olan Alman misyoner ile başrahip ikna oldular ve kiliselerdeki vaazlarında, "Tutuklu kardeşlerimizin kurtuluşu silahları teslim etmekte yatmaktadır", diyerek zavallı halkı da ikna etmeyi başardılar. Farklı toplantılarda böyle ikna edici sözler sarf edip, halk arasında, "Temkinlilik, silahları teslim etmektir", inancı yaratıldı. Protestanların rahibi de aynı inanca sahipti; diğerlerinin yaptıklarını tekrarlayıp hükümetin sözlerine güvenerek, aynı şeyi vaaz etmeye başladı...

Kurnaz hükümet, bu şekilde, halk arasında düşmanlık ve memnuniyetsizlik tohumları ekmeyi başardı ve partililer ile partili olmayanlar birbirlerini iğnelemeye, suçlamaya başladı ve bunu nahoş hadiseler izledi...

Vaazların neticesinde silahlar teslim edildi ve bizimkiler aptalca kandırıldı. Zavallı, saf önder, Türk görevlilerin sözlerine o kadar inanmıştı ki, ellerindekini hemen ve sorgusuz sualsiz teslim etmeleri için köylere adam yollamaya, mektuplar yazmaya başladı. Saf halk hemen uyar. (Bu satırların yazarı olan ben görev icabı Karmir köyünde bulunuyordum, Başrahip Pısak, aynı minvalde bir mektubu bana da gönderdi, ben tam tersi bir cevap verdim ve az kalsın... O günden itibaren bir kaçak oldum ve nerede bulunduğumu, bana yiyecek getiren bir kişi haricinde kimse bilmiyordu.) Tüm bu faaliyetler, daha doğrusu oyunlar, mayıs sonlarından yeni oyunların başladığı 10 Haziran gününe kadar böyle gerçekleşti.

Silah teslimini, hemen hapiste bulunanların sürgünü -sayıları 1.500-1.600 kişi kadardı- ile şehir ve çevresinin korkunç şekilde kuşatılması

takip etti. Kharberd'den Mezre'ye yarım veya üç çeyrek saatlik yolda dolaşım durdu, dışarıda görünen herhangi bir erkek tutuklanıp acımasızca dövülüyor, saçları, bıyıkları ve din adamlarının sakalları yolunuyordu ve...

Baskıları tarif etmek mümkün değil. Evden eve dolaşmak dahi imkânsız olmuştu. Hapsedilenlerin geceleri sürüldüğünü duyuyorduk... (Türkler sözlerine ne kadar sadık!) Başrahip Pısak, başvuruda bulunur ve dönüşünde nihai olarak tutuklanır, on beş gün aç-susuz hapiste kaldıktan sonra, dokuz yüz entelektüel, dermansız bir şekilde sürgün edilir. İnsanlar, hükümet duyurusuyla adıyla sanıyla aranmaya başlar. Bakın, ne kurnazlık.

Erkeklerin tutuklanmaları şiddetle sürdürülürken, çevre köylerdeki halk tamamen katledilmişti. Kadınların Alman misyonerine başvuruları, "Kocalarımızın kanlı elbiselerini bilinçli olarak getirip kapılarımıza bırakıyorlar", sözleri: Misyoner Bay Ehman'ın merhametini harekete geçirmez: "Sözlerinize inanmıyorum, hükümet tehcir olacağı, fakat katliam olmayacağı konusunda bize garanti verdi"... Aptal mantığı. Bu kaçıncı aldatılma acaba?

15 Haziran'da halkın genel tehciri başladı. Bazı kişiler büyük rüşvetler sonucunda aileleriyle birlikte yola çıkmaları için hapisten salıverildi. Mahalle mahalle boşaltmaya başlayıp, Diyarbekir (*Diyarbakır*) ve Malatia (*Malatya*) hattından iki yolun üzerindeki dağların kucağına, yok etmeye götürdüler... Bundan sonra, Amerikan Konsolosu Bay Davis ile Amerikan misyonerlerinin vicdanı varsa, Almanların bay ve bayan misyonerleri, gözleriyle gördüklerinin tanıklığını yapsın: kaçanlara anlattıkları masalları; gerçeği göstermek için gözleriyle gördüklerini; kafile kafile yola çıkarılan suçsuz halkı bir buçuk saat uzaklıktaki Gölcük Gölü kıyısında, dağların ortasında nasıl katlettiklerini, soyduklarını; Malatya yolunda, Çoli Cur denilen yerde cesetleri Yeprat Nehri'ne nasıl doldurduklarını; o zulüm döneminde Yeprat'ın temiz suyunun nasıl kana dönüştüğünü; Kürtlerin Ermeni mallarını nasıl kapıştıklarını ve Ermeni bakirelerini hangi şekillerle kaçırdıklarını anlatsınlar dünyaya. Daha ehil yazarların eksiği tamamlamaları için burada bırakıyorum.

Sürgünlere refakat eden zaptiyelerle fesat jandarmalar, "Telgraf geldi, kalanları artık güvenli bir şekilde Urfa'ya götüreceğiz" ve benzeri sözlerle, bir yerden diğerine naklediyorlardı, günden güne eksilterek... Her gün yeni yeni kandırmacalarla halkı nasıl aldattıklarını, kadınlara nasıl kocalarının gözü önünde tecavüz ettiklerini, babaların önünde

kızları istediklerini, Dersim sayesinde kurtulan ve hâlâ yaşayan yolculuğun görgü şahitleri anlattı bana... Dinleyin, anneler kendi elleriyle güzel kızlarının saçlarını kesip çirkinleştirmek için yüzlerine kuru tezek pisliği sürüyordu. Ermeni kadınları ve kızları, kendilerini suya atar, bazıları ise zorla karılığa alınır. Kharberd ve Malatya'da, zorla Türk zaptiyelerin, kocaların[3] ve jandarmaların karısı yapılmış 5.000-6.000 güzel Ermeni kızı bulunmaktadır. Diyarbekir ve Kharberd bölgesindeki Kürtler ve Türklerin evinde, yolda bulunup acınarak yanlarına alman ve şimdi ana dillerinde konuşmasını unutmuş olan 3.000'in üzerinde 8-10-12 yaşlarında erkek çocuk bulunmaktadır.

Tehcir cenazeye dönüşmüştü, misyonerler ve zeki olanlar ilk günden bunu tahmin etti, lakin kurtulmak ve kaçmak imkânsızdı, dört tarafta muhafızlar vardı... Şehirde, parmakla sayılacak kadar kız kaldı, o da Türkleşip evlenerek, uyarak ve kısmen de zarar görerek... Ağustosta, çevre köylerin kiliselerini ve mezarlıklarını tahrip etmeye başladılar. Günümüzde sadece Kharberd'de, Amerikan Misyonu'nun gözü önünde yıkılmamış olarak Surb Georg Kilisesi ve Ermeni Protestan Kilisesi ayakta durmaktadır. Mezre'de Alman misyonerleri şerefine iki kilise ayaktadır. Bunların tümünü hastaneye dönüştürdüler. Acaba kendilerine yararlı olduğundan dolayı mı yıkmıyorlar, yoksa yabancıları mı kandırıyorlar?

Kharberd ve çevresinde on sekiz ay gizli bir hayat yaşadım, yedi ay da Amerikan Hastanesi'nde, hastabakıcısı olarak. 18 Kasım günü, Rumelili Mehmet Ali – Mülazım-ı evvel[4] ve Sivaslı Mehmet Rıza'yla yapılan bir konuşmadan: "Biçare[5] Arsen, Bulgar savaşı zamanında halkınız yok edilecekti, fakat başaramadık, ardından anayasa zamanında başarmamıza çok az kalmıştı, fakat İngiltere, Rusya ve Fransa'dan korktuk, şimdi ise, bu üçü de düşmanımız ve güçlü Alman hükümeti bizim tarafımızda ve içişlerimizde bağımsız hareket etmemiz için bize serbesti vermişken, sizin gibi kötü, isyankâr bir halkı imha etmek için bizi önleyecek ne vardı? Nubar *Paşa* beylik[6] istiyordu, gelsin, alsın da görsün... Arsen, siz akıllı bir millet olsaydınız, kapitülasyonlar ortadan kaldırıldığında sizin de ortadan kaldırılacağınızı anlardınız..."

Bakın bu sistematik katliam kaç yıl önce planlanmış!

Kharberd "Yeprat" Koleji'nin Teoloji Fakültesi mezunlarından Arsen Khaçikyan

EMA, fon 57, liste 5, dosya 125, yapraklar 13-15 ve arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 125

HAYATTA KALAN MİHRAN GARİPCANYAN'IN, KHARBERD ŞEHRİ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], Tiflis

Mihran Zakaryan-Garipcanyan, 27 yaşında, Vanlı, Yeprat Koleji[7] ve Kharberd Teoloji Fakültesi öğrencisi. Günümüzde Tiflis'te, Badanikyan Sokak, 37 numarada yaşıyorum ve göçmen okullarında öğretmenim.

Seferberlik ilan edildiğinde Kharberd Koleji'nde öğrenciydim. Hükümet, şehirlerde ve köylerde, bu konuyla ilgili kırmızı ilanlar yapıştırdı duvarlara. Lakin Kürtler, resmî dili[8] bilmedikleri ve ilanın anlamını anlamadıklarından dolayı, hükümet görevlileri, onların gönlünü kazanmak için, Ermenileri katletmek ve yağmalamak için kaydedileceklerini açıkladı. Ve işte, Kürtler kalabalık bir şekilde şehirlere doluşup askere yazılmaya başladı. Bu faaliyetler bir ay kadar sürdüğünden dolayı, şehrin erzakı bitmeye ve ekmek bulunamamaya başladı. Kürtler, kışlalar ve sokaklara öyle bir doluşmuştu ki, birbiri üstüne hastalıklar ve ölümler meydana gelmeye başladı.

Lakin Kürtler, kendilerini başka niyetle topladıklarını duyunca, gizli yollardan kaçmaya başladı.

Ermeni halkı seferberliğe uydu. 20 yaşından 40 yaşına kadar olanlar istisnasız askere yazıldı. Ermeni gencinin, resmî şekiller dışında (örneğin *bedel* ödeme –askerî vergi–) askerlikten kaçındığı konusunda bir tek olay hatırlamıyorum. Bilindiği gibi, Kharberd'de Ermeniler ve Türkler ayrı mahallelerde yaşar. Hükümet, seferberlikten sonra, Ermeni tüccarlardan, gelecekte ödeme sözüyle büyük miktarda mal toplamaya başladı. Birçok Ermeni tüccar bu sebeple doğrudan doğruya yağmalandı ve iflas etti.

Durum, savaş ilanına ve Ermeni askerlerin Türklerle birlikte kısım kısım Erzurum taraflarına gönderilmesine kadar bu şekilde devam etti.

Kharberd taraflarından toplanan Ermeni askerlerinin sayısının 15.000'i geçtiğini tahmin edebiliriz. Yeprat Koleji[i] mezunları ve üst sınıflarda okuyanlar, subaylık öğrenmek amacıyla askerî okula gönderildi.

i Yeprat Koleji'nde sadece Ermeniler eğitim görüyordu.

Savaş ilanından sonra, ordu Erzurum dolaylarından geri çekilmeye başladığında, savaş halinin hüküm sürdüğü bölgelerden büyük miktarda Ermeni ve Türk Kharberd taraflarına kaçmaya başladı. Bu kaçanlar arasında askerler de vardı. Diğerlerine korku salmak amacıyla, Kharberd bölgesinin Korp ve Bazmaşen köylerinden 12 asker kaçağını asıp evlerini yaktılar.

Ben, Ermeni Bertak *(Pertek)* köyünde Protestan misyonerliği yaparken, 1915 yılının Kutlu Doğum yortusunda Türk jandarmaların bu köye girip, birkaç gün boyunca yiyip içip yağmaladığına ve birkaç kadına da tecavüz ettiğine görgü şahidi olarak, tanıklık yapabilirim. Birkaç evi yaktıklarının da görgü şahidiyim.

1915 yılı Kutlu Doğum yortusu sonrasında Amerikalı misyonerler ve Ermeni zenginlerinin büyük binalarına asker doldurmaya başladılar. Fransız kilisesinin kubbesi ile haçını tahrip ederek boşalttılar ve hastaneye dönüştürdüler. Askerlerin çokluğundan dolayı, hızla bir hastalık yayılmaya başladı şehirde, özellikle de *tifüs* olarak anılan hastalık.

İlk baskı olayı, Hınçaklara yapılan baskıydı[9] ve Konstantinopel'den köylere kadar yankılandı. Kharberd'de bir baya (adını unuttum) sözde Hınçak olarak iftira edip tutukladılar ve üzerinde sözde "önemli" vesikalar ve belgeler buldular. Kendisini doğrudan Konstantinopel'e sürdüler. Daha sonra aramalar Hınçakyanların tutuklanması adı altında genişletildi.

Hükümet, salgını bahane ederek, tüm Ermeni okullarını ve tüm Türk okullarını (sultaniye haricinde */Osmanlıda, lise dengi bir öğretim kurumu/*) kapatıp içlerine asker doldurdu. Yeprat Koleji'nde kümelenmiş olan gençliği ve öğrencileri dağıtmak amacıyla bu okulu kapatıp asker doldurdular. Okulun askerlik çağında bulunan öğretmenleri ve öğrencilerini çalışma taburlarına katıp siperlere yolladılar.

Bu durum, 15 Mart 1915 tarihinde vuku buldu. Ben ise, yaşım nüfusta 17 olarak yazılmış olduğundan dolayı, bunun dışında kaldım. Nisan 1915'ten itibaren, orduda bulunan Ermeni askerleri ayırıp silahsızlandırmaya başladılar, birçoğunu Kharberd'e geri yolladılar, yaklaşık 6-7.000 kişiyi cephe gerisi çalışmalarına yönlendirip *ameliye taburları* oluşturdular. O dönemde, şehirde aramalar başladı; önce kâğıtlar ve sansür damgası olmayan kitaplar arayıp, sahiplerini yakalayarak hapsetmeye başladılar. Kısmi aramalar zamanla toplu hale dönüştü. Ermeni profesörleri teker

teker hapsetmeye başladılar. Hem köylerdeki hem de şehirlerdeki Ermeni aydınları tutuklamaya başladılar; tüccarları, papazları ve öğretmenleri ayrım yapmadan hapse atıyorlardı. Bu durum sistematik ve radikal bir hal aldı. Protestanların dinî lideri olan Profesör Nik. Tenekeciyan, Profesör Hovh. Buciganyan, Profesör Donabet Lüleciyan, Profesör Nahikyan, Vorperyan, Samuelyan, Khaçaduryan, Soğikyan ve hazırlık öğretmenlerinden 8 kişi ile ünlü Türkiye Ermenisi yazarlardan Tılgadintsi, okulun tüm öğretim elemanlarıyla birlikte hapse atıldı. Papaz Vardan Aslanyan'ı ve daha çok sayıda vaizi, toplum liderlerini ve öğretmenleri tutukladılar.

Tanınmış Taşnak liderlerinden eczacı Garo, arkadaşlarıyla birlikte tutuklandı.

Profesör Lüleciyan (serbest bırakılmıştır), Ermeni tutukluların hapiste korkunç işkencelere maruz kaldığını, tırnaklarının çekildiğini, el ve ayaklarının mengenelere konduğunu, kalın tahtalar yüzünden sırtlarından kan akıtıldığını ve her türlü korkunç işkencelere maruz kaldıklarını anlatmaktadır. Profesör Buciganyan'ı dövdüklerinde, "Ermeniler yaşayacak mı?", diye (Profesör, bu cümleyi, bir konuşmasında alenen söylemişti) yüzüne bağırmaktaydılar. Buciganyan ise bu sözlere karşılık, "Ermeniler yaşayacak ve küllerinden ve cesetlerinden yeniden dirilecektir", diye cevap vermekteydi. Hapisteki dayak, şiddet ve aç bırakmalar o denli korkunçtu ki, Muradyan adında tanınmış bir Ermeni tüccar orada öldü ve gizlice mezarlığa götürülerek gömüldü.

Kharberd dinî önderi Başrahip Pısak, Alman Bay Ehman'la fikir alışverişinde bulunup, ellerindeki silahları hükümete teslim etmeleri için, şehirdeki ve çevresindeki Ermenilere bir bildiri yayımladı ve birçoğu bu çağrı üzerine hafif silahlarını teslim etti. Bay Ehman, şehre yakın bulunan Khula köyüne gidip Ermeni köylülere, güvende olmaları için silahlarını hükümete teslim etmelerini telkin eder ve karşılığında kendilerini himayesi altına alacağı sözünü verir. Lakin bu telkinin üzerinden daha iki hafta geçmeden, Kürtler ve Türkler köyü kuşatıp saldırarak, Ermenileri tehcir edip katletmeye başlar.

Hükümet, daha sonra, Ermeni askerlerden oluşan amele taburlarını, yollarda korkunç eziyetlere tabi tutarak, Mezire'de toplamaya başladı. Bunları Karmir Konakh *(Kızıl Konak)* diye anılan yerde toplayıp, Ermeni ameleleri gruplar halinde tali yollardan şehir dışına çıkararak katletmeye başladı. Hapisteki aydınları özel arabalarla Kharberd'den Mezire'ye

getirdiler, Başrahip Pısak da dahil olmak üzere, buradan da Diyarbekir taraflarına götürüp katlettiler. Bu olay 4 Temmuz 1915'te oldu.

Profesör Lüleciyan'ın kurtuluşu:

Profesör Lüleciyan hasta olduğundan dolayı yürüyemez ve bir eşeğe bindirilip, tedavi amacıyla Amerikan Hastanesi'ne getirilir. O zamanlarda ben hastaydım ve profesörü getirdikleri odada yatıyordum. Uzun süre tedavi edildikten sonra iyileşti ve bir şekilde hastanede saklandı ve bana, kendisinin de içinde bulunmuş olduğu hapishanedeki cehennemî durumu ayrıntılı bir şekilde anlattı. Nihayet profesör, Dersim Kürtlerine 45 Osmanlı altını rüşvet vererek kaçar ve Erzincan'a ulaşır.

Hükümet, 1915 Temmuzu başlarında, Ermenilerin Mezire'de Türklerle olan hesaplarını dört gün içinde temizleyip yola çıkmaya hazırlanmaları gerektiğini açıkladı. Dört gün sonra tehcir başladı. Alman misyoneri Ehman (aynı zamanda konsolos), tehcir esnasında Ermenilere yönelik son derece düşmanca bir tutum takındı. Türkler, atacakları adımlarla ilgili ona danışıyordu. Kendisine başvuran Ermenileri açıktan açığa reddedip kovuyordu. Sadece Amerikalı misyonerler çalışıyor, fakat maalesef çabaları boşa gidiyordu, çünkü hükümet onları dinlemiyordu.

Hükümet, tehcirin arifesinde zanaatkârları ayırmaya başladı, kendi ihtiyaçlarına hizmet etmesi için her tür zanaatkârdan iki, en fazla üç kişiyi tutuyor, onları Müslümanlaştırıyordu. Katliam ve yağmanın kolay yapılabilmesi için tehcir peyderpey, 40'ar 50'şer hane halinde gerçekleştiriliyordu.

Kharberd tehcirinden bir hafta önce Erzurum ve Yerzınga'dan tehcir edilen halkı, sadece kadınlardan oluşan kafileler halinde Kharberd'e getirip duvarların dibine yatırdıklarını belirtmek gerekir. Onları aç tutuyorlardı. Askerlerle çevrili ve zincirlenmişlerdi, tamamen aç ve çıplaklardı ve yerel halkın onlara yaklaşıp sorgu-sual etmesi yasaktı. Bu halkı daha sonra Diyarbekir dolaylarına sürdüler.

[Hükümet] Kharberd tehcirini zengin sınıfından başlattı; onların nakledilmesi için araba, at, eşek vs. temin ederek büyük kolaylık sağladı. Mülklerini ve mallarını satmaları yasaklanmıştı; yanlarında götürebildiklerini götürüyor, kalan malları yüzüstü kalıp Türk halkı tarafından yağma ve soyguna maruz kalıyordu. Ünlü ipek tüccarı Fabrikatöryanların zenginliklerini götüremeyip öylece bıraktıklarını, şehrin valisinin ise hemen

onların güzel evlerine taşınıp el koyduğunu belirtmek mümkündür.

Tehcir edilen halkı Malatya ve daha başka yerlere ulaştırdıktan sonra hemen yağmalayıp soyuyorlar, erkekleri ayırıp, kadınlarla sekiz yaşın altındaki çocukları bırakıyorlardı. Profesör Vorberyan'ın çok güzel olan kızını ayırdılar ve ünlü *İttihatçı*, süvari komutanı Mehmet Ali *Beg* ayırıp kendisine aldı.

Bu olay yolda olur. Türk, önce profesöre, kızını kendisine teslim etmesini önerir, fakat profesör kabul etmez. Kızı zorla alıp evlenir. Mehmet Ali *Beg*, daha sonra hastalanarak Amerikan Hastanesi'ne getirilir, ben de sağlığıma kavuşmuş ve orada hastabakıcı olmuştum.

Bu Türk, sekiz atlı jandarmanın başına geçerek köyleri dolaşıp Ermeni köylüleri soyarak silahsızlandırmaya başladığını, rüşvet alıp yediğini anlatıyordu. Türk, tehcir edilen Ermeni halkına yönelik kahramanlıklarını anlatıyordu. "Savaş olduğu müddetçe siz Ermenileri sürekli kırıp katledecekler."

Mezire'nin tehciri dört kerede oldu. Dört kerede tüm Mezire'yi boşalttılar. Kharberd şehrini de üç kerede boşalttılar. Yaşlı erkek ve kadınlar, hastalar, düşkünler ayrımsız tehcir edildi.

Mezire ve Kharberd tehcir edildikten sonra, taşra Ermenilerini nihai bir şekilde katletmeye başladılar. Bu katliam çok ağır şartlarda gerçekleşiyordu; kılıç, hançer ve madeni soğuk ve kör silahlarla katlediyorlardı.

Habusi köyünden Makhsut Boyacıyan'ın bana anlattığına göre, kendisi de Habusi'den tehcir edilen halkın içinde bulunduğu sırada, Türk zaptiyeleri kendilerine saldırıp, acımadan ve yabani hayvan vahşetiyle, kesici silahlarla kendilerini katletmeye başlar. Kendisi 35 yara alır, bağırsakları dışarı dökülür, kulakları kesilir, gözlerinden biri çıkartılır, ellerinden biri kesilir. Katliamdan sonra, zaptiyeler çukur kazmaya başlar ve tüm yarı ölü ve ölülerin cesetlerini bu çukurlara doldurup toprakla örtmeye başlar.

Makhsud'u da bu yaralı haliyle ölü sanıp toprakla örterler, fakat zaptiyeler uzaklaştığında ayağa kalkar ve sürünerek bir buğday tarlasına ulaşıp orada saklanır. Ardından geceleri kurbağa gibi sürünerek Kharberd'e gelir ve gizlice Amerikan Hastanesi'ne girer, burada sağlığına kavuşarak, Amerikan Hastanesi'nin marangozluğunu yapmaya başlar ve sonunda Dersim'e kaçıp kurtulur ve günümüzde Yerzınka'da yaşamaktadır.

Ermeni halkı, tehcirin altında katliamın gizlenmiş olduğunu anlamaya başladı. Saklanmaya başladılar, birçoğu dağlara kaçtı, birkaç köy Türkleşti (nüfusun bir kısmı), mesela Gaylu olarak anılan köyden birkaç aile, katliamdan kurtulmak için Türklüğü kabul etti. Şehre yakın olan Hüseynik köyü, hükümete topluca Türkleşmeyi önerdi, fakat hükümet, 96'da da birçok Ermeni'nin Türkleşmiş olup, sonradan tekrar geri döndüğünü öne sürerek, reddetti. Bu köy de diğerleri gibi tehcir edilip katliama maruz kaldı.

Kharberd tehciri esnasında Hrant adında, 12 yaşında bir çocuk, ebeveynleriyle birlikte katliama maruz kalır, ebeveynleri öldürülür, kendisi ise göğsünden yaralanır, fakat ölmez. Jandarmalar geçip gider. Çocuk gece vakti ana yola çıkar ve vicdanlı bir Türk'e rastlar. Bu adam, çocuğun kanlar içindeki halini görerek, alıp Amerikan Hastanesi'ne getirir. Burada tedavi edilir ve günümüzde Kharberd'de, aynı hastanede bulunmaktadır.

Hükümet, 1915 Ağustosunda, tehcirden sonra, Amerikan Hastanesine girer ve Doktor Edkinson ve eşinin yalvarmaları, protestoları ve ağlamalarına karşın, hasta Ermeni erkekleri toplayıp götürür ve yolda öldürür. Hastanedeki çalışanları ve Ermeni hastabakıcıları, sonunda kendilerine lazım olacaklarını söyleyerek götürmezler.

Sadece, Mezire'nin yarım saat uzağında bulunan Ermeni Morenik köyünde öz savunma olayı yaşandı. Bu köyden 12 genç köyün kilisesinde saklanır. Sonunda haber alınır ve jandarmalar kiliseyi kuşatır. Çatışma başlar, jandarmalardan ikisi öldürülür, biri yaralanır ve Amerikan Hastanesi'ne getirilir. Gençlerden birkaçı öldürülür, bir kısmı ise yakalanarak hapse atılır ve orada katledilir. Köyü ve kiliseyi yaktılar.

Hastanede görevli üç kişi, Yeprat Koleji öğrencilerinden, tehcir esnasında Muş'a gitmek için kaçar (ben o sırada hastaydım), fakat Habusi köyüne varmadan jandarmalara rastlarlar. Çatışma başlar, jandarmalardan iki kişi vurulur ve sonunda kendileri de öldürülür. Bu üç gencin ismi Sedrak Zulumyan (kolejin hazırlık sınıfı öğretmenlerinden biri), Poğos Ter Poğosyan, Haykazun İsraelyan'dır (Yerzınkalı).

Amerikan Hastanesi'ndeki hastaların götürüldüğü günün ertesi gece hükümet, Ermeni mahpuslarla dolu hapishaneyi (ünlü Taşnak liderlerinden Garo'nun da bulunduğu) ateşe verip yakar, jandarmalar ise, zincir oluşturup, şiddetli ateşe başlar. Doktor Nışan (soyadı belirtilmemiştir) hapisten rüşvetle kurtulur ve günümüzde doktor olarak Erzurum'da çalışmaktadır.

Şehrin ve köylerin tehciri sona erdiğinde hükümet, Katolik ve Protestanların (Ermeni) serbest olduğuna dair bir bildiri yayımladı. Bu nedenle Ermeniler diğer şehirlerden Kharberd'e getirildiğinde, Amerikalı misyonerler ve iki Katolik rahip gidip aralarındaki Katolikleri ve Protestanları seçip getiriyorlardı.

Bir grup kadın (erkekler çoktan öldürülmüştü) kurtuldu ve Türk jandarmaların dokunmaması için onlara vesikalar verildi. Bu şekilde birkaç bin kadın ve çocuk kurtuldu ve şimdi Kharberd'de yaşamaktadır.

Hükümet, Protestan Ermenileri istediği gibi koruyup kurtarması için Alman Bay Ehman'a yetki vermişti.

1915 Ekiminde, (*bayram* günlerinde) altı *vilayet*in valilerinin, Ermenilerden el konulmuş olan mülklerin hangi yöntemlerle hükümetin elinde toplanabileceği ve daha başka konuların görüşülmesi amacıyla Erzurum'a çağrıldığını duyduk. Mezire Valisi Ekim sonlarında Erzurum'dan döndüğünde, büyük bir tehcir daha düzenlendi. Köylerde ve şehirlerde bulunan halktan geriye kalanlar, hepsi birden toplanarak, Diyarbekir taraflarına sürüldü.

Ben o zamanlar Amerikan Hastanesi'nin gizli bir yerinde saklanıyordum. Hastanede birkaç Ermeni genci yakalandı, fakat hastane çalışanları olarak, Doktor Edkinson sayesinde kurtarıldılar.

Yerli Türklerin anlattıklarına göre, sadece yüzde 2 Ermeni kurtulacak ve bu yüzden hükümet, Ermenileri nihai olarak imha etmek niyetiyle sert tedbirler uygulayacaktı. Kasımda, hükümetin artık tehcir etmeyeceği ve Ermenileri affetmiş olduğunu duyduk, fakat sonraları bunun, gerçekte, evlerde ve kuyularda saklanmış olan Ermenileri ortaya çıkarmak için bir oyun olduğunu anladık. Lakin saklandığı yerden kimse çıkmadı.

O aylarda, çok sayıda Ermeni amele askeri getirdiler Mezire'ye (Ben buradaki Amerikan Hastanesi'nde bulunuyordum). Bu amelelere yolda çok eziyet etmişlerdi. Onları Erzurum taraflarından getirmişlerdi. Yolda kendilerine ne eziyetler ettiklerini anlatıyorlardı. Onları Halep taraflarındaki yolların yapımına götürdüler, fakat sonradan katletmiş olduklarını duyduk. İçlerinden ikisi, Erzurum Amerikan Okulu öğrencilerinden Muşeğ ve Yeğişe adlı iki genç kaçıp Bay Ehman'a sığındı, fakat kesinlikle reddedildiler. Daha sonra Doktor Edkinson'un yanına geldiler ve o, doğum yardımcısı olarak işe aldı ve kurtardı onları. Şimdi Erzurum'da

bulunmaktadırlar. Kasım ayında (1915) Doktor Edkinson, Mezire'de hummalı bir şekilde çalışıyor, hasta ve sağlıklı 100 Ermeni'yi hastanede saklıyordu. Lakin şehirde belli oranda tifüs vardı, Doktor Edkinson hastalığı kaptı ve altı gün hasta yattıktan sonra öldü. (Doktor Edkinson'un yerine, Ermeni asıllı Doktor Mikayel tayin edildi). Mezire Amerikan Konsolosu Davidson, bizim Doktor Edkinson'la birlikte geceleri, Ermenilerin katledildiği vadilere gidip gizlice cesetleri inceleyerek, fotoğraflarını çekiyorlardı. Bu olayı dolaylı yollardan öğrendik.

1915 [1916] kışı sakin geçti. Mezire'de Ermeni yoktu ve Türkler de genelde askere gitmişti. Hayat korkunç ölçüde pahalılaşmış ve ticaret tamamen durmuştu.

1916 Martında Dersim Kürtleri (özellikle Pilvanklılar) Türk hükümetine karşı ayaklandı. Çok sayıda Ermeni'nin onlar tarafından korunmuş olduğunu ve saflarında Ermenilerin de çatıştığını belirtmek gerekir. Kürtler Dersim'den Khozat'a doğru ilerleyip şehri ele geçirmek istediler. Türkler onların üzerine topları sürdü. Sonunda, Ğarab-Ali *aşireti*, Mehmet *Ağa*'nın liderliğinde, Khozat'a yerleşti ve kurtardı. Hükümet asileri silah zoruyla yenmenin zor olacağını görüp barış yaptı. Hükümet, Dersim Kürtlerinin (*Kızılbaşlar*) Yeprat üzerinden kayıklarla Ermenileri naklettiğini duyarak kayıklara el koydu ve zincirle bağladı. Bu yüzden Dersimliler, Ermenileri sallarla naklederek, kurtarmaya başladı. Ermenilere yönelik bu yaklaşımları tamamen maddi çıkar, rüşvet elde etmeyle ilgiliydi. Bu yoldan hayli zenginleştiler.

Hükümet, nisan ayında Dardanel'deki *(Çanakkale)* askerleri doğu cephesine nakletti. Rusların çok ilerlemiş olduğuna dair söylentiler dolaşıyordu.

Ermenileri katledeceklerine dair tekrar söylentiler yayıldı. Lakin Çapağcur ve Diyarbekir taraflarının itaatkâr Kürt ailelerini tehcir ederek, son derece acınacak bir durumda Mezire'ye getirdiler ve içlerinden birçoğunu yolda katlettiler. Dersim Kürtleri bunu protesto etti ve tekrar ayaklanmaya hazırlandılar. Hükümet, tehcir edilen Kürtleri şehir dışına çıkardı ve nereye götürdüklerini bilmiyorduk, çok kişi, büyük bir kısmının Yeprat Nehri'ne döküldüğünü söylüyordu.

Enver *Paşa*, mayısta, Alman generaller ve Alman bayanlarla çevrili olarak Mezire'ye geldi. Hastaneleri ziyaret etmeye başladı. Bay Henry Rikz önderliğinde, Amerikan Hastanesi'ne de geldi ve rahmetli doktorun

oğluna bir madalya vererek, memnun bir şekilde uzaklaştı.

Marttan itibaren Amerikan Hastanesi'nin gıda ve aydınlanma masraflarını hükümet karşılamaya başladı. Doktor Necip *Bey*, bu yüzden hastanede çalışanların isim listesini talep etti, fakat hastabakıcılar olarak serbest kaldık.

Mayıs sonlarında, İhsan *Çavuş* hastaneye yönetici olarak tayin edildi. Kendisi ahlaksız biri olduğundan ebelerden Bayan Nıvard'a zorla tecavüz etti. Lakin Doktor Edkinson'un eşi sayesinde Bayan Nıvard hastaneden uzaklaştırıldı. İhsan *Çavuş*, intikam almak için, hastanenin genç Ermeni çalışanlarını ihbar etti. 1916 Haziran ayında, günün birinde, biz 12 genç asker adayı kaçamayalım diye hastane askerlerle kuşatıldı. Bayan Edkinson'un önderliğinde biz 12 genç, divan-ı harbe çıktık ve kaydedildikten sonra hastaneye döndük.

Bayan Edkinson, nihayet Türk *çavuşu* İhsan'ı uzaklaştırdı. İhsan ise tekrar hükümete giderek, bizim kaçak olduğumuzu ihbar etti. Hükümet, bizi zorla bir Kürt amele alayına kattı.

Bayan Edkinson ve Amerikan Elçisinin [Amerikan konsolosu kast ediliyor] bizi kurtarmaya yönelik çabaları sonuç vermedi. Biz 10 kişiydik, diğer ikisi, bir şekilde hastanede saklanmayı başarmıştı. Akşamüzeri, bizim arkadaşlardan 5 kişi kışladan kaçıp şehirdeki Ermeni evlerinde saklandı. En cesur kaçak, Yeprat Koleji öğrencisi, Bitlisli Hımayak Karahançeryan oldu. Onun kaçışı, Alman misyoneri ve Türk hükümetini hayrete düşürdü.

Bu beş kişinin kaçışından ötürü, *ameliye taburu*nun onbaşısı bizi sert bir şekilde azarladı ve onların kaçışında suç ortağı olduğumuzu ileri sürüp dayakla tehdit etti. Bizi sıkı gözetim altına aldı, küçük bir odaya kapattı ve başımıza iki süngülü askeri nöbetçi dikti. Bayan Edkinson'un çabaları ve Türk başhekimin aracılığıyla içimizden üç kişi yeri doldurulamaz doğum yardımcısı olarak Amerikan Hastanesi'ne nakledildi. Bu üç kişinin ismi Vahan Manukyan, Yervand Mıkırtiçyan ve Nazaret'ti. Bu sonuncu beyefendi, kendisini rüşvetle kurtardı, çünkü doğum yardımcısı olarak gidecek olan bendim, fakat benim yerime gitmeyi başardığından dolayı, ben ve Madenli Harutyun adında 10 yaşındaki bir çocuk hapis kaldık. Misyonerler tarafından bizim için çok çaba sarf edildiği, fakat işe yaramadığını belirtmek gerekir. Ben, o dönemde ruhsal olarak çok ağır durumdaydım, cebimde zehri hazır bulunduruyor ve yaşam ile ölüm

arasındaki en korkunç mücadeleyi veriyordum. Özellikle arkadaşımın ihaneti bana acı çektiriyordu. Bu tecrit odasında, arkadaşımla 8 gün aç bilaç yaşadım. Amerikan Hastanesi'nden Arçaklı Satenik adında bir kadın, bize günde bir parça ekmek getiriyor, Türk subaylar ise bize karşı son derece düşmanca ve vahşice davranıyorlardı. Sekizinci günü, *ameliye* taburumuzun yola çıkma günü, Van misyoneri Bayan Mc Laren'in Mezire'de olduğunu duydum. Kendisiyle bir görüşmede bulunmayı başardım. Kendisine, kaçacağımı bildirdim, fakat kesinlikle kaçmamam için beni ikna etti, bana bir Osmanlı altını ve çoraplar verdi. Yıkılmış bir halde ondan ayrıldım. Temmuz başlarında, bir pazartesi günü, birliğimiz Malatya'ya gitmeye hazırlandı. Hazırlıklar görüldü, gerekli olan aletler temin edildi.

Gece vakti yüz kadar Kürt *ameliye taburu*ndan kaçmayı başardı. *Başçavuş*, kendisine 10 lira verdiğim takdirde beni gizlice kaçırmayı önerdi, fakat bende sadece 5 lira vardı ve reddetti. Gerekli eşyaları almam için birkaç dakikalığına beni çarşıya bırakmasını rica ettim. Yanıma bir onbaşı verdi ve birlikte kışladan çıktık. Şansımdan, bizim yüzbaşı o gün orda değildi.

Çarşıda, iki *mecidiye*[10] karşılığında beni bırakması için onbaşıya rica ettim. Önce reddetti, sonra kabul etti; ben hızlı bir şekilde zikzaklı yollardan uzaklaşmaya başladım. Mezire'nin Ermeni doktorlarından ve o zamanlarda Sivas'taki Türk ordusunda hizmet eden ve ailesi Mezire'de bulunan Doktor Khoren Kalanyan'ın evine girdim ve eşi beni memnuniyetle kabul ederek, beş gün sakladı. Bayan Verjin (doktorun eşi) bana çok iyi davrandı. Amerikan Hastanesi başcerrahı Bay Suren Abdalyan, kaçışımı ve doktorun evinde saklandığımı duyarak, beni ziyarete geldi. Onun aracılığıyla 10 Temmuz'da Kharberd'e gittim ve orada üç arkadaşımı buldum. Muşeğ Khanamiryan, Yeğişe Melikyan ve Hımayak Karahançeryan, Dersim'e kaçmayı planlıyor ve maddi imkânlar temin etmeye çalışıyorlardı. Ben de onlarla birleştim ve Trabzonlu bir Protestan ailenin yanında 15 gün kadar gizlice kaldık. Bu aile sadece kadınlardan oluşuyordu, hastaydılar ve Protestan olarak serbest kalmışlardı. Kharberd'de, Dersimli birkaç Kürt tanıyan Annig Dengilyan adında bir öğretmen hanım vardı. Bizi kurtarmaları için Kürtlerle pazarlık yaptı. Biz dört kişiydik ve Kürtler, her birimiz için dörder lira karşılığında bizi kaçırmayı kabul etti.

Bize önderlik yapacak olan İsmail adındaki Kürt, bize, masraflarını Amerikan Düşkünler Derneği'nin karşıladığı Kürt elbiseleri giydirdi. 15 Temmuz'da, (1916) gece vakti, gizlice şehirden ayrıldık. İlk gecenin şafağında Yeprat Nehri'nin kıyısında bulunan Kürtlerin Şekhis köyüne

vardık. Gündüz, Kürt'ün o köydeki arkadaşlarından birinin evinde saklandık. Bu köyde, Kharberd'in Khozat köyünden kaçmış olan 4 Ermeni daha bize katıldı. Ertesi gün, nispeten güvenli bir bölgede sallarla Yeprat Nehri'ni geçtik ve tekrar geceleyin, çok dikkatli bir şekilde dağlar ve vadilerin gizli yollarından ilerledik. Sabah şafak sökerken, bize önderlik eden Kürt'ün doğum yeri olan Ağzunik'e vardık. İki genç, Kharberd'in Hüseynik köyünden Benyamin ve Samuel bizi karşıladı. Bize cesaret verip köye götürdüler. Ağustosun sonlarına kadar bu köyde Kürt olarak saklandık. Bu Kürt'ün köyünde, harabe halindeki bir kilisede kalıyorduk. Bu köyde 250 kadar Ermeni vardı ve Kürtler bu köyün adını Paris koymuşlardı. Kürtler, aralarında Ermeni kalmadığına dair hükümeti kandırıyor ve zaptiyeler göründüğünde, bizi gizli yerlerde saklayıp, tüm Ermenileri katlettiklerini söylüyorlardı.

Bizim orada kalmamızdan 15 gün sonra top sesleri duyulmaya başlandı, fakat çatışmanın hangi tarafta olduğunu tam olarak bilmiyorduk. Yerzınka ve Balu'nun *(Palu)* ele geçirilmiş olduğuna dair haberler dolaşıyordu. Top sesleri 15 gün sürdü. Khozat'ın Türkleri farklı yönlere kaçışmaya başladı, Kürtler ise kaçmıyordu. Yerzınka'nın Rus ordusu tarafından ele geçirilmiş olduğu ağustosta kesinleşti. Yerzınga'ya bitişik olan Ovacu *(Ovacık)* bölgesindeki Ermenilerin kaçıp kurtuldukları konusunda haberler dolaştı. Köyümüzün reisi Mehmed *Ağa*, şahsen Ruslara teslim edip mükâfat almak için bizi tutuyordu, fakat ben artık sabredemezdim.

Mezire'nin merkez okulu öğrencilerinden ve yolları iyi tanıyan Artaşes adında bir genci yanıma aldım. Müzürçay *(Munzur Nehri)* kıyısında kurulu, Mıstuşağı olarak anılan Kürt köyüne kadar ormanlar ve vadiler arasından yola düştük. Burada Ermeni aileler vardı. Yerzınkalı bir aileyle birleşip yola çıktık, Kürtlerin arasından gizli bir şekilde dört gün durmadan yürüdük. Kürtler bize hiçbir şey yapmıyordu. Çok kötü bir durumda, Yerzınga'nın Yergan *(Ergan)* olarak anılan köyüne vardık. Burada Rus askerlerine rastladık ve onlar bizi misafir etti. Ertesi günü Yerzınka'ya gittik. Orada, Bay Devoyants'a gittik, bize maddi açıdan biraz yardım etti. 8 gün, çok fakir ve düşkün bir şekilde Yerzınka'da kaldık. Sekiz gün sonra, 36 furgunla *(at arabası)*, Yerzmka'nın yetimleriyle birlikte, Şehirler Derneği'nin[11] araçlarıyla Erzurum'a geldik.

Hemen hemen çıplak ve fiziki açıdan erimiş bitmiştik. Uzun yolculuk bedenlerimizi zayıflatmıştı. Erzurum'da, Vanlı dostlarımdan Bay Simeon Torkomyan'a ve Ruben Abağtsıyan'a rastladım. Onlar bana yardım

etti ve onların imkânlarıyla Yerevan'a geldim. Ailem Tiflis'e gitmiş olduğundan, onları burada bulamadım. Bu yüzden ben de Tiflis'e gittim ve annemi, eşimi ve iki çocuğumu buldum. Şimdi Tiflis'teyim ve muhacir okullarından birinde öğretmenlik yapacağım.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 491, yapraklar 5-12, orijinal, el yazısı.

NO 126

HAYATTA KALAN MUŞEĞ VORBERYAN'IN, KHARBERD ŞEHRİ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

15 Mayıs 1916

Yeprat Koleji profesörü Vorberyan'ın oğlu Muşeğ Vorberyan'ın hikâyesi, 18 yaşında, kolejin sofomor[12] kategorisinden.

30 Nisan 1915'te, hükümet Kharberd Ermenilerinin imhası için ilk adımı attı. Şehrin tüm tanınmış şahsiyetleri o gün tutuklandı. Tutuklamalar, haziran ayına kadar devam etti, sadece birkaç kişi bunun dışında kaldı, onların arasında babam da vardı. Herhalde daha kötü bir kader için saklanmaktaydılar.

15 Haziran'da, evimize gelip kibar bir şekilde selamlayarak, babamdan, bir görüşme için hükümet binasına gelmesini rica ettiler. Saat 12'de, yarı ölü bir şekilde geri geldi, koltuğa yığıldı ve sayıklar gibi, "Bizim önümüzde Ermeniler falakaya yatırıldı, ben buna dayanamam", diyordu.

Babam ertesi günü Amerikan Hastanesi'ne nakledildi. Kan beynine hücum etmişti. 15 gün içinde sağlığına epeyce kavuştu. Malatya üzerinden Urfa'ya tehcir emredilmişti. Bizim ve dostlarımızın değerli eşyalarla yüklü 40 eşeği ve 4 arabası vardı.

3 Temmuz'da, 3.000 kişilik kafile Kharberd'den yola çıktı. Vali, bizi iyi karşılamaları için, kendi mührüyle mühürlenmiş teminat mektupları verdi Urfa hükümetine, Türk mebuslar (Osmanlı Meclisinin) da, aynı niyetle, Urfa'nın etkili Türklerine teminat mektupları veriyordu.

Halk, bir süreliğine uzaklaşıp Türklerin soygunlarından kurtulacağı için sevinçliydi.

100 jandarma ve 3 jandarma subayı, sözde kafilenin güvenliğini sağlamak amacıyla, bize refakat ediyordu. Günde sadece 4 saat yolculuk ediyorduk. İlk iki gün çok rahattık, üçüncü günü ise ölüm dehşetini hissettik.

Kafile, Yeprat'ın kıyısında durdu... Ermeni'ye sadık Yeprat ihtar olarak, dalgalarının üzerine aldığı ve uzaklardaki Hint Okyanusu'na götürdüğü kader arkadaşlarımızın cesetlerini arada bir bize göstermeye başladı...

Lakin maalesef, başsız cesetler, gözlerimizi açacak ve sonumuzu gösterecek kadar etkili olmadı...

Yorgun argın, biraz nefes almak için ancak oturmuştuk ki, babam yüzü allak-bullak ve gözlerine kan dolmuş bir şekilde, 14 yaşındaki kız kardeşimin yanına geldi ve "Kızım, baban seni bir köpeğin eline teslim edeceğine, dostlarıyla birlikte ölmeyi, yok olmayı tercih eder. Gidelim, nehir yakınımızda, hepimizi yutar ve bu köpeklerin lanetinden kurtarır, ahlakiyi korumak için fizikiyi öldürmek yeğdir", dedi. Babam, üç subaydan birinin, güzel kız kardeşimi görüp kendisine eş olarak istediğini, karşılığında ise bizi ve akrabalarımızı kurtarma sözü verdiğini anlattı.

Kafileye genel bir karışıklık hâkim oldu; herkes sevdiği eşi, kızı ve kız kardeşi için benzer bir teklif bekliyor, herkes kaçmayı düşünüyordu. Aynı subay, karışıklığı fark ederek, babamı yanma çağırdı ve basit bir öneride bulunmuş olduğunu söyledi.

Aynı gece, 10 jandarma kervansaraya girip 500 altın talep etti ve bu miktar hemen toplanıp verildi.

Kafile, küçük nehir kayıklarıyla ancak 4 günde karşı kıyıya geçebildi.

Muhaceretimizin 7. gününün gece yarısında maskeler indi, haykırış ve feryat göğe yükseliyordu. 20 kadar jandarma kafilenin arasına daldı ve para bulmak amacıyla insanları, kadınları ve çocukları dövüp ayaklar altına alarak arama yapıyorlardı. Para bulma bahanesiyle kadın ve kızları soyup tecavüz ediyorlardı.

Umudumuzu yitirmiş bir şekilde nehre doğru koşarken, jandarmalar önümüzü kesip zorla geri çevirerek, onların Kürtler olduğu konusunda bizi ikna etmeye çalıştı. Tüfeklerle havaya ateş etmeye başladılar ve sözde Kürtler kaçtı.

Sabahleyin hava aydınlandığında, halk yediği dayağı ve fiziki eziyetleri unuttu, herkes iğfal edilen namusuna ağlıyordu... Kız kardeşimi isteyen subay, onu artık kendi malı olarak kabul ederek, bizim bilgimiz dışında, çadırlarımızı jandarmaların saldırısından koruyordu.

Aynı zamanda, tanınmış 8 kişiyi kafileden ayırdılar, sözde vali onları görmek istemişti; babam da onların arasındaydı, fakat subay, babamı kurtarmanın kız kardeşime sahip olmanın bir yolu olabileceğini düşünerek, onların arasından geri aldı, kalan 7'sini götürdüler. Yeprat, kafilemizin ilk kurbanlarını alıp götürdü...

Kaçış denemeleri artık yararsızdı, çok sayıda *çete*yle çevrilmiştik ve kafilenin gerisinde kalan boğazlanıyordu. Malatya'ya kadar bu şekilde 25 ölü verdik.

Ölüm fermanımızın yerine getirilmesinden iki gün önce, tekrar bize güven telkin etmek ve aklımızı çelmek amacıyla jandarmalara, Kürtleri kurşunlama emri verildi. Emir yerine getirildi ve sözde onların soygunundan bizi korumak amacıyla, birkaçı kurşunlandı.

Son akşamdı. Kafile, yarından habersizdi. Sadece babam, subayın ifadelerinden, gelecek olan felaketi sezmişti. Akşam yemeğinden sonra, subayın emireri çadırımızı buldu ve ölüm tehdidiyle, kız kardeşimi subaya vermeye söz verdiği takdirde arabaların hazır olduğunu ve hepimizi kaçıracağını iddia etti. "Sabahleyin, ben katledildiğimde, işte o zaman kızımı alabilir." Subay tehdidini yerine getirmedi; içeri girip, "Sana yazık olur", diyerek ortadan kayboldu ve bir daha gözükmedi.

Kafile sabahleyin mezbahaya doğru yol aldı, Malatya'dan 3 saat uzaklıktaki Çiftlik denilen yere. Şehrin önünde, bizim biraz ötemizde, 12 yaşından büyük erkekleri ayırmaya başladılar ve yakındaki bir kışlaya doldurdular. Ayrılanlar, son kez veda etme imkânına dahi sahip değildi. Jandarmalar zorla uzaklaştırdılar. Hapishaneye sürülenlerin en ön saflarındaydım, bizimkileri bekliyordum. Babam ve dostları içeri girdi. Subay, vali nezdinde benim için girişimde bulunmuştu ve beni, son bir kez babamı ve akrabalarımı öpemeden dışarı çıkardılar. Tüm kadınlar ve çocuklar kervansaraylarda ve sokaklarda kalmıştı. Müslümanlar seçme hakkına sahipti. Söz konusu subay kız kardeşimi kapmıştı.

Hapsedilenlerden bir tek kişi kurtulmadı ki, feci hikâyelerini öğrenebilelim...

Muşeğ Vorberyan

[Kaleme alan: *Amatuni*]

EMA, fon 57, liste 1, dosya 489, yapraklar 1-6, orijinal, el yazısı.

NO 127

HAYATTA KALAN P. FABRİKATÖRYAN'IN, KHARBERD ERMENİ NÜFUSUNUN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Kharberd tehcirinden kara anılar:

1 Mayıs 1915'te[13], Cumartesi günü aniden Kharberd'i ve köylerini kuşattılar ve çok sayıda kişiyi, özellikle de bilgili, vatansever parti liderlerini hapsettiler ve korkunç dayağa maruz tutmaya başladılar. Hapishanedeki işkenceler anlatılamazdı; bazılarını dövüp eziyet ediyor ve sakallarını tek tek çekiyorlardı, bazılarının da ayak tırnaklarını çekiyor ve ardından ayaklarını sıcak suya koyup, suya yatırılmış bir tahtayla tırnaksız, şişmiş, kanlar içinde ve sıcak suda yumuşamış ayaklarına vuruyorlardı. Darbelerin sayısını söyleyemem. Biri yorulduğunda diğeri vurmaya başlıyordu. Böylece, bir kişiye birkaç asker, silahların sayısı ve yerini söyletene kadar imansızca vuruyordu. Lakin bu satırlar onlara [işkence görenlere] methiye dizecektir, çünkü hiçbiri sadakatini veya sabrını yitirmedi, tersine, tüm acılara ve dehşete memnuniyet ve metanetle dayandılar milletleri için.

Erkeklerden sır alamayınca kadınlara yönelip, aynı eziyetleri ve daha fazlasını onlara uygulamaya başlıyorlardı. Bakır tabakları fırına atıp iyice kızdırdıktan sonra kadınların göğüslerini içine koyuyor; bazılarının kafasını kazıyıp bu tabakları başlarına geçirerek, kocasına ait silahların yerini söyleyene dek kavurmaya başlıyorlardı. Lakin kadınlar da aynı sabır ve sadakate sahipti ve hiçbir sır açıklamadı.

Fakat onlar belli bir planı bir an önce uygulamaya koyma peşinde olduklarından sabrın veya sır tutmanın ne faydası vardı? Ermenilerin din adamı, özellikle de dinî önderleri, daha sonra oluşacak vicdan azabından kurtulmak için, birkaç danışmanıyla birlikte silahları teslim etmeye karar verdi ve hâlâ inat edenleri de teslim etmeye ikna etti. Silahlar teslim edilmeye başlandığında dayak bir an için kesildi, ama sonra, daha fazla silahınız var, bu küçük parçalar amaca hizmet edemezdi, diyerek daha korkunç bir şekilde yürütülmeye başlandı. Bu şekilde daha başka silah ele geçiremeyince, kendi silahlarından büyük bir miktarı bizimkilere yükleyip fotoğraflarını çektiler. Ayrıca 2-3 Taşnaktsaganı tam teşekküllü olarak silahlandırıp fotoğraflarını çekerek, Ermeniler ayaklanmıştır, işte

silahları ve *fedai*lerden örnekler, diye bu fotoğrafları Almanya'ya kadar yolladılar. Bunun üzerine Almanlar, güya, bu fedaileri tehcir et ki iç karışıklığa meydan vermesinler, demiş.

Bu emir daha çıkmadan birçoğu hapiste, zincirler içinde, açlığa ve baskılara dayanamayarak karanlık zindanların derinliğinde ölüyor, bir kısmı da çıldırmış veya yarı ölü bir şekilde kurtuluş ümidiyle yaşıyordu.

Tehcir emri, ancak en sonunda verildi. Türk görevliler Ermenilere öyle akıllı ve temkinli davranıyorlardı ki, insan tehcirin altında nasıl bir sırrın saklı olduğunu anlayabilmekten yoksundu. Her gece saat 6 sularında, bin beş yüz kişiyi erzaksız, elbisesiz zincirleyip götürüyorlardı, fakat nereye ve hangi yöne götürdüklerini bilmiyorduk. Kendilerine inanacak olsak, tehcir yeri Urfa'ydı. Lakin kim inanıyordu ki? Daha sonra anlaşıldığı üzere, Ermeniler için ölümden başka bir kurtuluş yolu yoktu. Sabahleyin anneler yemek götürdüğünde, hapishane kapılarını açık, elbise, yatak darmadağın ve insansız buluyorlardı. Birkaç ikna edici sözle onları geri döndürmek isteyen merhametli zaptiyeler de vardı, fakat utanmazlar da vardı ve küfrederek, döverek ve iteleyerek eve yolluyorlardı. Ermeni anneler nereye gidecek, kimden isteyecek, nerede arayacaklardı? Acaba nereye götürdüler, hangi taşın altında, hangi vadide nasıl öldü; bıçakla mı, taşla mı, suyla mı yoksa mermiyle mi öldürüldü? Tehcir edilen bu birkaç bin kişiden sadece 4-5'i kaçıp kurtulabildi. Bunlardan biri olan Bay Asatur Asaturyan gördüklerini, ne şekilde ve ne işkencelerle öldürdüklerini anlattı.

Anlattığına göre, bir kısım genci, bağlı olarak vadiye indirip ilkine, kürekle mezarını kazıp başında durmasını emrederler. Emirlerini hemen yerine getirdikten sonra onun göğsüne bir kurşun sıkıp kendi açtığı çukura atıyorlardı. Sonra ikincisine, ilkinin üstünü örtüp kendi mezarını açmasını emrediyorlardı. Bu şekilde, hepsi de dizilmiş, sıralarını bekliyorlardı.

Bir başka grubu da, hepsini bağlı olarak oturtup, baltaları boyunlarına vurarak başlarını bir yana attılar. Daha başkalarını da bir elini, bir ayağını veya boynunu keserek, diğer bir kısmını da taşlayarak öldürdüler. Taşlanan grupta olan bu genç ölü gibi uzanıp kalmıştı, zaten o kadar çok kan akıyordu ki, hepsi de kanlar içindeydi, bu yüzden sağ olduğunu anlamamışlardı. Onun anlattığına göre, vadide Ermenilerin kanlarından meydana gelen dereler akıyordu. Çocuklardan bir kısmını da tuğla gibi dizmiş testereleri boyunlarına koymuş ve başlarını odun gibi testereyle keserek bir kenara atmışlar. Ah, ne korkunç ölümler!

Bu genç, birkaç saat sonra, kanlar içinde, ölülerin arasından çıkıp dağlara doğru kaçmaya başlar. Askerler bunu görüp hemen atlarına atlayarak, onu kuşatmak için dört yandan üzerine gelir, fakat şans eseri makiliklere rastlayıp sığınacak bir yer bulur. Birkaç saat bekleyip askerlerin geri döndüğünü görünce, saklandığı yerden çıkarak şehre gider ve böylece kurtulur. Diğer gruplardan da böyle mucize eseri kurtulan birkaç kişi var. Kalanları ise korkunç ölümlerle bitirdiler. Sadece bir-iki yüz kadarını, birkaç bin altın rüşvetle hapisten çıkartıp aileleriyle birlikte tehcire gönderdiler; bunlardan biri de kocamdır.

Bizi de 14 Haziran Cumartesi günü, Urfa'ya doğru tehcir ettiler. Zengin, asilzade ve eğitimli sınıf, şerefli aileler bize refakat ediyordu. Bir binbaşı, iki yüzbaşı ve beş yüz zaptiye, sıranın dışına çıkmayı imkânsız hale getirecek şekilde dört tarafımızı sarmıştı. Bir günde İzole denilen köye gitmek mümkündü, fakat beş günde gittik. Sonra da köye varıp dinlenmek için oturduğumuzda, muhafızlarımız hemen soyguna başladı. Orada Yeprat Nehri akıyordu önümüzden, içinde cesetler görüyorduk, çift çift bağlı geliyorlardı. Ah, ne korkunç bir görüntüdür ölüm görüntüsü! İnsanlar, suyun içinde gelenlerin insan olduğuna inanmak istemiyor, sürekli kendilerini kandırmaya çalışıyorlardı. Gece olduğunda askerler gelip erkekleri bağlayarak suyun kıyısına götürüp, "Şimdi ya birkaç yüz altın vereceksin ya da suya atarız", diyorlardı. Bu tür korkunç korkularla var olanı soyuyor, olmayanlar ise o anda suyun dibini boyluyordu.

Birkaç gün orada kaldıktan sonra Malatya'ya yöneldik. Gerçi sevdiklerimizi kaybetmiştik, fakat yine de kısmen teselli buluyordum; sevdiğim insan o kadar korkunç ölümlerden kurtulmuş, o ana kadar bana kalmıştı. İzoli'den Malatya'ya da beş günde gittik, fakat yolda çok korkunç eziyetler çektik. Her türlü eziyete göğüs germek mümkündü, fakat bir insanın karısına gözleri önünde tecavüz edilmesi veya çocuğun babasının önünde kirletilmesi dayanılmaz ve sönmez bir ateşti. Ne korkunç anlardı! Herkes ölümü çağırıyor, İzoli'nin sularını arıyordu atlamak için, fakat boşuna, o da artık elden gitmişti.

O güne kadar arabalarımız ve atlarımız hâlâ elimizdeydi, fakat neye yarar! On-on iki yaşından büyük oğlanlar ve erkeklere dinlenmek için oturma izni verilmiyordu. Bir saniye dahi aileleriyle birlikte arabaya oturmalarına izin vermiyor, tersine, ayaklarındaki ayakkabıları, hatta çorapları ve elbiselerini de alıyor; başı açık, çıplak, dayakla dikenler üzerinden yürütüyorlardı. Birinin ayağındaki dikeni temizlemek için eğilmesine

imkân var mıydı? Ne korkunç darbelere maruz kaldıklarını tarif etmek mümkün değil. Ancak bir-iki adım atabildikten sonra nefesi kesilip yere düşer ve zaptiyeler, bir-iki taş da kafasına vurup işini bitirirlerdi. Bu yollarda cesetlerden başka bir şey görülmezdi.

Malatya'ya girdiğimizde, herkes sıraya girip ailesinin yanında dursun, çünkü beş aileye bir kalacak yer vereceğiz, dediler. Biz de, emredildiği gibi hareket edip, sonunda ne olacağını görmek için bekliyorduk. Kimsenin kaçmaması için, bizi daha iyi gözetlemek niyetiyle de iki yüz kadar asker daha geldi. Böylece, arabalarla seyahat edenleri teker teker götürmeye başladılar ve içinde olan erkekleri ve on yaşına kadar olan oğlanları alıp, kalan kadınları ise, misafirhanelere götürmeleri için askerlere teslim ettiler. Ah, ne acı kader, ne dayanılmaz an! Herkes sevdiklerine sarılıyor; aynı feryat ve ağıt da onlardan göğe yükseliyordu. Babayı çocuğundan, kadını kocasından, anneyi oğlundan ayırıyorlardı. Acıyı tarif edemem. Hiç değilse son bir kez öpüşmelerine bile izin vermiyorlardı.

Ben henüz üç yıldır evliydim ve çocuğum yoktu, sadece sevdiğim, taptığım biri vardı ve onun için her an hayatımı vermeye hazırdım. Onu benden nasıl götürdüler ve son kelimesi ne oldu bilmiyorum; sadece kendime geldiğimde, on dört yaşındaki kız kardeşimle yalnız olduğumu biliyorum, onu başucumda buldum. Tüm sevdiklerimizi, baba, anne, damat, kardeş, hepsini kaybetmişti, yanında sadece ben vardım yarı ölü vaziyette ve oturmuş ağlıyordu.

Annem ve akrabalarım başka bir misafirhaneye götürülmüştü. Herkese de bize yaptıkları gibi yapmışlardı. Zaten kendime geldiğimde aklım başımda değildi, deli gibi olmuştum. İsimleri yazıp götürmüş olduklarını ve yarın tekrar dönecek olduklarını söylediklerini duyuyordum, fakat kim inanır ki? Herkes bir ağızdan feryat ediyordu, sanki şehir sarsılıyordu. Böylece akşama kadar, gece sabaha kadar, durmadan feryatlar, bağırtı-çağırtılar göğe yükseliyor, fakat acı olan, cevapsız, yararsız dağılıp gidiyordu. Bunca körpe çocuğun ağlayış-sızlayışına gök nasıl dayandı bilmiyorum.

Sabahleyin, daha şafak yeni sökmüşken, şehrin *mutasarrıfı* ve arkadaşları gelip, kocalarınızı Urfa'ya gönderdik, sizi de yollayacağız, belki bugün görüşmezsiniz, fakat yarın mutlaka görüşürsünüz, bu yüzden hemen hazırlanın ve hepiniz teker teker gelin, üzerinizi arayacağız, hükümetten böyle emir var, dedi. Biz aptal gibi olmuştuk zaten, ne dediklerini ve demek istediklerini bilmiyorduk. Kadınlar, teker teker *mutasarrıfın*

huzuruna çıkmaya başladılar; o da teker teker soyarak, elbiseleri diğerlerine veriyor ve dikkatle inceliyorlardı; hatta iç çamaşırlarını çıkartıp içinde dikili bir şey var mı diye bakıyorlardı. Hatta bir şey konulmuş olmasın diye kadınların memelerinin altına bile bakıyorlar, sonunda her türlü uygunsuz söz ve hareketleri yaptıktan sonra dışarı çıkartıyorlardı. Tüm kadınlara böyle yaptıktan sonra, hemen hemen çıplak ve arabasız, eşeksiz, hatta gıdasız olarak, anneler çocuklarını ikişer halde omuzlarına koyup Urfa'ya hareket etti. Her gün, bir saatlik yolu beş saatte yürütüyor ve ıssız bir vadiye indiriyorlardı. Ah, annelerin çektiği korkunçtu; "yok" demenin ne olduğunu bilmeyen ve anlamayan, süt ve tatlılara alışmış çocuklar, şimdi kuru ekmeğe ve suya hasret çekiyorlardı. Korkunçtu!

İlk günü birkaç saat sürdükten sonra, ıssız bir vadide oturttular ve ikinci aramaya başladılar, tekrar ilk seferki gibi ve daha kötü, hep soyuyorlar ve hatta vücudun girintilerine bakıyorlardı, para saklanmış olmasın diye. Bu şekilde gece yarısına kadar devam ediyor, ondan sonra da bakire kızları aramaya başlıyorlardı. 15 asker için bir kız götürüyor ve 2-3 saat sonra hemen hemen yarı ölü bir şekilde geri getiriyorlardı. Ah, o körpe bakirelerin ve annelerinin feryatları sanki taşları ve dağları ağlatıyordu. 8-10 yaşın üstünde bakire kız kalmayana kadar böyle devam ettiler ve ardından kadınlara da başladılar; öyle basit bir işe dönüşmüştü. Gündüzleri, seyahat esnasında, çocukları annelerinin elinden alıyor, anneler birkaç altın verince, sadece döverek veya hakaret ederek belki annesine geri veriyorlardı; parayla satın almadıkları durumda ise, annesinin kucağına verip kesiyorlardı. Birçoğunun da kuş gibi boynunu çekip koparıyor ve başını bir yana atıyorlardı. Hamile kadınları bir tarafa toplayıp yatırarak, atlarla üzerlerinde gezinmeye başlıyorlardı. Birçoğunun çocuğu hemen dünyaya geliyor ve ardından ölüyordu, diğerleri ise saniye geçmeden son nefesini veriyordu.

Seyahat esnasında kadınlar yürüyemeyip geride kaldıklarında, onları da kurşunlayarak öldürüyor ve hemen soyarak, kılıçla karınlarını deşip, "Gâvurun kemiklerini kırsan altın bulursun", diyorlardı.

Benzer işkencelerle sürerek, döverek, ıssız bir vadiye indirip, burada tekrar arama yapmaya başlıyorlardı. Sanki bizi yağmaladıkça paramız artıyordu, öyle ki, her yağmada cepleri doluyordu. Bunları gündüz gözüyle yapıp, akşamları da kadınların gençlerini, güzellerini aramaya başlıyor ve utanmadan, duygusuzca doğrudan grubun içine girerek, çocukların önünde kötü emellerine ulaştıktan sonra çıkıyorlardı. Tanrı yol göstermediği sürece, bu vahşi hayvanların elinden kurtulmak çok zordu.

Ben çocuğum olmadığı için şanslıydım ve bu sayede kurtulabildim. Daha önceden söylediğim gibi, bir kız kardeşim de benimle birlikte kalmıştı, onu da çok büyük zorluklarla kurtardım. Birçok gece, parayla yaşlı bir kadın buluyor, kız kardeşimi yatak yerine yere seriyor, o kadını da üzerine yatırıyor, birçok geceyi böyle geçiriyordum, bazı geceler de bir torbaya koyarak ağzını bağlıyor ve yastık gibi başımın altına koyuyordum. Şayet nefessiz kalıp boğulsaydı da, umurumda değildi, namusu korunmuş olurdu. Ben de zaten her geceyi erkek kılığında geçiriyor, gündüzleri ise yüzümü yaralarla dolduruyordum, öyle ki, bakmaktan dahi tiksiniyorlardı. Birçok gece beni lambalarla aradılar, fakat Tanrının yardımı ve dostların sırdaşlığı sayesinde vahşilerden kurtuldum.

Yaklaşık bir buçuk ay böyle sürdürdükten sonra hemen hemen tamamen çırıl çıplak hale getirdiler. Çok geçmeden çıplakların bedeninde yaralar açıldı ve kurtlandı. Bu halde dahi kadınların ar duygusu kaybolmamıştı; ağaçlardan, çalılardan yaprak toplayıp birbirine birleştirerek, küçük elbiseler yapıyorlardı namuslarını korumak için, fakat onu da bırakmıyor "Sizin namusunuz, ayıbınız, hepsi geçti artık", diyorlardı. Bu şekilde de on beş gün kadar devam ettiler. Şehre yaklaşmıştık. Şimdi de kadın elbisesi giymiş, köçek denilen Araplar, geceleri sazlar ve davullarla çıplak kadınlarla vakit geçirmek için atlarla geliyorlardı.

Sabahları ise, her biri atlarına oturup bir küçüğü arkasına, birini de önüne, ikisini de eline almış, bu şekilde en küçük süt çocuklarını, kızları grubun içinden alıp götürüyordu. Ah, annelerin yüreğindeki kor ve acı anlatılmaz, artık anlatamam onların hissettiklerini. Evlatlarından, süt çocuklarından bu şekilde ayrılmanın ve böylelerine vermenin ne acı olduğunu ancak babalar ve analar hissedebilir. Lakin neye yarar? Artık bizi Tanrı da terk etmişti!

Nihayet, şu bu eziyetlerle, ateş ve acıyla bizi Urfa'ya ulaştırdılar. Altı bin kadından sadece iki yüz kadarını, o da yaralarla dolu, yarı ölü, götürüp bir misafirhaneye doldurdular, burada istirahat edin, çünkü iki gün sonra daha içerilere, Rakka'ya doğru gideceğiz, dediler. O Urfa'da da bırakmayacaklarını duyunca, hemen misafirhaneden kendimi dışarıya atma çarelerine başvurdum. Gelişimizi Almanlara haber vermesi için birini gönderdim. Almanların öğrencisi olma talihine sahip olduğumdan sesim çabuk duyuldu. Bir Alman bayan gelip, bizi hastaneye götürmek amacıyla hasta yazması için doktorla konuştu. Sonunda beni, kız kardeşimi ve bir-iki kişiyi daha hastaneye götürmeyi başardı. Orada birkaç gün

kaldık ve biraz kendimize geldik. Ardından Almanlara ait başka bir binaya götürdüler; iki hafta kadar da orada kaldık. Urfa'daki tüm gençleri ve zenginleri çoktan öldürmüşlerdi. Kalan aileler ve zanaatkârların da tehcir edilmesi için o günlerde emir gelmişti, fakat kalanlar teslim olmamıştı, "Tehcir adı altında gönderdiğiniz ilk gidenler nerede? Çalışma bahanesiyle yollanan gençler nerede?[14] Dinî önder nerede?[15] Sözde hepsini de tehcir ettiniz, fakat nereye, hangi dağın, hangi taşın altında bıraktınız?", diyorlardı.

Kaç kere mahalleyi kuşatmaya kalkıp asileri yakalamayı denediler, fakat her seferinde mümkün olmuyordu, tersine, birkaç asker ve zaptiye de üste vererek geri dönüyorlardı[16]. Nihayet Ermeniler, yirmi beş-otuz gençle sürekli karşı koymanın imkânsız olacağını ve yakalanacaklarını görüp, fırsat varken, herkes birkaç tanesini öldürüp ölmeye karar verdi. *Fedai* olarak adlandırılanları bir kez daha yakalamaya çalıştıklarında, onlar, her an mevzilerini tutmaya hazır olarak, kiliselerin çanlarını çalmaya başladılar; tüm halk kiliseye toplandı. Orada, kendilerini Tanrı'ya emanet edip kutsandıktan sonra, tek bir ağızdan "Vuruşun gençler, vuruşun cesaretle", şarkısını söyleyerek herkes kendi işinin başına gitmeye başladı. Bulunduğumuz bina, Türk ve Ermeni sokaklarının arasındaydı; kapılardan biri Türklerin, diğeri ise Ermenilerin sokağına açılıyordu. Ah, Türk'ün dehşete düşmesini ve acı çekmesini görmek ne tatlı bir andı; hepsi daha içerilere, Türklerin içine kaçıyordu. Askerler az olduklarından direnemiyordu. Ermenilerin mahallesi ise sanki bir mutluluk cennetiydi; şarkı ve kahkaha sesleri havayı dolduruyor, kız-erkek ayırt edilemiyordu; hepsi de dövüşmeye hazırdı.

Sayıları ancak otuz kadar olan çarpışan gençlerin mevzileri vardı[17], kızlar polislik yapıyor, düşman hiçbir taraftan giriş yeri bulamasın diye sokağı denetliyorlardı. Yaralıların toplanması, yemek hazırlamak kadınların payına düşüyordu. Birkaç kadın da Türk elbisesiyle gidip, Türk grupları arasına bomba bırakıyordu. Sekiz yaşın üzerindeki herkes iş başındaydı, hem de şevkle. Bunun bir sonu olmadığını biliyorlardı, çünkü hiçbir yerden yardım yoktu, fakat hiç değilse insan gibi ölüp, hayvan gibi boğazlanmayacağız, diyorlardı.

Birkaç gün bu şekilde savaştılar. Türk çok zayiat verdi, bir Alman'la[18] gelip, "Teslim olun, size artık tehcir yok ve ölüm de yok artık", diye rica etti, fakat gençler kesinlikle inanmadı. "Biz, tehcir adı altında gönderdiğiniz kardeşlerimizi, önderimizi, zenginlerimizi istiyoruz; onları

getirirseniz iyi, yoksa intikam çağırarak son nefesimizi vereceğiz", diye cevapladılar. Türkler Ermenilerin teslim olmaya niyetleri olmadığını görünce, geri dönüp çatışmaya başladı. Binamız, Almanlara ait olduğundan dolayı, Türkler gelip iki-üç taraftaki pencerelerden mevzilerini hazırlayabildiler. Bu arada çok zayiat gördüler. Az askerle ve top olmadan galip gelemeyeceklerini görünce, Halep'ten asker ve bir Alman yüzbaşı getirttiler iki-üç topla birlikte ve dört taraftan mevzilendiler[19].

Ermeniler, her şeyi göze alıp savaşmaya başlamışlardı, o kadar hazırlıklıydılar ki, top gelmeseydi, iki bin askerle yenemezlerdi. Ermeniler sadece tüfekle, Türkler ise toplarla bir ay savaştı. Liderleri, Yotyeğbaryants Mıkırtiç denilen kişi, top ateşiyle vurulmasaydı, Ermeniler daha direnirdi. Zavallı genç ayağından yaralandı ve ümitsizlikten intihar etti. Bundan birkaç gün sonra Türkler Ermeni mahallesine girmeyi başardı. Kadın-erkek tüm Ermenilerin toplanmış olduğu Amerikan kuruluşu, askerler ve Alman Binbaşı[20] tarafından sarıldı ve büyük bir kalabalıkla içeriye saldırmaya başladılar. Alman Binbaşı, "Teslim olanlar cezalandırılmayacak", diyerek, büyük bir kalabalık topladı, sadece, Khanum Ketenciyan[21] adında, Kharberd'in "Yeprat" Koleji mezunu ve savaş esnasında polis elbisesiyle mahalleleri denetleyen bir Ermeni kızı, elinde silahıyla şapkasını kaldırarak, "Ben teslim olmayacağım, ne istersen onu yap", dedi. Alman Subay bunu duyunca, zavallı kızı vurmalarını emretti. Kız kardeşi de ablasına doğru koşarken vuruldu, aynı mermiyle o da öldü. Kızın polis elbisesiyle olduğunu ve özellikle de kendilerine karşı koyduğunu görüp kudurdu, tüm halkı aramaya başladı. Sekiz-on yaşından büyük oğlanların ve savaşta yardım eden kızların hepsini toplayıp bağlayarak hapse götürdüler, kalanları ise şehir dışında, kervansaraylarda aç-susuz bıraktılar. Ardından şehirdeki Türklerin, Süryanilerin, Almanların evlerini arayıp buldukları her Ermeni'yi hemen hapsetmeye başladılar. Alman binasında bulunan bizler, ben, kız kardeşim ve birkaç Ermeni kızı da götürdüler, on beş yıllık çalışanları dahi, yemeklerini hazırlaması için bir tanesini bile bırakmadılar. Tüm gençleri hapsettiler ve günde birkaç tanesini asmaya başladılar, savaşa katılan kızları da. Kadınları ise çöllere sürdüler. Sadece Alman Hastanesi'nde bulunan hastabakıcıları bıraktılar, o da kendi yaralılarını tedavi etmeleri için. Urfa'ya karşı içleri o kadar doluydu ki, bir tek kişi dahi bırakmadılar. Ermeniler yaklaşık bin beş yüz Türk öldürdü.

Amerikan elçisinin yardımcısı Bay Lesli, Urfa'nın mukavemetinden sonra Ermenilere yapılan işkencelere dayanamayarak neredeyse aklını kaçırmıştı ve darağacının hazırlandığını görünce, artık yaşamak istemedi,

kendisini zehirledi ve sokaktan Almanların hastanesine kadar ancak gelebildi ve öldü.

Ne kadar dürüst bir insan olduğunu yazamam, işi kendisini gösterir zaten. Cebinden çıkan pusulada, "Benim yüzümden kimseye baskı yapmayasınız; Ermenilere verilen acı ve işkencelere dayanamayarak kendimi zehirledim", diye yazıyordu.

Tekrar tehcire gidip bu acı kadehi yeniden tatmanın verdiği çeşitli eziyetleri herhangi bir kalemin tam olarak ifade edebileceğini düşünemiyorum. Görmeyenler üzerinde bizim kadar etkili olması imkânsızdır. Türkler tarafından bize çok davet vardı, fakat bu daha korkunçtu; onların çatısı altında olmaktansa ölmek daha iyiydi. Lakin şaşırtıcı olan, bunca çarpışmadan sonra, hâlâ Ermeni kızlarını almak istemeleriydi. O günlerde birkaç kız, hükümetten gizli olarak, Türklerin evlerine gitti; iki-üç gün sonra kocalarını boğup kaçarak yanımıza geldiler ve, "Hiç olmazsa kocalarımızın intikamını aldık", dediler. Ben, kendimi hasta göstererek, hâlâ kervansarayda kalıyordum, çünkü hastaların gidişini, sağlıklarına kavuşana kadar erteleme emri vardı. Almanların hastabakıcıları sık sık kadın hastalara bakmaya geliyorlardı. Mümkünse, ertesi günü bir takım hastabakıcı elbisesi getirmelerini söyledim. Söz verdiler ve ertesi günü getirdiler, ben de hemen giydim ve onlar gibi yaralılara bakmaya başladım. O kadar aptallardı ki, her zaman gördükleri bir insanı, şimdi elbisesini değiştirmiş olduğu için tanımıyorlardı. Bu şekilde dışarıya çıkmayı başardım. Ertesi günü de aynı şekilde kız kardeşimi dışarıya çıkarmayı başardım ve Ermenilerden çalınan erzakları Araplarla Türklerin elinden alıp kervansarayda kalan Ermeni yaralılar için yemek hazırlamaya başladık. Biraz sağlıklarına kavuşmaya başladıklarında, bir grup oluşturup hemen tehcir ediyorlardı. Benim kurtulduğum şekilde birkaç kızı daha kurtardım o korkunç hapishaneden, fakat ne fayda; daha bir ay geçmeden ikinci bir arama yapıp, nerede saklanan varsa, hepsini de Arapların içine tehcir ettiler.

Daha bir-iki saat yol gitmemiştik ki, oturttular ve ilk eziyetlerine tekrar başladılar. Ah, Tanrım, insan 5-6 ay boyunca vahşi hayvanlar arasında işkence görüp dayanabilir mi? Gece olduğunda kaçmaya karar verdim. Fikrimi bir başka Urfalıya açtım. O da bana refakat etmek istedi ve birkaçı daha. Gece olduğunda el ele verip kaçmaya başladık. Bir ışığa doğru yöneldik ve bir saat sonra bir köye girdik. Bir kapıyı vurduk ve kapı açıldı. Dul bir kadın ve iki küçük çocuk gördük, ne bir dil biliyorlardı ne de

bir kelime. Bir-iki *mecidiye* verdik onlara. Parayı görünce sevinçle kabul ettiler. Kendisine para vermemiz için, bizi Arap elbiseleriyle Urfa'ya götürmesini söyledik, o da söz verdi. Fakat sabah olduğunda, nasıl duyulduğunu bilmiyorum, köyün yöneticileri gelip, "Burada kaçaklar var, tekrar devriyelere teslim edeceğiz", dediler. Tüm yalvarma yakarmalarımız boşa çıktı, sadece para verdiğimiz zaman seslerini kesip gittiler. Az sonra başkaları geldi. Kız kardeşimin yüzüne yaralar yapmış, ben de hasta gibi oturmuştum. Gelenlerden biri beni çekip dışarı çıkardı. Önüme bir çukur çıktı, içine atladım, çok uğraştı çıkarmak için, fakat işe yaramadı, korkutmak için silahını çekti, fakat yine başaramadı ve bırakıp gitti.

Sonra beni oradan çıkmaya ikna etmek için başka kadınlar geldi, ben de, "Kız kardeşimi getirirseniz çıkarım, yoksa buradan çıkacağıma ölmeyi tercih ederim", dedim. Bunun üzerine, "Onu senden önce götürdük", dediler. Bu sözleri duyunca hiç beklemeden çukurdan çıktım ve arkalarından gittim. İç içe odalardan geçirip beni bir odaya koydular, yanıma da bir kadın vererek kapıyı kapattılar. Kötü bir kadındı, tespihi elinde, bana Müslümanlığı kabul ettirmek için korkutmaya çalıştı. "Beni ölümle korkutmanın imkânı yok, bu yüzden çabalarınız boşuna", dedim.

Oradan da, Ermeni'nin beni ikna edebileceğini düşünerek, bir Ermeni kadının bulunduğu başka bir eve götürdüler. Bu Ermeni kadını görünce sanki dünyalar benim oldu, birkaç saattir Ermeni yüzü görmedim, sanki gıdasız kalmış gibiyim, dedim. "Ah, ablacığım, bir kız kardeşim daha vardı, ne eziyetlerle buraya kadar getirmiştim, şimdi elimden aldılar. Ne olur, Allah aşkına, mümkünse parayla veya başka bir şekilde bir an önce getirt onu", dedim. Kadın çok uğraştı, çok şeyler denedi, fakat bulmaktan aciz kaldı. Güya bir başka Arap, arkadaşlarıyla birlikte onu Urfa'ya götürmüştü para elde etmek için. Hemen aynı gece götürmüştü. Orada tek başıma kaldım. Ah, sabretmek ne korkunç geliyordu, artık hürriyet yöntemleri düşünme mecalim kalmamıştı, deli gibi olmuştum. Tek tesellim vardı, Tanrı onu da elimden aldı ve beni bu dilsiz imansızların eline bıraktı. Bu Ermeni kadın, 8 aydan beri bu Arapların yanındaydı ve dillerini epeyce öğrenmişti. Beni şehre gönderme çaresine baksın, ne kadar para isterlerse veririm, dedim. Araplar zaten o kadar para canlısıydı ki, namuslarını dahi parayla takas edebilirler, para uğruna her şeyi unutabilirlerdi. O evin akrabası olan bir Arap'la Almanlara haber yollayıp yerimi bildirmeyi başardım. Onlar da hemen bir adam gönderip beni oradan götürdüler, fakat hükümetten gizli olarak. Şehre gittiğimde, aklımda

sadece kız kardeşim vardı. Alman hanımımı görür görmez, ilk sözüm, kız kardeşimi sormak oldu.

"İki gün önce bize geldi, biz de tekrar ellerine düşmemesi için her imkânı denedik, çünkü her gün arama yapılıyordu, fakat maalesef başaramadık. Sonunda buldular ve hem ona, hem de bize çok sert davrandılar, götürüp tekrar tehcire yolladılar", dedi. Ah Tanrım, kendini adamış bir ablanın bakımına nail olduktan sonra tesellisiz kalan, gözyaşları bir saniye dahi dinmeyen, öylesine günahsız bir bakireye nasıl acımadın da tekrar o zalimlerin eline verdin? Şimdi ablası, dostu ve hatta bir soydaşı olmadan, bu vahşilerin elinde ne yapacak? Lakin bir an dahi düşünmeye bırakmıyorlar, hemen başka bir düşünceye, başka şahsi korkulara kapılıp sevdiklerin hakkında düşünme veya yas tutma imkânından yoksun kalıyorsun. Sabahleyin, arama yapmak için binayı tekrar kuşattıklarında, onlar içeri girmeye çalışırken, ben elbiselerimi giymiş bir şekilde, dışarı çıkmak için şapkamı başıma takıyordum. Bu şekilde görünce, bir Alman kadını olduğumu düşünerek hiç ehemmiyet vermediler ve dikkatli bir şekilde çekmeceleri, yatağı, elbiselerin arasını aramaya başladılar. Birkaç nöbetçi askerin önünden dışarı çıktım ve bir başka Alman kadınının evinin bulunduğu bağların tarafına gittim. Gittim ve birkaç saat bekledikten sonra geldim, terbiyesizler ümitleri kırılıp gitmişlerdi. Böylece iki-üç kere geldiler, umutları kırılıncaya kadar. Bundan sonra, kız kardeşimi ele geçirmek için bazı yöntemlere başvurdum, fakat yarar vermedi, çünkü Arapların tarafına gidenleri, bir yerden korku veya para ümidi olmadıkça, kurtarmak mümkün olmuyordu. Ellerine geçirdikleri on yaşından büyük herkesi evlendiriyor, birkaç gün kullandıktan sonra, adetlerine istinaden, bir başkasına satıyorlardı, alan da yine aynı şekilde bir başkasına satıyordu.

Günahsız Ermeni kızlarının hayatı böyle geçiyordu. Birçoğunun dudaklarına, kendilerinden ayrılmasın diye, iğneyle mavi dövme yapıyorlardı. Bütün bir yıl ümitle yaşadım kız kardeşimden bugün-yarın bir haber alırım diye, fakat hep hüsrana uğradım. Kız kardeşimin yerine, annemden haber alınca şaşkına döndüm. Annem, bir Kürt sayesinde, kalan 5 küçük çocuğuyla birlikte Malatya'dan geri dönebilmişti. Ah, annemin küçük çocuklarıyla birlikte halen hayatta olması ne kadar sevindirici bir haber! Bu haberi alınca, artık bir saniye dahi beklemek istemedim, hemen orda-burda tanıdıklara başvurdum, onlar sayesinde bir arabacı buldum ve aynı gece, hükümetten gizli olarak yola çıktım. Benden 2 gün önce kaçanlar yakalanıp hapsedilmişti, fakat bizim, 4 arkadaşımla birlikte

şansımız yaver gitti ve tehlikesizce sevdiklerimize ulaştık.

Mezire'de, kocamı öldürmek için nereye götürdüklerini ve nasıl öldüğünü anlamak için sorgu-sual ettim. Kendisini götüren yüzbaşı, "Onu öldürmeye götürdüğümüzde, üzerini aramamı istedi, çünkü öldürmeden önce herkesin üstünü arıyorduk", diye anlatır. Yüzbaşı da, bunun içinde bir iş olduğunu düşünerek, kendisini soymaları için iki asker yollar; o ise, yanında saklamış olduğu bir bıçakla ikisini de öldürür ve kaçar. Diğer askerler hemen peşinden koşar, fakat yakalayamaz ve ateş etmeye başlarlar. Maalesef, bu mermilerden biri zavallıma isabet eder ve yere yıkar. [Yüzbaşının] söylediğine göre, ölü mü veya yaralı mı diye bakmaya gitmemişler artık. Anlattığına göre, geri döndüklerinde kalanları kuzu gibi kesilmeye hazır bulur ve hepsinin işini hallederler. Tüm bunlar benim için o kadar da acı değildi, çünkü kan karşılığını aldıktan sonra ölmüştü. Birkaç gün Mezre'de kaldıktan sonra, daha hasret gidermeden, hükümet geldiğimi duyup beni hapsetmek istedi.

İki-üç gün orada burada saklandıktan sonra, birkaç arkadaş ve on iki yaşındaki erkek kardeşimi de yanıma alarak Dersim'e kaçtım. Tanrım, bir yıl boyunca Arapların, Türklerin elinden az mı çektim ki, şimdi de beni Kürtlerin eline bıraktın? Lakin Kürtler arasında ancak altı gün kaldım. Şansıma, Yeriza Ruslar tarafından ele geçirildi ve biz de imansızlardan kurtulup, Rusya'nın koruması altında, Ermeni kardeşlerimizin şefkatine nail olma fırsatına eriştik.

Sayıları 50'yi bulan kocam ve kardeşleri ve kardeş çocuklarından bugün sadece ben ve iki küçük erkek çocuk yaşıyoruz. Bir yıl içinde, sadece bizim çevremizden 45-48 kadar insan kaybetmek ne kadar dayanılmaz bir durum. Tanrı, bunca korkunç acıyla birlikte sonsuz sabır da vermemiş olsa, insan dayanamazdı.

Tüm sevdiklerini kaybedip yabancı bir şehirde, yapayalnız dolaşan bir dul.

Payladsu Fabrikatöryan

Not: Bunları okuyup da intikam almayan kişilerin tüm soyuna lanet olsun! Belki bizi deli veya cani olarak kabul edebilirler. Bizim gördüklerimiz, yaşadıklarımızdan sonra, iskeletler içinde dahi intikam haykırmayan bir tek kişi bulamazsınız. Tekrarlıyorum, tüm soylarına lanet olsun![22]

EMA, fon 221, liste 1, dosya 381, yapraklar 14-22 arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 128

HAYATTA KALAN PETROS HAKOBYAN'IN, YABANCI ÜLKE GÖREVLİLERİNİN KHARBERD TEHCİRİ ESNASINDA OYNADIKLARI OLUMSUZ ROLLE İLGİLİ TANIKLIĞI

16 Mayıs 1916

Kharberd Alman Misyonu'nda çalışan Rahip Petros Hakobyan'ın verdiği bilgiler:

1896 yılında, Amerikan Misyonu'ndaki çalışmalarımı bırakarak, Albay Bay Ehman liderliğinde, özellikle yetimhaneler açmak niyetiyle Kharberd'e yeni yerleşmiş olan, fakat daha sonra diğer misyon çalışmalarını da sürdüren Alman Misyonu'na geçtim.

Böylelikle 20 yıl boyunca, sadece bir Hıristiyanlık ve hayırseverlik misyonu olduğuna inanarak, bu kuruluşta çalıştım. Bugün de bu kuruluşla ilgili aynı görüşteyim.

Tehcirle ilgili çok duymuşsunuzdur, hemen her yerde aynı şekildedir. Yabancıların tehcir esnasında göstermiş oldukları menfi tutumu ortaya koymak için bazı karakteristik olayları belirtmek gerekir:

Tehcir öncesinde, özellikle parti önderlerinin tutuklanmaları başladığında, belirtilen şehirlerde (Kharberd ve Mezre) ve daha sonra da tüm bölgede, hükümet ve Bay Ehman, bu tutuklamaların ve takibatların özellikle partilere yönelik olduğu ve halka hiçbir şey olmayacağı konusunda ikna etmişlerdi. Bay Ehman gibi bir kişi bu şekilde bize garanti vermeseydi, hükümetin açıklaması bize güven telkin etmezdi. Rahip Vardan Amirkhanyan dahi bu açıklamaya kesinlikle güvenerek, pazar vaazı esnasında halka "müjde" şeklinde, "Tüm takibatlar partilere yönelik olup halka hiçbir şey olmayacak", diye bildirdi. Dehşet içindeki halk tabii ki bunu gerçek olarak kabul etti.

Tutuklamalarla birlikte hükümet tarafından silah talebi başladı; tutuklanmış olanlar, silah depoları hakkında itiraf almak için görülmemiş işkencelere tabi tutulmakta, diğer taraftan ise tüm bölge halkı silahları hükümete teslim etmeye zorlanmaktaydı. Bu iş için bir aracı gerekiyordu ve hükümet ile halk arasında, halkın güvenine tamamıyla mazhar olan

Alman Bay Ehman'dan başka kim aracı olabilirdi? Öyle de oldu. Yerel dinî önder Rahip Pısak'tan ve diğerlerinden haberler alan Bay Ehman, Ermeni halkını ikna etmek için tüm çabayı gösterdi. Bölgedeki tüm yerleşimleri ziyaret edip halkı toplantılara çağırarak, her türlü garanti vaatleriyle silahları hükümete teslim etmeleri konusunda halkı ikna ediyordu.

Bize öyle geliyor ki, bu konuda Bay Ehman, Türklerin katliam ve tehcirle ilgili niyetlerinden habersizdi; şayet biliyorduysa, bu durumda, Bay Ehman'ı Kharberd'deki tüm cinayetlerin başlıca sorumlusu olarak kabul etmek gerekir.

Tutuklanmış olanlar, geceleri, grup grup, uzun iplerle birbirlerine bağlı olarak bilmediğimiz bir yöne doğru sürüldükten sonra tehcir başladı. Toplu olarak katletmiş olduklarına dair söylentiler ulaştı bize. Son grup da hapisten çıkmak istemeyerek, hücrelerini ateşe vermiş ve kendileri de içinde yanmışlardı. Alman Misyonu'na yakın kişiler gelip misyondan sığınma rica ediyor, fakat Bay Ehman kapıyı yüzlerine kapattırıp kovuyordu. Benim ve Rahip Yeğoyan'ın, başvuruda bulunanlara genel olarak sığınma verme konusundaki taleplerimize sadece, "Yapamam", cevabını alıyorduk. Halkın güvenliği konusunda garanti vermiş olduğundan dolayı, Konstantinopel'deki (*İstanbul*) elçiye telgraf yollaması için kaç kere başvurmamıza rağmen olumsuz cevap aldık. Her zaman, "Yapamam" sözüne sığınıyordu.

Gizlice Alman kuruluşuna sığınmış olan ve içlerinde hiçbir erkeğin bulunmadığı, sadece kadın ve çocuklardan oluşan birçok kişi, Bay Ehman onların varlığı hakkında haber aldığında, dışarıda katledecekleri bilinmesine rağmen, zorla dışarıya atılmıştır.

İçlerinde oğlumun da bulunduğu ve sayıları 15'i bulan seminerin son sınıf öğrencilerini, askerlik çağında oldukları bahanesiyle, son anda kuruluştan attı. İçlerinden sadece 3 kişi çeşitli şekillerde kurtulmuşlardır.

Saklanan herkesin ortaya çıkıp kaydedilmeleri için, Protestan Ermenilere af geldiği konusunda şifahen bir emir geldi. Erkekler zaten kalmamıştı, kadın ve çocuklar vardı. Her şahsı 20'şer *kuruş* karşılığında kaydettiler. Görünüşe göre, saklananları ortaya çıkarmak için yeni bir numaraydı bu. Kayıtlar bittikten sonra, üçüncü ve son bir tehcir için tekrar toplamaya başladılar. Eylül sonuydu, 1915 yılı, kalan kalıntılar toplanmış, yola çıkarılacaklardı. O günlerde Bulgaristan'ın savaşa müdahalesiyle Sırbistan'ın kırılıp Berlin- Konstantinopel demiryoluna bağlanmış[23]

olması Kharberd'de kutlandı. Bay Ehman o gün, Protestan olduğu için deliklerinden çıkartılmış olanlara yardımcı olacağına, Türkler tarafından tertiplenen o günkü kutlamalara giderek yaptığı konuşmada, Almanya'yı 300 milyon Müslüman'ın hamisi ilan etti.

Yahudi asıllı Amerikan Konsolosu Leslie Davis de benzer menfi yaklaşım göstermişti. İlk olarak kendisine başvuranlara, kendisinin sadece doğuştan Amerikalı olan vatandaşları koruyabileceğini söyledi ve onca vatandaşın başvurusu sonuçsuz kaldı; Amerikan vatandaşları, büyük ölçüde konsolosun ilgisizliğinden dolayı katledildi[24]. On yıllar boyunca Amerika'da yaşamış ve uzun yıllardır vatandaş olan Bay Simon Sarkavagyan kafileyle birlikte sürüldüğü sırada Amerikan Konsolosunun kapısından geçerken, konsolosu görünce, koşarak kendisine vatandaşlık kâğıdını gösterdi, fakat o kâğıdı küçümseyerek geri itti ve korumayı reddetti. Bay Sarkavagyan kâğıdı aldı, yırttı ve yüzüne fırlattı[i].

Kharberd halkı Amerikan Konsolosuna, Amerikan Misyonu Başkanı Bay Siks'e ve Alman Misyonu Başkanı Bay Ehman'a büyük miktarda para teslim etmiştir. Kalanlardan vermiş oldukları paraları istemeye gidenlere, şimdi altın paralara karşılık, sadece üçte biri değerindeki Osmanlı banknotları verilmektedir.

Rahip Petros Hakobyan, Kharberd'in Percenç köyünden

[Kaleme alan: Amatuni]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 489, yapraklar 6-12, orijinal, el yazısı.

i Başka tanıklıklara göre, Bay Sarkavakyan, konsolosu görüp kendisine yaklaşarak, mükemmel bir İngilizceyle, "Ben uzun yıllardır Amerikan vatandaşıyım, beni koru", demiş, konsolos ise, korumaya hakkı olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Bay Sarkavakyan kâğıdı yırtmış, yüzüne fırlatmış ve "Al ve sıç içine, çünkü bu kâğıt senin için hiçbir değer taşımamaktadır. Senin gibi bir serseriye başvurmak yerine, ölmek daha iyidir", diye bağırmıştır.

NO 129

HAYATTA KALAN GALUST GALUSTYAN'IN, ARAPKİR ŞEHRİ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

21 Haziran 1917, Baberd (Bayburt), Yetim Okulu

Arapkir olayları 1915-1917

A- Arapkir bölgesi ve Ermenilerin tavrı: Arapkir, Kharberd *vilayeti*nde, Yeprat'ın batı tarafında, 8 saat uzaklıkta bulunmaktadır. Şehir dağlık olup, çok güzel manzaraya sahiptir.

Arapkir 25.000 nüfusa sahip olup, bunun 15.000'i Ermeni, sadece 10.000'i Türk'tür; köylerde ise büyük oranda Kürtler yaşamaktadır. Arapkir'de bulunan Ermeni köylerinin kendi okulları ve kiliseleri vardır.

Ermeniler hem okulda, hem de zanaatlarda her açıdan ileri bir durumda bulunmaktaydı. Tüm zanaat kolları ileri bir dereceye ulaşmış olup, hepsi de Ermenilerin elinde bulunmaktaydı.

Arapkir'deki 700 dükkândan 550'si Ermenilerin elindeydi. Türklerin zanaatı yoktu, sadece az sayıda tüccarları vardı.

Yerel okullar da önemli derecede ileri gitmişti. Ermenilerin milli bir lisesi, kızlar için de bir yüksek okulları vardı. 300'ün üzerinde öğrencinin okuduğu bir de ortaokul vardı.

Bunların haricinde, 10 tane de mahalle okulu vardı. Toplam öğrenci sayısı 1.200'e ulaşmaktaydı.

Arapkir'in katedral veya Katolike olarak adlandırılan şahane bir kilisesi (Meryem Ana Katedrali, e.n.) vardı. Kilise eskiydi ve üzerindeki kitabede 150 yıl önce kurulmuş olduğu belirtilmekteydi. Görkemli bir dinî önderlik binası ve daha bir sürü önemli binaları vardı.

1895 Ermeni katliamları esnasında tahrip edilen (Türkler tarafından) 5 kilisesi, şimdi harabe halindedir.

Ermeni Katolikler ve Protestanların da kendi okulları ve kiliseleri vardı.

Türklerin bir okulu ve camileri ile 150-170 öğrenciye sahip bir kız *medrese*leri vardı.

Arapkir'in tüm evleri taştandı ve 3 ile 4 kattan oluşan evleri vardı.

Arapkir'de *manusa*[25] üretimi vardı, üreticilerin hepsi de Ermeni'ydi. Hiçbir Türk'ün fabrikası yoktu, bu işle uğraşanların hepsi Ermeni'ydi. 2.000 kadar tezgâh vardı ve sadece Ermeniler çalışıyordu.

Arapkir'in Amerika, Mısır, Bulgaristan ve daha başka ülkelerde, sayısı 4.000'e varan bir cemaati vardı.

Dünya savaşı: 22 Temmuz 1914'te, Avrupa devletleri çatıştığında ve dünya savaşı hasıl olduğunda Türkiye de seferberlik ilan etti ve 20-45 yaşları arasındaki erkekleri topladı. Bu hesapla, 3.000 kadar genç Arapkir'den gitti ve içlerinden sadece 700'ü *bedel* ödeyerek kurtulabildi ve şehirde kaldı.

Türklerin Ermeni tüccarlara yönelik baskıları çok vicdansızcaydı. Türk hükümeti, askere gerekli olduğu bahanesiyle tüm malları ve mülklerini ellerinden zorla almakta, jandarma marifetiyle ellerindeki tüm satılacak mallara el koymakta ve askere gerekli olmayanları dahi zorla alıp götürmekteydi.

Tersine, Türkler bu yapılanlardan dolayı seviniyordu, çünkü onlar tüccar değildi ve zarar görmüyorlardı; tüccar olan ve Türklerin zengin kesimini oluşturanlar için ise, Türk hükümeti hep göz yummakta, böylece Türk tüccar, Türk önde gelenler, zenginler korkunç zararlardan kurtulmakta, Ermeniler ise, kazançtan ziyade hep zarar görmekteydi. Birçoğu bu zararlardan kurtulmak için dükkânlarını kapatmaya mecbur oldu. Ermeni unsuru ekonomik açıdan günbegün batmakta, zengin Türk askerler ise, hükümet görevlerine gelip günbegün kazanmaktaydı.

Rüşvet, o dönemde Türk yetkilileri için en büyük faktör olarak kabul edilebilirdi. Ve Türk görevliler aldıkları rüşvetlerle günden güne zenginleşmekteydi. Böylelikle Türk hükümeti, genel Ermeni kırımlarına kadar baskılarını sürdürdü.

Her gün, Türk jandarmaları ve zaptiyelerinden derlenmiş bir güruh, "Siz, asker kaçakları saklıyorsunuz" bahanesiyle Ermeni evlerine saldırmaktaydı. Ermenilerin evlerine girip soyuyor, yağmalıyor ve hoşlarına giden her şeyi alıp götürüyorlardı.

Türk hükümeti, Ermenilere yönelik giderek daha sert davranıp, Ermenilerin başına günden güne emirler yağdırmaktaydı. Öbür taraftan, Türkler ise hür bir şekilde kazanç elde edip, hükümet yüzünden hiçbir zarar görmemekteydi.

Bu feci ve ağır durum, 20 Nisan 1915 Salı gününe kadar sürdü. Türk hükümeti, bu tarihe kadar Ermeniler üzerindeki baskılarını sürdürdü, onlardan asker için verebileceklerinden daha çok gıda, elbise ve daha birçok şey talep etti. Gerekli olduğu durumlarda mahallenin önde gelenlerini hükümete götürüp, "Siz kaçak saklıyorsunuz" vs. gibi bahanelerle korkunç bir dayak atmadan evlerine yollamıyordu.

Kasım ayındaydı, hangi tarihte olduğunu iyi hatırlamıyorum, şu veya bu Türk mahallelerine, genel hükümet görevlilerine ve Kürt köylerine el ilanları gönderilmeye başlandı. Hükümetin dağıttığı bu el ilanları veya hükümet bildirileri, güya Ermenilerden gizli yapılmakta ve Ermeniler açısından içinde ne olduğu bile belirsiz olmaktaydı. Sadece, hükümet tarafından bir an önce Türk ve Kürt köylerine dağıtılmış olan Ermenilerin genel imhası planı olduğu anlaşılmıştı.

Her halükârda Ermeniler bu tür kâğıtların dağıtılmasını önemsemediler. Lakin Türk hükümetinin Ermenilere giderek daha fazla baskı yaptığı hissedilmekteydi, fakat Arapkir'in zavallı Ermenileri ne yapabilirlerdi ki? Genç kuvvetler zaten seferberliğe gitmişti ve Arapkir, 20 Nisan 1915 tarihine kadar bir sürü kayıp vermişti. Tifüs salgını, her yerde olduğu gibi, birçok gencin hayatını yitirdiği Arapkir'de de yıkıcı etkisini göstermekteydi.

20 Nisan 1915 Salı günüydü ve ben, Türk hükümetinin o tarihe kadar Ermenilere nasıl davranmış olduğunu az-çok belirttim. Şimdi size Ermenilerin imhasını anlatayım:

Ermenilerin imhası: Ayın 20'sinde, *bedel* ödeyerek askerlikten muaf olan 200 kadar Ermeni tüccarı hapse attılar. Henüz ne olduğunu, hükümetin bu Ermeni tüccarları neden hapse atmış olduğunu bilmiyorduk. Bu arada, 2-3 hafta önce hükümet, Türkiye'de Ermeni *fedai*lerin ortaya çıkmış olduğu ve bulundukları yeri bilen veya hükümete haber verenlerin büyük ödüller alacaklarını ilan etmişti.

Ayın 21'inde, hükümet bildirisine istinaden, Ermenilerde bulunan silahların 5 gün içinde getirilip teslim edilmesi emredilmekteydi.

Artık durum anlaşılmıştı. Türk hükümeti, belki de bir iç ayaklanma çıkartacakları veya belki de devlete zarar verecek hareketler içinde bulunacağından dolayı Ermenilerden şüpheleniyordu, fakat hükümetin üst düzey görevlilerinin ağzından çıkan sözlerden, bu silah toplamanın altında bir Ermeni imhası olduğu anlaşılmaktaydı.

Hükümet mevcut güçleriyle tatmin olmadı ve yerli zengin Türklerden oluşan ve Ermeni konusuyla (silah toplama) ilgilenecek olan "*çeteler*" kurdu. Bu yeni *çete* grupları, mahalleden mahalleye geçerek Ermenilerin evlerini kuşatıp, Ermeni evlerinde akşama kadar arama yapmakta, aramaların haricinde Ermeni kadınlarını, Ermeni gelinlerini, Ermeni gençlerini ve hatta Ermeni çocuklarını, silahları getirip kendilerine teslim etmeleri için en alçakça usullerle dövmekteydiler. Herhangi biri bir söz söyleme cüreti gösterdiği takdirde ise, hemen tüfek veya sopa darbeleriyle onu yere yıkıyorlardı. Tek kelimeyle, *çete* kelimesini duyan her Ermeni'nin bedeninden sanki ürperti geçmekteydi.

Çeteler tarafından 14 yaşında bir kızcağıza yapılanları anlatayım.

Çeteler, her gün, silah bulma bahanesiyle mahalleden mahalleye arama yaparken, yine günün birinde mahallelerden birini kuşattılar. Evleri sırayla aradıktan sonra gelip bir kapıyı vurdular. Bu evde 14 yaşında bir kız tek başına yaşamaktaydı. Anne-babası 2 yıl önce ölmüş olup, akrabaları tarafından kendisine bakılmaktaydı.

Çeteler içeri girdiğinde, babanın silahları nerede, vs. diye sorarlar. [Kız], şaşkınlık ve korkudan hemen cevap veremez. *Çeteler*, kendileri arayıp bulmak için, evin tüm köşe bucağını kendilerine göstermesini emrederler. Zavallı kız, evlerini göstermek için çetelere rehberlik eder. Üç kişi kıza refakat eder. Kız tüm odaları ve evin tüm katlarını gösterir. Aşağıya inip lambayla aşağıdaki karanlık bodruma baktıkları sırada, kız bodrumu da göstermek için elinde lambayla içeri girer; *çeteler*den biri kızın elindeki lambayı söndürür, diğer ikisi ise kıza saldırıp ses çıkarmaması için ağzını kapatarak, ancak vahşi emellerine ulaştıktan sonra dışarı çıkar ve arkadaşlarının yanına gelip yaptıkları kahramanlığı anlatırlar. Kız, 8 gün dili tutulmuş bir halde hasta yattıktan sonra, 8. günü ölür, tabii bu vahşilerin yaptıklarından dolayı.

Çeteler, çoğu kez silah bulamadıklarında dahi Ermenilerin evlerini, yanlarında getirdikleri kürekler ve kazmalarla yıkmaktaydı.

Çeteler, güçlerini yeterli bulmadıklarında, jandarmaları ve zaptiyeleri, 50 yaşındaki Türk askerlerini ve köy muhtarlarını da yanlarına alıyorlardı ve başka grupların aradığı evleri tekrar tekrar arıyorlar ve dolayısıyla Ermeni halkının çektiği eziyetleri uzatıyorlardı.

Mayıs 1915'teydi ve işte bir "*sevkiet*" [sevkiyat] gelmeye başladı. Bunlar, Yerzınka ve çevresindeki köylerin Ermenileriydi, 4 gün 4 gece

boyunca geldiler, ama hâlâ sonu gelmiyordu. Onları, belki saklanırlar diye, şehre sokmadan yolladılar. İçlerinden birçoğu başlarından geçeni bize anlatıyor ve biz bu hikâyelerden dehşete düşüyorduk.

Bir an için yapılan baskıları bir yana bırakıp, biraz da dayak ve şiddetli işkence altında ıstırap çeken hapistekilerin hayatına geçelim.

*Çeteler*in, gündüz aramalarının dışında, akşam işleri de vardı: Ermeni mahkûmları tarif edilemeyecek işkencelerle dövmek. Hapisteki mahpuslardan birçoğu, aylarca süren dayak ve şiddetten dolayı sakat ve hasta durumdaydı.

Çeteler gece çalışmalarına akşam saat 1'de başlayıp, 8'e[26] kadar [sürdürüyorlardı]. Ermeni mahpusları sırayla götürüp tahta alete yerleştiriyorlardı (bunu daha önceden Ermeniler için hazırlamışlardı). En az 1.500-2.000 değnek vuruşuyla insanın sırtı, ayakları, gerisi vs. kısımlarına vuruyorlardı. Zavallı Ermeni'nin darbelerin altında bayıldığını tahmin edebilirsiniz. Daha sonra aletin içinden çıkartıp getirerek hapishanenin karanlık bir köşesine atıyorlardı. Ve saat 8'e kadar sırayla götürüp getiriyorlardı.

Oğlunu, babasının dizlerine yatırıp dövüyorlar ve babası, oğlunun acısından ağladığında, oğluna vurdukları değnek sayısı kadar babasına da vuruyorlardı. Ermenilerin ayaklarına çivi çakarak, 5 gün suya bırakarak, 50 okkalık zincirleri üzerine yükleyip 10 gün ayakta, aç ve susuz bırakmak suretiyle işkence yapıyorlardı. Herkese bunları ve daha fazlasını yapıyorlardı. Papazların sakallarını yakmak ve yolmak vs.

15 Mayıs 1915'te, Ermeni mahpuslardan müteşekkil 130 kişilik bir grubu, boyunlarına uzun zincirler geçirilmiş olarak, öldürmek için Yeprat Nehri'ne götürüyorlardı, fakat Türk yöneticiler, *vali* onları görmek istediği için *vilayete* götürüldüklerini söyleyip kandırıyordu. Lakin sonradan hepsini de Yeprat Nehri'ne götürüp boğmuş oldukları gerçeği ortaya çıktı.

Nasıl boğmuş oldukları, bu olaya katılmış olan Türkler ve jandarmaların anlattıklarından ve aşağıda, suyun sürüklediği cesetlerden birçoğunun hâlâ üzerinde bulunduğu Yeprat'ın bir adasından bilinmektedir.

130 kişinin hepsini çürük bir kayığa doldurup, kayıkçı da birlikte olmak üzere, kürek çekmeye başlarlar, ama nehrin ortasına geldiklerinde, kayıkçı, çürük kayığın dibine önceden açılmış olan delikleri açar ve kendisi nehre atlayıp yüzerek karşı kıyıya geçer. Gerçekte sadece 30 kişi

alabilen, fakat piramit gibi üst üste 130 kişi doldurulmuş olan bu küçük kayık yavaş yavaş batmaya ve içindeki insanları da kendisiyle batırmaya başlar. Kayık, Türk yetkililerin Kharberd vilayetine gideceklerini söyleyerek kandırdığı ama getirip Yeprat Nehri'ne döktüğü Ermenilerle birlikte, 10 dakika sonra suyun dibindedir.

Bu 130 erkekten oluşan mahpusların ölümünden 3 gün sonra, 300 Ermeni'den oluşan bir başka grubu, bu sefer de, Malatya'ya gideceğiz, diye kandırarak, yine sağlam zincirleri boyunlarına geçirip güya Malatya'ya götürüyorlardı, fakat gerçekte yine Yeprat Nehri'ne.

Bundan 2 gün sonra, 250 Ermeni'den oluşan bir başka grubu yine demir zincirlerle Yeprat'a doğru götürüyorlardı öldürmeye.

Ve işte, Ermeni mahpusların hepsi de Yeprat Nehri'ne götürüldü ve içine dökülerek hepsi de boğuldu. Arapkir halkı ise (kadınlar ve çocuklar), Ermeni erkeklerinin hâlâ sağ olduğuna inanıyorlardı. Lakin hükümet görevlileri, *çeteler*, zaptiyeler öldürme konusunda tüm vuku bulanları, gerçeği anlattı.

Bundan 2 hafta sonra Türk yetkililer, Ermeni ailelere ağır emirler yağdırmakta, onları, sözde Urfa'ya gideceklerinden dolayı, tüm mallarını satmaya zorlamaktaydı. Ve zaten sahipsiz kalmış olan Ermeni aileler tüm mal varlıklarını çok kötü fiyatlarla satmaya başladılar. 8 gün sonra hükümet, tüm Ermenilerin ertesi günü zaptiyeler, 50'likler[27] ve *çeteler* nezaretinde seyahatlerine başlamaları için tekrar emir verir.

Hazirandaydı ve işte Arapkir'in Ermeni aileleri, Urfa'ya (Mezopotamya) gitmek için hazırlandılar. Haziranda yola çıktık ve 12 gün yol yürüdükten sonra, nihayet Malatya'nın doğusunda 3 saatlik mesafede bulunan bir köye vardık.

Şimdi de, o günlerde neler olduğunu anlatayım.

İlk gündü, sayıları 10.000'e ulaşan tüm halkla birlikte Arapkir'den yola çıktık. Kadın, çocuk, gelin, kız, yaşlılar ve 250 kadar da erkek vardı. Urfa'ya gittiğimizde bize bir şey yapmamaları için, bizi önceden İslamlaştırmışlardı. Muhafız olarak 150 kadar *çete* ile zaptiyeler, jandarmalar ve yerli Türkler bize refakat ediyordu. İlk günü, şehrin güneyinde 3 saatlik mesafede bulunan bir ovaya vardık. Kafile burada durdu ve orada kaldık. Bu köylerde bir şey olmadı.

İkinci günü tekrar yola çıktık ve 6 saat yol yürüdükten sonra yine susuz bir ovada geceledik. Halkın büyük bir kısmı burada susuzluktan

muzdaripti, jandarmalar ise köylere gidip ekmek yiyip su içip geliyorlardı.

Üçüncü günü 4 saat yol yürüdük ve tekrar bir köye vardık (Kürt), burada biraz ekmek ve daha başka yiyecekler tedarik edebildik.

Dördüncü günü 3 saat yol yürüyerek, Kürt köylerinin en yoğun bulundukları yere vardık ve orada konakladık. Konakladığımız gün, bizimle birlikte olan jandarma yüzbaşısı Ermenilere, Malatya'ya kadar götürmek için kendisine 8.000 altın kadar bir meblağ vermelerini emretti. Aksi takdirde bizi dağın başında, Kürt haydutlar arasında bırakıp, Kürtlerin bizi yağmalaması için askerleriyle uzaklaşacaktı.

İçimizde bulunan erkekleri ve içlerinde benim de bulunduğum ve kız kıyafetine bürünüp kurtulduğum oğlanları topladı. Akşama kadar 8.000 altının kendisine ulaşmaması halinde erkekleri öldürmek ve bizi dağın başında, Kürtlerin arasında bırakmakla (kendileri sanki çok iyi muhafızmış gibi) tehdit etti.

Ermeni kadınlar, üzerlerinde bulunan takıları (küpeler, yüzükler, altınlar, saatler, gümüş kemerler, ağır şallar, altın saatler vs. vs. vs.) götürüp teslim etti, yanlarında bulunan tüm ziynet eşyalarını ve bir sürü altın paraları tüm bunlar 8.000 değil, 10.000'in de üzerinde tutardı. Akşama kadar götürüp jandarma yüzbaşısına teslim ettiler, o da erkekleri azat etti.

Bizi güzelce, medeni bir yağmayla soyana kadar sırf iki çuval dolusu küpe ve yüzük götürdüler, 4 çuval dolusu gümüş kemer ve ayrıca 4.000 de altın.

Beşinci gün olan ertesi günü de orada istirahat ettik ve ondan sonraki gün Malatya'ya doğru yola çıktık.

Altıncı günüydü, kafile tekrar ilerledi ve Yeprat'ın kıyısından biraz yukarıda ıssız bir yere vardı

Hepimizin kalbi çarpıyordu. Fırat'ı gördüğümüzde içinde ve kenarlarında daha yeni öldürülmüş olan morarmış cesetler görünüyordu, elbiseleri üzerlerindeydi. Muhakkak ki, nehre atılmış olan Ermenilerdi.

Birçok şehrin Ermeni aileleri bizden önce bu yoldan geçmişti. Yolun iki tarafında güneşin altında şişmiş ve çürümüş cesetler görünüyordu sadece. Vahşi Kürtler ve jandarmaların baltalarıyla öldürülen ve üzerlerindeki kanın hâlâ taze bir şekilde göründüğü Ermeni kadınların cesetleri diğerlerinden daha çoktu.

Yedinci gündü, Ermeni kafilesi tekrar Malatya'ya doğru yola çıktı.

O yedinci gün, bu kafilenin en acıklı günüydü. Bir yokuştan yukarı çıktık. Tepeye kadar 3 saatte ulaştık. Erkeklerimizi tam tepede bizden ayırdılar. 250 kişiydiler ve Yeprat'a doğru götürdüler. Ben yine kız elbisesi giyerek kurtuldum. 12 yaşında küçük çocuklar da vardı aralarında, ikişer ikişer, el ele tutuşmuş, jandarmaların nezareti altında Yeprat'a götürülüyorlardı.

O dağın üstündeki haykırışlar ve feryatlar tüm tabiatı kaplamıştı. Ermeni kadınların ağlayış-sızlayışı tozla birlikte göğe, Tanrı'ya yükseliyordu. O günü nihayet 5 saat kadar yürüdük. Güruhun içinde artık ne jandarma vardı, ne çete, ne de zaptiye, hepsi de Ermeni erkeklerle birlikte gitmişti. Biz, Kürtlerle birlikte, "Kırkgöz" olarak anılan köprüye doğru ilerliyorduk. Nihayet, aç ve susuz bir halde o bizim Kırkgöz'e vardık. Uzakta, jandarmaların küllükü[28] ve büyük bir kalabalık gözükmekteydi.

Daha önceden birçok Ermeni ailesinin indiği ve onlardan kalan cesetlerin elleri, ayakları ve yüzleri görülecek şekilde gömülü olduğu o yerde durduk.

Yukarıda, karakolun önünde binlerce insan vardı; bunlar kadın ve çocuklardı, erkekler de vardı.

Geldiğimizi görünce bize yaklaştılar. Ah, Ermenilerdi. Hangi köyden olduklarını sorduk, "Sivas'tanız ve 30 gündür yoldayız", dediler. Tasavvur edin, 5 günlük yolu 30 günde geliyorlardı; biz, Arapkir'den beri yürüyenler ise, 2 günlük yolu 11 günde geldik.

Kafile orada durdu, nehrin (Tohma Çayı) yanında. Hepsi de susuzluktan dolayı nehre döküldü. Birçok kadın ise, hayattan ümitlerini keserek kendini nehre attı ve dalgaların arasında bir saniye gözüktükten sonra battı ve dalgalar onları alıp götürdü.

Akşamdı, jandarmalar bizi kuşattı (her akşam yaptıkları gibi), Kürtler üzerimize saldırmasın diye. Bazen de, gösteriş olsun diye Kürtlere ateş ederlerdi, sözde bizi koruyorlardı.

Oturmuştuk; işte, erkeklerimizi getiriyorlar, diye haber geldi. Kalabalıktan ses, haykırış, sevinç sesleri yükseldi ve herkes gelen erkekleri görmek için ayağa kalktı. Ay doğmuştu ve tüm kalabalığı aydınlatıyordu. Uzaktan ayak sesleri duyuldu. Gerçekten de, 30 kadar genç (Ermeni) jandarmaların rehberliğinde bize doğru ilerliyordu. Geldiler; gerçekten de, diğer 250 erkekten ayırıp bize katmak için getirdikleri bizim çocuklardı;

12-16 yaşındakilerdi. Şimdi, onlar geldiğinde, herkes sevdiklerini bulmak için hep bir ağızdan bağırıyordu. 10 dakika sonra hepsi de annelerinin kucağındaydı ve ağlama, öpüşme sesleri göğe yükseliyordu.

Erkekleri sorduk, onların kayıkla Kharberd'e gittiklerini söylediler. Evet, ebedi Kharberd'e, fakat bize yakın olan jandarmaya sorduğumuzda, hepsini de nasıl kurşunlayıp Yeprat Nehri'ne dökmüş olduklarını anlattı. Şimdi her şey anlaşılıyordu: erkeklerimizi öldürmüşlerdi ve gençleri Yeprat Nehri'ne götürmeyip, yarım saat sonra 3 jandarmaya teslim etmiş olduklarından dolayı, gençleri, "Biz onları Kharberd'e götürdük", diye kandırmışlardı. Kendileri ise tüm 220 kişiyi götürüp öldürmüşlerdi.

Zaten çocuklar, biz silah sesleri duyduk, fakat korkumuzdan bir şey soramadık, diyorlardı. Jandarmalar, çocukların yanına döndüklerinde, "Erkekler nerede diye sorarlarsa, kayıkla Kharberd'e götürüldüler diyeceksiniz", diye tehdit etmişlerdi, bu yüzden çocuklar bize öyle diyorlardı.

Başlangıçta bize, "Sizi Malatya'ya götüreceğiz", demişlerdi. Bulunduğumuz yer, Malatya'nın 4 saat yukarısında, kuzeye doğru bir yerdi ve bizi Malatya'ya götürmeleri için bekledik.

Sekizinci günüydü. Kafile tekrar yola çıktı. Lakin bizi Malatya yoluna götüreceklerine, yolumuzu değiştirip nehir yukarı sürdüler. 4 gündür orada oturan Sivaslıları ise yine kaldırmadılar ve yerlerinde kaldılar. Yürüdük, fakat artık umudumuz kırılmıştı, çünkü son ümidimiz Malatya'ya götürüleceğimizdi, onlarsa bizi nehirden yukarıya doğru götürüyorlardı. Lakin ne yararı vardı ki?

Yürüdük ve sonunda uçsuz-bucaksız bir ovaya geldik. Her taraf yeşillikti.

Jandarmalardan biri bana Malatya'yı göstererek, orada görülen sık yeşilli yer olduğunu söyledi. Bana gösterilen yere baktım. Malatya, bizim uzağımızda yeni bir uçsuz ova gibi gözüküyordu ve biz, o yeşillikler içindeki şehre uzaktan bakıyorduk.

Malatya'dan 2 gün kadar aşağıya doğru uzaklaşmıştık. Bizi Malatya yerine başka bir yere götüreceklerini anladık. Akşamüzeriydi, kafile, suları soğuk büyük bir pınarı olan bir köyün önünde durdu. Kalabalık 8 günlük bir yoldan geliyordu ve bu boğucu sıcakta buna benzer soğuk su içmemişti, fakat burada tekrar soğuk su içtik.

O akşam aramızda kadın elbiseleri giyerek ölümün pençesinden kurtulmuş olan 2 erkek buldular; vicdansız jandarmalar hemen üstlerine

çullanıp, bu 2 Ermeni'yi ailelerinin yanında kurşunlayıp devirdiler. Tüm kalabalık, dehşet ve trajedi içinde, sanki bir karar anını bekliyordu. Ve bu an nihayet gelecek, hepsi de bu dayanılmaz boyunduruktan kurtulacaktı.

Uyuduk. Gece yarısıydı ve işte dört taraftan üzerimize mermi yağmuru yağmaya başladı.

Neydi bu? Kalabalık, son anının gelmiş olduğunu zannederek öpüşmeye başladı. Anne evladına, abla kardeşine sarılmış, o gece yarısında feryat-figan ortalığı kaplamıştı.

Ama bu tüfek atışları da neydi? [Ateş edenler], bizi soymak için parlak ay ışığında saldıran dağlı Kürtlerdi.

Kürtlerin ateşine jandarmalar sözde karşılık verdi, Kürtler ise bırakıp kaçtı. Jandarma yüzbaşısı da kaçtı.

Vaziyet acıklıydı. 10-20 dakika süren bu çatışma esnasında öldürülen ve yaralananların sayısı 100'e yakındı, hepsi de inliyordu. Birçoğu, bu perişanlıktan kurtulduklarından dolayı, ölenlere gıpta ediyordu.

Jandarmaların sağladığı koruma için tekrar paralar toplandı ve teslim edildi.

Aydınlıktı, tekrar yola koyulduk, bu sefer yolumuzun gözüktüğü güneye doğru.

Dokuzuncu gündü, 2 saat yol yürüdükten sonra bir zaptiye yüzbaşısının bulunduğu bir Kürt köyüne vardık. Vahşinin tekiydi ve o güne kadar geçen Ermeni aileleri üzerinde, Ermeni kızlarını alıkoyup Ermeni çocuklarını keserek, caniliklerini uygulamıştı. Aynı şey bizim Arapkir halkına da oldu; birçok Ermeni bakire annelerinden ayrılıp yüzbaşının pençelerine düşerek onun kurbanı oldu.

Geceyi orada geçirdik ve işte gece yarısında tekrar jandarmalar, "Hemen kalkın, kalkın, gideceğiz!", diye bağırdılar bize.

Bir niyetleri vardı, bizden yine para istiyorlardı. Tekrar önemli bir meblağ toplandı, yüzbaşıya verildi ve sesini çıkarmadı.

Gündüzdü. Onuncu gündü. Kafile bu sefer Yeprat'a yaklaşarak tekrar yola düştü. Bu *çeteler*in, jandarmaların ne istediklerini, bizimle ne oyun oynadıklarını anlamıyor, sadece onlara itaat ediyorduk.

Kalabalık günden güne azalıyordu; şimdi sadece 8.000 kişi kalmıştı. Yollarda ölmüş olan 2.000 kadar kaybımız vardı ve bir de erkekler.

O gün de 3 saat yürüyerek, ne ekmek ne de suyun bulunduğu ıssız bir dağın eteğine vardık. Su vardı, fakat jandarmalar bize vermeyip sadece kendileri içiyor, su vermek için bizden para istiyorlardı.

O korkunç geceyi de geçirdik. Sabah olmuştu, sevkin (*sevkiyatın*) son, 11. gününde, şimdi de yukarıya doğru yola koyulduk. Şimdi tekrar Malatya'nın doğu taraflarındaydık, fakat ne kadar uzakta bilmiyorum. Bir tepeyi tırmandık, ardından da koca bir dağı ve önümüzde bir vadi belirdi.

Bakana dehşet salan devasa karlı dağlar. Dağın eteklerinde köyler ve yeşil bahçeler vardı. Köyün içinde ve aşağısında ise, tarlaların yanında noktalara benzeyen binlerce kişi karıncalar gibi kaynaşıyordu.

Ve biz onların yanına doğru götürülüyorduk. Köylerden ve vadilerden geçtik. Öğlendi ve işte kafile, 11 günlük eziyetli bir hayattan sonra, uzaktan görmüş olduğumuz bu köylerin arasında mola verdi. Korkunç sıcaktı ve bedenlerimiz kan-ter içindeydi, hepimizin yüzü tozdan dolayı şekil değiştirmişti. Mezardan çıkmış hortlaklara dönmüştük.

Nihayet binlerce kişilik bir kalabalığın kaynadığı köylerin yakınına geldik.

Ah, Ermenilerdi, bizim gibi tehcir edilip, Fırıncı olarak anılan ve Ermenilerin mezarına dönüşen bu köye getirilmişlerdi. "Siz ne zaman geldiniz?", diye sorduk. "Dün geldik, Tokatlıyız ve Tokat'ın tüm Ermenileri burada", dediler. Çadırlardan başlarını çıkarmış, çaresiz bakışlarla bize bakan gençler de vardı.

Az aşağıda, tarlaların içinde, ağaçların gölgesi altına sığınmış olanlar da [vardı], onlar da Ermeni'ydi ve Amasya Ermenileriydi. Onlar da ümitsiz bakışlarla bize bakıyorlardı. Yukarıda ise, kayaların üzerinde, Kharberd'in Yukarı Mahalle'sinin[29] Ermenileri konaklıyordu. Biraz ötede de Akın'ın sevkieti vardı, onlar bizden önce gelmişti. Aşağıda, vadinin ağzında, Samsun ve Trabzon Ermenileri vardı. Ötede ise, tarlanın diğer ucunda bulunan büyük kalabalık, Sivas ve çevresinin Ermenileriydi.

Bizim de yerleşebileceğimiz bir yerimiz yoktu. Tüm bunların üzerine de Arapkir Ermenileri geldi.

Dünya, hareketlilik içinde, yürek paralayan feryat-figan sesleriyle sanki gümbürdüyordu.

Nihayet biz de tarlanın üst tarafında bulunan küçük bir alana yerleştik.

Bu köy, aylardan beri birçok şehrin Ermenilerini barındırmış, bugün de yine kanlı toprakları üzerinde, sonunda yutacağı tanınmış şehirlerin Ermenilerini barındırıyordu.

Toprak insan kafataslarıyla doluydu ve öyle bir çürüme vardı ki, insan kendisini hasta hissediyordu. Zaten biri, bu kadar eziyetlerden sonra böyle kötü kokulu bir yere düştüğünde boğulabilirdi.

Burada etraf olduğu gibi kan, sadece kan kokuyordu; iskeletler, ötede at iskeletleri, orada daha yeni öldürülmüş insanlar, diğer tarafta ise, aylarca güneşin altında kalıp şişerek korkunç derecede kokuşmuş olan sığır ve inek leşleri.

Zaten toprağın üzerindeki elbise ve bez parçaları, aylar önce bu yoldan Ermenilerin geçmiş olduğunu gösteriyordu.

Böylece, Türk hükümeti, 7-8 şehrin Ermenilerini bu yaz sıcağında buraya getirmişti. Ancak 60 yaşlarında olan ve orada durmuş bizi seyreden yaşlı bir Türk'e merakla yaklaşıp, yarın bizi nereye götüreceklerini bilip bilmediğini sordum. Yarın "ölüm yoluna" gideceğimizi söyledi. Ölüm yolunun ne demek olduğunu sordum tekrar, "Bu dağları görüyor musun?", dedi yüksek ve karlı dağları göstererek, "Onların arasında 3 saat süren dar bir vadi yükselir. Vadiden yukarıya çıktığınızda, orada Kürt aşiret reisi *Hacı* Bedir *Ağa*, 10 yaşın üzerindeki tüm erkekleri kesip kadınları yağmalayarak, iyi kızları ve gelinleri ayırıp diğerlerini Kürtlerin rehberliğinde Yeprat'a, Samsat Gemisi'ne[30] yollar. Orada parası olanları karşı tarafa geçiriyorlar, diğerlerini ise, parası olmayınca, nehre atıyorlar; karşıya geçen kısmı da Urfa topraklarına girer", diyerek, benim için ümitsizlik ifade eden sözlerine son verdi.

Ümitsiz, dermansız ve hemen hemen çökmüş adımlarla bizimkilerin yanına geldim, anlattım ve işte hepsi de ağladı ve ben diz çökmüş vaziyette akşama kadar uyudum. Büyükannem geldi ve gidip su getirmemi istedi. Kalktım, fakat o sakallı adamın sözlerini düşündükçe üzerimde derman kalmıyordu. Su getirmeye gittim. Bizimle yürüyen jandarmaların, *çetelerin* ve zaptiyelerin Arapkir'e döndüklerini gördüm. Neden gittiklerini sordum. "Biz sizi buraya kadar getirdik, şimdi artık size başkaları refakat etsin", dediler. Su getirdim ve büyükannem bize yemek pişirdi, çünkü bu Fırıncı köyünde şehirdekilerden daha iyi dükkânlar vardı. Korkunç derecede pahalıydılar ama her çeşit mal satılıyordu; bir domatesi 2 *kuruş*a satıyorlardı, fakat her çeşit mal vardı. Malatya çarşısının Fırıncı

köyüne nakledilmiş olduğunu söyleyebilirim.

Şimdi Malatya'nın doğu tarafında, 3 saat ötesinde bulunuyorduk. Bu köyde jandarma karakolu ve *müdür* vardı. *Müdür*, buradaki Ermenilerle ilgili, saniye saniye telefonla emirler alıyordu.

Ve işte, jandarmalardan biri, *müdür*den aldığı emirle, "Yarın, dağa çıkmak için yola çıktığınızda, tüm mallarınızı burada, *Tekâlif-i Harbiye*'ye bırakacaksınız ve hiç kimse yanındaki malları birlikte götürmeyecek", diye bağırmaya başladı. Türk hükümetinin bize yaptığı modern bir yağmaydı, fakat ne yapabilirdik ki?

Burada hâlâ ertesi günü dağlı Kürtlere doğru yola çıkacak 8.000-10.000 kadar Ermeni vardı. Yukarıda Kâhta adında bir kasaba vardı. Orada, bizi soymayı bekleyen bir *kaymakam* ve askerler vardı. Jandarmalardan birçoğu Kürtlere ateş ediyordu ve bir-ikisini de yaraladılar, sözde bizi Kürtlerin saldırılarından savunduklarını göstermek istiyorlardı.

On ikinci gündü ve Arapkir de, diğer şehirlerin Ermenileriyle birlikte mezbahaya doğru gidecekti.

Geceleyin tüm halk uyuyordu. Ay, doğudan kasvetli bir şekilde doğdu ve bu Ermeni aileler üzerine kasvetli bir ışın attı. Ve tam da bu sırada, kuzeyden mermi yağmuru başladı, bu koca dağların yükseklerinden. Kalabalık haykırdı. Tüm köyler ve alanlar, kalabalığın haykırışlarından, feryatlarından zangırdıyordu. Gecenin sessiz ve sakin saatlerinden faydalanarak saldıran Kürtlerdi bunlar.

İçimizdeki jandarma, "Herhalde aç kaldılar, bu kalabalığı bir an önce göndermemizi istiyorlar. Epeydir yukarıya adam gitmedi. Şimdiye kadar gelen Ermeniler buraya doluştu", dedi. Bu tüfek sesleri yarım saat sürdü ve sonunda durdu.

Sabahtı ve daha herkes uykudaydı ve işte jandarmalar kalabalığın arasına dalarak, kimin evladı varsa, 15 yaşından küçük kızı ve 10 yaşın altında erkek çocuğu varsa, hükümet onları Malatya'ya götürecek; onlar için yetimhane açılmıştır ve arabalar gelmiş, hemen götürecek, diye bağırmaya başladılar.

Bütün halk sevdiklerinden ve evlatlarından ayrılacakları için ağlamaya, sızlamaya başladı, fakat birçoğu da, biz öleceksek, hiç değilse onlar sağ kalsın, diyerek, gönüllü olarak götürüp arabaya koyuyorlardı.

Nihayet tüm çocuklar bir yere toplandı. 3.000-5.000 kadar vardı

(çünkü bir kısmı daha önce nakledilmişti). Yetimlerin kafilesi yola koyuldu. Çocuklar sürekli ağlıyor ve anneler gözyaşı döküyordu.

Yürek paralayan bir manzara (Kılıç, dünyanın iki ayrılmaz insanı olan anne ile evladı dahi birbirinden ayırabiliyordu). Evinde evladını dizlerinden indirmeyen anne, şimdi onu gönüllü olarak jandarmaların eline teslim ediyordu yetimhaneye götürmeleri için, belirtmiş olduğumuz gibi, biz ölürsek hiç değilse onlar sağ kalsın ümidiyle, sanki yetimhanede onlara çok iyi bakacaklarmış gibi.

Öğlendi. Bir jandarma yüzbaşısı atıyla gelip, biz Arapkirlilerin arasında dolandı. Göründüğüne göre Arapkirlileri tanıyordu. İlk seferinde atını bize doğru sürdü ve halkın arasında dolanmaya başladı. Bize yaklaştığında hep beraber ayağa kalktık. Selam verdikten sonra, "Jandarmalar yolda size çok eziyet etti mi", diye sordu. Biz ise, "Hiçbir eziyet çekmedik, siz sağ olun", diye cevapladık. Bu kısa konuşmadan sonra sözü kız kardeşime getirdi ve "Malatya'ya götürmem için verir misiniz?", diye sordu. Kız kardeşim daha yeni 25 yaşına basmıştı. "Onu kendime saklayacağım ve evleneceğim", dedi. Zaten bundan önce Malatya'dan gelen Türk gençleri sadece kız götürmek için geliyorlardı ve yüzlerce kızı zorla götürmüşlerdi. Ne yapabilirdik ki, gönüllü olarak vermediğimizde, bu jandarma yüzbaşısı zorla alacaktı. Kız kardeşimi, beni ve küçük erkek kardeşimi Malatya'ya götürmesini, büyükannemin de arabalarla birlikte Malatya'ya gelip, yetimhanede hizmet etmesini kabul ettik.

Yüzbaşı arabaları getirmişti zaten ve soydaşlarımızdan ayrılarak, Malatya'ya gitmek için arabalara oturduk. Küçük kardeşim yetimlerle birlikte gönderilmişti bile. Ben ve kız kardeşim de arabaya oturduk, büyükannem ise yukarıda, yine arabalarla gelecekti.

Malatya'ya doğru yola çıktık ve 3 saatte nihayet Malatya'ya vardık, bu Ermeni mezbahasına.

Orada, hükümet artık bizi aramasın diye bizi İslamlaştırdılar.

Malatya'ya vardığımızda yerli Ermeniler henüz tehcir edilmemişti, 15 gün sonra edeceklerdi.

Yüzbaşı beni bir şeyhin yanına verdi ve orada 2 yıl kaldım.

O 2 yıllık eziyetli ve feci hayatımı artık anlatmayıp, sadece kurtulmamı anlatacağım.

13 Ocak 1917'ydi. Şeyhimden bıkmıştım, Kharberd'e doğru yola çıktım. Bir İslam olarak (nüfus tezkeresi) ayrıcalıklarım vardı.

Yola çıktım ve 3 günde, çok sayıda Ermeni'nin bulunduğu Kharberd'e vardım. Kharberd'de üç hafta kaldıktan sonra, Amerikan misyonerliğinden para buldum ve 3 hafta sonra, Dersimli Kürtlerle birlikte gizlice yola düştüm. 9 kişiydik ve o 2 Ermeni dağlıyla birlikte gidiyorduk. Kaderin pençelerine teslim edilmiş, hürriyete doğru gidiyorduk.

"Ya hürriyet, ya ölüm" sloganını seçmiş olarak yola çıkmıştık. Sabaha kadar yürüyerek, nihayet Yeprat'ın bir koluna vardık. Kurtulmuştuk. Ağzunik denilen bir köye çıktık, burada, benim gibi kaçmış olan 2.000 kadar Ermeni vardı.

10 gün orada kalarak, 54 kişiyle birlikte Yerzınka'ya doğru yola çıktık. 6 günde nihayet Yeriza'nın Rus sınır noktasına vardık ve nihayet 8 Mart'ta hürriyetin doğuşunu selamladım ve şimdiye kadar, imkânlarım ölçüsünde, milletimin bızdıklarının eğitimine hizmet ediyorum. Milletimin temellerini tahrip etmiş olanlardan intikamımı bir gün almaya ant içtim.

İşte, tüm Ermenilerin kurban edildiği, benim ve Arapkir'in, dünya savaşındaki olayları budur.

Sevk zamanında 16 yaşındaydım, şimdi ise 18 yaşındayım.

Arapkir'in yerlisi Galust Galustyan

Not: Biz Malatya'ya giderken, Kırkgöz'de konaklamış olan Sivas sevklerine rastladık. Halk, 10.000 kişi kadar vardı. Az sonra Ağın (*Eğin*) (Arapkir'in ve Eğin'in) kasabasının Ermenileri [rastladı], sayıca 2.000 kadarlardı ve diğerleriyle birleşmeye gidiyorlardı. Biz Malatya'ya gittiğimizde, o sevkin ertesi günü yola çıkmış olduğunu duyduk. 2 gün içinde yola koymuşlardı. Sevkin bir ucu Urfa'ya ulaşmışken, diğer ucu hâlâ Fırıncı köyünde diyorlardı.

Aynı

EMA, fon 227, liste 1, dosya 487, yapraklar 1-28, orijinal, el yazısı.

NO 130

HAYATTA KALAN HOVHANNES KHANÇARLIYAN'IN, MALATYA ERMENİLERİNİN YAŞADIĞI DEHŞET, ERKEKLERİN KATLİ VE TEHCİRLE İLGİLİ TANIKLIĞI

[1917], [Karin]

Dehşet günleri

Hovhannes Khançarlıyan

Malatya'da zulüm

Malatya, Kharberd vilayetinin en geniş, en bereketli ve en yoğun nüfusa sahip şehirlerinden biridir. Kharberd'in güneybatısında, 18 saat uzaklıkta bulunmaktadır. Burada, düzenli bir yaşam süren Ermeniler, sürekli zalim Türklerin korkusuyla yaşamaktaydı. Ermeniler, sayıca o kadar fazla olmamakla birlikte, cesur bir yüreğe sahip olduklarından, tüm eziyetlere dayanıp, ümitsiz bir mücadeleyle baskılara karşı koyuyorlardı. Şehirde 15.000 kadar Ermeni ve 40.000'in üzerinde Türk yaşamaktaydı. Ermenilerle meskûn köy hemen hemen yoktu, sadece Ağcadağ taraflarında, Türklerle karışık ve serbest yaşamdan mahrum Ansur ve Muşovka adında iki köyümüz vardı. *Beylerin* esiri, kölesiydiler.

Güzel günlere bir göz atıp, bu unutulmuş köşeyi kardeşlerimize tanıtmaya değer. Malatya Ermenileri, sürekli baskı altında olduklarından dolayı, büyük zenginlik sahibi olamamış, büyük oranda bileklerinin gücüyle çalışmaktaydı. İyi bilinen tüccarlara sahip olmakla birlikte, genelde zanaatkârdı. Tüm zanaatlar Ermenilerin elindeydi ve toprağın nimetleriyle yaşayan Türklere bunları öğretmezlerdi. Ermeniler yeterli miktarda toprağa da sahipti, fakat Türklerin varlığıyla karşılaştırıldığında, bu hiçbir şey ifade etmemekteydi. Az olmakla birlikte, en iyi işleme metotlarını bilirler, mekon (haşhaş) ekerlerdi ve elde ettikleri afyon[31] varlıklarının temel kaynağını teşkil ederdi. Son zamanlarda Türklerden önemli toprak alımları yaptılar ve toprak dengesini sağlamaya çaba gösteriyorlardı. Amerika'dan gelen paraların hepsi toprağa veriliyordu.

Amerika'da çok sayıda gencimiz vardı, bunların büyük bir kısmı askerlik korkusundan, katliam beklentisinden, çok azı da ekonomik zorluk-

lardan dolayı vatanından uzaklaşmıştı. Bunlar ailelerine gerekli olduğu miktarda para yetiştiriyorlardı. Tüm bu etkenler, Ermeni halkının derli-toplu yaşayabilmesi için yetmekteydi. Türkler ve Kürtler, Ermenilerin ekonomik yaşantısını kıskançlıkla seyrediyorlardı.

Entelektüel kültür açısından şahane bir gelişim başlamıştı. Kız ve erkek okulları hızla çoğalıyor, gelişiyor ve ders programları yıldan yıla daha fazla yeni eğitim metotlarına yaklaşıyordu. 1.800-2.000 çocuğun ve gencin eğitim gördüğü 6 erkek ve 5 kız okulumuz, iki de anaokulumuz vardı. Okulların tüm masrafları, fazla zorluklarla karşılaşmadan, halk tarafından karşılanmaktaydı.

Ermenice ve Türkçe haricinde Fransızca ve İngilizce de öğretilmekte olduğundan, öğrenciler kolejlere girmeye hazırlanmış olmaktaydı. Tüm öğretmenler kolej mezunuydu. İki kütüphane-okuma salonumuzdan genç nesil layıkıyla faydalanmaktaydı. Ermenice ve Türkçe kitapların haricinde, Fransızca ve İngilizce edebiyatından seçkin kitaplar da vardı. Kitap stokları yıldan yıla geometrik oranda artmaktaydı.

Hem ekonomi, hem de eğitimdeki başarılarımız Türkler tarafından düşmanca karşılanmakta, vahşiliklerini tatmin etmek için soymaya, tahrip etmeye tekrar fırsat bulacakları yeni bir Ermeni katliamı konuşma konusu olmaktaydı. Her yıl birkaç kere, yüksek dereceli Türk görevlilerin resmî veya gayri resmî açıklamalarından doğan katliam dedikoduları huzurumuzu bozmaktaydı. Bir Ermeni bir Türk'le tartışınca, hepsi birden zavallının üzerine saldırır ve kendisini azarlamanın haricinde, tüm Ermenileri de duyulmamış hakaretlerle tehdit ederlerdi.

Eski yaşamla ilgili bu kadar. Geçelim esas konuya.

Söylediğimiz gibi, Ermeniler sürekli baskı altında bulunuyordu, fakat bu durum Avrupa savaşının ilan edilmesinden sonra had safhaya ulaştı.

İlk olarak savaş durumu ilan edilip seferberlik başladığında, o günden itibaren savaş vergisi (*Tekâlif-ı Harbiye*) durumu da tesis edildi, özel bir komisyon el koymalara başladı; buğday, yağ, gazyağı, şeker ve başka gıda maddeleri, mağazalardan da askerleri giydirme bahanesiyle hazır giyim eşyalarına el koyuyorlardı.

Zulüm Ermenilere yönelikti. Tüm dükkânları, mağazaları ve evleri arayarak, arzu ettiklerine el koydular. Dinî önerin vekili bu adaletsizlikleri protesto etti. Yüzbaşı Cavit, "Haydi, git Nubar Paşa'ya şikâyet et ki, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesini rica ederek müfettişler göndersin.

Siz, milli hainler, göreceksiniz!", diyerek kovdu onu. Haksız yağma böyle başladı. Diğer taraftan da gençler askere götürülüyordu; bu da başka bir dehşetti. Askere giden gençlerin kesin zarar göreceğini biliyorduk. Boğulma korkusu olmadan asırlık düşmanla yan yana yatmak mümkün müydü? Yanında duran Türk'ün tüfeğinin namlusunu önce senin göğsüne yönelteceğini aklına getirmeden savaş alanına gitmek mümkün müydü? Benzer bin bir şüphenin etkisiyle, Ermeniler keselerine başvurmaya başladı. Parası olan, vakit kaybetmeden maddi karşılığını ödedi, olmayan da, cehennem hayatından kurtulmak için evdeki eşyalarını satmaya başladı. Diğer taraftan, çaresizler, baba ocağına canlı olarak dönmenin imkânsız olduğunu çok iyi bilerek silahaltına girdi.

Ayrımcılık, daha ilk günden kesin bir şekilde kendisini gösterdi. Ermenilerin kaydı erteleniyor, hayat alanı olarak mahzenler gösteriliyordu; Ermeni askerin ekmeği *çavuş*un malıydı. Küçük hatalar için falakaya yatırılıyorlardı. Ermeni askerler eğitim saatleri dışında saatlerce çalıştırılıyorlardı vs. tüm bunlara görgü şahidi olup şikâyet edemiyorduk, zaten kim dinliyordu ki?

Ödemeler hükümet emriyle durduruldu, fakat bu sadece Ermeniler içindi. Türkler kolaylıkla Ermeni'den tahsil edebiliyorlardı. Ermeni'nin toprağını işleyen Türk rençper, zavallı toprak sahibini açlığa mahkûm ederek, tüm üretime el koyabilmekteydi. Diğer taraftan, Amerika'dan para akımı da durdu ve Ermeni nüfusunu genel ekonomik krize gark etti. Hayat güvensiz, karın aç, ev fakir, Ermeni asker daha nasıl ileri gidebilirdi ki? Haliyle gözü hep arkada olacaktı ve öyle de oldu. Çaresini bulan geriye, eve kaçmaya başladı. Kaçak olanlar sadece Ermeniler değildi, en çok Kürtler, evden ayrıldığı gün yola gider, ertesi günü yüzünü eve doğru çevirmiş olurdu. Türklerin kaçakları, Ermenilere kıyasla on kat daha fazlaydı, fakat göze çarpan bizimkilerdi. Hükümet kaçakların evlerinin yakılmasını emretti. Öncelikle iki Ermeni'nin evi yakıldı; ardından, ayaklandıklarından dolayı Ağcadağ'a saldırdılar. Kaçak kalmadı, hepsi teslim oldu ve binlerce eziyete maruz kalarak yargılandılar. Arka arkaya ölüm haberleri gelmeye başladı; içlerinde vurularak ölen yoktu, hepsi de hastalıktan ölüyordu. Sebep anlaşılırdı. Bazıları da ölüm döşeğinde eve dönüyor ve birkaç günde ebediyen ayrılıyordu aramızdan, hasta vaziyette günlerce yürümüş olduğundan dolayı. Hava değişimine gelenler, bedenleri bit ısırmasından delik-deşik, iskelet halindeydi.

İlk olarak Posta Nazırlığı, Ermenice harflerle mektuplaşmayı yasaklayarak baskıya başladı. Sansür en basit cümlelerin altından gizli anlamlar çıkararak Ermenileri hapse atıyordu. En az hüküm giyen beş yıllık ceza alıyordu.

Bunu, Ermeni askerin elinden silahların alınması izledi. Ermenilerin üzerine bir oyun tezgâhlanmış olduğu artık belliydi, fakat bu katliam mı olacaktı? Bunu ancak tahmin edebiliyorduk.

1915 Nisanında görülmemiş bir seferberlik başladı. *Bletli* (*bilet, belge*) veya *bletsiz*[32] tüm asker adayları üç gün içinde teslim olacaktı. Emirde milli ayrımcılık yoktu. Gerçek, bu emrin sadece Ermeniler için olduğunu kısa sürede gösterdi. Jandarmalar ve zaptiyeler evlere girip buldukları erkekleri bağlayarak kışlaya götürüyordu. Halbuki birçoğu bedel vermiş veya çürüme inlerinden daha yeni çıkmış ve ölüm halindeydi. Doktor kontrolü yoktu, hepsi de yakalandıkları günden itibaren yol yapımına gönderiliyordu. Aramalar azalmıyor, tersine daha da şiddetleniyordu. Geceleri evlere girip asker topluyorlardı. Adı asker toplamaydı, halbuki adam bulmak için küçük kutuları ve sıvı malzemeleri de araştırıyorlardı. Gözlerine çarpan en iyi şeyler onlarındı. Buldukları paraları ceplerine atıyorlardı. Yüzsüzce hareketler de yapılıyordu. Akın (*Eğin*), Arapkir gençleri arka arkaya gelmeye başladı. Bunları da, bekletmeden yol yapımına yolluyorlardı. Yapılan yol, Malatya'nın 3 saat güneydoğusunda bulunan ve Kharberd'e giden anayoldu.

Dehşet kemiklerimize kadar işlemeye başladı, özellikle de o günlerin telgraf haberlerinde Ermeniler şüpheli olarak gösterildiği için. Örneğin bir keresinde, Ermeni asilerin dağ geçitlerini tutarak askerlerin ilerlemesine engel oldukları bildirildi. Öyle bir Ermeni'yi teşhir edene iki altın mükâfata vaat edilmişti. Türk toplumu düşmanca bakmaya başlamıştı, her gün Ermeni vahşetleri uyduruluyordu. Ve bütün bunlar *İttihatçı*ların kulübünden çıkıyordu. Toplum inanıyor ve nefretle doluyordu.

Mayıs başında kısmi ve ayrıntılı aramalar başladı. Ermenice harflerle yazılı her şey götürülüp her seferinde tehlikeli olarak kabul edilerek, sahipleri hapse atılmaktaydı. Baskı günlerinde, *mearifin*[33] izniyle yayımlanmış olan kitaplar tehlikeli olarak kabul edilip ceza verildi. Matematik ve dil bilgisi ders kitapları ele geçirildiği için hapsedilen çok insan oldu. Neyse ki, onlarca aramadan sonra tehlikeli malzemeleri sakladık veya imha ettik. Bu durumu silahların toplanması takip etti.

7 Mayıs'ta bir tellal, Ermeni ve Türklerin silahlarını hükümete teslim

etmelerini, devletin savunulması için bunların gerekli olduğunu duyurdu. Bazı Türkler silahlarını hükümet binasının bir tarafından sokup diğer tarafından çıkarırken, Ermeniler, şaşkınlık içinde, ne yapacaklarını bilmiyorlardı. Birkaç bozuk av silahını teslim edip beklediler. İki gün sonra, 9 Mayıs'ta, tüm Ermeni hükümet görevlileri ve şehrin önde gelenleri, dinî önderin vekili, kasaba heyetinin üyeleri, parti başkanları ve zenginler hapsedildi. Hapiste önceleri iyi davranır ve dostça, tüm silahların vatan savunması için teslim edilmesi gerektiğini belirtirler, silahların toplanmasıyla ilgili başka bir niyetin olmadığı konusunda bin bir yeminle güvence verirler.

Hapistekiler, bir toplantı yapıp, silahları toplamak amacıyla kendilerini dışarı bırakmaları konusunda rica etmeyi kararlaştırırlar. Bu fikirleri çok iyi karşılanır. Hapistekilerden dört kişi serbest bırakılır ve silahların teslim edildiğinde diğerlerinin de serbest bırakılacağı sözü verilir. Serbest bırakılanlar tek tek evleri gezip silahları toplayarak hükümet binasına götürdüler. En iyi silahların saklı kaldığını belirtmek gerekir. Hükümet, içerdekileri serbest bırakacağına, onları da hapsetti. Aynı gün içinde, çarşıda bulunan sıradan halkı da hapsetmeye başladı, çarşının mahallelerine girip yaşlı, genç veya çocuk demeden tüm erkekleri topladı. Hapsedilenler 1.300 kişiyi buldu. Dayak başladı. Önce tanınmış kişiler falakaya yatırıldı, ardından ayrımsız tüm hapsedilenler. Hapishanenin avlusuna çıkartıp yere yatırarak, kurbanın sesi kesilene kadar vuruyor, ardından suya sokup çıkardıktan sonra tekrar vurmaya başlıyorlardı. Kurtulmak için ya bir silah teslim etme sözü verecekler ya da bir başkasını ele vereceklerdi. Dayağa dayanmak imkânsızdı ve silah teslim edene kurtuluş ümidi verildiği için, silaha sahip olanlar, ilk birkaç darbeden sonra silahlarını teslim etme sözü veriyor ve bir zaptiye refakatinde eve gönderiliyorlardı. Silahı teslim etmesi durumunda zaptiye silahı alıp geri geliyordu. Bu hürriyet iki veya üç gün sürüyor, ardından tekrar hapse atılıp, daha fazla silah talebiyle veya dinamit, bomba, silah deposu ve topların yerini bildirme talebiyle dayağa maruz kalıyorlardı. Zavallılar ümitsizliğe kapılarak, son nefeslerine kadar falakanın sürmesini kabulleniyorlardı.

Dayağın ilk kurbanı, Ter Stepan Pağtasaryan adında bir Katolik papaz oldu. Talihsiz papazı gelip evinden aldılar, ailesinin gözü önünde korkunç bir şekilde dövdükten sonra hapse götürdüler. Yolda o kadar dayağa maruz kalmış ki, hapishaneye varır varmaz hayatım kaybetmiş. Cesedini getirip evinin önüne attılar. Böyle bir ceset görmek korkunçtu; tepesinden ayak tırnaklarına kadar mosmor kesilmişti, dudakları parça

parça olmuştu, dişlerinin birçoğu kırılmıştı, canlı papaz bir gecede tanınmayacak bir cesede dönüşmüştü.

Çok nadiren ölüm döşeğinde olanlar, eve gönderiliyordu. Tanrım, ne vahşet! Tüm bedeni şişmiş, bin yerinden yaralı, morluklar sayılamayacak kadar çoktu. Daha birkaç gün bakılmışken, zaptiye tekrar götürmeye geliyordu.

Bir ara zaptiyeler tutuklamaları geceleri yapıyorlardı. Evlere girip erkekleri sürükleyerek iyi bir dayak attıktan sonra yakındaki karakola götürüyorlardı. Orada da defalarca dövdükten sonra hapishaneye götürüyorlardı. Hiç merhametleri yoktu; evdeki çocukların ağlaması ve yalvarması onların vahşetini daha da tırmandırıyordu.

Dayak Ermenilerin silahlarını iyi bir şekilde toplattı; birçoğu, geçici bir rahata kavuşmak için Türklerden devletin silahlarını satın alıp teslim ediyorlardı. Türklerden birçok kişi silah satma vaadinde bulunuyor ama parayı aldıktan sonra yok oluyordu. Mihran Tütelyan'ın annesi, Mihran'ı hapisten kurtarmak niyetiyle, 25 Osmanlı altını karşılığında bir mavzer almak için bir Türk'le pazarlık yapar. Silahı görüp, parayı getirmek için eve gider. Bir saat sonra 25 altını öder ve beze sarılı silahı alıp hükümet binasına koşar. Orada bezi açtıklarında, içinden mavzer şeklinde bir odun çıkar. Gerçek anlaşılır, odunun sahibi çağrılıp elinden para alınır ve gönderilir. Bu olay üzerine hükümet, silah satan Türklere baskı uygular ve bu nedenle bir *kapaklı*nın fiyatı 100 altına fırlar. Silah bulamayan, komisere 50 altın verince, silah vermiş olarak sayılıp serbest bırakılıyordu.

Aramızda ihbarcılar olmasaydı, silahlar böyle tamamen toplanmış olmayacaktı. Az olmakla birlikte hürriyet ümidiyle gözleri kamaşan bazı kişiler, silahı olanları, silahın niteliği ve sayısını bildiriyorlardı. Bu sınıfa girenlerin içinde en kötüsü Stepan Ter Pağtasaryan'ın oğluydu (Türklerin *müdürü* görevini sürdüren); partilileri, kütüphanedeki kitapların ve parti yazışmalarının yerini vs. tek tek gösterdi. Basit silahlar işin dışında bırakılıp, Ermenilerden toplanan 114 yasak devlet silahı ve on vuruşlukların üzerine kışlanın silahları da eklenerek fotoğrafları çekildi ve Konstantinopel'e gönderildi[34]. Bomba bulunmadı, önceden imha edilmişti.

Mayıs sonlarında dayak kesildi, fakat 60 kişi korkunç işkencelerle dayak altında hayatını kaybetmişti. Manuk Ohantsyan'ın başına ateş konmuş, dişleri çekilmiş, dili kesilmiş ve ayakları nallanmıştı. Khosrov Keşişyan dayanamayarak, ölmek için zehir aldı, fakat cellatlar değtap[35]

verip kurtardılar ve işkencelerle öldürdüler. Napolyon Bonapartyan, intihar etmek amacıyla, kendisini üst kattan attı, fakat hayatta kalıp daha fazla işkenceye maruz kaldı vs. Mayıs sonlarında, hapsedilenlerin soruşturmaya tabi tutulacağı, suçsuzların serbest bırakılacağı söylentileri dolaşmaya başladı. Kadınlar, bir taraftan günde iki kere hapishaneye ekmek getiriyor, diğer taraftan ise nüfuzlu Türklere ricaya gidiyorlardı. Her yerden, birkaç günde serbest kalacaklarına dair aynı cevabı alıyorlardı.

Hapishaneyi bırakıp yol yapan askerlerin yanına gidelim. Malatya, Akın ve Arapkir'den toplanan Ermeniler, havanın boğuculuğuna ve Türklerin hakaretlerine katlanarak, itaatkâr bir şekilde çalışıyorlardı. İşleri öylesine çok ve ağırdı ki, geceleyin de çalışmaya mecburdular. Kamçı sürekli hareket halindeydi ve hiç yiyecek verilmiyordu. 1.200 kişiydiler, hepsi de 20-35 yaşlarında babayiğit gençler. Şehirde tutuklamalar şiddetlendikçe, onların üzerindeki eziyet de artıyordu. Mayıs sonlarında, bir hırsızlık olayını bahane ederek hepsinin üzerlerini aradılar. Silah bulamadılar, sadece birkaç mektup, bir kutsal kitap ve Evangeli[36] ve bunları tehlikeli bulmadıklarından dolayı, sahipleri sadece dayağa maruz kaldı.

Türkler yeni bir seferberlik başlatarak cinayetten hapis yatan Türkleri *çetelere* kaydedip ellerine silah verdiler, ardından da vatandaşları kaydetmeye başladılar. Aslında askerlikten ürken Türkler gruplar halinde kaydolmaya gidiyorlardı. Grup, Mebusan[37] üyesi Haşim *Bey*'in oğlu Muhammet *Bey*'e teslim edildi. *Çeteler* kanun tanımıyor, serbestçe Ermenilerin evine girip, değerli olan her şeye el koyuyorlardı. Günün birinde, çetelerin gideceği haberi yayıldı. Gerçekten de bir gün öğleden sonra yola koyuldular, ardından da 75 Ermeni. Ertesi günü, yol yapan Ermenilerin vurulmuş olduğu haberi geldi. Bazıları bu haberi tasdik ediyor, diğerleri ise, işlerinin sona erdiğinden dolayı başka bir yere nakledilmiş olduklarını söylüyordu. Acı gerçek, gerçekti. O günü, hava daha aydınlanmadan, birkaç anne çalışma yerine gitmek için yola çıkar. Sadece birkaç yüz adım kala, bir genç koşarak yanlarına gelir ve çalışanların *çeteler* eliyle katledildiğini bildirir ve kadınlardan bir çarşaf alıp sarınarak şehre gelir. Şafakta şehir dört taraftan kuşatıldı, erkek veya kadın, şehirden çıkmayı deneyen herkese ateş edilecekti. Tüm Ermeni mahallelerinin köşelerinde muhbirler vardı ve şehrin etrafında, göz mesafesinde askerler sıralanmıştı.

Unuttum söylemeyi, salt bu vahşetin başarıya ulaştırılabilmesi amacıyla, 45-50 yaşındakiler silahaltına alınmıştı. Katliam ve tehcir azaldıktan sonra bu sınıfları azat ettiler.

Yol yapanların katli böyle gerçekleşti. Normal zamanda muhafız olarak yerleştirilmiş olan zaptiyelerin sayısı 10'du, o birkaç gün için bunların sayısı 40'a yükselir. *Çeteler* gözüküp doğrudan Ermenilere yönelince, zaptiyeler *çetelere* karşı mevzi alır, amelelerin komutanı, çetelerin reisi Haşim *Bey*'in oğlu Muhammet *Bey*'e yaklaşır ve kısa bir konuşma yapılır. *Çeteler* yollarına devam eder, Çiftlik köyüne gidip ağaçların arkasına saklanır. Komutan, tehlikeden korunmaları için Ermenilerin çadırlara çekilmelerini emreder. Her bir çadırın kapısında ikişer zaptiye durur ve tek tek bağlamaya başlar. Bağlananlardan 214 kişi Bahri köyüne götürülüp, gündüz gözüyle, sayısız işkenceyle öldürülür. *Çetelerin* ardından yola koyulan 75 kişiyi Çiftlik'in hanına doldurup her taraftan kuşatırlar ve karanlığın basmasını beklerler. Karanlık basınca, köyden uzaklaştırıp, öldürmek için bir sıra üzerinde bağlarlar. Dışarı çıkarttıklarında, zavallılar farkına varır, yolun üzerine oturup gitmek istemezler. Caniler, onlarca darbeyle delik-deşik ederler yürütmek için. Bu da başarı getirmez. Ardından tabanca darbeleri, bıçak, taş ve cam parçalarıyla öldürürler. Sadece bir Arapkirli kaçmayı başarmış ve kadınlarla birlikte şehre dönebilmişti. Amelelerin bir kısmını, Yeprat'a dökmek için İzoğlu'na götürürler.

Önce Birot'un camisine doldururlar. Akşamüzeri, dört kişi çağırıp *müdür*ün yanına götürürler. *Müdür*, hükümetin emriyle buğday biçmeye gidecekleri ve köylüler tarafından soyulup yeni davalara yol açılmaması için, hepsinin soyunup üzerlerindekilerin kaydedilerek dönüşlerine kadar saklanması kararı alındığını bildirir. Bu aldatmacayla soyup, dördünü birbirlerine bağlayarak Yeprat'a atarlar. Bir süre böyle devam edip onlarcasını suda boğarlar. Kalanlar, gidenlerin yok olduğunun farkına varır. Yenilerini götürmek için geldiklerinde Ermeniler karşı koyar ve arkadaşlarının geri getirilmesini talep eder, bu durumda kendileri de güvenip geleceklerdir. Bu talebi karşılamak mümkün değildir. Zaptiyeler zorla dışarı çıkarmak ister, fakat başaramazlar. Diğer tarafta Ermeniler, yangın çıkarmak amacıyla, büyük bir gürültüyle caminin tahtalarını kırmaya başlar. Zaptiyeler toplanıp kırk kişiyle caminin içine ateş eder. Sesler kesilir ve sabaha kadar bir ölüm sessizliği ortalığı kaplar. Şafakla birlikte gürültü tekrar başlar ve yangın için faaliyetler sürdürülür. Zaptiyeler, silahsız Ermenilerden korkarak, katletmek için içeri girmeye cesaret etmezler. Camiyi kuşatıp pencerelerden içeriye ateş ederler. Ateş yarım saat sürer ve... son. Sadece ölmek üzere olanların hırıltıları sessizliği arada bir bozar. Bu ise, canilerin dehşet duyması için yeterli olur, içeriye girmeye cesaret etmezler ve dışarıdan, hayatta kalanları İslam'a davet

ederler. Yaralılar ve cesetlerin altında saklananlar bu fırsatı kullanmaya kalkar. Dışarıya çıkanları da bir tarafa çekip öldürürler. Amele grubunun kalan kısmını Eski Malatya'nın (Eskişehir) yakınında bulunan ve Garmir *(kırmızı)* Göl olarak anılan kar kuyusuna götürürler. Ayrıntılar hakkında bilgim yok.

Şehirdeki hiç kimse bu katliama inanmaz. Türkler, bin bir yeminle bu haberi yalan olarak ilan ediyor, Ermeniler de sevdiklerini kaybedilmiş olarak hissetmek istemeyip, bu haberin yalan olduğuna dair ikna olup ikna ediyorlardı. Zaten birkaç gün sonra mektuplar gelmeye başlamıştı. Biri, köyün birinden yazıyordu, bir diğeri ise Kharberd'den; herhalde öldürmeden önce zorla yazdırmışlardı.

Tüm bunlar bizi uyuttu. Dayak sona ermişti. Hapistekiler, birkaç güne kadar soruşturmanın başlayacağı ve kendilerinin serbest kalacağı konusunda dışarıdakileri umutlandırmaya başladı. Hükümet, 40 çocuğu ve 20 genci suçsuz bularak serbest bıraktıktan sonra, Ermenilerin sorgulanmasının başlamış olduğunu ve tüm Ermenilerin beş gün içinde soruşturmaya tabi tutulacağını, beş gün sonra suçsuzluk kâğıdı olmayanın suçlu kabul edilerek cezalandırılacağını ilan ettiğinde bu ümitler kökleşti. Aramalar tekrar başladı. Suçsuzluk kâğıdı olanlar tutuklanmıyordu. Bu plan başarıya ulaştı. Ermeniler, tetkik edilip suçsuzluklarının tasdik edilmesi için, gönüllü olarak teslim olmaya başladılar. Beş gün sonra serbest bırakılanlar da götürüldü.

Bir tellal, şehrin üç gün boyunca ışıklandırılacağını ve eğlence tertip edileceğini duyurdu. Bu eğlenceler Ermenileri daha çok ilgilendiriyordu. Bazıları af bekliyordu, bazıları hükümet darbesi, bir kısmı da barış. Bu üç tahmin de durumun iyileşmesini getirecekti. Tek rahatsız edici durum, çetelerin geri dönmüş olmasıydı. Acı gerçek çabuk ortaya çıktı; eğlence, şeytanî bir eğlenceydi. Ermenilerden oluşan ve şehrin bir saat uzağında, İndere Vadisi'nde çalışan bir inşaat bölüğü vardı. Kışlaya su getiriyorlardı.

Eğlencenin üçüncü gününde normal günlerdeki gibi çalışmaya götürülürler. Yolda kan izleri görüp şüphelenirler. İndere Vadisi'nin ucuna geldiklerinde, dereden kan aktığını ve az ötede de silahlı *çeteler*in olduğunu görürler. İlerleyecek takatleri kalmaz ve oldukları yere otururlar. Başlarındaki çavuş bölüğü geri getirir. İkinci günü, tekrar çalışmaya götürülürler. Hakob Sükeryan, yük hayvanlarından birini Çil Haşim'in evinin etrafına sürer ve kendisi de, yakalamak bahanesiyle evin arkasına

kadar koşar. Orada, kar kuyusuna atılmış 500 ceset görür. Dönerken çok sayıda mektup, mühür, tespih vs. getirir yanında ve gerçeği arkadaşlarına anlatır. Diğer taraftan ise, hepsi buğday biçmeye gönderildiği ve orda kimse kalmamış olduğu için, kadınların hapishaneye yemek götürmesi yasaklanır. Babalarımızın ve kardeşlerimizin katledilmiş olduğuna inanmak istemiyorlardı, fakat inanmamak da olmazdı, gözleriyle gören vardı. Söylentiler dehşete düşürmeye başlamıştı. Ümitsizce, kesin bir haber almak için sağa-sola başvuruyorlardı. Kadınlardı ortalıkta olan, saklanmış olan erkekler daha gizli yerlere girdi. Türkler sürekli hiçbir şey olmadığına dair yemin ediyorlardı. Diğerleri ise, yalan söylemiş olmamak için, sadece çok az sayıda partilinin öldürülmüş olduğunu, diğerlerinin ise buğday biçmeye götürüldüğünü, o suçluların ailelerinin de hükümet tarafından cezalandırıldığını söylüyorlardı. Tehcir söylentisi, acılarımıza tuz-biber ekti. Kadınlar günde bin türlü haber getiriyordu. Bazıları kalanlar için af getiriyordu, başkaları da bomba vermemiş olduğundan dolayı sadece Malatya'yı kurtarıyorlardı vs. Yol yapımındakilere yapılan oyun burada da uygulandı. Bazıları para sıkıntısı çektiğini yazıyor, başkaları elbise istiyordu ve imzalar gerçek olduğundan dolayı kanıyorduk.

Sadece birkaç gün çelişkili fikirler içinde gidip-geldik. Haziran başlarında, bir pazartesi günü, ileri gelen şahıslar, önlerine bir tellal katmış halde, tehcir emrini bildirdiler. Bildiri şöyleydi: "Dinleyin, ey Ermeniler! Hükümetin emrine göre, üç gün sonra taşınabilir mal varlıklarınızla birlikte, zarara uğramadan, Urfa üzerinden Der-Zor taraflarına kadar gideceksiniz. Daha önce gönderilmiş olan kocalarınızı orada bulacaksınız. İsteyen, bu üç gün zarfında mallarını satıp hayvan satın alabilir", vs. Artık hapistekilerden ümidimizi kesmiştik. Şimdi çaresiz kadınlar ve sevimli çocuklar da götürülecekti. Biz saklananların, yaşamak için sadece üç günü vardı. Ağlama sızlama ve intihar normal olaylardı. Ertesi günü tellal tekrar seslendi: Hükümet, Ermeni gençlerine gönüllü olarak inşaat bölüğüne yazılma izni veriyordu, onların evleri tehcirden muaf tutulacaktı. Bu bildiri de şüpheliydi, fakat denize düşen yılana sarılır derler. Birçoğu rüşvetle gönüllü yazılmaya başladı.

İnşaat bölüğü üç yerde çalışıyordu. A. İndere Vadisi'nde, kışlaya su getirme işinde, B. *İttihatçı*ların toplantı salonu-atölyesi inşaatında ve C. Arep Osman'ın fabrikasında, asker elbisesi hazırlamada. Hürriyet ümidinin boş olduğu kesindi, sadece birkaç ay ertelenmesini ve kim bilir, belki o zamana kadar bir af çıkacağını ümit ediyorduk. Daha ilk adımda baskı

yapıldığı ortaya çıktı, her kaydedilenden 10 altın rüşvet talep ediliyordu. Hayatı tehlikede olunca, kimin gözünde paranın değeri var ki? Biz, saklanan 400 kişi, rüşveti verdik ve kaydolduk.

Ben ilk gruptaydım, bu yüzden, tehcirin ürpertici sahnelerinden birçoğunu gözlerimle gördüm. Artık köle olmuştuk, gerekli olduğundan fazla ve bizim gücümüzün üzerinde iş talep edilmekteydi, bizde ise, ruhsal çöküntü içinde, bir dal parçası taşıma gücü kalmamıştı.

Üç gün bitti, tehcir olmadı, af sebepleriyle ilgili bin bir tahmin. Her gün, ömrü bir saat dahi sürmeyen yeni bilgiler. Kadınlar işbaşındaydı. Az çok tanınmış Türkleri ziyarete gidiyor, ayaklarına kapanıp aracılık rica ediyor ve sözlere inanmış bir halde geri geliyorlardı. Rahatları yoktu; birinden diğerine koşuyor, vicdanlarını harekete geçirmek için yeni çareler düşünüyorlardı. Bir gün, yeni doğmuş bebekleri *çete* reisinin ayaklarının dibine atarak merhamet diliyor; ertesi gün yöneticinin atının ayaklarına sarılıyor, böyle bir faaliyetin olmadığı durumda ise, yere kül serip, yerlere kapanmış dua ediyorlardı, yalvararak, şikâyet ederek, hatta beddua ederek dua ediyorlardı. Hiçbiri duyulmuyordu, Türkler de artık kapılarını açmıyorlardı, Tanrı da sağırdı. En yürek paralayan başvuru, bölgedeki Alman misyonerine oldu. Cesurlar toplanıp Alman binalarına gitti. Önce kapı açılmaz. Birkaç saat kapıyı vurup ağlarlar. Nihayet kapı açılır ve Bay Christoffhel'in[i] kız kardeşi[ii] gözükür. Ermeni kadınlar, İsa aşkına hükümete aracı olmalarını rica eder. Alman kadın kudurmuş bir halde, "Önce düşünseydiniz, Rus'a tapmasaydımz, Türklere vahşice davranmasaydınız. Şimdi dışarı! Lanetliler! Gidin geberin!", diye bağırır. Çaresiz insanlar başlarını açar ve "Siz de bizim gibi olasınız", diye haykırır ve geri döner. Kadınlar neredeyse sürekli oruç tutuyor, çocuklarına meme vermiyor, hayvanları dahi aç tutuyor, gündüzün dua etmenin haricinde gece de en az üç kere dua ediyorlardı. Kiprianos'un[38] mektubunu okuyor ve özellikle de Tanrı'nın merhamet etmesi için ağlıyorlardı.

Günün birinde, akşamüzeri, ağlaşmalar daha yeni dinmişti ki, şehrin dört tarafından çığlıklar yükseldi. Sesler Tanrı'ya yönelikti. Çığlıklar yayıldı ve tüm Ermeniler gayri ihtiyarî katıldı. Sebebini anlayamıyor, sadece kritik dakikalarda bulunduğumuzu hissediyorduk. Bildiğimiz, bir

i Ernest Jacob Christoffel (1876-1955) Doğudaki Alman Hıristiyan Misyonu'nun kurucusu ve uzun dönem başkanıydı. Malatya merkezli olarak Blind için Bethesda Misyon İstasyonu'nu çalıştırdı.

ii Hedwig Christoffel

saldırı olduğuydu. Şaşırtıcı olan, silah sesi duyulmamasıydı. Yarım saat sonra sesler kesildi. Ermenilerin direnip silah kullanıp kullanmayacaklarını denemek için dört noktadan Ermeni mahallelerine saldırı gerçekleştirilmişti. Zaptiyeler, 15 Ermeni gencini yakaladılar ve kılık değiştirmiş olarak saldıran zaptiyeleri kovarak feryatları kesebilmişti.

Kharberd ve Sivas sürgünlerinin geldiğine dair söylenti yayılmaya başladı. Birkaç gün sürekli konuşulduktan sonra gerçek ortaya çıktı. Sabahleyin tüm *çeteler*, şehrin yöneticisi, zenginler ve memurlar onları karşılamaya gitti. Yolda iyice yağmaladıktan sonra şehre getirdiler; kışlanın meydanında toplayıp erkekleri ve kadınları ayırdılar; on yaşın altındaki erkek çocukları annelerinin yanında bıraktılar; erkekleri kışlaya, kadınları ve çocukları ise Çiftlik'teki devlet ambarına ve çarşıdaki hanlara doldurdular. Ertesi sabah geldiğimizde kışla boşaltılmıştı, geceleyin öldürmüşlerdi. Kurbanları üç kısma ayırmışlardı. Birini Taştepe'ye, diğerini Eski Malatya'nın kar kuyusuna ve üçüncüsünü ise Kündübey'in su kuyusuna götürmüşlerdi. Ermenilere merhamet duymamaları ve Ermenilerin taraftar olduğu Ruslardan korkmaları için ağızlarını ganimetle tatlandırarak tüm Türkleri ve Kürtleri caniye dönüştürmek, hükümetin çabasıydı. Bu yüzden de, katledilecek Ermenileri tüm köylere yollayıp yağmaya davet ediyorlardı.

Kharberd sürgünlerinden iki saat sonra, yetişkin kadınlar, yaşlılar ve çok küçük çocuklardan oluşan Sivas sürgünleri geldi. Bunları da çarşıdaki hanlara yerleştirdiler. Sürgünler, askerlerle çevrili olduklarından dolayı, yerli Ermenilerle ilişki kuramıyorlardı. İçme suyundan dahi yoksundular. Hamileler bakıcı istiyor, fakat askerler hakaret yağdırıyordu. Her türlü eziyete maruz tutularak, birkaç gün şehirde kaldılar, güzelleri hemen kapıldı, kalanlardan ise, tecavüz edilmeyen bir tanesi kalmadı. İğfal, en kolay şeydi. Sadece 5 *kuruş* veren her Türk içeriye girip... Barbarlar! Yola çıktıkları gün bir arama daha yapıldı. Bakılmadık yer kalmıyordu. Kadınların iç çamaşırlarının çıkartılıp para arandığını gözlerimle gördüm, çünkü alenen yapılıyordu.

Bundan sonra her taraftan sürgünler gelmeye başladı: hepsi çıplak, aç ve susuz. Türklerin işi-gücü yağmalamak ve adam kaçırmaktı. Tanıdığım bir Türk, sürgün yerinden iki yüz kız götürüp, birer gün tuttuktan sonra dışarı atmıştı. Sürgün yeri, Fırıncı köyüydü; gelen sürgünler orada konaklıyor ve birkaç gün sonra Kekhte (*Kâhta*) -Samsat veya Adıyaman-Samsat istikametine gidiyorlardı.

Tabii ki herkesin kendi hikâyesi vardır, fakat ben sadece birkaç olayı kaydederek geçeceğim. Sürgün edilenlere ne eziyetlerin yapıldığını gözlerimle gördüm. Şu birkaç hikâye dikkate değer: Sivaslı sürgünlerden bir grup talep edilen parayı zaptiyelere vermek istemedi. Zaptiyeler çocukları alıp annelerinin gözleri önünde yakmakla tehdit etti. Kadınlar tekrar karşı koydu. Zaptiyeler bunun üzerine annelerinin kucağından iki çocuk kaptı, birini ayaklarından çekerek ikiye ayırdılar, diğerini ise ateşe atıp yaktılar. Bu sahneyi görerek, dehşet içinde 200 altını hemen ödediler. Cesetleri gömmek de bana düştü. Bir başkası. Kadının birinin doğum sancıları, iş yerinin on adım ötesindeki yolun üzerinde tuttu, olduğu yere çöktü ve çocuğu da orada dünyaya geldi. Çocuk, sıcaktan bunalmış olarak, sessizce ağzını açıp kapamaya başladı. Annesi, bebeğin ağzına damlatmak için bir yudum su istedi, hiçbirimiz hareket etmedik, zaptiyeler yasaklamıştı. Anne, çaresizlik içinde, serinletmek amacıyla bebeğin ağzına tükürdü. Az sonra yola devam etmek için yerinden kalkmaya çalıştı, kalkamadı; zaptiyeler, yerinden kaldırmak için dipçikle vurmaya başladı. Kaldıramadılar. Bebeğin cesedinin yanma onun da cesedini serene kadar vurdular.

Bir diğer keresinde, Fırıncı taraflarından bağıra-çağıra bir kız geldi. Tüm bedeni kanla boyanmıştı. Memeleri kesilmişti, omuzlarında da iki bıçak darbesi vardı. Tamamen çıplaktı ve çıplaklığını örtmek için ellerini kullanıyordu. Bedenimizden bir ürperti geçti, fakat ne yapabilirdik ki? Önünü örtmesi için bir örtü verdik ve konuşmaya hazırlanıyorduk ki, bir zaptiye aldı götürdü onu ve daha gözden uzaklaşmadan öldürdü.

Benzer binlerce olayın görgü şahidiyim. Köpekler gibi, ahlaki bir kaygı duymadan, isteklerini alenen gerçekleştiriyorlardı. Sürgünler her yönden, arabalar, katırlar, eşekler ve kağnılarla, az çok da erzakla geliyorlardı. Malatya'ya yaklaştıklarında, binlerce noktada yağmalanıyor, aranıyor ve çıplak olarak, sevimli çocukları, güzel kızları ve yaşlı annelerini kaybederek yola devam ediyorlardı. Yağma, kaçırma, tecavüz her yerde vuku buluyordu, fakat merkezler vardı. Malatya yakınlarında bulunan ve Kırkgöz olarak anılan yer, cinayet ve yağmanın en çok yapıldığı yerdi. Erkek bulunduğunda burada boğuluyor veya Tokma Nehri'ne atılıyor, kız getirme fikrinde olan serseriler ve aç gözlü Kürtler burada toplanıyordu. İkinci nokta ise Eski Malatya'ydı. Öldürülecek olanlar buradaki kar kuyusuna götürülüyor, çocuklar burada annelerinin kucağından alınıyordu. Üçüncü nokta, asıl şehirdi. On yaşından yukarı erkek çocuk şehirden dışarı çıkamazdı. Kündübey'in su kuyusuna, Beyler Deresi'nin

uçurumuna doldurulacaklar burada seçiliyordu. Kağnılara, arabalara, katırlara vs. burada el konuluyor, üzerlerindeki mallar devlet deposuna doldurulup çıplak sürgünler Fırıncı'ya gönderiliyordu. Fırıncı, son nokta ve tüm eziyetlerin açık pazarıydı. Burada zaptiyeler kız satıyor, küçük suçlar işleyen kadınlar ve suya yaklaşma cesareti gösterenler öldürülüyordu. Tüm Fırıncı Ovası mezarlıktı. Sahipsiz ve gömülmemiş ölülerin kafatasları her yerde görülebilirdi. Kâhta'ya giden yolun üzerinde, Naldöken'in sol tarafında dizili ölülerden akan yağ, deyimlere geçti. Fırat Nehri'ne atılacak kadın ve kızlar, Canbey yolu üzerinde bulunan yokuştan yuvarlanacak olan çocuklar buradan götürülüyordu. Kharberd'tan gelen birinci ve Sivas'tan gelen birinci ve ikinci sürgün grupları ile 120 genç amele askerin yok edildiği Arğa köyü de anılmaya değer. Malatya'nın ikinci sürgünleri ve 1915 Ekimi ile 16 Şubat ve 2 Mart 1916 sürgünlerinin yok edildiği Sürgü yerleşimi.

Açlık ulaşanları günden güne kırıyordu; su, suyu dahi parayla satın alacaklardı. Tokatlı bir kadın, kanla karışık bir tas suyu bir eşekle takas ettiğini anlatıyordu. Der-Zor taraflarından getirilen Şırolu bir Süryani kadın, Harran'daki açlardan bahsediyordu. Urfa'dan Harran'a götürülmeleri esnasında, çölde yemek için ot dahi bulamamışlardı, öyle ki, birçokları ölen çocuklarının cesetlerini yemişti.

Hükümet yetimhane açılarak Ermeni yetimlerin getirilip bakıma alınmasını istedi. Bu projenin başarılı olması için 1-8 yaşında binlerce çocuk annelerinin kucağından kopartılıp 5 Ermeni kilisesine, Protestan Ermeni toplantı yerine ve büyük evlere dolduruldu. Yerli Ermeniler, henüz tehcir edilmemiş olduğundan, bu çocuklardan bazılarını kaçırmaya başladı. Ermenilerin yanında bulunanların sayısı 4.000'e ulaşmaktaydı. Bunlar kısmen talihliydi, hiç değilse yatakta yatıp yiyecek bir şey buluyordu, fakat zaptiyeler onları sürekli arıyordu. Türkler ve Kürtler de bu çocukları götürüyordu, onların izni vardı. Günümüzde, Malatya'da, Türklerin evlerinde yaklaşık 15.000 çocuk var. Götürülenlerin yerleri hemen doldurulуyordu. Güvenilir kaynaklardan aldığım bilgilere göre, getirilen çocukların sayısı 40.000'e ulaşıyordu.

Bu bakımsız çocukları görmek korkunç bir şeydi. Bakımları için kadınlar da getirilmiş olmasına rağmen, onlar da ancak kendilerine ve kendilerinkilere bakabiliyorlardı. Çocukların büyük bir kısmı henüz konuşmayı, yürümeyi veya yemek yemeyi bilmiyordu. Susuzluklarını gidermek için çeşmeye kadar gidemiyor veya ekmek isteme işaretlerini

yapamıyorlardı. Bunların en fazla üç günlük ömürleri olabileceği aşikârdı. Tüm yetimhaneler bir pislik yuvasına dönüştü; kokudan bayılmamak için yarım saat uzaktan, burnunu tutarak geçmen gerekiyordu. Yatmak için bir bez parçası veya örtü yoktu. Hem çöplük, hem uyuma yeri, hem de hapishaneydi. Bu feci duruma ek olarak yiyecek de verilmiyordu, başlangıçta kişi başına bir *tayın* (50 gram ekmek) veriliyordu, fakat birkaç gün sonra bu miktar çok görülerek, aynı miktar iki kişiye verilmeye başlandı. Tüm bunların tabii sonucu olan bulaşıcı hastalık yıkımını gerçekleştirmeye başladı. Sürekli olarak on araba ile çocukların cesetleri götürülüp Boztepe'nin yakınında bulunan çukurlara dolduruluyor, üstlerine toprak dahi atılmıyordu. Salgının önünü almak için bir çaba sarf edilerek, tüm hastalar cesetlerin yanma götürüldü. Her gün cesetler ve hastalar dışarı atılıyor, fakat hastalık azalacağına daha şiddetlenerek şehir nüfusunu da tehdit ediyordu. Gerçekten de, kısa sürede Türklerin ve özellikle de *muhacir*lerin evleri salgın hastalık yuvasına dönüştü ve "Ermeni soyan ölür" diye bir deyim türedi.

Temmuz sonlarıydı. Hükümet, Ermenilerle olan hesaplarını temizlemeleri için halka çağrıda bulundu. İlk başta da kendisi vergilerin kalan kısmını toplamaya başladı. Bir zaptiye ve bir jandarma evden eve girerek, borçları takdim edip para talep ediyor, parası olmayan kadını, bir yerlerden buluşturup verene kadar falakaya yatırıyorlardı. Hükümet hesabına paradan başka şey almıyorlar, kendileri için talep ediyorlardı. Bununla birlikte, herhangi bir Ermeni'yle iş ilişkisi olan her Türk alacaklı olmaya başladı. Birçoğunun kendisi borçluydu, fakat ne lazım? Şu Ermeni'den alacağım var, diyen herhangi biri yanma bir zaptiye alarak evine girebiliyor ve parayı talep edebiliyordu, olmadığında ise, alacağına karşılık evdeki eşyalara el koyabiliyordu. Yağma kanuni ve serbestti. Vicdansız olan her şeyi yapıyor, vicdanlı olanlar ise gelip borç senetlerini istiyor, hükümetin eline geçip Ermeni'den parasını talep etmesin diye senetleri yırtıyorlardı. Daha vicdanlı olanlar, zorla el koyacaklarına, evlere giriyor ve yumuşak bir şekilde, tehcir edilip öldürüleceklerini, her şeyin hükümetin eline kalacağını, elindekini dostuna verip, onun evine sığınmasının daha iyi olacağını anlatıyorlardı. İkna ediyor, gömülü olanları dahi çıkartıp evlerine götürüyor, ancak çok azı o evden bir kişiyi saklama zahmetine katlanıyordu. Ermeni çocuklarını veya kadınlarını saklayan olmadı desem yanlış olur. İlk aşamada hayli büyük çapta sakladılar, fakat tehcir başlayınca teker teker hükümete teslim ettiler ve bir an önce yola

koyulup yok edilmeleri için çaba sarf ettiler. Böylece kendileri vicdan azabı duymadan yağmalarının tadını çıkaracaklardı. Bazıları da işi hükümete bırakmak istemeyerek doğrudan kendileri yok etti.

Sanırım 1 Ağustos'tu. Ermenilerin evlerini yeniden aradılar, içlerinde babamın da bulunduğu çok sayıda Ermeni buldular. Ben, bir su deposuna girip zor-bela kurtulabildim ve aynı gün gidip kaçmış olduğum amele bölüğüne katıldım. Aynı gece, bir tellal, ertesi günü Ermenilerin sürgün edileceklerini bildirir, amele taburunu da vurmuş oldukları haberi yayılır. Şafak daha yeni sökmüştü ki, annem ve daha başkaları gelip kötü haberi bildirdiler. Sabahleyin, Büyük Mustafa *Paşa*, Küçük Mustafa *Paşa*, Niyazi, tek kelimeyle Surb Harutyun Kilisesi'ne ait Ermeni mahallelerini kuşatmışlardı ve tehcir başladı. Hükümet, başka yerlilerden el koymuş olduğu kağnıları koştu ve yükleyerek Sürgü'ye doğru yola koydu. Sopa, kamçı ve kılıç zavallı çocukların ve kadınların başı üzerinde sallanıyordu.

Becerebilenler evlerini bırakıp merkezi mahallelere kaçtı, bir günden bir şey ümit ederek. Tehcir ilerliyordu, gidenin evi mühürlenip önüne bekçi konuyordu. Aynı şeyi, kaçanların evine yapıyorlardı. Sadece amele bölüğüne ait olanların ve sevkiyat memuruna rüşvet vermeyi başaranların evleri bırakılıyordu. Ertesi günü *Çavuşoğlu* Mahallesi'nden Kharaza Mahallesi'ne kadar kuşatıp topladılar ve üçüncü günü Kharaza'dan Çarşı Mahallesi'ne kadar topladılar. Serseriler, çulsuzlar, barbarca sahnelerden zevk alanlar o günlerde sokakları işgal etmişti. Şurada bir kızı götürüyor, orada bir sürgünün yiyeceklerini yağmalıyor, ötede bir kadını dövüyor, beride bir evi boşaltıyorlardı vs.

Sürgünlerde en çok endişe yaratan konulardan biri de para bulundurma şekliydi; arama, her şeyden yoksun bırakır, özellikle de paradan, fakat para götürmek gerekir, çare bulmak lazım. Elbiselerin bir köşesine dikmek, genel geçer olmakla birlikte, en tehlikelisiydi; zaptiyeler üst arama şekillerini çok iyi bilirlerdi. Ayakkabının altına bir pençe atıp içinde saklamak da aynı derecede tehlikeliydi. Bazıları bir paket halinde ellerinde tutup, bir yerde konakladıklarında toprağa gömüp üzerine oturuyor ve böylece sürdürüyordu; arama yol üzerinde yapıldığında, toz-toprağın içine atıp sonradan alabilirlerdi. Bu da anlaşıldı. Bir kısmı, mayalanmamış hamura yerleştirip ekmek hazırlıyordu, fakat nihayette ekmek de yağmalanıyordu. Tehcir edilenler ne kadar becerikli olursa olsun para kurtarmayı başaramıyordu, mucize kabilinden kurtarsa da, bununla uzun

süre yaşamak mümkün değildi. Suya mı para yetiştirsin, zaptiyenin taleplerini mi karşılasın, dağın üzerinde oturacak bir yer mi kiralasın, yoksa elmastan daha pahalı olan ekmeğe mi yetiştirsin? Bu nedenle, kılıçtan kurtulan kalıntılar da birbiri ardına yok oldular. İlk sürgünler henüz Sürgü'ye varmıştı ki, haberler gelmeye başladı. Şehrin iki saat batısında, Beylerderesi denilen vadide kuşatılıp yağmalanır ve bir kısmı öldürülür. Kurtulanlar yollarına devam eder. Gözene'de Ağca *(Akça)* Dağı Kürtlerine rastlarlar. Zaptiyeler, istediklerini yapmaları için Kürtlere izin verir. Kürtler bekâr kızları ve gelinleri götürür, kalanları ise kılıçtan geçirir. Bunun üzerine zaptiyeler, götürme zahmetinden kurtulmuş olarak, geri döndü.

Sekiz gün sonra ikinci tehcir başladı. Amele bölüğünde olanların evleri yine bırakıldı. Daha önce tehcirden kaçanların veya bir şekilde ertelenenlerin hepsini topladılar. Bu sefer tehcir edilenlerin ne kağnısı, ne de sığırı vardı, hepsi de yayaydı, ayrıca onları Sürgü yönüne götüreceklerine Fırıncı'ya götürüp dışarıdan gelen sürgünlere karıştırdılar, ardından da Kâhta üzerinden Samsat'a.

Ağustosun 4'ünde, diğer günlerde olduğu gibi, İndere Vadisi'ne çalışmaya götürülmüştük. Akşamüzeri, geri dönüp çömlekçinin bahçesinde durmuş, annelerimizle görüşürken, bir de baktık ki zaptiyelerle çevrilmişiz. Her şey bitmişti, ölümün pençesine düşmüştük, beyinlerimize ateş düşmüştü sanki. Birkaç zaptiye bizi sıraya soktu ve kışlaya götürdü, oradan da hükümet binasına. Aynı bölüğün diğer iki takımı da bizden önce oraya getirilmişti. Bir saat avluda bekledikten sonra hapishaneye götürüldük. Hapishanenin birinci kapısındaki nöbetçiler bıçak bulma bahanesiyle üzerimizi arıyordu, fakat el konulanlar kese, tespih, yüzük vs. idi. İkinci kapının önünde de arama vardı; burada sigara tabakası, mendil vs. el koyuyorlardı. Şansımıza hızlı geçiyorduk, yoksa üzerimizde hiç para kalmazdı. Dış bahçeye girdik, oradan da birbirine bitişik 5 kapıdan geçerek iç avluya. Burada cani Kürtler ve Türkler vardı ve coşkuyla bize bakıyorlardı. Bu sefer bizi, caniler tarafından kömürlük ve ahır olarak anılan hücrelere götürdüler. Nöbetçilerden biri sayarak içeri alıyordu. Birinci koğuşa 150 Ermeni doldurdular; diğerini açtılar, oraya da 130 kişi. Birkaç günden beri burada zaten 20 Ermeni vardı. 70 Ermeni'yi de koridora doldurdular, kalan 50 kişiyi ise *katil damı* denilen hücreye. Toplam sayı 400'dü. Şaşkın, durmuş ve etrafımıza bakıyorduk. Oturmamızı istediler, fakat nasıl? Ancak ayakta duracak yer vardı. Nihayet bir şekilde

üst-üste oturduk. Koğuşun kapısı kapalıydı, tüm ihtiyaçlarımızı burada görecektik. Hava bayıltıcı şekilde kötüydü. Avluya bakan bir pencere vardı sadece dörtte üçü tahta ve demir engellerle kapatılmıştı. Lambamız da yoktu. Uyumaktan ziyade uyuştuk. Sadece biri ayağını ağzımıza doğru uzattığında uyanıyorduk. Nöbetçi sabahleyin hücrenin kapısını açtı, içerdeki çöpleri boşalttırdı ve ihtiyaçları gidermek için yarım saat verdi. Daha ancak 40 kişi yıkanmıştı ki, dışarıdakileri içeriye sokup kapıyı kapattı. Eskiler, bunun para almak için yapıldığını söyledi. Para topladık, sadece 20 *kuruş* toplandı ve nöbetçi memnun olmadı. Tekrar topladık, 5 *kuruş* toplandı, nöbetçi, para yokluğu olduğuna kanaat getirdi, yetindi ve kapıyı açtı. Şimdi avluya kadar gidebilirdik. İlk defa, benden 12 gün önce tutuklanmış olan babama rastladım. İkimiz de konuşmadık, bir gözyaşı damlası onun gözünde vardı, bir de benim gözümde.

Sessiz kaldık, fakat birbirimizi anladık. Faaliyet sırası haydutlara gelmişti. Türk mahkûmlar, birinin üzerinde az-çok işe yarayan bir üstlük veya ceket gördüklerinde hemen çıkarttırıyor, nöbetçiler ise pay sahibi olduklarından dolayı ses çıkartmıyorlardı. Canilerden birkaçı birleşiyor, biri Ermenilerin kaldığı koğuşun kapısında duruyor, diğerleri de yağmaya başlıyorlardı. Böylece akşama kadar birçoğunun ayağında ayakkabı, başında şapka, belinde kemer vs. kalmamıştı. Beni en çok sıkan, haksız ve suçlu Türklerin serbestçe dolaşıp, bizim gibi masumların ise ölümü beklemesiydi.

Üçüncü günü evlerden yiyecek gelmedi, bu, tehcir olduklarının emaresiydi. Öğleyin kesin anlaşıldı. Amele bölüğüne ait olanların ailelerini tehcir ediyorlar, fakat hükümet Ermeni zanaatkârları ayırıyor, onların aileleri kalıyordu. Çarşı Mahallesi'nden Boncukluyan'ların sokağına kadar olanları sürdüler o günü, kalanlar, bilinmeyen nedenlerle ertelendi, af var diyorlardı. Aynı günü Sivaslı gençleri getirdiler. Bunlar arabacılık yapıyorlardı. Onları ayrı bir hücreye yerleştirip ekmek vermeye söz verdiler. Akşamleyin biraz erken uyudum, fakat saat (3-5'te), garip bir karışıklıktan dolayı uyandım. Baktım, arkadaşlarımın tümü dehşet içindeki gözlerle, tek pencereden dışarıya bakıyorlardı. Zaptiyeler avluda Sivaslı gençleri bağlıyorlardı, tabii ki birkaç dakika sonra sıra bize gelecekti. Birçoğu, anne, diye bağırıyordu bağlanmaya götürdüklerinde... Öldürmeye başladılar; bir ucuna halka yaptıkları bir ipi boyunlarına geçirip çekmeye başlıyorlardı. Kurban ses çıkartmadan çöküyor, bir diğeri de başına bir balta darbesi vurup bitiriyordu... Artık sadece serili cesetler

vardı... İpleri çözüp götürdüler, cesetleri ise dışarıya taşıyıp arabalara doldurmaya başladılar.

Biz bir nefes aldık, sadece sabahleyin, geceleyin ölüp kurtulmadığımız için acı duyduk.

Afla ilgili fısıltılar giderek yayılıyordu, sadece sınırları daralmıştı. Katolikler, Protestanlar, Süryanilere af vardı, bu mezheplere ait olanların isimlerini kaydetmeye başlamışlardı bile, Apostoliklerden (Ermeni milli kilisesi) de 50 zanaatkâr ailesini azat edeceklerdi. Rüşvet tekrar işlemeye başladı. 25 altını olan, zanaatkâr olarak kaydolup hapisten çıkabilirdi.

14 Ağustos'ta evlerden yemek gelmedi, tehcir başlamıştı. Bu sefer zanaatkâr, Katolik, Protestan yoktu. Yakalanıp hapse getirilenler, Ermeni adında bir sineğin dahi şehirde kalmadığını duyurdular. Hepsi götürülmüştü. Geceleyin, hayatımızın kalan son dakikalarını sayacağımızı tahmin ettik. Yeni gelenlerin parası vardı, bize 3 altın verdiler, bununla alışveriş yaptık: üzüm, ekmek, peynir. Öğlen birlikte yedik, ardından oynadık, sonra da ağladık; yaşlılar dua etti, ekmekle kutsama ayini ifa ettiler; ölüme hazırdık. Akşam oldu. Dışarıdaki küçük hareketler bizi korkutuyordu, gün ağarana kadar bekledik, gelmediler. Ertesi günü de yemek getiren olmadı, paramız da yoktu. Açlık hissediliyordu. O akşamüzeri bir haber geldi. Kharberd'in *zaptiye müdürü* müfettiş olarak gelmiş, tüm Ermenileri tehcir edip Elmalıoğlu Ovası'na götürmüş, orada Ermeni ve Latin Katolikleri, Protestanları, Süryanileri, Apostoliklerden de 50 hane zanaatkârı ayırıp geri getirmişti. Hapishanede yaklaşık 40 Protestan ve Katolik vardı. Onlar ümitlenmeye başlamıştı.

15 Ağustos'ta, zaptiye *müdürü* hapishaneye geldi. Tüm mahkûmları avluya çıkartıp haşhaş yağı çıkarmasını bilen olup olmadığını sordu. Babamın mesleğiydi. Babam öne çıktı, ardından da ben ve birkaç kişi daha; Daha sonra keçe hazırlayan istedi, onlar da çıktı. Toplam sayı 11'i buldu. Bizi hapishaneden çıkardı ve ailelerimizden kimlerin götürüldüğünün ve gerçekten zanaat sahibi olup olmadığımızın incelenmesi için bir zaptiye eşliğinde Kharazan karakoluna gönderdi. 16 Ağustos'ta karşılarına çıktık, üç kişinin ailesi kalmış, diğerlerinki götürülmüştü. Üçümüze birer kâğıt verildi, kalan 8 kişi tekrar hapishaneye götürüldü. O gece arkadaşlarımızın yarısını götürüp öldürmüşlerdi, kalan yarısı da, Katolik ve Protestanlar da dahil olmak üzere, ertesi gece öldürüldü.

Tehcirden geri getirilen yerli Ermenilerin sayısı binin üzerindeydi, daha sonra ortaya çıkan saklanmışlarla birlikte 2.000 çocuk, kadın ve gence ulaştı.

17 Ağustos'ta, İslamların da evlerinin aranacağı ve evinden Ermeni çıkanın cezalandırılacağı duyuruldu. Evinde 10 yaşın üzerinde Ermeni bulunan İslamlar, aceleyle onları tehcir yerine ulaştırmaya başladı. Küçüklerin sahipleri, resmen kaydettirdiler, büyük kız götürmüş olanlar ise nikâh yaptı. Hali hazırda nikâh yapmış 8.500 Ermeni kızı var.

Bir ay kadar korkutucu bir olay olmadan yaşadık. Hükümet bir ay sonra, ihtida için on beş gün süre verilmiş olduğunu ve gönül rızasıyla İslam olmak isteyenlerin buyurmasını bildirdi. Emrin içeriği anlaşılmıştı. Zaptiyeler ev ev dolaşıp hemen ihtida etmeyi öneriyorlar, aksi halde gönderileceklerini söylüyorlardı. Plan başarıya ulaştı, kurtulanların büyük bir çoğunluğu İslamlaştı, fakat Hıristiyan kalan haneler de oldu.

1915 Aralık sonlarında asker istediler, Ermenilerden 84 kişi istiyorlardı. Hemen hepsi teslim oldu ve çalışmaya başladı. Ben, iki kişiyle birlikte Kharberd'e yollandım, Kharberd'den hava değişimi için geri gönderildim. 1916 Şubatının başında Malatya'ya döndüm. 14 Şubat'ta Karin'in düştüğü haberi geldi. Aynı gün, Ermenileri hapsetmeye başladılar, 34 kişiyi hapse götürmüşlerdi bile, ertesi günü onların ailelerini de sürdüler ve durdular. 2 Mart'ta "*sabıkalı*" olanları tekrar toplayıp aileleriyle birlikte tehcir ettiler. Erkekleri Sürgü'de öldürdüler. 2 Şubat - 3 Ekim 1916'da sadece bir Ermeni öldürüldü. Nazaret Karakızyan, Belo'nun oğlu, değirmeninde. 3 Ekim'de tekrar Kharberd'e geldim ve Dersim'e geçtim. Ermeni mahalleleri şimdi bir harabe yığınıdır.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 471, yapraklar 1-27, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Düzeltilmiştir, orijinalde Çarşancağ'dır.

2 *İncilci* – Salt İncil'e dayanan ve kilise ananelerini kabul etmeyen Luterist ve Reformist kiliselerin inancı.

3 Zengin tüccar.

4 Üsteğmen.

5 Garip, gariban.

6 *Beylik* – Hükümranlık.

7 *Yeprat* (Fırat) *Koleji* – 1878 yılında Kharbert'te *(Harput)*, Amerikalı misyoner K. Hoylır tarafından kurulur. 1888 yılına kadar "Armenia College" olarak anılmaktaydı. 1915 yılında kapatılmıştır.

8 Osmanlıcayı ima etmektedir.

9 14 Temmuz 1914'te Türk hükümeti tarafından İttihat Terakki yönetimine karşı suikast düzenleme suçlamasıyla tutuklanıp, 15 Haziran 1915 tarihinde Konstantinopel'in (*İstanbul*) Sultan Bayazet (*Beyazıt*) Meydanı'nda idam edilen 20 Hınçak Partisi mensubu hakkındadır. Sosyal-Demokrat Hınçak Partisi, 1887'de Cenevre'de kurulmuştur.

10 *Mecidiye* – 100 kuruş değerinde altın Osmanlı parası.

11 "Şehirler Derneği", 1914 Ağustosunda, Rus hükümetine yardım etmek amacıyla kurulmuştu.

12 *Sophomore* kelimesinden türemiş olup, yüksek okulun ikinci sınıf talebesi anlamındadır.

13 Düzeltilmiştir, orijinalde 1914'tür.

14 Askere alındıktan sonra, 4 Ağustos'ta Guteme ve Karaköprü'de yok edilen 1.500 Urfalı gençten bahsedilmektedir.

15 26 Temmuz'da tutuklanıp öldürülen Urfa dinî önderi, Başrahip Artavazd Kalenderyan'dan (1876-1915) bahsedilmektedir.

16 29-30 Eylül 1915 tarihinde Türk çeteleri ve zaptiyeleri, Ermeni mahallesine şiddetli bir saldırı tertiplemiş, fakat sıkı bir direnişle karşılaşıp 400 kadar ölü vererek geri çekilmişlerdir.

17 Gerçekte Ermenilerin 800 fedaisi vardı, 30 rakamı, mevzilerin sayısını göstermektedir.

18 Sözü geçen kişi, Ermenilerin lideri Mıkırtiç Yotneğbayryan'a, hayatlarının bağışlanacağı sözü verip çatışmaya son vererek teslim olmalarını talep eden, Urfa halı fabrikası sahibi Alman M. Ekhard'dır.

19 Türk yönetimi, Ermenilerin inatçı direnişini görerek, yardımcısının Alman Albay Wolfgang'ın olduğu, Fahri Paşa komutasındaki düzenli birlikler gönderir Urfa'ya.

20 Türk ordusunun genelkurmay başkanı Albay von Eksfeil'dan bahsedilmektedir.

21 Düzeltilmiştir, orijinalde Katancıyan'dır.

22 Not, farklı bir el yazısıyla yazılmıştır.

23 Bulgaristan, 1915 Eylülünde Dörtlü İttifak'a katılır. 7 Ekim'de Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan orduları, Sırbistan'a karşı genel taarruz başlatır ve 9 Ekim'de Belgrat'ı işgal ederler. 10 Kasım'da ise Avusturya orduları Niş'i işgal edip Bulgar ordularıyla birleşerek, Berlin-Konstantinopel kara yolunu açar.

24 Amerikan Konsolosunun, Türk yönetiminin uyarılarına rağmen çok sayıda Ermeni'ye konsolosluk binasında sığınma sağladığı ve diplomatik raporlarında, Ermeni halkının imhasıyla ilgili kanıtlara yer vermiş olduğu da bilinmektedir. Leslie daha sonra bu konuda kitap da yazmıştır. *Davis L. A., The Slaughterhouse Province. An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915–1917, ed. by Susan X. Bleair, N.Y., 1989.*

25 Manusa – Pamuklu dokuma.

26 *T. s.* – "Türk saati". Osmanlı devletinde kullanılan zaman sistemine göre.

27 50 yaşın üzerindeki askerler, redif.

28 *Küllük, kulluk* – Kamu düzenini korumakla görevli daire, karakol. (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

29 *Kharberd'in (Harput) XX. yüzyıl başlarındaki mahalleleri*: Güneydoğuda, iki vadi arasında yayılmış olan Sinamut, bu mahalleden yukarıya sırasıyla yükselen Süryanilerin Surb Stepannos ve Surb Karapet'i. Bölgenin doğu tepelerinde bulunan ve Surb Hakob Kilisesi ile Yeprat (*Fırat*) Koleji'nin bulunmasından dolayı Surb Hakob veya Misyonerler Mahallesi olarak da anılan Yukarı Mahalle idi.

30 Samsat'a nakleden mavnaları ima etmektedir.

31 *Afyon* – Haşişten elde edilen özsu. Katılaşmış, zehirli ve tadı acı. Uyku getiren ve acıyı dindiren ilaç olarak tıpta kullanılmaktadır.

32 Askerlik belgesini ima etmektedir.

33 *Mearif* - Maarif, Eğitim Bakanlığı veya Müdürlüğü.

34 Bu belgeler ve fotoğraflar, Türk hükümeti tarafından 1916 yılında, Konstantinopol'de yayımlanan "Osmanlı Anayasasının Kabulünden Evvel ve Sonra, Ermeni Komitelerinin İnkılap Çabaları ve Faaliyetleri" isimli kitapta kullanılmıştır.

35 *Değtap* – Dolu veya yağmurla yağan ve havayla temas ederek fındık veya bezelye boyutunda taşlaşan bir madde. Bu maddeyle yılan sokması ve farklı zehirlenmeler tedavi edilmekteydi.

36 *İncil.*

37 Osmanlı Meclisini ima etmektedir.

38 Kiprianos olarak anılan ve kazalara, belalara karşı dualar ihtiva eden kitap.

DİYARBAKIR, SİVAS VE TRABZON VİLAYETLERİ

NO 131

HAYATTA KALAN ZAKAR FINDIKHYAN'IN, DİYARBEKİR VİLAYETİNİN ARĞNİ SANCAĞINDAKİ BALU KAZASININ NEKHRİ KÖYÜ TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

1917, Karin *(Erzurum)*

Balu'nun, şehrin yarım saat doğusunda bulunan Nekhri köyünden Zakar P. Fındıkhyan'ın verileri:

Köyümüz, 60 haneden oluşmuş ve 2.000'e yakın ahalisi, bir taş yapı kilisesi[1], bir papazı, biri oğlanlar, diğeri kızlar için iki okulu, 2 erkek ve 2 bayan öğretmeni ve 215 karma öğrencisiyle bir Ermeni köyüydü.

Köyün 250 çift öküzü, 500 ineği, 1.000'in üzerinde koyunu vardı. 60 çarek[2] (20 put) tohum ekiliyordu, toprağın yüzde 75'i köylülerindi, kalanı ise Türk ağaların.

Genel seferberlik başladığında, ben bir yıldır Amerika'dan dönmüş ve askerî sayımda sayılmamıştım, bu yüzden çağrılmadım, ta ki köyümüzün yakınında bulunan bir köydeki *müftü*, kayıt olmayan herkesi ihbar edene kadar. Bu yüzden kaçak oldum, kardeşim ise askere gitti. Üç ay kaçak olarak kaldım.

8 Mayıs'ta bir yüzbaşı, firari askerleri aramak niyetiyle köylerden geçti. O gece, 15 askerle köyümüzü kuşattı, köyün papazı ve ileri gelenlerini topladı ve yarı ölü bir hale getirene kadar onları dövdü. Ardından içki talep etti ve sarhoş oldu ve bir keman istedi. Verdiler, kemanı beğenmedi ve daha iyisini talep etti. O da gelip benden, Amerika'dan getirmiş olduğum kemanı istedi.

Yüzbaşı bakıp Amerika'dan gelmiş olduğunu anladı ve kemanın sahibini istedi. Adam, sahibinin Amerika'da olduğunu söyleyerek, inkâr etti. Yüzbaşı kudurup üzerine saldırdı; 'sahibini getirmezsen sizi vuracağım', diyerek tehdit etti. Ele vermedi ve yüzbaşı adamı bayıltıncaya kadar dövdü. Ardından ayaklarına nal vurdu. Ertesi günü Khoştam'a gitti. Burada tekrar kemandan söz etmiş ve o kemanı kendisi için satın almalarını rica ederek, kemanın sahibinin kim olduğunu öğrenmek istemiş. Khoşmat *muhtarı* da saf saf bilgi verip, [kemanın sahibinin] Zakar Fındıkhyan olduğunu ve Nekhri köyünde yaşadığını söylemiş. Az sonra Khoşmat'ın *muhtarı* gelip, kemanı satmamı rica etti. 5 altına sattım. Gitti ve bu rüşvetle, talep edilen askerlerin sadece yarısını yüzbaşıya vermeyi başardı. Yüzbaşı şehre döndükten sonra köyümüzün *muhtar*ım çağırıp, "Sen beni kandırdın. Bu kemanın sahibi Amerika'da değil, köydedir, bana teslim edeceksiniz", dedi. *Muhtar* döndü ve teslim olmamı rica etti. Kendisine, "yüzbaşıya gidip, evdedir, gidip yakala", demesini söyledim. Yüzbaşı birkaç gün sonra geldi ve askerleriyle evi kuşattı, teslim olmazsam evi ateşe vermekle tehdit etti. Ben, bu arada köyün üzerindeki kayaların arkasında mevzilenmiş ve evi yakmaları durumunda onlara ateş etmeye karar vermiştim, ne olursa olsun. Ebeveynlerimi fena halde dövdü, ardından *muhtar*ın karısı yalvarıp, "Eve gelirse size teslim ederiz", diyerek gönderdi.

Mayıs başlarında halkın silahlarını toplamaya başladılar. Yukarıda sözü edilen yakındaki *müftü*, köyümüzle ilgili, "O köyü bize bırakın", demişti. *Müftü* köye geldi ve halkı, silahları kendisine teslim etmeleri durumunda hükümetin kendilerini rahatsız etmeyeceği yönünde ikna etti. Köylüler işe yaramayanları teslim etti. Hükümet tatmin olmadı, "Nekhri'de iyi silahlar var, teslim edilmesi gerek", diye emretti. *Müftü* tekrar köye geldi ve ikna etti. Herkes silahları teslim edip *müftü*nün *konağına* doluştu. Ben ise silahımı teslim etmedim. Karım, "Verme, nasıl olsa öldürecekler, hiç değilse silah elinde çarpışarak ölürsün", dedi. O günden itibaren karımla birlikte köyü terk ettik, çocuk da yanımızda. Önceden hazırladığımız bir mağarada 8 arkadaşla sığınıp, mücadele edecektik. Maalesef hiçbiri gelmemişti. Biz yalnız kaldık, diğerleri tüm mallarıyla birlikte sözde onları koruyacak olan *müftü*nün evine sığınmıştı.

O arada tüm köylerdeki gençleri şehre toplayıp silah talep ediyor ve her türlü işkenceyi uyguluyorlardı. Kendilerine birçok kereler, önce silahları alıp ardından katliam yaptıkları 96 yılı katliamlarını ve Kilikya katliamlarını örnek gösterdim. Lakin halk ehemmiyet vermedi ve teslim oldu.

Aynı gece, kardeşim yanıma geldi ve *müftü*nün *konağ*ına götürmesi için hiç değilse karımla çocuğumu kendisine vermem için yalvardı. Nihayet ikna etti. Ben de silahlarımı zulama saklayıp, sadece "Colt"[3] tabancamı bağladım ve onlarla gittim. *Müftü* karşıladı, çok iyi konuk etti ve bana özel ihtimam gösterme sözü verdi. Sabahleyin *konak* sarıldı, *müftü* aniden canavar kesildi, hepsini bağlatıp jandarmalara teslim etti. Ben samanlığa saklandım. Katledecekleri belliydi. *Müftü* aniden değişmişti, bağırıyordu: "Nekhrililerden bir kişi kurtulmuştu, onu da ustalıkla avucuma aldım. Hepiniz de yok olacaksınız!"

Üç saat kaldıktan sonra *müftü*nün hizmetkârı geldi ve beni buldu, adamın beni bulduğu takdirde öldüreceğini söyledi ve 3 altın istedi beni kurtarmak için. Annemi ve karımı çağırması durumunda ödeyeceğimi söyledim. Annem geldi, parmağımdaki altın yüzüğü *müftü*nün kızına gönderdim, beni kurtarması için. Böylece yerimi öğrendiler. *Şeyh*[4] yanıma geldi ve yapmacıklı olarak, kalmış olduğuma göre, başka bir köye yollayarak beni kurtaracağını söyledi. Ertesi günü, başka köyden bir Kürt çağırıp beni onlara teslim etti ve bana "iyi bakmalarını" tembih etti, halbuki gizli bir şekilde, vadide öldürmelerini tembihlemişti. *Müftü*, bağlara kadar bizimle geldi, yolcu etti ve geri döndü. Vadiye indiğimizde, Kürtler para istedi: "Sana bir şey yapmayacağız, fakat parayı bize vereceksin." Ne olacağını biliyordum, ne olur ne olmaz, "Colt" tabancayı kolumda saklamıştım. Kendimi bir taşın arkasına attım. Kürtlerden biri ateş etmek istedi, ben daha hızlı ateş ettim ve yıkıldı. Kaçtım, tekrar gizlendiğim yere gittim, silahlarımı aldım. Öğleyin gizlendiğim yerde kalıyor, geceleri çıkıyordum.

Bir gece dışarı çıktım ve şehre doğru giden yola gittim [orada] korkunç bir sahneye şahit oldum. Yolun bir kısmında kadınları kadınlık organlarından[5], özel olarak hazırlanmış sivri kazıklara geçirmiş ve kollarını kazıklara çapraz bağlamış, memelerini kesmiş, yarmış, diğer taraftan erkeklerin başlarını kadınlara doğru çevirmiş, yüzükoyun yatırmış ve arkalarına kazık sokmuşlardı. O arada zaten kan beynime çıkmıştı, bir grup Kürt gözüktü, beni de Kürt sanıp seslendiler. Ateş etmeye başladım. İki taraftan epeyi ateş ettikten sonra, onlardan birisinin öldürülüp öldürülmediğini bilmeden, karanlıktan faydalanıp çekildim.

Geceleri dışarı çıkıp, yollarda benzer sahnelere şahit olarak 17 gün orada gizlendim.

Bizim evin kadınları ve çocukları *müftü*nün evinde kalmışlardı. Kadınları tarla işine gönderiyordu. Bizimkilerle görüşme imkânı buldum. Onların anlattığına göre, yedi yıl süreyle gördükleri her erkeği öldürme emri varmış. Tek başıma olumlu bir iş yapamayacağımı görünce oradan uzaklaşarak bir Kürt dostuma gitmeye karar verdim. Yerel bir Kürt köyüne gitmeyi düşündüm. Yola düştüm, ama yolumu kaybettim ve iki gün dağlarda kaldım. Ardından köye vardım, Kürt'ün evine girdim. Bu adam Ermeni tehciriyle görevlendirilmiş olan Arifoğlu'nun yanında jandarmaydı. Kendisi evde değildi; karısı, annesi ve kızı evdeydi. Kızı Ermenice bilirdi, koruma rica ettim, bekledim. Adam geldi, beni iyi karşıladı, beni koruma sözü verdi, fakat para talep etti. Söz verdim. Birkaç gün sonra, bir sabah, her zamanki gibi Ermeni arayıp öldürmek için gittiğinde, akşam beni dışarı çıkarma talimatı vermişti annesine. Birkaç Kürt beni bekleyecek ve dışarı çıkınca öldüreceklerdi.

Akşamleyin çıkmaya hazırdım, fakat tuzağa düşeceğimi hissediyordum. Tabanca cebimde hazırdı. Tekrar Kürt'ün kızına başvurdum ve "Ben evinize düştüm. Bugün beni kurtaracağınıza, beni öldürmeleri için dışarı çıkarıyorsunuz", dedim. Kız elimi tuttu ve "Ben hayatta olduğum müddetçe evimizde hayatta kalırsın", dedi. Babası geldi, fakat tek kızı olduğundan, kızına karşı çıkmadı.

Kürt her gün gidip akşama geri dönüyordu. Kim bilir kaç Ermeni öldürdü ve ne kadar altın ve gümüşle [zenginleşti].

Kız, beni kurtarma sözü verdiği gün, odasına bir kapı yapmamı istedi. Aynı günü yaptım, hazırladım. Akşamleyin babası geldi, gördü, sordu kim yaptı diye. Kız, söylediğinde ona zarar vermeyeceği sözü aldı. Babası söz verdi. [Kız] beni ortaya çıkardı. Kürt, "Zanaatkâr olduğundan dolayı seni saklarım. Gerçi seni öldürmek istemezdim, fakat mecburdum, çünkü yedi yıl süreyle görülen yerde öldürmek için hükümetin sıkı emri var", dedi. Lakin saklama sözü verdi. Adım Hüseyin kondu.

Bir süre çalıştım, tüm işleri yaptım. Adam tekrar gitmemi istedi, hükümetten korkuyormuş. Kız, bir Kürt'e üç altın verdi ve beni Muzıre Kale denen yere yolladı. Dersim'in eteklerinde, dayısı, Kürt aşiret reisi Mıllo Hüseyin'in yanına. Beni tanırdı. Beni memnuniyetle karşıladı, tepeden tırnağa silahlandırdı. Karımı ve çocuğumu getirmeye gitmemiz için rica ettim. Silahlanıp atlara bindik, gece vakti yola çıktık. *Konakta*, Ermeni kadınlarının tutulduğu kısma gittim. İçeri girdim. Çocuğum ölmüştü.

Karımı aldım ve tekrar Kürt'ün köyüne döndük.

O esnada Kığı halkını getirmeye başladılar. Ev sahibim birlikte soyguna gitmemizi önerdi. Ben karşı çıktım, fakat o inat etti, "Başkalarının dikkatini çekmemek için muhakkak gelmelisin", dedi. Kabul ettim ve gittik.

Gittik, baktım korkunç katliamlar başlamıştı; bir kadını vurmuşlar, ölüyordu. Bir tarafındaki memesi yarılmış, sarkmıştı. Bir yaşındaki çocuğu yanında ağlıyordu, "Anne, süt ver", diye. Çocuğu alıp, annesinin memesinin üzerine koydum. Kanlı sütü emmeye başladı. Gözlerimden yaş akıyordu. Dostum geldi, gördü ve bir daha gelmemeye karar verdi.

Gerçekten de bir daha soyguna gitmedik. Burada da, kazığa oturtulmuş ve kollarını çapraz açmış kadınlar gördüm, tamamen çıplaktılar.

Kürt hamim Balu'ya gitti ve birkaç gün sonra döndü. Yeprat Köprü-sü'nün üzerinde Vali Halil *Bey*'in emriyle özel bir mezbaha açılmış olduğunu, beyaz önlüklü kiralık kişilerin üç yerde durup Ermenileri köprüye getirdiklerini haber verdi. Vali, önce kendisi birkaç kafa keser ve işi cellatlara havale ederek, "Vücudu halka, kafası devlete", diye ilan eder. Kafalar köprünün bir tarafına, bedenler ise diğer tarafına atılır; güzel erkek çocuklar ise, köpeksel arzularını tatmin etmesi için valinin evine yollanır.

Aynı zamanda, bir Alman görevli tarafından, üzerlerinde sepetlerin bulunduğu kırk-elli katırdan oluşan bir kervan düzenlenmişti. Bunlar çeşitli yerlere gidip ortalıktaki çocukları sepetlere dolduruyor ve getirip Yeprat'a boşaltıyorlardı.

Çok geçmeden, mart başlarında, Kürtler Türklere saldırdı. Hükümet Dersim'e bir saldırı hazırladı. Biz silahlanıp mevzilere gittik ve öz savunmaya hazırlandık. Türk askerleri geldi, çatışma başladı. Akşama kadar çarpıştık. Hamim Mıllo öldürüldü. Ölürken karımı çağırdı ve "Almast, intikamımı sen al, tüfeği al", dedi. Karım tüfeği aldı ve bizimle çarpışmaya başladı. O günü, yaralılar haricinde, mevzilerimizin önünde 250'nin üzerinde ceset vardı. Ertesi günü saldırı şiddetlendi ve dayanamadık, dövüşerek dağlara çekildik. O günkü çatışmada karım yaralandı ve öldü. Alamadık, Türk askerlerinin elinde kaldı. Mıllo'nun, Seyit Bajtaş'ın ve karımın başlarını kesip valiye götürdüler. Kilisenin kapısına asmışlardı.

Hamim ve karım öldükten sonra silahlarımı sakladım, sadece "Colt" tabancamı üzerime aldım. Omzumda bir dilenci heybesiyle, dilenci olarak

Dersim Kürtlerine gittim. Türk ordusu, çarpıştığımız bölgede 100 kadar Kürt köyünü tarumar etti; ondan sonra Kürtlerden birçok kişi teslim oldu. Hepsini de katlettiler.

Dersim'de bir Kürt'ün yanında işe girdim, birkaç gün çalıştım. Yerzınka ele geçirildi, birkaç arkadaşla Yerzmka'ya geçtik.

Zakar P. Fındıkyan

Balu-Nerkhi

[Kaleme alan: Amatuni]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 492, yapraklar 12-21, orijinal, el yazısı.

NO 132

HAYATTA KALAN GOHAR SARYAN'IN, TRABZON KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

[1916], [Tiflis]

Bayan Gohar A. Saryan, 34 yaşında, Trabzonlu, Rus vatandaşı, okur-yazar, Nunufar, Şuşanik ve Farhad adında üç çocuğu ile 16 yaşında bir hizmetçisi var. Tiflis'te, 8. Mahallede, Sıviznoy Sokağı No 10'da yaşıyorlar. Kocası Aram Saryan ile kayınları Arşak ve Armenak Saryan Trabzon'da öldürülmüştür.

Türk seferberliğinde Ermeni askerlerinin eline silah vermeyip amele olarak kullandılar, imkânı olan ise *bedel* verdi. Trabzon Ermenileri son derece sadakatle hizmet verdi, sınırsız bağışlar yaptı, fakat yine de hükümet Ermeni ve Rumların dükkânlarındaki mallara tamamen el koydu. 1 Haziran 1915'e kadar Trabzon sakindi, halkın büyük bir kısmı yazlıklara çekilmişti, daha çok bombalanma korkusundan dolayı.

Mayısta Van olaylarının sonucu olarak arama yaptılar, özellikle Rus vatandaşları ve Taşnaklar arasında, sadece bir tabanca ve birkaç av tüfeği buldular.

11 Haziran'da tüm Rus vatandaşları ile 15 devrimciyi, "Sizi Samsun üzerinden Sivas'a sürgün edeceğiz", diyerek topladılar. Bunları büyük bir kayığa koyup hepsinin ellerini iplerle bağladılar ve bıçaklayıp denize attılar. Kocam ve kayınlarım da onların içindeydi. Rus vatandaşı Vardan adında biri, başından ve elinden yaralı olarak yüzerek denizden çıktı ve kanlar içinde, Rus vatandaşlarının korumasının teslim edilmiş olduğu İtalyan Konsolosluğu'na başvurdu, fakat konsolos onu kovdu. Ardından Vardan safça valiye başvurdu ve şikâyet etti, fakat Türkler onu hastaneye götürüp orada zehirlediler. Bu ve benzer bilgileri, bunları gururla anlatan valinin 15 yaşındaki oğlundan öğrendim.

Kocası da kocamla birlikte kayıkta olan bir bayan dostum ile ben, gidip İtalyan Konsolosundan açıklama talep ettik. Bizi öyle kötü karşıladı ki, konsolosluktan dahi kovdu. Görevini çok kötü yerine getirdi; Rus vatandaşları ve ailelerini koruyamadı veya korumak istemedi.

13 Haziran Cumartesi günü ilanlar yapıştırdılar. Mezopotamya'ya gitmek niyetiyle hazırlanmak için beş gün mühlet verilmişti. Hiçbir eşya veya mal varlığı yanımıza alamayacak ve Rumlara veya Türklere satamayacaktık. Herkes mallarını kendi eliyle hükümete teslim edecekti.

Ardından yaşlı, hasta, dul ve hamile kadınlar kalabilecek ve bu kalanlar valilik doktorundan rapor alacak, dilekçe verip, iki *kuruş*luk da pul[6] yapıştıracak, polis şefinden de bir kâğıt alıp buna istinaden kalacaklardı.

Hükümet görevlilerini de, Samsun üzerinden Ankara, oradan da sözde Konstantinopel'e göndermek için, aileleriyle birlikte alıkoydular. İsteyen at ve araba tutabilirdi. Lakin ortada bir şey yoktu. Trabzon'dan yürüyerek Mezopotamya'ya ulaşmayı herkes imha edilmek olarak algıladı ve panik başladı.

Sokaklarda ne Rum, ne de Türk aile görünüyordu, hepsi de bu zulmü görmemek için köylere çekilmişlerdi. Biz kadınlar toplandık, çocuklarla birlikte valiye başvurduk. Bizi kaba bir şekilde kovdular. Alman Konsolosuna başvurduk, şehrin bir saat uzağındaki yazlığında. Çok kötü kabul etti ve "Yapmasaydınız, yaptınız şimdi çekin!", dedi.

Ne yaptık? diye cevapladık.

Ya Van? dedi.

Burası Van değil, biz sakin insanlarız, bir şeyden haberimiz yok.

Daha çok yalvardık, fakat merhametsiz bir şekilde bizi kovdu. Avusturya Konsolosuna başvurduk. Memnuniyetle kabul etti, ağladı ve "Yardım etmek isterdim, fakat elimden bir şey gelmez", dedi.

Şehre döndük ve Amerikan Konsolosuna başvurduk. O bize ümit verdi, ilgileneceğini söyledi, fakat hiçbir şey yapamadı, sadece kendi görevlileri olan 15 kişiyi, aileleriyle birlikte yanında tutabildi.

İttihat'ın liderlerinden Nail *Bey*'e başvurduk. Kurnazca bir gülümsemeyle, yollarda tüm güvenlik ve ilgiyi elde edeceğimiz konusunda güvence verdi. Lakin Trabzon katliamını gerçekleştirenler zaten bu Nail *Bey*, vali, belediyenin başhekimi, polis şefi Mehmet Ali'ydi ve bunlar Trabzonlu değildi. Yerlilerden ise Mutay *Efendi* ve Salih ile daha birkaç kişiydi, toplam 12 kişi.

Dördüncü günü bu insanları toplayıp yarım saat uzaktaki Ermeni manastırına götürdüler. Perşembe günü aileleri mahalle mahalle toplamaya başladılar. Ondan sonra herkes çocuğunu tanıdık bir Rum'un, Amerikalı misyonerin veya Rum despotunun[7] yanma bırakabilir diye yeni bir emir çıkardılar. Kızları 15 yaşın altında, oğlanları ise 10 yaşından küçük olan birçok ebeveyn, onları misyonerlere ve Rum Metropolitine[8] teslim etti.

Şehri terk eden ilk gruba, manastırda toplanan erkekleri dahil ettiler. Onları bir yüzbaşı ile yirmi-otuz jandarmaya teslim ettiler. Ermeni grupları daha yola çıkmadan haydutlar gitmişti.

Türklerin (yerli) bir kısmı bu kanlı işe hiç karışmadı. Doğrudan öldürenler ise subaylar, jandarmalar, Türk *çeteleri* ve bu niyetle o günlerde hapisten saldıkları tüm cani mahkûmlardı, bir de kaçak *Gürcüler*, kayıkçılar. İçlerinden en azılıları Liman "*Kâhyası*" ile Aslan adındaki genç kardeşi ve mahkûm Necat'tı.

Erkek ve kadın karışık olan birinci ve ikinci grupları, Gümüşhane yakınlarındaki Baldaban olarak anılan yere ulaştırdılar. Erkekleri burada ayırdılar katletmek için, kadınları ise Yerzınka'ya sürdüler. Kadınlardan biri yoldan geri döndü ve yoldaki eziyetlerle bu ayrılmayı anlattı. Yol jandarma ve zaptiyelerle doluydu ve tehcir edilenleri her gün gruplar halinde yolluyorlardı.

Şehrin bir saat uzağından onların bağırış çağırışlarını duyup kulaklarımı kapatıyordum. Birçok kadın ve kız, polisler onları tehcir etmek için evlerine girdiğinde zehir içti. Khaçik *Ağa* Aslanyan kendini pencereden atıp öldü; Karapet Mınatsakanyan bıçakla intihar etti. Ermenilerden bi-

rinin Bulgar karısı usturayla boynunu kesti. Hınçak Partisi'nden Gurgen Sargısyan'ın babası evini ateşe verip yaktı, fakat zaptiyelerin topukları altında öldü. Gurgen'in kendisi de bir evde saklanmıştı ve 15 gün sonra kadın elbisesiyle dışarı çıktı, fakat zaptiyelerin eline düştü. Amerikan konsolosunun kavası[9] korkusundan intihar etti. Şeyranlı Taşnak Setrak, bir ay boyunca evlerinin tavan arasında saklandı, daha sonra fark edildi ve zaptiyeler tarafından kuşatıldı, bir saat çarpıştıktan ve bir zaptiye yaraladıktan sonra öldürüldü.

Zefanos köyünde, Kilise Mahallesinde, üç Ermeni köylüsü saklanmıştı. Görüldüklerinde, çatışma başladı. Evi başlarının üzerinde yaktılar. Bir zaptiye öldürüldü.

Birçok zengin kadını, bir-iki günlük yolculuktan sonra, paralarınızın yerini söyleyin, serbest bırakırız, diyerek geri döndürüyorlardı. Yorgun, ayakları şişmiş bir halde gelip her şeyi anlatıyor ve tekrar yola çıkarılıyorlardı, fakat bu sefer şehrin yarım saat uzağında, Değirmendere Nehri kıyısında öldürüp suya atıyorlardı. Yolda hem jandarmalar, hem de haydutlar soyuyor, sekiz yaşın üzerindeki tüm kadınlara tecavüz ediyor, karşı koyanları ise oracıkta öldürüyorlardı.

Son gruptaki erkekleri ise şehrin hemen yanı başında öldürüyorlardı. Erkek, kadın tüm köylüler de bir günlük yoldan öteye gidemediler. Nehir boyunca yüzlercesi, binlercesi çırılçıplak soyulup, kasatura ve bıçaklarla öldürülerek nehre atılıyordu. Tüm bunları Rum askerler, Türklerle evli Ermeni kızları ve kadınları ve hatta kendileri, Türkler anlatıyordu.

Ben ise 15 Haziran'da çocuklarımla birlikte Soğuksu'ya, valinin yazlığına gittim ve çok ağladım, yalvardım. Valinin karısı bana acıdı, aracılık etti ve kendimi hasta gösterip hastanede kalmama izin verdi. Ondan sonra üç çocuğum ve hizmetçimle birlikte hastanede kaldım. Üç gün sonra Türk hastaları naklettiler ve onların yerine Ermeni yaşlıları, hastaları, hamileleri, çocukları ve Metropolit ile Amerikalıların yanında bulunan tüm çocukları getirdiler. Ermenilerin büyük evlerini, otellerini, okullarını ve Ermeni dinî önderliğini açıp, çocukları oralara doldurarak, okul olarak adlandırdılar. On yaşın üzerindeki oğlanları seçip Cevizlik'e sürdüler, içlerinden birkaçını Türkler almıştı, kalanların hepsini süngüyle öldürmüşler.

Başhekim her gün hepsini kontrol ediyor, bir kısmını denize, kalanını ise yollara, katledilmeye gönderiyordu. Her gün sepetler dolusu terk edilmiş ve sahipsiz, kurtlanmış, pis çocuk getirip, tehcir edilenlerin yerine

yerleştiriyorlardı. Türkler gelip beğendiklerini alıp gidiyorlardı. Beş gün sonra *suplima*[10] getirdiler ve önce ikna yoluyla, sonra da zorla hastalara içirmeye başladılar. Birçoğu hemen öldü. Sekiz gün sonra hastaneler temizlendi, tüm cesetleri kapalı arabalarla denize döküyorlardı. Hastane *müdürü* Mehmet Ali *Bey*, hastaneye sığınanların tüm mallarına el koydu.

Diğer taraftan, Ermeni memurları aileleriyle birlikte kayıklarla denize çıkarıp öldürerek suya atmaya başladılar. Kocamın telgraf görevlisi kardeşi, kızı ve karısı da onların arasındaydı.

Ermeni askerleri 15 gün tuttular, zaten birçoğu yollarda çalışıyordu. Daha sonra kendi elleriyle büyük çukurlar açma işi verdiler ve süngüleyerek öldürüp oraya gömdüler. Baldaban'a ayrılan erkekler ise, kırk *çete*ci tarafından tamamen katledildi. Onları tek sıra halinde dizmiş ve kurtulan bir Ermeni askerin anlattığına göre, bir mermiyle 25 kişiyi vurmuşlardı.

Tehcir edilenleri Kemah'a kadar ulaştırmışlar. Orada birkaç kız ve kadın Türklerin yanında kalmış, ardından Yeprat'ın en büyük vadisinden Akın (*Eğin*) yönüne sürmüş ve büyük bir kısmını nehre dökmüşler. Grup, iyi yürekli bir jandarma eşliğinde olduğunda, sığ yerden geçme izni alıyormuş. Bunları oradan kurtulan bir kadın anlattı. Kendisi Akm'da kalmış, daha sonra Giresun'a geçmiş ve oradan da büyük maharetle Trabzon'a, yanımıza gelmişti. Onun söylediğine göre, Yeprat'ın karşısında bir kaya bulunmaktadır. O kayaya, "Ne mutlu bu kayayı görebilene!" yazısı kazılmıştır. Kemah'tan sonra sözde fazla bir tehlike yok. O tarafta sadece açlık, yorgunluk, hastalık, elbisesizlik ve parasızlıktan ölmekteler. Becerikliler, rastladıkları şehirlerde Türklerin evlerinde kalıyor; diğerleri ise Mezopotamya'ya kadar yollarına devam ediyorlardı. Beş ay sonra, kaynımın karısı ve çocuklarından Eğin'de bulunduklarına dair bir mektup aldım. 15 yaşındaki kardeşimden de Kharberd'i geride bırakmış olduklarına dair bir mektup aldım.

Ben ve çocuklarım, ayrıca da Makhokhyan'lar (anne, kız kardeş, kız) ile başka beş kız valinin karısının koruması altında hastanede kaldık. Komitenin (*İttihat*) bizi yakalayıp öldürmemesi için dışarı çıkmıyorduk. Temmuz ortalarında bizi camiye çevrilmiş olan Fransız şapeline götürdüler, *imam* geldi ve İslamlaşmamız törenini uyguladı. On beş kişiydik. Altı kızı Müslüman gençlerle nikâhladılar. Bana da *müdür* teklifte bulunuyordu, fakat ben, kocamın sağ olduğunu söyleyerek dört ay reddettim.

Hastane doktorlarından, bize biraz iyi davranan Avni *Bey*, korkunç bir şekilde direnen bir kız hakkında anlattı; 95 yerinden yaralı bir halde Konstantinopel'e yollamak için hastaneye getirmiş ve geceleyin yok etmişlerdi.

Başhekimin yanında sözde aşçı olarak çalışan Galig adında İslamlaşmış bir Ermeni kadını, altı ay sonra, iyi çamaşır yıkamadığından dolayı denize attılar.

Valinin karısı yazlıktan şehre gelip beni Soğuksu'ya götürdü. Orada beş Ermeni kızı daha vardı: Armenuhi Kahrimanyan, Yüğaber Cıknavoryan, Arusyak Kazancıyan, Siranuş Etmekciyan (veremden öldü) ve Arsen Minasyan'ın dört yaşındaki kızı.

Müdür Mehmet Ali, benim Platana'ya gönderilmemi talep etti; gerçekte ise kendisini reddettiğimden dolayı öldürtecekti. Valinin karısına her şeyi açıkladım, o da beni hükümet görevlilerinden Ethem *Efendi*'yle nikâhlama iyiliğinde bulundu. Bu adam çok iyiydi ve beni ve çocuklarımı namusuyla korudu. Bir gün bana, tümü silahlı 6 kadın ve kız ile 2 erkeğin açlığa dayanamayarak teslim olduklarını, Türklerin onları geceleyin götürüp denize attığını anlattı. O günlerde 4 köylü erkek de gelip teslim oldu, sünnet dahi oldular, fakat yine de öldürüldüler.

Rusların yaklaştığı korkusuyla Müslümanlaşmış kadın ve kızları Samsun'a naklettiklerinde Ethem *Efendi*, bizi dört ay koruduktan sonra, çocuklarımla birlikte bir Rum köyüne sığınmamıza yardım etti. İki ay da o Ganlinga köyünde kaldık. Dağlarda sağ kalmış birkaç Ermeni de oraya toplandı. Rum muhtar ele vermeyi düşünüyordu, fakat benim haber vermem üzerine Ethem *Efendi* onu tehdit etti ve biz, Rusların Trabzon'u ele geçirmesine kadar orada kaldık.

On gün Trabzon'da kaldık ve oradan Batum üzerinden Tiflis'e geçtik. Çocuğumun hastalığı sebebiyle orada kalıyor ve okul yaşlarımda öğrenmiş olmakla birlikte iyi günlerde hiç yapmadığım dikiş işiyle uğraşıyorum.

EMA, fon 227, liste 1, dosya 453, yapraklar 9-12 arka yüz, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Kilise, 1171 yılında inşa edilmiştir.
2 *Çarek* - 2,5 fund (2 fund = 1 kilo) ağırlığında bir ağırlık ölçüsü birimi.
3 *Colt* – Bir tabanca markası.
4 Müftüyü ima etmektedir.
5 Kadın cinsel organını ima etmektedir.
6 *Pul* – Damga vergisi pulu.
7 *Despot* – Rum episkoposların payesi.
8 *Metropolit* – Rum kilisesinin bölge dinî önderi olan başepiskopos.
9 *Kavas* – Bir elçilik veya konsoloslukta dağıtıcı, postacı. Güvenlik görevlisi olarak da anlaşılmaktaydı.
10 *Suplima* – Cıvalı klor.

KHOY, SALMAST VE URMİA SANCAKLARI

NO 133

HAYATTA KALAN NERSES TER-TOVMASYANTS'IN, URMİA SANCAĞININ GÂRDABAD KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

7 Ağustos 1916, Eski Nakhicevan, Yarımca

Anlatan, Ter Nerses Tadevosyan Ter Tovmasyants, Urmia bölgesinin Gârdabat köyünden, günümüzde Eski Nakhicevan'ın Yarımca köyünde yaşamaktadır.

Rus ordularının geri çekilmesi ve Türklerin ertesi günü köyümüze saldıracak olmalarından dolayı, 21 Aralık 1914'te köyümüzü terk ettik. Köyümüz 130 haneden oluşuyordu, hepsi de Ermeni. Varımızı-yoğumuzu bıraktık. Sadece benim 5.000 rublelik malım kaldı, ufak-tefek eşyaları saymazsak. Köyümüzden sadece on hane kaldı ve ayrı ayrı evlerden birkaç kişi, toplam 135 kişi. Beş gün boyunca aç, dizlerimize kadar kar ve çamura saplı, eziyetler içinde, zorlukla Culfa'ya varabildik.

Bizim köyden sadece, ailelerle birlikte Urmia'da kalmış olan Papaz Ter Hovhannes Harutyunyan'ı, bir İngiliz din adamı acıyarak, yaklaşık 2 ay bodrumlarda saklar. (Anlatan, bu din adamının ismini bilmemektedir; İngilizleri nasıl olup da katletmedikleri soruma peder, para zoruyla serbest kalmışlardır, dedi).

Irhavili[1] papaz Ter Davit Margaryan (Katolik) Türkler tarafından tutuklanır (15 Ocak 1915'te geri döndüğünde), boynuna bir zincir geçirilir, sırtına da bir eşek semeri konur ve Urmia'ya kadar bir saatlik yolda dört ayak üstünde yürütülür.

Komşumuz Harutyun Stepanyan'ın 8 yaşındaki kızı Siranuş'a, kendi evlerinde, Kürtler tarafından tecavüz edilir. Kız Kürtlerin uzun süreli

lekelemesine dayanamayarak son nefesini verir. Köyümüzden kaçırdıkları Taron Manoyan'ın kızı, daha sonra, Rus orduları yaklaştığında kaçar. Bakireler kirletilmiş, kadınların namusuna el uzatılmıştır.

Köylülerimizin hepsi geri dönmüş olup, sadece 4 aile kalmış ve Yerevan eyaletinde yaşamaktadır.

Anlatanın imzası: Papaz Nerses Ter Tovmasyants

[Kaleme alan: Hambartsum Galustyan]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yapraklar 13, orijinal, el yazısı.

NO 134

HAYATTA KALAN ŞUŞANİK BEYATYANTS'IN, KHOY SANCAĞININ TAĞER KÖYÜ GÖÇÜYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

11 Ağustos 1916, Karakhan-Beglu Köyü

Anlatan, Şuşanik Beyatyants, Khoy'un Tağer köyünden, şimdi Eski Nakhicevan'ın Karakhan-Beglu köyünde yaşamaktadır.

1914 Aralık ricatında, Ruslar Başkale'den (*Ağbak*) ve Atırpatakan'dan (*İran Azerbaycan'ı*) çekilir, yerel Ermeniler de Ruslar tarafından yanlarında götürülüp Kafkasya ve Salmast'a yerleştirilirken, Urmia bölgesi gibi, Khoy da göçe başvurur.

Ruslar, aralık sonunda geri çekileceklerini ve Ermenilerin de kendileriyle birlikte gelmesi gerektiğini duyurdular (Diğer anlatanlar, gönüllülerin, katledilmemeleri için onları göç etmeye zorladıklarını bildirmektedir). 200 haneden oluşan Ermeni mahallesi göç yolunu tuttu. Köyde sadece birkaç yaşlı kaldı. Bunlardan 3'ü öldürülmüştür, diğerleri hâlen var.

Varımızı yoğumuzu komşumuz olan Türkler yağmaladı. Evler duruyor, fakat tahrip edilip tahtaları yakılmıştır.

Yoldaki soğuktan, açlıktan, Kafkasya'ya geldikten sonra da salgın hastalıklardan epeyi ölen öldü, fakat sayıları henüz belli değildir.

Köylülerimizin hepsi memlekete dönmüş, sadece birkaç aile kalmıştır, onlar da genelde Yerevan'ın farklı bölgelerinde yaşamaktadır.

Anlatan, 22 yaşında okuma-yazması olmayan bir kadındır.

[Kaleme alan: Hambardzum Galustyan]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 21 ve arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 135

HAYATTA KALAN HAKOB KHOROZYANTS'IN, SALMAST SANCAĞININ HAVTVAN VE DİĞER KÖYLERİNDE VUKU BULAN KATLİAMLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

10 Ağustos 1916, Karakhan-Beglu

Eski Nakhicevan'ın Karakhan-Beglu köyü

Anlatan, Salmast'ın Havtvan köyünden Hakob Khorozyants, şimdi Eski Nakhicevan'ın Karakhan-Beglu köyünde yaşamaktadır.

(Anlatan, 32 yıl boyunca Salmast ve Urmia bölgelerinde öğretmenlik yapmıştır, aslen Vanlıdır).

1914 Aralık başlarında, Soma bölgesinin Kürtleri, Amırkhan aşireti reisi Cihangir *Ağa* önderliğinde, Mahlam ve Sarna Ermeni köylerine [saldırdı] ve saman yığınlarını ateşe verdikten sonra köylerin üzerine yürüdüler, fakat köylülerin ve Rusların sert direnişiyle karşılaşarak kaçtılar.

18 Aralık'ta, Ruslar Türk sınırlarından ricat ettiğinde, halkı da kendileriyle birlikte Kafkasya'ya göç ettirdi. Geride bırakılan inek, sığır, camız, at vs. benzeri, sırf taşınır mal varlığının değeri 20 milyon ruble ve belki de daha fazladır.

Evlerin büyük kısmı yakılmış veya tahtaların yakılması için tahrip edilmiştir. Şey[tan]-Ava'nın okulu, mahkeme salonu, Surb Astvatsatsin Kilisesi (ziyaretgâh) yakılmıştır. Yakanlar, yerel Türklerdir. Tüm Salmast bölgesinin kiliselerini yağmalamış, çan kulelerini yıkmış veya mermilerle delik deşik etmişlerdir.

Havtvan - 650 hane; Khosrova - Süryani köyü olup, 20 hane Ermeni yaşamaktadır; Savra - 180 hane Ermeni; Eski Şehir - 125 hane Ermeni; Sarna – 180 hane sırf Ermeni; Mahlam – 270 hane sırf Ermeni; Şeytanava – 15 hane Ermeni; Dırişk – 35 hane Ermeni; Koçamiş – 25 hane Ermeni; Kalaşan – 20 hane; Payacuk – 400 hane sırf Ermeni; Ğalasar – 200 hane sırf Ermeni; Akhtakhana – 80 hane Ermeni; Ğızılcama – 60 hane; Saramerik – 85 hane; Vardan – 12 hane; Ula – 6 hane; Gülizan – 4 hane; Patavor – 3 hane.

Yukarıda belirtilen tüm köyler, 20-24 Aralık tarihlerinde göç yolunu tuttu. O dönemde, Ağbak bölgesinin Ermenileri de Ruslarla birlikte ricat etti ve Salmast'a gelip, Salmastlılarla birlikte Kafkasya'ya geçti. Bir kısmı ise yerlilerle birlikte Salmast bölgesinde kaldı. Bunlardan 700 kişi, genellikle erkekler, türlü işkencelerle öldürüldü; bazılarının boynunu kapının eşiğine koyup *nacak*la kesmiş, bazılarını kurşuna dizmiş, diğerlerinin uzuvlarını kesmiş ve işkencelerle öldürmüşlerdir, başkalarını ise diri diri bahçe duvarlarının altına gömmüşlerdir. Katliam, Türk komutan Khalil *Bey*'in emriyle gerçekleştirilmiştir. Soma'nın Timur *Ağa*'sı ve Cihangir *Ağa*'nın Kürtleri de askerlere katılıp Ermenilerin tüm mal varlığını yağmalamışlardır.

Yerli Türkler, kadın ve çocuk saklamış (anlatan, saklayanların isimlerini hatırlamıyor), bir evde toplamış, soymuş ve bin bir şekilde aşağılamıştır. Onlar ancak Rus ordusunun dönüşünde kurtulabilmiş ve Kafkasya'ya geçmişlerdir.

Bu bölgenin halkı kısmen geri dönmüştür. Birçokları mallarını ve onları götürenleri bulmalarına rağmen, sadece önemsiz şeyleri geri alabilmişlerdir. Kalanlar ise genelde Yerevan, Tiflis, Yeni Nakhicevan ve Rusya'nın iç vilayetlerinde yaşamaktadır.

Saramerik, Vardan, Koçamiş, Kalaşan, Dırişk ve Şeytanava (sadece bir kişi kalmış, o da öldürülmüştür) gibi bazı köylerde kalan olmamış ve katliam da olmamıştır; sadece yol zorlukları, eziyetler ve hastalıklardan dolayı kayıp vermişlerdir.

Anlatanın imzası: Hakob Khorozyants

[Kaleme alan: *Hambardzum Galustyan*]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 17'nin arka yüzü ve 18, orijinal, el yazısı.

NO 136

HAYATTA KALAN TAGUHİ OHANYAN VARDANYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ ĞALASAR (KALASAR) KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

5 Ağustos 1916, Khalillu

Anlatan, Taguhi Ohanesyan, Salmast'ın Ğalasar köyünden, şimdi Eski Nakhicevan'ın Khalillu köyünde yaşamaktadır, 38 yaşında.

5 Ocak 1915'te Ruslar Başkale taraflarından ricat ettiğinde, arkadan gelen Türklerin katliam düzenlememesi için gönüllülerle birlikte bizi de naklettiler. Yolculuk için yanımıza ekmek dahi alamadık. Her şey köyde kaldı ve göçmemizden sonra yağmalandı. Her evden bir, iki veya daha fazla kişi köyde kaldı; 18 güzel kadın ve kız kaçırılmış, lekelenmiştir; 9'un üzerinde kadın, çocuk ve erkek kayıptır. Geçen 1915'in baharında, erkeklerimiz Ğalasar'a gittiklerinde su kuyusunun kenarına bırakılmış kanlı bir testere görürler, kuyuya bakıp 7 ceset bulurlar, 4'ü erkek, 3'ü kadın. Testereyle kesilmiş başlardan 6'sı cesetlerin yanına konulmuştur, sadece birinin başını bulamazlar.

Ova, yol boyunca, bizim ve çevre köylerin katledilen halkının kalıntıları olan insan cesetleri ve iskeletlerle örtülmüştür.

Göç esnasında yüzlercesi soğuktan, açlıktan öldü. Çocukları kucağında onlarca kadının, onlarla birlikte soğuktan donarak yol üzerinde serili olduklarını gözlerimle gördüm.

Araz'ın (*Aras Nehri*) öte tarafında, tüm savaş alanında (Atırpatakan'da */İran Azerbaycan'ı/*) Ermeni kalmadı; kalanları acımasızca katletmiş, esir götürmüşlerdir. Geçen yıl epeyi geri dönen oldu. Öldürülenlerin ve sağ kalanların sayıları belli değildir. Şimdi de ailenin sağ kalan üyeleri dağılmıştır; kendi köylülerinin nerede ve kaç kişi kaldıklarını bilmemekte, akrabalar dahi yakınlarının sağ mı, yoksa öldürülmüş veya ölmüş mü olduklarını bilmemektedir. Sağ olsalar dahi, şimdi nerede olduklarını bilmiyorlar.

Biz 7 kişiyiz; bir çalışanımız var; kardeşim, babamın öldürülmüş olduğu Başkale'ye gitti. Biz, yaklaşık 15 yıl önce, Kürtlerin vahşeti yüzünden Başkale'den Salmast'a göçmüştük.

Anlatanın imzası: Taguhi Vardanyan

Not: Anlatanın söylediğine göre, Başkale'nin aşağıda belirtilen köylerinden hiç kimse kurtulamamıştır: 1. Paz, 2. Arak, 3. Başkale, 4. Heresan, 5. Haspıstan, 6. Haratun, 7. Çukh, 8. Bartolomeus Manastırı; bu sonuncusundan birkaç kişi kurtulabilmiştir.

Taguhi Vardanyan

[Kaleme alan: Hambardzum Galustyan]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 7'nin arka yüzü, orijinal, el yazısı.

NO 137

HAYATTA KALAN KHAÇATUR GRİGORYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ MAHLAM KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

7 Ağustos 1916, Eski Nakhicevan

Anlatan, Salmast'ın Mahlam köyünden, Khaçatur Grigoryan, şimdi Kârim Bey-Diza köyünde yaşamaktadır.

Anlatan, 25 yıl önce, Kürt şiddetinden kaçıp Salmast'ın Mahlam köyüne yerleşmiştir.

Aralık sonlarında, 1914'te, Ruslar Ağbak'tan ricat ettiklerinde, Türk-Kürt vahşetine kurban gitmemek için, şiddetli kış mevsiminde, evi-barkı, tüm taşınır ve taşınmaz mallarımızı ve 300 haneden oluşan köyümüzü bırakıp gitmeye mecbur olduk. Sadece 44 hane kaldı, 250 kadar insanla; gidenlerden ise, bazı ailelerden birden fazla insan köyde kaldı; böylece, köyde kalanların toplam sayısı 288-300'e ulaşmaktaydı.

22 Mart 1915'te, eski Van Valisi Cevdet *Bey*, Rusların ricatından sonra düzenli hükümet birlikleriyle Salmast'a doluşur. Kürtler evleri yağmalamaya, halkı katletmeye, evleri ateşe vermeye başlar. Cevdet'in askerleri erkekleri toplar, sekizer ve onarlı gruplar halinde bağlar ve bağlı kişileri sırayla kurşunlarlar. Ardından yere düşen cesetleri bir duvarın

altında toplayıp, duvarı üzerlerine yıkarlar. Cevdet'in özel talimatıyla köyümüzün papazı Ter Vardan Matevosyan'ı işkencelerle öldürürler. Arkasına sopa sokarlar, alnının ve yüzünün derisini soyup sakalından asarlar, kulaklarını kesip kollarından asarlar, papazın sadece sırtına 12 hançer darbesi indirirler. Bu konudaki başlıca kişi, Khanasor çatışmasının[2] Kürt cellatlarından, içindeki tüm zehri Ermenilerin üzerine akıtan Şeref *Bey*'di. 100-115 kişi katledildi. Köyümüzün tanınmış simalarından Daniel Nikoğosyan, Ter Vardan Matevosyan, Gabriel Melik-Hovsepyan, oğlu Mesrovb Gabrielyan, Hakob Altunyan, Sayat Melik-Aloyan öldürüldü.

Katliamlardan 10 gün sonra, 2 Nisan'da, köyümüze gittik; Havtvan ve Khosrov arasında bulunan ve katledilenlerin cesetleri üzerine yıkılan bahçe duvarını kaldırdık, Papaz Ter Vardan'ın işkenceden geçirilerek tanınmaz hale getirilen cesedini gözlerimle gördüm.

Ünlü liderlerden Yenovk İsraelyan'ın kulaklarını, dudaklarını ve burnunu daha sağken kesmiş, gözlerini oymuşlardı. Hovhannes Kişmişyan, Safar Arakelyan ve daha başkaları da aynı işkencelerle öldürülmüşlerdi.

2 Nisan 1915'te, memleketin durumunu öğrenmek için Havtvanlılar, Halasarlılar, Payacuklular ve diğer Salmastlılarla memlekete döndüğümüzde, o zamana kadar Samastlılardan 786 kişinin katledilmiş olduğunu hesapladık. Aynı 1915'in Mayıs başlarında Türkler saldırdıklarında Salmast bölgesinde yine katliam oldu. Bu ikinci katliamın rakamları belli değildir, fakat bildiğimiz kadarıyla, bu ikinci saldırıda yaklaşık 400 kişi katledilmiştir. Salmast'ın tüm kadınlarını toplamış tecavüz etmişlerdir, sadece bizim köyden 3'ünü götürdüler. Kalanların büyük bir kısmı katledildi, sağ kalanlar, Andranik Türklerin saldırılarını geri püskürttüğü zaman, Türklerin ve Kürtlerin elinden kurtuldu.

Salmastlıların büyük bir kısmı geri dönmüştür; sadece belli sayıda Salmastlı vardır Yerevan, Tiflis, Bakü ve Rostov bölgelerinde.

Biz 5 kişiydik, 3 kayıp verdik.

Anlatan, Khaçatur Grigoryan, 50 yaşında, okur-yazar olmayan bir adamdır; onun yerine aynı köyden Khaçatur Grigorov imzalamaktadır.

[Kaleme alan: *Hambardzum Galustyan*]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 12 ve arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 138

HAYATTA KALAN ZARUHİ MANUKYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ MAHLAM KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

5 Ağustos 1916, Şıkhmahmut

Anlatan, Zaruhi Manukyan'dır, Salmast Sancağı'nın Mahlam köyünden, günümüzde Şıkh-Mahmut köyünde yaşamaktadır.

1914 Aralık sonlarında Ruslar, Khanasor yakınlarında Türkleri mağlup ettikten sonra Ağbak'a girmişlerdi, fakat orada uzun zaman kalmayıp, kısa süre sonra geri döndüler. Ruslar, ricat edeceklerini ve Ermenilerin de, Türklerin öfkesine maruz kalmak istemiyorlarsa, kendileriyle birlikte ricat etmeleri gerektiğini söyledi. Sekiz günlük bir yolculuk sonunda Culfa'ya vardık. Erkeklerin hemen hepsi köyde kaldı. 80 silahlı kişiydi, ayrıca da 200 kadın ve çocuk. Türk ordusu 8-9 Ocak'ta 7.000 kişiyle gelip köyü kuşatır. Bizimkiler 4 gün boyunca başarılı bir öz savunma sergiler; beşinci günü mermileri biter ve mecburen esir düşerler. Türkler silahlı erkekleri ve köyde kalmış olan 200 kadın ve çocuğu yanlarında Dilman'a götürür. Üçüncü gün korkunç işkencelerle öldürülmüşlerdir; birinin elini kesmiş, diğerinin ayağını, üçüncüsünün diri diri gözlerini oymuş ve ardından acımadan bıçaklamış veya kurşuna dizmişlerdir. En korkuncu, Papaz Ter Harutyun'un şahadeti olmuştur. Türkler diri diri derisini yüzer ve papaz son nefesini verene kadar teker teker uzuvlarını keserler. Köyün tanınmış kişilerinden Vardan ve Yenovk[i] da aynı kaderi paylaştı.

80 kişi bu mezbahada Türklerin kurbanı olur, sadece bir kişi, bir cambaz ölü taklidi yapar, ancak 4 gün cesetlerin arasında kaldıktan sonra kaçar kurtulur ve her şeyi anlatır.

200 kadın ve çocuğu yağmalar ve soyarlar, kadınlar tecavüze uğrar. Ruslar geri dönene kadar, 8 gün boyunca Türklerin vahşetinin kurbanı olurlar. Türkler kaçar, kadın ve çocuklar da ricat yolunu tutar.

İçlerinden birinin hamile olduğu 6 kadın ve 3 çocuk terör kurbanı olur.

---

i Gençleri öz savunma tertiplemeye teşvik edenler.

Göçten sonra Kafkasya'nın farklı köyleri ve şehirlerine dağıldılar. Geçen 1915 Mayısının sonlarına kadar birçoğu geri döner, fakat bir kısmı da bulaşıcı hastalıklara yenik düşer.

Kalanların büyük bir kısmı Tiflis ve Bakü taraflarında yaşamaktadır.

Anlatan, 30 yaşlarında okuma-yazması olmayan, Salmast'ın Mahlam köyünden bir kadındır.

[Kaleme alan: Hambardzum Galustyan]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 5 arka yüz-6, orijinal, el yazısı.

NO 139

HAYATTA KALAN PAPAZ MIKIRTİÇ TER-PETROSYAN'IN, URMİA SANCAĞININ MAHMATKÂR, NAĞADE VE KÂRDABAD KÖYLERİ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

8 Ağustos 1916, Hacivar

Anlatan, Papaz Ter Mıkırtiç Ter-Petrosyants, Urmia bölgesinin Kârdabad köyünden. Günümüzde Eski Nakhicevan'ın Hacivar köyünde yaşamaktadır.

Mahmatkâr ve Nağade köyleri hakkında

Görev yerim Sulduz taşrası, 7 Aralık 1914'te, Musul tarafından Dizei denilen Kürt *aşiret*leri ve Türk *başıbozuk* birlikleri tarafından saldırıya uğradı. Sulduz ve Urmia bölgesinde devriye grupları kuran ve o taraflarda bulunan Rus birlikleri yardıma geldi. Sonuçta Ruslar Urmia'ya geri çekildi ve Türk güruh, Ermeni ve Süryanilerin Mahmatkâr köyünü (yaklaşık 80 hane, yarısı Ermeni, yarısı Süryani) yağmaladı; inekleri, koyunları ve ev eşyalarını alıp götürdü. Ertesi günü Nağade köyüne saldırdılar, yağmalamadılar; süvarileri zengin Ermenilerin evlerine yerleşti. Onlar ise, saldırganların cinayet, adam kaçırma ve tecavüz gerçekleştireceklerinden

korkarak, komşu Kürtlerin evlerine sığınır. Süvariler, 5 gün boyunca zengin Ermenilerin evinde yer, varı-yoğu mahveder ve evlerdeki tüm bakırları, *semaver*leri, kadınların ziynet eşyalarını vs. götürürler. Bununla ilgili olarak Souğ-Bulağ'daki Türklerin komutanına şikâyette bulunduk, o da Vanlı Cemal *Efendi*'ye, yağmalanan eşyaların geri verilmesi ve Ermenilerle barış içinde yaşamaları için emir vermişti. Cemal *Efendi*, verilen emir uyarınca beni ve Ermeni *aksakalları* (yaşlıları) çağırdı ve bana dönerek,

"Papaz *Efendi*, halkına ilet, herkes işiyle ilgilensin; çiftçi kendi işine gitsin, tüccar ticaretine. Ben bu düzensizliklere bir son vereceğim. Söyle yerel Ermenilere, katliamdan korkuyorlarsa müsterih olsunlar. Bizim ülkemizde Hıristiyan yok muydu ki, gelip burada Hıristiyan katledelim?", dedi. Bu sözler üzerine rahatladık ve dışarı çıktık.

Ertesinde, Kürt *aşiretler*indeki hareketlilik daha şiddetlendi. Aynı Cemal *Efendi*'nin emriyle zaptiyeler her gün gelip ekmek, yağ, kuzu, koyun, pirinç, döşek, bakır semaver istiyorlardı. Götürdükleri geri gelmiyordu.

Aynı başvurular, aynı Cemal *Efendi*'ye yapıldı, fakat boşuna. Bunun üzerine, 13 Aralık'ta doğum yerim Urmia'ya döndüm.

Urmia'nın Kârdabad köyü hakkında

13 Aralık 1914'te, Urmia'nın dinî önder yardımcısı Rahip Khoren Lazaryan'a çıkıp olan biteni anlattım. Dinî önderin, "Rus ordusu ricat ettiğinden dolayı, mektubu alır almaz canınızı kurtarmaya bakın" yazılı mektubu, 19 Aralık'ta, ben köydeyken bana ulaştı. Her şeyi bırakıp çıktık. Biz, şiddetli çamurdan dolayı, Dilman ve Khoy üzerinden 14 günde güç bela Culfa'ya vardık. Hamileler çocuklarını düşürdü, karların içine bırakılan ne kadar çocuk gördüm.

Göçenler 7-8.000 kişiydik. Köyümüz 150 haneden oluşuyordu. Hepsi bizimle göçtü; sadece 46 kişi köyde kaldı; kalanlardan 11 kişi öldürülmüştür, içlerinden 4'ü erkek, 3'ü kadın, 2'si oğlan, 2'si ise kız çocuğu.

Öldürmelerden bir sahne: Bir anne, iki kızını büyükannelerinin yanına bırakıp kaçar. Büyükanne iki çocuğu alıp, köyün zenginlerinden birinin *tandır*ına gizlenir. Yağmacılar *tandır*da birilerinin olduğunu fark eder, taşlarlar, 3'ü de son nefesini verene kadar taş atarlar.

Urmia'nın güneyinde bulunan Ermeni ve Süryani nüfus göç edememişti. Bunlar Urmia'daki Amerikan misyonerlerinin himayesine sığınır. Onlar hepsini de katliamdan kurtarır. 16.000 Ermeni ve Süryani misyonerlerin yanına sığınmış ve onların yardımıyla yaşıyordu. O kadar büyük sayıda insan evlerde üst üste yaşıyorlardı ki, bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi ve ölenlerin sayısı günde 10-16 kişiye ulaştı. Özellikle Bay Alan, müşfikliği ve saygıdeğerliğiyle dikkat çekiyordu. Kendisiyle yaptığım bir görüşme esnasında, "Sayılarımızla karşılaştırdığımızda, biz Amerikalıların kaybı yanımıza sığınanlardan daha fazla olmuştur. Biz 18 kişiydik. Bizden beş kişi salgın hastalıklardan öldü, 3'ü hastabakıcıydı, 2'si ise doktor", demişti.

150 haneden ancak 15 hane kalmış, kalanların hepsi memlekete dönmüşlerdir. Gitmeyenlerin büyük bir kısmı zanaatkâr, tüccar ve hizmet erbabı olup, Yeni Nakhicevan (Don yakınında) ve Yerevan bölgesine dağılmışlardır. Yeni Nakhicevan'da yaşayanlar tüccarlardır. Onlar çoktan burada bulunup, ricat esnasında gelip ailelerini nakletti.

Bölgemizin *Kızılbaş* Türkleri tüm taşınır mallarımıza el koymuşlardır. Yağmacılar, kilise eşyalarını, avizeleri, her şeyi, hatta kapı ve pencereleri dahi götürmüşlerdir.

Okul da aynı hale getirilmiştir. Kapı ve pencereler, sıralar ya kırılıp dökülmüş ya da götürülmüştür. Bina yarı harabe vaziyettedir. Okulun balkonu ve çatısı sökülmüştür.

Anlatanın imzası: Papaz Mıkırtiç Ter Petrosyan

[Kaleme alan: *Hambardzum Galustyan*]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 14 arka yüz-15 arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 140

HAYATTA KALAN TAMAM ĞARİBYAN'IN, URMİA SANCAĞI'NIN ŞUMBLABAD KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

11 Ağustos 1916, Yemkhana

Anlatan, Tamam Ğaribyan, Urmia'nın Şumblabad köyünden. Günümüzde Eski Nakhicevan'ın Yemkhana köyünde yaşamaktadır.

18 Aralık 1914'te Rusların ricatı sebebiyle bölgemizin diğer köyleri gibi bizim köy de Ruslarla birlikte ricat yolunu tuttu. Gönüllüler geceleyin Rus ordusunun çekileceğini, Ermenilerin de Türklerin hiddetine maruz kalmak istemiyorlarsa hemen her şeyi bırakıp Kafkasya'ya geçmeleri gerektiğini bildirdiler. Köy hemen yola çıkmaya hazırlandı, fakat birçoğu kaçmak istemedi, köyde kaldı. Diğerleri ise, her şeyi bırakıp yola düştü; mesela biz 2 camız, 2 sığır, danalarıyla 3 inek, 5 yatak takımı, 6 keçe, 6 çuval, 3 kazan ve bakır eşya, 8 yük un, buğday depoları vs. bıraktık.

Gün ağarırken yola düştük. Üç saat sonra Türk ordusu ve Kürt ayaktakımı köye dolmuştu. Kürt elebaşlarından biri, üstelik bizim köyün *ağa*sı, Khanageli Ahmet *Ağa*'ydı. Köyümüzün yakınında, köyün biraz uzağında bir kışla vardır. O zamanlar bu kışla boştu ve kışladan itibaren yolun iki yanında badem ağaçları dikiliydi. Köyde kalanlar, gün ağarırken, Türk birlikleri ile Kürtlerin köyün üzerine yürüdüğü haberini alır, kendileri de belirtilen yoldan kaçmak ister, fakat askerler ve Kürtler önlerini keser ve korkunç bir katliam başlar. Baltalar, kılıçlarla katleder ve birçoğunu testerelerle keserler. Avag adında bir adam ile 3 Süryani erkek çocuk kurtulmuştur. *İkağaç*'tan yanlarında getirdikleri 12 Ermeni'yi o kışlaya koymuşlardı, bunlar fırsattan istifade ederek kaçıp kurtulur.

Öldürülenler arasında köyümüzün tanınmış kişilerinden Melik-Hakob Azizyan ve iki oğlu, kardeşi Petros, Süryani papazı (Kaşa İsrayel) vardı. Öldürülenler bizim köydendi: 6 Ermeni ve 10 Süryani. Diğer katledilenler ise İkeğaçlı, Nakhcevan-Tapeli, Şirabadlı, Garaçollu, Gara-Gızlı, İsalulu ve Padılpoluydu. Beraberlerinde götürdükleri kadın ve çocukları, iki hafta boyunca yanlarında tutup tecavüz ettikten sonra, Rusların tekrar geri geldiğini duyunca bırakıp kaçarlar. Sadece Şuşanik İsrayelyan'ı

yanlarında götürürler ve o, bugüne kadar geri gelmemiştir. Kızı kaçıran, Khanakeli Abbas *Bey*'in oğlu Gulam-Ali'dir.

48 haneden oluşan köyümüzü (8 hanesi Süryani, 40'ı Ermeni) talan eder, evlerin kapılarını dahi götürürler.

Yolda soğuktan, açlıktan, korkudan vs. kaynımın iki oğlu, kocamın amcasının iki oğlu, gelinim ve kızı, benim kızım ve İsrayelyan Sargis öldü. Toplam 14 kişi sadece bizim köyden öldü yollarda.

Biz kalanlar Kafkasya'ya ulaştık.

Günümüzde, köy halkının büyük bir kısmı geri dönmüş, diğerleri Kafkasya'nın farklı yerlerine dağılmıştır. Kocam memlekete gitti. Biz, 6 kişi hayatta kaldık. 6 can kaybımız var.

Anlatan, 50 yaşında, okur-yazar olmayan bir kadındır.

[Kaleme alan: *Hambardzum Galustyan*]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 22'nin arka yüzü ve 23, orijinal, el yazısı.

NO 141

HAYATTA KALAN SALATİN TER-HOVHANNİSYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ PAYACUK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

10 Ağustos 1916, Garakhan-Beklu

Anlatan, Salatin Ter-Hovhannesyan, Salmast'ın Payacuk köyündendir. Günümüzde Eski Nakhicevan'ın Garakhan-Beklu köyünde yaşamaktadır.

18 Aralık 1914'te, Rus ricatı sebebiyle Salmast'ın diğer köyleri gibi, 600 haneden oluşan ve sırf Ermenilerle meskûn Payacuk köyü de kaçmaya hazırlandı.

Gönüllüler, Rus ordusu ve kendileriyle birlikte Kafkasya'ya gitmemizi emretti; evimizi barkımızı, varımızı yoğumuzu bırakıp, elimiz boş,

kışın karında tipisinde kaçış yolunu tuttuk. Sadece yaşlılar ve kadınlar kaldı köyde. Köyde kalanların birçoğu öldürüldü -toplam 20 kişi- (anlatan isimlerini hatırlamıyor), tanıdık Türklere sığınanların büyük kısmı ise kurtulmuştur. Komşu Türkler, köyümüzün tüm mal varlığını, inek, koyun, ev eşyaları ve götürülecek olan her şeyi götürdüler. Köyün kilisesi de yağmalanmış, değerli eşyalar götürülmüş, kalanlar imha edilmiştir.

Köyümüz halkının büyük bir kısmı memlekete dönmüş, kalanlar ise Rusya ve Kafkasya'nın farklı şehirleri ve bölgelerine dağılmışlardır.

Anlatan, 30 yaşında, okuma-yazması olmayan bir kadındır.

[Kaleme alan: *Hambardzum Galustyan*]

EMA, fon 227, liste 1, dosya 424, yaprak 19, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 Havftvan köyünden bahsetmektedir.

2 Haince öldürülen Ermeni fedailer için Kürt Mazrik aşiretinden intikam almak niyetiyle, Ermeni silahlı intikam grubu, 25 Temmuz 1887 tarihinde Türk-İran sınırında bulunan Araul Dağı eteklerindeki Khanasor Ovası'nda bulunan Mazrik aşiretine saldırır. Aşiret reisi Şaraf Beg kaçıp kurtulur.

EK

NO 1

GÖRGÜ TANIĞI ALİ OĞLU OSMAN'IN, ERZURUM ERMENİ KİLİSESİNİN YIKIMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

8 Nisan 1916

Ali oğlu Osman adlı, 65 yaşında bir ihtiyar olan görgü tanığı bir Türk'ün ağzından, Erzurum Ermeni kilisesinin yıkımının hikâyesi:

Tüm Erzurum Ermenilerini Erzurum'dan sürdükten sonra, Vali Tahsin *Bey*, *Defterdar*[1] Seyfullah, *Mühürdar*[2] Ahmet ve Abilhindi Cefer, özel tellallarla tüm Müslümanları büyük kilisenin avlusuna mitinge çağırdı. 15 binden fazla Türk toplandı. Yukarıda belirtilenler, ülkeyi *gâvur*lardan temizledik; şimdi Ermenilerin tüm toprakları, evleri, malları bizimdir; biz zanaatlar açısından geri kalmışızdır; Ermenilerin eksikliğini şehirde hissettirmeyecek olan her şeyi öğrenmek için çaba sarf etmeliyiz vs. içerikli uzun nutuklar attılar. Bu töreni kalıcı kılmak için de hemen çan kulesinin yıkılıp, kilisenin camiye çevrilmesini emrederler. Meğer yanlarında özel ustalar getirmişler ve hemen çan kulesinin yıkımına başladılar. Kutsal haç yere düştüğünde birçok Türk onu ayaklarının altına alıp hakaretler ederek, "Kudretin varsa göster", diyorlardı. Kiliseyi tahrip etmek için de tanınmış kalfa Bay Grigor Oznetsyan'ı çağırıp, hemen camiye çevirmesini emrederler. Bunlar 1915 Kasımında olduğundan dolayı Grigor, daha düzenli ve sağlam olması için baharı beklemeyi önerir. Bu öneriyi onaylarlar ve böylece büyük kilisenin binası Rusların işgaline kadar boş kalır. Yaşlı Osman ağlayarak ekledi: "İşte hakarete uğrayan haç gücünü gösterdi; işte bizim uğursuz ve katil hükümetimiz yenilip buradan kaçtı ve Karin üzerinde, her yerde kızıl haçlı bayraklar dalgalanıyor."

Bu hikâyeyi 8 Nisan 1916'da dinledim.

Vahan Sitanyan

EMA, fon 57, liste 5, dosya 134, yaprak 21, orijinal, el yazısı.

NO 2

TÜRK, ACEM VE ARAP GÖRGÜ TANIKLARININ, ERZURUM ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLEDİLMESİNİN SEBEPLERİYLE İLGİLİ TANIKLIKLARI

5 Aralık 1916

Bilgi sahibi, güvenilir ve görgü şahidi Türkler, Acemler ve Araplardan, Erzurum Ermenilerinin 1915 Haziranında sürgün edilmesinin sebepleri ve hikâyesi:

Acem Ağa Ehmet: "Savaşın başında, Enver *Paşa* buraya gelip Rusya'ya saldırı planını ve birliklerini hazırladığında, Türkler arasında büyük coşku vardı. Herkes kısa sürede ve büyük bir kolaylıkla Artvin, Ardahan, Batum, Akhıltskha (*Ahıska*) ve Kars'ın ele geçirilip, muzaffer bir şekilde, Milletvekili Seyfullah *Efendi*'nin çoktan vali olarak tayin edilmiş olduğu Tiflis'e gireceklerine kesin olarak inanıyordu. Oltu, Artvin, Ardanuç ve Ardahan'ın ele geçirilmesi haberleri üzerine büyük törenler ve havai fişek gösterileri düzenlediler. Enver, her gün, 'Muzaffer ordumuz Sarıkamış'ı kuşatmış, cesur askerler Kars'a doğru yürümekte, düşman yenilmiş, düzensiz bir şekilde kaçmaktadır', vs. diye resmî telgraflar yolluyormuş. Aniden, yenilgi olduğunu ve Rusların Sarıkamış'ta Türkleri hezimete uğratmış olduğunu duyduk; sayısız yaralı geldi Erzurum'a ve onlardan, Türklerin gerçek yenilgisini duyduk. Enver gece vakti kaçıp Erzurum'a girdi ve valiyle kısa bir görüşme yaptıktan sonra hemen Konstantinopol'a gitti. Türkler yenilgilerinin zehrini Ermenilerin üzerine boşaltmaya başladılar; Ermeni gönüllüler ilerlememize engel oldu, bizi yenmeleri için Ruslara yardım ettiler; Ermeni milletvekili Pastırmacıyan, gönüllü grupların genel komutanı olup bize ihanet ederek cesur ordumuzu yenilgiye uğrattı, dediler. Ermenilere doğrudan hakaret edip, siz ülkemize ihanet ediyorsunuz, siz hainsiniz, siz Rus yanlısısınız vs. vs. diyorlardı. Sözde kardeşinden intikam almak için, bankanın müdür yardımcısı Bay Sedrak Pastırmacıyan'ı sokak ortasında vurdular hemen. Tüm tanınmış gençleri ve Taşnakları tutuklayıp hapse atarak işkence yaptılar. Bu olaylar, Ermenilerin takibatı ve Ermenistan'ın yok edilmesiyle ilgili canavarca planın başlangıcı ve sebebi olmuştur."

Ardzıtlı Kodan Bey'in oğlu Küçük Bey: "Tellallar, 1915 Mayısında tüm Türkleri, şehrin dışında bulunan ve Paşa Köşkü olarak anılan yerde genel mitinge çağırdı. 10 binden fazla Türk toplandı. Ermenileri oraya kesinlikle bırakmadılar. *Vali* Tahsin *Paşa* konuşmaya başladı: 'Maalesef, Ermenilerin Van'ı elimizden alıp düşmanımız *Moskof*'a teslim etmiş olduğunu bildirmeliyim. Ermeniler, imparatorluğumuz için büyük bir tehlike teşkil etmektedir, bu yüzden, nerede Ermeni varsa, orada üzücü Van olayının tekrarlanma tehlikesi vardır. Size soruyorum, Ermenilere yönelik nasıl bir tutum takınmalıyız?' Tüm halk bağırdı: 'Öldürelim, yok edelim hain *gâvur*ları!' Seyfullah konuştu: 'Ermenilere yüksek görevler verdik, bakanlık dahi, Ermeniler tüm ülkemizi kullanmaktadır, bu da yetmezmiş gibi, bizi yok etmek istiyor ve yıkıntılarımız üzerine kendi krallıklarını kurmak istiyorlar. Bu asi kışkırtıcıları ne yapacağız?' Tüm halk bir ağızdan bağırdı: 'Öldürelim, yok edelim hain *gâvur*ları!' Ardından Hefer konuştu ve tüm Ermenileri büyük-küçük katletmeyi ve ülkeyi onlardan temizlemeyi önerdi: 'Biz 1895-1896'da çocuklara merhamet ettik, fakat bakın ne kadar yanıldık. Bizim merhamet ettiğimiz çocuklar bugün büyüyüp, gönüllü olarak bize kurşun sıkıyor, bizi katlediyor, Van'ı elimizden alıyorlar. Diğer şehirleri de elimizden almaları tehlikesi var.' Mitingde topluca, Ermenilerin acımadan katledilmesi kararı alındı. Lakin Doktor Nazım, şehirlerde ve köylerde kan dökmemeyi önerir: 'Cesetlerin kokuşacağından ve hastalıklar oluşacağından dolayı az uzağa, ıssız yerlere sürüp katlettikten sonra suya atmak daha iyi olacaktır', der. Böyle de kabul edilir ve tasarı telgrafla Konstantinopol'a bildirilir."

"Sen bu mitinge katılmış mıydın", diye sordum.

Küçük *Bey*, başını öne eğerek, "Evet", dedi.

"Siz bu canavarca planınızı gerçekleştirdiniz; sahipsiz, silahsız yaşlıları, kadınları, çocukları cesurca katlettiniz ve Ermenileri yok ettiğinizden dolayı gururlandınız. Lakin şimdi, hatalı olduğunuzu görüyorsunuz. Bilin ki, asırlar boyu Ermenilerin başına benzer olaylar çok gelmiş, fakat Ermeniler hiçbir zaman yok olmamışlar ve varlıklarını cesaretle savunmuşlardır. Şimdi de aynısı tekrarlanıyor. Siz çok yanıldınız, çok Ermeni var, vatanlarına gelip yıkılmış olan ocaklarını tekrar inşa ederler ve...", dedim.

Acem Meşeti Hacı İbrahim şöyle anlattı:

Vali Tahsin *Bey*, 1915 Mayısında *çetebaşı* Hamırvanlı Eyyub oğlu Nadır'ı yanına çağırıp Konstantinopol'dan gelen emri göstererek, "Yerel Ermenileri sana teslim ediyorum, Kemah'a kadar güvenli bir şekilde götürürsün, orada Kürtler vd. üzerlerine saldıracak. Sen, göstermelik olarak, onları korumak istediğini gösterip saldıranların üzerine birkaç el ateş edersin, fakat sonuç olarak, başa çıkamadığını gösterip geri çekilir ve dönersin. Nadır, biraz düşündükten sonra, "Hayır *paşa*, ben bu önerini kabul edemem. Sen bana elleri ayakları bağlı koyunları ve kuzuları mezbahaya götürmemi emrediyorsun, bu vicdansızlıktır ve bana yakışmaz. Ben askerim, beni düşmana karşı yolla. Ya düşman beni vurur ve ben cesurca düşerim, ya da ben onu devirip ülkemi kurtarırım. Masumların kanıyla ellerimi kana boyamayı kesinlikle kabul etmem" der. *Vali*, emrini yerine getirmesi için çok diretir, fakat yüce gönüllü Nadır kesinlikle reddeder. Bunun üzerine vali, Viranşehirli[3] Mirza *Bey*'i çağırır ve aynı öneriyi yapar. O da, boşuna öldürmeyin, der. Ermenileri zaten öyle şartlar altına alıyorsunuz ki, yollarda ölecekler ve Mezopotamya öyle sıcak bir ülkedir ki, dayanmaz, yok olurlar, der. Ancak vali önerisini tekrarlar ve Mirza kabul eder. Mirza, üzerine aldığı vahşice görevi hakkıyla yerine getirir ve dört ay sonra yanına 360 bin lira almış olarak Erzurum'a gelir, 90 binini Tahsin'e verir, 90 binini Ordu Komutanı Mahmut Kâmil'e, 90 binini *defterdara* ve kalanını da *mühürdara*, Seyfullah'a ve yardakçılarına verir. Lakin Ermenilerin ganimetlerini paylaşma esnasında aralarında tartışma çıkar ve *vali*, Mirza'yı hapse atar.

Lakin Mirza, dünyayı hayrete düşürecek açıklamalar yapmakla tehdit eder. Bu tehditler üzerine kendisini serbest bırakırlar."

Eyüp oğlu Nadır ve Viranşehirli Mirza, bu hikâyeyi şahsen Acem, *Meşeti Hacı* İbrahim'e anlatmışlardır.

Deveci Acem Kerbelayi Ali Memmed, "Ben, Yerzınka'dan Karin'e cephane taşımaktaydım. Bir keresinde, 1915 Haziranında, Khotur Köprüsü'ne geldiğimde korkunç bir sahne çarptı gözüme. Büyük köprünün 12 kemeri sayısız insan cesedi tarafından dolup tıkanmış olduğundan, su yön değiştirmiş, köprünün ötesinden akmaktaydı. Bunu görmek korkunçtu, cesetlerin akıntıyla gitmesi ve köprüden geçebilmem için uzun zaman bekledim kervanımla. Lakin köprüden Çenis'e kadar tüm yol cesetlerle doluydu. Yaşlılar, kadınlar, çocuklar kokmuş, bozulmuş ve şişmiş. Öyle

pis bir koku vardı ki, o yoldan geçmek imkânsızdı. İki devecim bu kokudan hastalanıp öldü, ben de yolumu değiştirmek zorunda kaldım. Anlatılamayacak ve korkunç bir caniliğin kurbanları ve izleriydi bunlar. Tüm cesetler ise Ermeniler, zavallı Ermenilerdi", diye anlatıyordu.

Alemdar İbrahim Efendi şunları anlatır: "Konstantinopol'dan gelen ve Ermenilerin tehciri, 14'ten 65 yaşına kadar olan tüm erkeklerin acımadan katledilmesi, çocuklara, yaşlılara ve kadınlara el sürülmeyip İslamlaştırılmaya çalışılması konusundaki emir çok sert ve bağlayıcıydı.

Ordu Genel Komutanı Mahmut Kâmil Paşa sürekli, 'Hiçbir yerde hiçbir Ermeni bırakmayacaksınız, ülkemizi bu gâvurlardan tamamen temizleyelim. Bir kediye dahi Ermeni ismi verilmişse, o kediyi dahi uzaklaştırıp, bu yanlarda kalmasına izin vermeyeceksiniz', diye tekrarlıyormuş.

Karin Valisi Tahsin *Bey*, 2 Şubat'ta yerel Amerikan Konsolosu Stepelton'u ziyaret ederek, 'Biz Karin'i mecburen terk ediyoruz, bizden sonra Ruslar ve Ermeniler gelecek. Rica ederim, onlara söyleyin, burada kalan Türklere şiddet uygulamasın, baskı yapmasınlar, çünkü onlar Ermeni konusunda masumdur, şiddet uygulayıp, baskı yaparlarsa, biz de intikamımızı aramızda bulunan Ermenilerden alırız', der."

Vahan Sitanyan

EMA, fon 57, liste 5, dosya 106, yapraklar 17-18 arka yüz, orijinal, el yazısı.

NO 3

SÜRYANİ F.A. VERDEN'İN, KARİN ERMENİ HALKININ TEHCİRİ VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

25 Kasım 1916, Karin

Karin tehciriyle ilgili

Halepli Süryani (*Keldani*) Faracallah Anton Verden'in anlattığı:

1915 Nisanında *Çetebaşı* Cafar'ın emriyle, *Arabacı Ağabeg*, bazı arkadaşlarıyla birlikte savaşa gitme adı altında Karin'den çıkıp, Karin Ovası'ndaki köyleri yağmalamaya, öldürmeye, adam kaçırmaya ve hemen tüm köy kiliselerini yıkmaya başladı. Daha sonra duyduğumuza göre bu çeteler, bir papazın arkasına demir çubuk sokarak işkencelerle öldürmüşlerdi. *Çete*lerin bu iğrenç hareketlerine karşı Karin Valiliğine şikâyet edildi ve *Çetebaşı Ağabeg* 5 günlüğüne hapsedildi, fakat tekrar serbest bırakıldı.

Daha sonra bir başka *çete*, Ruslara karşı bir önceki savaşın anısına inşa edilmiş olan şapeli yıkmak için kazma ve baltalarla Ermeni mezarlığına saldırdı, fakat zor ve zaman alan bir iş olduğunu görüp, gelip-geçen Ermeni tüccarları veya zanaatkârları ve genellikle de tüm erkekleri zorla mezarlığa getirip, şapelin yıkımında çalıştırdılar. Bu faaliyeti yürüten *çetebaşı*, iyi çalışmadığı için hakaret ederek, Ermenilerden birinin kafasını taşla ezdi. Ermenilere karşı sürdürülen bu barbarca hareketle ilgili yerel dinî önder, her ne kadar valiye başvurup, izin verin ben yıktırayım, dediyse de, vali onu, hükümet işlerine karışmaya hakkın yok, diyerek azarladı.

Bu olaylardan sonra yaklaşık 120 ailenin tehcir edileceği açıklandı. Hükümet sadece 15 gün mühlet verdi ve bu ilk göçten sonra diğer gruplara daha kısa süre verildi. Onlar, Türk hükümetinin talimatıyla, ticarî mallarını ve evlerindeki değerli eşyalarını Ermeni kilisesine teslim ettikten sonra, kalan eşyalarını kelepir fiyatına satıp şehri terk ettiler. İkinci grubun gitmesinden sonra, yaklaşık 200 aile bu gayyadan kurtulmak için İslam'ı kabul etti. Lakin yerel İslam ahalinin şikâyeti üzerine, hukuki olarak kabul edilmeyerek tekrar şehir dışına sürüldüler.

Faracallah Anton Verden Erzurumlu olup, şehir Rus ordusu tarafından ele geçirilene kadar burada yaşamıştır. Bu olaylardan hayli zaman sonra, yerel Türk ahaliden genel tehcirden önceki gelişmelerle ilgili bilgi almış, kendisine şunlar anlatılmıştır:

Tehcir ve katliam emir-telgrafı, Sultan Mehmet Reşat ve *Sadrazam* (başvezir[4]) Enver *Paşa* imzasıyla, yaklaşık olarak şu içerikle ulaşmıştır: "Şeyh-ül İslam'ın *fetva*sına (karar)[5] istinaden, hükümetimize karşı savaşan ve İslam'a kılıç çeken herkes, İslam'ın düşmanları olarak ölüme layıktır. Ermeni milleti de bu savaş esnasında sadakatsizliğini fiili olarak göstermiş, bir yandan içimizdeki Ermeniler tüm savaş sırlarımızı düşmanlara ulaştırmıştır, diğer yandan da Amerika'dan başlayarak,

Bulgaristan ve Romanya'dan tüm Ermeniler gruplar halinde Rusya'ya gelip yerel Ermenilerle birleşerek, bize karşı savaşmaktadır. Bu durum İran savaşında bariz bir şekilde görülmüş olduğundan dolayı tüm Ermeni milleti, cinsi ve yaşına bakılmaksızın ölüme mahkûm edilmiştir, bu cihetle sana (Karin Valisine), herhangi bir tereddüt göstermeden ve her türlü ihtimamı göstererek, yerel Ermeni halkını şehir dışına çıkartıp, hepsini de katletmeniz gerektiği bildirilmektedir."

Bu telgraf uyarınca Genel Kumandan Kâmil *Paşa* başkanlığında, yerel *hâkim* ve İslam din adamları ile İslam ulemasından oluşan bir danışma heyeti oluşturulur ve *cami*lerde İslam din adamları tarafından Ermeni karşıtı kışkırtıcı vaazlar verildikten sonra, orada bulunan tüm İslam cemaatine hükümetin fikir ve niyetleri bildirilir. Tüm Müslümanlar hükümetin faaliyetlerine bütün güçleriyle destek verme yemini eder. Mollalar aynı zamanda Müslümanlara kesin gizlilik tavsiye eder ve Ermenilerin dikkatini çekmemek, hatta güven telakki etmek için gerekli olduğu durumlarda İslam hukukunun yalan yere Allah ve peygamber adına yemin edebileceklerini telkin etmiş olduğunu bildirir.

Mollalar, "Dinimiz yalan yemini günah olarak kabul etmesine rağmen, Allah ve peygamber, İslam'ın çıkarları mevzu bahis olduğunda, tersine, iyi bir iş yapmış olursunuz demektedir", diyorlarmış.

EMA, fon 57, liste 5, dosya 106, yapraklar 19-20, orijinal, el yazısı.

NO 4

GÖRGÜ ŞAHİDİ KOSTANTİN TRİANFİDİLİ'NİN, ERZURUM ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

16 Ocak 1917, Erzurum

Bay Kostantin Trianfidili'nin, Erzurum tehciriyle ilgili vermiş olduğu bilgiler. Kendisi tanınmış bir Rum toptancı tüccar olup, tüm olaylara vakıftır:

20 Temmuz 1914 tarihinde seferberlik ilan edildi, hemen bir el koyma heyeti kuruldu. Genelde Hıristiyanlara yönelik olan, asker kaçaklarıyla ilgili baskı başladı. Daha çok sayıda asker kaçağına sahip olan Türkler tamamen baskıdan uzaktı; rekvizist[6] (*Tekâlif-i Harbiye*) heyeti, ellerine birer makbuz verip Hıristiyanları soyuyor, Türklerden ise bir şey almıyordu veya şeklen cüzi bir şey alıp, onu da bazen geri veriyordu; ayrıca, Türklerden ufak miktarda aldığı malın da parasını hemen ödüyordu.

19 Ekim 1914'te savaş ilan edildi. 20 Ekim günü saat akşamın 7.30-8.00'inde, tüm *müftü*ler ve din adamları, konsolos Bay Adamov ile diğer görevlileri iki arabayla dışarı atmak için Rus Konsolosluğunu kuşattı. İngiliz Konsolosu Bay Monahan da saat 8.50 sularında haber alıp oraya geldi. Polis müfettişi ve bir subay, birkaç saat konsoloslukta oturduktan sonra hemen yola düşmesini emrettiler. Konsolos aşağıya inerken, polis şefi ondan önce indi ve arabacılara, "Çabuk olun bu b..ları buradan götürün", diye bağırdı; onlar da aşağıya indi. Arabaya binmiş, daha birkaç adım gitmişlerdi ki, üç defa büyük deprem oldu. Bu yüzden, gayrihukuki işler yapıldığının işaretidir, diye bağırdım. Konsolosun gittiğini anlayınca, yakın dostum olduğu için veda etmeye gitmek istedim ve kapıya indim. Kapımı bir zaptiye bekliyordu; dışarı çıkmamamı bildirdi ve vurmakla tehdit etti.

Bu olaydan birkaç gün sonra, o zaman albay olup şimdi general olan, Rusya Konsolosluğunun askerî ataşesi Ekselansları Öjen Vişenski'nin[7] evinde hizmetkâr olarak çalışan üç Ermeni casusluk ithamıyla asıldı. Onların mahkemelerinin iftiracısı, konsolosluğun *kavası*ydı.

Savaş başlamıştı. Bu esnada, Van'ın isyan etmiş olduğu haberi yayıldı, bu yüzden de baskılar şiddetlenmeye başladı, özellikle Ermenilere yönelik. Van çarpışmaları sırasında bu taraflara 800 Ermeni getirdiler. Bu 800 kişiyi bir günlük yol kadar uzaklaştırdıktan sonra soymaya başladılar. Kimin [yanında] para varsa, biraz dövdükten sonra bırakıyor, parası olmayanı öldürüyorlardı. Bu olayı bize, dürüstlüklerinden şüphe etmediğim Kürtler anlattı.

Duyduğumuza göre, liderlerinden birinin öldürüldüğü[8] ve birinin tutuklandığı[9] Ermeniler, hükümetin Van'daki gidişatından şüphelenerek, bir diğer liderin[10] de tutuklanması için gönderilen askerlerin üzerine ateş açıp öldürür. 400 asker daha gönderilir, onlar da diğerleri gibi katledilir. Savaş başlar. Diğer taraftan da Rus ordusu yaklaşmaktaydı. Rus ordusu yaklaştığında, Türkler bırakıp kaçtı. Mültecilerin bir kısmı bu taraflardan

geçti ve Türkleri kışkırtmak için Ermenilerin yaptıkları kötülüklerle ilgili efsaneler anlatıyorlardı. Bunların iftira olduğunu biz tabii ki hissediyorduk. Onlara göre, ordu Van'a girdiğinde, sözde yaşa ve cinsiyete bakmadan 4.000 Türk katleder.

Van taraflarından Bayburt'a sürülmüş olan bu 800 Ermeni'den sadece 400'ü ulaştı, onları da Bayburt köprüsü üzerinde Türkler iki ateş arasına alıp kırdılar veya vadiye döktüler.

15-18 Ocak 1915'te, Osmanlı Bankası'nın başkontrolörü[11] Bay Sedrak Pastırmacıyan, Ermenilerin isyana başvurup başvurmayacağını denemek için, burada öldürüldü. Ses çıkmadı. Şubat sonunda, Ermenilerin tanınmış şahsiyetlerinden ve halktan 1.700 kişi tutukladılar. Episkopos Sımbat Saadetyan, sözde dost Vali Tahsin *Paşa*'ya, tutukluların azat edilmesi ricasıyla başvurdu. 160 [kişiyi] serbest bıraktı ve "*Haraç*"ın redaktörü Atruni ve arkadaşlarından oluşan 10 kişiyi de droklara[12] koyup götürerek öldürdüler.

10 Nisan 1915'de, tüm Erzurum *vilayeti*nde Ermenilerin tehciri başladı. Önce 30 köyden başladılar; bir gün bir gece içinde arabalarla veya yürüyerek boşalttılar. Bu köyler direniş olmadan [tehcir edildi], sakatlar ve hastalara dahi aman vermediler. Hastalar dayanamadı zaten ve yollarda döküldüler, cesetleri ortada kaldı.

Bu sefer de Rusya Konsolosluğu hastaneye dönüştürülmüştü. Cerrahbaşı Fazlı *Bey*'e, "Ermeni halkını neden tehcir ediyorsunuz, onlar hiç direniş göstermiyor?", diye sordum. "Çünkü Ermeniler Van'da 150.000 Türk katletmişler", diye cevapladı.

Köylerden tehcir edilen 15-20.000 kişi, daha Erzincan dolaylarına varmadan, tamamen katledildi. Şehir halkı bu haberi alınca yerlerinden kımıldamayı reddetti. Bunun üzerine, silahsız halkı kıran kahraman Tahsin Paşa ve yüce gönüllü Alman Konsolosu atlarına atlayıp, sözde köylülerin katledildiği bölgeye gittiler. 7 gün sonra dönüp dinî önderliğe, Episkopos Sımbat'a giderek, "Biz gittik ve gördük, sadece birkaç kişi Kürtler tarafından öldürülmüş. Kürtleri cezalandırdık ve birçoğunu kurşuna dizdik, barışı tesis ettik. Artık tehlike yok", diye açıkladılar.

Episkopos Sımbat tabii ki Türk'e güvenmiyordu, fakat kendinden emin bir şekilde, "Size şeref sözü veriyorum, Ermenilere hiçbir şey olmayacak", diyen Alman Konsolosuna güvendi. Episkopos Sımbat, Alman Konsolosunun bir Hıristiyan konsolos olmayıp, en son pislik olduğunu

bilmeden, halkı ikna etti ve bunun üzerine halk güvendi ve tehcir başladı. Beş günde bir, şehirden bir kafile çıkıyordu. İlk kafilenin atlıları Diyarbakır yönüne, ondan sonra kalan kafileler ise Erzincan yönüne doğru yola düştü. Mayıs sonuna kadar şehir boşalmıştı. Son kafile şehri terk ettikten sonra katliamlar başladı.

Diyarbakır yönüne giden ilk kafilenin erkekleri Diyarbakır ve Harput arasında katledildi, kadınlar ise tamamen Türkler ve Kürtler tarafından kaçırıldı. Erzincan yönüne giden diğerlerinin ise listeleri çoktan *çetelere* yollanmıştı. Onlar da gelip yol üzerinde soyduktan sonra katletmeye, kadın ve kızlara her şekilde tecavüz etmeye başlarlar. Birçoğu, namusunu kurtarmak için, kendisini suya atmıştır. *Çeteci*lerden her biri 2-3 kız kaçırmıştır. Son günü Episkopos Sımbat'ı ve Protestanların rahibini[13] tehcir edip Erzincan mezarlığında koyun gibi boğazlamışlardır. Episkopos Sımbat'ın boğazlanması esnasında orada bulunan bir subay Karin'e döndüğünde, Soğikyan'ın eşinin huzurunda, Alman Konsolosuna, "O lanet karabaşta amma kan varmış, amma aktı", der.

Episkopos Sımbat, son pazar gününde ayin yaptı. Ben de oradaydım. Çok hüzünlüydü. Osmanlı Bankası Müdürü Bay Baladur da ordaydı. Birbirimizden ağlayarak ayrıldık, bunun son ayrılışımız olduğunu sanki biliyorduk.

Ermeniler, tehcir edilmeden önce, tüm mal varlıklarını paketler halinde, döndüklerinde geri alma şartıyla Osmanlı Bankası'na teslim etti. Banka, yeri olmadığından dolayı, Ermeni kilisesine doldurdu ve sadece güvenlik için üzerine Osmanlı Bankası'nın ismini koydu. Avusturya İmparatorunun müdahalesiyle gitmemesi gereken Katoliklerden oluşan en son kafile de, Episkopos Sımbat ve rahiple birlikte yola çıktıktan sonra hükümet, kilisenin üzerinden Osmanlı Bankası'mn ismini kaldırıp, "Ermenilere aittir ve devlet tarafından el konulacaktır", diye bildirdi.

Türklerin ne kötülükler yaptığı bizim için şaşılacak bir şey değildir. Bizi hayrete düşüren, Hıristiyan olarak kabul edilen Almanların nasıl olup da Türklere inandıkları ve Ermenileri hain olarak kabul ederek acımadan katlettikleridir. Herhangi bir direniş göstermediklerini temsilcileri dahi görmekteydi. Almanlar bunu yeni öğrenecek değildi, 500 yıldır Türkler Hıristiyanların kanını emiyor. Hıristiyanların katledilmesinde, bu kez Hıristiyan bir devletin onlara suç ortaklığı yaptığı bu olayı tarih unutmayacaktır.

Bu taraflarda ilk *çetebaşı* yazılan, Alman Konsolosluğu ajanı Bay Schopner[14] oldu. En büyük soygunu bu adam yaptı. Üç güzel Ermeni kızını zorla evine götürdü ve her çeşit çirkefliği yaptıktan ve bir süre tuttuktan sonra, kendi eksik bıraktığı köpeklikleri onlar tamamlasın diye, her birini bir Alman subayına[15] verdi.

Hannesyanlar, bir Alman subayına 3 top halı ve kumaşlar teslim etmişti. Onların hayatta kalanlarına teslim edeceğine dair şeref sözü vermiş olan [subay] giderken yanında götürdü. Hıristiyan Alman subayları bu durumdayken, Türklerin nasıl olacağını tahmin edin.

Ermenilerin tehcirinden sonraki yeni Alman Konsolosu, serseri Bay Vert, bu pisliklerin en büyüğü, yukarıda belirtilen serseri Schopner'in subaylara verdiği kızları, onların gidişinden sonra yanına aldı ve her hamama gittiğinde onları gelip kendisine masaj yapmaya mecbur etmekteydi. Karin'den kaçarken de, Martiros *Efendi* Çilingiryan'ın namuslu kızı Annik'i de onlara ekledi. Bayanın ağlayıp sızlamasına rağmen çekiştirerek götürdü. Alman subaylar, Türkler kadar kana susamış ve caniydi.

Bu bilgileri bana, Erzurum'daki evinde 16 Ocak 1917 tarihinde, saat 8.30'da verdi, fakat imzalamadı ve adının yayımlanmaması için söz aldı, çünkü çocuklarından biri Konstantinopol'da bulunmaktaydı. Bay Mikayel Brutos, Bay Trianfidili'nin eşi, oğlu ve kızı hazır bulunmaktaydı.

Bay Kosti Trianfidili'nin bu bilgileri vermiş olduğunu tasdik ederim, M. Brutos.

Bay Amatuni, Bay Brutos'la birlikte Moskova'daki yurttan Trianfidili'nin yanına gidip, bu verileri Moskova komitesinin[16] yazıhanesine getirmiştir.

16 Ocak 1917 kayıt defteri

Karin

EMA, fon 227, liste 1, dosya 479, yapraklar 1-9, orijinal, el yazısı.

Notlar

1 *Defterdar* – Osmanlılarda maliye işlerinin en yüksek yetkilisi veya illerde maliye işleriyle uğraşan görevli (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

2 *Mühürdar* – Devlet büyüklerinin mühürlerini taşımak ve gereken kâğıtları mühürlemekle yükümlü görevli (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

3 *Viranşehir* – Diyarbekir vilayeti sınırları içinde, Mezopotamya'da, Yedesia (*Urfa*) yolu üzerinde bulunan şehir. XX. yüzyıl başında 4.000 Türk, Kürt, Ermeni ve Süryani nüfusa sahipti.

4 *Vezir-i azam - başvezir – Grand vezir*, 1913-1917 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun başveziri, Sait Halim Paşa olmuştur.

5 Osmanlı İmparatorluğu'nun en etkili insanı olan Şeyhülislam tarafından Kasım 1914'te yayımlanan ve dünya Müslümanlarını kutsal savaşa (*cihat*) çağıran fetvadan bahsetmektedir. Bkz. EMA, fon 57, liste 1, dosya 630, sayfalar 9-10.

6 *Rekvizisyon* – Cebren el koyma.

7 Orijinalde bu şekildedir. Tümgeneral Yevgeni Vişenski'den (1873-1918) söz edilmektedir. Kendisi 1908-1914 yıllarında Erzurum Rus Elçiliği sekreteri olmuş, 1915'te Yerevan'daki Leb-Grenadörleri Alayı komutanı, 1916'da Kafkas ordusu genelkurmayının general kvartirmayster yardımcısı, 1917'de ise Ermeni özel birliği kurmay başkanı olmuştur.

8 İşkhan'ı ima etmektedir.

9 Vıramyan'ı ima etmektedir.

10 Aram'ı ima etmektedir.

11 *Kontrolör* – Denetimci, müfettiş.

12 *Drok* – At arabası.

13 Rahip Grigor Kırkyaşar'dan bahsedilmektedir.

14 Elçi vekili Max Erwin von Scheubner-Richter'den bahsedilmektedir.

15 Bu subayların isimleri Karl Wert, Albay Stanger ve Binbaşı Stasc-hewski'dir.

16 Moskova Ermeni Komitesi, Birinci Dünya Savaşı'nda yaralananlara, Ermeni gönüllülere ve mültecilere yardım sağlamak amacıyla, 1914 yılının sonbaharında kurulmuştur. Komite, Kafkas cephesine tıbbiye grupları ve ilaç yollama işlerini organize etmiş, mültecilere maddi yardım düzenlemiş, yetimhaneler açmıştır. 1916 yılında "Armyanski Vestnik" adındaki Rusça haftalık gazeteyi çıkarmış, 1918 yılına kadar faaliyet göstermiştir.

YEREL LEHÇELER VE YABANCI KELİMELER AÇIKLAMALI SÖZLÜĞÜ

Aboz (*Rus.*) – Araba kafilesi.

Amalia, amalia taburu, amele taburu (*Arap., Türk.*) – Ordunun geri saflarında yük taşımacılığı veya istihkâm işlerinde kullanılan askerler.

Arşın – 70,11 santimetreye eşdeğer uzunluk ölçüsü.

Ayana – bkz. İane.

Bahra – Ürünle verilen vergi. Ürünün yarısından başlayıp onda birine varan miktarda, toprağı işleyen köylüye yüklenen vergi.

Bard – 30-40 desteden, destelerin küçük olması durumunda ise, 100 desteden oluşan ve bir kağnı yükü oluşturan kuru ot demetleri.

Başıbozuk – Osmanlı düzensiz ordu birlikleri.

Berdan, Berdanka – Amerikalı Berdan tarafından icat edilen, tek atımlık, kurşun mermili tüfek.

Çelmik - Buğday ve başakla karışık iri saman.

Dolap (yük, yüklük) – Binalarda, eşya ve gıdaların saklandığı bölüm.

Funt – 0,4-0,5 kiloya eşdeğer ağırlık ölçüsü birimi.

Furgon – Üstü keten örtülü büyük araba.

Gızir – Muhtara tabi ve onun talimatlarını yerine getiren köy görevlisi.

Hamidiye – Padişah II. Abdülhamit tarafından oluşturulan Kürt süvari birliği.

İane (*Arap., Türk.*) – Hibe, yardım.

Kaymakam (*Arap., Türk.*) – Kaza yöneticisi.

Kazak, Kozak – Özellikle Rusya'nın güneyinde ve doğusunda yaşayan, kendilerine göre yönetim sistemleri olan, hakları ve sorumlulukları açısından diğer halk katmanlarından farklı olan, devlete kendi imkânları doğrultusunda silahlı güç verme mecburiyeti karşılığında daha fazla toprağa sahip olma hakkına sahip bir halk katmanı.

Khalvar – 30 put veya 490 kiloya eşdeğer tahıl ölçüsü.

Khana – bkz. İana.

Kholam – Hizmetkâr, uşak.

Kile (*Arap.*) – Genellikle tahıl ölçmede kullanılan ve yaklaşık 25 kiloya eşdeğer Osmanlı ağırlık ölçüsü birimi.

Kordon – Tek sıra halinde dizili, küçük askerî birlik.

Kot – Tahıl ölçüsü olarak kullanılan, boru şeklinde, yassı ayaklı, farklı yerlerde farklı ebatta olan bir kap.

Küçük çap – Osmanlı ordusu silahlarından, 7,65 çapında, 1898 model, Mauzer marka karabina, kısa namlulu tüfek.

Lidre, litre – On iki funt veya beş buçuk kiloya eşit ağırlık ölçüsü birimi.

Lira – Osmanlı lirası, 22,70 Frank altın değerindeydi.

Mauzer – Osmanlı ordusu tarafından kullanılan, 7,65 çapında, 1898 model Mauzer marka karabina, kısa namlulu tüfek.

Mecidiye – 100 kuruş değerinde Osmanlı altın para birimi.

Milli – Türk veya Kürt gönüllü.

Mosin – Rus ordusu tarafından kullanılan, 7,62 çapında, 1891 model, beş mermi alan tüfek.

Muhtar – Osmanlı'da köy yöneticisi.

Mutasarrıf – Osmanlı'da sancak yöneticisi.

Müdür – Osmanlı'da nahiye yöneticisi.

Nağara – Davul.

Nağaracı – Davulcu.

Oğluşağ – Kadın ve çocuklar.

Okka – 1282 grama eşdeğer Osmanlı ağırlık ölçüsü birimi.

Olam – Genelde hamallık olarak yürütülen zorunlu çalışma.

Ondalık – Gelirin, vergi olarak verilen onda biri.

Onluk tabanca – Mauzer marka tabanca.

Petek – Buğday ve diğer gıdaların saklandığı toprak dolap.

Put – 16,3 kilograma eşit Rus ağırlık ölçüsü birimi.

Res – Muhtar, köyün reisi.

Redif, retif – (*Arap.*) Son dönem Osmanlı ordusunda, askerlik görevini bitirdikten sonra yedeğe ayrılan er (TDK, Türkçe Sözlük, 2009).

Saldat – (*Rus.*) Asker.

Somar – Dört grive eşdeğer tahıl ölçüsü.

Şerit – Halat, sicim.

Şeyh – Göçebe Arap aşiretleri yöneticisi. Kürt aşiretlerinin önde gelen temsilcisi. Din adamı.

Tavla, tovla – Ahır, at ahırı.

Tekalif-i Harp, Tekalif-i Harbiye – Savaş vergisi.

Uşur, aşar (*Arap.*)– Tarım ürünlerinden alınan onda bir oranındaki vergi. Arapça "aşr-on" kelimesinden.

Verst – 500 sajen veya 1.500 arşın veya 1.066,5 metreye eşdeğer Rus uzunluk ölçüsü.

Zaptiye – Polis.

İSİM DİZİNİ

Abatsev, Abatsiyev Konstantin oğlu Dimitri (1857-1936) - Korgeneral, VI. Kafkas Kolordusu Erivan Birliği komutanı.

Acemyan, Arşavir oğlu Hayk (1898, Van - 1965, Nor Cuğa) - Edebiyatçı, eğitimci.

Adruni, Aram (1881, Kürni [Gürün] - 1915) - Ermeni Devrimci Federasyonu (*EDF, Taşnaktsutyun*) üyesi, birkaç yıl Akın'da eğitmenlikle uğraşır, 1902'de Karin'e yerleşir, 1908'den itibaren "Harac" gazetesini yayımlar.

Ağbalyants, Poğos oğlu Nikoğayos (Nikol) (1873-1947) - Edebiyatçı, Ağustos 1919'dan Mayıs 1920'ye kadar Ermenistan Cumhuriyeti Eğitim ve Sanat Bakanı.

Amirkhanyan, Vardan Rahip (1865-1915) – Ermeni Protestan din adamı.

Cevdet Bey – Van Valisi

Çanikyants, Tigran Bağtasar oğlu, Bağtasaryan Tigran (1890-1955) – Albay, 1915 Şatakh öz savunmasının düzenleyicisi, 1918-1920 arasında Ermeni ordusu birliği komutanı.

Çanoyan, Andranik (Dercan dinî önder vekili)

Çatoyan, Mihran – bkz. **Lato**.

Davis, Leslie A. (1876-1960) – 1914-1917 yılları arasında, Osmanlı döneminde Harput'taki Amerikan konsolosu.

Dro (Kanayan Drastamat) (1883, İgdir - 1956, Boston) - Asker ve siyaset adamı. EDF partisi üyesi. 1908 yılında Batı Ermenistan'a geçip fedai gruplarına silah temin etme işini organize eder. Birinci Dünya Savaşı esnasında 2. Gönüllü Alayı komutanı, 1917 sonunda Sarıkamış askerî komiseri. 1918'de, Baş Aparan meydan muharebesinde Türklere karşı savaşan Ermeni birliklerini yönetmiştir. 1920 Kasımında Ermenistan Cumhuriyeti Savaş Bakam. 4 Ocak 1921'e kadar Sovyet Ermenistanı orduları genel komutanı. Daha sonra sürgün edilmiştir.

Ehman, Johan - Albay, elçi, misyonerlerin lideri.

Enver Paşa (1881-1922) – Türk devlet adamı ve asker, Ermeni Soykırımı'nın baş sorumlularından.

Episkopos Sımbat – bkz. **Sımbat Saadetyan** (Episkopos)

Gevorg *Çavuş* (1870, Mıktenk – 1907, Sulukh) - Milli kurtuluş hareketi lideri, fedai. EDF üyesi, ünlü Ermeni milli kahramanlarından.

Grigoryan, Petros (Rahip)

Ğazaryan, Ter Grigor (Peder) - Surb Davit Manastırı başrahibi.

Ğukasyan, Ter Hovhannes (Peder) – Pırkhus papazı.

Hakobyan, Vardan (Rahip) -

Hakobyan, Yeğyazar oğlu Şirin – Grupbaşı, Arçaklı, 1876 yılında Kharakonis'te doğdu. 1915'te Arçak kaymakamı oldu ve ricattan sonra Alagyaz'da Yezidilerin yöneticisi olmuştur. Ekim 1920'de Aleksandrapol'da (*Leninakan, Gümrü*) vefat etmiştir.

Hamazasp, (Sırvandztyan, Khaçatur oğlu Hamazasp) (1873, Van – 1921, Yerevan) – Milli kurtuluş hareketi liderlerinden. Kafkasya'da Ermeni gönüllü hareketine katıldı ve 3. Alay komutanı tayin edildi. Çok sayıda çatışmaya katıldı. 1918'de Bakü Komünü için çarpıştı. Yerevan hapishanesinde baltayla öldürülmüştür.

Hamidiye – Padişah II. Abdülhamit tarafından oluşturulan Kürt süvari birliği.

Harutyants, Ter Hambardzum (Peder) – Varduk papazı.

Harutyunyan, Ter Hovhannes (Peder) –Gârdabad papazı.

İşkhan, Vana İşkhan (Nikol Poğosyan-Mikayelyan, 1883-1915) – EDF liderlerinden, gönüllü grubu lideri.

Katekçiyan, Aristakes (Rahip) - Kığı dinî önderi.

Kaymakam (*Arap., Türk.*) – Kaza yöneticisi.

Kazak, Kozak – Özellikle Rusya'nın güneyinde ve doğusunda yaşayan, kendilerine göre yönetim sistemleri olan, hakları ve sorumlulukları açısından diğer halk katmanlarından farklı ve devlete kendi imkânları doğrultusunda silahlı güç verme mecburiyeti karşılığında daha fazla toprağa sahip olma hakkına sahip bir halk katmanı.

Keri – (Galfayan, Grigor oğlu Arşak, 1858-1916) – Milli kurtuluş hareketi lideri. EDF partisi üyesi. 1890'da S. Kukunyan'ın seferine, 1904 Sasun ayaklanmasına katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında 4. Ermeni Gönüllü Alayı komutanı. 1915'te Sarıkamış meydan muharebesine katılmıştır. Mayıs 1916'da, Revanduz yakınlarında şehit düşmüştür.

Khalil (Halil) Paşa, Kut (1882-1957) – General, 6. Türk Ordusu komutanı.

Korün, Gomsa İso (1880-1915) – Sasun milli kurtuluş hareketleri ve çatışmalarına katıldı. 1915 Sasun direnişinin liderlerinden, Ampırni Dağı'ndaki çatışma esnasında hayatını kaybetmiştir.

Köse (Rahip)

Lato (Raşoyan veya Çatoyan, Mihran) – 1882'de Vozm şehrinde doğmuş, 1904'te kurtuluş mücadelesine ve çok sayıda çatışmalara katılmıştır. 6 Temmuz 1915'te, Betar köyündaki çatışmalar esnasında şehit düşmüştür.

Lazaryan, Khoren (Rahip) - Urmia dinî önder vekili

Lesli, Francis H. – Misyoner, Urfa'daki Amerikan Konsolosluğu çalışanı.

Levon – Grupbaşı, Kharakanlı, bkz. **Şağoyan, Levon.**

Lüleciyan, K. Tonapet (1876-1917) – Profesör, Kharberd Yeprat [Harput Fırat] Koleji'nin biyoloji, botanik ve zooloji öğretmeni. Hastalık nedeniyle hapishaneden nakledildiği Amerikan Hastanesi'nden Dersim'e, oradan da Kafkasya'ya kaçar, fakat mültecilik hayatının eziyetlerine dayanamayarak Karin'de hayatını kaybeder.

Manuel (Rahip) – bkz. **Ter Manuel.**

Manukyan, Harutyun oğlu Aram (1879-1919) – XX. yüzyıl başında Ermeni milli kurtuluş hareketi liderlerinden, 1915 Van savunması lideri, Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurucusu.

Mardoyan, Ter Hamazasp (Peder) –Ziaret papazı.

Margaryan, Ter Davit (Peder) – Havtvan papazı.

Matevosyan, Ter Vardan (Peder) –Mahlam papazı.

Mıkırtiç (Muşlu, Taşnak), **Mıço, Boleyan Mıkırtiç** (1868-1915) – EDF liderlerinden, grupbaşı, Sasun savunmasına aktif olarak katıldı. Kuşik Dağı'nda hayatını kaybetmiştir.

Mihran Çato – bkz. **Lato.**

Muratyan, Ter Gevorg (Peder) – Astvadsadsinli.

Murtula Bek – 1860'ta doğmuştur. El-Bek'in sülalesinden Abdal Bey'in oğlu, Moks müdürü. Ermenilere yakınlığıyla tanınmıştır.

Nahikyan, Khaçatur (1860-1915) – Profesör, Kharberd Yeprat Koleji'nde astronomi öğretmeni.

Nazarbekov, Tovmas (1855-1931) – Asker, Rus ordusunda tümgeneral (1915). Birinci Dünya Savaşı esnasında Kafkas cephesinde çarpışmış, 2. Kafkas Topçu Tümeni komutanı. 1917'de Ermeni Münferit Kolordusu komutanı. Ermeni

ordusu ve gönüllü birlikleri, Mayıs 1918'de genel komutası altındaki kuvvetlerle Ğarakilisa, Baş Aparan ve Sartarapat meydan muharebesinde, Türk ordularının ilerlemesini durdurmuştur.

Okhikyan, Armenak (1873-1915) – Hukukçu, EDF üyesi, İran ve Rusya'da faaliyet göstermiştir.

Pağtasaryan, Ter Stepan – Malatyalı, Ermeni Katolik rahip.

Pahlavuni, Ter Sımbat (Peder) –Sordar papazı.

Papazyan, Vahan (Koms) (1876 Tebriz-1973 Beyrut) - Milli kurtuluş hareketi lideri. EDF partisi üyesi. 1908'de Van'dan Osmanlı Meclisi üyeliğine seçilir. 1913-1914 yıllarında Muş'ta bulunur. 1915'te Sasun öz savunma liderlerindendi. 1919'da, Paris Barış Konferansı esnasında Ermenistan heyetinde yer aldı.

Pısak – bkz. **Başrahip Ter Khorenyan Pısak**.

Postoyan, Nazaret

Puçikanyan Hovhannes (1873-1915) – Profesör, Kharberd Yeprat Koleji felsefe ve pedagoji öğretmeni, 1909 yılında kolej müfettişi.

Saadetyan, Sımbat (Episkopos) – Karin dinî önderi.

Sargıysan, Khurşut oğlu Varos (1884-1970) – Eğitimci.

Sarukhanyan, Ter Ğevond (Peder) – Atnakanlı.

Sasuntsi Manuk (Petara Manuk, Şaroyan Manuk, 1887-1920) – Fedai, tüm Sasun çarpışmaları, 1915 Sasun savunması, Sartarapat meydan muharebesi ile cumhuriyet dönemindeki Türk-Tatar ayaklanmalarının bastırılmasına katıldı. Koğp'un ele geçirilmesi esnasında hayatını kaybetmiştir.

Schopner (Max Erwin von Scheubner-Richter, 1884, Riga - 1923, Münih) – Alman diplomat, 1915'te Erzurum'da Alman elçi [konsolos] vekili, Baltık bölgesi Almanlarından, NSDAP (*National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei, Hitler'in partisi*) kurucularından, Hitler'in arkadaşı. Münih birahanesi ayaklanmasının düzenleyicilerinden olup, bu esnada bir polis kurşunuyla hayatını kaybetmiştir.

Simonyan, Ter Gaspar (Peder) - Micgüğ papazı.

Soğikyan Karapet (1874-1915) – Profesör, Kharberd Yeprat Koleji dil ve kimya öğretmeni, Türkiye ve Amerika'daki Ermenice gazeteler için çalışmış, 1910'da "Yeprat" gazetesini yayımlamıştır. Hapishaneden nakledilmiş olduğu Amerikan Hastanesi'nde vefat etmiştir.

Soğikyan, Sargis – Profesör, Karin [*Erzurum*] Alman Elçiliği [Konsolosluğu] tercümanı.

Şağoyan, Levon – 1887 yılında Hayots Dzor'un Kharakants köyünde doğmuş, Ağtamar okulunda okumuş, devrimci harekete katılıp, atılgan ve sorumluluk bilinci olan bir aydın olarak dikkat çekmiştir. 1914'te Gâvaş [Gevaş] öz savunma güçlerinin komutanı, daha sonra da Pesandaşt askerî komutanı olarak atanmıştır. Şağoyan sayesinde 6.000 kişilik yerel Ermeni halkı kurtulmuştur. Van Ermenileriyle birlikte 1918'de Mezopotamya'ya geçip, uzun yıllar Musul'da yaşadı. 1974 yılında Bağdat'ta vefat etti.

Tenekeciyan, Nikoğos (1863-1915) – Profesör, Kharberd Yeprat Koleji'nin tarih ve türkçe öğretmeni, Kharberd bölgesindeki Ermeni Protestanların dinî lideri.

Ter Barseğ - Tapavank papazı.

Ter Gabriel - Hamzaşekh papazı.

Ter Gevorg (Peder) – Derolu.

Ter Grigoryan, Ter Grigor (Peder) –Dzithankov papazı.

Ter Ğukas (Peder) –Tapavank papazı.

Ter Hakob (Peder) – Marmetli.

Ter Harutyun (Peder) – Bostankent papazı.

Ter Harutyun (Peder) – Derulu.

Ter Harutyun (Peder) – Mahlam'ın papazı.

Ter Harutyun (Peder) – Norşenli.

Ter Hımayak (Peder) – Berkrili.

Ter Hovhannes (Peder) – Marmetli.

Ter Hovhannes (Peder) –Hamzaşekh papazı.

Ter Hovhannisyan Ter Astvadsatur (Peder) – Soskunlu.

Ter Hovhannisyan Ter Karapet (Peder) – Karaçobanlı papaz.

Ter Hovsep – Kharkholu papaz.

Ter Kerob –Khasköy papazı.

Ter Khaçatur (Peder) - Gomslu.

Ter Khoren (Peder) – Arçıranlı.

Ter Manuel – Huskanortu Manastırı dinî önder vekili.

Ter Martiros (Peder) – Khopslu.

Ter Martiros (Peder) –Tapavank papazı.

Ter Melik (Peder) – Dırmert papazı.

Ter Melikset (Peder) –Hamzaşekh papazı.

Ter Mesrovb (Peder) – Khaçanlı.

Ter Mıkırtiç (Peder) – Maştaklı.

Ter Mikayel (Peder) – Tışoğlu.

Ter Minasyan, Ruben (1881, Akhalkalak - 1951, Fransa) – Milli kurtuluş hareketi lideri. EDF partisi üyesi. 1906-1908 yıllarında Daron'da (*Muş*) Gevorg *Çavuş*'un grubunda bulunmuş, Sulukh çatışmasına katılmıştır. 1915'te, Sasun öz savunma liderlerindendir. 1917-1918 Ermeni Milli Meclisi üyesi, ardından ise Ermenistan Cumhuriyeti Ordu bakanı. Sovyet rejiminin tesisi sonrasında Zangezur bölgesine geçmiş, ardından sürgün edilmiştir.

Ter Movses (Peder) – Top papazı.

Ter Nerses –Apri Köy'ün papazı.

Ter Nersesyan, Ter Hovhannes (Peder) – Kharkholu papaz.

Ter Petros - Avin köyü papazı.

Ter Petrosyan, Ter Mıkırtiç (Peder) – Gârdabad papazı.

Ter Poğos (Peder) – Kuzelli.

Ter Sahak (Peder) – Gomslu.

Ter Sahak (Peder) –Vozm papazı.

Ter Samuelyan, Ter Mikayel (Peder) – Şervanşekh papazı.

Ter Sargis (Peder) – Kaşakh papazı.

Ter Simon (Peder) – Soskunlu.

Ter Şımavon –Tapavank papazı.

Ter Tovmasyants, Tadeos oğlu Ter Nerses (Peder) – Gârdabad papazı.

Ter Vardan (Peder) – Haspastanlı.

Ter Yeğiazar (Peder) – Arçeşli.

Ter Yeğişe (Peder) – Arçeşli.

Tevekelyan, Geğam (Rahip) – Kığı dinî önderi vekili.

Tılkatintsi (Hovhannes Harutyunyan, 1860-1915) – Kharberd'de birçok öğrencinin yetiştiği okulun kurucusu, Surb Hakob Mahallesi'nin okulunu da yönetmiştir. Hikâyeler, romanlar yazmış, tiyatro eserleri sahnelemiştir.

Vahan – bkz. **Papazyan, Vahan**.

Vardan (Rahip) - bkz. **Hakobyan, Vardan**.

Vişenski, Öjen (Vişinsk, Yevgeni) – Tümgeneral.

Vorberyan, Mıkırtiç S. – Başöğretmen. 24 Ağustos 1868'de Malatya'da doğmuş ve ilköğrenimini bu şehirde bitirdikten sonra Yeprat Koleji'nde okumuştur. K. Hoyler, Vorberyan'ın yetenekleri ve birikimini hesaba katarak, kendisini aynı kolejde öğretmenlik yapmaya davet eder. Yeprat Koleji'nin 25. yıldönümü münasebetiyle kendisine başöğretmen unvanı verilir. Tercih ettiği alanlarda bir yıl Bristol Üniversitesi'nde araştırmalar yapmak amacıyla, kolej tarafından Amerika'ya yollanır. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Kharberd'e döner.

Wert, Karl – Alman elçisi [konsolosu].

Yotyeğbırants / Yotyeğbayryan, Mıkırtiç (1885-1915) - Urfa müdafaasının düzenleyicilerinden.

YERLEŞİM YERLERİ

Abağa – Van sancağındaki Berkri kazasının doğu kısmında bulunan bir nahiye. XIX. yüzyıl sonunda kendi başına bir kazaydı. 1912'de, çoğunluğu Ermenilere ait 11 köyü vardı.

Abağa Ovası – Berkri kazasının kuzeybatısında bulunmakta olup, Maku hanlığına sınırdaştı.

Abılbuhar – Muş sancağının Muş kazasına bağlı bir köy. XX. yüzyıl başında 50 hane Ermeni vardı.

Abulbuhar - bkz. **Abılbuhar**

Adana –Kilikya Ovası'nda bulunan bir şehir. Adana vilayetinin merkezi. XX. yüzyıl başlarında

Adıgüzel – Van sancağında, Van şehrinin kuzeyinde, Timar nahiyesine bağlı köy.

Adıyaman – Kharberd (*Harput*) vilayetinin Malatya sancağına bağlı bir şehir. XIX. yüzyıl sonlarında 15.000 nüfusa sahipti, bunun 6.000'i Ermeni, kalanı ise Türkler, Rumlar ve Süryanilerdi.

Agrak – Erzurum sancağının Kığı (*Kiğı*) kazasına bağlı bir köy.

Agrak – Erzurum vilayetinin Yerzınka (*Erzincan*) sancağına bağlı bir köy.

Agrak – Muş sancağında, Muş şehrinin yaklaşık 57 km kuzeydoğusunda, Aradsani'nin sağ kıyısında bulunan bir köy.

Agrak – Muş sancağının Bulanık kazasında, Çarbuhar köyünün 18 km doğusunda bulunan bir köy.

Ağasap - bkz. **Ağasav**

Ağasav – Van vilayetinin Arçeş kazasına bağlı bir köy.

Ağbak – Büyük Hayk'ın [Büyük Ermenistan] Vaspurakan eyaletinde bulunan bir bölge. Eski dönemde, Ardsruni Hanedanlığının mülkü olarak kabul edilmekteydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu bölgede, 24'ü Ermenilerle meskûn olan 81 köy bulunmaktaydı. Bu bölgede Ermeniler (yaklaşık 10.000 kişi), Kürtler (8.000), Süryaniler ve Yahudiler (yaklaşık 2.000) yaşamaktaydı.

Ağberkavank – Turuberan eyaletinin Khut bölgesinde bulunan bir manastır. IV. yüzyıl başlarında kurulmuştur.

Ağbızut - bkz. **Ağbzut**

Ağbik, Ağbi – Muş sancağının Sasun kazasında, Dsovasar Dağı'nın 8-10 km uzağında bulunan bir köy.

Ağbzut – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın 5 km güneyinde bulunan bir köy.

Ağcadağ, Ağca-Dağ (*Akçadağ*) – Kharberd vilayetinin Kharberd sancağında bulunan bir kaza.

Ağcan - Muş sancağının Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 14 km kuzeyinde, Meğraget'in sağ kıyısında bulunan bir köy.

Ağçatağ – bkz. **Ağcadağ**

Ağını – bkz. **Vağaver**

Ağlat – bkz. **Khılat**

Ağsırav – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında köyde 30 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Ağsin – Van sancağının Norduz kazasında bulunan bir köy. 1909'de köyde 12 hane Ermeni ve 20 hane Kürt yaşamaktaydı.

Ağtat – Bitlis vilayetinin Muş sancağında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 65 hane nüfusa sahipti.

Ağtat – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Ağzıtepe – Tepebaş

Ağzunik – Çarsancak sancağında bulunan bir köy. Köyde, XIII.-XIV. yüzyıllarda inşa edilen ve Surb Sargis olarak anılan bir kilise bulunmaktaydı.

Akants – Turuberan vilayetinde bulunan bir sancak. Bu sancak, eski Kacberuni ve Ağiovit bölgelerinin bölümlerinde oluşmuş olup, Arçeş bölgesine denk düşmekteydi.

Akants, Arçeş – Arçeş kazasında, Van Gölü'nün 5 km uzağında bulunan bir kasaba. XX. yüzyıl başında, 250'si Ermeni olmak üzere 1.000 hane nüfusa sahipti.

Akhavank, Akhavants – Van Gölü'nün güney kıyısında, Ağtamar Adası'mn karşısında, Van'ın yaklaşık 35 km güneybatısında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 200-250 Ermeni nüfusa sahipti.

Akhdakhana – bkz. **Akhtakhana**

Akhlat – bkz. **Khılat**

Akhlat Kazası – bkz. **Khılat kazası**

Akhorik – bkz. **Büyük veya Aşağı Akhorik**

Akhsıraf – bkz. **Ağsıraf.**

Akhtakhana – İran Ermenistan'ının Salmast bölgesinde, Urmia Gölü'nün kuzeybatısında bulunan bir köy.

Akın – Kharberd vilayetinin Kharberd sancağında bulunan bir kaza. Kazanın Ermeni nüfusu, 1896 yılında yıkım ve katliama maruz kalmıştır.

Akın (*Eğin*) – Kharberd vilayetinin aynı isimle anılan kazasında bulunan kasaba. 1880 yılında Akın'da 5.442 Ermeni ve 4.286 farklı milletlerden (genelde Türkler, kısmen de Rumlar) nüfus vardı.

Akipevank – bkz. **Akipivan**

Akipivan – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Kığı kazasına bağlı köy.

Akner – Bitlis vilayetinin Muş sancağındaki Manazkert (*Malazgirt*) kazasında bulunan bir köy.

Akrak – bkz. **Agrak**

Akrak – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonlarında 16 hane Ermeni ve 5 hane Kürt nüfusa sahipti.

Alagyaz – Muş sancağının Bulanık kazasındaki Aşağı Bulanık nahiyesinde bulunan bir köy.

Alakan – Ermenistan Platosunda Kotur Dağlarının kuzeyinde bulunan sıradağlar.

Alaşkert (*Eleşgirt*) – Aradsani'nin (*Murat Nehri*) yukarı kısmında bulunan bir şehir. II. yüzyıl sonlarında Ermenistan Kralı Vağarşak tarafından kurulmuştur.

Alberd – Van Gölü'nün güneydoğusunda bulunan bir köy.

Alcavaz – bkz. **Ardske**

Aliantslk – Muş sancağının Muş kazasında, Verin (Yukarı) Gavar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 539 Ermeni nüfusa sahipti.

Alican – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 80 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Aliçan – bkz. **Alican**

Aligılbon – Muş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 120 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Aligılbun – bkz. **Aligılbon**

Alizırna – Muş kazasında, Muş şehrinin 6-7 km. doğusunda bulunan bir köy. 1909'da 30 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Almaluoğlu – Kharberd vilayetinin Malatya sancağında bulunan bir ova.

Alo – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Khınus (*Hınıs*) kazasında bulunan bir köy.

Alür – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. Alür, kazanın en büyük ve zengin yerleşimiydi. 1909'da köyde 335 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Alvarinc - Muş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 160 hane Ermeni ve 7 hane Kürt nüfusa sahipti.

Amaric – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyılın başında 500 hane Ermeni ve 7 hane Kürt sakini vardı.

Amasya – Sebastia (*Sivas*) vilayetinde bulunan bir sancak. Sancak merkezi Amasya şehriydi. 1915 yılına kadar var olan 1.200 yerleşim yerinde, 28.500'ü Ermeni olmak üzere, 61.580 nüfus bulunmaktaydı.

Amutkhan – Dersim'de, Çımışkadsag (*Çemişgezek*) bölgesinde bulunan bir köy. Eski zamanlarda Ermenilerle meskûn olup, XX. yüzyıl başından itibaren 35-40 hane Kürt sakini bulunmaktaydı.

Andi – Kharberd vilayetinin Arabkir sancağında bulunan bir şehir. 1915'e kadar Andi şehri nüfusunun büyük bir bölümü Ermenilerden oluşmaktaydı.

Andi tağ – Bitlis sancağının Motkan kazasında bulunan bir köy.

Andok – Ermenistan Platosu'nda, Ermeni Torosları dağ silsilesi içinde bulunan bir dağ.

Andresi – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Beri (*Peri*) Deresi'nin üst havzasında bulunan bir nahiye.

Andzav - Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 8 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Andznut – Muş kazasında, Muş şehrinin batısında bulunan bir köy. 1909'da 120 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Angığ – Van kazasındaki Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'de köyde 105 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Angığ Manastırı – bkz. **Angığa Surb Astvadsadsin**

Angığa Surb Astvadsadsin – Hayots Dzor bölgesinde, Artamet kasabasının güneydoğusunda bulunan bir manastır. Rivayetlere göre manastır, havari Tadeos tarafından inşa edilmiştir.

Annavank, Ananavank – Van kazasının Timar nahiyesinde, Van şehrinin kuzeybatısında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 56 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Ansur – Küçük Hayk'ın [Küçük Ermenistan] Malatya bölgesinde, Yeprat (*Fırat*) Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir köy. 1909'da 600 kadar Ermeni nüfusa sahipti.

Antovk Dağı – bkz. **Andok**

Apağa – bkz. **Abağa**

Apağa Ovası – bkz. **Abağa Ovası**

Aparank – bkz. **Aprank**

Aparu Surb Karapet – Bu manastır Kığı şehri yakınlarında, Arüds Dağı'nın tepesinde bulunmaktadır. Ortaçağ'da Ermeni yazım merkezlerinden biri olmuştur.

Apevank – bkz. **Akipivan**

Apilhinti – bkz. **Epilhinti**

Apoğnak – Erzurum vilayetinin Kığı kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında yaklaşık 1.000 nüfusa sahipti.

Apoznak – bkz. **Apoğnak**

Aprank – Erzurum sancağının Dercan kazasında, Mamakhatun (*Mamahatun*) şehrinin yaklaşık 13 km güneybatısında bulunan bir köy. 1912 yılında 100 hane nüfusa sahipti.

Apre – bkz. **Apri**

Apri - Muş sancağının Bulanık kazasında, Nazik Gölü'nün 14 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Arabkir – Küçük Hayk'ta bulunan ve merkezi Arabkir şehri olan kaza. 1915 öncesinde, kazadaki Ermenilerin sayısı 35.000'i bulmaktaydı.

Arabkir (*Arapgir*) – Şehir, Ermeni Vaspurakan Kralı Senekerim Ardsruni tarafından 1021 yılında kurulmuştur. Yağmur Dağı'nın kuzeydoğusunda bulunmaktadır. XX. yüzyıl başlarında, yarısından fazlasının Ermeni olduğu 20.000'in üzerinde nüfusa sahipti.

Arağ – Muş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 37 hane Ermeni nüfusa sahipti. Köyün eski bir kilisesi (831) vardı.

Arak – Van vilayetinin Başkala (*Başkale*) Ağbak sancağında, Başkala'nın yaklaşık 10-12 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Arak- Hakkâri sancağının Ağbak kazasında bulunan bir köy.

Araks (*Aras*) – Ermenistan Yüksek Platosu'nda bulunan bir nehir. Bürakın (*Bingöl*) Platosu'nun Sırmants zirvesinin eteklerinden doğmaktadır.

Ararats veya **Arark** – Van şehrinin Aygestan semtindeki mahallelerden biri.

Araz – bkz. **Araks**

Arberd – bkz. **Harberd**

Arçak – Van Gölü'nün doğu kısmında bulunan bir göl.

Arçak – Van kazasında, Van şehrinin kuzeydoğusunda bulunan bir nahiye.

Arçak veya **Arçag** [*Erçek*] – Van kazasının Arçak nahiyesinde, Van şehrinin yaklaşık 25 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Arçeş - bkz. **Akants**

Arçeş – Van vilayetinin kuzey kısmında bulunan bir kaza.

Arçıra – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy. 1909'da, köyde 74 hane (477 kişi) Ermeni yaşamaktaydı. Köy, Yukarı ve Aşağı Arçıra olmak üzere iki semte ayrılmış olup, bunlar sık sık ayrı köyler olarak anılmaktadır.

Ardsap – Bu kale-şehir, XIX. yüzyıl sonlarında Erzurum vilayetinin Bayazet sancağına dahildi.

Ardske veya **Alcavaz** [*Adilcevaz*] – Van Gölü'nün kuzey kıyısında, aynı isimle anılan adanın karşısında bulunan bir kasaba.

Ardske veya **Alcavaz** [*Adilcevaz*] – Van sancağında bulunan bir kaza, tarihî Khorkhoruni bölgesi. Van Gölü'nün kuzeybatı kısmında yayılmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ardske'nin 140 köyü ve 25.000'i Ermeni olmak üzere 30.000 nüfusu vardı.

Areg – Erzurum sancağının Kığı kazasında, aynı isimle anılan nehrin havzasında bulunan bir köy. 1915 öncesinde yaklaşık 1.680 nüfuslu 300 haneye sahipti.

Aregin – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Areğ- Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy. 1913'te köyde 102 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Arek – bkz. **Areg**

Aren – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy. 1909'da 102 hane (626 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

Argik - Muş sancağının Sasun kazasındaki Gavar Nahiyesinde bulunan bir köy.

Arğa – Kharberd vilayetinin Malatya sancağındaki Ağcadağ kazasında bulunan bir yerleşim yeri.

Arıncik – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıperkert nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 20 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Arıt – Sığerd sancağının Şirvan kazasında bulunan bir köy.

Arinc - Muş kazasında, Muş şehrinin kuzeyinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 2.400-2.600'ün üzerinde Ermeni nüfusa sahipti.

Arincvank - Muş kazasında, Muş şehrinin kuzeyinde bulunan bir köy. 1909'da 60 hane Ermeni, 6 hane Kürt nüfusa sahipti.

Arindz – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Arkavank – Muş kazasında, Muş şehrinin 24 km güneydoğusunda, Meğraget Nehri'nin verimli topraklarında bulunan bir köy.

Arkik – bkz. **Argik**

Armizon – Van sancağının Arçeş kazasında, Van Gölü'nün kuzey kısmında bulunan bir köy.

Arnis – Van sancağının Berkri kazasında, Van Gölü'nün kuzeydoğu bölgesinde bulunan bir köy.

Arnist - Muş kazasında bulunan bir köy, 1909'da 70 hane Ermeni ve 15 hane Kürt nüfusa sahipti.

Aroh – Sığerd sancağının Eruh kazasında bulunan bir köy.

Aros – Erzurum vilayetinin Khınus bölgesinde, Khınus kasabasının yaklaşık 7 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Artamet – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 150 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Artert - Muş kazasında, Muş şehrinin kuzeyinde bulunan bir köy. 1880'de, yaklaşık 800 nüfuslu 80 haneye sahipti.

Artğonk – bkz. **Artkhonk**

Artğu – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde bulunan bir köy.

Artkhonk - Muş sancağının Muş kazasında, bulunan bir köy. Muş şehrinin yaklaşık 15 km kuzeybatısında bulunmaktaydı.

Artkunk – Genc sancağının Khulp kazasında, Khiank nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 30 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Artonk - Muş kazasında, Muş şehrinin kuzeydoğusunda bulunan bir köy. Büyük bir Ermeni köyüydü.

Artos – Ermenistan Platosu'nda, Van Gölü'nün güney kıyısında bulunan bir dağ.

Artuçli – Ermenistan Yüksek Platosu'nda bulunan bir dağ.

Aruk – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki, Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Arvıdots - bkz. **Arvıtots**

Arvıtots - Muş sancağının Sasun kazasındaki Verin Kharzan nahiyesinde bulunan bir köy.

Asparadsin – bkz. **Astvadsadsin**

Astğaberd – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 1.500 Ermeni ve 10 hane Kürt vardı.

Astvadsadsin – Van kazasındaki Timar nahiyesinde, Berkri şehrinin 27 km güneybatısında bulunan bir köy.

Aşağı Avzağbür - Muş sancağında, Muş şehrinin 22 km doğusunda bulunan bir köy.

Aşağı Bulanığ – Muş sancağında, Bulanığ kazasının güneybatısında bulunan bir nahiye. 1914'te 13 Ermeni köyü bulunmaktaydı.

Aşağı Hüruk – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 19 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Aşağı Kotents – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıperkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Aşağı Pulanıg – bkz. **Aşağı Bulanıkh (Aşağı Bulanık)**

Aşağı Sipan – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında, Ardzke şehrinin 8-9 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Aşağı Şınist – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Aşağı ve **Yukarı Molla Hasan** – Van sancağının Timar kazasında bulunan köyler.

Aşağı ve **Yukarı Mollahasan** – Van sancağının Mahmudi kazasında bulunan bir köy.

Aşağı ve Yukarı Nar – Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy.

Aşgala – bkz. **Aşkala**

Aşgale – bkz. **Aşkala**

Aşkala (*Aşkale*) – Erzurum sancağında, Erzurum'un 40 km. kadar batısında bulunan bir şehir. 1909'da 800 Ermeni ve Türk sakini vardı.

Aşkhala – bkz. **Aşkala**

Atanants – Van sancağının Van kazasındaki Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 308 Ermeni bulunmaktaydı.

Ater – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1915'te köyde 98 Ermeni yaşamaktaydı.

Atıncığ – Erzurum sancağında bulunan bir Türk köyü.

Atırpatakan (*İran Azerbaycanı*) – İran'ın kuzeyinde bulunan eski bir ülke. Günümüzde İran Azerbaycanı olarak anılan, bir zamanlar Büyük İskender'in ordu komutanlarından birine pay kalmış olan krallık. XX. yüzyılın başlarında Atırpatakan bölgesinde 6.123 hane Ermeni bulunmaktaydı.

Atiaman – bkz. **Adıyaman**

Atiközal - bkz. **Adıgüzel**

Atkon - Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında, içlerinden 100'ü Ermeni olmak üzere, 130 hane nüfusa sahipti.

Atnakants – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Avag Vank (*Erm.-manastır*) - Manastır, 1915 Soykırımına kadar Sepuh Dağı'nda ayaktaydı. Geniş arazilere ve 10 köye sahipti. Rivayetlere göre manastır, havari Tadeos ve Grigor Lusavoriç tarafından kurulmuştur.

Avants – Van sancağı, Van-Tosp'ta (*Tuşba*) bulunan bir köy. 1909'da köyde 300 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Avaraş (Sevcur) (*Erm. Karasu*) **Nehri** – bkz. **Marmet Nehri**

Averag (Avarek / *Alabayır*)

Averak veya Averaki – Van sancağı, Van-Tosp'ta (*Tuşba*), Van şehrinin 7 km kuzeyinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 60 hane Ermeni ve 31 hane Kürt nüfusa sahipti.

Avırdi – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. Kilise 1249 yılında kurulmuş olup, Surb Hakob olarak anılmaktaydı.

Avırtınik – bkz. **Avırdi**

Avırtnik – bkz. **Avırdi**

Avin – Sığerd sancağının Şirvan kazasında bulunan bir köy.

Avran – Muş kazasında, Muş şehrinin kuzeyinde bulunan bir köy. 1913'te 200 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Avzağbür – bkz. **Aşağı Avzağbür**

Avzut - Muş kazasında, Muş şehrinin 30 km güneydoğusunda, Bitlis yolu üzerinde bulunan bir köy.

Ayants – Van sancağının Van kazasındaki Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1901'de köyde 52 hane nüfus vardı.

Aygedzor – bkz. **Egedzor**

Aygestan – Van şehrinin doğu kısmında bulunan bir semt. Altı mahalleden oluşmaktaydı.

Aygestan (*Bahçeler*) Van'daki Ermeni mahallelerinden biri.

Aylants - Sasun bölgesinde bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonlarında yaklaşık 300 Ermeni nüfusa sahipti.

Aylantsik - bkz. **Aylants**

Ayntap – Bayazet sancağının Ayntap kazasında bulunan ve kaza merkezi olan, Aradsani'nin sağ kıyısında yer alan bir yerleşim yeri.

Ayntap (*Antep, Gaziantep*) – Kilikya'da bulunan bir şehir. XX. yüzyıl başlarında bu şehirdeki Ermenilerin sayısı 36.000'e ulaşmaktaydı.

Ayntap veya **Dutağ** – Erzurum vilayetinin Bayazet (*Beyazıt – Doğubeyazıt*) sancağında bulunan bir kaza. XIX. yüzyılın sonlarında 3.900 sakiniyle 80 yerleşim yerine sahipti.

Azap, Azap köy – Aşağı Basen (*Pasinler*) kazasında bulunan bir köy, Hasankale'den Kars'a giden yol üzerinde bulunmaktadır.

Azara – bkz. **Hazare**

Baberd (*Bayburt*) – Erzurum sancağının kuzeybatısında bulunan bir kaza. 1915 öncesinde Ermenilerin genel sayısı 17.000-19.000 kişiydi.

Badırmut - Muş sancağının Sasun kazasındaki Verin Kharzan nahiyesinde bulunan bir köy.

Badrants, Badranants – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıperkert nahiyesinde bulunan Ermeni köyü. 1909'da, 78 Ermeni nüfuslu 14 haneye sahipti.

Bagariç – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir yerleşim yeri, köy. 1915 yılına kadar Yerzınka sancağının bünyesinde bulunmaktaydı.

Bagran - Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 15 hane Ermeni ve 30 hane Kürt yerleşime sahipti.

Bağça – Muş sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında Kürtlerle meskûndu.

Bağeş – bkz. **Bitlis**

Bağır Baba – bkz. **Bakhır**

Bağlo – bkz. **Bağlu**

Bağlu – Muş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 40 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Bağnik – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin yaklaşık 13 km. kuzeyinde bulunan bir köy. 1880 yılında 644'ü Ermeni olmak üzere, 804 nüfusa sahipti.

Bahri – Kharberd vilayetinin Malatya sancağında bulunan bir köy.

Bakhezik - bkz. **Pakhezik**

Bakhır – Ermenistan Platosu'nun Bürakın-Mındsur dağ silsilesinde bulunan dağ.

Bakhır Maden, Bakhırmaden

Balaju Dağı – Bitlis sancağının Khizan kazasında bulunan bir dağ.

Baldaban – Trabzon vilayetinin Gümüşhane sancağında bulunan bir yer.

Balkan – Bitlis kazasının Gözaldara nahiyesinde bulunan bir köy.

Baloenk – bkz. **Beloyenk**

Balu (*Palu*) – Diarbekir (*Diyarbakır*) vilayetinin, Arğanamaden (*Ergenemaden*) sancağındaki Balu kazasında bulunan bir kale-şehir. 1914 yılında yaklaşık 10.000 Ermeni, Türk, Kürt, Süryani ve Rum nüfusa sahipti.

Banon – Arçeş kazasında, Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 50 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Banot Vadisi – Bitlis yakınlarında bulunan bir vadi.

Baradotik – Ermenistan Platosu'nda, Van vilayetinin Şatakh sancağında bulunan bir dağ.

Barvar – Sığerd sancağının doğu kısmında, Doğu Tigris'in aşağı kısmında bulunan bir kaza.

Basen – Büyük Hayk'ın Ayrarat eyaletinde bulunan bir bölge. Osmanlı istatistiklerine göre, 1915 öncesinde, 20.000'den fazlası Ermeni olan 46.654 nüfuslu 171 köyü vardı.

Basen – Erzurum sancağında bulunan bir kaza. 1909'de, 57'si Ermenilere ait olmak üzere 169 köye sahipti.

Bast – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde, Van Gölü'nün güneybatısında bulunan bir köy.

Baş Çiftlik, Başçiftlik – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin güneybatısında bulunan bir köy.

Başgala - bkz. **Başkala**

Başkala (*Başkale*) – Hakkâri sancağının Ağbak kazasında bulunan bir kasaba. Kaza merkezi olmuştur. 1910'lu yıllarda 500 hane Ermeni, Yahudi, Süryani ve Kürt yerleşimi vardı.

Başkale – bkz. **Başkala**

Batnos (*Patnos*) – Van vilayetinin Ardske sancağında, Van Gölü'nün kuzeybatısında bulunan bir kaza.

Batsi – Genc sancağının Khulp kazasındaki Khiank nahiyesinde bulunan bir köy.

Bayazet – Erzurum vilayetinin Bayazet sancağındaki Bayazet kazasında bulunan bir şehir.

Bayburd (*Bayburt*) – bkz. **Baberd**

Bayrak – Van sancağının Van kazasındaki Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 38 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Baz – Hakkâris Ağbak kazasında bulunan bir köy. 1915'de 20 hane Ermeni, 12 hane Kürt bulunmaktaydı.

Bazents – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıperkert nahiyesinde bulunan bir Ermeni köyü.

Bazents manastırı, Surb Astvadsadsin, Bağenits Surb Ecmiadsin – Sıperkert kazasında bulunan bir manastır. Ortaçağ'da Ermeni yazım merkezlerinden biri olmuştur.

Bazidağ – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy.

Bazmaşen – Kharberd vilayetinde, Kharberd şehrinin 10-12 km. güneybatısında bulunan bir köy. Soykırım öncesinde 460-500 hane sırf Ermeni nüfusa sahipti.

Bazu - Muş kazasında, Surb Karapet Manastırı'nın güneyinde bulunan bir köy. Ortaçağ Ermeni yazım merkezlerinden biri olmuştur.

Beloyenk – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Belu – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy. 1909'de köyde 110 hane bulunmaktaydı.

Bendi-Mahu, Bendimahu – bkz. **Berkri Nehri**

Benkants – bkz. **Pikants**

Bentimahu – bkz. **Berkri**

Berd – bkz. **Alaşkerti Berd (Alaşkert Kalesi)**

Berd – bkz. **Manazkert Kalesi**

Berdak – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 60 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Berdak (*Pertek*) – Kharberd eyaletinin Dersim (*Tunceli*) sancağındaki Çarsancak kazasında bulunan bir köy.

Berdak (*Pertek*) – Muş kazasında, Muş şehrinin 8 km güneydoğusunda bulunan bir köy. 921 yılında inşa edilmiş bir kiliseye ve bir okula sahipti.

Berkri – Ermenistan Platosu'nda bulunan bir nehir. Dsağkants Dağları'nın kuzeydoğu yamaçlarından doğup, Berkri kasabasının yaklaşık 10 km güneyinde Van Gölü'ne dökülmektedir.

Berkri – Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan bir kasaba, kale, kale-şehir. XX. yüzyıl başlarında, 2.100'ü Ermeni, kalanı ise Türk, Yahudi ve Kürt olan 3.100 nüfusa sahipti.

Berkri – Van sancağında, Van Gölü'nün kuzeydoğu körfezinden başlayıp Maku Hanlığı'na ve Tandurek (*Tendürek*) sıradağlarına yayılan kaza.

Berkri Kale – bkz. **Berkri** (kasaba)

Berkri Vadisi – Van Gölü'nün kuzeydoğu kısmında, Berkri Nehri'nin geçtiği bir vadi.

Berm – Genc sancağının Khulp kazasındaki Khiank nahiyesinde bulunan bir köy. 1890'larda 200 hane yerleşime sahipti.

Bertak – bkz. **Berdak**

Beşnagomir – bkz. **Pışnagomer**

Beyler Deresi – Kharberd vilayetinin Malatya sancağında bulunan bir yer, uçurum.

Bıglits – Muş kazasında, Arinc köyü yakınlarında bulunan bir köy. 1914'te, yaklaşık 1.000 Ermeni nüfuslu 130 haneye sahipti.

Bıhants – bkz. **Pahants**

Bıjınkert – Hakkâri sancağının Ağbak kazasında bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonlarında 55-60 hane Ermeni ve 10 hane Kürt nüfusa sahipti.

Bıklits – bkz. **Bıglits**

Bılel – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 8-9 km batısında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 20 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Bılokank – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Bıltents – bkz. **Pıltents**

Bılur – Muş sancağının Bulanık kazasında, Manazkert şehrinin 18 km güneybatısında bulunan bir köy.

Bırgaşen – Muş sancağının Bulanık kazasında, Kop kasabasının 24 km güneybatısında bulunan bir köy.

Bırnakapan – Erzurum kazasında, Kob Dağı'nın güney eteklerinde bulunan köy.

Bırnaşen – Bitlis vilayetinde bulunan bir kaza. Sasun'un Khut-Bırnaşen kazası da sık sık bu şekilde adlandırılmaktaydı.

Bıtariç – Yerzınka kazasında, Yerzınka şehrinin yaklaşık 20 km. güneydoğusunda bulunan bir köy.

Bızırkhan – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir ova.

Bibki dağ, Bevikni Dağ, Terementi – Ermenistan Platosu'nda, Bürakın-Mındzur (*Munzur*) dağ silsilesinde, Kığı'nin yaklaşık 15 km batısında bulunan bir dağ.

Birkarip, Bir-Karip – bkz. **Pirkarip**

Biro Kalesi – Varag Dağı'nda bulunan bir yer.

Birot – Kharberd eyaletinin Kharberd sancağında bulunan bir köy.

Bitlis veya **Bağeş** – Van Gölü'nün güneybatısında bulunan bir şehir. XX. yüzyıl başlarında şehrin 30 bin nüfusundan 10 bini Ermeniydi.

Boglan – Genc sancağının Genc kazasında bulunan bir köy. 1909'da yaklaşık 68 Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Boğanis – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 18 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Bohtan Nehri – Ermenistan Platosu'nda bulunan bir nehir, Doğu Tigris.

Bostankand, Bostakand – Muş kazasında, Muş şehrinin 36 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Boz Tepe –**Boztepe**

Buğşarsız Deresi – Yedesia (*Urfa*) yakınlarında bulunan bir vadi.

Bulanığ (*Bulanık*) - Bitlis vilayetinin Muş sancağında bulunan bir kaza.

Bulanığ kasaba – bkz. Kop, Muş sancağının Bulanığ kazasında bulunan bir yerleşim yeri. 1914'te 600 hane Ermeni, 150 hane Kürt nüfusa sahipti.

Bulurmur (*Pülümür*) – Ova.

Burnaz – Erzurum sancağının Khınus kazasında, Khınus şehrinin yaklaşık 23 km. doğusunda bulunan bir köy.

Burni-Bulağ – bkz. **Burnu Bulağ**

Burnu Bulağ, Burnubulağ – Bayazet sancağında, Ğarakilisa (*Karakilise*) şehrinin yaklaşık 40 km güneyinde bulunan bir köy.

Büyük Akhorik – Van sancağının Mahmudi kazasında, kazanın doğu kısmında bulunan bir köy.

Büyük Mustafa Paşa – Malatya şehrinin mahallelerinden biri.

Can – bkz. **Çan.**

Canbek – Kharberd vilayetinin Dersim sancağındaki Çarsancak kazasında bulunan bir köy.

Canik [*Gedikbulak*] – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 160 hane nüfusa sahipti.

Cenis – bkz. **Cinis**

Cerman – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 50 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Cevizlik – Trabzon vilayetinin Trabzon sancağındaki Maçka kazasında bulunan bir yerleşim, köy.

Cınuk – Van vilayetinin Van sancağındaki Şatakh kazasında bulunan bir köy.

Cırik – Muş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 120 hane Ermeni ve 30 hane Kürt nüfusa sahipti.

Cırtnik – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Cızire – bkz. **Cızirok**

Cızirok – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy.

Cigraşen, Çiraşen, Çikraşen, Kiraşen – Van kazasının Timar nahiyesinde, göl kıyısında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 126 Ermeni nüfusa sahipti.

Cinis – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin yaklaşık 14 km. güneydoğusunda bulunan bir köy. 1909'da 65 hane Ermeni ve 140 hane Türk nüfusa sahipti.

Ciraşen – bkz. **Cigraşen**

Coc – Bitlis sancağının Gözaldara nahiyesinde bulunan bir vadi.

Cortik – bkz. **Cırtnik**

Cudgâkh veya **Cugda** – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. 1896'da köyün 60 hane Ermeni nüfusu vardı.

Culamerk – Hakkâri sancağında bulunan bir kaza.

Culamerk – Hakkâri sancağında, Culamerk (*Çölemerik*) kazasında bulunan bir kasaba. XIX. yüzyıl sonlarında 500 hane Süryani, Türk, Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Culfa – İran'da, Araks (*Aras*) Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir şehir.

Cutgâkh – bkz. **Cudgâkh**

Çağırbek – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında köyde 15 hane bulunmaktaydı.

Çajvan – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy. 1909 yılında 50 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Çakhır-Beg, Çakhırbek – bkz. **Çağırbek**

Çali – Yerzınka sancağının Kamakh kazasında bulunan bir köy.

Çan, Çangüğ – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Peri Nehri'nin kollarından birinin kıyısında bulunan bir köy.

Çanagçi – bkz. **Çanakhçi**

Çanakhçi – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Çançağbür – Van'ın Arçeş kazasında bulunan bir köy.

Çanik – bkz. **Canik**

Çapağcur – Bitlis vilayetinin Genc sancağında bulunan bir kaza. Çapağcur Nehri havzasında yayılmıştı.

Çapan – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Khınus kazasında bulunan bir köy.

Çarbuhur – Muş sancağının Vardo kazasında, Muş şehrinin 45 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Çarçaranats Lusavoriç Manastırı – bkz. **Çarçaranats Manastırı**

Çarçaranats Manastırı, Surb Grigor Lusavoriç – Erzurum vilayeti, Yerzınka kazasının güneydoğu kısmında, Yerzınka şehrinin 20-22 km uzağında bulunan bir manastır. Kral III. Tırdat ve Grigor Lusavoriç döneminde, "Vormızdakan Dik" pagan tapınağının bulunduğu yerde inşa edilmiştir.

Çardakh, Çardak – Erzurum vilayetinin Yerzınka kazasında bulunan bir köy.

Çardaklı – bkz. **Çardakh**

Çarek – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Çaribaş – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 14 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Çaripaş – bkz. **Çaribaş**

Çarphor – bkz. **Çarbuhur**

Çarsancak – Kharberd vilayeti, Dersim sancağının güneyindeki ovalık alanda bulunan bir kaza.

Çaurma, Çaurmeh, Çevirmeh – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy.

Çavuşoğlu Mahallesi – Malatya şehrinin mahallelerinden biri.

Çermak (Dsirmak) – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Çıbır – bkz. **Çıbırgeğ**

Çıbırgeğ – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı Nehri'nin orta bölümünde, sol kıyısında bulunan bir köy.

Çıbukhlu – Van sancağının Berkri kazasında, Berkri'nin yaklaşık 35 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Çılkani – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 20 hane nüfusa sahipti.

Çıl-kayni - bkz. **Çılkani**

Çımışkadsag [*Çemiskezek*] – Dersim sancağının Çımışkadsak kazasının merkezidir. J. Lepsius'a göre, 1915 öncesinde 9.000 Ermeni sakini vardı.

Çınok – bkz. **Cınuk**

Çırtnik – bkz. **Cırtnik**

Çibiçe Dağı – Bkz. **Sanasar Vadisi**

Çiftlik – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin 17 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Çiftlik – Kharberd vilayetinin Malatya sancağında, Malatya şehrinin 12-13 km doğusunda bulunan bir köy.

Çil horoz – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Dercan kazasında bulunan bir köy.

Çim – Sasun'un Pısank kazasında bulunan bir köy.

Çimişkadsak – bkz. **Çımışkadsag**

Çönek – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Çubukhlu – bkz. **Çıbıkhlu**

Çukh – Van eyaletinin Hekâri sancağındaki Ağbak (*Başkale*) kazasında bulunan bir köy.

Çumakh – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın 7-8 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Dadaveran – Erzurum sancağının Khınus kazasında, Khmus kale-şehrinin yaklaşık 21 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Dağveran (*Dağören*) – Van kazasının Arçak nahiyesinde bulunan bir köy. 1914'te 320 Ermeni nüfuslu 40 hane bulunmaktaydı.

Dahalayse – Sasun'da bulunan bir köy.

Daladzor – Muş sancağının Sasun kazasındaki Verin Kharzan (*Khabılcoz*) nahiyesinde bulunan bir köy.

Dalars veya **Dalas** – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Dalhor – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Daliçay – Van Gölü havzasında bulunan bir dere.

Dapık – bkz. **Tapık**

Dapik – bkz. **Tapık**

Darabek – Van sancağının Van kazasındaki Timar nahiyesinde, Van şehrinin kuzeyinde bulunan bir köy.

Daranağı Kamağk – bkz. **Kamakh**

Darents – Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 7 hane Ermeni bulunmaktaydı.

Darman – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. 1915'te 2.650 Ermeni nüfusa sahipti. İki kilisesinden Surb Sargis olarak anılanı 1181 yılında inşa edilmişti.

Daru – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Daşbatrik – bkz. **Tacbadrik**

Daşlı çay – bkz. **Daşlıca**

Daşlıca – Erzurum vilayetinin Bayazet sancağındaki Karakilise kazasında bulunan bir köy.

Daşt – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy. Yazım merkezi olmuştur.

Daştadem – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Dataveran – bkz. **Dadaveran**

Datem – Kharberd sancağında, Kharberd şehri yakınında bulunan bir köy.

Datvan – Bitlis sancağının Bitlis kazasında bulunan bir nahiye.

Dava-Boyn, Davaboyn (*Deveboynu*) – Ermenistan Platosu'nda, Erzurum Platosu'nun doğu kısmında bulunan bir dağ silsilesi.

Degirmen Dere – Karadeniz havzasında bulunan bir nehir ve vadi.

Değdz – bkz. **Değdzmer**

Değdzmer – Muş sancağında, Muş şehrinin 22 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Deh – Sığerd sancağının Erun kazasında bulunan bir köy.

Demirtaş – Erzurum sancağında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 43 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Dercan veya **Mamakhatun** [*Tercan*] – Erzurum sancağında bulunan bir kaza. Batı Yeprat'ın yukarı kısmında yayılmaktaydı.

Derik – Muş sancağının Manazkert kazasında, Manazkert şehrinin 12 km güneybatısında bulunan bir köy.

Derişk – Salmast sancağında, Dilman nahiyesinin kuzeydoğusunda, Salmast Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir köy.

Derk - bkz. **Derik**

Derken – Sığerd sancağının Şirvan kazasında bulunan bir köy.

Derkevank – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy. 1890'da 89, 1909'da ise 60 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Deron – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında köyde 30 hane Ermeni ve 25 hane Türk yaşamaktaydı.

Dersim – Kharberd vilayetinde bulunan bir sancak, eyalet, bölge. 1915 öncesinde Dersim'in nüfusu 200 bin kişiye ulaşmıştı ve bunun yaklaşık yüzde 45'i Ermenilerden oluşmaktaydı.

Deru –Derun

Deyr Ez-Zor (Deyr El-Zor, Der-Zor, Ter-Zor) – Suriye'de, Yeprat Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir şehir.

Dıh - bkz. **Deh**

Dırişk – bkz. **Derişk**

Dırmerd, Dırmet – Muş kazasında, Muş şehrinin doğusunda bulunan bir köy.

Dıvalenk – Gene sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde bulunan bir köy. Talvorik'in 2-3 km doğusunda bulunmaktadır.

Dıvnik – Erzurum sancağının Dercan (*Tercan*) kazasında, Erzurum şehrinin yaklaşık 15-16 km batısında bulunan bir köy.

Diadin (*Diyadin*) – Bayazet sancağının Diadin kazasında bulunan bir köy, yerleşim, şehir. 1915'te 400 hane nüfusa sahipti.

Diarbekir (*Diyarbakır*) – Batı Ermenistan'da bulunan bir vilayet, sancak. 1882 verileriyle vilayetin Ermeni nüfusu 150.000 kişiye ulaşmaktaydı. 1914 yılı sonlarında toplam nüfus, 105.000'i Ermeni olmak üzere, 296.000 kişiydi (1895 katliamları esnasında binlerce Ermeni öldürüldü ve birçoğu göç etti).

Dilman – İran'da bulunan bir şehir, kasaba, köy. Salmast sancağı merkezi.

Diza – Hakkâri sancağının, Gâvar kazasında bulunan, sakinlerinin Ermeni, Süryani, Kürt ve Yahudilerden oluştuğu köy.

Dolağbaş – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. 1909'da 40 hane Ermeni ve 10 hane Kürt nüfusa sahipti.

Don - bkz. **Tom**

Dsabna – bkz. **Dsapna**

Dsağke – bkz. **Dsığak**

Dsakdsak – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 375 Ermeni nüfuslu 42 haneye sahipti.

Dsakkar

Dsaktar – Van sancağının Van kazasındaki Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Dsandsağ – Erzurum sancağının Basen kazasında bulunan bir köy.

Dsapna – Muş kazasında, Muş şehrinin 4 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 32 haneye sahipti.

Dsermak – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. 1914'te 165 hane nüfusu vardı.

Dsığak – Bitlis sancağının Khılat kazasında, Van Gölü'nün kuzeybatısında bulunan bir köy.

Dsığak – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 24 km güneydoğusunda, Muş-Bitlis karayolunun sağ kısmında bulunan bir köy.

Dsığkam – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Tatik nahiyesinde bulunan köy.

Dsıkhavu – Muş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyılın başında 300'ün üzerinde nüfusa sahipti.

Dsidsants – Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy. 1909'da 165 Ermeni nüfuslu 22 hanesi vardı.

Dsovasar – Ermenistan Platosu'nun Ermeni Torosları dağ silsilesinde bulunan bir dağ, sıradağ.

Dukhanaşen veya **Dukhan** – Bitlis vilayetinde, Bitlis şehrinin yaklaşık 20 km güneyinde bulunan bir köy.

Dukhanaşen veya **Dukhan** – Bitlis vilayetinde, Bitlis şehrinin yaklaşık 20 km güneyinde bulunan bir köy.

Duknuk – bkz. **Tuknuk**

Dusu - bkz. **Tusu**

Dutağ – Bkz. **Ayntap**

Düru Çayı – Yerzınka şehri yakınında bulunan bir nehir.

Dzitahoğ - Erzurum sancağında bulunan bir köy. 1909'da 216 hane nüfusa sahipti. Nüfusunun büyük bir kısmı Ermenilerden oluşmaktaydı.

Dzitavoğ – bkz. **Dzitahoğ**

Dzitoğ – bkz. **Dzitahoğ**

Dzorağbi – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan nahiyesinde bulunan bir köy.

Dzorer – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde bulunan bir köy. Ermenilerle meskûn olmuştur.

Egadzor – bkz. **Egedzor**

Egedzor – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 18 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Egnakhoca – bkz. **İknakhoca**

Ekepat – Erzurum sancağının Basen kazasında bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonunda 70 hane Ermeni nüfusu vardı.

Ekin – bkz. **Akın**

Epilhinti – Erzurum sancağında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 22 hane Ermeni nüfusu vardı.

Ererin – bkz. **Ererna**

Ererna veya **Yererin** – Van kazasının Timar nahiyesinde, Van şehrinin yaklaşık 25 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Eresk – Erzurum sancağının Kığı kazasındaki Koçak nahiyesinde bulunan köy.

Erışter, Eriştér – bkz. **Yerışter**

Erun [*Eruh*] – Sığerd sancağında, Tigris Nehri kaynakları dolaylarında bulunan bir kaza. Merkezi, Deh yerleşimi olmuştur.

Erzurum – Erzurum vilayetinde bulunan bir sancak. XX. yüzyıl başlarında sancaktaki Ermenilerin sayısı 90.000'e ulaşmaktaydı.

Erzurum Ovası – Ermenistan Platosu'nda, Yeprat Nehri'nin yukarı kısmında bulunan bir ova.

Erzurum veya **Karin** – Büyük Hayk'ın Yüksek Hayk eyaletinde, Karin bölgesinde bulunan bir şehir.

Eski Malatya – bkz. Eskişeher

Eskişeher – Kharberd eyaletinde bulunan bir köy. Eskiden – Malatya, Küçük Hayk'ta bulunan bir şehir.

Eskişehir – bkz. **Andi**

Esmar – Bayazet sancağının Karakilisa (*Karakilise*) kazasında, Karakilisa kasabasının yaklaşık 35 km güneybatısında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 45 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Esmer – bkz. **Esmar**

Evrenli – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin 30 km batısında bulunan bir köy.

Faraşin – Hakkâri sancağının Culamerik kazasında bulunan bir Süryani köyü.

Fırang Nor Şen – bkz. **Norşen**

Fırıncı – bkz. **Fırıncılar**

Fırıncılar – Kharberd vilayetinin Malatya sancağında, Malatya şehri yakınlarında bulunan bir karayolu istasyonu.

Gabi kar (Khavaradsil kar) – Ermenistan Platosu'nda, Bürakın-Mındzur dağ silsilesinde bulunan bir dağ.

Gâbolan- Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir köy.

Gâbul – bkz. **Gâbolan**

Galekuzan – bkz. **Gelieguzan**

Gâlhuk (Gılhuk, Kalhok vs.) – Sığerd sancağının Kharazan kazasında bulunan bir köy.

Galie-Ginonma – bkz. **Geliegenman**

Gâliemısur – Muş sancağının Muş kazasındaki Verin Gavar nahiyesinde bulunan bir köy.

Gangaçi – İran Ermenistanı'nın Soma sancağında bulunan bir ova.

Gângâçin – bkz. **Gangaçi**

Garaçopan – bkz. **Karaçoban,** Garaçoban

Garasu – Ermenistan Platosu'nda, Aradsani havzasında bulunan bir nehir.

Garasu, Karasu, Marmet – Van Gölü havzasında, Timar kazasından akan nehir.

Gârdabad – Urmia sancağında, Nazluçay bölgesinde bulunan bir köy.

Gârdapat – bkz. **Gârdabad**

Gârmav – bkz. **Germav**

Garnen, Karnen – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy.

Garsu – bkz. **Karasu**

Gâvar [*Yüksekova*] – Hakkâri sancağında, Büyük Zap Suyu'nun bir kolu olan Gavar-su vadisinde bulunan bir kaza.

Gavaş – bkz. **Gâvaş**

Gâvaş [*Gevaş*] - Van sancağında, Van Gölü'nün güney kısmına yayılmış olan bir kaza.

Gâvrişami – bkz. **Gavrişami**

Gavrişami – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy.

Gayl, Gaylget – Tarihî Küçük Hayk'ta, Yerzınka şehrinin kuzeybatısında, Gayl Nehri vadisinde bulunan bir bölge.

Gayli – Kharberd Sancağında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 188 Ermeni nüfuslu 30 haneye sahipti.

Gaylu – bkz. **Gayli**

Gazi – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı'nin yaklaşık 41 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Gebin veya **Kepin** – Ermenistan Platosu'nda, Ermeni Torosları dağ silsilesinde, Muş bölgesinde bulunan bir dağ.

Geğaşen – Muş kazasının Şatakh nahiyesinde, bölgenin kuzeybatısında bulunan bir köy.

Geliegenman – Muş sancağının Muş kazasındaki Verin Gavar nahiyesinde bulunan bir köy.

Gelieguzan veya **Galieguzan** – Muş kazasının Verin Gavar nahiyesinde bulunan bir köy. 1890'lı yıllarda 1.000'in üzerinde Ermeni nüfusa sahipti.

Gelignıman – bkz. **Geliegenman**

Gelimısur – bkz. **Gâliemısur**

Germav – Muş kazasında, Muş şehrinin 10 km güneydoğusunda bulunan bir köy. 1909'da 395 Ermeni nüfusa sahipti.

Gıdsank – bkz. **Kıdsank**

Gındzik – Sığerd sancağının Şirvan kazasında bulunan bir köy.

Gındzu – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Motkan nahiyesinde bulunan bir köy.

Gızıl-Bara – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy.

Gızılçipukh – bkz. **Kızılçubukh**

Giğr – bkz. **Kerkh**

Gilonk – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 8'i Ermeni, 5'i Kürt olmak üzere toplam 13 hane nüfusa sahipti.

Gimişkhana – bkz. **Gümüşhane**

Goçanis – bkz. **Koçanis**

Goli Gom – Arçeş kazasının Goze köyü yakınlarında bulunan bir vadi.

Gomats Sar (*Goms Dağı*) – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Goms köyü yakınlarında bulunan bir dağ.

Gomats Surb Astvadsadsin – Bitlis şehrinin batısında bulunan Goms köyünün doğu kısmında bulunan bir manastır. XIII. yüzyılda sancağın dinî merkeziydi.

Gom-Dzor – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir köy.

Gomer – Erzurum sancağında, Baberd şehrinden yaklaşık 50-60 km. uzaklıkta bulunan bir köy.

Gomer – Van kazasının Moks nahiyesinde bulunan bir köy. 1910'lu yıllarda köyde 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Gomer, Sivtıkna Gomer – Şatakh kazasında, Şatakh kasabasının yaklaşık 17 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Gomk – Marut Dağı'nın güneydoğu eteklerinde bulunan Kusget nahiyesinin köy-mahallelerinden.

Gomk – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde, Dalhor köyünün 12 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy. Ortaçağda Ermeni yazım merkezi olmuştur.

Gomk Manastırı – bkz. **Gomats Surb Astvadsadsin**

Goms – bkz. **Gomk**

Goms – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Karçkan nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da yaklaşık 50 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Goms – Van sancağının Van kazasındaki Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Gontuz – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy.

Gopal – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 65 hane Ermeni ve 25 hane Kürt nüfusa sahipti.

Gordsot – Van sancağının Berkri kazasında, Van Gölü'nün doğusunda bulunan bir köy. 1915 öncesinde 150 hane nüfusa sahipti.

Gorınges, Gorınkes – bkz. **Kormkez**

Gost – bkz. **Kost**

Govanduk – Erzurum sancağının Khınus kazasında, Khınus Nehri kıyısında bulunan bir köy. 1915'te, 1.000 Ermeni nüfuslu 158 hanesi vardı.

Goze, Göz.

Göl-Basan , Galbalsan

Gölcük – Ermenistan dağlarında, Ermeni Torosları'nın batı kısmında, Kharberd şehrinin güneydoğusunda bulunan bir göl.

Gölçik – bkz. **Kölçik**

Göli gılukh, Saregole, Gölbaşı, Erun – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy.

Göllu, Kölü – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonunda bu köyde 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Gölu – bkz. **Göllu**

Gözaldara – Bitlis vilayetinin Bitlis sancağındaki Güzaldara kazasında bulunan bir köy.

Gözene – Kharberd eyaletinin Malatya sancağında bulunan bir yer.

Gre-Göl – Arçeş kazasının Soskun köyü yakınlarında bulunan bir dağ.

Gule – Kharberd vilayetinin Çarsancak kazasındaki Khuğova Ovası'nda bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonlarında 1.200'ün üzerinde Ermeni nüfusa sahipti.

Gulıgan – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Guru-Çay, Guruçay – bkz. **Kuruçay**

Guzel – bkz. **Kuzel**

Guzulçan – bkz. **Ğazican**

Gülizan – İran Ermenistanı'nın Salmast bölgesinde, Urmia Nehri'nin kuzeybatısında bulunan bir köy.

Gümgüm – Muş sancağının Vardo kazasında, Bürakın (*Bingöl*) Dağları'nın güney eteklerinde bulunan bir köy.

Gümüşhane – Trabzon eyaletinde bulunan bir şehir. 1915 öncesinde, 2.500'ü Ermeni olmak üzere 8.000 nüfusa sahipti.

Güzak – Van sancağının Berkri kazasında, Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısının uç noktasında bulunan bir köy.

Güzeldere – Bitlis sancağında, Gözaldara Nehri havzasına bulunan bir nahiye. 1909'da 18 Ermeni köyüne sahipti.

Güzel-Dere – bkz. **Gözaldara**

Ğabılçoz – bkz. **Yukarı Kharzan**

Ğalasar – bkz. **Kalasar**

Ğarabudağ – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 30 hane Ermeni nüfusa sahipti

Ğara-Göz – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy.

Ğarağaya, Ğara-Ğaya – bkz. **Karakaya**

Ğarağıl, Garağel

Ğara-Hasan – bkz. **Ğarahasan, Karahasan**

Ğarahasan, Karahasan – Erzurum sancağında bulunan bir köy. Erzurum şehrinin yaklaşık 60 km kuzeybatısında bulunmaktaydı. 1880 yılında, 407'ü Ermeni olan 574 nüfusa sahipti.

Ğarakilisa, Karakilisa - Erzurum sancağının Khorasan kazasında, Khorasan kasabasının yaklaşık 25 km doğusunda bulunmaktadır.

Ğasmik – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 50 hane Ermeni ve 30 hane Kürt nüfusa sahipti.

Ğaymaz veya **Kaymaz** – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. 1909'da 33 hane Ermeni ve 20 hane Müslüman nüfusa sahipti.

Ğılıç Ketuk – bkz. **Ğıliç Gâduk**

Ğılıç-Getük dağ – bkz. **Ğıliç Gâduk**

Ğılıç-Kâtuk – bkz. **Ğıliç Gâduk**

Ğılïç Gâduk – Ermenistan Platosu'nun Şarian-Dzağkants sıradağlarında bulunan bir dağ geçiti.

Ğıliç Gâduk, Khıliç – Bayazet sancağının Alaşkert kazasında, Alaşkert'in yaklaşık 16 km güneyinde bulunan bir köy.

Ğıliçlu – Muş sancağında bulunan bir köy.

Ğızılca – bkz. **Kızılca**

Ğızılcama – Salmast sancağında bulunan bir köy. 1890'lı yıllarda 40'ı Ermeni olmak üzere 90 haneye sahipti.

Ğızlağac, Ğızıl-Ağac – bkz. **Kızılağac**

Ğotanlu – bkz. **Khotanlu**

Ğultik – bkz. **Khultik**

Ğumlar – bkz. **Khumlar**

Ğurğor – bkz. **Ğurğul**

Ğurğul – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Dercan kazasında bulunan bir köy.

Hablasat – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir dağ.

Hacukoşk – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy.

Haftvan – bkz. **Havtvan**

Hagıstun – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın az kuzeyinde bulunan bir köy.

Hagmank – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde bulunan bir köy.

Hağbi – bkz. **Ağbik**

Hağen – bkz. **Hağı**

Hağı, Ağı – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 50 hane nüfusa sahipti.

Hağin - bkz. **Hağı**

Hağin, Ağin – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Moks nahiyesinde bulunan bir köy.

Hağt Dağı -

Hakh-Çan – bkz. **Ağcan**

Hakılvan –Hagılvan

Halep – Halep vilayetinde bulunan bir sancak, kaza.

Halvarinc – bkz. **Alvarinc**

Hamza Şaykh – bkz. **Hamzaşeykh**

Hamzaşekh, Hamzaşeykh – Muş sancağının Bulanık kazasındaki Yukarı Bulanık nahiyesinde bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonlarında 150 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Hand – Bitlis sancağının Khizan kazasında bulunan bir köy.

Hantikdzor – bkz. **Hındkadzor**

Hanzevik (Andzrevik?) – Erzurum sancağının Kığı kazasındaki Koçak nahiyesinde bulunan bir köy.

Hapusi – Kharberd sancağında, Kharberd şehrinin yaklaşık 20 km doğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 190 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Harakh – bkz. **Arağ**

Haratun – bkz. **Kharatun**

Harberd – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Harc-vank – bkz. **Arincvank**

Hardert veya **Artert** – Muş sancağının Muş kazasındaki Muş Ovası'nda bulunan bir köy.

Hardk – bkz. **Hartk**

Hardonk – bkz. **Artonk**

Hardyerd – bkz. **Hardert**

Hargavank – bkz. **Arkavank**

Harıncik – bkz. **Arıncik**

Harinc – bkz. **Arinc**

Harkap (Haykap?) – Erzurum sancağının Kığı kazasındaki Koçak nahiyesinde bulunan bir köy.

Harkin – bkz. **Aregin**

Harkork – Muş sancağının Sasun kazasındaki Gavar nahiyesinde, Dsovasar Dağı eteklerinde bulunan bir köy.

Haroğli – Kharberd yakınlarında bulunan bir dağ.

Hartk – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde bulunan bir köy. Sırf Ermenilerle meskûn olmuştur.

Hasan Kale, Hasankale – bkz. **Hasankala**

Hasan Tamran – Van sancağının Mahmudi kazasındaki Abağa Ovası'nda bulunan bir köy.

Hasan-Ğala – bkz. **Hasankala**

Hasankala (*Hasankale*) – Erzurum sancağının Hasankala kazasında bulunan bir köy, kasaba, kale-şehir, şehir.

Hasankala veya **Yukarı Basen** – Erzurum sancağının Basen kazasının bir kısmını oluşturan bölge.

Haspıstan – Van kazasının Arçeş nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 35 hane nüfusa sahipti.

Haspıstan – Van vilayetinin Hekâri sancağındaki Ağbak kazasında bulunan bir köy.

Hatanants – bkz. **Atanants**

Hatkon – bkz. **Atkon**

Hatni – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan nahiyesinde bulunan bir köy.

Hatsik – Muş sancağında, Muş şehrinin kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Havari Petros Surb Voskeçıkut Manastırı, Gom Manastırı, Çıkut Surb Petros Manastırı – Muş sancağının Gomk köyünde, Muş şehrinin batısında bulunan bir manastır. XIV. yüzyıldan önce var olmuştur.

Havatarik – bkz. **Havatorik**

Havatorik – Muş sancağında, Muş şehrinin 4-5 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Havav–

Havav – Diarbekir vilayetinin Arğanamaden sancağındaki Balu kazasında bulunan bir köy. Ermenilerle meskûn büyük bir köy olup, bazen şehir olarak da anılmıştır.

Havents veya **Khavents** – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'de köyde 95 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Havgonk – bkz. **Havkunk**

Havkunk – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde, Dsovasar Dağı eteklerinde bulunan bir köy.

Havran – bkz. **Avran**

Havtvan – İran'ın Salmast sancağında, Dilman kasabasının 3-4 km güneyinde bulunan bir köy, yerleşim.

Havtvan – Salmast sancağında, Dilman kasabasının yaklaşık 4 km güneyinde bulunan bir köy. Sadece Ermenilerle meskûn olup, 1914'te 2.200 nüfuslu 400 haneye sahipti.

Hay Uştam – bkz. **Uştam**

Hayne, Hayni – Diarbekir vilayetinin Arğanamaden sancağındaki Balu kazasında bulunan bir köy, yerleşim, kale-şehri.

Hayots Dzor (Khavadzor, Khavudzor, Haykadzor) – Yeni dönemlerde, Van sancağının kazalarından ve nahiyelerinden biri olarak anılmaktaydı.

Hazara, Azare – Van kazasının Arçak nahiyesinde bulunan bir köy. 1915'te 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Hazo – bkz. **Hazzo**

Hazzo – Muş sancağının Sasun kazasındaki Hazzo nahiyesinde bulunan bir kasaba. 1914'teki 4.500 kişilik nüfusunun 3.000'i Ermeni, kalanı ise Kürttü.

Hekipat – bkz. **Ekipat**

Heni – bkz. **Dercan**

Herdif – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Surbluys Dağı'nın kuzeydoğu yamacında bulunan bir köy.

Heresan – Hakkâri sancağının Ağbak kazasında bulunan bir köy. 1890'lı yılların başında 78 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Heresan – Hakkâri sancağının Başkala kazasında bulunan bir köy. 1915'te 49 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Herkert – Muş kazasında, Muş şehrinin kuzeybatısında bulunan bir köy. Pandik veya Padik olarak da anılmıştır.

Hertev – Erzurum sancağının Hasankala kazasında, Hasankala şehrinin 10-15 km güneyinde bulunan bir köy. 1909'da 132-150 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Hertif – bkz. **Herdif**

Hetink, Hetin – Muş sancağının Sasun kazasındaki Gavar nahiyesinde bulunan bir Ermeni köyü.

Hıloğenk – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinin kuzeybatısında bulunan bir köy.

Hındıstan – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 41 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Hındkadzor – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Hırut – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan nahiyesinin, kuzey kısmında bulunan bir köy.

Hili, İli – Gâvaş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 143 kişi ve 24 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Hirç – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 30 hane Ermeni ve 60 hane Müslüman yaşamaktaydı.

Hiriç – bkz. **Hirç**

Hogıstun – bkz. **Hagıstun**

Hoğant – bkz. **Oğand**

Hoğas – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 10 km güneybatısında bulunan bir köy.

Hoğek – bkz. **Hoğik**

Hoğik – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir köy. 1915'te 220 hanesinden 115'i Ermenilere aitti.

Hordank – bkz. **Artonk**

Horevank – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. Eskiden Ermeniler, yeni zamanlarda ise Kürtlerle meskûn olmuştur.

Horkap – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Hosner – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Hosnut – Genç sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde, Talvorik köyünün 7 km doğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 15 hane Ermeni nüfusu vardı.

Hoşut – bkz. **Oşut**

Hovgeğ – Muş sancağının Sasun kazasındaki Hazzo nahiyesinde bulunan bir köy.

Höbek – Ermenistan Platosu'nda, Dercan'da bulunan bir dağ.

Hölenk – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Hrekonk – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharan nahiyesinde bulunan bir köy.

Hunan – Muş sancağında bulunan bir köy. 1880'de 1.200 Ermeni nüfuslu 150 haneye sahipti.

Hurduk – bkz. **Hurtuk**

Hurtuk – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. 1909'da 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Huskan Vordi – Van sancağının Berkri kazasındaki Abağa Ovası'nm Berkri Nehri havzasında bulunan bir manastır.

Huştam, Uştam – Muş kazasındaki Muş Ovası'nda bulunan bir köy. 1914'te 400 nüfuslu 50 hane Ermeni vardı.

Huştum – bkz. **Huştam**

Hürtuk – bkz. **Hurtuk**

Hüsenik – bkz. **Hüsnik**

Hüsnik – Kharberd vilayetinin Kharberd sancağında bulunan köy ve mola yeri.

Inkuzek – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Inkuznak, Inkuzek, Inkuzik – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

İbo – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy.

İgağaç – bkz. **İkağac**

İkağac – Urmia sancağında bulunan bir köy. 1914'e kadar Ermenilerle meskûn olup, 44 hane nüfusu vardı.

İknakhoca - Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. 1909'da 25 hane Ermeni nüfusa sahipti.

İlica – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin 10-12 km kuzeybatısında bulunan bir köy. 1919'da 220 hanesi vardı ve bunlardan 80'den fazlası Ermeni'ydi.

İliça - bkz. **İlica**

İlli – bkz. **Hili**

İnakh – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın 10-12 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

İndere – Antitoros dağ silsilesinde, Malatya şehri yakınlarında bulunan bir köy.

İnı Sırbots Gerezman – Bkz. **Surb Nışan**

İrişat, İlişad veya **Yerişad** – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 66 hane Kürt ve 25 hane Ermeni yaşamaktaydı.

İritsank - Muş kazasında, Muş şehrinin 8 km güneyinde, Sevsar Dağı'nın güneybatı eteklerinde bulunan bir köy.

İrtsan - bkz. **İritsank**

İrtsank – bkz. **İritsank**

İrzak – bkz. **Yerizak**

İşkhanadzor – Genc sancağının Khulp kazasındaki Khiank nahiyesinde bulunan bir köy.

İşkhanigom – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 52 hane (319 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

İşkhındzor – bkz. **İşkhanadzor**

İşkhu – Erzurum sancağının Basen kazasında bulunan bir köy.

İtaran – Dersim sancağının Çımışkadsag kazasında bulunan bir köy.

İzoğlu, İzoğli – Kharberd vilayetinin Kharberd sancağında bulunan bir köy.

Kababik – bkz. **Kâbabik**

Kâbabik – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 35 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kacarenk – bkz. **Kacarink**

Kacarink – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan köy.

Kağazis – Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir Ermeni köyü. 1909'da 214 nüfusa sahipti.

Kâğda, Kâkhta, Kâkhte, Karkar

Kâlakholi – Muş sancağının Muş Ovası'nda bulunan bir köy. 1909'da 10 hane Ermeni ve 20 hane Kürt nüfusu vardı.

Kalapan – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir vadi.

Kalasar – Salmast sancağında, Dilman şehrinin yaklaşık 4 km doğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 500'ün üzerinde Ermeni nüfusu vardı.

Kalaşan – Salmast sancağında, Dilman kasabasının yaklaşık 6 km güneyinde bulunan bir köy.

Kalbalsan-Galbalsan – Van sancağının Van kazasındaki Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy.

Kamakh – Erzurum vilayetinde bulunan bir sancak, kaza. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde, 168-210 bin nüfuslu 360 köyü vardı. Halkın büyük bir çoğunluğu Ermeniler ve zorla İslamlaştırılmış Ermenilerden oluşmaktaydı. 1915 arifesinde Kamakh'ın Ermeni köylerinden sadece 21'i kalmıştı, 7.000 kişi nüfusuyla.

Kamakh (*Kemah*) [*Dörtağaç*] – Yerzınka sancağının Kamakh kazasında bulunan bir yerleşim, kale, köy. Kamakh, Ermeni Artaşes ve Arşakuni krallarının ünlü kalelerinden biridir. Kamakh'ın nüfusu XX. yüzyıl başında 15.000'e varmıştı ve bunun yarısını Ermeniler oluşturuyordu.

Kamakh Vadisi – Ermenistan Platosu'nda, Yerzınka şehrinin yaklaşık 50 km güneybatısında bulunan bir vadi, kanyon.

Kambakh – bkz. **Kamakh**

Kambakh Boğazı – bkz. **Kamakh Vadisi**

Kan – Ermenistan Platosu'nda, Sasun, Sim (Kurtik) dağlarında bulunan bir dağ.

Kan – Erzurum sancağında bulunan bir köy. Erzurum şehrinin 3 km kuzeybatısında yer almaktadır. Köyün sakinleri, XI. yüzyılda başkent Ani'den gelmişlerdir. 1914'te köyde 350 hane Ermeni ve 70 hane Türk nüfus vardı.

Kandzor, Kar-Dzor – Muş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 40 hane Ermeni, 9 hane Kürt nüfusa sahipti.

Kankvar, Kangavar, Kangevan, Kengever – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 50 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kapuyt (*mavi*) **Dağlar** – Ermenistan Platosu'nda bulunan dağlar. Batı Yeprat ve Çorokh [Çoruh] arasında, Erzurum-Baberd [*Bayburt*] yolu üzerinde bulunmaktadır.

Karaçoban, Garaçoban – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy. 1914'te 400 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Karakan Vadisi – Ermenistan Platosu'nda, Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir vadi.

Karakaya – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. 1914'te 114 hane nüfusa sahipti.

Karakilisa – Bayazet sancağının Karakilisa kazasında bulunan bir kasaba. Alaşkert Ovası'nda, Aradsani'nin sağ kıyısında bulunmaktaydı.

Kara-Köprü (*Karaköprü*) – Erzurum sancağının Khınus kazasında, Khınus şehrinin yaklaşık 22 km güneydoğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında yaklaşık 200 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Kara-Su – bkz. **Sev Cur**

Karasu veya **Yukarı Karasu** – Bitlis sancağının Khizan kazasında, Bitlis şehrinin yaklaşık 30 km güneyinde bulunan bir köy.

Karaşekh, Karaşeykh – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında, Sipan Dağı'mn doğu yamacında bulunan bir köy.

Karb – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Gözaldara nahiyesinde bulunan bir köy.

Karbakuyt – Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın 11-12 km güneybatısında bulunan bir tepe.

Karbuys (*Kerpoz*), **Karabuys** - Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Karçkan – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir nahiye.

Kardser – Marut Dağı'nın güneydoğu eteklerinde bulunan Kusget nahiyesinin bir köyü-mahallesi.

Karer – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin yaklaşık 48 km güneybatısında bulunan bir köy.

Karin – bkz. **Erzurum**

Karin Ovası – bkz. **Erzurum Ovası**

Karkar – Kharberd vilayetinde, Malatya şehrinin güneydoğusunda bulunan bir kale (köy, şehir).

Karkar – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan Yukarı Karkar ile Bitlis vilayetinin Bitlis sancağındaki Khizan kazasında bulunan Aşağı Karkar olmak üzere iki kısma ayrılan, Van Gölü'nün güneybatı kısmında bulunan bir bölge.

Karmav – bkz. **Germav**

Karmir Göl – Eskişehir'in (eski Malatya) kışlığı.

Karmir Konakh (*Kızıl Konak*) – Kharberd vilayetinin Mezre şehri yakınlarında bulunan bir yer.

Karmir, Karmim, Karmin – Kharberd sancağının Kharberd kazasında, Kharberd şehrinin 17-18 km güneydoğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 20 hane nüfusa sahipti.

Karmravor Surb Astvadsadsin – Van şehrinin 8-10 km doğusunda, Karmravor ve Şuşants köyleri arasında bulunan bir manastır. Yazım merkezi olmuştur.

Karmrvor Manastırı – bkz. **Karmravor Surb Astvadsadsin**

Karmunc – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 700 Ermeni nüfusa sahipti.

Karmunç – bkz. **Karmunc**

Karnen – Muş kazasında, Muş şehri yakınlarında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 1.000 nüfuslu 130 hane Ermeni ve 30 hane Kürt vardı.

Karnets – bkz. **Garnen**

Karp – bkz. **Karb**

Kartafin Dağı – bkz. **Kartevan**

Kartevan, Kartevin – Ermenistan Platosu'nda, Manazkert şehrinin kuzeyinde bulunan bir dağ.

Kasr – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. 1411 yılında yazıcı Hovhannes tarafından bir İncil burada istinsah edilmiştir.

Kasrik – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 12-15 hane nüfusa sahipti.

Kaşakh – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Motkan nahiyesinde, Arpi Çayı'nm sol kıyısında bulunan bir köy.

Katnağbür (*Erm. süt pınarı*) – Van Gölü'nün doğu kıyısında, Tiramayr Manastırı yakınında bulunan bir pınar.

Katnuk Ağbür – bkz. **Katnağbür**

Kavre Şami – bkz. **Gavrişami**

Kavre-Şame – bkz. **Gavrişami**

Kaymaz – bkz. **Ğaymaz**

Kaynemeran- Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy. 1909'da 20 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kaz – Ermenistan Platosu'nda, Kığı'de bulunan bir plato.

Kekarlu, Kakarlu – Muş sancağının Bulanığ kazasında, Manazkert kasabasının yaklaşık 24 km güneybatısında bulunan bir köy.

Kekhte – bkz. **Karkar**

Kelek Deresi – bkz. **Karakan Vadisi**

Kelekili kariş, Kelekeli – Ermenistan Platosu'nda, Bürakın-Mındzur sıradağlarında bulunan bir dağ.

Kelkut – bkz. **Gayl**

Kem (Kim) veya **Gem (Gim)** – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 98 hane (467 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

Kemakh – bkz. **Kamakh**

Keneyne Karişi – Ermenistan Platosu'nun Bürakın-Mındsur dağ silsilesinde bulunan bir dağ.

Kerasun (*Giresun*) – Trabzon vilayetinin Kerasun sancağında bulunan bir şehir, sancak merkezi. XX. yüzyıl başlarında 3.000 hane Türk, Ermeni ve Rum nüfusu vardı.

Kerçani – bkz. **Köçani**

Kerkh veya **Kerkhır** – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Tatik nahiyesinde, Bitlis şehri yakınında bulunan bir köy.

Kermav – bkz. **Germav**

Keşiş Dağ – Dercan kazasında bulunan bir dağ.

Kez – Erzurum sancağında, Erzurum şehrinin yaklaşık 7 km kuzeybatısında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında var olan 160 haneden 130'u Ermeni'ydi.

Khabian – bkz. **Kheybyan**

Khaçan – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 70 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Khaçatur – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Khaçkonts Kariş – Bürakın-Mındzur dağ silsilesinde, Kığı kazasındaki Khubs köyünün doğusunda bulunan bir dağ.

Khaçlu - Muş sancağının Bulanık kazasında, Manazkert'in 22 km güneybatısında bulunan bir köy.

Khamur - Erzurum vilayetinin Bayazet sancağının Karakilisa kazasında bulunan bir köy.

Khan Göl – Malatya yolu üzerinde bulunan bir yer.

Khanas

Khanasor – Ermenistan Platosu'nda, Bɛşkale (*Ağbak*) Ovası'nın kuzeydoğu kısmında bulunan bir ova.

Khanık – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy. 1909'da 5 hane Ermeni ve 35 hane Kürt nüfusa sahipti.

Khanık – Salmast sancağında, Dilman'ın yaklaşık 24 km güneyinde, Nazluçay Nehri'nin yukarı kısmında bulunan bir köy.

Khanik – bkz. **Khanık**

Khan-Oğli, Khanoğli – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy.

Kharabaşehir – Muş sancağının Bulanık kazasındaki, Yukarı Bulanık nahiyesinde bulunan bir köy.

Kharabek – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 45 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Kharakonis [*Karakunduz*] – Van kazasının Arçak nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 200 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kharan (*Harran*) – Kuzey Mezopotamya'da, Urfa (Yedesia) sancağında, Yedesia'nın güneydoğusunda bulunan bir kasaba.

Kharapşaher – bkz. **Kharabaşehir**

Kharatun – Van vilayetinin Hekâri (*Hakkâri*) sancağındaki Ağbak (*Başkale*) kazasında bulunan bir köy.

Kharaza Tağ (*Erm. Mahalle*) – Malatya şehrinin mahallelerinden.

Kharberd – Kharberd vilayetinde, Aradsani'nin alt kısmında, nehrin sol kıyısında, Kharberd Ovası'nda bulunan bir şehir.

Kharberd [*Harput*] – Kharberd vilayetinin merkezi kısmında, Aradsani'nin alt kısmındaki vadide bulunan bir sancak. Türk kaynaklarına göre 1915 yılında 50.024 Ermeni buradan tehcir edilmiştir.

Khardos – bkz. **Khartos**

Kharit – Bitlis sancağının Khizan kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 10 hane nüfusa sahipti.

Kharken veya **Khargin** – Van sancağının Arçeş kazasında, Arçeş kasabasının 2-3 km güneydoğusunda bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 23 hane Ermeni ve Türk yaşamaktaydı.

Kharkharut, Kharkhaut

Kharkhin – Erzurum sancağının Dercan kazasında, Mamahatun'un yaklaşık 18 km güneybatısında bulunan bir köy.

Kharkhots – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Şenadzor nahiyesinde bulunan bir köy.

Khars – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 30 km doğusunda, Meğraget Nehri'nin kuzeyinde bulunan bir köy.

Khart veya **Khard** – Bitlis kazasında, Aznıvadzor veya Gözaldara nahiyesinde bulunan bir köy.

Khartos – Muş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 30 hane Ermeni yaşamaktaydı, 1151 tarihli bir kiliseleri vardı.

Kharzan – Bitlis vilayetinin Sığerd sancağında, Sasun'un güneydoğu kısmında bulunan bir kaza ve nahiye.

Khas – bkz. **Khasgüğ**

Khasgeğ – bkz. **Khasgüğ**

Khasgüğ (*Hasköy*) – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın batısında bulunan bir köy.

Khasgüğ, Khas-güğ – Muş sancağının Muş kazasında, Muş şehrinin 16 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Khaş-ğaltığ – bkz. **Khaşkhaldağ**

Khaşkhaldağ – Bitlis vilayetinin Muş sancağındaki Muş Ovası'nda, Muş şehrinin kuzeyinde bulunan bir köy.

Khaşkhaldığ – bkz. **Khaşkhaldağ**

Khavents – bkz. **Havents**

Khazağ – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Dercan kazasında bulunan bir köy.

Khazakh – bkz. **Khazağ**

Khazi Güğ, Khazigüğ, Khazi – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Kheybyan – Muş kazasında, Muş şehrinin 22 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Kheypian – bkz. **Kheybyan**.

Khıdır – Bayazet sancağının Karakilisa kazasında, Karakilisa kasabasının yaklaşık 5 km. doğusunda bulunan bir köy.

Khıjişk – Van kazasının Timar kazasında bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 110 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Khılat – Bitlis sancağında bulunan bir kaza. 1909'da bu kazada 9 Kürt ve 24 Ermeni köyü bulunmaktaydı.

Khılat – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir ve kazanın merkezi olan şehir.

Khılig Ketik – bkz. **Ğılıç Gâduk**

Khılig-Ketik – bkz. **Ğılıç Gâduk**

Khındzorgin – Gâvaş kazasının Karçkan nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında yaklaşık 40 hane Ermeni nüfusu bulunmaktaydı.

Khındzorik – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Khındzorik – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Khınus – Erzurum vilayetinde bulunmakta olup, idari merkesi Khınus şehriydi.

Khınus Kalesi – bkz. **Khınus**

Khınus Nehri – Yeprat havzasında bulunan, Aradsani'nin sağ kolunu teşkil eden dere.

Khınus, Khıniskala, Khınusberd – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir şehir.

Khır – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 26 km batısında bulunan bir köy.

Khırımkhaya – Erzurum sancağının Khınus kazasında, Aradsani kıyısında bulunan bir köy.

Khırom-Khaya – bkz. **Khırımkhaya**

Khırt – Erzurum sancağının Khınus kazasında, Khınus kasabasının yaklaşık 22 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Khıtan – Muş sancağının Sasun kazasındaki Gavar nahiyesinde bulunan bir köy.

Khıvner – Muş kazasında bulunan bir köy. Muş şehrinin 30 km doğusunda bulunmaktaydı.

Khızıl Çupukh, Gızıl çipukh, Kızılçubukh

Khızlağaç veya **Kızıl-Ağac** – Muş kazasında, Surb Karapet ve Surb Hovhannes manastırları arasında bulunan bir köy.

Khiartang – Bitlis sancağının Khılat kazasında, Nazik Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Khikyan – bkz. **Kheybyan**

Khizan – Bitlis sancağının Khizan kazasında, Bitlis şehrinin yaklaşık 35 km güneydoğusunda,

Khizan kazası – Bitlis sancağında, Van Gölü'nün güneyinde bulunmaktaydı. 1909 yılında, 68'i Ermenilerle meskûn olan 168 köyü vardı. Khizan Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir şehir.

Khizan Surb Khaç Manastırı – bkz. **Seğavank**

Khober – bkz. **Khoper**

Khodsedsvank – bkz. **Khodzodsvank**.

Khodsodsvank – Muş sancağının Sasun kazasındaki Gavar nahiyesinde, Dsovasar Dağı'nın eteklerinde bulunan bir köy.

Khodzıdsvank – bkz. **Khodsodsvank**

Kholkhol – Erzurum sancağının Kığı kazasındaki Surb Dağı'mn güneydoğu yamaçlarının 2-3 km. uzağında bulunan bir köy.

Khoper – Muş kazasında, Muş şehrinin 7 km kuzeyinde bulunan bir köy. 1909'da 30 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Khoprants veya **Horants** – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 40 hane Ermeni (334 kişi) yaşamaktaydı.

Khor – Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy.

Khorank – bkz. **Khoronk**

Khordzyan – Büyük Hayk'ın Dördüncü Hayk Eyaletinde, Aradsani'nin bir kolu olan Gayl (günümüzde Kiği) Nehri vadisinde bulunan bir sancak. XIV. yüzyılda Ermeni yazım merkezi olmuştur. Sancak, daha sonra Aşağı Kığı ve Yukarı Kığı olarak iki kısma ayrılmıştır.

Khorom-Khaya – bkz. **Khırımkhaya**

Khoronk veya **Khorni** – Muş kazasında, Muş şehrinin 8 km kuzeybatısında bulunan bir köy. 1909'da 50 hane Ermeni ve 6 hane Kürt nüfusa sahipti.

Khorors – Bitlis sancağının Khizan kazasında bulunan bir köy.

Khosnak – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 20 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Khosp – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 43 hane (223 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

Khosrova – Salmast sancağında bulunan bir köy.

Khoşab (*Hoşap*) – Hakkâri sancağının kuzeybatısında bulunan bir kaza.

Khoşab (*Hoşap*) – Van Gölü havzasında bulunan ve uzunluğu 113 km olan bir nehir. Van Gölü'ne dökülen nehirlerden biridir.

Khoşan – Ermenistan Platosu'nda, Dersim'in Çımışkadsag bölgesinde bulunan bir dağ.

Khoşan Mezre – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Andres nahiyesinde bulunan bir köy.

Khoşap – bkz. **Khoşab**

Khoşgâlti – Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir köy.

Khoşgeldi – Ermenistan Platosu'nda, Kığı bölgesinde, Sagadzor köyü yakınlarında bulunan bir dağ.

Khoşkar – Erzurum sancağının Kığı kazasında köy.

Khoşkeldi – bkz. **Khoşgeldi**

Khoşkelti – bkz. **Khoşgâldi**

Khoşmat – Arğanamaden sancağında, Balu kazasının Mazırvat nahiyesinde bulunan bir köy. 1915 yılında 105 hane Ermeni sakini vardı. Surb Astvadsadsin Kilisesi 1116 yılında inşa edilmiştir.

Khotanlı – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. 1909'da 65 hane Ermeni ve 10 hane Kürt nüfusa sahipti.

Khotınkan

Khotsots Manastırı – Muş sancağının Sasuni Khots köyünde, Dsovasar Dağı'nın eteklerinde bulunan bir manastır.

Khotur Köprüsü – bkz. **Koter Köprüsü**

Khoy – İran'da, Urmia Gölü'nün kuzeybatısında, Kotur Nehri havzasında bulunan bir sancak.

Khoy – İran'da, Urmia Gölü'nün kuzeyinde, Kotur Nehri'nin orta kısmının sol kıyısında bulunan bir şehir.

Khozat – Kharberd vilayetinin Dersim sancağındaki Khozat kazasında bulunan bir kasaba, yerleşim yeri, köy.

Khozerut – Bitlis sancağının Khizan kazasında, Kharit köyü yakınlarında bulunan bir orman.

Khozlu – Erzurum sancağının Khınus kazasında, Khınus'un yaklaşık 20 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Khubs – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 12 km batısında bulunan bir köy. 1915'te küçük bir kasabayken, 2.400 nüfuslu 317 hanesi vardı.

Khula – bkz. **Gule**

Khulagüğ – bkz. **Gule**

Khulik – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy. 1909'da 183 nüfuslu 20 haneye sahipti.

Khulnageğ – bkz. **Gule**

Khulp [*Kulp*] – Bitlis vilayetinin Gene sancağında bulunan bir kaza.

Khultik – Bitlis kazasının Bayirki nahiyesinde, Bitlis şehrinin 16 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Khumlar – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir köy. XIX. yüzyılın sonunda 50 hane Ermeni, 1909'da ise 35 hane Ermeni ve 30 hane Türk nüfusu vardı.

Khupek – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Khut – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Khut – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Khut – Osmanlı egemenliğinin başlangıcında Bitlis vilayetine dâhil olup, Khut-Bırnaşen kazasını oluşturmaktaydı. 1915'te Ermenilerle meskûn 21 köye sahipti.

Khuziçan – Kharberd vilayetindeki Dersim sancağının kuzey kısmındaki Khuziçan Nehri vadisinde bulunan bir bölge.

Khuzilcan – bkz. **Khuziçan**

Khuzulçan – bkz. **Khuziçan**

Khüsp – bkz. **Yukarı Husp**

Kıçanits – Van sancağında bulunan bir vadi.

Kıdsank – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Kıdsu – Genc sancağının Genc kazasında bulunan bir köy. 1909'da 10 hane Ermeni ve 4 hane Kürt nüfusa sahipti.

Kıdsvak – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 60 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kığí – Aradsani havzasında, Aradsani'nin sağ kolu olan Peri Deresi'nin orta kısmında bulunan bir nehir.

Kığı – Erzurum sancağının, Kığı kazasında bulunan, Kığı'nin idari merkezi olan kasaba, köy. 1915 öncesinde Kığı'nin nüfusu, 10 bini Ermeni olmak üzere, 15 bine varmaktaydı.

Kığı (*Kiği*) – Erzurum vilayetinde bulunan bir sancak, kaza. Kığı kazası, Erzurum sancağının güneybatı ucuna yayılmaktaydı. 1909'da, Kığı'nin Ermeni köylerinde 16.255 Ermeni yaşamaktaydı.

Kığı-Kasaba – bkz. **Kığı**

Kığı-Kasaba suyu – bkz. **Kığı Nehri**

Kığzi – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 32 hane Ermeni ve 11 hane Kürt yaşamaktaydı.

Kıjdonik – bkz. **Kıştonik**

Kılakhule – bkz. **Kâlakholi**

Kılise - bkz. **Kilisa**

Kılok – bkz. **Gâlhuk**

Kımek – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Hertif köyü yakınında bulunan bir köy.

Kındzu – bkz. **Gındzu**

Kıran – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sperkert nahiyesinde bulunan köy.

Kıravu – Muş sancağının Khandrez kazasındaki Arcan nahiyesinde, Muş şehrinin 16 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Kırdagom – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 15 km doğusunda bulunan bir köy.

Kırdamank – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde, Dsovasar Dağı eteklerinde bulunan bir köy.

Kırel – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 60 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kırk Göz – Malatya yakınlarında Yeprat Nehri üzerinde bulunan bir köprü.

Kırtagom – bkz. **Kırdagom**

Kırtikan – Hakkâri sancağında bulunan bir köy.

Kıştım – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir köy.

Kıştonik – Bitlis sancağının Tatik kazasında bulunan bir köy.

Kıtrads Kar – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 30 hane Kürt ve 28 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kızılca, Kozlica, Ğızılca- Van kazasının Arçak nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 55 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kızılce, Kızılcu – bkz. **Kızılca**

Kızılçubukh, Kızılçubuk – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Kızıldize – **Ğızıl dize**

Kilis – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında, Başkala'nın 21 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Kilise Gom – Varduk yakınlarında bulunan bir yer.

Kistağ – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde, Muş şehrinin yaklaşık 35 km güneybatısında bulunan bir köy.

Kob – bkz. **Kop**

Koçak – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir nahiye.

Koçamiş – Salmast bölgesinde bulunan bir köy.

Koçanis – Hakkâri sancağının Culamerik kazasında bulunan bir köy. Ağbak ve Culamerik Süryanileri dinî önderinin makamının bulunduğu köy.

Koçerer veya **Koçren** – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy ve liman. 1909'da bu köy 35 hane (311 kişi) nüfusa sahipti.

Koğak – Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir köy.

Koğpants – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 27 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Kolosik – Muş kazasında, Muş şehrinin 17 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Koltan – Muş sancağında bulunan bir köy. Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Kop – Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir yerleşim yeri. 1914 yılında 600 hane Ermeni ve 150 hane Kürt nüfusa sahipti.

Kop – Muş sancağının Sasun kazasındaki Şatakh nahiyesinde, Sevasar Dağı'nın yamacında bulunan bir köy.

Kop Dağı – bkz. **Kapuyt Lerner**

Kopal – bkz. **Gopal.**

Kor Musun – bkz. **Musun**

Korakhu – Genç sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinde bulunan bir köy.

Korder – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan (Khabılcoz) nahiyesinde bulunan bir köy.

Kordsot – bkz. **Gordsot**

Korınkez – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan köy.

Korpi – bkz. **Körpe**

Kosor – Batı Ermenistan'da, Muş'un kuzeybatısında bulunan bir bölge.

Kost – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 35 hane Ermeni nüfusu vardı.

Kosur – bkz. **Kosor**

Koşak – Muş sancağının Sasun kazasındaki Hazzo nahiyesinde bulunan bir köy.

Kotak – Erzurum sancağının Basen kazasında bulunan bir köy.

Koter – Erzurum sancağının Dercan kazasında, Dercan kasabası civarında bulunan bir yerleşim yeri. 1914'te 1.500 nüfuslu, 150'si Ermeni olmak üzere 160 haneye sahipti.

Koter Köprüsü – Batı Yeprat üzerinde, Dercan kazasının Koter ve Vaçan köyleri arasında bulunan bir köprü. Yedi kemerlidir. XIII. yüzyılda inşa edilmiştir.

Kotırfer – bkz. **Korder**

Kotol gâl – bkz. **Kotor**

Kotur – Ermenistan Platosu'ndaki Kotur-Zagroş dağ silsilesinde bulunan sıradağlar.

Kotür, Koturkamurc – bkz. **Koter Köprüsü**

Köçani – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 110 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Köprü Kö – bkz. **Köprüköy**

Köprükö – bkz. **Köprüköy**

Köprüköy – Erzurum sancağının Yukarı Basen kazasında, Basen Ovası'nda bulunan bir köy, kasaba.

Körpe – Kharberd vilayetinin Kharberd sancağında, Kharberd şehrinin yakınında bulunan bir köy.

Köşk – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 35 hane (182 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

Kötak – bkz. **Kotak**

Kötü köprü – bkz. **Koter köprüsü**

Kurayu – bkz. **Kıravu**

Kurkura köprüsü – Muş sancağının Ziaret köyü yakınlarında bulunan bir köprü.

Kurt Meydan, Kurtmeydan – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 20 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Kurubaş – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde bulunan bir köy. 1915 öncesinde bu köyde 120 hane (880 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

Kuruçay – Erzurum vilayetinin Yerzınka sancağında bulunan bir kasaba. Aynı isimle anılan kazanın merkezi.

Kuruçay – Erzurum vilayetinin Yerzınka sancağındaki aynı isimle anılan kaza.

Kurupaş – bkz. **Kurubaş**

Kuyt – bkz. **Khut**

Kuzel – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy. 20 hane (120 kişi) Ermeni nüfusa sahipti.

Küçük Akhorik – Van sancağının Mahmudi kazasında, kazanın doğu kısmında bulunan bir köy.

Küçük Mustafa Paşa – Malatya şehri mahallelerinden.

Kümküm – bkz. **Gümgüm**

Küntüpeki Kuyusu – Kharberd vilayetinin Malatya sancağında bulunan bir yer.

Küsnents, Gosnents – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da bu köyde 110 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Küsni – bkz. **Küsnents**

Kütir Köprü – bkz. **Koter Köprüsü**

Kütur Köprüsü – bkz. **Koter Köprüsü**

Kütür – bkz. **Koter**

Küzak – bkz. **Güzak**

Labudağ – Erzurum vilayetinin Erzurum sancağındaki Khınus kazasında bulunan bir köy.

Laçkan – Bu yerleşim yeri, Muş ile Sasun arasında bulunmaktadır.

Latar - Muş sancağının Bulanık kazasındaki Bılecan Dağı yamacında bulunan bir köy.

Leçik – bkz. **Lıçik**

Lek – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Lezk – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 130 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Lıçik – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 50 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy. 1909'da 280 hane Ermeni ve 70 hane Kürt nüfusu vardı.

Lıvar - Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Lıvaver – Ermenistan Platosu'ndaki Ermeni Torosları'nda bulunan bir dağ.

Lim – Van Gölü'nün doğusundaki kıyıya yakın bölgede, kıyıdan yaklaşık 1 km uzaklıkta bulunan bir ada.

Lim Manastırı – Van Gölü'nün Lim Adası'nda bulunan bir manastır.

Liz - Muş sancağının Bulanık kazasındaki Aşağı Bulanık nahiyesinde bulunan ve nahiye merkezi olan bir köy. 1914'te köyde 300 hane bulunmaktaydı.

Londırdzor, Lontırdzor – bkz. **Lortındzor**

Lortındzor - Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Mağalesor – Erzurum sancağının Khınus kazasında bulunan bir köy.

Mahlam – Salmast sancağında, Salmast şehrinin yaklaşık 7 km güneyinde, Zoluçay Nehri'nin sağ kıyısında bulunan bir köy.

Mahmadkâr – İran'ın Sulduz sancağında bulunan bir köy.

Mahmatik – Arçak nahiyesinin Mahmedik köyü yakınlarında bulunan bir vadi.

Malabat – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. 1901'de 30 hane yerleşime sahipti.

Malakasm – bkz. **Molla Gasım**

Malatya – Malatya sancağının Malatya kazasında, Kharberd'in güneybatısında bulunan bir şehir. 1915'te şehrin 40.000 nüfusunun 20.000'i Ermeni'ydi.

Mamakhatun – bkz. **Dercan**.

Mamırtank – Bitlis sancağının Khizan kazasında, Van Gölü'nün güneybatısında bulunan bir nahiye.

Manazkert – Bitlis vilayetindeki Muş sancağının kuzeydoğu ucunda bulunan bir kaza.

Manazkert – Muş sancağının, aynı isimle anılan kazasında bulunan bir şehir, kale-şehir. Rivayetlere göre şehir, ata Hayk'ın oğlu Manavaz tarafından kurulmuştur. 1909'da 280 hane nüfusa sahipti, bunlardan 80'i Ermeni.

Manazkert Kalesi – Büyük Hayk'ın Vaspurakan eyaletindeki Rıştunik bölgesinde, Van Gölü'nün kıyısında, Ağtamar Adası'nın karşısında, yüksek bir kayanın tepesinde bulunan bir kale, kale-şehir.

Mandan – Van kazasının Arçak nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 35 hane Ermeni ve 33 hane Kürt yaşamaktaydı.

Maratok – bkz. **Marut Dağı**

Marısto – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde, nahiyenin güneybatı kısmında bulunan bir köy.

Marmet – Ermenistan Platosu'nun, Van Gölü havzasında bulunan bir nehir.

Marmet – Van kazasının Timar nahiyesinde, Van Gölü'nün 3-4 km uzağında bulunan bir köy.

Marmus – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. 1909'da 25 hane Ermeni ve 50 hane Kürt nüfusa sahipti.

Marnik – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy.

Marşımun– bkz. **Koçanis**

Martikdağ, Martik – Ermenistan Platosu'nun Bürakın dağ silsilesinin Gaylakhazut Dağları'nda bulunan bir dağ.

Marut Dağı, Maratuk – Ermenistan Platosu'nda, Sasun dağlarında bulunan dağ.

Maştak – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 61 hane (319 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

Mat – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 20 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Matadsmen – bkz. **Matadzman**

Matadzman, Matadzmen – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Matnavank – Bitlis sancağının Khılat kazasında, Khılat kasabasının 5-6 km güneybatısında bulunan bir köy.

Matne Manastırı – bkz. **Matnavank**

Mecgüğ – bkz. **Mıcgeğ**

Mecitlu – Muş sancağının Bulanık kazasında, Manazkert şehrinin 21 km güneybatısında bulunan bir köy.

Meçelni – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir yer.

Meçetlu – bkz. **Mecitlu**

Medsk, Medsik – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy.

Medskert – Kharberd sancağının Dersim kazasında, Kharberd şehrinin yaklaşık 60 km kuzeydoğusunda bulunan bir şehir.

Meğraget – Ermenistan Platosu'nun Aradsani havzasında bulunan ve Aradsani Nehri'nin sol kolunu oluşturan bir dere.

Meğri Nehri – bkz. **Meğraget**

Meğti- Meğdi – Muş kazasında, Muş Ovası'nın kuzeybatı ucunda bulunan bir köy.

Melikan – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 30 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Merbar, Mirbar – Muş sancağının Bulanık kazasında, Manazkert şehrinin 19 km güneybatısında bulunan bir köy.

Mercan, Mercan Dağ – Ermenistan Platosu'nun Bürakın-Mındzur dağ silsilesinde bulunan sıradağlar.

Mezkert – bkz. **Medskert**

Mezre, Mezire – Kharberd şehrinin 5 km güneybatısında bulunan bir şehir. 1914'te, 14 bin kişilik nüfusunun yarısı Ermeni'ydi.

Mıcgeğ, Micgüğ – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Mıdzi – bkz. **Mıtsu**

Mıgragom – bkz. **Mıkrakom**

Mıkragom – Muş kazasında, Muş şehrinin 16 km doğusunda bulunan bir köy.

Mıktenk, Mıktink – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde, Khiank ve Pısank nahiyeleri sınırında bulunan bir köy.

Mıkting – bkz. **Mıktenk**

Mılhamlu – bkz. **Mahlam, Maylam**

Mındzur Nehri [*Munzur Suyu*] – Ermenistan Platosu'nun Aradsani havzasında bulunan bir nehir.

Mıstuşağı – Mındzur Nehri kıyısında bulunan bir Kürt köyü.

Mışgeğ – bkz. **Mıcgeğ**

Mışkatar – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan nahiyesinde bulunan bir köy.

Mıtsu – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Motkan nahiyesinde, Mıtsu Nehri kıyısında bulunan bir köy.

Mızr, Mızra – bkz. **Mızran**

Mızra – bkz. **Mızre**

Mızran – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Moks nahiyesinde bulunan bir köy.

Mızre – Genc sancağının Khulp kazasındaki Khiank nahiyesinde bulunan bir köy.

Mızre – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir Kürt köyü.

Miavor Surb Karapet manastırı – bkz. **Surb Karapet**

Mircan – bkz. **Mercan**

Mircan Boğazı – Mercan sıradağlarında bulunan bir vadi.

Misak Ağa– Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy.

Moçkonk – Bitlis kazasının Tatik nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 291 Ermeni nüfuslu 43 haneye sahipti.

Mogonk – bkz. **Mokunk**

Mogunk – bkz. **Mokunk**

Mokhraberd – Van sancağının Gâvaş kazasında, Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında bulunan bir köy.

Moks veya **Mok** – Van sancağının Gâvaş kazasında, Van Gölü'nün güneyinde bulunan bir nahiye.

Mokunk – Muş kazasında, Muş şehrinin doğusunda bulunan bir köy. 1914'te 600'ün üzerinde Ermeni nüfusa sahipti.

Molla Gasım – Van sancağının Van kazasında Timar nahiyesinde bulunan köy.

Molla Mustafa, Molla-Mıstafa – Muş sancağının Manazkert kazasında, Manazkert kasabasının 21 km batısında bulunan bir köy.

Molla-bağ – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 75 hane nüfusa sahipti.

Mollakând, Mollakend – Muş sancağının Bulanık kazasında, Nazik Gölü'nün yaklaşık 11 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Mosul - bkz. **Musul**

Mosun – Bayazet sancağının Diadin kazasında, Diadin kasabasının 20 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Motkan – Bitlis sancağında, Sasun'un en dağlık bölgesinde bulunan bir kaza. XIX. yüzyıl sonlarında, yaklaşık 8.000'i Ermeni olan 22.612 nüfuslu 69 köye sahipti.

Moz – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Mozık veya **Mozak** – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Çukhur nahiyesinde bulunan bir köy.

Mukhur – İran'ın Maku bölgesinde, Maku şehrinin 40 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Mulk – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 40 hane Ermeni ve Türk nüfusa sahipti.

Murat Nehri, Muratsu, Aradsani – Ermenistan Platosu'nda, Yeprat havzasında bulunan bir nehir.

Muśul – Yukarı (Ermeni) Mezopotamya'da, Eski Mıdsbin şehri yakınlarında bulunan bir şehir, aynı isimle anılan sancağın merkezi.

Muş – Muş sancağında bulunan bir şehir. Muş sancağı ve kazasının merkezi ve Ermenilerin bölgesel dinî önderinin makamı. Muş ve çevresinde korunmuş olan arkeolojik buluntular Muş'un, Ermenistan Platosu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olduğunu göstermektedir. 1915 yılına kadar 12 mahallesi bulunmaktaydı.

Muş Surb Karapet Manastırı – Büyük Hayk'ın Turuberan eyaletinin Taron bölgesinde, yeni zamanlarda ise Bitlis'in Muş sancağı dâhilinde bulunan bir manastır. 303 yılında Grigor Lusavoriç tarafından kurulmuş olan bu manastır, VI. yüzyıldan itibaren Ermenistan'ın en ünlü din ve eğitim merkezlerinden biri olmuştur.

Muşakhşen – bkz. **Muşeğşen**

Muşeğşen – Bitlis kazasının Çukhur nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyılın başlarında 60 hane Ermeni nüfusu vardı.

Muşovka – Kharberd vilayetinin Malatya sancağında bulunan bir köy. Bu köy derin bir vadide bulunmaktaydı.

Mülk - bkz. **Mulk**

Müzürçay – bkz. **Mındzur**

Nabat [*Çomaklı*] – Van sancağının Arçak nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 40 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Nabayin – Sığerd sancağının Şirvan kazasında, Sığerd kasabasının 28 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Nadopa, Nadopan – Muş sancağının Sasun kazasındaki Hazzo nahiyesinde bulunan bir köy.

Nağade – İran'ın Sulduz sancağında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında karışık nüfusa sahip olup, 85 hane Ermeni bulunmaktaydı.

Nal Döken – Kharberd eyaletinin Malatya sancağındaki Kâhta kazasında bulunan bir yer.

Narek – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 120 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Narek Manastırı – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Narek köyünde bulunan bir manastır. X. yüzyılda inşa edilmiştir.

Nazarova – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. 1909'da 50 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Nazik Gölü – Ermenistan Platosu'nda, Van Gölü'nün batısında bulunan, uzunluğu 11 km olan bir göl.

Nazuk Gölü – bkz. **Nazik Gölü**

Nekhri – Diarbekir vilayetinin Arğanamaden sancağındaki Balu kazasında bulunan bir köy.

Nemrut – Ermenistan Platosu'nda, Van Gölü'nün güneybatı kıyısında bulunan bir dağ.

Nerban, Nerpan – Bitlis sancağının Şirvan kazasında bulunan bir köy.

Nerkin Kalen (*Erm. aşağı Kalen*) – Muş sancağının Sasun kazasında bulunan bir köy.

Nerkin Tağ (*Erm. Aşağı Mahalle*) – Marut Dağı'nın güneydoğu eteklerinde bulunan Kusget nahiyesinin bir köy-mahallesi.

Nızaraven – bkz. **Nazarava**

Nist – Bitlis sancağının, Bitlis şehrinin 10-11 km kuzeyinde, Muş'a giden yolun solunda bulunan bir köy.

Niyazi – Malatya şehrinin mahallelerinden biri.

Norak – bkz. **Norşen**

Noraşen – Van'ın Aygestan semtinin altı mahallesinden biri.

Noraten – bkz. **Norati**

Norati, Noratin, Noradin – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında, 115'i Ermeni olan 145 hane nüfusa sahipti.

Norberd (Haykap Kalesi) – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir kale ve köy. Eskiden sadece Ermenilerle meskûn olup, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Kürtlerle de meskûn olmuştur.

Norduz – Van sancağında, Şatakh'ın güneydoğusunda bulunan bir kaza.

Norgüğ – Van sancağının Gâvaş kazasında, Van Gölü'nün güneyinde bulunan bir köy. 1909'da 85 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Nors – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan köy.

Norşen – Muş sancağında, Muş şehrinin 22 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Norşen (*Güroymak*) - Van sancağının Ardke-Alcavaz kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 35 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Norşen, Fırangu Norşen, Fırank Norşen – Muş kazasında, Muş şehrinin 11 km doğusunda bulunan bir köy.

Oğand, Hoğand – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir Ermeni köyü.

Oğcin, Voğcin, Hoğcin – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 55 hane Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Oğıngec – Marut Dağı'nın güneydoğu eteklerinde bulunan Kusget nahiyesinin bir köyü, mahallesi.

Oğunk, Hoğunk – Muş kazasında, Muş şehrinin 6 km kuzeydoğusunda bulunan köy.

Oğvants – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Karçkan nahiyesinde bulunan bir köy.

Orknots, Horknots – Muş kazasında, Muş şehrinin 12 km doğusunda bulunan bir köy. 1901'de 40 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Ormuz Vadisi – Motkan kazasında, Kaşakh köyü dolaylarında bulunan bir vadi.

Oror – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. 1909'da 90 hane (630 Ermeni, 140 diğer milletlerden) nüfusa ve Surb Gevorg veya Surb Astvadsadsin Kilisesi'ne (inşa yılı 1131) sahipti.

Ororan – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. 1907'de köy 17 hane nüfusa sahipti.

Osnak – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. 1161 ve 1276 yıllarında inşa edilmiş kiliseleri vardı.

Oşut – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir Ermeni köyü.

Ovacık kazası– Kharberd vilayetinin Dersim sancağında bulunan bir kaza.

Ovacık Ovası – Ermenistan Platosu'nda, Dersim'de, Kamakh şehrinin yaklaşık 45 km güneydoğusunda bulunan bir ova.

Ovacu k sancağı – bkz. **Ovacık kazası**

Ölmec – bkz. **Yolmec**

Ölmecgeğ – bkz. **Yolmec**

Pağçe – bkz. **Bağça**

Pahri – bkz. **Bakhri**

Paka-Gaduk – bkz. **Pakagâtuk**

Pakagâtuk – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında, Van şehrinin yaklaşık 37 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Pakan – Hakkâri sancağının Culamerik kazasında bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonlarında 80 hane nüfusa sahipti.

Pakhezik – Van sancağının Van-Tosp nahiyesinde, Van şehrinden Arçak'a giden yol üzerinde bulunan bir köy.

Pakhor veya **Aşağı Pakhur** – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Şenadzor nahiyesinde bulunan köy. XX. yüzyıl başlarında 17 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Pakhvanis, Pakhvants, Bakhvants – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy.

Pantimah – bkz. **Berkri Nehri**

Parkhand – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Datvan nahiyesinde bulunan köy.

Parvar – bkz. **Barvar**

Pas – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Tatik nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da, 441 Ermeni nüfuslu 58 haneden oluşmaktaydı.

Pas – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Tatik nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da, 441 nüfuslu 58 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Past – bkz. **Bast**

Pasur – Genc sancağının Khulp kazasında, Khulp köyünün 23-24 km güneybatısında bulunan bir köy.

Paşaköşk – Erzurum vilayetinde, Erzurum şehrinin 2-3 km uzağında bulunan bir sayfiye yeri.

Paşa-Köşkü – bkz. **Paşaköşk**

Paşkale – bkz. **Başkala**

Patavor – Salmast sancağında, Dilman kasabasının 7 km güneybatısında bulunan bir köy.

Patırmut – bkz. **Badırmut**

Patranants, Patrants – bkz. **Badrants**

Payacuk – Salmast sancağında bulunan bir köy. 1915'te 330 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Payrak – bkz. **Bayrak**

Pazatağ – bkz. **Bazidağ**

Pazents – bkz. **Bazents**

Pazents Manastırı – bkz. **Bazents Manastırı**

Pazu – Bitlis vilayetinin Muş sancağındaki Muş kazasında bulunan bir köy.

Pesandaşt – Ermenistan Platosu'nda, Doğu Tigris Vadisi'nde, Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir ova.

Petar – Muş kazasında, Muş şehrinin 7-8 km güneyinde bulunan bir köy. 1909'da 30 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Pezanits Surb Astvadsadsin Manastırı – bkz. **Bazents Manastırı**

Pıhans, Pahants – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. Köyde Ermeniler ve Kürtler yaşamaktaydı.

Pıhorakhane – Berkri Nehri'nin kollarından biri.

Pıjınkert – bkz. **Bıjmkert**

Pılokan – bkz. **Bılokank**

Pıltents – Van sancağının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında, 7'si Kürt, kalanı ise Ermeni olan 65 haneye sahipti.

Pırkaşen, Pırkaşen – bkz. **Bırgaşen**

Pırkhus – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy. 1914'te 140 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Pırnakapan – bkz. **Bırnakapan**

Pıroşents – Bitlis sancağının Khizan kazasının Şenadzor nahiyesinde bulunan bir köy.

Pısank – Sasun kazasının Pısank nahiyesinde, Maratuk Dağı'nın batı yanında bulunan bir köy.

Pısti Küğ – bkz. **Pıstikgeğ**

Pıstikgeğ – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir köy. 1909'da köyde 70 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Pışavants veya **Pışavank** – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy. 1909 yılında köy 50 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Pışnagomer, Beşnagomer – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy. 1915 öncesinde köy, 40 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Pışut – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde, Muş şehrinin yaklaşık 40 km güneybatısında bulunan bir köy.

Pıztik-güğ - bkz. **Pıstikgeğ**

Piconk – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy. 1901'de 21 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Piçonk – bkz. **Piconk**

Pikants – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Karçkan nahiyesinde bulunan bir köy.

Pionk veya **Piong** – Muş sancağının Bulanık kazasındaki Aşağı Bulanık nahiyesinde bulunan bir köy.

Piran – Hakkâri sancağının Culamerik kazasında bulunan bir köy.

Piran – Muş sancağının Bulanık kazasında, Manazkert şehrinin yaklaşık 30 km güneybatısında bulunan bir köy.

Piriz – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir köy. 1915 öncesinde 1.484 Ermeni nüfuslu 187 haneye sahipti.

Pirkarib – Van sancağının Timar kazasında bulunan bir köy. 1909'da köy, 35 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Pirşenk – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan (*Khabılcoz*) nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 155 Ermeni nüfuslu 15 haneye sahipti.

Pitar – bkz. **Petar**

Pitlis – bkz. **Bitlis**

Platana – Trabzon sancağının Ağçapat (*Akçaabat*) kazasında bulunan bir kasaba ve liman.

Poğırkov – Muş kazasında, Muş şehrinin 12 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Poğorgov – bkz. **Poğırkov**.

Poğos Petros Manastırı – Yerzınka sancağında, Yerzınka şehrinin kuzeydoğusunda bulunan devasa bir kaya kütlesi üzerinde yer alan bir manastır.

Prusa – Bursa.

Pulang – bkz. **Bulanığ**

Pulanıg – bkz. **Bulanıkh (Bulanık)**

Put – bkz. **Bot**

Putki Manastırı - bkz. **Putku Surb Gevorg**

Putku Surb Gevorg – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Moks nahiyesinde bulunan bir manastır. Ortaçağda, bir Ermeni yazım merkezi olmuştur.

Rahli – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 30 hane yerleşime sahipti.

Rahmen – bkz. **Rahli**

Rahva Ovası – Ermenistan Platosu'nda, Van Gölü'nün güneybatısında bulunan bir ova, plato.

Rıstam-Gâduk – bkz. **Rıstamgâduk**

Rıstamgâduk – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy.

Rızağiğasmi – bkz. **Khasmik, Irzi Khasımi**

Rikonk – bkz. **Hırekonk**

Sagadzor – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı Nehri'nin yukarı kısmında, nehrin sol kıyısında bulunan bir köy.

Şahak – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 30 km kuzeybatısında, Karke Dağı'nın kuzey eteklerinde bulunan bir köy.

Salakhana – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. XIX. yüzyılın ortalarında Khırimyan Hayrik'in çabalarıyla 35-40 Ermeni ailesi buraya yerleşir.

Salmast – İran'da, Urmia Gölü'nün kuzeybatısında bulunan bir sancak.

Salmast – Salmast sancağında, Urmia Gölü'nün kuzeybatısında bulunan şehir.

Samsat – Malatya sancağında bulunan bir köy. XX. yüzyılın başında 150 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Samsun – Trabzon vilayetinin batı kıyısında bulunan bir sancak.

Sanasar Vadisi – Ermenistan Platosu'nda, Yerzınka şehrinin yaklaşık 42 km güneydoğusunda bulunan bir vadi, derbent, kanyon.

Sancak – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 28 hane Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Sançak – bkz. **Sancak**

Sansa – bkz. **Sanasar Vadisi**

Sansar Dere – bkz. **Sanasar Vadisi**

Sansar Vadisi – bkz. **Sanasar Vadisi**

Saramerik – Salmast sancağında, Dilman şehrinin 6-7 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Saray – Van sancağının Mahmudi kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 100'ün üzerinde Ermeni, Süryani, Kürt ve Türk nüfusa sahipti.

Sarğayan – bkz. **Sarığaya**

Sarığaya – Dercan sancağında, Mamakhatun kasabasının 8-9 km güneybatısında bulunan bir köy. 1909'da 100 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Sarisu – Van vilayetinin Van sancağındaki Ardske-Alcavaz kazasında bulunan bir köy.

Sarna – Salamast sancağında, Dilman şehrinin yaklaşık 5 km güneyinde bulunan bir köy.

Sasik – Bitlis sancağının Tatik nahiyesinde bulunan bir köy.

Sasun *(Sason)* – Muş sancağında bulunan kaza. Kapladığı alan kaynaklarda net bir şekilde belirtilmemektedir. 1914-1915 yılları itibariyle yerleşim yerlerinin sayısı 118-243, nüfusu ise yaklaşık 10.000 olarak verilmektedir.

Savra – Salmast sancağında, Dilman şehrinin 4 km güneybatısında bulunan köy.

Sebastia (*Sivas*) – Tarihî Küçük Hayk'ın kuzeydoğu kısmında bulunan bir vilayet.

Sebastia (*Sivas*) – Tarihî Küçük Hayk'ta bulunan bir şehir. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında, çeşitli kaynaklara göre, şehirdeki 60.000-90.000 nüfusun yarısına yakını Ermeni, kalanları ise Türk ve az sayıdaki Rum'dan müteşekkildi.

Seğank – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy. Medskert kasabasının kuzeydoğusunda bulunmaktaydı.

Seğavank – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Mamırtank nahiyesinde, Seğ köyü yakınlarında bulunan bir köy.

Sel – Hakkâri sancağının Ağbak kazasında bulunan bir köy.

Semal – Muş kazasında, Yukarı Gavar nahiyesinde bulunan bir köy. Andok Dağı'nın kuzey kısmında bulunmaktaydı.

Sepuh veya **Surb Grigor Lusavoriç Manastırı** – bkz. **Surb Grigor Lusavoriç**

Serkevil – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın yaklaşık 12 km güneybatısında bulunan bir köy.

Sesar – Motkan kazasında bulunan bir köy.

Sev kar (*Erm. Karataş*) – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 30 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Sev Nehri – bkz. **Marmet**

Sev sar, Sev ler (*Erm. Karadağ*) – Ermeni Torosları dağ silsilesinde bulunan dağlar.

Sevagrak – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde, Van şehrinin yaklaşık 10 km güneyinde bulunan bir köy.

Sevakrak – bkz. **Sevagrak**

Sevan – Van kazasının Arçeş nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köy 65 hane Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Sevcur, Sev Cur – Yeprat havzasında bulunan ve Yeprat'ın sağ kolunu oluşturan bir dere.

Seydavar – Khoy sancağında bulunan köy. XIX. yüzyıl sonunda yaklaşık 100 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Seyid Khasım, Seyid Kasım – Ermenistan Platosu'nun Bürakın-Mındzur dağ silsilesindeki dağlar.

Sığerd (*Siirt*) – Sığerd sancağında, Bitlis şehrinin 50-52 km güneybatısında bulunan şehir.

Sığga – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde bulunan köy. 1909'da 135 hane nüfusa sahipti.

Sıparkert – Bitlis sancağının Khizan kazasında bulunan nahiye. XIX. yüzyıl sonlarında, yaklaşık 4.000 nüfuslu 29-30 köye sahipti.

Sıpğank – Muş sancağının Sasun kazasında, Muş şehrinin 33 km güneybatısında bulunan bir köy.

Sıpğank Manastırı

Sıpınkor – bkz. **Surb Grigor**

Sıpınkor Dağı – bkz. **Surb Grigor**

Sıpitak Manastırı – Van Gölü'nün güneydoğu kısmında, Artos Dağı yamacında, yüksekçe bir konumda bulunan bir manastır.

Sıpitakvank – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyılın başında 297 Ermeni nüfusa sahipti.

Sıpkants – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Moks nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 18 hane nüfusa sahipti.

Sırıgolen – bkz. **Erun**

Sıruç (*Suruç*) – Yukarı Mezopotamya'da, Halep (bir diğer dağılıma göre Urfa) vilayetinin Birecik sancağında, Yedesia şehrinin güneybatısında bulunan bir kasaba, şehir, kale.

Sıtukuran – Bitlis vilayetinin Muş sancağındaki Vardo kazasında bulunan bir köy.

Sıvaz – bkz. **Sebastia**

Sim Dağı (Kosur Dağı) – Muş kazasında, Tsınork köyü yakınlarında bulunan dağ.

Simon – Bulanık kazasında bulunan bir Çerkes köyü.

Sinamirg – bkz. **Şuşnamerk**

Siok – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy.

Sipan (*Süphan*) - Ermenistan Platosu'nda, Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan dağ.

Sipkants köyü – bkz. **Sıpkants güğ**

Sivri Dağ – Ermenistan Platosu'nun Byurakın-Mındzur dağ silsilesinde bulunan bir dağ.

Soğuksu – Trabzon sancağında, Trabzon şehrinin güneybatısında bulunan köy.

Sokhgom – Muş kazasında, Muş şehrinin 4-5 km doğusunda bulunan bir köy. 1909'da 120 hane Ermeni, 10 hane Kürt nüfusa sahipti.

Sokran – Hakkâri sancağının Gâvar kazasında bulunan bir köy.

Soksun – Van sancağının Arçeş kazasında bulunan bir köy. 1909'da 69 hane (440 kişi) Ermeni yaşamaktaydı.

Soma bölgesi – Urmia sancağının kuzey kısmında bulunan bir kaza.

Soran – Hakkâri sancağının Ağbak kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 15 hane Ermeni, 7 hane Kürt nüfusa sahipti.

Sordar – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 30 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Sori – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan köy.

Sorkhaç - Hakkâri sancağının Ağbak kazasında bulunan bir köy.

Sosrat – Van kazasının Timar nahiyesinde, Van şehrinin yaklaşık 22 km kuzeyinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 30 hane Ermeni ve 12 hane Türk ve Kürt nüfusa sahipti.

Sozants – bkz. **Sozvants**

Sozvants – Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl sonlarında yaklaşık 43 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Suçkhan – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir köy.

Sulduz – Atırpatakan'da, Urmia Gölü'nün güney tarafında bulunan bir sancak.

Sultaniye – Konya sancağında bulunan bir kasaba.

Sultanlu – Manazkert kazasında bulunan bir köy. 1909'da 150 hane Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Sultanmud – Muş sancağının Manazkert kazasında, Manazkert şehrinin 20 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Sulukh – Muş kazasında, Muş şehrinin 12 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında, 1.000'in üzerinde nüfusuyla 160 haneye sahipti.

Surb Ağberik – bkz. **Ağberkavank**

Surb Ağbürik Manastırı – bkz. **Ağberkavank**

Surb Amenapırkiç – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir manastır. Kığı şehrinin 15-20 km batısında bulunmaktaydı.

Surb Arakelots Manastırı – Muş şehrinin birkaç km güneydoğusunda bulunan bir manastır. V. yüzyıldan itibaren var olmuştur.

Surb Astvadsadsin Manastırı – bkz. **Argığa Surb Astvadsadsin**

Surb Barduğimeos (*Bartholomeus*) **Arakyal Manastırı** – Büyük Hayk'ın Vaspurakan (*Van*) eyaletinde bulunan bir manastır. Rivayetlere göre, Grigor Lusavoriç (*aydınlatıcı*) döneminde inşa edilmiş olup, havari Barduğimeos da burada gömülmüştür.

Surb Davit Manastırı, Dsakkar Manastırı, Aparanits Surb Grigor Manastırı – Erzurum sancağında, Mamahatun kasabasının 18 km güneybatısında bulunan bir manastır. Tahminen XIII. yüzyılda kurulmuştur.

Surb Gevorg Manastırı – bkz. **Yerkani Surb Georg Manastırı**

Surb Gevorg Tepesi – Alür Köyü yakınında bulunan bir tepe.

Surb Grigor – Ermenistan Platosu'nda, Yerzınka şehrinin yaklaşık 22 km kuzeydoğusunda bulunan bir dağ.

Surb Grigor Lusavoriç – Erzurum vilayetinin Yerzınka bölgesinde bulunan bir manastır. Rivayetlere göre, kral III. Tırdat'la birlikte burada bulunmuş olan Grigor Lusavoriç tarafından inşa ettirilmiştir. Ortaçağ'da, önemli Ermeni yazım merkezlerinden biriydi.

Surb Hakob – Erzurum vilayetinin Yerzınka sancağında, Yerzınka şehrinin 40 km batısında bulunan bir manastır.

Surb Hakob Manastırı – Indzakisar Dağı'nda bulunan bir manastır.

Surb Karapet, Miamor Surb Karapet – Yerzınka sancağının Yalınızbağ köyünde bulunan bir manastır. Yerzınka şehrinin 8-10 km uzağında bulunmaktadır.

Surb Kirakos Manastırı – Yerzınka şehri yakınlarında bulunan bir manastır. Arüds Dağı yamaçlarında kurulmuştur. XIII. yüzyıldan itibaren anılmaktadır. Ortaçağ Ermeni yazım merkezlerindendir.

Surb Luys - Ermenistan Platosu'nun Bürakın-Mındzur dağ silsilesinde bulunan bir dağ.

Surb Nışan Manastırı – Yerzınka kazasının Tortan köyünde bulunan bir manastır. Rivayetlere göre, Grigor Lusavoriç tarafından IV. yüzyılda inşa edilmiştir. Ermeni kralı III. Tırdat, kraliçe Aşkhen, yöneticiler, Grigor Lusavoriç burada gömüldüklerinden dolayı manastır, Dokuz Aziz Mezarı olarak da tanınmıştır.

Surb Nikoğos – Erzurum sancağında, Yerzınka şehrinin güneydoğusunda, Keşiş Dağı'nın yamaçlarında bulunan bir manastır.

Surb Pırkiç – bkz. **Surb Amenapırkiç**

Surb Sargis Manastırı – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir manastır.

Surb Tatevos veya **Surb Tatos** – Berkri kazasında bulunan bir köy. 1909'da köy 30 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Surb Vardan – Van kazasının Hayots Dzor nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 305 hane nüfusa sahipti.

Surb Vardan – Van kazasının Surb Vardan köyü yakınlarında bulunan bir vadi.

Surb Vardan Köyü – bkz. **Surb Vardan**

Surb veya **Sorp** – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Karçkan nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında köyde 63 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Suruc – bkz. **Sıruç**

Suzants – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıperkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Sürgü – Malatya sancağında, Malatya şehrinin yaklaşık 48 km güneybatısında bulunan bir köy.

Sürkü – bkz. Sürgü.

Şahgâldi – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 20 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Şahgalti, Şahgâlti – bkz. **Şahgâldi**

Şahverdi, Şahvert – Bitlis sancağının Motkan kazasında bulunan bir köy. 1909'da, 192 Ermeni nüfuslu 19 haneden oluşmaktaydı.

Şaruk – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Şatakh – Şatakh kazasında, Moks kasabasının yaklaşık 30 km güneydoğusunda bulunan bir kasaba.

Şatakh (*Çatak*) – Van sancağında, Doğu Tigris (*Dicle*) kaynakları civarında bulunan bir kaza.

Şatakh-tağ – bkz. **Şatakh**

Şekhis – Kharberd yakınlarında, Yeprat kıyısında bulunan bir Kürt köyü.

Şekhlan – bkz. **Şeykhalan**

Şekh-Nok, Şekhnuk – Bitlis sancağının Bitlis kazasında bulunan bir köy.

Şekh-Usuf – bkz. **Şekh-Yusuf**

Şekh-Yusuf veya **Şeykhyusuf** – Muş kazasında, Muş şehrinin 16 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Şen – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Khizan-Khorors nahiyesinde bulunan bir köy.

Şen – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Şen – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nm 27 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Şenik – Muş kazasında, Muş şehrinin 24 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Şenk – bkz. **Şenik**

Şerık – bkz. **Şenik**

Şervanşekh veya **Şirvanşekh** – Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 200 hane Ermeni nüfusu vardı.

Şeykh Yağub – Muş sancağının Bulanık kazasında, Kop Nehri kıyısında bulunan bir köy.

Şeykhalan – Muş kazasında, Muş şehrinin 16-17 km kuzeybatısında, Muş-Ziaret yolunda bulunan bir köy.

Şeykh-Bırem – bkz. **Şeykhbırim**

Şeykhbırim – Muş sancağının Muş Ovası'nda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 30 hane Ermeni ve 9 hane Kürt nüfusa sahipti.

Şeykhlian – bkz. **Şeykhalan.**

Şeykhyağub, Şeykh-Yağub – bkz. **Şeykh Yağub**

Şeykh-Zelan – Ayntap kazasında, Ayntap yerleşiminin yaklaşık 4 km güneyinde bulunan bir köy.

Şeykhzilan – bkz. **Şeykh-Zelan**

Şeytanava – bkz. **Şeytanova**

Şeytan-ave – bkz. **Şeytanova**

Şeytanova – Salmast sancağında, Dilman kasabasının yaklaşık 4 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Şeytanova, Şeytanava – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy.

Şımlak – bkz. **Şımluk**

Şımluk – Muş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında, 500 Ermeni nüfuslu 60 hanesi vardı.

Şınidzor veya **Şenidzor** – Bitlis sancağının Khizan kazasında bulunan bir nahiye.

Şınist – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 45 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Şitan – Van sancağının Şatakh kazasında bulunan bir köy.

Şokha Manastırı (Surb Şoğakat) – bkz. **Şokhayi Surb Şoğakat**

Şokhayi Surb Şoğakat – Yerzınka sancağında, Yerzınka şehrinin 13 km batısında bulunan bir manastır. Rivayetlere göre, havari Tadeos tarafından kurulmuştur.

Şuka (*Erm. Çarşı*) **Mahallesi** – Malatya şehrinin mahallelerinden biri.

Şumblabat, Şumblabad – Urmia Ssancağında, Urmia şehrinin yaklaşık 28 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Şuşants – Ermenistan Platosu'nda, Van şehrinin doğusunda bulunan bir dağ.

Şuşants [*Şoşanes / Kevenli*] – Van kazasının Van-Tosp nahiyesinde bulunan bir köy. XIV.-XVII. yüzyılda Ermeni yazım merkezi olmuştur.

Şuşar – Ermenistan Platosu'nun, Bürakın Platosu'nda bulunan bir bölge (sancak, kaza).

Şuşnamerk – Muş kazasının Şatakh nahiyesinde, Şuşnamerk Nehri kıyısında bulunan bir köy.

Tabk – bkz. **Tapık**

Tacbadrik - Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Tağ – Khizan kazasının Sıperkert nahiyesinde, Bitlis şehrinin 22-25 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Tağavank, Tağvank – Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 269 nüfusa sahipti.

Tağer – Khoy'un Ermenilerle meskûn banliyösü.

Tağudzor – bkz. **Tağvıdzor**

Tağveran – bkz. **Dağveran**

Tağvıdzor - Bitlis sancağının Motkan kazasındaki Khut-Bırnaşen nahiyesinde bulunan bir köy.

Talhur – bkz. **Dalhor**

Talidzor – bkz. **Daladzor**

Talvorik – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinin merkezi.

Tandzis – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Tapavank – Bitlis sancağının Khılat kazasında, Khılat şehrinin 20 km batısında, Nazik Gölü'nün güneyinde bulunan bir köy.

Tapık – Muş kazasındaki Şatakh nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da 244 Ermeni nüfusa ve bir kiliseye sahipti.

Tarman – bkz. **Darman**

Taru – Erzurum vilayetinin Yerzınka sancağında bulunan bir köy. 1915'te 456 nüfuslu, 102 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Taruk - Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Taş Depe – Kharberd eyaletinin Malatya kazasında bulunan bir köy.

Taştadem – bkz. **Daştadem**

Tatank – Muş sancağının Sasun kazasındaki Pısank nahiyesinde bulunan bir köy.

Tatik – Bitlis sancağının Bitlis kazasında, Tatik Nehri havzasında bulunan bir nahiye. 1915 Soykırımı'na kadar nüfusun yüzde 80'i Ermenilerden oluşmaktaydı.

Tatos Arakel – bkz. **Surb Tatevos**

Tatragom – Muş kazasında, Muş şehrinin 14 km güneybatısında bulunan bir köy. 1914'te 165 Ermeni nüfusa sahipti.

Tatuk - Sasun'a bağlı bir köy.

Tavros (*Toros*) – Ermenistan Platosu'nda bulunan bir dağ silsilesi, sıradağlar.

Teğut - Muş sancağının Bulanık kazasında, Kop-Khınus yolu üzerinde bulunan bir köy.

Temirtaş – bkz. **Demirtaş**

Tepe – Diarbekir vilayetinin Arğanamaden sancağının Balu kazasında bulunan bir köy.

Ter Gevank – bkz. **Derkevank**

Ter Huskan – bkz. **Huskan Vordi**

Ter Huskan Vordi – bkz. **Huskan Vordi**

Ter Ohan – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Ter Zor – bkz. **Deyr Ez-Zor**

Tercan – bkz. **Dercan**

Tersim sancağı – bkz. **Dersim sancağı**

Tezavut – Dersim'de, Çımışkadsag bölgesinde bulunan bir köy.

Tmget – Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan nahiyesinde bulunan bir köy.

Tınketk – bkz. **Tınget**

Tırlaşen – Van kazasının Timar nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 95 hane nüfus bulunmaktaydı.

Tırtop – Muş sancağının Bulanık kazasındaki Aşağı Bulanık nahiyesinde bulunan bir köy.

Tışokh, Tışoğ – Van sancağının Gâvaş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında köyde 50 hane Ermeni nüfus bulunmaktaydı.

Tıting – bkz. **Tatank**

Tızi - Muş sancağının Sasun kazasındaki Yukarı Kharzan nahiyesinde bulunan bir köy.

Tiar – Hekâri sancağında bulunan bir bölge. XIX. yüzyıl sonlarında 75 Süryani ve 6 Kürt köyüne sahipti.

Tiarbegir – bkz. **Diarbekir**

Tiarpekir – bkz. **Diarbekir**

Tigranakert – bkz. **Diarbekir**

Tigris (*Dicle*) – İran Körfezi havzasında bulunan bir nehir.

Til - Muş sancağının Muş kazasında, Nazik Gölü'nün 10-12 km kuzeyinde bulunan bir köy.

Tilimli – Diarbekir vilayetinin Arğanamaden sancağındaki Balu kazasında bulunan bir köy.

Timar – Van Gölü'nün doğu kısmındaki yarımada üzerinde bulunan bir nahiye.

Tinek – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın 16 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Tiramer – bkz. **Astvadsadsin**

Tiza – bkz. **Diza**

Togat – bkz. **Tokat**

Tokat – Sebastia vilayetinin kuzey kısmında bulunan bir sancak.

Tokhma Çay, Tokhmaçay, Tokhmasu – Yeprat'ın sağ kollarından biri.

Tokma – Küçük Hayk'ta bulunan ve Yeprat'ın sağ kolu olan nehir. Melas adıyla da tanınır.

Tolağbaş – bkz. **Dolağbaş**

Tom – Muş kazasında, Muş şehrinin 14 km kuzeybatısında bulunan bir köy. 1909'da 40 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Tondrak - Muş sancağının Manazkert kazasında, Manazkert şehri yakınlarında bulunan bir köy.

Tondras – bkz. **Tondrak**

Toni – Van sancağının Van kazasındaki Hayots Dzor nahiyesinde, Van şehrinin 15-16 km güneydoğusunda bulunan bir köy.

Top – Bitlis kazasının Gözaldara nahiyesinde, Bitlis şehrinin 16 km doğusunda bulunan bir köy.

Topal Çavuş – Erzurum sancağında Mamakhatun kasabasının kuzeydoğusunda, yaklaşık 25 km uzaklıkta bulunan bir köy. 1909'da 35 hane Ermeni ve 150 hane Türk vardı.

Tordan – Yerzınka sancağının Kamakh kazasında bulunan bir köy. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında yaklaşık 450 kişilik (bazı kaynaklara göre 1.500) Ermeni nüfusa sahipti.

Torkhan – Bayazet sancağının güneybatı ucunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 38 hane Kürt nüfusa sahipti.

Tortan – bkz. **Tordan**

Tosu – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Trabzon – Küçük Asya'da, Karadeniz'in kuzey kıyısında bulunan bir şehir ve liman.

Trabzon – Trabzon vilayetinde bulunan bir sancak. 1915 öncesinde, sancağın kuzey kısmında 60.000 Ermeni yaşamaktaydı.

Tsıkhau – bkz. **Dsıkhavu**

Tsındsnud – bkz. **Sındzut**

Tsınork – Muş kazasında, Muş şehrinin 15 km kuzeydoğusunda, Muş Ovası'nda, Meğraget Nehri havzasında bulunan bir köy.

Tuknuk, Dügnuk – Muş sancağının Manazkert kazasında bulunan bir köy. 1909'da 340 hane Ermeni ve Kürt nüfusa sahipti.

Ula – Salmast sancağında, Dilman kasabasının 6 km güneybatısında bulunan bir köy.

Umudum – bkz. **Bağnik**

Urfa – bkz. **Yedesia**

Urtap – Bitlis kazasının Datvan nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da köyde 58 hane nüfus bulunmaktaydı.

Uruğ – Muş kazasında, Aradsani Nehri kıyısında bulunan bir köy. 1914'te 100 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Uskuran - bkz. **Sıtukuran**

Uştam – Muş sancağının Muş Ovası'nda, Muş şehrinin 28 km güneydoğusunda, Meğraget'in sağ kıyısında bulunan bir köy.

Vağaver – Kharberd vilayetinin Dersim sancağındaki Arabkir bölgesinde bulunan bir köy.

Van – Büyük Hayk'ın Vaspurakan eyaletindeki Tosp bölgesinde, Van Gölü'nün doğusunda bulunan bir şehir.

Van Gölü – Ermenistan Platosu'nun güney kısmında bulunan bir göl. Havzası yaklaşık 6.000 km²'dir.

Van vilayeti – XX. yüzyıl başlarında vilayetin 500'ün üzerinde Ermeni ve yüzlerce karışık nüfusa sahip köylerinde ve şehirlerinde 33 manastır ve 750 kilise bulunmaktaydı.

Van Vilayeti – XX. yüzyıl başlarında, vilayetin 500'ün üzerinde sırf Ermenilerle meskûn ve yüzlerce karışık nüfuslu şehir ve köylerinde 33 manastır ve 750 kilise bulunmaktaydı.

Vanik – Bitlis sancağının Bitlis kazasındaki Tatik nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da, köyde 362 Ermeni nüfuslu 60 hane vardı.

Vanik – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Karçkan kasabasında bulunan bir köy. 1909'da 37 hane Ermeni nüfusa sahipti.

Vank (*Erm. Manastır*), **Sıkavarakavank**, **Şirints Surb Gevorg** – Manastır, Khizan kazasının Sıparkert nahiyesinde bulunmaktaydı.

Varag Manastırı – Van şehrinin doğusunda, Varag Dağı'nın batı yamacında bulunan bir manastır.

Varag veya **Varak** – Ermenistan Platosu'nda, Van Gölü'nün doğusunda bulunan sıradağlar.

Vardenis – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 35 km güneydoğusunda, Meğraget'in sağ yanında bulunan bir köy.

Vardkhağ - Muş Kazasında, Muş şehrinin 26 km güneydoğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 168 Ermeni ve aynı sayıda Kürt nüfusa sahipti.

Vardo [*Varto*] – Bitlis vilayetinin Muş sancağında bulunan bir kaza. Merkezi, Ermenilerle meskûn Gümgüm köyü olmuştur.

Varduk – Erzurum sancağının Dercan kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 50 hane Ermeni ve aynı sayıda Türk nüfusa sahip olmuştur.

Vardük – bkz. **Varduk**

Veri Tağ *(Erm. Yukarı Mahalle)* – Kharberd şehrinin mahallelerinden biri.

Voğcin – bkz. **Oğcin**

Vostan – Büyük Hayk'ın Vaspurakan eyaletinin Rıştunik bölgesinde, Van Gölü'nün güney kıyısının 1 km güneyinde, Ağtamar Adası'nın karşısında bulunan bir şehir.

Vostan – Van sancağının Gâvaş kazasında, Van Gölü'nün kuzey kıyısının 1 km güneyinde bulunan bir köy.

Vostin – Bitlis sancağının Tatik nahiyesinde bulunan bir köy.

Votınçor – Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir köy.

Vozm veya **Vozim** – Sığerd (*Siirt*) sancağının Barvari (*Pervari*) kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 200-300 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Yedesia (Edesia, Urha, Urfa) – Yukarı Mezopotamya'da bulunan bir şehir. II. Tigran (M. Ö. 95-56) zamanında Ermenistan devletine bağlanan antik şehir. Edesia, Ermeni kültürünün başlıca merkezlerinden biri olmuştur.

Yegeğyats gavar – bkz. **Yerzınka**

Yeğegis, Göllu – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Karçkan nahiyesinde bulunan bir köy. 1909'da yaklaşık 90 hane Ermeni yaşamaktaydı.

Yeğgard – Genc sancağının Khulp kazasındaki Talvorik nahiyesinin kuzeydoğu kısmında bulunan bir köy.

Yeğonaka Dağı – Bitlis sancağının Khılat kazasında bulunan bir dağ.

Yeğvan Vadisi – Van sancağının Berkri kazasında bulunan bir vadi.

Yekmal – Manazkert kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında, 160 Ermeni nüfuslu 15-17 haneye sahipti.

Yekmal – Van sancağının Timar nahiyesinde bulunan bir Ermeni köyü.

Yeniköy – Erzurum sancağında bulunan bir Türk köyü.

Yeprat (*Fırat*) **Nehri** – Ermenistan Yüksek Platosu'ndan doğup, İran Körfezi'ne dökülen nehir.

Yerışter - Muş kazasında, Muş şehrinin 20-22 km güneydoğusunda bulunan köy.

Yeritsank – bkz. **İritsank**

Yeriza – bkz. **Yerzınka**

Yerizak – Muş sancağının Muş kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında 50 hane Ermeni ve 12 hane Kürt nüfusa sahipti.

Yerkan, Erkan – Yerzınka sancağında, Yerzınka şehrinin az kuzeyinde bulunan bir köy. 1915'te 150 hane Ermeni nüfusu vardı.

Yerkani Surb Gevorg Manastırı – Yerzınka sancağında, Yerzınka şehrinin 10-12 km güneydoğusunda bulunan bir manastır.

Yerun – bkz. **Erun**

Yerzınka (*Erzincan*) – Erzurum vilayetinde bulunan bir şehir. Yerzınka sancağının merkezi.

Yerzınka [*Erzincan*] – Erzurum vilayetinde bulunan bir sancak, bölge. 1877-78 yıllarında, 76.220'si Ermeni olmak üzere, 180.374 nüfusa sahipti.

Yezdikhane – Van sancağının Norduz kazasında bulunan bir Yezidi köyü.

Yolmec – Erzurum sancağının Kığı kazasında, Kığı-Kasaba'nın 6 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Yoncali – bkz. **Yoncalu**

Yoncalu – Muş sancağının Bulanık kazasında bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında, 263'ü Ermeni olan 300 hane nüfusa sahipti.

Yukarı Avzağbür - Muş kazasında, Muş şehrinin 12-15 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Yukarı Bulanığ – Muş sancağında, Bulanığ kazasının kuzeydoğusunda bulunan bir nahiye. XIX. yüzyılın sonlarında 15 Ermeni köyü vardı.

Yukarı Husp – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Yukarı Hüruk – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıparkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Yukarı Kharzan (Khabılcoz) – Muş sancağının Sasun kazasında bulunan bir nahiye.

Yukarı Kotents – Bitlis sancağının Khizan kazasındaki Sıperkert nahiyesinde bulunan bir köy.

Yukarı Pulanıg – bkz. **Yukarı Bulanıkh (Yukarı Bulanık)**

Yukarı Sipan – Van sancağının Ardske-Alcavaz kazasında, Ardzke şehrinin 8-9 km kuzeydoğusunda bulunan bir köy.

Yukarı ve Aşağı Göz, Koz – Van sancağının Arçeş kazasındaki köyler.

Zefanoz – Trabzon sancağında, Trabzon şehrinin yaklaşık 9,5 km güneydoğusunda bulunan bir köy. XX. yüzyıl başında yaklaşık 60 hane Ermeni nüfusu vardı.

Zelkheter – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Zernak – Hakkâri sancağının Khoşab kazasında bulunan bir köy. 1913'te 80 hane nüfusa sahipti.

Zeven – Van sancağının Gâvaş kazasındaki Karçkan nahiyesinde bulunan bir köy. XX. yüzyıl başlarında 15 hane Kürt nüfusa sahipti.

Zığran – Yeprat Nehri üzerinde bulunan bir köprü.

Zırzanos – Erzurum sancağının Kığı kazasında bulunan bir köy.

Ziarat – bkz. **Ziaret**

Ziaret – Muş kazasında, Muş şehrinin yaklaşık 25 km kuzeybatısında bulunan bir köy.

Zilan Vadisi – bkz. **Zilandere**

Zilandere – Van Gölü havzasında bulunan bir bir uçurum (vadi).

Zuğr – Yeprat Nehri üzerinde bulunan bir bir köprü.

BELGELERİN LİSTESİ

NO 1: HAYATTA KALAN GAREGİN GEVORGYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN VAN-TOSP'UN AVERAK KÖYÜNÜN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 2: HAYATTA KALANLARDAN HOVHANNES JAMKOÇYAN VE PETROS MANUKYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN, VAN-TOSP'UN KURUBAŞ KÖYÜNÜN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 3: HAYATTA KALAN MAKRUHİ MELKONYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN VAN-TOSP'UN PAKHEZİK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 4: HAYATTA KALAN VOSKEHAT AZOYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK NAHİYESİNİN ARÇAK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 5: HAYATTA KALAN ASLİK ĞAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK'IN DAĞVERAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 6: HAYATTA KALAN SATENİK PARUNAKYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK'TAKİ KHARAKONİS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 7: HAYATTA KALAN BOĞOS AVETİSYAN'IN, VAN SANCAĞININ, VAN KAZASINDA BULUNAN ARÇAK'IN SEVAN KÖYÜNÜN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 8: HAYATTA KALANLARDAN PAPAZ ĞEVOND SARUKHANYAN VE EŞİNİN, VAN SANCAĞININ TİMAR NAHİYESİNE AİT ERMENİ KÖYLERİNDEKİ KATLİAMLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 9: HAYATTA KALAN AHARON GRİGORYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDA BULUNAN TİMAR NAHİYESİNDEKİ ASDVADZADZİN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 10: HAYATTA KALAN VARDAN GALUSTYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ TİMAR NAHİYESİNİN ERERİN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 11: HAYATTA KALANLARDAN GAREGİN HOVSEPYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ TİMAR NAHİYESİNİN MARMET KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 12: HAYATTA KALANLARDAN KARABET TAVTYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN KHOSP KÖYÜNDEKİ KATLİAMLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 13: HAYATTA KALAN ĞAZAR MANUKYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ, HAYOTS DZOR'UN KEM KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 14: HAYATTA KALAN SARA HARUTYUNYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN MAŞTAK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 15: HAYATTA KALAN TARER TER-AVETİSYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN SURP VARDAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 16: HAYATTA KALAN SARGİS KAPUTYAN'IN, VAN SANCAĞININ VAN KAZASINDAKİ HAYOTS DZOR'UN KÖŞK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 17: HAYATTA KALAN SANAM VARDANYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ BERKRİ MEZRASI KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 18: HAYATTA KALAN YALDUZ YEĞİAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ GÜZAK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 19: HAYATTA KALAN DİLBAR MIKIRTİÇYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ GORDSOT KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 20: HAYATTA KALAN SİMAM ĞAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ ABAĞA'NIN DERO KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 21: HAYATTA KALAN DAVİT FARMANYAN'IN, VAN SANCAĞININ BERKRİ KAZASINDAKİ KHAÇAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 22: HAYATTA KALAN ARAKEL ĞARİBYAN'IN, VAN SANCAĞINDAKİ ARÇEŞ VE ALCAVAZ KAZALARINDAKİ ERMENİ NÜFUSUN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 23: HAYATTA KALAN MIKIRTİÇ ASLANYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ AKANTS-ARÇEŞ KASABASI KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 24: HAYATTA KALAN NUBAR RAŞOYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ AĞASAV KÖYÜNÜN ERMENİ HALKININ ÇEKTİĞİ EZİYETLERLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 25: HAYATTA KALAN OVSANNA'NIN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ BANON KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 26: HAYATTA KALAN SUSAN MURATYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ GOZE KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 27: HAYATTA KALAN GÜLİZAR BEDELYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ KTRADS KAR KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 28: HAYATTA KALANLARDAN BİR GRUBUN, VAN SANCAĞININ ARÇEŞ KAZASINDAKİ SOSKUN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 29: HAYATTA KALAN MANUK HARUTYUNYAN'IN, VAN SANCAĞININ ARDSKE-ALCAVAZ KAZASINDAKİ ARÇIRA KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 30: HAYATTA KALAN GASPAR SARGİSYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ ARÇIRA KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 31: HAYATTA KALAN GÖZAL BANDOYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ EGEDZOR KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 32: HAYATTA KALANLARDAN KARAPET HAKOBYAN VE SEDRAK MİSAKYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ KOÇERER KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 33: HAYATTA KALAN BAĞDASAR ĞAZARYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ KUZEL KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 34: HAYATTA KALAN NİGÂR PETROSYANS'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ NORŞEN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 35: HAYATTA KALANLARDAN ARŞAK MELİK-GABRİELYAN VE GEVORG GASPARYAN'IN, VAN SANCAĞININ ALCAVAZ KAZASINDAKİ AŞAĞI SİPAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 36: HAYATTA KALANLARDAN ANDRANİK MURADYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ ATANANTS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 37: HAYATTA KALAN SARA MURADYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ BOĞANİS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 38: HAYATTA KALAN MARGARİT HAKOBYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ HARBERD KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ ŞAHADETİ

NO 39: HAYATTA KALAN HIRİPSİME PETROSYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ MOKHRABERD KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 40: HAYATTA KALAN HIRİPSİME İGNATİOSYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ TIŞOĞ KÖYÜNÜN DİRENİŞİ VE VERMİŞ OLDUĞU KAYIPLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 41: HAYATTA KALANLARDAN BİR GRUBUN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ KARÇKAN GOMS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 42: HAYATTA KALAN AZNİV ASLANYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ KARÇKAN'IN KHINDZORGİN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 43: HAYATTA KALAN MARTİROS HOVHANNESYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ KARÇKAN'IN VANİK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 44: HAYATTA KALAN TANGİK AVAGYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ MOKS'UN GOMER KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 45: HAYATTA KALAN AVETİS DAVİTYAN VE ĞAZAR BALOYAN'IN, VAN SANCAĞININ GÂVAŞ KAZASINDAKİ MOKS'UN SIPKANTS KÖYÜ KURBANLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 46: HAYATTA KALAN LUSABER TOVMASYAN'IN VAN SANCAĞININ ŞATAKH KAZASINDAKİ ŞATAKH NAHİYESİ ÇATIŞMALARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 47: HAYATTA KALAN BİR GRUBUN, VAN SANCAĞININ ŞATAKH KAZASINDAKİ PESANDAŞT NAHİYESİ ÖZ SAVUNMASIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 48: HAYATTA KALANLARDAN KHANO, SIHAN VE MATOS MAHİLYAN'IN, VAN SANCAĞININ MAHMUDİYE KAZASINDAKİ HASAN TAMRAN KÖYÜ KURBANLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 49: HAYATTA KALANLARDAN MİNAS GEVORGYAN, KHAÇATUR AVETİSYAN VE SIRBUHİ'NİN, HAKKÂRİ SANCAĞININ KHOŞAB KAZASINDAKİ HURTUK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 50: HAYATTA KALAN NIŞAN HOVHANNİSYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ KHOŞAB KAZASINDAKİ KIREL KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 51: HAYATTA KALAN NUBAR MARTOYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ AĞBAK KAZASINDAKİ KHARATUN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 52: HAYATTA KALAN BANAMŞAH OHANNESYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ AĞBAK KAZASINDAKİ HASPISTAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 53: HAYATTA KALAN MARİAM ĞAZARYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ AĞBAK KAZASINDAKİ SORAN KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 54: HAYATTA KALAN KHAME HAREYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ ÇÖLEMERİK KAZASINDAKİ KHANANTS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 55: HAYATTA KALAN ŞAHBAZ KHILOYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ CULAMERİK KAZASININ PAKAN KÖYÜNDE GÖSTERİLEN DİRENİŞ VE VERİLEN KAYIPLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 56: HAYATTA KALAN NAZLU PETROSYAN'IN, HAKKÂRİ SANCAĞININ GÂVAR KAZASINDAKİ DİZA KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 57: MUŞ OVASI VE SASUN KATLİAMLARIYLA İLGİLİ, PAPAZ GRİGOR TER-GRİGORYAN'IN HAZIRLADIĞI RAPOR

NO 58: MUŞ SANCAĞI İLE MUŞ VE SASUN KAZALARINDA BULUNAN BAZI KÖYLERLE İLGİLİ KHAZO GRİGORYAN TARAFINDAN HAZIRLANAN İSTATİSTİK

NO 59: HAYATTA KALAN HOVHANNES ABRAHAMYAN'IN, MUŞ VE SASUN ÖZ SAVUNMASI VE GÖÇÜYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 60: HAYATTA KALAN NOYEMİK KHAÇATIRYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ KHILAT KAZASINDAKİ TEĞUT KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 61: KHILATLI RUBEN'İN, EBEVEYNLERİNİN ÖLDÜRÜLMESİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 62: HAYATTA KALANLARDAN MELO MANUKYAN VE SAVGÜL SİMONYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ, AHLAT KAZASINDAKİ TAPAVANK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 63: BİR GRUP GÖRGÜ ŞAHİDİNİN, BİTLİS SANCAĞININ AHLAT KAZASINDAKİ TAPAVANK KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 64: HAYATTA KALAN MİSAK SEDRAKYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ AHLAT KAZASINDAKİ PIRKHUS KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 65: HAYATTA KALAN AĞAVNİ HILĞATYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ AHLAT KAZASINDAKİ PIRKHUS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 66: HAYATTA KALANLARDAN YEĞİAZAR ĞARİBYAN VE ĞUDRAT AVETİSYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ AHLAT KAZASINDAKİ PIRKHUS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 67: HAYATTA KALAN VAÇAKAN PETROSYAN'IN, BİTLİS ŞEHRİ ERMENİ NÜFUSUNUN KATLEDİLMESİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 68: HAYATTA KALAN S. KARİPYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ TATİKİ BAS KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 69: HAYATTA KALANLARDAN ASPATUR BRUTYAN VE SARGİS GALUSTYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ KHULTİK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 70: HAYATTA KALAN BAGRAT PETROSYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ GÜZELDERE'NİN KARB KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 71: HAYATTA KALAN MIKHİTAR MİRZOYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ BİTLİS KAZASINDAKİ TOP KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 72: HAYATTA KALAN TOROS MIRTOYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ KHUT-BIRNAŞEN'İN ANDİİ TAĞ KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 73: HAYATTA KALAN KİRAKOS MIKHOYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ M'TSİ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 74: HAYATTA KALAN MIKHİTAR HAZROYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ KHUT-BIRNAŞEN NAHİYESİNİN ŞEN VE ÇEVRE KÖYLERİ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 75: HAYATTA KALAN AVET GASPARYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ MOTKAN KAZASINDAKİ KAŞAKH KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 76: HAYATTA KALAN AVETİS TER-NERSESYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ KHİZAN KAZASINDAKİ KHARKHOTS KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 77: HAYATTA KALAN GEVORG AMİRKHAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ HİZAN KAZASINDAKİ ŞEN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 78: HAYATTA KALAN TOROS HOVHANNİSYAN'IN, BİTLİS SANCAĞININ HİZAN KAZASINDAKİ SPARKERT NAHİYESİ KÖYLERİNİN KATLİAMLARI VE ÖZ SAVUNMASIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 79: HAYATTA KALAN MARTİROS HOVSEPOĞLU KEROYANTS'IN, SİİRT SANCAĞININ ERUN KAZASINDAKİ DEH KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 80: HAYATTA KALANLARDAN VARDAN GALOYAN VE MİRZO BIHARYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ BARVAR KAZASINDAKİ VOZM KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 81: HAYATTA KALAN MURAD HARUTYUNYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ ŞİRVAN KAZASINDAKİ AVİN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 82: HAYATTA KALAN BERKHO AZOYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ ŞİRVAN KAZASINDAKİ GINDZİK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 83: HAYATTA KALAN KHAÇİK VARDANYAN'IN, SİİRT SANCAĞININ ŞİRVAN KAZASINDAKİ NABAYİN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 84: HAYATTA KALAN HAKOB KHOCYANTS'IN, MUŞ SANCAĞININ MALAZGİRT KAZASINDAKİ ERMENİLERİN GÖÇÜ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 85: HAYATTA KALANLARDAN MARTİROS SARGİSYAN VE SARGİS KHAÇATURYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MALAZGİRT KAZASINDAKİ MARMUS KÖYÜNÜN TEHCİRİ VE KAYIPLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 86: HAYATTA KALAN SALVİ MARGARYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ APRİ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 87: BİR GRUP GÖRGÜ ŞAHİDİNİN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ APRİ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 88: HAYATTA KALAN HARUTYUN TER MOVSİSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ ATKON KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 89: HAYATTA KALAN SEROB STEPANYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ GÂBOLAN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 90: HAYATTA KALAN MOVSES HARUTYUNYAN AMİRYANTS'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ LİZ KÖYÜ KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 91: HAYATTA KALAN NOYEM NOREYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ KOĞAK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 92: HAYATTA KALAN HOVHANNES ZAKARYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ KOP KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 93: BİR GRUP GÖRGÜ ŞAHİDİNİN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ HAMZAŞEYH KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 94: HAYATTA KALAN PAPAZ MİKAYEL SAMUELYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ ŞİRVANŞEYH KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 95: HAYATTA KALAN ZAKAR AĞA MARGARYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ BULANIK KAZASINDAKİ KAKARLU KÖYÜ GÖÇÜ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 96: HAYATTA KALAN ASTVADSATUR HAKOBYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ ARTONK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 97: HAYATTA KALAN CAVAHİR AVETİSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ BOSTANKENT KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 98: HAYATTA KALAN TOROS SİMONYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ GELİEGUZAN KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 99: HAYATTA KALAN RUBEN VARDANYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ GOMS KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 100: HAYATTA KALAN ĞAZAR POĞOSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ ZİARET KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 101: HAYATTA KALAN S. HOVHANNİSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ YERIŞTER KÖYÜ KATLİMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 102: HAYATTA KALANLAR DAVİT MELKONYAN VE HIMAYAK MATEVOSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ HASKÖY KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 103: HAYATTA KALAN KHAÇO GRİGORYAN'IN, MUŞ SANCAĞI'NIN MUŞ KAZASI'NDAKİ ŞATAK'IN ŞUŞNAMERK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 104: HAYATTA KALAN ABRAHAM GRİGORYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ VARDENİS VE ÇEVRE KÖYLERİNDEKİ KATLİMLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 105: HAYATTA KALAN ALMAST MIKIRTİÇYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ MUŞ KAZASINDAKİ KIRDAGOM KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 106: HAYATTA KALAN MIKIRTİÇ TOROSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ SASUN KAZASINDAKİ YUKARI KHARZAN (KHABILCOZ) NAHİYESİ KÖYLERİNDEKİ KATLİAMLARDAN KURTULANLARIN SAYISIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 107: HAYATTA KALAN STEPAN HARUTYUNYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ SASUN KAZASINDAKİ MİCGÜĞ KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 108: HAYATTA KALAN MIKIRTİÇ TOROSYAN'IN, MUŞ SANCAĞININ SASUN KAZASINDAKİ PİRŞENK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 109: HAYATTA KALAN HARUTYUN SARGİSYAN'IN GENÇ SANCAĞININ KULP KAZASINDAKİ KHİANK ARTKUNK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 110: HAYATTA KALAN MİSAK AĞBALYAN'IN, ERZURUM AHALİSİNİN TEHCİRİYLE İLGİLİ HAZIRLADIĞI KRONOLOJİ

NO 111: HAYATTA KALAN POĞOS VARDANYAN'IN, ERZURUM ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIKLARI

NO 112: HAYATTA KALAN TOVMAS POĞOSYAN'IN, ERZURUM'UN ERMENİ AHALİSİ İLE ERMENİLERDEN OLUŞAN AMELE TABURLARININ KATLEDİLMESİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 113: HAYATTA KALAN ARŞAK TERTERYAN'IN, ERZURUM KAZASININ AŞKALE KÖYÜ HALKININ KATLİMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 114: GAREGİN TURİKYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ DURUM, ERMENİLERİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 115: HAYATTA KALAN VARDAN AVETİSYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ BAKARİÇ KÖYÜ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 116: HAYATTA KALAN HOVHANNES MARKOSYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ KHUMLAR KÖYÜ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 117: HAYATTA KALAN PAPAZ HAMBARDZUM HARUTYUNYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ TERCAN KAZASINDAKİ VARDUK KÖYÜ HALKININ TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 118: HAYATTA KALAN PAPAZ KARAPET TER-HOVHANNİSYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ HINIS KAZASINDAKİ KARAÇOBAN KÖYÜ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 119: NAZARET POSTOYAN'IN, ERZURUM SANCAĞININ KİĞI KAZASINDAKİ ERMENİ KÖYLERİNİN KATLİAMLARIYLA İLGİLİ NOTLARI

NO 120: HAYATTA KALAN BİR GRUBUN, ERZURUM SANCAĞININ KİĞI KAZASINDAKİ KÖYLERİN KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 121: HAYATTA KALAN YEĞYA TOROSYAN'IN, ERZİNCAN ŞEHRİNİN TEHCİRİYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 122: GAREGİN TURİKYAN'IN, ERZURUM VİLAYETİNİN ERZİNCAN SANCAĞINDAKİ ERMENİ KÖYLERİNİN KATLİAMLARIYLA İLGİLİ NOTLARI

NO 123: HAYATTA KALAN MİSAK BABACANYAN'IN, KHARBERD VİLAYETİNDEKİ ERMENİ NÜFUSUN TEHCİR VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 124: HAYATTA KALAN ARSEN KHAÇİKYAN'IN, KHARBERD ERMENİLERİNİN TEHCİR VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 125: HAYATTA KALAN MİHRAN GARİPCANYAN'IN, KHARBERD ŞEHRİ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 126: HAYATTA KALAN MUŞEĞ VORBERYAN'IN, KHARBERD ŞEHRİ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 127: HAYATTA KALAN P. FABRİKATÖRYAN'IN, KHARBERD ERMENİ NÜFUSUNUN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 128: HAYATTA KALAN PETROS HAKOBYAN'IN, YABANCI ÜLKE GÖREVLİLERİNİN KHARBERD TEHCİRİ ESNASINDA OYNADIKLARI OLUMSUZ ROLLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 129: HAYATTA KALAN GALUST GALUSTYAN'IN, ARAPKİR ŞEHRİ ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 130: HAYATTA KALAN HOVHANNES KHANÇARLIYAN'IN, MALATYA ERMENİLERİNİN YAŞADIĞI DEHŞET, ERKEKLERİN KATLİ VE TEHCİRLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 131: HAYATTA KALAN ZAKAR FINDIKHYAN'IN, DİYARBEKİR VİLAYETİNİN ARĞNİ SANCAĞINDAKİ BALU KAZASININ NEKHRİ KÖYÜ TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 132: HAYATTA KALAN GOHAR SARYAN'IN, TRABZON KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 133: HAYATTA KALAN NERSES TER-TOVMASYANTS'IN, URMİA SANCAĞININ GÂRDABAD KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 134: HAYATTA KALAN ŞUŞANİK BEYATYANTS'IN, KHOY SANCAĞININ TAĞER KÖYÜ GÖÇÜYLE İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 135: HAYATTA KALAN HAKOB KHOROZYANTS'IN, SALMAST SANCAĞININ HAVTVAN VE DİĞER KÖYLERİNDE VUKU BULAN KATLİAMLARLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 136: HAYATTA KALAN TAGUHİ OHANYAN VARDANYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ ĞALASAR (KALASAR) KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 137: HAYATTA KALAN KHAÇATUR GRİGORYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ MAHLAM KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 138: HAYATTA KALAN ZARUHİ MANUKYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ MAHLAM KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 139: HAYATTA KALAN PAPAZ MIKIRTİÇ TER-PETROSYAN'IN, URMİA SANCAĞININ MAHMATKÂR, NAĞADE VE KÂRDABAD KÖYLERİ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 140: HAYATTA KALAN TAMAM ĞARİBYAN'IN, URMİA SANCAĞI'NIN ŞUMBLABAD KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

NO 141: HAYATTA KALAN SALATİN TER-HOVHANNİSYAN'IN, SALMAST SANCAĞININ PAYACUK KÖYÜ KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

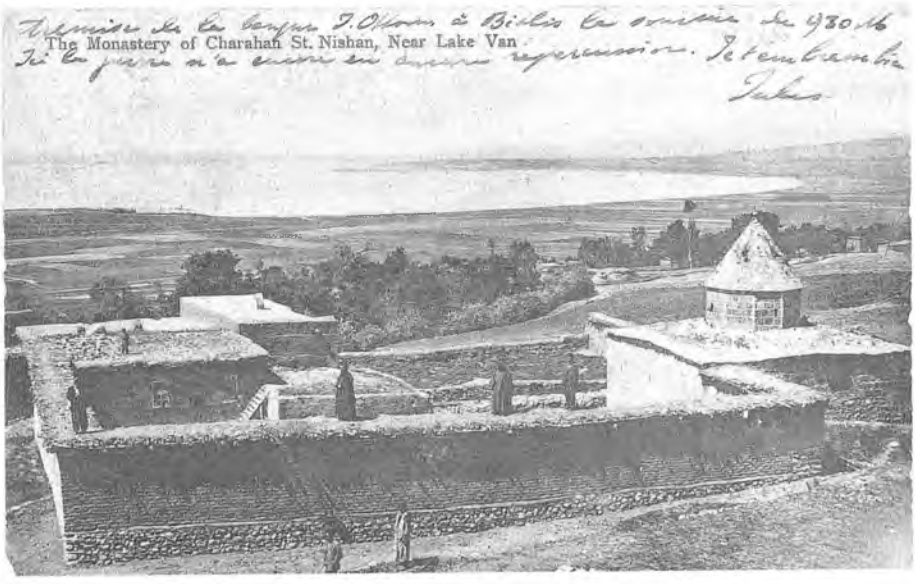
EK

EK NO 1: GÖRGÜ TANIĞI ALİ OĞLU OSMAN'IN, ERZURUM ERMENİ KİLİSESİNİN YIKIMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

EK NO 2: TÜRK, ACEM VE ARAP GÖRGÜ TANIKLARININ, ERZURUM ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLEDİLMESİNİN SEBEPLERİYLE İLGİLİ TANIKLIKLARI

EK NO 3: SÜRYANİ F.A. VERDEN'İN, KARİN ERMENİ HALKININ TEHCİRİ VE KATLİAMIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

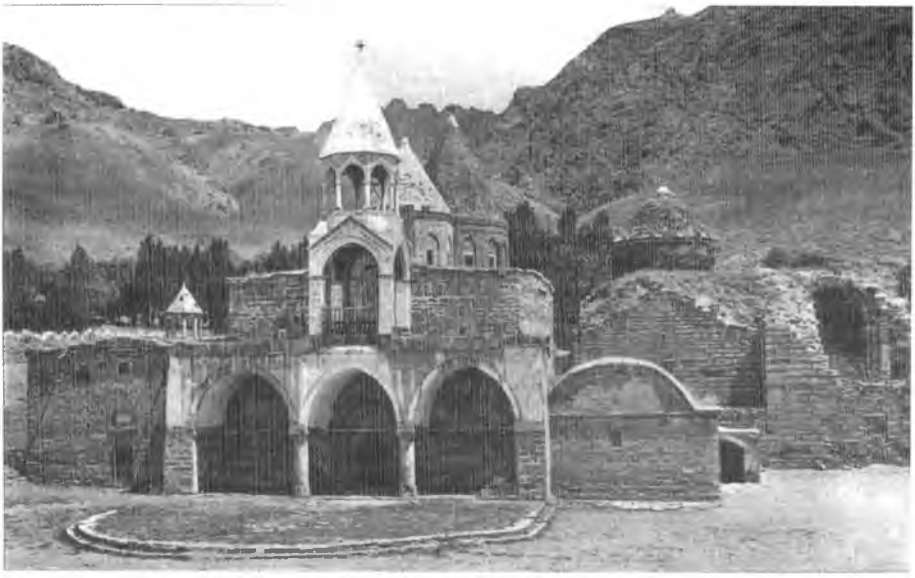
EK NO 4: GÖRGÜ ŞAHİDİ KOSTANTİN TRİANFİDİLİ'NİN, ERZURUM ERMENİLERİNİN TEHCİRİ VE KATLİAMLARIYLA İLGİLİ TANIKLIĞI

Surb Nışan Manastırı, Van Gölü kıyısında

Kıtuts Manastırı

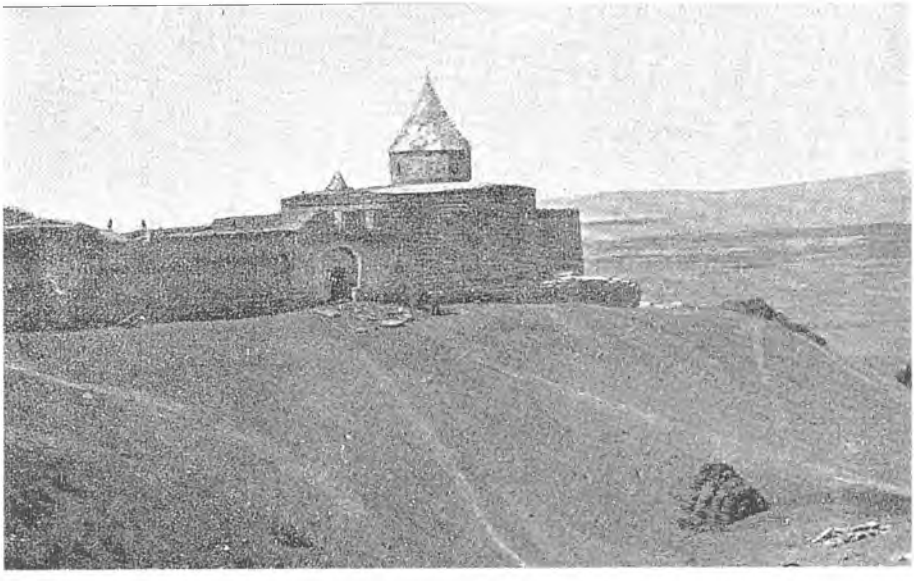
Varag Manastırı

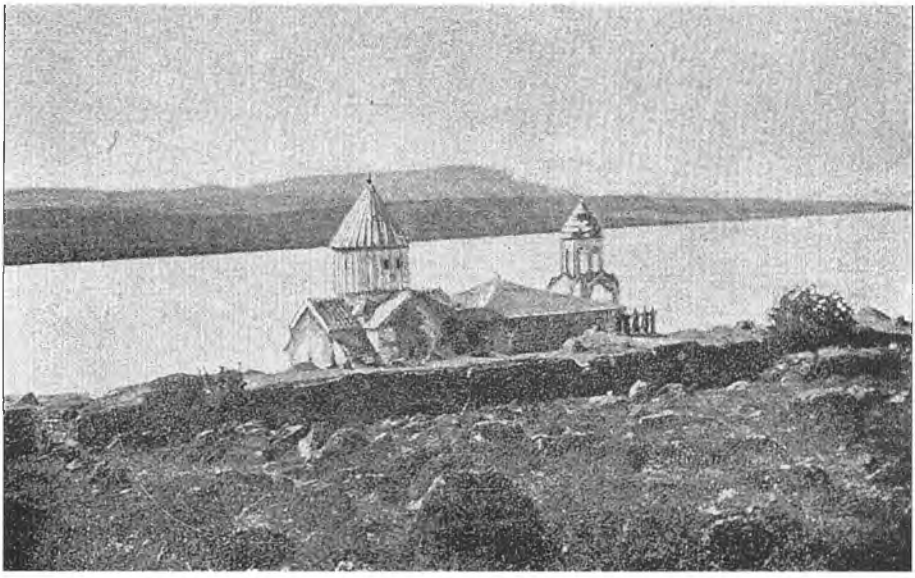
Varag Manastırı Okulu öğrencileri

Narek Manastırı, güneybatıdan görünüm (1900'ler)

Kurubaş köyünün Surb Astvadsadsin Kilisesi (1900'ler)

Şuşants köyünün Karmıravor Surb Astvadsadsin Manastırı,
güneydoğudan görünüm (1900'ler)

Lim Adası, Surb Georg Manastırı'nın kuzeydoğudan genel görünümü (1900'ler)

İnnakınyan Surb Karapet (Gılakavank) Manastırı'nın genel görünümü

İnnakınyan Surb Karapet (Gılakavank), (1905)

Karmrorak Manastırı, Bitlis

Arakelots Manastırı, Muş (1910'lar)

Arakelots Manastırı, Muş (1910'lar)

Bitlis şehrinin görünümü

Erzurum şehrinin görünümü

Erzurum şehrinin görünümü

Arapkir şehrinin görünümü, iç çarşı tarafından

Arapkir Ermeni Kilisesi ve koleji

Arapkir şehrinin görünümü (Kilise Mahallesi)

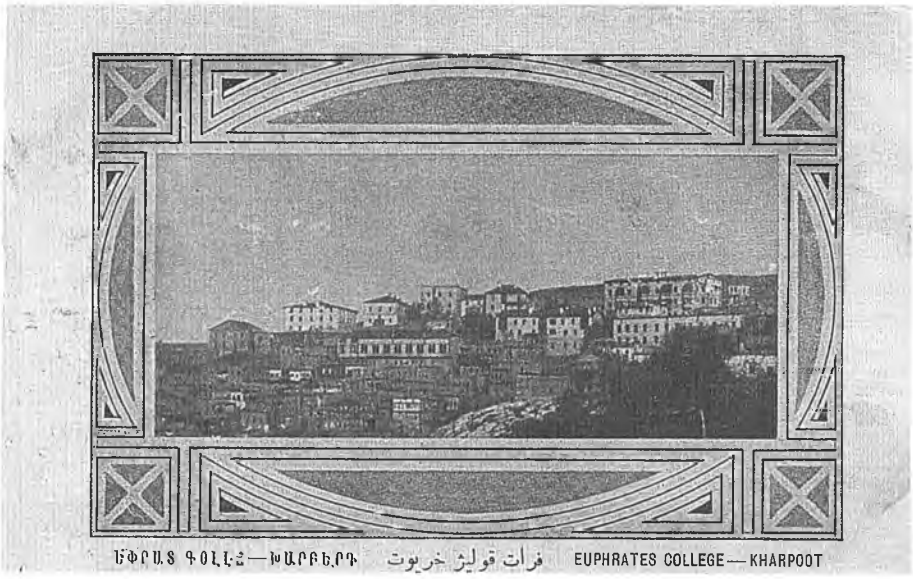
Arapkir şehrinin görünümü

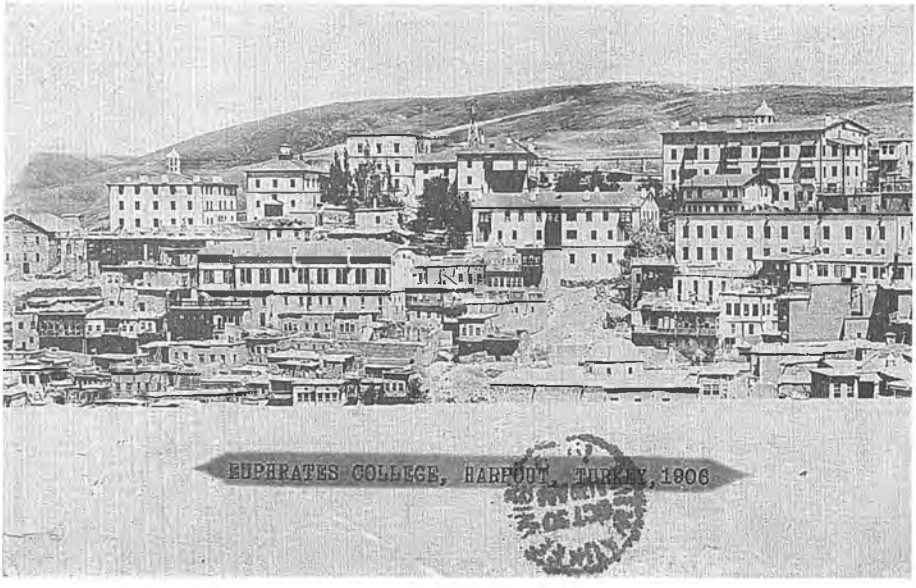
Arapkir Ermeni Kilisesi ve kolej binası

Yerzınka (Erzincan)

Kharberd (Harput) "Yeprat" (Fırat) Koleji binası

Kharberd (Harput) "Yeprat" (Fırat) Koleji binası

Yeprat (Fırat) Nehri

Erzurum Ermeni Kilisesi

Diarbekir (Diyarbakır) Ermeni Kilisesi

Trapizon (Trabzon) şehrinin görünümü

Trapizon (Trabzon) şehrinin görünümü

Trapizon (Trabzon) şehrinin görünümü

Samsun'daki Ermeni mahallesi

Baberd (Bayburt) şehrinin görünümü

Yedesia (Urfa) şehrinin görünümü

Sebastia (Sivas) şehrinin görünümü

Ağın köyünün görünümü

Kharberd (Harput), Fabrikatoryanların evi

Armaş Manastırı

Kesaria (Kayseri) dinî önderi Episkopos Khosrov Pehrikyan

Karin (Erzurum) din î önderi Episkopos Sımbat Saadetyan

Arapkir papazı Ter Husik Kacuni (1854-1916)

Arapkirli tüccar Sargis Tevekelyan

Fabrikatoryan kardeşler

Arapkir Katedrali Okulunun kurucusu Mahtesi Karapet Sağatelyan ve eşi

Arapkirli Armenak ve Karapet Aycıyanlar

Arapkirli Sedrak Hovhannisyan ve Sedrak Yuzarcıyan

Hovhannes Ekmekciyan, Sargis Selveryan (Soykırım kurbanı) ve
Tadeos Yegavyan (Soykırım kurbanı)

Arzumanyan ailesi (1907, Ancırdi)

Arapkir Ermeni Okulu öğrencileri, öğretmenleri ve yöneticileri (1905)

Arapkirli bir aile (1905)

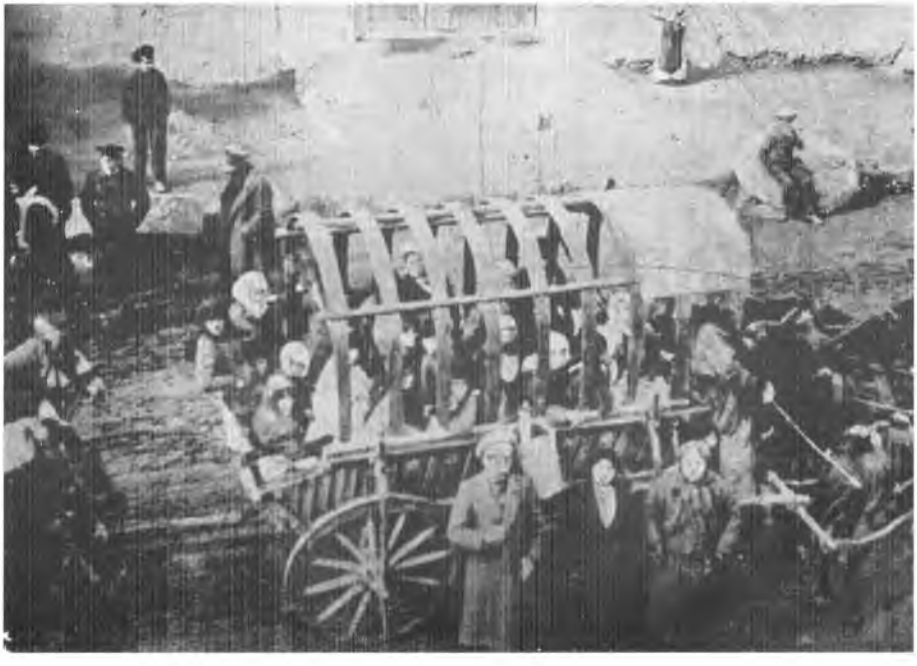
Arapkirli Hınçak Partisi üyeleri (1908)

Arapkirli aile

Arapkir Surb Nışan Okulu öğrencileri (1914)

Yetim ve yolda bırakılan çocukların Van ricatı esnasında toplanması

1915 Temmuz ricatında, İgdir (Iğdır) parkındaki gıda istasyonu ve salgın hastalık kurbanları

Van ricatı esnasında, İgdir (Iğdır) gıda istasyonundaki yetimler

Van ricatı esnasında, İgdir (Iğdır) yakınlarında, mülteciler ekmek pişirirken

1915 Temmuz ricatı esnasında, Ararat Dağı eteklerinde istirahat eden mülteciler

Vanlı mülteciler Ecmiadsin'de

Vanlı mülteciler Ecmiadsin'de

Vanlı mülteciler Ecmiadsin'de

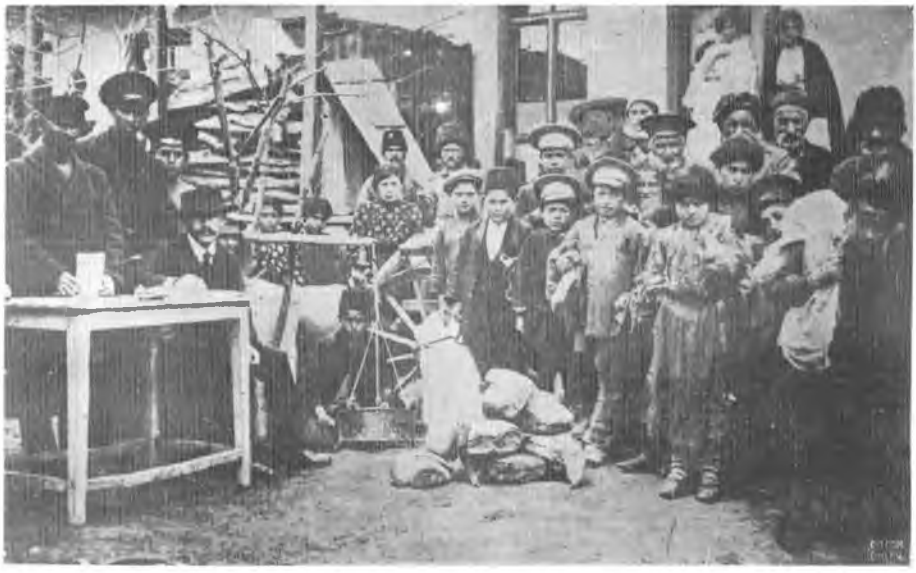
Salgın hastalık ve açlıktan Ecmiadsin'de ölen Ermeni mülteciler

Salgın hastalık ve açlıktan Ecmiadsin'de ölen Ermeni mülteciler

Başkala (Başkale) mültecileri Kıznut köyünde

Kıznut köyünde mültecilere ekmek dağıtımı

Muş'un Ali Zırna köyü ahırlarından birinde yakılanların kemikleri

Muş Ovası'ndaki Ermenilerle meskûn Şeykhalan köyü şehitlerinin kemikleri

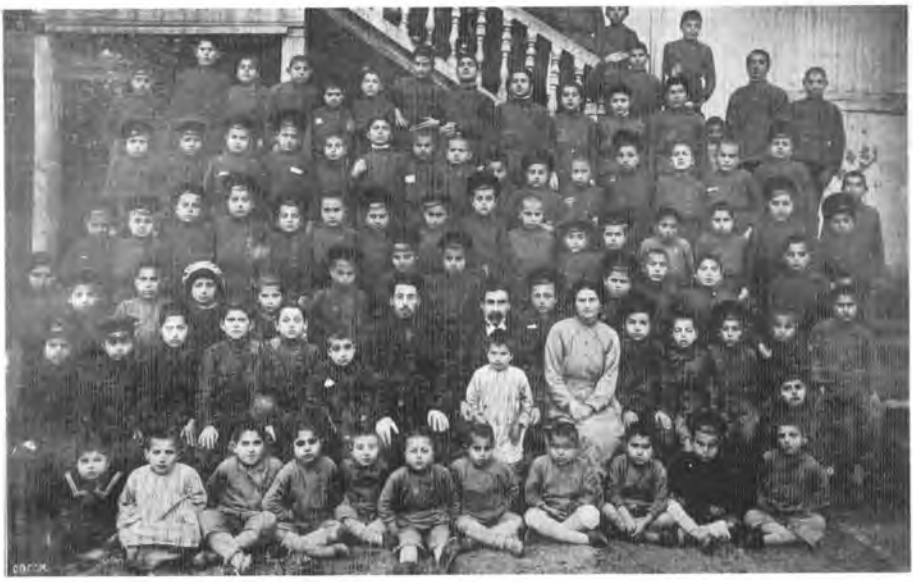
Bitlis'te canlı canlı yakılanların kafatasları

Mülteci yetim kızlar

Ermeni mülteciler

Aleksandrapol (Gümrü, Leninakan) Yetimhanesindeki Sasunlu (Sason) yetimler

Tehcir edilen Ermenilerin Ras-ül Ayn kampı

Zeytun'dan Maraş'a getirilen Ermeniler, bu fotoğraf çekildikten yarım saat sonra hepsi yakılmıştır

Konstantinopel'de (İstanbul) darağacına çıkartılan Ermeniler

Konstantinopel'de (İstanbul) darağacına çıkartılan Ermeniler

Konstantinopel'de (İstanbul) darağacına çıkartılan Ermeniler

Trapizon'da (Trabzon) katledilen Ermenilerin iskeletlerinin kalıntıları

Urfa Ermeni yetimleri, ebeveynlerinin kafataslarıyla, resmin üst kısmında G. Zohrap'ın sözü: "*İşte biz gidiyoruz, fakat milletin 400 bin yetimi var, onları kurtarın.*"

Der-Zor çölünde bulunan Ermenilere ait iskeletler

Katledilen Ermenilerin cesetleri

Soykırımın Ermeni yetimleri, Aleksandrapol

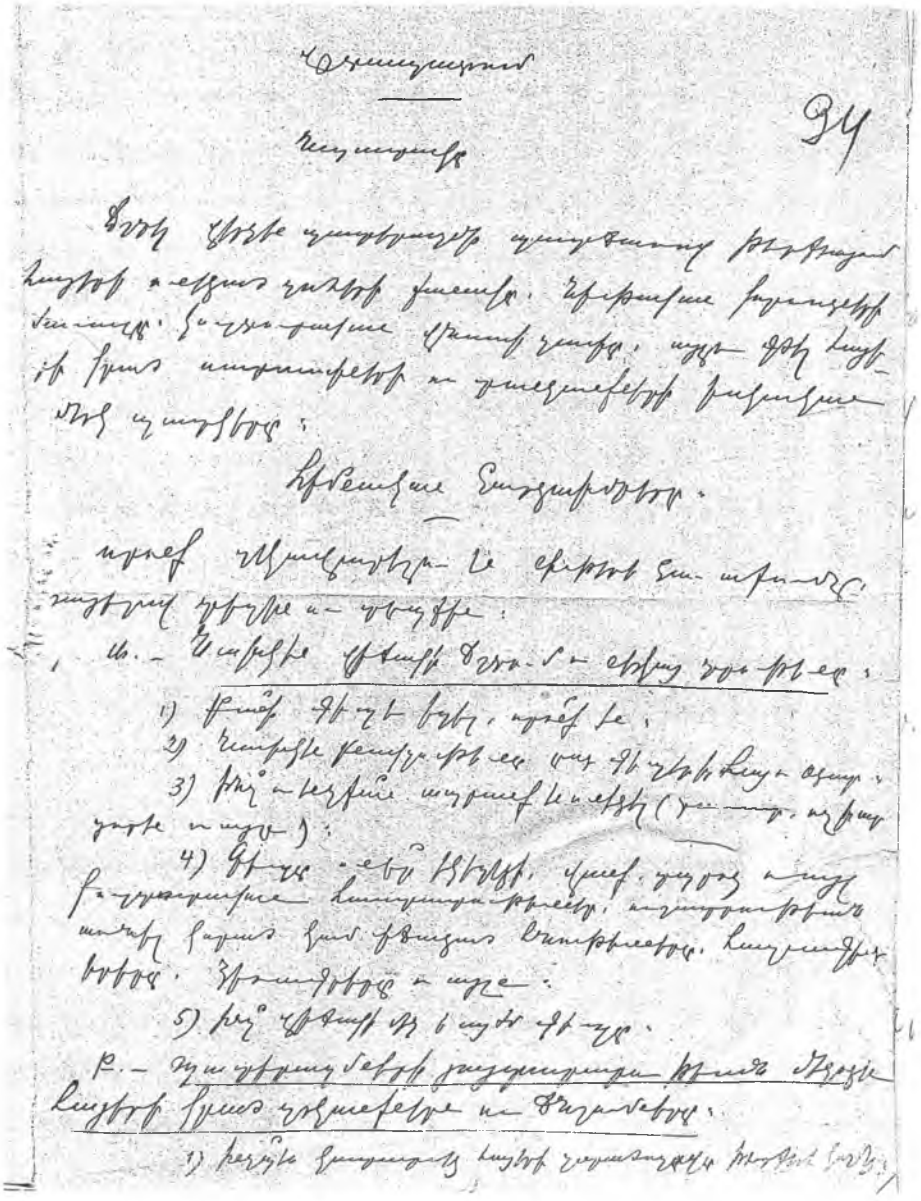
Soykırımın Ermeni yetimleri, Aleksandrapol

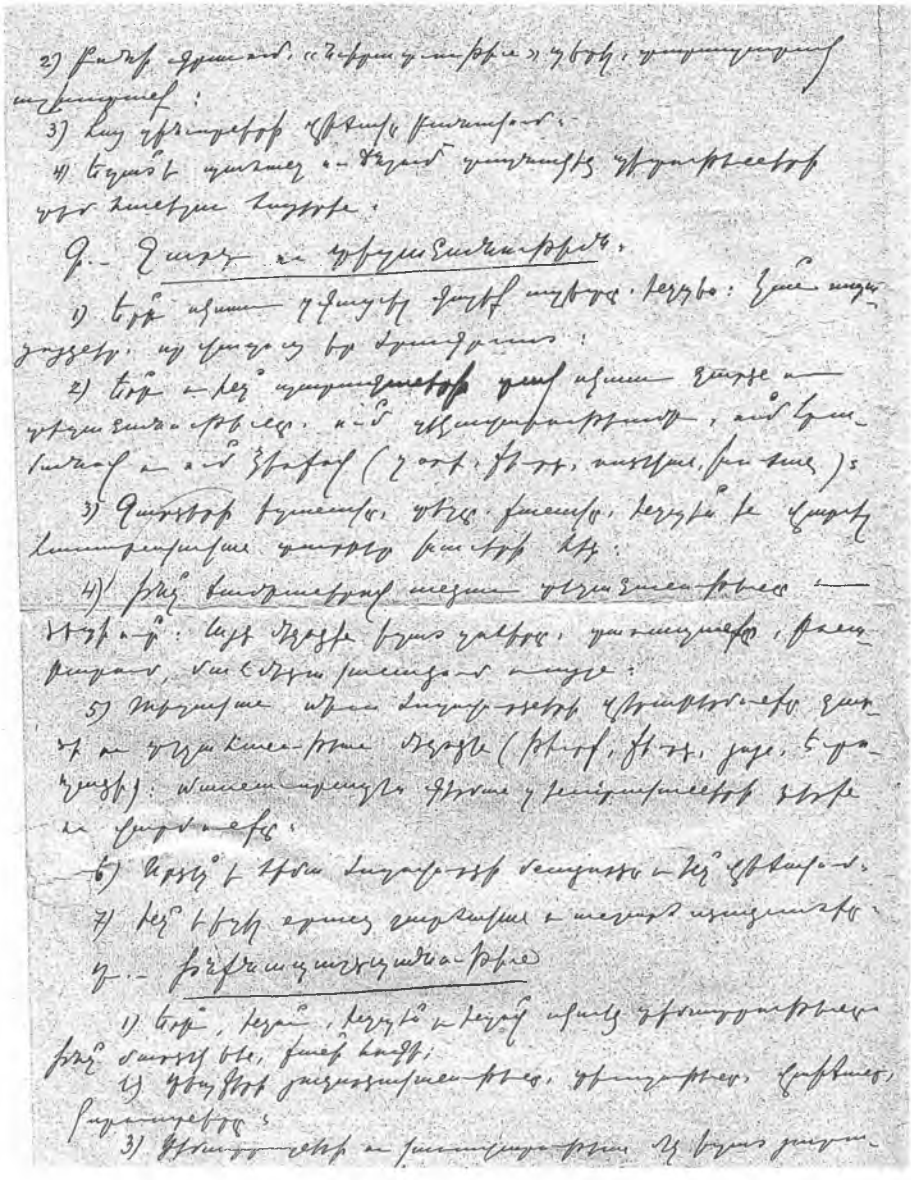
Soykırımın Ermeni yetimleri, Aleksandrapol

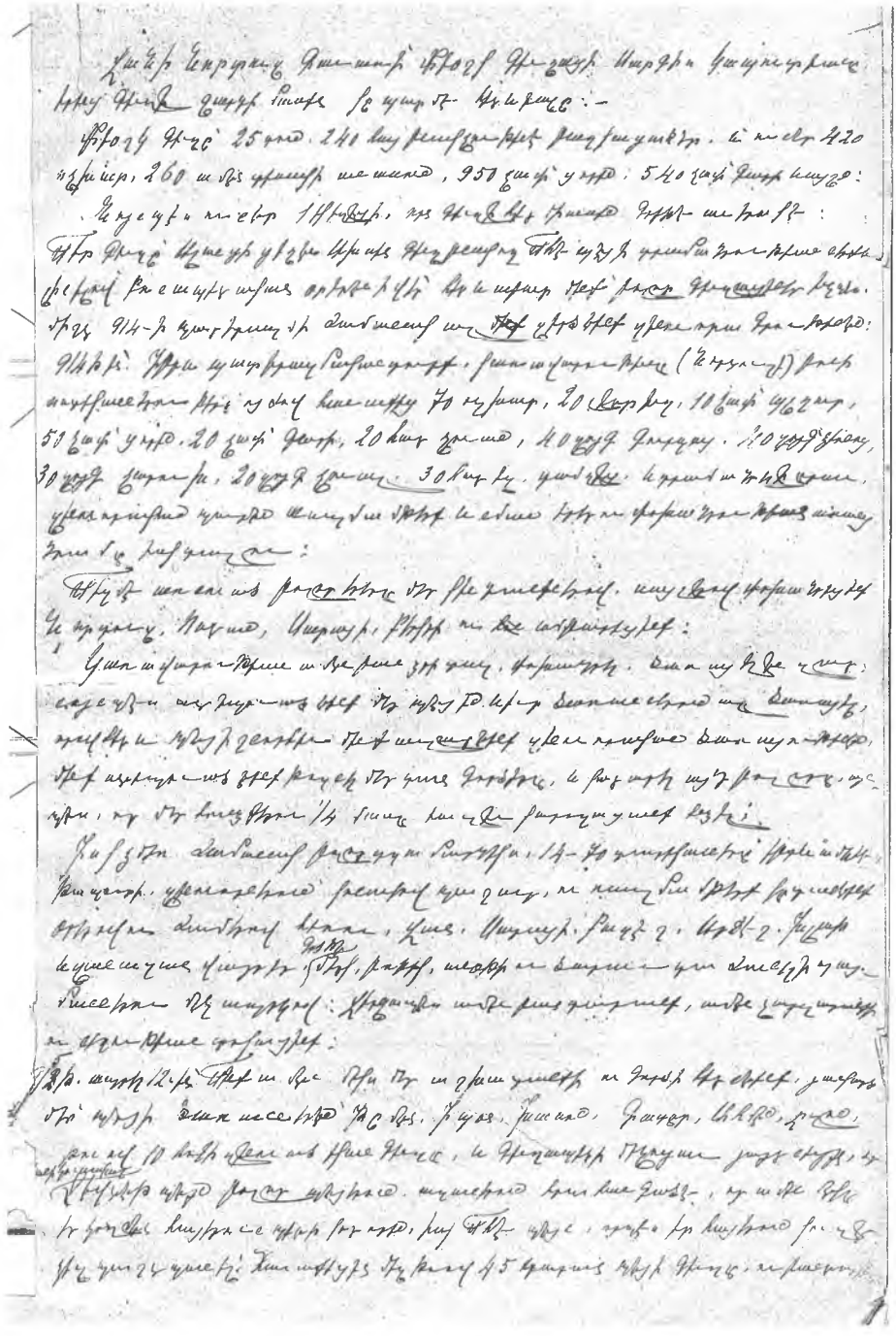
Soykırımın Ermeni yetimleri

"Kedername'nin" amacı ve temel soru grupları

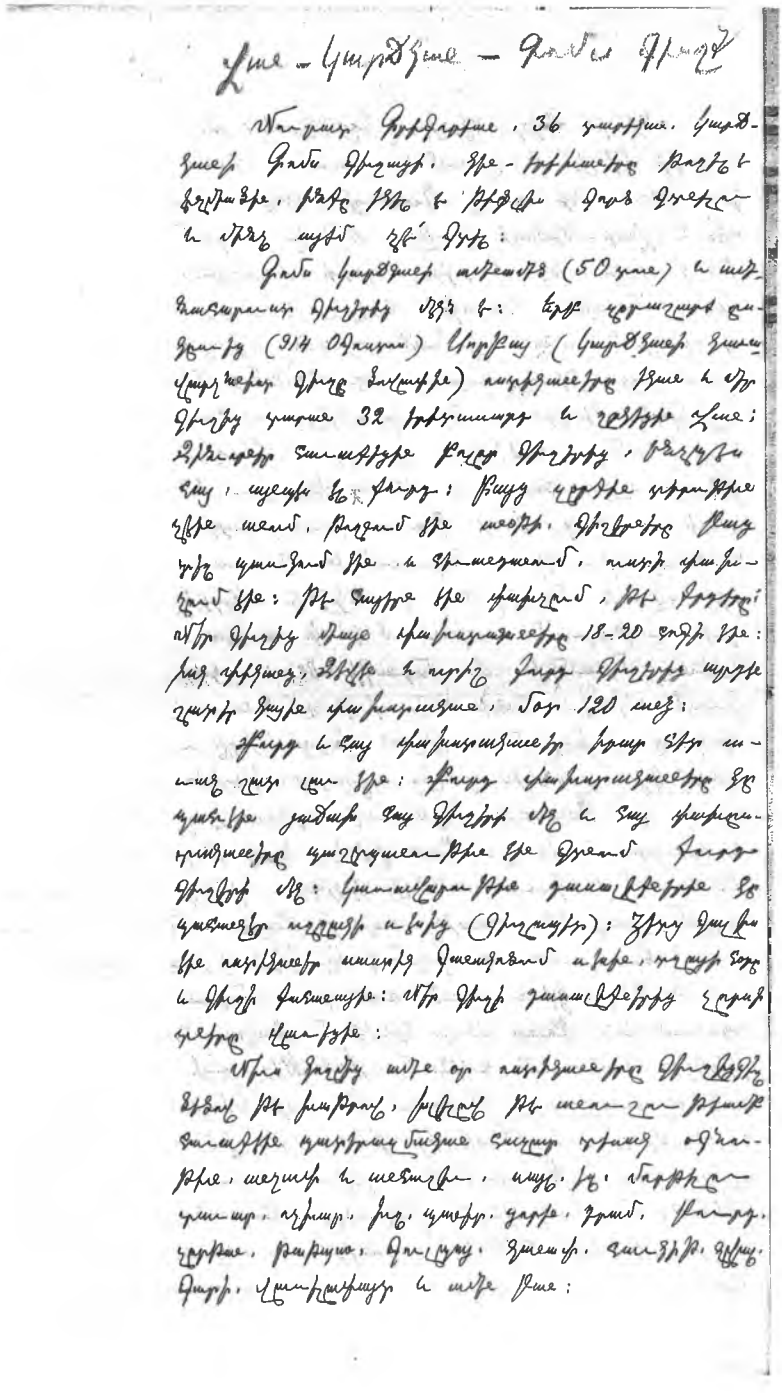
"Kedername'nin" amacı ve temel soru grupları

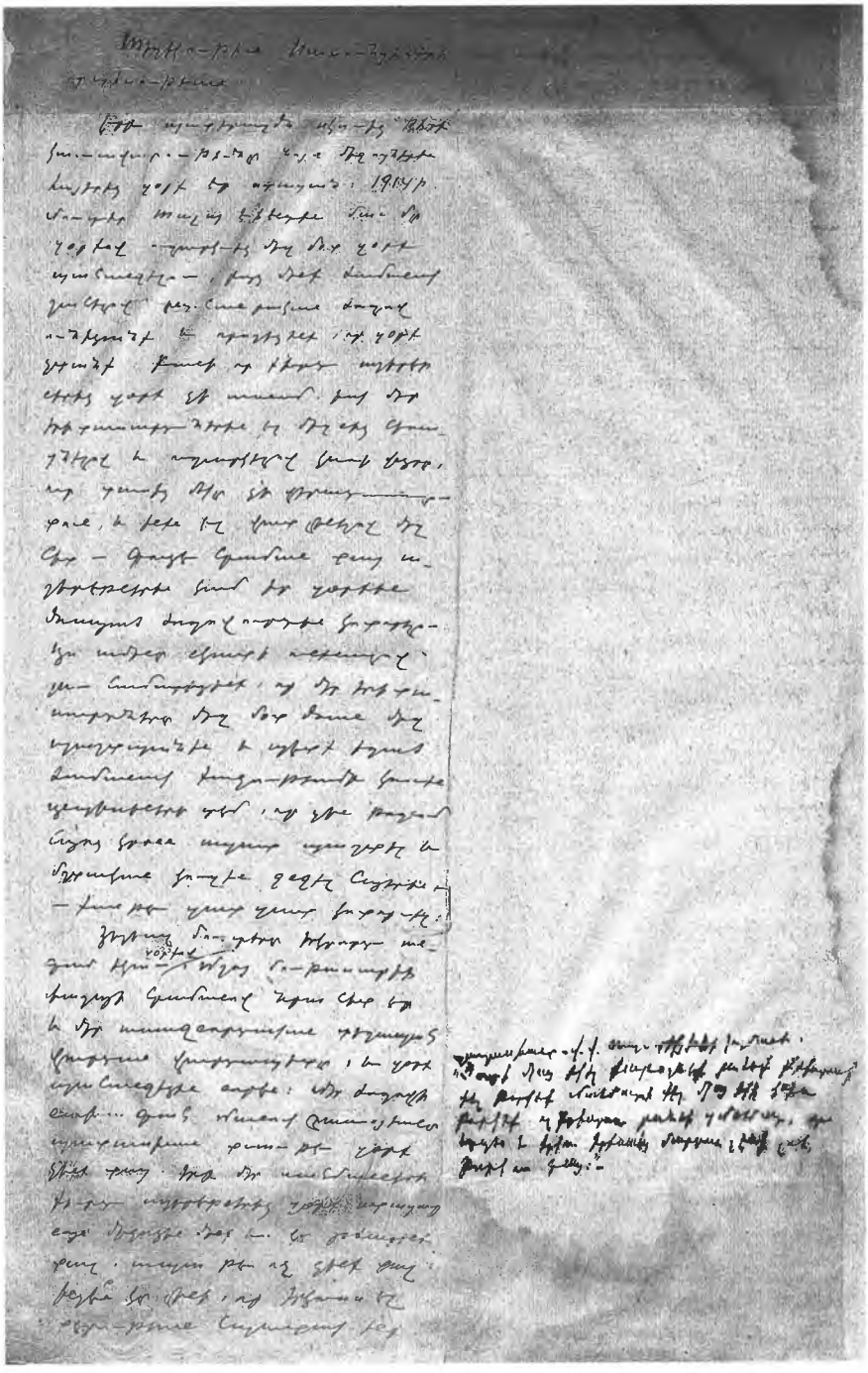
S. Kaputyan'ın, Köşk köyü katliamıyla ilgili tanıklığı

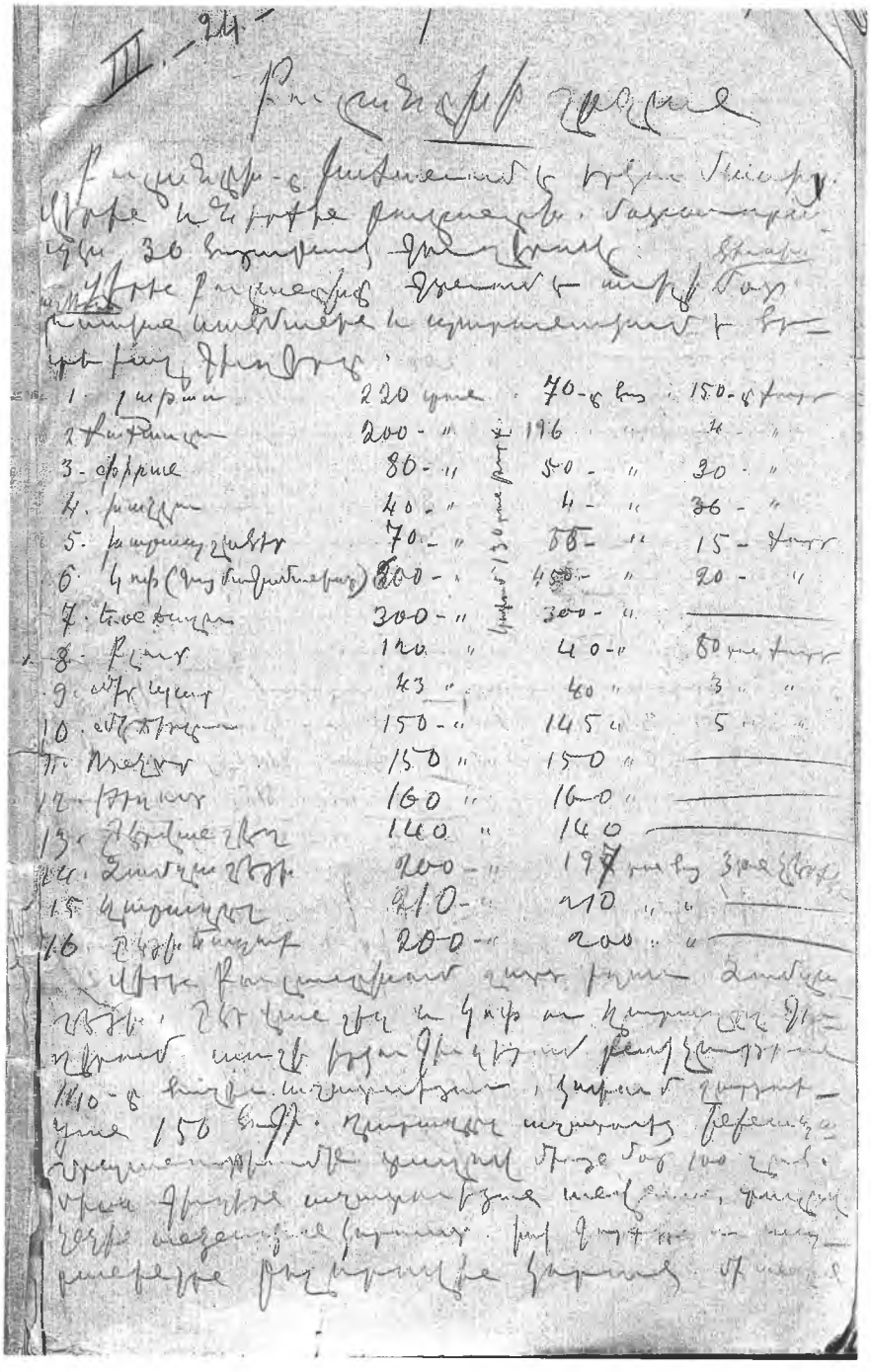
Çarmıha gerildikten sonra mucize kabilinde kurtulan Dizalı Muşeğ

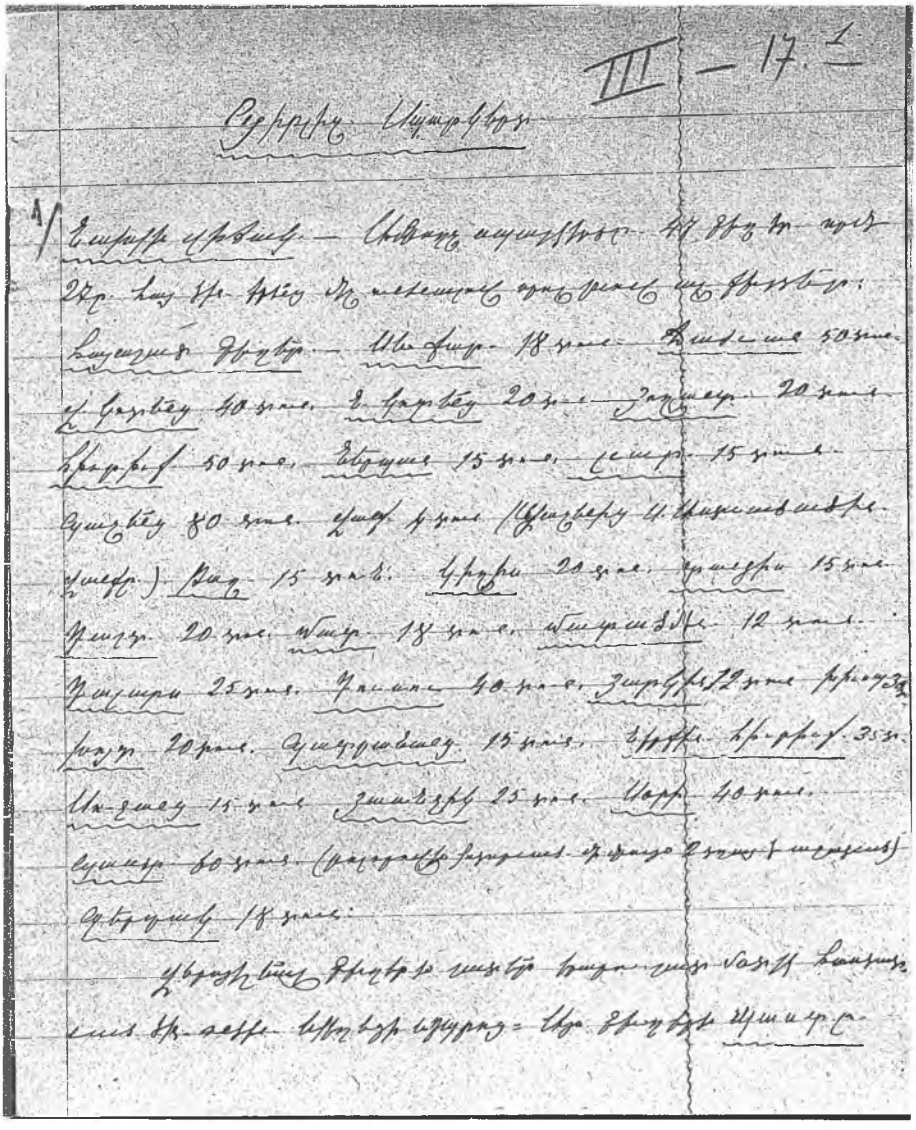
M. Grigoryan'ın, Goms köyü katliamıyla ilgili tanıklığı

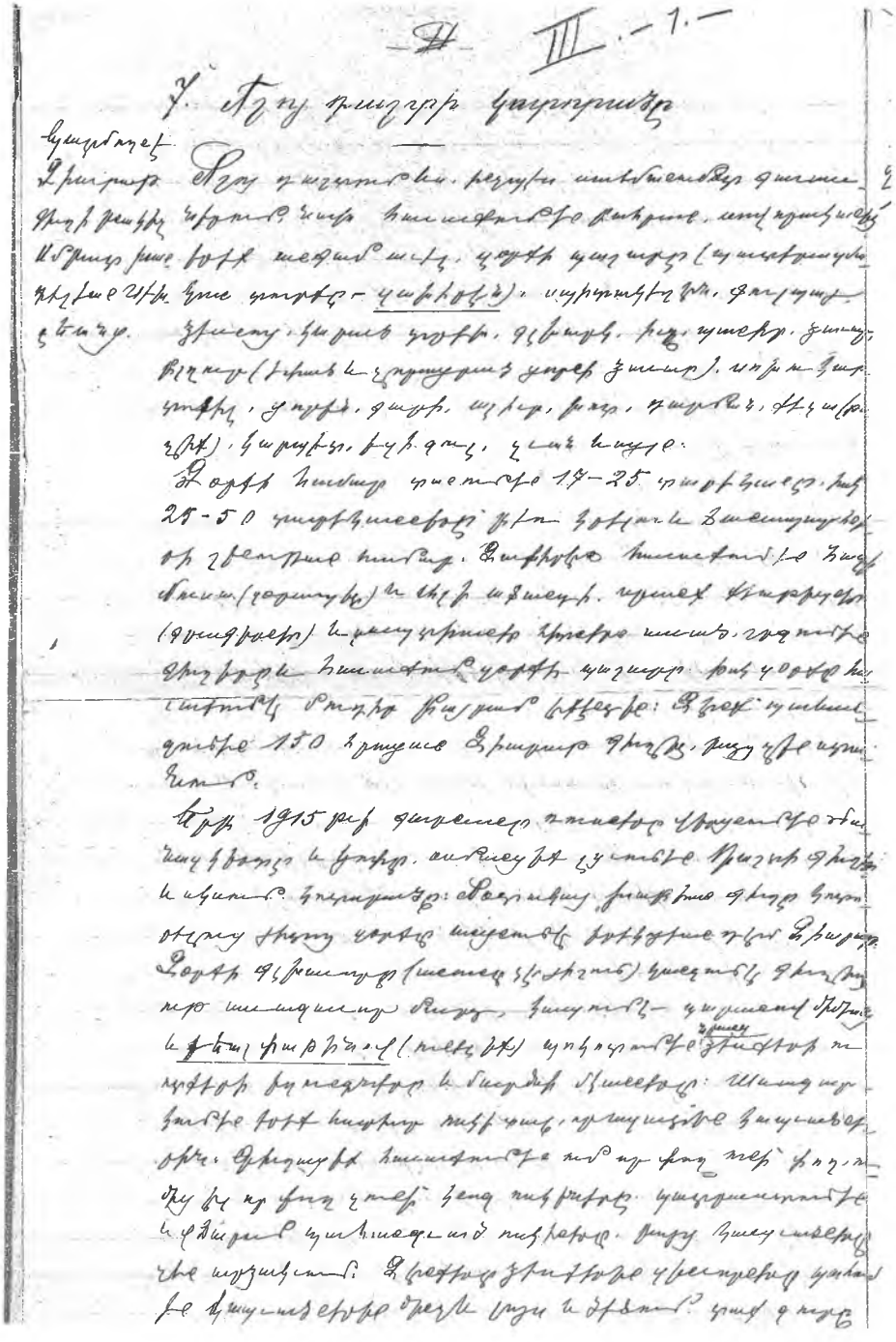
H. Abrahamyan'ın, Sasun (Sason) öz savunması ve tehciri hakkındaki tanıklığı

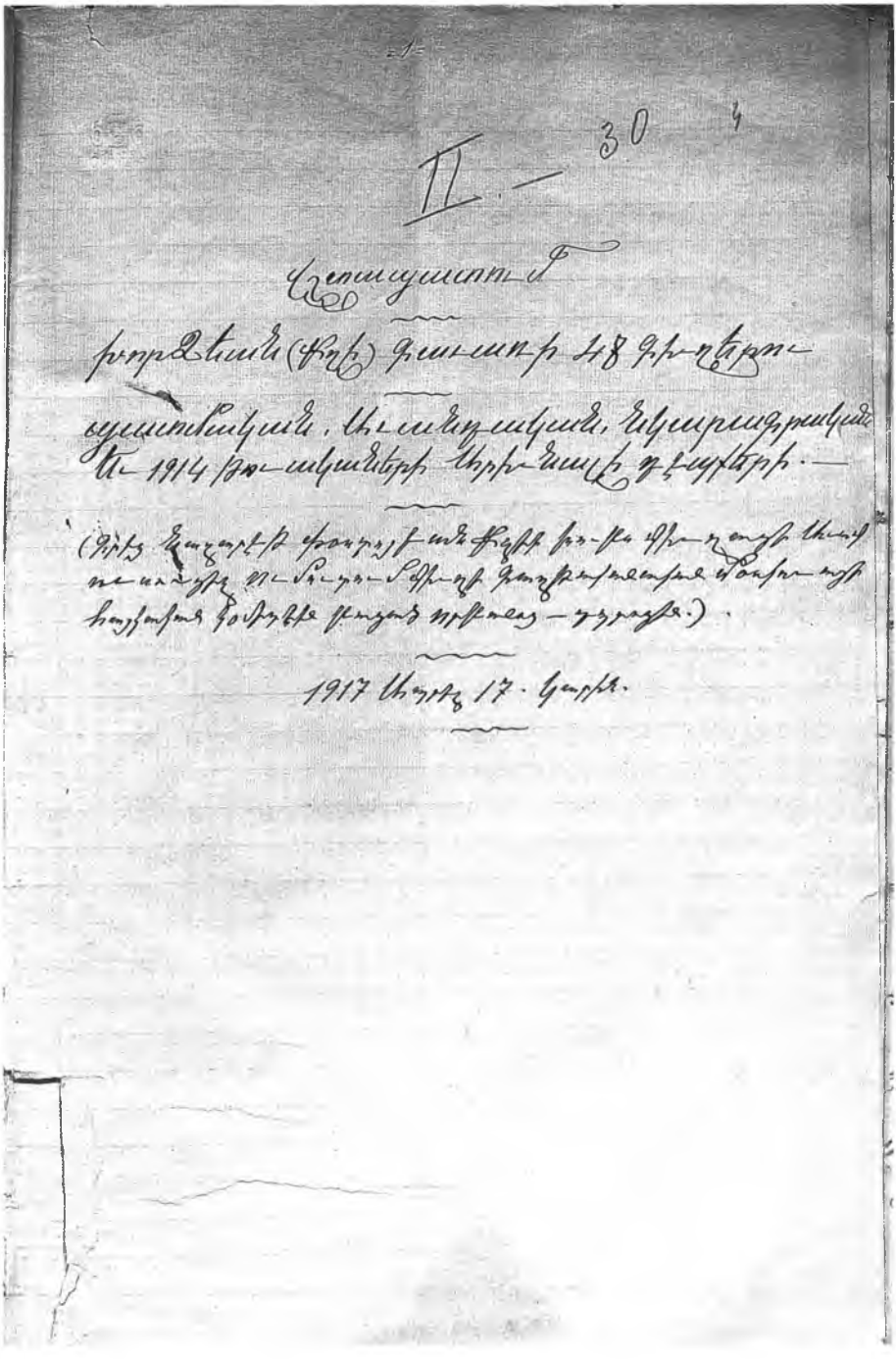
Zakar Ağa Margaryan'ın, Kakarlu köyü tehciri ve kayıpları hakkındaki tanıklığı

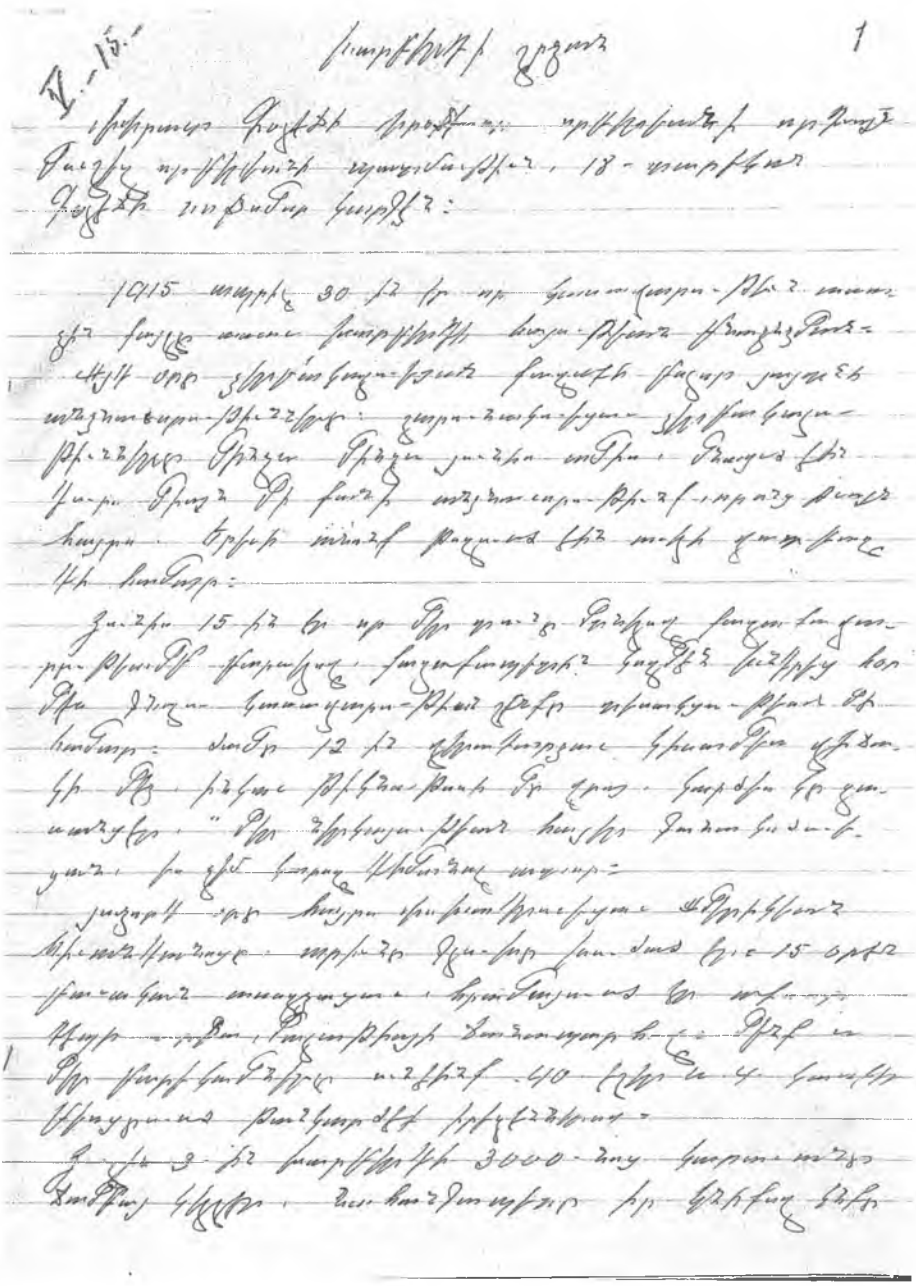
Toros Hovhannesyan'ın, Sparkert (İspir) nahiyesi köylerinin katliamları ve öz savunması konusundaki tanıklığı

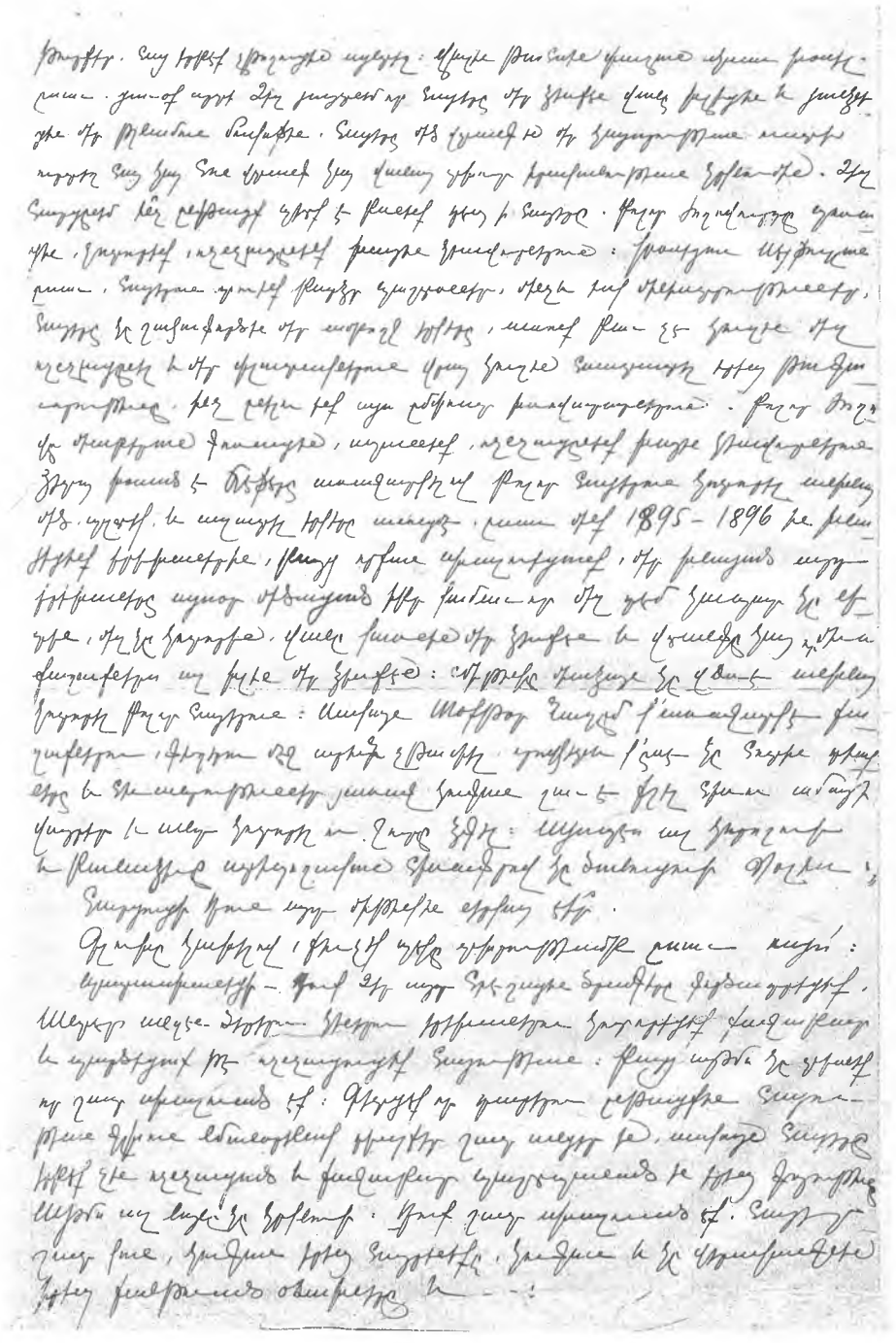
Ğazar Poğosyan'ın, Muş sancağının Muş kazasındaki Ziaret köyü katliamlarıyla ilgili tanıklığı

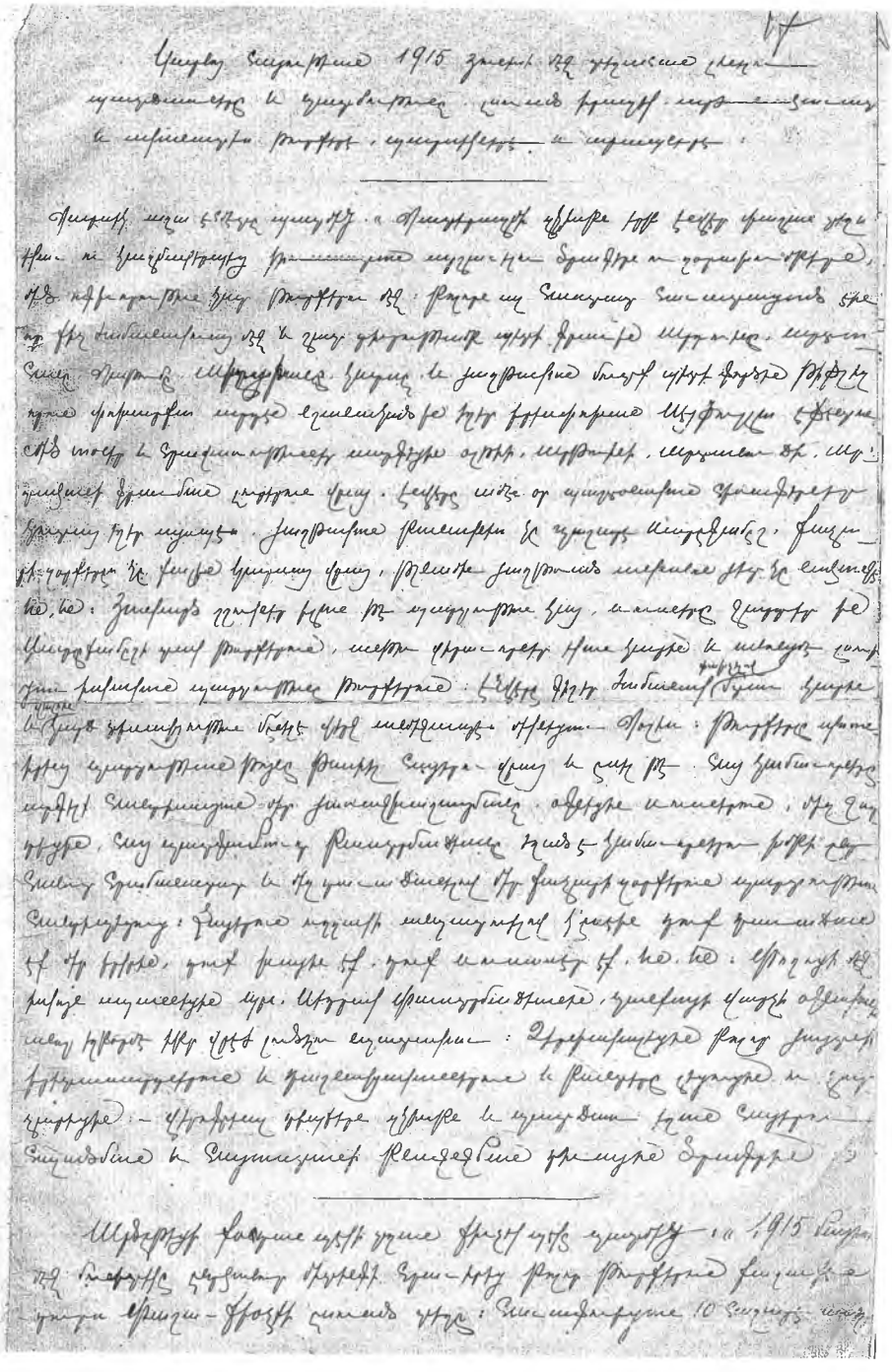
Nazaret Postoyan'ın, Kığı (Kiğı) sancağının Ermeni ahalisinin tehciri ve katliamlarıyla ilgili tanıklığı

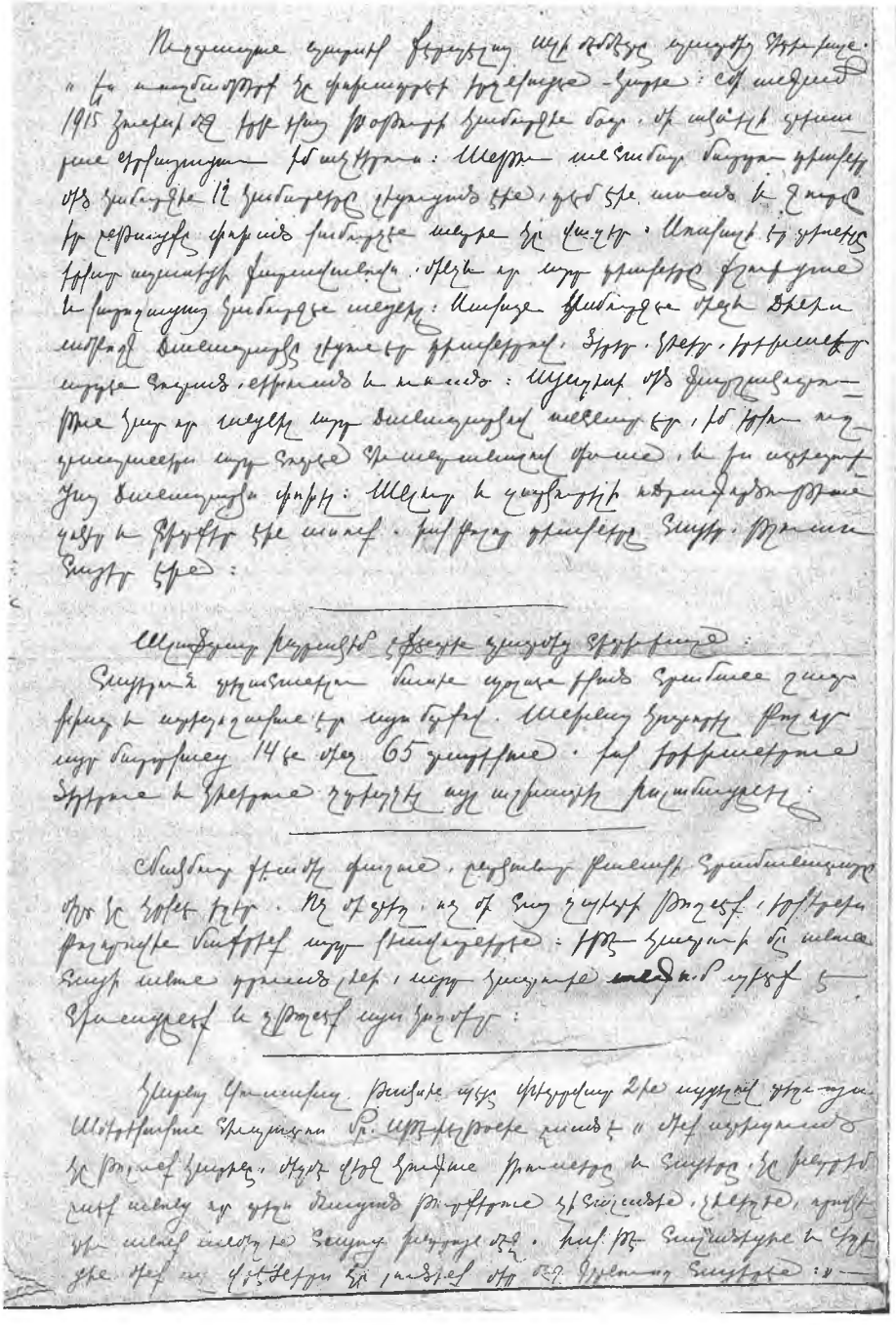
Muşeğ Vorberyan'ın, Kharberd (Harput) şehri Ermenilerinin tehciri ve katliamlarıyla ilgili tanıklığı

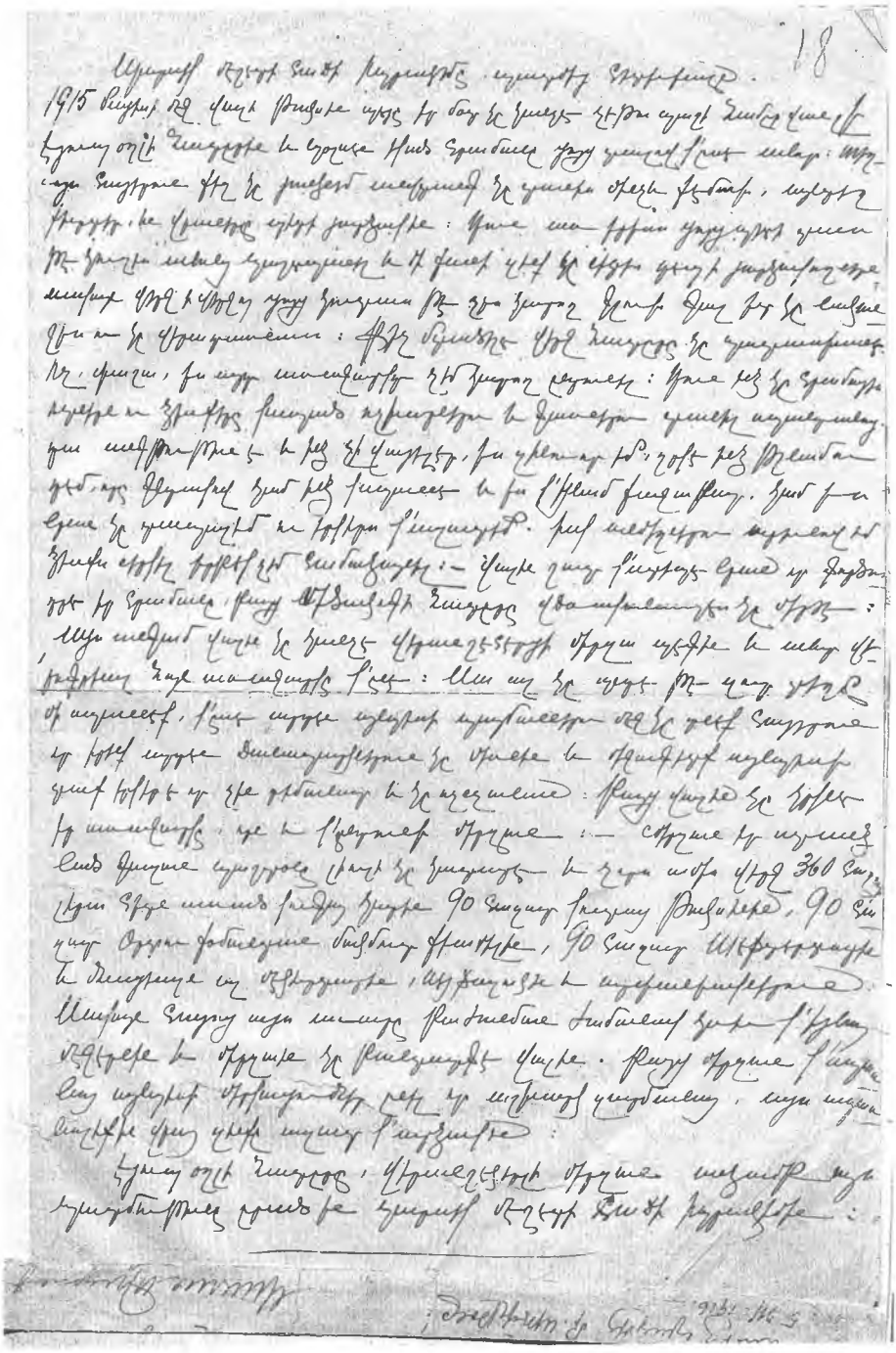
Karin (Erzurum) Ermenilerinin tehciriyle ilgili Türk, İranlı ve Arapların tanıklıkları

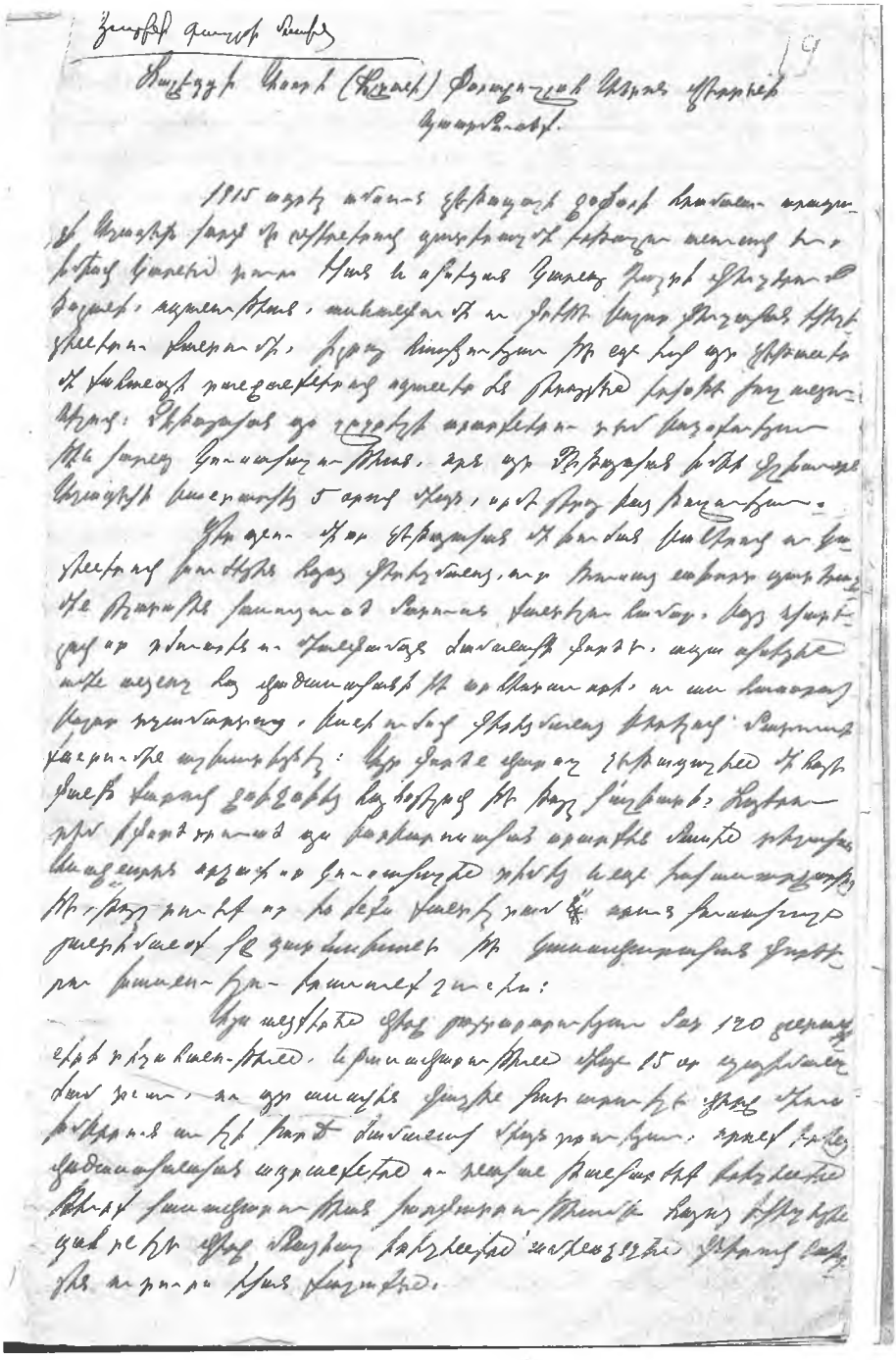
Karin (Erzurum) Ermenilerinin tehciriyle ilgili Türk, İranlı ve Arapların tanıklıkları

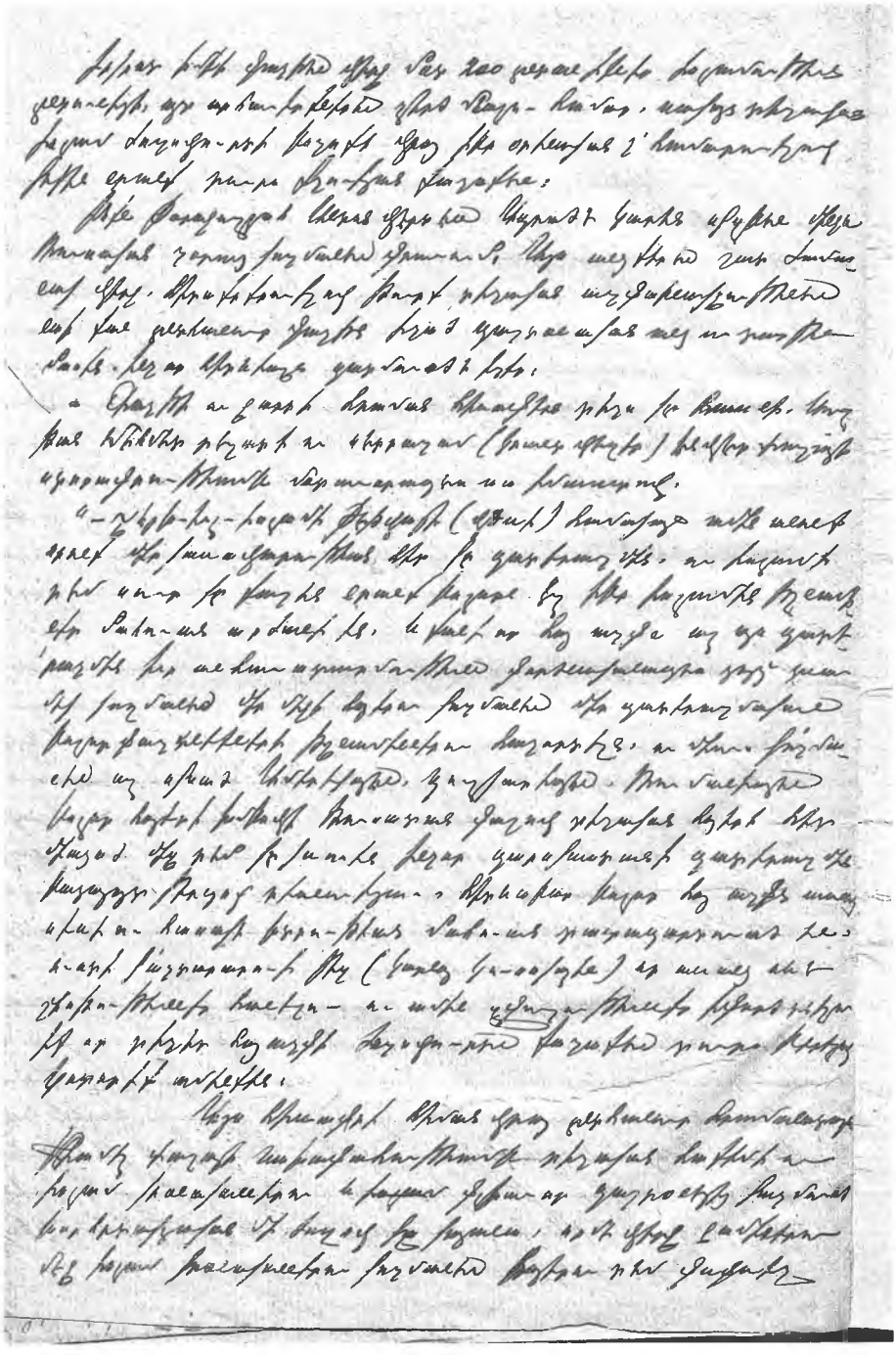
Karin (Erzurum) Ermenilerinin tehciriyle ilgili Türk, İranlı ve Arapların tanıklıkları

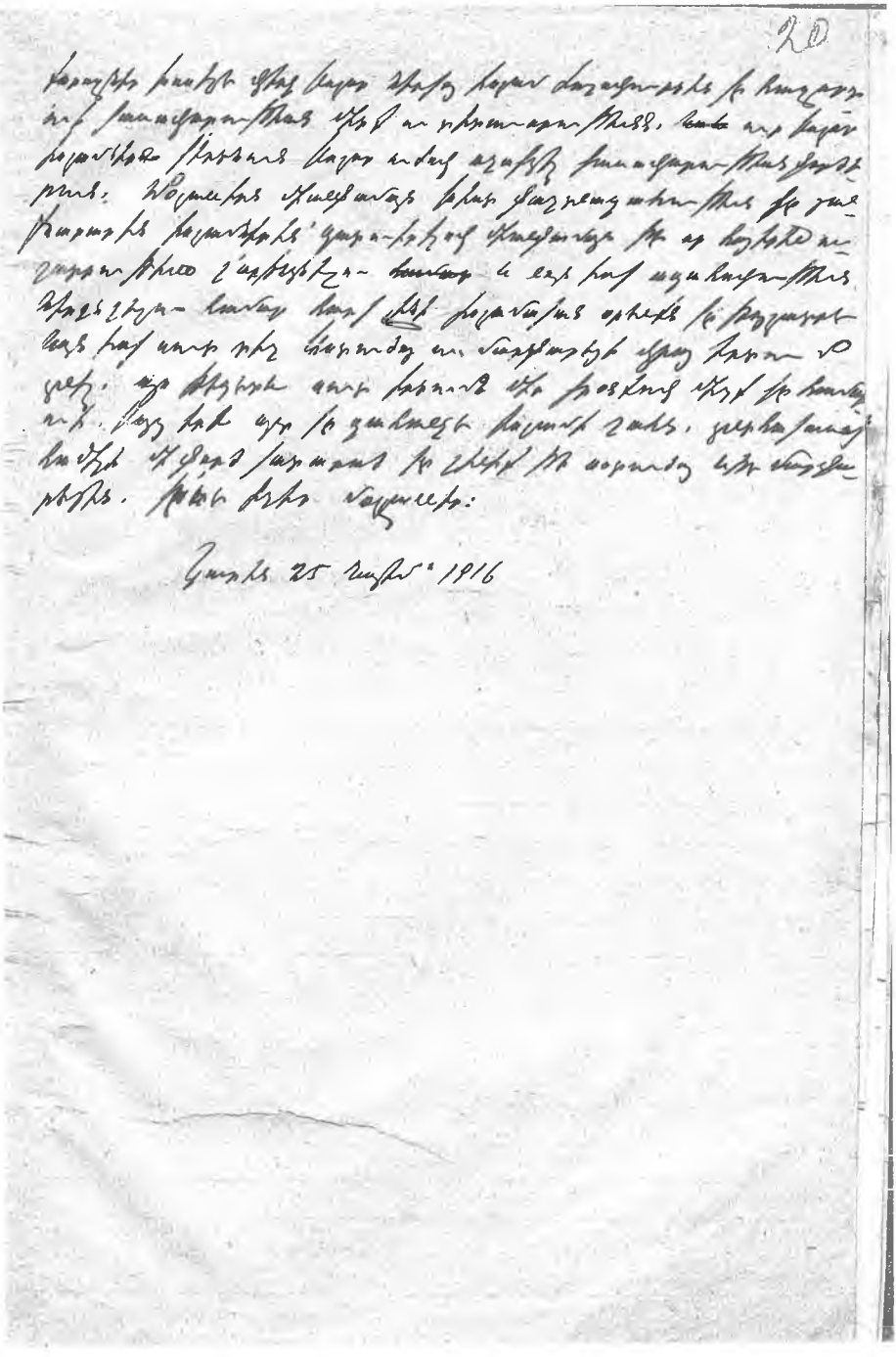
Karin (Erzurum) Ermenilerinin tehciriyle ilgili Türk, İranlı ve Arapların tanıklıkları

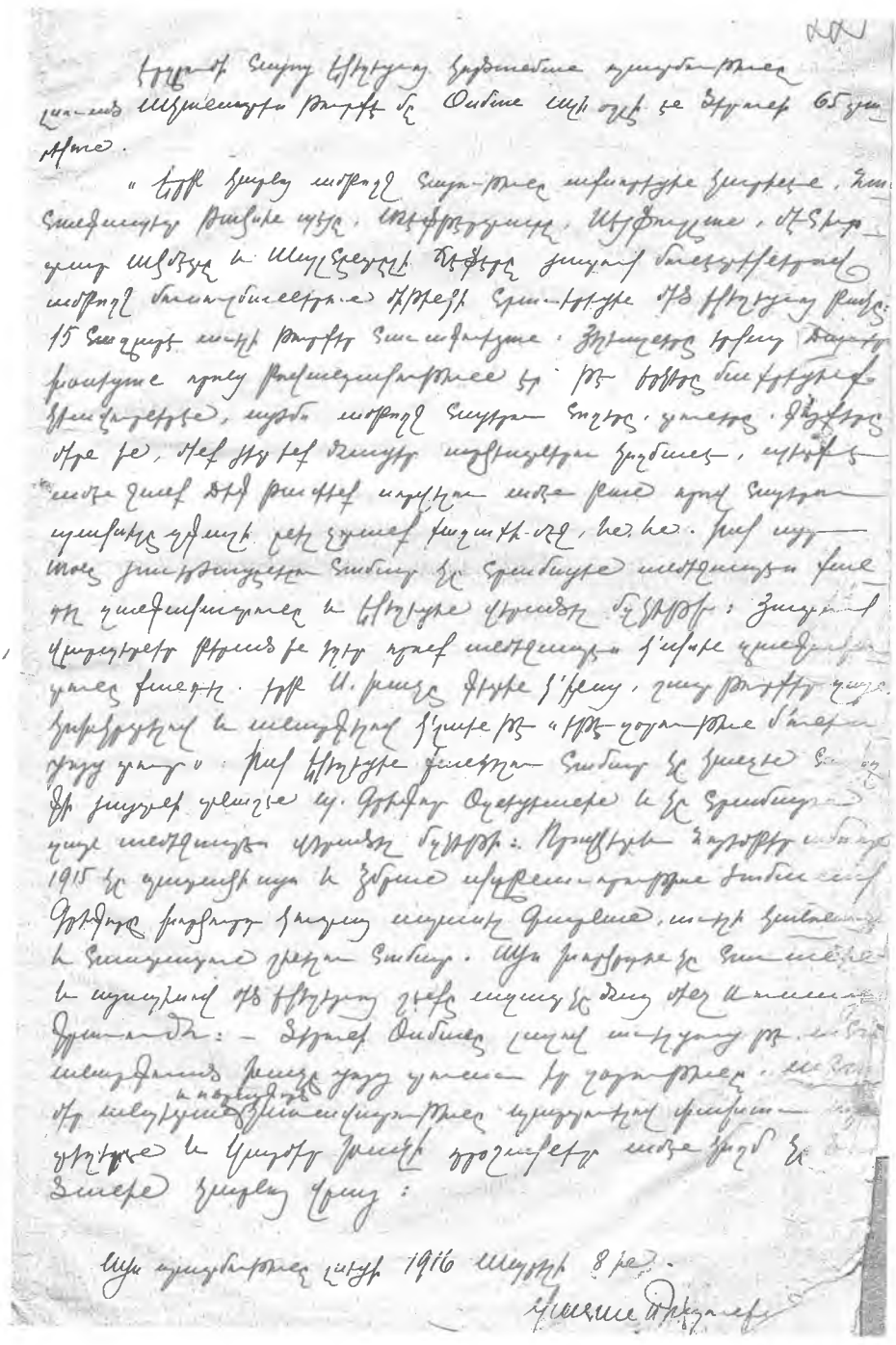
Süryani F. Verden'in, Karin (Erzurum) Ermenilerinin katliamlarıyla ilgili tanıklığı

Süryani F. Verden'in, Karin (Erzurum) Ermenilerinin katliamlarıyla ilgili tanıklığı

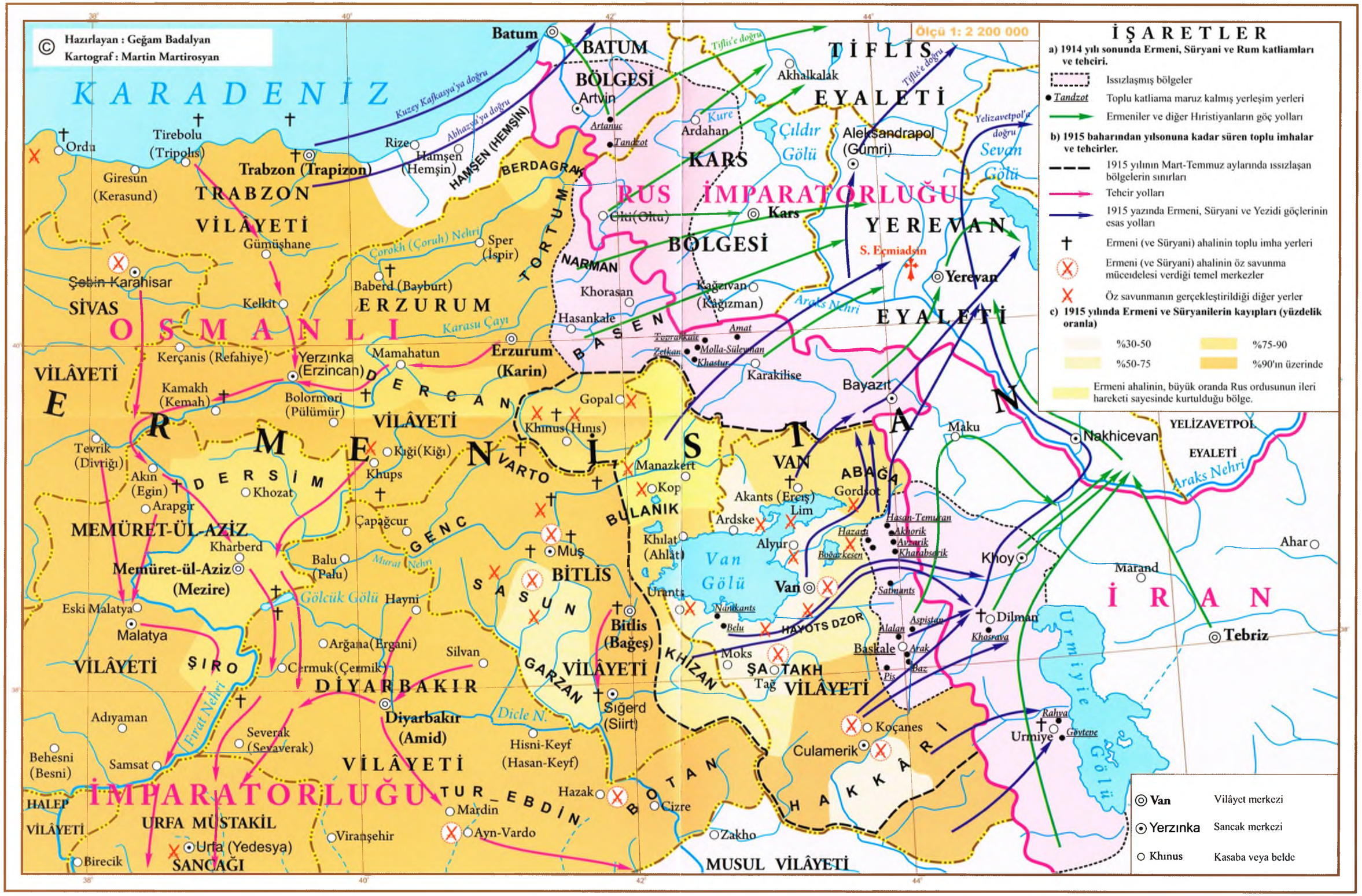

Süryani F. Verden'in, Karin (Erzurum) Ermenilerinin katliamlarıyla ilgili tanıklığı

Türk Osman Ali oğlunun, Erzurum kilisesinin yıkımıyla ilgili tanıklığı

1914-1915 YILLARI ARASINDA BATI ERMENİSTANDA GERÇEKLEŞTİRİLEN, ERMENİLER İLE DİĞER HIRİSTİYANLARIN KATLİAMLARI

KHINUS (HINIS) KAZASI 1914

Ölçü 1:350 000

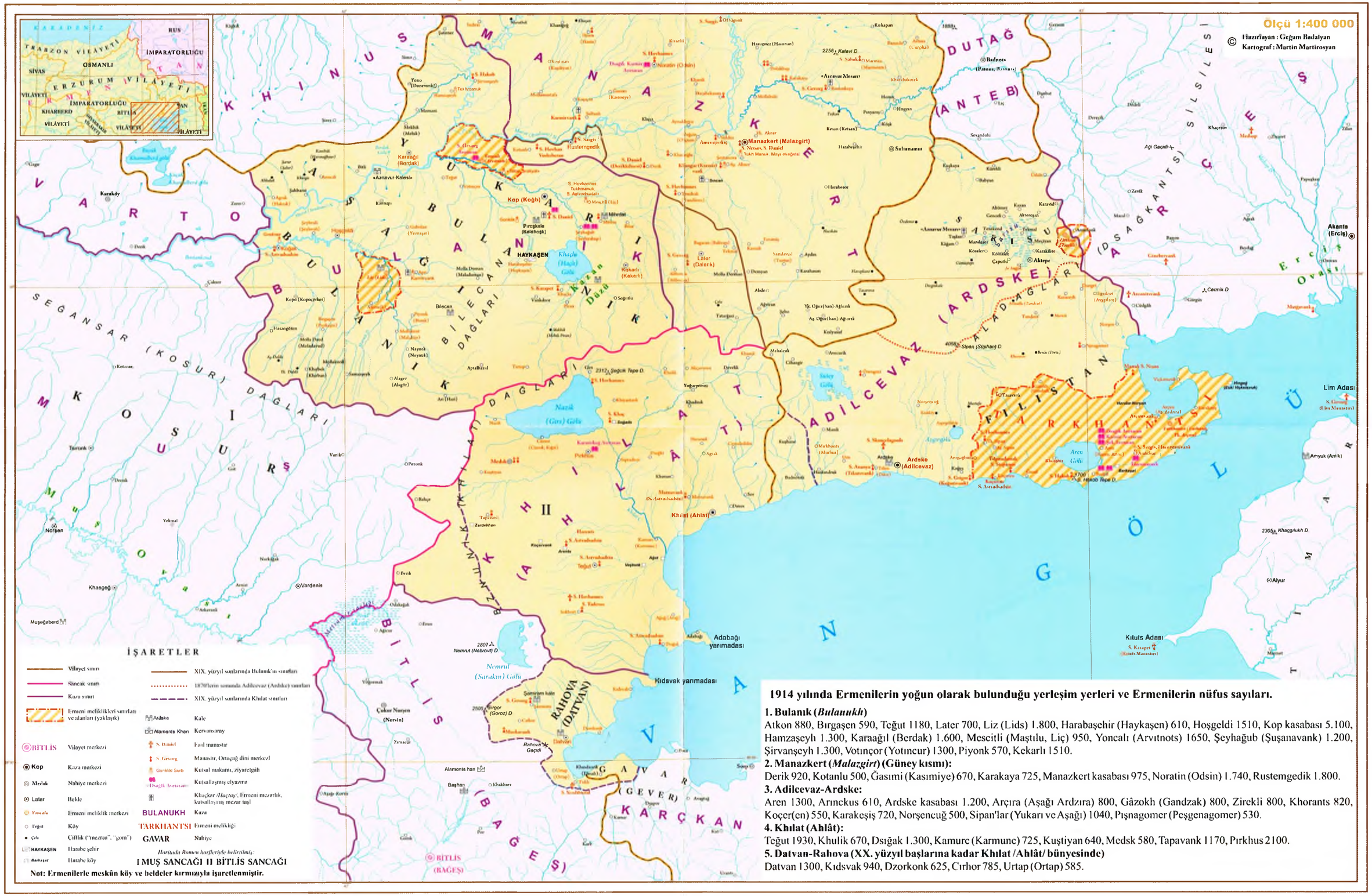

© Hazırlayan : Geğam Badalyan
Kartograf : Martin Martirosyan

Açıklamalar:

Khınus (Hınıs), XVIII.-XIX. yüzyıllarında sırf Ermeni nüfusuna sahip yerleşim yerlerinin önemli bir bölümü, XX. yüzyıl başında yerli halkından boşaltılmış olmasına rağmen Ermeniler, 1914 yılında, yerel nüfusun yaklaşık % 50'sini (26.000'in üzerinde kişiyle en büyük etnik grup) oluşturmaktaydı. Sancak merkezi olan Khınus (Hınıs) kale-şehri (3.100 nüfuslu) haricinde, sancağın en büyük kasaba ve köyleri de Ermenilerle meskûndu: Aros (1.200 n.), Gopal (1.400 n.), Govanduk (1.500 n.), Karaçoban (3.000 n.), Karaköprü (1.500 n.), Kozlu (Khozlu,1.900 n.), Haremik (1.500 n.), Khalilçavuş (Khaçaluys,1.100 n.), Çaurma (Çevirme,1.800 n.), Kağkik (1.100 n.). Kürtlerle meskûn yerleşim yerlerinin büyük bir bölümü, birkaç ailenin yaşadığı çiftlik-mezralar veya ağıllardı.

1914 YILINDA BULANIK, KHILAT (AHLÂT, BİTLİS VİLÂYETİ) VE ADİLCEVAZ (VAN VİLÂYETİ) KAZALARI

1914 yılında Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu yerleşim yerleri ve Ermenilerin nüfus sayıları.

1. Bulanık (*Bulanukh*)
Atkon 880, Bırgaşen 590, Teğut 1180, Later 700, Liz (Lids) 1.800, Harabaşehir (Haykaşen) 610, Hoşgeldi 1510, Kop kasabası 5.100, Hamzaşeyh 1.300, Karaağıl (Berdak) 1.600, Mescitli (Maştılu, Liç) 950, Yoncalı (Arvıtnots) 1650, Şeyhağub (Şuşanavank) 1.200, Şirvanşeyh 1.300, Votınçor (Yotıncur) 1300, Piyonk 570, Kekarlı 1510.

2. Manazkert (*Malazgirt*) (Güney kısmı):
Derik 920, Kotanlu 500, Ğasımi (Kasımiye) 670, Karakaya 725, Manazkert kasabası 975, Noratin (Odsin) 1.740, Rustemgedik 1.800.

3. Adilcevaz-Ardske:
Aren 1300, Arınckus 610, Ardske kasabası 1.200, Arçıra (Aşağı Ardzıra) 800, Gâzokh (Gandzak) 800, Zirekli 800, Khorants 820, Koçer(en) 550, Karakeşiş 720, Norşencuğ 500, Sipan'lar (Yukarı ve Aşağı) 1040, Pışnagomer (Peşgenagomer) 530.

4. Khlat (Ahlât):
Teğut 1930, Khulik 670, Dsığak 1.300, Kamurc (Karmunc) 725, Kuştiyan 640, Medsk 580, Tapavank 1170, Pırkhus 2100.

5. Datvan-Rahova (XX. yüzyıl başlarına kadar Khlat /Ahlât/ bünyesinde)
Datvan 1300, Kıdsvak 940, Dzorkonk 625, Cırhor 785, Urtap (Ortap) 585.

MUŞ KAZASI 1914

Ölçü 1:300 000

© Hazırlayan : Geğam Badalyan
Kartograf : Martin Martirosyan

İŞARETLER

- Vilâyet sınırı
- Sancak sınırı
- Kaza sınırı
- MUŞ — Sancak merkezi
- Ağcan — Nahiye merkezi
- Khasgeğ — Belde, büyük köy (2.000'in üzerinde nüfusu olan)
- Khoronk — Köy
- Kiuł — Küçük köy, çiftlik ("mezraa", "gom")
- Medzurk — Harabe
- MUŞ — Kaza
- ŞATAKH — Nahiye

- Muş Kazası'nın sınırları
- Tarihi Taron bölgesi sınırları
- Voğakan — Kale
- Arakelots — Faal manastır
- S. Gevorg — Harabe veya yarı harabe halindeki manastır
- Tukhmanuk — Kutsal mekân, ziyaretgâh
- Elyazmaları kütüphaneleri
- Şek Avetaran — Ziyaretgâha dönüşen ünlü elyazmaları
- Başkhan — Kervansaray
- Taş köprü

1914 yılında Muş şehrinde 15.000 Ermeni yaşamaktaydı. Ermeniler, Birti, Dzori, Çağar veya Surb Marine, Cigraşen ve Yukarı mahalle olmak üzere, şehrin 5 mahallesinde yaşamaktaydı. Surb Marine (katedral), Surb Kirakos, Surb Harutyun, Surb Sargis, Surb Astvadsadsin adında beş kiliseleri vardı, Surb Gevorg ve Surb Minas adında 2 şapeli ve 7 okulu vardı.

Not: Ermenilerle meskûn köy ve beldeler kırmızıyla işaretlenmiştir.

Açıklamalar:

Batı Ermenistan'ın en yoğun Ermeni nüfusuna sahip idari birimi, Muş Sancağı olmuştur. Muş bölgesinde, 1.000-5.000 nüfuslu 32 Ermeni köyü ve yerleşim yeri bulunmaktaydı. 75.000'in üzerindeki Ermeni nüfus büyük oranda 120 kadar yerleşim yerinde dağılmış olarak yaşayıp, taşra nüfusunun %71,4'ünü oluşturmaktaydı. Ermeniler, 1914 yılında, Muş şehri de dâhil olmak üzere, bölgenin %65,7'sini teşkil etmekteydi. Muş Sancağı'nın, en yoğun Ermeni nüfusuna sahip köyleri aşağıda, nüfus sayısıyla birlikte belirtilmektedir. Arağ 1.000, Berdak 1.170, Oğunk 1.000, Arinc 1.200, Sokhgom 1.020, Norşen 3.300, Khasgeğ 4.500, Havatorik 1.420, Alvarinc 1.380, Yerışter 1.160, Vardenis 2.150, Khars 1.400, Artonk 1.470, Dırmet 1.000, Kırtagom 1.520, Mıkragom 1.000, Tsıronk 3.000, Hunan 1.320, Alican 1.420, Ağcan 1.860, Kuravi 1.260, Avran 2.870, Ziyaret 2.480, Ğaybyan 1.200, Goms 1.000, Sulukh 1.120, Garnen (Garni) 1.190, Gomer 1.000, Kızılağaç 1.450, Şeyhalan 1.270, Uruğ 1.350, Bostankend 1.200.

1914 YILINDA SASUN

Ölçü 1:300 000

© Hazırlayan : Geğam Badalyan
Kartograf : Martin Martirosyan

İŞARETLER

- Vilâyet sınırı
- Sancak sınırı
- Kaza sınırı
- MUŞ — Sancak merkezi
- Khabılcoz — Kaza merkezi
- Şatakh — Nahiye merkezi
- Hazo — Kasaba, belde
- Arduzik — Yukarı Sasun'un iç kazalarının merkezi
- Khudzorik — Köy
- Hndkadzor — Küçük köy, büyük beldenin, "mahallesi" veya çiftlik (mezraa)
- Harabe
- Sasun'un tarihi-coğrafi sınırları
- Sasun'un iç kazalarının sınırları
- XVII.-XIX. yüzyılın ilk yarısında, özerk Sasun Ermeni beyliği sınırları
- Attakh — Kale
- Marutavank — Faal ve ayakta olan manastır
- Hatnovank — Harabe veya terk edilmiş manastır
- Tukhmanuk — Ziyaretgâh
- Kervansaray
- Taş köprü
- MUŞ — Kaza
- ŞATAKH — Nahiye
- KHUT — Sasun'un iç kaza

Not: Ermenilerle meskûn köy ve beldeler kırmızıyla işaretlenmiştir.

Haritada rakamlarla belirtilen yerler:

1. Şilmar (Kığmar, Kulmara)
2. Tukhmanuk (Tıgamanuk)
3. Pısank

1. Marappa manastırı
2. S. Stepanos
3. Çıkmış vank (Gumuş vank)
4. Tukhmanuk (Tıgamanuk)

I MUŞ SANCAĞI
II GENÇ SANCAĞI
III BİTLİS SANCAĞI
IV SİGERD (SİİRT) SANCAĞI

Sasun'un diğer iç kazaları:

1. PISANK
2. MARATUK (KHARZANK)
3. BIRNAŞEN

Açıklamalar:

Sasun tarihi-coğrafi bölgesi, XX. yüzyıl başında, Bitlis Vilayeti'nin güneybatısındaki geniş bölgeyi kaplamaktaydı. Bölge, Osmanlı hükümeti tarafından Muş, Genç ve Bitlis (Bağeş) sancaklarına bölünmüş olmasına rağmen, gerçekte, çekirdek kısmını oluşturan Yukarı Sasun (tarihi Sanasunk ve Aspakunyats dzor bölgeleri) geleneksel Ermeni kanunlarıyla yönetilmekteydi. Burada, 1904 yılındaki kahramanca ayaklanmanın bastırılmasından sonra dahi Türk idaresi, sağlam bir şekilde tesis edilmeye muvaffak olamamıştır. Üstelik, Yukarı Sasun, Şatakh (ünlü Geliguzan da dâhil olmak üzere), Dsovasar, Talvorik, Pısank ve İşkhandzor (Khiank'ın kuzeydoğu kısmı) kazalarıyla birlikte, Ermeni devletinin son kırıntıları olarak kabul edilen, birzamanların özerk beyliğinin esas kısmını oluşturmaktaydı. Khut-Birnaşen, Motkan (tarihi Gizekh ve Salnadzor bölgeleriyle birlikte), Khulp (Koğh), Khiyank, Maratuk ve Hazo-Khabılcoz bölgeleri, Sasun'un ayrılmaz bölümleriydi. Genel olarak, XX. yüzyıl başlarında Bitlis (Bağeş) Vilayeti'nin Sığerd /Siirt/ Sancağı'na dahil olan geniş Garzan (tarihi Arzan-Ağdzn) bölgesi de Sasun'un bir kısmı olarak kabul edilmekteydi. Hazo (Hizu) Kasabası ve 230'un üzerindeki köy de, Sasun tarihi-coğrafi bölgesinde, belirtilen dönemde Ermenilerle meskûn olmuştur. Bu arada, taşradaki bazı yerleşim yerleri, şu veya bu nehrin havzası boyunca kurulu bazı köy-"mahallelerden" (Geliguzan ise 30'un üzerinde) oluşmaktaydı. 1915 yılında, tüm Sasun bölgesinde, Ermenilerin sayısı 50-55 bin kişiden veya % 60-65'ten oluşmaktaydı. Zamanla bölgenin bazı sınır bölgelerine yerleşmiş olan Kürt aşiretlerinin büyük bir kısmı, göçebe yaşam stillerini koruyarak, sürekli olarak bu bölgeye yerleşmemiştir. Yerleşik Kürtlerin ataları ise, XV.-XVI. yüzyıllarda ilk olarak Sasun'a yerleşmişlerdi. Bunların arasında, Şeko aşireti Kürtleri ayrı bir konumdaydı ve şahane Ermenice konuşmalarının haricinde (temel dilleri ise, Arapçanın bir lehçesiydi) Ermeni adetlerine de vakıftı, hatta Ermenilerle birlikte kutsal yerlerde adak adamakta ve sıklıkla Ermenilerin yanında genel düşmana karşı mücadele etmekteydi. Şeko Kürtlerinin büyük oranda Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yerleşik olması dikkate şayandır.

HAKKÂRİ SANCAĞI 1914

Ölçü 1:700 000

İŞARETLER

- Devlet sınırı
- Vilâyet sınırı
- Sancak sınırı
- Kaza sınırı
- Nahiye sınırı
- «Nesturi özerk bölgesi» sınırı
- «Nesturi özerk bölgesi» emirliği

VAN	Vilâyet merkezi
BAŞKALE	Sancak merkezi
Vostan	Kaza merkezi
Diher	Nahiye merkezi
Avdor	Köy veya belde
Aşıta	Nesturi emirliği
Varagavank	Ermeni manastırı
KOÇANİS	Nesturi Marşimunun makamı
Marbişu	Nesturi manastırı
Şatakh	Kale
ŞATAKH	Kaza
HAYOTS DZOR	Nahiye
TİYARİ	Nesturi emirliği
3554 Artos Dağı	Dağ ve irtifaları
	Dağ geçidi

© Hazırlayan : Geğam Badalyan
Kartograf : Martin Martirosyan

VAN SANCAĞI 1914

Ölçü 1:750 000

© Hazırlayan : Geğam Badalyan
Kartograf : Martin Martirosyan

İŞARETLER

- Devlet sınırı
- Vilâyet sınırı
- Sancak sınırı
- Kaza sınırı
- Nahiye sınırı
- «Nesturi özerk bölgesi» sınırı

- VAN — Vilâyet merkezi
- BAŞKALE — Sancak merkezi
- VOSTAN — Kaza merkezi
- Kiğzi — Nahiye merkezi
- Alyur — Köy veya belde
- Varagavank — Ermeni manastırı
- KOÇANES — Nesturi Marşimunun makamı
- Şatakh — Kale
- ŞATAKH — Kaza
- HAYOTS DZOR — Nahiye
- 4058 Sipan Dağı — Dağ ve irtifaları
- Dağ geçidi

KIĞİ KAZASI 1914

Ölçü 1:250 000

© Hazırlayan : Geğam Badalyan
Kartograf : Martin Martirosyan

İŞARETLER

- Vilâyet sınırı
- Sancak sınırı
- Kiği Kazası sınırları
- Kiği Nahiyelerin sınırları

KİĞİ	Kaza merkezi	Norberd	Kale
Khups	Belde	S. Karapet	Manastır
Dsermak (Cermak)	Köy	S. Luys	Kilise
Çelebi-mezraa	Çiftlik ("mezraa", "gom")	DERCAN	Tanınmış ziyaretgâh
APAR	Harabe	KOÇAK	Kaza
			Nahiye

Haritada Romen harfleriyle belirtilmiş:

I DİYARBAKIR VİLÂYETİ — III BİTLİS VİLÂYETİ
II KHARBERD VİLÂYETİ — IV ERZURUM VİLÂYETİ

Not: Ermenilerle meskûn köy ve beldeler kırmızıyla işaretlenmiştir.

ERZURUM KAZASI 1914

Ölçü 1:350 000

© Hazırlayan : Geğam Badalyan
Kartograf : Martin Martirosyan

İŞARETLER

- Erzurum Sancağı'nın sınırı
- Diğer sancakların sınırı
- KARİN Vilâyet merkezi
- Sper Kaza merkezi
- Kan Büyük köy veya belde
- Gomk Köy
- Yk. Çiftlik Çiftlik ("mezraa", "gomi")
- ARDSIN Harabe şehir
- Harabe köy
- Bernakapan Kale
- Kasnotsvank Faal manastır
- S. Sargis Ortaçağ manastırları (harabe veya yarı harabe), ünlü yazım merkezleri
- Şeh. Avetaran Ziyaretgâha dönüşmüş, kutsallaşmış elyazmaları
- Lusoğbyur Ziyaretgâh ve kutsal mekân
- Ermeni mezarlıkları, khaçkarlar /haçtaşları/
- Odunı Taş köprü
- BAYBURT Kaza
- SOĞANI DZOR Nahiye
- Sıcak maden suyu kaynakları (içermikler)
- Soğuk maden suyu kaynakları
- Tuz madenleri (ajtik)
- Taş ocakları

Not: Ermenilerle meskûn köy ve beldeler kırmızıyla işaretlenmiştir.

Açıklamalar:

Karin /Erzurum/, Ermeni yazımı ve genel olarak ruhani kültürünün ünlü merkezlerinden biri olmuştur. Farklı zamanlarda ve salt şehir bölgesinde oluşturulan elyazmalarından 200 kadarı günümüze ulaşabilmiştir. Karin Sancağı'nın 20'nin üzerindeki manastırları ile diğer yerleşim yerlerinde istinsah edilen elyazmaların sayısı da büyük bir rakam teşkil etmektedir. 1829-30 yıllarındaki, Batı Ermenilerinin büyük göçü esnasında, Karin dini önderi başepiskopos Karapet Bagratuni'nin girişimiyle 106 adet elyazmasının Akhaltskha'ya /Ahıska/ nakledilmiş olduğunu belirtmek yeterlidir. Ilıca (Cermuk) Ermenileri tarafından, Akhaltskha bölgesinin Dsuğrut Köyü'ne nakledilip, kutsal bir emanet olarak saklanarak, hem yerel, hem de çevre köylüleri için bir ziyaretgâh durumuna gelen ünlü "Dsuğruti Avetaran" /Dsuğrut İncili/ (974), bunların içinde özel bir yere sahiptir.

Karin-Erzurum, aynı zamanda, Ermenilerin önemli bir kültür ve aydınlanma merkezlerinden biri olmuş ve yeni yükselişi, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki milli kurtuluş hareketinin genişlemesiyle bağlantılı olmuştur. 1881 yılında kurulan, lise dengi Karin Sanasaryan Okulu, Ermeni toplumu çevresinde büyük saygınlığa sahipti. 1811 yılında, başepiskopos Karapet tarafından kurulmuş olan Ardsınyan Okulu da ünlenmişti. Yukarıda belirtilen okulların haricinde, Karin (Erzurum) şehrinde 8 okul daha faaliyet göstermiştir. Bu okullardan Mısıryan ve Ter Ğazaryan beş yıllık, Hıripsimyan (kız okulu) ise yedi yıllık eğitim sunmaktaydı. Karin Ovası'nın otuz Ermeni köyünde de okullar mevcuttu. Sanasaryan ve Ardsınyan okulları, zengin kütüphane-okuma salonlarıyla da tanınmıştı. Bu kütüphanelerde, basılı kitap ve dergilerin haricinde (Soykırım öncesinde, sayıları toplam olarak 7.600'e varmaktaydı), değerli elyazması eserler de (Sanasaryan'da 100, Ardsınyan'da 62) saklanmaktaydı. Sancağın farklı köylerinde 33 elyazması daha bulunmaktaydı.

1909 yılında Karin (Erzurum) şehrinde bir Ermeni matbaası kurulur. Burada yayınlanmış olan birkaç süreli yayın arasında "Haraç" (1909-1914) dergisi özel bir yer tutmaktadır. Ermeni kültürünün bu kültür hazineleri Soykırım yıllarında yok edilmiştir.

ISBN-978-975-344-399-9

58 TL